

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Henrik Fangel

HADERSLEV BYS HISTORIE

1800-1945

1

HADERSLEV
BYS
HISTORIE

Henrik Fangel

HADERSLEV BYS HISTORIE

1800-1945

1

Udgivet af Haderslev Bank

1975

Forord

Den 18. oktober 1975 er det 100 år siden, Haderslev Bank begyndte sin virksomhed. Det skete i årene umiddelbart efter den fransk-tyske krig 1870–71, hvor mange dansksindede opgav håbet om en snarlig tilbagevenden til moderlandet – et håb man havde næret efter Prager-fredens § 5. Fra begyndelsen af 1870'erne blev de danske klar over, at derefter ville magt mere end ret præge forholdene i landsdelen, og derfor begyndte de at ruste sig til den modstand, der måtte forventes i kampen for bevarelse af det danske tilhørsforhold.

Oprettelsen af Haderslev Bank var et af de midler, man tog i anvendelse på det økonomiske felt, og i den hårde og udholdende kamp op til genforeningen i 1920 udøvede banken derefter sin mission i 45 år under tysk herredømme, ledet af kendte og indflydelsesrige forkæmpere i nationalitetskampen. Da banken i 1925 kunne fejre sit 50 års jubilæum, var det derfor naturligt og en selvfølge, at der blev udgivet et jubilæumsskrift. Forfatteren af dette var Chr. Hübbe – Haderslev Banks mangeårige, højt ansete direktør – der især omtaler de ganske specielle forhold og vilkår, hvorunder banken virkede som danskhedens bank under fremmedherredømmet.

I de sidste 50 år har Haderslev Bank stort set haft arbejdsvilkår som enhver anden bank i Danmark, og bankens bestyrelse vedtog derfor ved nytårstid 1973 at undersøge mulighederne for udgivelse af Haderslev bys historie i stedet for at fortælle om bankens eget sidste halve sekel.

Indtil ca. år 1800 foreligger byens historie, skrevet af Th. O. Achilles og bl. a. omhandlende byens glansperiode i det 16.–17. århundrede. Tiden efter 1800 er dog så vigtigt et afsnit af byens historie, at det var ønskeligt også at få byens udvikling i denne periode nedfældet i et bogværk.

Det viste sig dog ret hurtigt, at netop tidsrummet efter 1800 var så rigt på stof og så betydningsfuldt for byens udvikling helt op til i dag, at det ikke syntes rimeligt at holde værket inden for de rammer, som først var aftalt. For at give forfatteren lejlighed til en betydeligt mere dybtgående skildring vedtoges det derfor, at der til bankens 100-årsdag den 18. oktober 1975, udgives et første bind af Haderslev bys historie fra 1800–1920, omhandlende perioden indtil ca. 1890, og ikke som det oprindeligt var ønsket, byens historie i hele perioden 1800–1920. Da bogens forfatter har indsamlet meget stof for tiden op til 1920 er det mit håb, at der med det foreliggende værk er skabt grundlag for en fortsættelse af arbejdet med udgivelsen af endnu et bind, der endog skulle kunne føre udviklingen helt op til 1945.

Jeg takker bestyrelsen for Privatbankens Fond for det store beløb, der er stillet til rådighed, og som muliggjorde udgivelsen af dette første bind. En varm tak retter jeg også på bankens vegne til forfatteren Henrik Fangel, fordi han påtog sig den krævende opgave. Jeg er overbevist om, at han belønnes for det ofte brydsomme slid, når værket ligger klar til udsendelse. Det er tillige mit håb, at værket fremover vil fremtræde som kildekrift og tillige være interessant læsning for alle, der søger viden om Haderslev bys historie.

Haderslev i december 1974

A. Buch

Forfatterens forord

Ved udsendelsen af dette værk retter jeg en varm tak til Haderslev Banks bestyrelse og direktion for den tillid, der blev vist mig i 1973 ved overdragelsen af den krævende opgave at udarbejde bankens jubelæumsskrift. Jeg takker endvidere for, at man så villigt fulgte mit ønske om en tidsmæssig begrænsning af den oprindelige opgave, der lød på byens historie 1800–1920, således at der kunne blive lejlighed til en betydeligt mere dybtgående skildring, især af den meget vigtige periode 1835–70 med dens dybe nationale modsætninger og meget væsentlige økonomiske og sociale udvikling. Jeg håber derfor også, at der senere i endnu et bind vil blive lejlighed til at føre byens historie helt frem til 1945.

Jeg takker endvidere ærbødigst Undervisningsministeriet, fordi det over en to-årig periode bevilligede mig nedsættelse af mit pligtige timetal, uden hvilken den store opgave slet ikke havde kunnet gennemføres. Min nærmeste foresatte, rektor Georg Buchreitz, samt lærerkollegiet ved Åbenrå Statsskole takker jeg for mange inspirerende samtaler og aldrig svigtende interesse under værkets tilblivelse. Min far, socialinspektør Olav Christensen, Haderslev, har med sin store lokalhistoriske viden været mig en kyndig og uundværlig vejleder og har ligesom mine to studiekammerater, arkivarerne Dorrit Andersen og Jørgen Witte, Åbenrå, læst manuskriptet kritisk igennem samt været behjælpelig ved korrekturlæsningen. For denne store hjælp takker jeg herved. Boghandler Johs. Chr. Nielsen, Haderslev, takker jeg for det store arbejde med udarbejdelsen af tegningen side 536–537, og arkitekt Hans Chr. Grauslund, Haderslev, for det ligeledes store arbejde med udarbejdelsen af kortet side 72–73. Jeg takker endvidere de institutioner og enkeltpersoner, der er nævnt side 562, dels for hjælpsomhed og velvilje ved fremskaffelse af arkivalier og litteratur, dels for udlån af såvel kilde- som billedmateriale.

Begrænsningens kunst er vanskelig, og skal man beskrive en så omfattende organisme som en by med de uendeligt mange facetter af det liv, som har udfoldet sig her gennem et helt århundrede, der tillige er præget af stærke nationale modsætninger, føles denne kunst næsten umulig. Det kan tillige føles vanskelig at få det undertiden genstridige historiske kildemateriale til at føje sig under ens pen og få den sammenhæng frem, der anes bag kilderne. Det er dog mit håb, at netop de *mange* facetter vil give læseren en stærkere fornemmelse af de sociale, økonomiske og nationale sammenhænge og af det liv, der levedes i Haderslev hos rig såvel som fattig for 100–150 år siden, end hvis en del af det vældige stof var udeladt.

Med disse ord tilegner jeg min hustru, Birte, dette værk for hendes aldrig svigtende hjælpsomhed og store overbærenhed, især i de sidste hektiske måneder.

Åbenrå i august 1975
Henrik Fangel

Indhold

Forord	5	
Indledning	9	
NOGLE HOVEDTRÆK AF UDVIKLINGEN 1800-1890	15	
Befolkningsudviklingen	Befolkningsvæksten ca. 1800-1860 17 – Befolknings tilbagegangen ca. 1860-90 21 – Indbyggernes geografiske afstamning samt deres sprogforhold 27 – Alders- og sundhedsmæssige forhold 31	17- 36
Byens sociale og økonomiske struktur	Social og økonomisk struktur 37 – Den erhvervmæssige udvikling 42 – Underklassens vækst 46 – Social udvikling 49	37- 52
Byens geografi og udstrækning	Byens område 53 – Byens udstrækning og huse 57 – Byens kvarterer og deres sociale status 64 – Boligforhold 77	53- 81
Byens styre	Magistraten 82 – Deputeretkollegium/Stadtvorordnetenet 84 – Statsmagtens og borgernes indflydelse på bystyret 87 – Retsvæsen 91	82- 92
1800-1835	93	
Økonomiske og sociale kår i Haderslev i 1800-tallets begyndelse	95	
Byens og borgernes økonomiske tilstand	Tilbagegang, stagnation eller fremgang for byens næringsliv ca. 1800? 97 – Indkomstforhold og levevilkår 100 – Købmænd, gæstgivere og andre handlende 105 – Håndværkerne 110 – Håndværkerkår 115	97-118
Fattigdom og fattigforsorg	Underklassens laveste lag 119 – Fattigordningen 1803 123 – Fattigvæsenet i funktion 127 – Spindeanstalten 131	119-133
Overklassen og dens liv	Embedsmænd, privilegerede borgere samt officerer 134 – Stemninger i Haderslev 1801 og 1807-14 137 – Byens klubber 140 – Kulturelt og selskabeligt liv 143	134-146
Den økonomiske udvikling indtil ca. 1835	147	
Krigen 1807-14 og dens betydning for byens og borgernes økonomi	Indkvartering af franske og russiske tropper 149 – Krigen betydning for byens og borgernes økonomi 152 – Handelen i de første efterkrigsår 156	149-159
Krisetider	Landbrugskrisens virkninger 160 – Spare- og Lånekassens oprettelse 1819 166 – Lysere tider? 170 – Et uretfærdige skattesystem 177	160-180
Skibsfart og havnesag	Havnen og skibsfarten ca. 1800 181 – Havnesagen 1816-28 183 – Havneselskabets virksomhed 1829-35 189	181-193
Skole, kirke og sprog	195	
Skolevæsenet	Skoleordningen 1802 197 – Den fornyede skoleordning 1829 200 – Krav om større klasselokaler 202 – Skolebyggeriet 1830-31 206	197-210
Kirkelige og sproglige forhold	Kirkelige forhold 211 – Dansk sprog i skole og administration 214 – Nye tider – nye tanker 217	211-221
1835-1870	223	
Den sociale og økonomiske udvikling 1835-1850	225	
Arbejdsløshed og arbejdsanstalt	De arbejdsløse og de fattige 227 – Arbejdsanstalten 232 – Dagligliv i arbejdsanstalten 237 – Sygehuse og børneasyl 242	227-247
Byen i hverdag og fest	Det nye bystyre 248 – Håndværkerne og lavene 252 – Handelsliv og markedsliv 256 – Fritid og fest 259	248-264
Kapitalproblemer	Byens og borgernes økonomi 265 – Kapitalproblemer for Havneselskabet 269 – Kapitalens kilder 272	265-278
Økonomisk fremgang i 1840'erne	Nye virksomheder 279 – Ny fremgang for havnearbejdet i 1840-erne 284 – Skibsfarten 289 – Skibsbyggeri og jernbaneprojekt 292 – Byggeri 296	279-299

Offentlig orden og retstilstand i 1840'erne	Gader og veje 300 – Retstilstanden i 1840'erne 303 – Sociale modsætninger i slutningen af 1840'erne 307	300–311
Den nationale og politiske udvikling 1835–50		313
De liberale	Den vågnende liberalisme 315 – Peter Hiort Lorenzen og de liberale 317 – Kampen for et friere bystyre 320 – Borgerskabet mobiliseres 323	315–326
De nationale	Niels Chr. Nissen, P. C. Koch og Dannevirke 327 – Reaktionen på Dannevirkes fremkomst 330 – Kampen for dansk sprog i skolen 333 – Dansk bibliotek og dansk teater 336	327–339
Voksende modsætninger 1840–45	Splittelse i borgerskabet 340 – Trange tider for den danske bevægelse 344 – Forgæves forsøg på at skabe en dansk organisation 348 – Peter Hiort Lorenzens død 352	340–354
Slesvig-holstenernes triumfer og nederlag 1845–48	Slesvig-holstenske foreninger 355 – Slesvig-holstenernes aktiviteter 358 – Danskheden i fremgang – trods alt 362 – Martsdagene 1848 366	355–370
Under provisorisk bystyre 1848–50	Kampe i og omkring Haderslev april–juni 1848 371 – Stemningen i Haderslev i juni 1848 374 – Det Kier'ske styre 378 – Nye kampe og hårdere styre april–august 1849 382 – Den danske bevægelse organiseres 385 – Kampen for det gamle bystyres tilbagevenden 388	371–392
National splid i lys af sociale og økonomiske skel		393
	Den »slesvig-holstenske« overklasse 395 – Det dansksindede borgerskab 399 – Bøndernes påvirkning af borgerne 403	395–408
Politiske, nationale og kulturelle forhold 1850–64		409
Politiske og nationale forhold	Nye embedsmænd og nyt bystyre 411 – Forholdet mellem embedsmænd og befolkning 413 – Embedsmændene og det folkelige 416 – Stændervalg 419 – Forholdet mellem dansksindede og slesvigholstenere 423	411–430
Kirkelige og religiøse forhold	Omdannelse af kirke- og skolevæsen 431 – Religiøs vækkelse 434 – Kierkegaardsrøre i Haderslev 436 – De vakttes antal og sociale tilhørsforhold 438	431–442
Skolevæsen	Borgerskolerne 443 – Fattigskoler, privatskoler og realskole 447 – Den lærde Skole 450	443–454
Kulturelt og selskabeligt liv	Arbejdet for dansk sprog og kultur 455 – Selskabeligt liv 458 – Forenings- og fritidsliv 460	455–454
Den økonomiske og sociale udvikling ca. 1850–1870		465
Fortsat økonomisk fremgang i 1850'erne	Fortsat vækst i industriproduktionen 467 – Handel og skibsfart 474 – Møllevæsen og damsag 478 – Håndværkerne 484	467–489
Gader, huse og miljø	Nye gader og kvarterer 490 – Offentligt og privat byggeri 494 – Epidemierne 1853 og 1857 499 – Sundhedskommission og sundhedsregulativ 503	490–510
Offentlige værker og forbindelserne udadtil	Gasværket 511 – Forbindelserne udadtil 513 – Havnen 516 – Jernbanen 522	511–526
Økonomiske kår for by og borger	Lønninger og levevilkår 527 – Fattigvæsenet i 1850'erne og 1860'erne 532 – Byens økonomi 538	527–541
Økonomisk tilbagegang i 1860'erne	Krise og stagnation 542 – Krisens følger for byens borgere 545 – Den økonomiske tilstand ca. 1870 552	542–558
Noter, kildemateriale og -henvisninger, billedfortegnelse m. m.		559
	Noter 561 – Kildemateriale 562 – Forkortelser anvendt i henvisningerne 563 – Henvisninger 564 – Billedfortegnelse og -kilder 570 – Fortegnelse over tabeller og figurer 573	

Indledning

I sommeren 1801 foretog pastor L. M. Wedel fra Everdrup sogn på Sydsjælland en »indenlandsk rejse igennem de betydeligste og skønneste egne af de danske provinser«. På denne rejse besøgte han også Haderslev, og vi møder ham en sommereftermiddag i postvognen mellem Årøund og Haderslev:

»En fjerding vej før man kommer til Haderslev, der ligger i en dal, er der en vid, skøn og afvekslende udsigt over byen, fjorden, enge, buskadsler, skove, heder, sandede, lerede og vel dyrkede marker, og Haderslev selv har lignelse af en halvmåne. Straks ind af byen er der en stejl banke [Sønderbro], med en stor mølle på højre hånd [Slotsvandmøllen]. Der er vel port, men ingen betjente, visitation og deslige . . . Et smalt vand deler staden i to dele, nye og gammel Haderslev; der er 22 gader, 390 huse og over 3000 indvånere . . .

Den nye stad er godt bygget, har mange huse, for det meste i grundmur, et dejligt stort, jævnt torv, to porte og tre broer, en lille rådstue, men borgmester, rådmænd, stadsskriver, advokater og justitsbetjente i en Guds velsignelse . . . De fleste borgere ernærer sig af at brygge, brænde, handle og logere fremmede, thi for egentlige rejsende af borger- og højere stænder er der to gæstgiverhuse. Her er en del professionister [håndværkere], men dog ikke mange af hver slags, undtagen skomagere, hvis antal er 27. Her skal være omtrent en snes købmænd, men handelen er ikke af stor betydning, da andre nærliggende købstæder og især Christiansfeld drager næringen til sig, især fordi der ingen tilbørlig sejlads er hertil.

Gammelstad adskilles ved en bro [Bispebro] fra Nystad; gårde og huse der er simple, og en række på højre hånd bebos tildels af bønder [Bøndergårdene]; der er en stor reberbane [ved Vestergade] og to vidtløftige blegier, samt en stor plads kaldet Papegøjen; en lille kanal løber bag om byen til stampemøllen [den nordlige forbindelseskanaal fra Dammen til fjorden ad Gravene -Jomfrustien].

På den plads, hvor fordum slottet har stået, er der gårde og boliger for præsterne, rektoren, kirkebetjente, kloster, kirkegård og en del gader, som alt siges at ligge på Slotsgrunden. Der er også apoteket, en lang antik bygning . . . På denne Slotsgrund, som i forrige tider ikke skal have haft lige rettighed med den øvrige stad, er der nu over 100 huse, foruden en del offentlige bygninger; gaderne og husene er lige så smukke som det andet af staden. Her er meget messing på dørene og karnapper udenfor, samt smukke udzirede hvilebænke . . .«

Pastor Wedels indtryk af byen er således særdeles positivt: den har en smuk beliggenhed og smukke bygninger; endvidere høflige og selskabelige mennesker, gode muligheder for adspredelser i form af spadsereture, koncerter, baller, billard osv. Men hans hjemmelsmand har dog også efterladt det indtryk hos ham, at det står lidt sløjt til med byens næringsliv, bl.a. fordi andre byer drager næringen til sig, og fordi fjorden ikke åbner mulighed for megen sejlads.

En turist på gennemrejse vil dog altid kun se overfladen, hvor godt

orienteret han end kan være. Han kender ikke noget til, hvordan det er at leve – år ud og år ind – i denne by. Her må byens egne indbyggere høres, og det er da også et noget andet indtryk, specielt af byens økonomiske tilstand, vi får gennem en beretning fra 1798. Det var det ene af byens to styrende organer, deputeretkollegiet, der i anledning af den nyudnævnte borgmester Niels Sørensens ansøgning om fastsættelse af sin gage, udtalte sin betænkelighed ved en forøgelse af byens udgifter, som man fandt tyngende nok i forvejen, især i forhold til indtægterne:

»Byen har ingen indtægter af jordegods eller lignende . . . Byen har gæld; den betaler, skønt den kun giver lave renter, 500 rdl. i renter hvert år; den har et meget højt plovtaal eller årlige kongelige afgifter. Disse gældsposter er ved de i fordums tid bekostelige retssager ikke formindskede, og den årlige udbetaling trykker. Desuden ligger byen således, at al transport til lands fra og til København går her forbi, hvoraf besørgelse af vildtet, rekrutternes rejse og kørsler for de høje herskaber betyder meget . . .

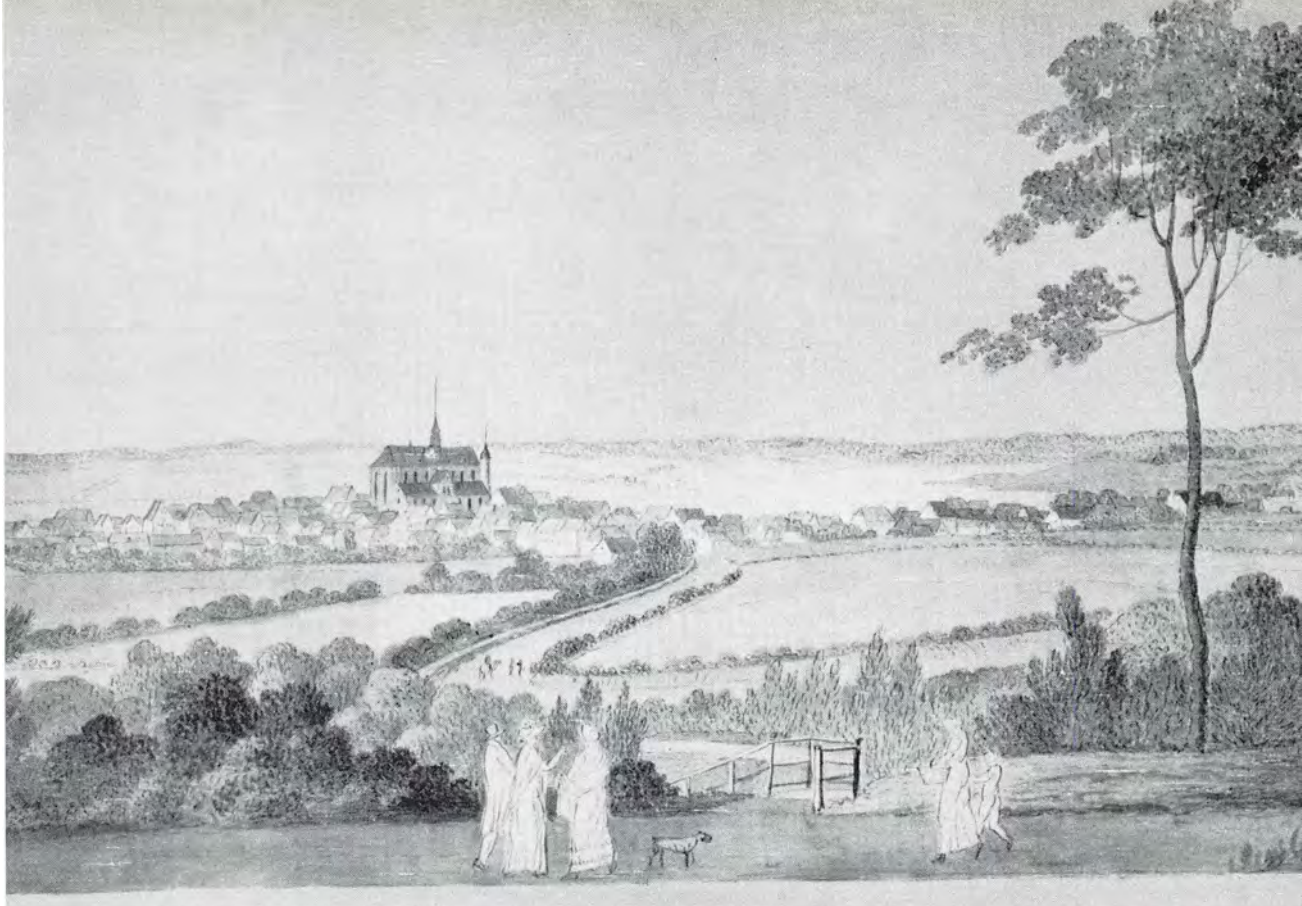
Næsten i de fleste bønderhuse, uden og inden for det forbudte distrikt [et område uden om byen indtil en bestemt afstand], brændes brændevin åbent, frit og flittigt, til trods for vore mange klager, der hidtil ikke har hjulpet; og landets beboere driver en anselig borgerlig næring med de værdifulde kniplinger, krydderier og andre kram- og silkevarer . . . Jøderne gør os stor skade, da de kommer i skarer og hobe til uberettiget fiskemarked i vor by; de handler også uden for markedstidene og driver en meget ødelæggende bissekrammerhandel på landet . . . Skibe er der ingen af her i byen på grund af den fra naturens hånd tarveligt udstyrede fjord, men der er blot fire små jagter, som sejler til Flensborg, København og Lübeck . . . Natvægterne, trommeslagerne og retstjeneren fik sidste år et ikke ubetydeligt tillæg, som de burde have og fortjente, men det er en forøgelse af udgifterne.

Fattigvæsenet er i forfald og må forbedres, og ligeledes må anlæggelsen af den skibbro, som vi slet ikke har, snart sættes i værk, hvilket kræver flere udgifter og tager på vor bys middelmådige kræfter, hvis de da ikke overstiger dem. Derfor ved vi ingen anden udvej, end at tage vor tilflugt til den kongelige nåde for at få bistand fra statskassen. Så længe byens gamle indbyggere kan mindes, har byen betalt skat for 21 måneder, men da vi ikke kunne få det til at slå til, blev der 1794 udskrevet 23 måneder, hvilket forhold endnu vedvarer.«

Deputeretkollegiets skildring står således i skarp modsætning til pastor Wedels, og man får snarere indtryk af en forgældet by, hvor borgerne levede i dyb armod, udsuget af skatter og afgifter til staten. Sandheden ligger nok et sted midt imellem, og en nærmere undersøgelse af byens økonomiske tilstand ca. 1800 er derfor påkrævet. Det er imidlertid interessant her indledningsvis at se, hvordan forholdene vurderedes ca. 90 år senere, og hvordan byen da så ud, for at få en fornemmelse af, hvad der skete i løbet af dette århundrede.

H. P. Hanssen omtaler i 1892 i en skildring af Sønderjylland »den lange smalle Haderslev fjord, som bugter sig over to mil ind i landet mellem høje, til dels skovbevoksede bakker«, men den

»er kun sejlbare for småskuder, og skibsfarten er derfor ubetydelig. Derimod har Haderslev trods landegrænsens generende nærhed endnu et godt opland og en derpå grundet solid og ret betydelig handel. Ligeledes har byen en i visse retninger ikke ubetydelig industri. Særlig fortjener vognfabrikkerne og et stort ølbryggeri at fremhæves. De haderslevske vognes holdbarhed og elegance

Haderslev, akvarel dateret 24. sept. 1821. Byen er set fra nord, fra et sted på den nuværende østlige sti gennem Klosten, hvor vejen snor sig ned imod byen. Det nordligste hus er Norregade 36, men i øvrigt er det kun Vor Frue kirke, der kan stedfæstes.

skattes over hele Sønderjylland og langt ud over hertugdømmets grænser. Borgerne er på en forsvindende brøkdæl nær, dansktalende, men deles efter sindelaget i to fjendtlige lejre, som afsondrer sig fuldstændigt fra hinanden i selskabslivet. Den tilrejsende vil ikke undgå at mærke stærke dønninger af nationalitetskampen».

Byen var på denne tid ifølge H. P. Hanssen i tilbagegang, og selvom der i hvert fald var sket noget med fjorden, og byen havde fået den havn, som savnedes så stærkt ca. 1800, stod det ikke for godt til med byens erhvervsliv. Det havde været bedre tider ved midten af århundredet. H. P. Hanssen taler endvidere om en kamp mellem dansk og tysk, noget som overhovedet ikke omtales i nogen af de to skildringer fra omkring 1800. Også på dette punkt var der altså sket noget i mellemtiden.

H. P. Hanssen var ikke »indfødt«, og det må derfor være rimeligt også at lade en haderslev'er komme til orde ca. 1890. Schulrat Axel Henningsen giver i sit fine lille erindringsværk »Aus einem Leben in zwei Kulturen« bl.a. følgende skildring af de sociale og økonomiske forhold i byen ved denne tid:

»Industrivirksomheder i moderne forstand fandtes ikke i den lille by. Matthias Hansens tobaksfabrik og Fuglsangs bryggeri var de eneste foretagender af nogen større betydning. Den typiske industriarbejder var derfor ukendt, og om de socialdemokratiske bestræbelser, der voksede frem sammen med denne ar-

bejderklasse, havde man kun ret uklare forestillinger. Forsåvidt man var arbejder, havde man for det meste sin faste arbejdsplads og ofte sit eget lille hus med et lille stykke have til. Såkaldte daglejere, som udrettede tilfældigt arbejde hist og her, fandtes også, men om en arbejderklasse i betydning af et socialt lag var der ikke tale. Bortset herfra var borgerskabet dog socialt lagdelt, og hver gruppe havde sine kendetegn og sine omgangsformer, der ofte viste ret tydelige afgrænsninger. Toppen af den sociale pyramide dannede en temmelig klart afgrænset gruppe honoratiories, der igen var spaltet op efter, om man regnede sig til de tysk- eller til de dansksindede . . . De tyske »spidser« stod ret isoleret; deres underbygning bestod kun af et lag af lavere embedsmænd, der var tilvandet og nu udførte deres tjeneste her. I det egentlige småborgerskab var der foreløbig ikke megen tyskthed at finde, først da det politiske tryk blev stærkere [i 1890'erne] fandt indfødte forretningsfolk vej til de tyske foreninger. Hovedmassen af middelklassen var altså, når den overhovedet gav sig af med politik, dansk i nordslesvigsk betydning. Til dette lag hørte håndværkerne, småkøbmændene, »høkerne«, de »faste« arbejdere, pensionisterne og andre næringsdrivende . . .

Håndværksbedrifterne var kun små, og de herrer mestre måtte derfor selv arbejde med. For det meste arbejdede de med én eller to lærlinge, hist og her også med én eller to svende, undertiden også alene. Mange af dem havde som svende set sig godt omkring i verden på kortere eller længere vandringer, således som det sømmede sig for »zünftige« mestre. Næsten alle var børn af byen, hvortil de altid vendte tilbage, og det var sjældent at en udenbys slog sig ned der. For det meste fulgte sønnen faderen som forretningsindehaver.«

Henningens giver her en helt lille sociologisk skildring af byen, og sammenligner vi den med de oplysninger om byens indbyggere, som

Haderslev set fra nord ca. 1897. Motivet er taget lidt længere mod vest end det forrige billede. Det fremgår ved sammenligning især, at byen er vokset imod nord; til højre ses den store kaserne, det 19. århundredes største enkeltbyggeri i byen, i midten Gammelting med bagsiden af Skulderbladet, hvor chausseen mod Kolding løber med sine vejtræer, og til venstre det i 1896 opførte nye sygehus. Syd for byen er der kun marker; længst til venstre skimtes dog Abenråvej med huse langs vejen.

vi har fra ca. 1800, er der ikke megen forskel. Byen var først og fremmest en handelsby, som dog både ca. 1800 og ca. 1890 havde visse problemer at kæmpe med angående afsætningen af varer. Der var i byen både 1800 og 1890 en overklasse bestående af embedsmænd, mens håndværkerne synes at have indtaget en mere beskeden position.

Spørgsmålet er så om denne lighed i social struktur 1800 og 1890 er ensbetydende med, at der overhovedet ingen ændringer skete fra 1800 til 1890. Henningsens her citerede stykke siger om industrialiseringen, at den ganske vist ikke havde skabt et socialt lag af industriarbejdere; men en sådan industrialisering må dog have medført visse forskydninger mellem de enkelte befolkningsklasser. Den må også have ændret byens udseende, på samme måde som havnens bygning gjorde det.

På grundlag af disse småskildringer fra ca. 1800 og ca. 1890 vil det derfor være rimeligt på baggrund af en omtale af befolkningsforholdene og indbyggernes geografiske afstamning indledningsvis at undersøge den sociale og økonomiske struktur i byen århundredet igennem ud fra et mere fyldigt materiale end disse skildringer giver, først og fremmest materiale af statistisk art. Byens fysiske udseende og ændringer heri som følge af bl.a. den industrialisering og det havnebyggeri, som skete, må også nærmere belyses.

Det følgende første hovedafsnit bygger hovedsagelig på statistisk materiale, først og fremmest folketællingerne. I delvis bearbejdet eller let tilgængelig form foreligger disse kun for tiden indtil 1860, den sidste folketælling under dansk styre, mens der kun haves meget summariske tal fra de preussiske folketællinger. I det hele taget er det statistiske materiale til belysning af sociale og erhvervs-mæssige forhold i tiden efter 1864 – mærkværdigvis – særdeles dårligt, i hvert fald har det ikke været mig muligt at fremskaffe materiale, trykt eller utrykt, der er tilnærmelsesvist så fyldigt som fra tiden før 1864. Derfor mangler der også i dette hovedafsnit i meget vid udstrækning en nærmere omtale af perioden efter 1860, således er f. eks. kapitlet »Byens sociale og økonomiske struktur« næsten udelukkende dækkende for perioden op til ca. 1860.

I øvrigt er dette hovedafsnit i nogen grad tynget af statistik og tal, som dog danner en væsentlig baggrund for hele den følgende skildring. Der er imidlertid intet i vejen for evt. at springe afsnittet over og begynde med den egentlige skildring af udviklingen side 93. Samtidig skal det dog fremhæves, at alle bogens mange tabeller kun er at betragte som en mere detaljeret dokumentation for det, der fremføres i selve teksten. I teksten er tabellernes hovedkonklusioner anført, og vil læseren have mere detaljerede oplysninger, er dette muligt ved at studere tabellerne. Den følgende skildring kan altså læses uafhængigt af tabellerne.

Nogle hovedtræk af udviklingen 1800-1890

Befolkningsudviklingen

BEFOLKNINGSVÆKSTEN CA. 1800–1860

Fra 1803 til 1860 skete der lidt over en fordobling af byens befolkning fra 3635 til 8012 indbyggere. Denne betydelige vækst, procentvis den største blandt hertugdømmet Slesvigs byer, fordeler sig ikke jævnt, men er ifølge folketællingerne, der afholdtes 1835, 1840, 1845, 1855 og 1860, stærkest i perioden 1845–55. Med en gennemsnitlig årlig vækstrate på 2 % er det den periode i hele tidsrummet 1800–1920, hvor byen har haft den største vækst.

Væksten fordeler sig på den naturlige tilvækst, dvs. fødselsoverskud (født ÷ døde) og på nettotilvandringen, dvs. tilvandrede ÷ fraflyttede. Den naturlige tilvækst fremgår af kirkebøgernes tal for fødte og døde. I hele sidste halvdel af 1700-årene lå såvel antallet af fødte som af døde i Vor Frue sogn på ca. 80 om året i gennemsnit. Ud fra disse tal synes der altså ikke at være tale om nogen naturlig tilvækst, og i årene omkring 1800 var den naturlige tilvækst endog negativ, dvs. der døde flere end der fødtes. Alligevel var byen vokset med 243 personer, dvs. med gennemsnitlig ca. 7 personer om året fra 1769, hvor indbyggertallet var 3141, til 1803. Denne vækst må altså hovedsagelig være sket ved tilvandring.

I årene mellem ca. 1800 og 1808 var der et beskedent fødselsoverskud, mens krigen 1807–14 bragte et stort overskud af døde, uden at egentlige krigshandlinger kan siges at være skyld heri. Fra 1815 var der derimod et konstant voksende fødselsoverskud, og kun årene 1819, 1846, 1849, 1853 og 1857 havde overskud af døde, af årsager som skal belyses nærmere nedenfor.

Det voksende fødselsoverskud skyldes nok i højere grad en vækst i fødselstallet end et fald i antallet af døde set i forhold til den samlede befolkning, selvom et fald i børnedødeligheden kan have spillet ind. Denne vækst i fødselstallet må formodes at hænge sammen med tilvandringen, idet fødselsoverskuddet synes at vise de samme svingninger som antallet af optagne borgere. På den anden side betød tilvandringen ikke nogen vækst af betydning i den procentvise andel af kvinder i den fødedygtige alder, her 20–49 år, som i 1803 udgjorde 21,1 %, i 1860 22,3 % af byens befolkning. Det er altså ikke muligt helt at give nogen entydig forklaring på det voksende fødselsoverskud.

Ingen kilde oplyser os om, hvor mange mennesker der er flyttet fra byen, og tilvandringen kan vi kun få et delvist indtryk af gennem

Tabel 1. Befolkningsvæksten 1803–64.

Folke- tælling	Folketællingernes tal						Naturlig tilvækst samt vandringer						Periode
	Indbyg- gere i alt	Heraf militær + fa- milie	Civil- befolk- ning i alt	Tilvækst		Vækst- rate gn.snit pr. år %	Naturlig tilvækst		Netto- tilvandring		Optagne borgere		
i alt				gn.snit pr. år	i alt		gn.snit pr. år	i alt	gn.snit pr. år	i alt	gn.snit pr. år		
1769	3141	–	3141	243	7,1	0,22					446	13,1	1769–1802
1803	3635	251	3384	2077	68	1,51					611	19,1	1803– 34
1835	5745	284	5461	416	83,2	1,48	243	48,6	+ 173	+ 34,6	167	33,4	1835– 39
1840	6156	279	5877	251	50,2	0,84	262	52,4	÷ 11	÷ 2,2	156	31,2	1840– 44
1845	6128	–	6128	1349	134,9	2,01	327	32,7	+ 1022	+ 102,2	457	45,7	1845– 54
1855	7477	–	7477	535	107	1,39	490	98,0	+ 45	+ 9,0	354	70,8	1855– 59
1860	8012	–	8012	267	53,4	0,66	530	106,0	÷ 263	÷ 52,6	203 ¹⁾	50,8	1860– 64
1864	8279	–	8279										

Kilde: Folketællingerne:

1803: LA Ab. Folketællinger. 1. Haderslev by og Gl. Haderslev 1803 (Originale lister).

1835: Tabellen über die nach der allerhöchsten Resolution vom 24. Mai 1834 in den Herzogthümern Schleswig und Holstein am 1. Febr. vorgenommene Volkszählung. Kbh. 1836.

1840 og 1845: Statistisches Tabellenwerk. 1. Heft, Kbh. 1840, 2. Heft, Kbh. 1846.

1855 og 1860: Statistisk tabelværk, 2. række bd. 12 og 3. række bd. 1.

De originale lister til folketællingerne 1835, 1845 og 1860 endvidere i LA Ab. Folke-
tællinger. Mikrofilm nr. 2062, 2149 og 2328–29.

Naturlig tilvækst på grundlag af kirkebøgernes tal for fødte og døde; 1800–47 anført årligt i Lyna, jfr. Olav Christensen: Litteratur om Haderslev nr. 389–92; efter 1847 på grundlag af optælling i kirkebøgerne for Vor Frue sogn og Gl. Haderslev sogn i LA Ab.

Optagne borgere: Th. O. Achelis: Bürgerbuch der Stadt Hadersleben bis zum Jahre 1864. Flensborg 1940, med talrige tilføjelser i Olav Christensens privateksempar.

Vækstraten er beregnet ud fra følgende formel: $\text{tilvækst} = \left(\sqrt[t]{\frac{p_i}{p_0}} - 1 \right) \cdot 100$, nedgang = $\left(1 - \sqrt[t]{\frac{p_i}{p_0}} \right) \cdot 100$, p_0 = folkemængde ved periodens begyndelse, p_i = folkemængde ved periodens slutning, t = mellemliggende tid. Formlen stammer fra UN Demographic Yearbook.

Note: Tallene for naturlig tilvækst mangler før 1835, fordi fødte og døde i Gl. Haderslev sogn først er opgjort i Lyna fra 1822. 1769 blev militærbefolkningen ikke medtaget ved folketællingen.

1) tallene gælder kun 1860–63.

listerne over optagne borgere, idet borgerne kun udgør en del af byens voksne mandlige befolkning. Indtil midten af 1820'erne lå antallet af optagne borgere på ca. 20 i gennemsnit om året, mens fødselsoverskuddet 1818–27 var ca. 26 i gennemsnit. Fra midten af 1820-erne var fødselsoverskuddet voksende, og det samme skete med antallet af optagne borgere, der omkring 1840 lå på gennemsnitlig 33,6 om året. Det må dog her huskes, at tallene for tiden efter 1834 gælder hele byen, for tiden før kun købstaden, dvs. uden Slotsgrunden, der blev indlemmet i byen i 1834.

Med træarskrigen 1848–51 skete der en kraftig vækst i det årlige

I tabellen er på grundlag af folketællingernes tal, tallene for fødte og døde samt for optagne borgere foretaget en række beregninger angående befolkningsudviklingen. Væksten fra folketælling til folketælling er beregnet ved simpel subtraktion. Denne vækst (eller tilbagegang) er sat i relation til den naturlige tilvækst, hvorved fås nettotilvandringen (periodens vækst i befolkningstal ÷ periodens naturlige tilvækst). Tallene for optagne borgere skal endvidere ses i relation til nettotilvandringen.

På grundlag af disse beregninger fremgår det, at byens vækst var størst i perioden 1845–55, hvor det især var tilvandringen der var stor. Efter 1855 faldt tilvandringen, mens til gengæld den naturlige tilvækst var meget stor. Efter 1860 er der tale om en direkte afvandring, men den naturlige tilvækst er stadig meget høj. Før 1835 mangler der tal for en del af den naturlige tilvækst (Gl. Haderslev sogn) men vækstratetallene og tallene fra Vor Frue sogn viser, at der må være tale om en ret kraftig tilvandring.

gennemsnitlige antal af optagne borgere, som 1853–57 lå helt oppe på 74,6, mens det i slutningen af 1850'erne faldt lidt, og på samme måde steg fødselsoverskuddet i 1850'erne og lå 1858–62 på gennemsnitlig 115,8 om året.¹

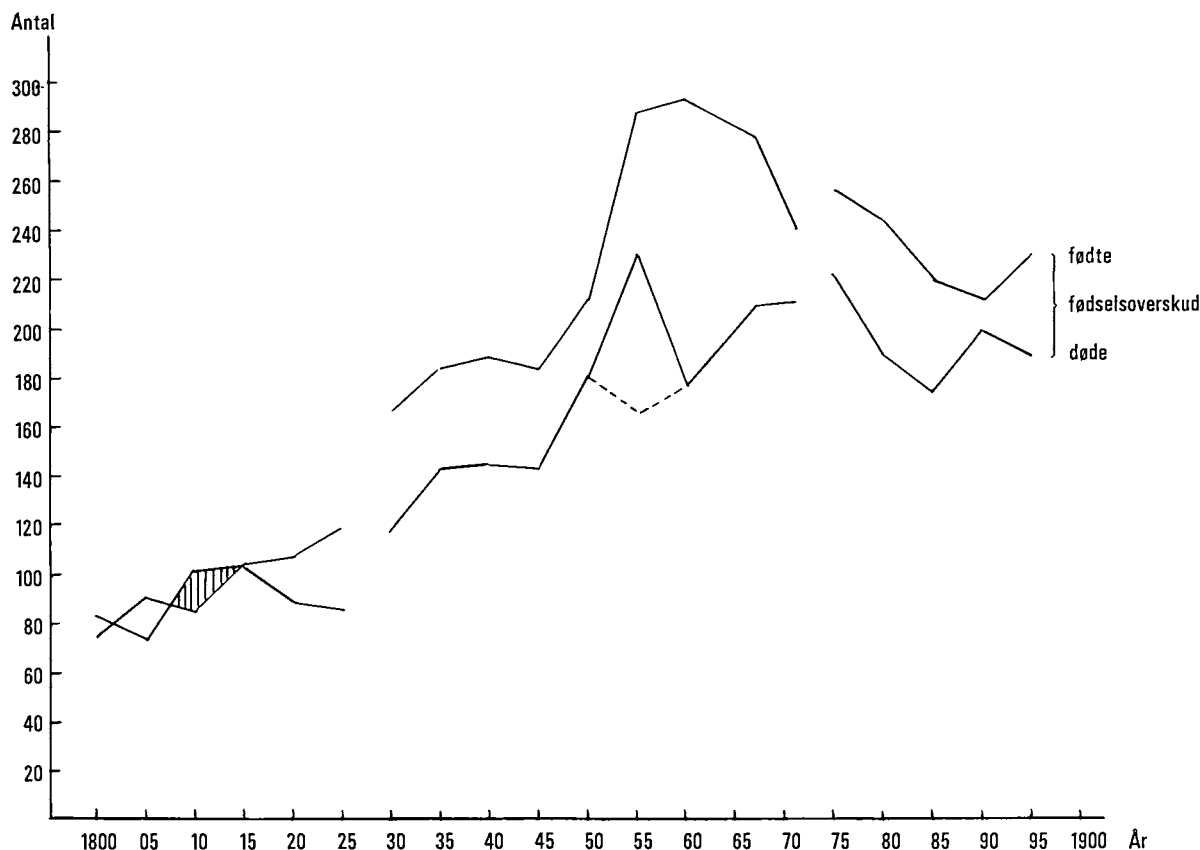
De to forhold der har betydning for bevægelser i befolkningstallet, den naturlige tilvækst og nettotilvandringen, giver derfor følgende faser i udviklingen:

- ca. 1800–14 befolkningstallet er stagnerende (fødselsunderskud i en række år og ringe antal optagne borgere) og når vel kun op i nærheden af de 4000 i 1814.
- ca. 1814–25 befolkningstallet er svagt stigende (lille fødselsoverskud, uændret eller svagt stigende tilvandring) og er vel i 1825 på ca. 4500 eller lidt over.
- ca. 1825–35 kraftig vækst, voksende fødselsoverskud og stigende antal optagne borgere. Indbyggertallet er i 1835 5745.
- 1835–40 fortsat, men i forhold til den foregående periode dog en svagere stigning. Indbyggertallet er i 1840 6156.
- ca. 1840–48 stagnation i befolkningstallet. Militæret flytter fra byen 1842, men selv når vi tager højde herfor, er der tale om stagnation, dvs. afvandringen fra byen må have været stor, da fødselsoverskud og antal optagne borgere er nogenlunde det samme som i den forrige periode. Indbyggertallet er ved treårskrigen udbrud vel ca. 6300.
- ca. 1848–64 meget kraftig vækst med meget stort fødselsoverskud, især i slutningen af 1850'erne, og stigende antal optagne borgere. Nettotilvandringen er meget stor i perioden op til 1855, hvor indbyggertallet er 7477, mens det i 1864 er på 8279.

Ifølge folketællingernes tal var der 1840–45 og 1855–60 tale om en meget lille nettotilvandring. Det er bemærkelsesværdigt, da det betyder, at der er flyttet lige så mange mennesker fra byen som til den. I den mellemliggende periode 1845–55 viser tallene derimod, at tilvandringen må have været mange gange større end fraflytningen. Hvad der er årsag til disse svingninger, er vanskeligt at sige, men det er ikke noget specielt for Haderslev. Også i de øvrige nordslesvigske byer samt i Haderslevs nabobyer mod nord, Kolding, Vejle og Fredericia kan de samme bevægelser i befolkningstallet konstateres: stagnation 1840–45, kraftig vækst 1845–55 og lidt svagere vækst 1855–60.

En væsentlig del af årsagen til denne kraftige vækst, som genfindes i Haderslevs nabobyer såvel mod nord som mod syd, ja overalt i Danmarks byer, må søges i det 19. århundredes almindelige befolkningsbevægelse fra land til by. Den tog for alvor fart fra midten af 1840'erne, netop den periode, hvor den kraftigste vækst i befolkningstallet i Haderslev satte ind med en gennemsnitlig årlig vækst 1845–55 på 2 %. Også i perioden op til 1835, formodentlig i forbindelse med landbrugskrisen 1818–28, kan der imidlertid i Haderslev konstateres en væsentlig og i forhold til tidligere forøget tilvandring fra landet, som må være forklaringen på den store vækst i befolkningstallet i denne periode. At landboerne søgte til byerne, skyldtes de ringe muligheder, den stærkt voksende landbefolkning havde for at erhverve sig jord. På de yngre gårdmands- og husmandssønner, som ikke kunne

Figur 1. Fødte og døde. Femårs gennemsnit 1800–1890.

Kilde: 1798–1873: Kirkebøgerne for Vor Frue og Gl. Haderslev sogne, jfr. tabel 1.

1874–97: Standesamt, Haderslev kommunes personregister, jfr. tabel 2.

Note: Kurverne er brudt 1825–30 og 1870–75, fordi det materiale, der er anvendt, skifter. Indtil 1825 er kun benyttet tallene fra kirkebøgerne fra Vor Frue sogn, dvs. der er kun tale om en del af byen. Fra 1830 er anvendt både kirkebøgerne fra Vor Frue og Gl. Haderslev sogne, hvorfor tallene er større. Det samme er tilfældet fra 1875, hvor tallene fra Standesamt er benyttet, jfr. bemærkningerne til tabel 1 og 2. Gennemsnitsberegningerne gælder de fem år omkring de årstal, der er nævnt nederst, f. eks. 1813–17 for 1815 og 1818–22 for 1820. Det skraverede område omkring 1810 angiver fødselsunderskud. Den punkterede linje 1850–60 angiver antallet af døde, hvis der ved gennemsnitsberegningen for 1855 ses bort fra årene 1853 og 1857, hvor der var dysenteriepidemier.

Af kurverne fremgår det, at fødselsoverskuddet var stigende fra cirka 1830 og nåede et maksimum i 1850-erne, hvor befolkningstilvæksten var den største i perioden 1800–64. Både antallet af fødte og af døde var faldende, især efter 1870, og ved år 1890 var fødselsoverskuddet meget lille; herefter synes det at stige, samtidig med at en ny befolkning fremgang satte ind. Befolkningstilbagegangen cirka 1864–90 skyldtes altså kraftig afvandring, der langt oversteg det fødselsoverskud, der var. – Sammenlign med figur 3 side 34, der viser fødsels- og dødsprocenten, dvs. antal fødte og døde i forhold til det samlede befolkningstal.

få del i den fædrene jord, men især på det store og voksende proletariet af jordløse landarbejdere øvede byerne en væsentlig tiltrækning, ja var vel den eneste mulighed for en vej frem. Samtidig begyndte i byerne efterhånden en industrialisering, som kunne opsuge en del af denne nye arbejdskraft, men dog langt fra fuldstændigt. Følgen af disse manglende muligheder blev derfor, at mange af tilvandrerne ikke fandt den lykke i byerne, som de måske havde drømt om, og at der i byerne skabtes et voksende proletariet af arbejdsløse og mennesker, der var tvunget til at leve på et eksistensminimum. Også disse følger af vandringen til byerne kan iagttages i Haderslev.

Haderslev bys befolkning nåede i 1867 sin maksimale størrelse i det 19. århundrede. Befolkningstallet var da, når vi ser bort fra det i byen indkvarterede militær, ca. 8350. I forhold til den sidste folketælling i dansk tid, i 1860, er der tale om en vækst på ca. 350, men i forhold til tællingen 1864, hvor tallet var 8279, er der tale om en stagnation. Denne stagnation, som altså allerede må anses for at være begyndt ca. 1864, fortsatte og blev i 1870'erne og især i 1880'erne til en direkte tilbagegang, således at de 7637 indbyggere i 1885 var det laveste tal i perioden mellem 1864 og 1890. I 1890 var indbyggertallet steget til 7855 (\div militæret), og herefter steg det konstant til 13.046 i 1910,² den sidste folketælling før 1. verdenskrig. Samtidig hermed satte en ny økonomisk fremgang ind. Om denne udviklings forløb i detaljer er det meget vanskeligt at sige noget præcist, ligesom det heller ikke er muligt at give nogen detaljeret årsagsforklaring. Hertil er oplysningerne om vandring og om aldersfordeling m.m. alt for ringe, og det gælder ikke kun Haderslev, men Nordslesvig i det hele taget. Der kan dog peges på en række til dels generelle forhold.

En medvirkende årsag til befolkningstilbagegangen var, at den naturlige tilvækst (fødte \div døde) var faldende i perioden 1863–90. Den lå i Haderslev 1863–68 på gennemsnitligt 68 om året, men faldt herefter til 30 i gennemsnit 1869–72 og ca. 34 1873–77. Herefter var den 1878–82 53,6, 1883–87 44, 8 og 1888–92 helt nede på 17,6 i gennemsnit om året. Dette fald i den naturlige tilvækst hænger sammen med en ændret aldersfordeling, som igen var en følge af det, der var den væsentligste årsag til tilbagegangen: den oversøiske udvandring. Denne udvandring var et alment europæisk fænomen i denne periode og altså ikke noget specielt slesvigsk, endsige haderslevsk. For Slesvigs vedkommende var den imidlertid af et sådant omfang, at den langt oversteg den naturlige tilvækst og altså betød befolkningstilbagegang, mens totalbefolkningen i Danmark i perioden 1855–1901 trods udvandringen steg med ca. 63 %. Især i byerne oplevede man i kongeriget en betydelig vækst, således steg befolkningstallet i Haderslevs nabobyer mod nord, Kolding, Vejle og Fredericia ganske betydeligt i denne periode, mens alle de nordslesvigske købstæder enten stagne-rede eller kunne notere direkte tilbagegang. Derfor må helt specielle forhold under alle omstændigheder have gjort sig gældende i Nordslesvig, siden udvandringen her kunne medføre tilbagegang selv i byerne. Disse specielle forhold har man hidtil søgt i de nationale forhold, som på mange måder betød utålelige forhold for den dansk-sindede befolkning, der udgjorde flertallet. Her var det især den preussiske militærtjeneste, som medførte, at mange unge mænd udvandrede såvel til Danmark som til oversøiske lande.

I seks år efter Wienerfreden i 1864 havde alle indbyggere i hertugdømmet ret til at vælge (optere), om de ville bevare deres danske indfødsret og enten udvandre eller blive bosiddende i hjemstavnen. Listerne over den del af disse såkaldte optanter, der afgav erklæring

Tabel 2. Befolkningstilbagegangen 1864–90.

Folke-tælling	Folketællingernes tal						Naturlig tilvækst samt vandringer						Periode
	Indbyg-gere i alt	Heraf militær	Civil-befolk-ning i alt	Vækst/tilbage-gang		Vækst-rate gn.snit pr. år %	Naturlig tilvækst		Netto til/af-vandring		Afvandring		
				i alt	gn.snit pr. år		i alt	gn.snit pr. år	i alt	gn.snit pr. år	Op-tanter i alt	Andre udvan-drere i alt	
1864	8279	–	8279	+ 68	+ 22,7	+ 0,27	198	66,0	÷130	÷ 63,3	107	26	1865–67
1867	8597	ca.250	8347	÷339	÷84,8	÷1,03	129	32,2	÷468	÷117,0	140	22	1868–71
1871	8258	ca.250	8008	+ 104	+ 26,0	+ 0,32	166	41,5	÷ 62	÷ 15,5	68	64	1872–75
1875	8362	ca.250	8112	÷ 58	÷11,6	÷0,14	313	62,6	÷371	÷ 74,2	36	368	1876–80
1880	8054	–	8054	÷417	÷83,4	÷1,06	219	43,8	÷636	÷127,2		309	1881–85
1885	7637	–	7637	+ 218	+ 43,6	+ 0,56	230	45	÷ 12	÷ 2,4		243	1886–90
1890	8397	542	7855										

Kilde: Folketællingerne: Die Ergebnisse der Volkszählung und Volksbeschreibung im Preussischen Staat v. 3. Dec. 1864 u. 1867, v. 1. Dec. 1871, 1875, 1880, 1885 u. 1890 (Preussische Statistik, Heft 10, 16, 30, 39, 66, 96 og 121).

Naturlig tilvækst: til og med 1874 optælling i kirkebøgerne (som tabel 1), fra og med 1875 Stadesamt, Haderslev personregister. Tallene fra Stadesamt er gennemgående lidt højere end kirkebøgenes, dvs. mere fuldstændige og præcise.

Udvandring: Lister over optanter i HBark Acta 44, 8b pk. 4, anden udvandring sst. pk. 2 og 5.

Note: Tallene for militærbefolkningen 1867, 1871 og 1875 hviler på et skøn. Byens militær bestod på alle tre tidspunkter af to eskadroner dragoner, svarende til ca. 250 personer. Eventuelle familiemedlemmer er der ikke taget — og kan der ikke tages — højde for.

I tabellen er foretaget de samme beregninger som i tabel 1. Heraf fremgår, at der hele perioden igenem er tale om en netto-afvandring. Størst er den i perioderne 1867–71 og 1880–85, dvs. perioden med optanter og perioden med den betydeligste oversøiske udvandring. Ved sammenligning med tallene for nettoafvandringen fremgår det, at de oplysninger, vi har om udvandringen, er ret tilfældige og langt fra svarer til de tal, beregningen af nettoafvandringen giver.

om, at de ønskede at udvandre, omfatter for Haderslevs vedkommende 247 personer for årene 1866–70. Der er dog kun tale om en del af denne udvandring; mange udvandrede nemlig uden at have afgivet erklæring, og i de 247 er ikke medregnet disses familier. Optionerne fortsatte også efter 1870 og fra årene 1872–78 haves en liste over 104 unge mænd fra Haderslev, som valgte at udvandre frem for at blive preussiske soldater. For disse ca. 350 personer har der altså været nationale grunde til udvandringen, men af optanterne fra før 1870 vendte i årene 1872–78 148 tilbage, heraf dog ikke alle til Haderslev. De benyttede sig af den ret, som den såkaldte Åbenrå-konvention fra 1872 gav dem, til, trods deres udvandring, igen at bosætte sig i hjemstavnen. I 1885 udgjorde optanter, dvs. indbyggere der havde dansk statsborgerskab, i Haderslev i alt 1156 personer, inklusive kvinder og børn.

De nationale forhold, først og fremmest modstanden imod at blive preussisk soldat, var dog ikke den eneste årsag til udvandringen. En forklaring på udvandringen allerede i 1870'erne, og især i 1880'erne – og det var den største – skal i højere grad søges i de økonomiske forhold, ligesom økonomiske forhold heller ikke kan udelukkes som begrundelse for optanternes udvandring allerede i 1860'erne.

I et følgende kapitel skal omtales de stærkt forværrede økonomiske tilstande, som herskede i Haderslev fra ca. 1860, og som medførte en voksende arbejdsløshed, især blandt håndværkerne og de ufaglærte arbejdere. Det var disse håbløse forhold, der i stigende grad fik især underklassen til at udvandre og søge en bedre fremtid i det fremmede. Udvandringen var så småt i gang i slutningen af 1850'erne, hvor udvandringsagenter var i Haderslev for at opfordre til udvandring, og i hvert fald i 1858 ved vi, at der fandtes et udvandrerkontor i byen. Da må udvandringen altså allerede have haft et sådant omfang, at den kunne sættes i system. Hvor stort et omfang udvandringen fra Haderslev har haft, findes der ingen præcise tal for, og vi kan kun drage slutninger om omfanget ud fra folketællingerne og vores kendskab til den naturlige tilvækst. Disse tal tyder på, at udvandringen har været størst i 1880'erne, og det stemmer da også overens med de resultater, som et mere fuldstændigt materiale fra selve Danmark har givet.

Fra perioden 1882 til 1894 er bevaret en række lister over de passagerer, som en række rederier sejlede fra Europa til oversøiske lande, først og fremmest Nordamerika. Disse lister blev indsendt til Haderslev kommune, og kan give os nogle minimumstal for udvandringens omfang. Listerne omfatter ialt ca. 540 personer og viser også, hvilke aldersgrupper og hvilke sociale lag som især udvandrede, og her ligger nok listernes største værdi. Karakteristisk er det endvidere,

Tabel 3. Udvandredes fordeling efter køn og erhverv 1882-94.

	mænd	ægtefælle/ kvinde	born	Procentvis fordeling
Købmand, gæstgiver, møller	23	2	1	11,5
Landmand	20	2	6	10,0
Bager og slagter	11	2	1	5,4
Håndværker inkl. -svend	48	10	14	23,9
Arbejder, kusk, tjenestekarl, møllersvend, kelner, cigarmager	44	5	9	21,8
Kommis, kontorist	13			6,5
Borgersøn (uden erhverv)	22	2		10,9
Andet	20	2	7	10,0
				100,0
Tjenestepige		51		25,9
Syerske		5		2,5
Lærerinde		2		1,0
Enlig kvinde (borgerdatter)		105		53,3
Kvinde (enlig, enke eller gift) med børn		34	57	17,3
				100,0
Uangivet	9	12		
I alt	210	234	95	539

Kilde: Udvandrerlister i HBArk Acta 44, 8b pk. 2.

Note: Den procentvise fordeling gælder kun husstandsoverhoved hhv. enlig. Børn og ægtefæller er altså ikke medregnet.

Tallene viser, at det var de lavere sociale klasser, der dominerede blandt udvandrerne. Grupperne borgersøn og enlig kvinde (borgerdatter) dækker i vid udstrækning over unge uden erhverv, til dels arbejdsløse. På samme måde skal der næppe lægges for meget i betegnelsen købmand. Også her er der gennemgående tale om helt unge mænd, som næppe var i besiddelse af nogen større købmandsforretning. Af tabellen fremgår også indirekte, hvorledes de enlige dominerede blandt udvandrerne. Til de 210 mænd hørte kun ca. 35 ægtefæller, de fleste af dem blandt håndværkerne. Også dette hænger sammen med, at udvandrerne gennemgående var meget unge, og tabellen skal derfor ses i nøje sammenhæng med tabel 4.

Tabel 4. Udvandredes fordeling efter alder 1882-94.

	Antal		Procentvis fordeling		
	mænd	kvinder	mænd	kvinder	i alt
Under 21 år	72	64	41,2	36,2	38,8
21-25 år	41	41	23,4	23,2	23,1
26-30 år	22	15	12,6	8,5	10,5
31-35 år	11	11	6,3	6,2	9,4
36-40 år	3	8	1,7	4,5	
41-45 år	8	9	4,6	5,1	6,8
46-50 år	2	5	1,1	2,8	
51-55 år	2	8	1,1	4,5	11,4
56-60 år	5	5	2,9	2,8	
over 60 år	9	11	5,1	6,2	
I alt	175	177			
Uangivet	35	20			
Børn	95				
Ægtefæller	37				
	539				

Kilde: Som tabel 3.

Note: Kun enliges eller husstandsoverhoveders alder er registreret. Børn, der rejser sammen med deres far eller mor, samt evt. ægtefæller til mænd eller familiefædre indgår altså ikke i beregningen.

at listernes højeste antal udvandrere findes i året 1882, netop det år, hvor udvandringen nåede sit højeste i Danmark. På samme måde viser listerne også, at der er tale om de samme sociale lag og aldersgrupper, som udvandrede fra Danmark.

Udvandrerne fordelte sig nogenlunde ligeligt på mænd og kvinder. Aldersmæssigt var de unge helt dominerende, idet personer mellem 15 og 30 år udgjorde ca. 70 % af alle personer, hvis alder kendes (børn er ikke medregnet). Mere end halvdelen af disse var endog mellem 15 og 20 år, og det gælder både mænd og kvinder, således at det ikke kun kan have været den preussiske militærtjeneste, der var årsag til udvandringen.

Tjenestepigerne udgjorde ca. $\frac{1}{4}$ af alle kvinder, men det er i øvrigt karakteristisk, at de fleste af kvinderne i listerne er uden erhvervsangivelse. Borgerdatter er en almindelig betegnelse, og viser altså, at mange unge piger har valgt at udvandre frem for at forblive hjemme. En del af kvinderne rejste med børn, men uden mænd, og man kan her forestille sig, at manden tidligere var udvandret og nu sendte penge, for at resten af familien kunne følge efter. Også mændenes erhvervsfordeling viser, at det især var de lavere sociale lag, der udvandrede. Ca. halvdelen var enten håndværkere, herunder svende, eller ufaglærte arbejdere. Bemærkelsesværdigt er også en del kommis'er og kontorister, og ligesom blandt kvinderne er der en række helt unge mænd, nærmest store drenge, der står opført som »borger-søn«. Også deres erhvervs muligheder i hjemstavnen har altså været af en sådan art, at de foretrak at udvandre.

Tallene viser klart, hvorledes de unge dominerede blandt udvandrerne, især er det tydeligt blandt kvinderne, hvor $\frac{2}{3}$ var under 25 år. Dette illustrerer, at det ikke kun var ønsket om at undgå den preussiske militærtjeneste, der var drivkraften i udvandringen. Inden for gruppen under 21 år findes unge helt ned til 14-15 år.

At antallet af kvinder, der udvandrede, var så stort, giver også en væsentlig del af forklaringen på de faldende fødselstal. Ser vi på de 20–50 årige, dvs. den væsentligste del af de produktive aldersklasser og for kvindernes vedkommende de fødedygtige aldersgrupper, viser det sig, at deres andel af den samlede befolkning var faldende frem til 1890, og det gjaldt både mænd og kvinder. Tilsvarende var andelen af ældre, dvs. dem over 50 år, stigende, mens børn og unges andel var nogenlunde uforandret. Selvom disse beregninger gælder hele Haderslev amt, eftersom oplysninger for Haderslev by alene ikke foreligger, må vi alligevel gå ud fra, at andelen af kvinder i den føde-

35

Postdampskibs-Expeditionen

for

Udvandrere

til

Amerika og Australien,

Bispegade 374 i Haderslev.

Udvandrere indskrives daglig og beføres 4 Gange ugentlig pr. Postdampskib over Kjøbenhavn og Hamborg til de billigste Overfartspriser og paa bedste og sikreste Maade.

Til Sikkerhed for Udvandrerne er der ialt deponeret et Cautionobeløb af 28,000 Rdlr. Priserne indbefatte fuldstændig Kost og Alt frit fra Kjøbenhavn eller Hamborg til Bestemmelsesstedet, fri Godsbeførgelse samt fri Løge og Medicin i Sygdomstilfælde.

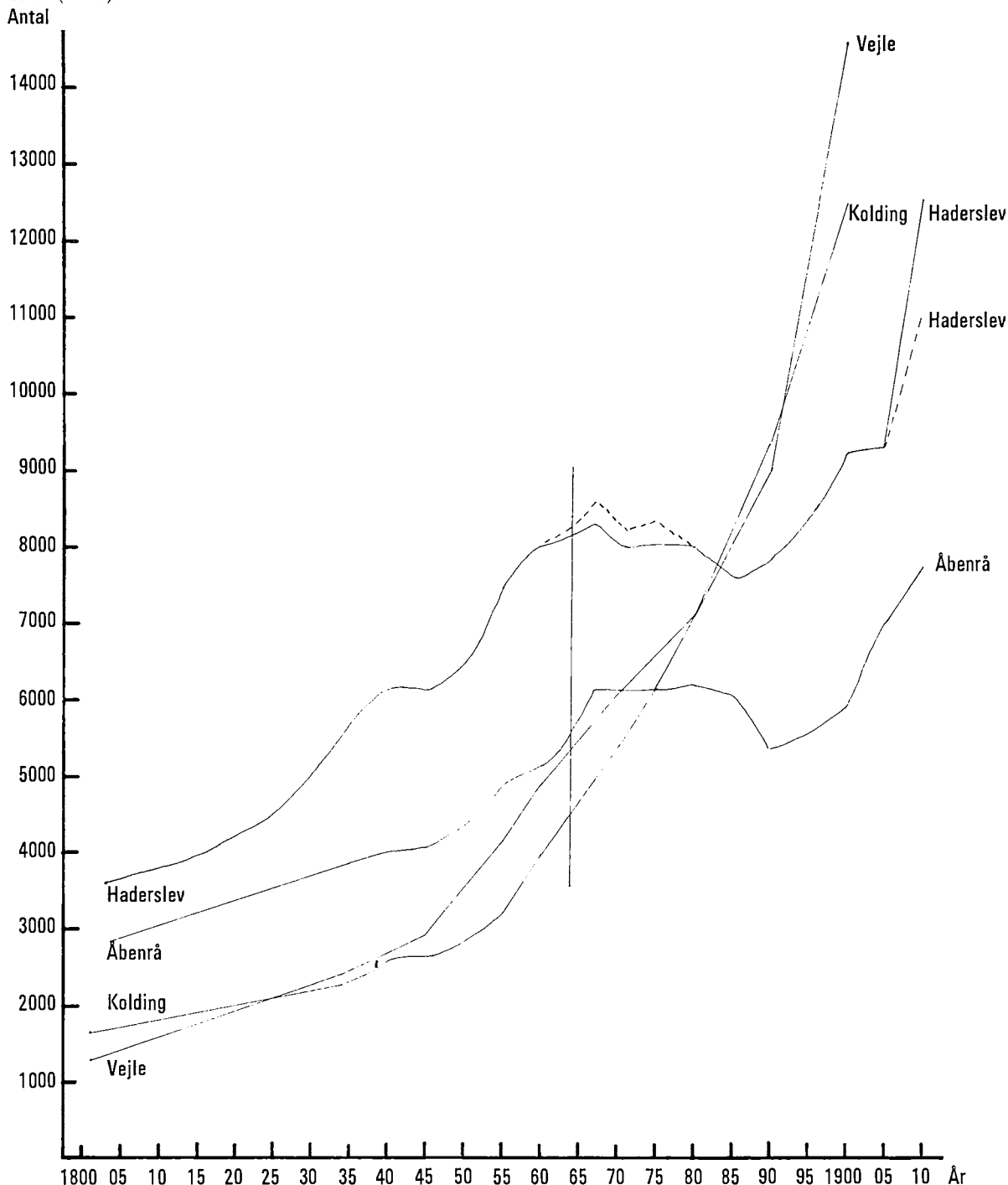
Med de forskjellige Ankomststeder modtages Udvandrerne overalt paa hele Rejsen af dertil ansatte Folk; disse beførge deres Rejsegods og gaae dem tilhaande i enhver Retning uden Betaling.

Bøger, hvorfra man selv kan lære sig det engelske Sprog, erholdes paa mit Kontor.

Announce for et udvandrerkontor i Haderslev, fra »Adressebog for Haderslev By 1868«. Kontoret havde til huse i Bispegade 6.

A. Hoff.

Figur 2. Befolkningsudviklingen i Vejle, Kolding, Haderslev og Åbenrå 1800–1900 (1910).

Kilde: Haderslev: jfr. tabel 1 og 2.

Åbenrå: 1803–60: Statistisches Tabellenwerk Heft 2. Kbh. 1846, og Statistisk Tabelværk 2. række bd. 12 og 3. række bd. 1; 1864–1910: Franz v. Jessen: Haandbog i det slesvigske Spørgsmåls Historie, Kbh. 1901, side 283.

Kolding og Vejle: Statistisk Tabelværk, 5. række, litra A nr. 5. Kbh. 1905, tabel 9, side 17.

Note: Den lodrette streg betegner året 1864. Den punkterede linje for Haderslev 1860–80 er befolkningen inklusive militæret, 1905–10 befolkningen uden de i 1910 indlemmede forstæder, som bevirker, at Haderslevs befolkningstal stiger meget kraftigt 1905–10.

dygtige alder også har været faldende i byen, og har svaret nogenlunde til de tal, der kendes fra amtet som helhed.

De lister over udvandrere, som kendes fra sidste halvdel af 1890'erne, omfatter kun ganske få personer i forhold til det antal, der kendes fra 1880'erne og 1890'ernes første halvdel. Også dette svarer ganske klart til forholdene i Danmark, hvor udvandringen nåede et minimum i dette tidsrum, for derefter igen at stige efter 1900. I 1890'erne indtrådte endvidere for Haderslevs vedkommende en økonomisk fremgangsperiode, og befolkningstallet begyndte at stige kraftigt. Hermed være ikke sagt, at udvandringen ophørte, for det gjorde den næppe. Den naturlige tilvækst og især tilvandringen var imidlertid nu så betydelig, at det langt opvejede den udvandring, som fandt sted. Denne tilvandring skete ligesom i perioden før 1860 fra landet, således som det også er tilfældet for de kongerigske byer. Haderslev og de nordslesvigske byer i øvrigt adskiller sig altså fra de fleste af de kongerigske byer derved, at de først for alvor fik del i denne tilvandring fra 1890'erne. Før den tid oversteg udvandringen langt denne tilvandring.

INDBYGGERNES GEOGRAFISKE AFSTAMNING SAMT DERES SPROGFORHOLD

Ved folketællingen i 1845 undersøgte man for første gang indbyggernes fødested, og det giver os mulighed for netop på en tid, hvor de nationale spændinger var stærke, at få et indtryk af indbyggernes nationale og sproglige baggrund. Langt den overvejende del af indbyggerne var født i Haderslev. Det gjaldt ca. 56 %, mens ca. 18 % stammede fra amtet og ca. 4 % fra det øvrige Nordslesvig. Ca. 6 % var født i Sydslesvig, Holsten og tyske stater, mens ca. 14 % stammede nordfra. Ud fra dette skulle altså kun ca. 6 % stamme fra overvejende tysktalende egne, såfremt vi regner Nordslesvig og hermed selve Haderslev by for dansktalende. Billedet kan imidlertid nuanceres betydeligt, idet en meget stor del af de 56 %, som var født i Haderslev, var børn og unge, og en del af dem havde selvfølgelig forældre, som var født i tysktalende egne. Hertil kommer, at de forskellige sociale klasser ikke fordelte sig efter fødested, således som de her nævnte tal viser. For underklassens vedkommende må vi regne med, at ca. 60 % var født i selve byen, kun ca. 4 % i tysktalende egne og ca. 16 % i kongeriget.

At underklassen i lidt højere grad synes at være af dansk afstamning, må altså skyldes, at tilvandringen af de forskellige grupper ikke er sket fra de samme områder. En del af tilvandringen kan vi som nævnt følge år for år igennem listerne over de personer, der er optaget som borgere i byen. De omfatter altså kun en del af byens voksne, mandlige befolkning, men af dem fremgår det, at de optagne borgeres afstammingsforhold kun i ringe grad ændrede sig i perioden 1800–63. Sammenlagt tiår for tiår fordelte de optagne borgere sig

←
De to købstæder nord for Kongeåen havde ifølge diagrammet en ubrudt, kraftig vækst fra ca. 1845, mens væksten i de to nordslesvigske byer blev brudt omkring 1864, og først begyndte igen 1885–90. Mens Haderslev og Åbenrå ved år 1800 var de to største af de fire købstæder, var de ved år 1900 langt mindre end de to nørrejske.

Tabel 5. Indbyggernes geografiske afstamning 1800–63. Procentvis fordeling.

	Folketællingen 1845							Tilvandringen		
	Samlede befolkning			Enkelte grupper				Optagne borgere i alt 1800–63	Tilvandringens fordeling	
	1. kvarter	7. kvarter	1. + 7. kvarter i alt	Husstands-overhoved		Tjenestefolk i 1. kvarter			folketæll. 2. kvarterer	optag. borg.
				1. kvarter	7. kvarter	svende	ovrige tj. folk			
Haderslev by	53,2	59,8	56,3	33,4	37,0	13,7	31,4	27,2	–	–
Haderslev amt	18,2	17,2	17,8	20,2	21,0	13,7	37,2	26,4	40,6	36,2
Øvrige Nordslesvig	4,9	2,7	3,9	7,8	3,5	4,5	5,2	6,5	8,8	9,0
Sydlesvig	4,6	2,0	3,4	6,5	5,0	15,9	1,3	5,6	7,8	7,7
Holsten	8,1 { 1,5	4,3 { 0,8	6,3 { 1,2	2,3	1,5	15,9		4,6	2,7	6,3
Tyske lande	2,0	1,5	1,7	4,7	3,0	9,0		6,0	4,0	8,3
Jylland	7,9	11,5	9,6	8,4	20,5	15,9	14,4	14,3	22,0	19,6
Fyn	2,6	1,9	2,2	6,5	2,0		3,9	7,9	10,1	10,8
Sjælland	12,6 { 0,8	15,6 { 0,5	14,0 { 0,7	3,0	1,0	2,3				
København	1,3	1,7	1,5	3,0	4,0		0,7			
Norge og Sverige	0,3	0,4	0,4	1,2	1,0	2,3		1,5	0,9	1,6
Øvrige Europa	0,2									
Uidentificerede	2,5									
Antal i alt	857	750	1607	168	200	44	153	2721	702	1980
Tilvandrede fordeling (kongeriget + hertugd.): land	59,6	72,5								
by	40,4	27,5								

Kilde: Folketællingen 1845, jfr. tabel 1. Borgerskabslisterne 1800–63 (Th. O. Achelis: Bürgerbuch der Stadt Hadersleben, 1940, med tilføjelser i Olav Christensens privateksemplar).

Note: I folketællingen 1835 er kun 1. og 7. kvarter opgjort. Tilsammen skulle de udgøre et repræsentativt udsnit af byens kvarterer (hhv. blandet overklasse- og middelklassekvarter samt underklassekvarter). Deres samlede indbyggertal udgør 29 % af byens befolkning.

Af tabellen fremgår indbyggernes geografiske afstamning i detaljer, således som der er redegjort for den i selve teksten. Det ses bl. a. af tabellen, at andelen af dem, der stammede fra overvejende tysktalende egne, var størst blandt håndværkersvende, mens andelen af dem, der stammede fra dansktalende egne, var størst blandt øvrige tjenestefolk. De meget høje tal for andelen af dem, der var født i Haderslev by, skyldes først og fremmest de mange børn. Ses der bort fra dem, adskiller den geografiske fordeling af de optagne borgere sig meget lidt fra husstandsoverhovedernes fordeling. Ligeledes er der meget ringe forskel på de tilvandrede fordeling ifølge folketællingen og ifølge borgerskabslisterne, der altså synes at give et forholdsvis præcist billede af den voksne, mandlige befolknings geografiske fordeling i hele perioden 1800–63. Nederst i tabellen er angivet, hvor stor en del af de tilvandrede fra kongeriget og hertugdømmerne, der kom fra hhv. land og by. Det fremgår heraf, at af de tilvandrede i 7. kvarter, dvs. de lavere sociale lag kom en større del, end det er tilfældet i 1. kvarter, fra landet.

med næsten de samme procenttal på de forskellige områder: 25–30 % stammede fra selve Haderslev, lige så mange fra amtet, 6–7 % fra det øvrige Nordslesvig og 15–20 % fra overvejende tysktalende egne, mens 20–25 % havde deres oprindelse i kongeriget. Ser vi på, hvordan de indvandrede fordelte sig på de sociale grupper, viser det sig

→
Denne tværsprogede vise fra 1838 illustrerer sprogforholdene i Haderslev på et tidspunkt, hvor de to sprog endnu levede harmonisk side om side. Visen er blevet sunget ved en fest i byens borgerkorps (se vers 9 side 31).

imidlertid, at indvandringen fra tysktalende egne var domineret af håndværkere, både mestre og svende, men at også en meget stor del af dem, der stammede fra kongeriget, var håndværkere. De daglejere, der er optaget som borgere i byen, stammede derimod for næsten 90 %'s vedkommende fra amtet og kongeriget, og af folketællingen fremgår det, at over halvdelen af tjenestefolkene, når vi ser bort fra håndværkersvendene, stammede fra amtet og Nørrejylland, mens en forsvindende lille del af dem stammede fra de tysktalende egne.

Vi kan altså konkludere, at jo længere vi kommer ned i de sociale lag, desto større er andelen af dem, som er født i amtet eller kongeriget, og jo færre stammede fra tysktalende egne. Underklassen var altså overvejende af dansk oprindelse. Bevæger vi os op igennem de sociale lag, finder vi andelen af dem, der er født i tysktalende egne, størst blandt håndværkere og især håndværkersvende. Denne andel er dog ikke over ca. 15 %, og mindst lige så mange af håndværkerne stammede fra kongeriget. Inden for byens dominerende lag, købmændene og gæstgiverne, var det kun en meget lille del, som stammede fra tysktalende egne. Inden for alle grupper var det endvidere således, at mellem 30 og 40 % var født i selve Haderslev, og for børnenes og de unges vedkommende lå denne procent endog helt oppe på 80–90 %.

Haderslev adskiller sig ikke fra de øvrige nordslesvigske byer med hensyn til befolkningens afstamning, som i alle byer ligger nogenlunde på de procenttal, der er anført indledningsvis. Dog synes det som om andelen af dem, der er født i kongeriget, er lidt større og andelen af dem, der er født i tysktalende egne lidt mindre i Haderslev end i de tre andre byer, men dette er vel kun naturligt, da Haderslev ligger nordligst, nærmest kongeriget.

På grundlag af indbyggernes geografiske afstamning skulle man forvente, at flertallets sprog var dansk, såfremt vi også regner de i Haderslev fødte for dansktalende. Administrations- og retssprog havde imidlertid i århundreder været tysk, ligesom også kirkens og dermed skolens sprog var tysk, således som det var tilfældet i alle nordslesvigske købstæder. Med hensyn til kirken og skolen gjorde der sig dog for Haderslevs vedkommende den forskel gældende, at sproget her var dansk i den del af byen, som hørte til Gammel Haderslev sogn, der var at betragte som hørende til landet. Det tyske sprog holdt sig helt op til 1920 inden for administration, retsvæsen, kirke og skole. Kun årene 1850–64 udgjorde på dette punkt et kort intermezzo, hvor sproget var dansk.

Fra hele det 19. århundrede findes der adskillige udtalelser, som siger, at flertallets sprog var dansk. Af præcise, talmæssige oplysninger om sprogforholdene er der dog kun få. I 1846 foretog skolekollegiet i Vor Frue sogn en undersøgelse af indbyggernes sprogforhold i forbindelse med en erklæring, som byen skulle afgive til regeringen herom. Undersøgelsen er foretaget af byens andenpræst, Erasmus Lautrup, der på dette tidspunkt havde været præst i byen i 38 år og

L y n a, eine Wochenchrift.

42 ster Jahrgang. 34 ster Stuck.
Hadersleben den 20 sten August 1838.

Verdruckt und verlegt von Heint. Schneberg.

Lischlied am Bürgerfeste in Hadersleben
den 22 sten August 1838.

Motto:

Blandt Sprog det skaber ikke,
Naar ethvert sin Frihed faaer,
Men hvo ro Slags Vin vil drifte,
Ham en Perial jeg spaaer.
Her in unserm frohen Kreise,
Sieht man deutsch' und dän'sche Weise,
Fremd wird jede Weis' allein
Stets in Hadersleben seyn.

M. L. Wohl auf, Kameraden &c.

1. Gå herrsche die Freude in unserm Chor,
Sie begleite uns alle durchs Leben,
Und wer sie nicht liebt, bleibet immer ein Thor,
Sie ward ja vom Himmel gegeben,
.: Die Freude macht reicher als Silber und Gold,
Und das Glück ist dem Frühlichen immer hold. :.
2. Thi Glæden den fjender ei Titel og Rang,
Den gjor som Brødre os lige,
Den taaler ei Complimenter og Lvang,
Den grundfester Frihedens Rige,
.: I blandt Selvak den jeyner Alting,
Dg fremmer begejstrende Tales Sving. :.
3. Die Freude frät weder nach Dan oder Zeit,
Und wer unsre Väter gewenit,
Sie leert den Bedarf, den jeder ihr heit,
Ihre Schrift kann Jedermann lesen,
.: Sie kennt die Rechte der Sprachen nicht,
Sie will nur, daß Jeder die Wahrheit spricht. :.

Tabel 6. Optagne borgere 1835–44. Fordeling på erhverv og geografisk afstamning.

	Antal	Fordeling i %					Indvandring fra		
		Had. amt	Tysk-talende egne	Kongeriget	Andet	I alt	Had. amt	Tysk-talende egne	Kongeriget
Håndværkere	130	16,9	33,8	39,3	10,0	100,0	19,8	57,6	52,0
Købmænd	29	31,0	13,8	27,6	27,6 ¹⁾	100,0	8,1	5,3	8,1
Gæstgivere	17	64,7	11,8	17,6	5,9	100,0	9,9	2,6	3,1
Daglejere	88	57,8	5,7	31,7	4,8	100,0	45,9	6,5	28,8
Andre	57	–	–	–	–	–	16,3	28,0	8,0
I alt	321	34,5	23,7	31,2	10,6	100,0	100,0	100,0	100,0
Fordeling 1800–63		36,2	22,3	30,4	11,1	100,0	2) 111	76	100

Kilde: Borgerskabslisterne, jfr. tabel 5.

Note: Optagne borgere, født i Haderslev er ikke medtaget i tabellen.

1) Hovedsageligt Nordslesvig. 2) Antal 1835–44.

Tabellen skal uddybe tabel 12 ved at vise, hvorfra de forskellige sociale grupper kom. Opgjort er perioden 1835–44, hvor den geografiske fordeling af de optagne borgere ikke adskiller sig væsentligt fra hele perioden 1800–63. Af daglejerne kom f. eks. 57,8 % fra Haderslev amt og 31,7 % fra kongeriget, dvs. i alt ca. 90 % fra dansktalende egne. Af håndværkerne kom nogenlunde lige mange fra tysktalende egne og fra kongeriget. Tabellen viser også fordelingen på erhverv ud fra geografisk afstamning. Indvandringen fra Haderslev amt var således for ca. halvdelens vedkommende daglejere. Fra tysktalende egne var det håndværkere, der domierede (57,6 %), men også fra kongeriget var en stor del af tilvandlerne håndværkere. Tabellerne viser sammenholdt med tabel 12, at underklassen (daglejere og tjenestefolk) var af overvejende dansk afstamning, mens der fandtes flest fra tysktalende egne blandt håndværkerne og især blandt håndværkersvendene.

vel derfor må siges at have haft et grundigt kendskab til byen og dens indbyggere. Hans udgangspunkt var byens skattelister, og han gør derfor også selv opmærksom på, at det kun var de familier, der betalte skat, dvs. 1016 af 1295, som var omfattet af undersøgelsen. Endvidere var tjenestefolk ikke medregnet. Af de 1016 familier var 235, dvs. ca. 23 % tysktalende, resten dansktalende. Lautrup foretager imidlertid også en anden beregning, efter hvilken 200 familier, dvs. ca. 20 % havde tysk sprog, 100 blandet sprog, og resten, dvs. ca. 70 %, dansk sprog.

Det er muligt at gå videre med Lautrups tal. Tjenestefolkene talte ifølge Lautrup næsten alle kun dansk, hvilket stemmer overens med, at ca. 60 % af dem ifølge folketællingen stammede fra Nordslesvig og kongeriget, 30 % fra Haderslev by. De familier, som ikke betalte skat, kan også anses for næsten udelukkende dansktalende. Undersøgelsen af afstamningen viste nemlig, at jo længere vi kom ned i de sociale lag, desto større var andelen af dem, som stammede fra dansktalende egne. Resultatet af disse beregninger bliver da, at ca. 17 % af byens indbyggere i 1846 havde tysk, mens resten havde dansk som omgangssprog. Lautrup gør endvidere opmærksom på, at der i Vor Frue sogn

var forholdsvis flere tysktalende end i Gammel Haderslev sogn, hvor kirke- og skolesproget som nævnt var dansk. Han oplyser også, at de tysktalende især fandtes blandt håndværkerne, fabrikanterne og »de dannede«, dvs. akademikerne og embedsmændene. At håndværkerne er fremhævet, stemmer overens med, at der blandt håndværkerne fandtes flest, som stammede fra tysktalende egne. At derimod byens økonomiske overklasse, købmændene ikke er nævnt blandt dem, hvor der var mange tysktalende, kan måske overraske. Det var imidlertid kun ret få af dem, der stammede sydfra og en meget stor del stammede fra kongeriget. De synes altså ikke at have tillagt sig embedsmandsklassens tyske sprog, selvom de socialt, om ikke prestigemæssigt rangerede på linje med dem.

Lautrups undersøgelse må således siges at stemme ganske nøje overens med de iagttagelser, der kan gøres angående afstamningen, og vi må derfor konkludere, at langt den overvejende del af byens befolkning havde dansk eller nærmere betegnet sønderjysk som omgangssprog. Dette udelukker dog ikke, at mange kan have forstået tysk, og at en del endvidere kunne udtrykke sig på begge sprog, således som også Lautrup antyder.

Disse sproglige forhold ændrede sig næppe under det preussiske styre, selvom en kraftig tilvandring af embedsmænd sydfra kunne tænkes at have forrykket forholdene noget. Dette er dog næppe tilfældet for tiden før 1890. Nogen undersøgelse svarende til pastor Lautrups kendes ikke fra sidste halvdel af århundredet, men også her haves adskillige udsagn om, at byens indbyggere overvejende var dansktalende. Historikeren Johan Ottosen skriver således i 1892, at

262

4. Veffommen, min Broder, i Venneflag,
Der Glædens Hilsen maa være,
Paa tydt og paa dansk vi føre vor Sag,
Hvert Sprog vi holde i Ære,
.: Alt tomme Glasset ved Glædens Ckaal,
Det er for os alle det hjerte Maal. :.
5. All Sprachen führen wir keinen Krieg,
Doch petitioniren wir gerne,
Wir wünschen der Wahrheit alleine den Sieg,
Nie bitten sind uns ihre Kerne,
.: Wir bitten nur, daß man uns schenket ein,
Statt Zuckerwasser stets reinen Wein. :.
6. Den bedste Fortigelses- Commissair
To Warter i Etid at forene,
Er Doctor Bachus, det veed enhver,
Han Konsten forslaar allene,
.: Alt sammensneltet servil, liberal,
Naar han har syldt en Glædespocal. :.
7. Wohlan nun, ihr Freunde, die Gläser geleert,
Und füllet munter sie wieder,
Pst zwar in der Welt gar Vieles verkehrt,
Wir singen nur frohliche Lieder,
.: Hoch lassen wir leben die ganze Welt,
So wird um den Vorrang ein jeder gepreßt. :.
8. Hoch lebe der Hauptmann, es lebe sein Haus,
Han lebe med Horn og med Mæge,
Gern ziehn wir mit ihm ins Feld hinaus,
Dag ei til blodige Slæge,
.: Og commanderer han os: „giv Hgt!“
Saa gaae vi, hvorden han os byder, paa Dag. :.
9. Hoit leve hver Officer i vort Corps,
Hoch lebe die Mannschaft zusammen,
Hoit leve hver Gjaest ved vort Hoidssbord,
Die Freude sie unsz uns entflanmen
.: Zu leben für Wahrheit und Vaterland
Als brave Männer in jeglichem Stand. :.

»Haderslev by ligner enhver anden dansk by af samme størrelse; den gør i et og alt et fuldstændigt dansk indtryk. Mens i Åbenrå henad halvdelen af skiltene og i Flensborg næsten alle er tyske, har så godt som alle skilte i Haderslev dansk påskrift. Jeg er engang kommet fra Flensborg til Haderslev og fik netop ved modsætningen det stærkeste indtryk af den sidstnævnte bys danske præg. Man hører kun yderst sjældent tysk, og da altid af indvandrede; sproget er næsten udelukkende dansk, mest jysk. For en nørrejyde vil det synes dobbelt hjemligt, da man ikke her siger æ til sig selv, som længere nede, men a. Her er ikke og har ikke været andre tysktalende hjem end embedsmændenes og et par finere borgerfamiliers.«

Ottosens iagttagelser adskiller sig således på ingen måde fra Lautrups ca. 50 år tidligere og fra de oplysninger om indbyggernes afstamning, som er givet ovenfor.

ALDERS- OG SUNDHEDSMÆSSIGE FORHOLD

Indbyggernes aldersmæssige fordeling, der fremgår af folketællingerne, viser meget ringe forandringer 1803–60. Dog må det bemærkes, at aldersgruppen 0–9 år forholdsmæssigt var stigende. Den udgjorde i 1803 17,2 % (dreng + piger) og i 1860 23,7 %. Dette hænger sammen med et fald i børnedødeligheden, selvom denne også i 1860 set med vor tids øjne må anses for meget stor.

Tabel 7. Befolkningens procentvise fordeling efter køn og alder 1803–60 samt 1961.

Mænd				Alder	Kvinder										
1803	1835	1860	1961		1961	1860	1835	1803							
19,6	{ 9,5 10,1 10,1	{ 11,7 10,6 9,6	{ 11,9 8,9 8,3	20,8	16,4	{ 8,2 8,2 6,1	0– 10 11– 20 21– 30	{ 8,3 8,8 7,1	17,1	19,8	{ 11,8 8,0 9,0	10,8 10,5 9,2	{ 9,9 7,9 9,6	17,8	børn og unge
26,2	{ 7,2 5,3 3,6	{ 6,7 4,7 2,9	{ 8,5 5,5 3,8	26,1	23,4	{ 5,5 5,8 6,0	31– 40 41– 50 51– 60	{ 6,1 6,4 6,5	26,1	26,3	{ 7,6 5,7 4,0	7,2 5,5 3,8	{ 7,1 4,9 5,6	27,2	produktive aldersklasser
3,4	{ 2,3 0,8 0,3	{ 1,8 0,7 0,2	{ 1,5 0,7 0,1	2,3	7,0	{ 7,0 7,0 7,0	61– 70 71– 80 81– 90 91–100	{ 10,0 10,0 4,7	10,0	4,7	{ 2,8 1,5 0,4	2,8 1,5 1,3	{ 3,6 1,4 0,8	5,8	ældre
	49,2	48,9	49,2	46,8	i alt	53,2		50,8	51,1	50,8					
	1316	2811	3933	9154	antal	10421		4079	2934	1363					

Kilde: Folketællingerne 1803, 1835 og 1860 jfr. tabel 1. 1803 kun købstaden (÷ Slotsgrunden). Haderslev kommunes folkeregister: Tabel over befolkningens fordeling efter alder og køn 1961.

I 1803 var ca. 9 %, i 1860 ca. 8 % af byens befolkning over 60 år. Set i forhold til i dag er det en lille andel. I 1961 var således 17 % af indbyggerne i Haderslev over 60 år, også et udtryk for, at den gennemsnitlige levealder dengang var lavere end i dag. I det hele taget er aldersfordelingen i dag væsentlig anderledes end i første halvdel af forrige århundrede. Der er i dag forholdsvis flere ældre, men til gengæld forholdsvis færre unge. I 1803 var således 55,2 % og 1860 57,9 % af byens befolkning under 30 år, mens procenten i 1961 var 46,1. Dette hænger sikkert sammen med, at vi inden for aldersgruppen 20–29 år har den største del af tjenestefolkene, som i modsætning til i dag udgjorde en væsentlig del af byens befolkning. Selvom også de, der var ældre end 60 år, dengang i vid udstrækning måtte forsørge sig selv – nogen folkepensionsalder kendtes ikke – kan vi stort set sige, at de produktive aldersklasser dengang omfattede de 15–60 årige. Deres andel af befolkningen var nogenlunde den samme som i dag, 1803 62,9 % og 1860 59,4 %. Der var altså blot den forskel, at der var forholdsvis flere børn at forsørge end i dag, hvor der til gengæld er betydeligt flere ældre, der skal forsørges.

At et fald i børnedødeligheden var af væsentlig betydning for en vækst i befolkningen, forstås klart, når det tages i betragtning, at en meget stor del, ofte op imod halvdelen af dem, der døde, var børn under 10 år. Det var især spædbørnsdødeligheden, der var stor, men også børn i alderen 1–9 år var udsatte, og her er det naturligvis de traditionelle, men i dag forholdsvis harmløse børnesygdomme, der spiller stærkt ind, især kighoste, mæslinger og skarlagensfeber. Det er således karakteristisk, at der i år med meget lavt fødselsoverskud eller med overskud af døde har hærget epidemier af børnesygdomme. Det

Det fremgår af tabellen, at der kun skete små forandringer i befolkningens fordeling efter alder og køn fra 1803 til 1860. Dog er børn og unges andel af den samlede befolkning steget lidt. Sammenlignet med aldersfordelingen i 1961 er der derimod en væsentlig forskel. Indtegnet i en alderspyramide ville denne pyramide i 1800-tallet have en bredere grundflade og ikke nå så langt op som i 1961, hvor den derimod ville være smallere forneden, men højere og mere spids, dvs. færre unge og flere ældre.

gælder 1814 med et fødselsunderskud i Vor Frue sogn på 24, og hvor 52 af 116 døde var børn under 10 år. Af disse 52 børn var de 24 døde af mæslinger og kighoste. I 1833 var der i Vor Frue sogn kun et fødselsoverskud på 9, og af de ialt 104 døde var 34 børn under ni år. Heraf var 18 døde af skarlagensfeber.

Ikke kun børnesygdomme hærgede og gjorde deres høst. Også den voksne befolkning var stærkere udsat for epidemiske sygdomme end i dag. Dysenteri eller blodgang, som det kaldtes dengang, og som skyldtes infektion som følge af bakterier i drikkevandet, forekommer adskillige gange, og det er et udtryk for datidens elendige hygiejniske og sanitære forhold. Kvæg- og især svinehold var særdeles almindeligt i byen helt op til slutningen af århundredet. Møddinger fandtes i adskillige baggårde og andre lignende steder. Moderne vandklosetter var naturligvis ukendte, og lokummer med eller uden spande fandtes derfor overalt. Samtidig blev gaderne i vid udstrækning benyttet som affaldsplads, og en ordentlig brolægning med rendestene skabtes først fra 1840'erne. Dammen var formodentlig allerede dengang temmelig fyldt med mudder, og den kanal, der løb fra Bispebro bag om Gravene og ad den nuværende Jomfrusti til fjorden, og hvori der var forskellige kloaklignende udløb, blev brugt til henkastning af affald, døde katte o.lign. Den forsvandt først fuldstændigt efter 1864. Med disse møddinger, svinestier, lokummer og tilsvinede gader er det ikke svært at forestille sig, hvad der kunne ske med byens brønde, eftersom indlagt vand naturligvis også var et ukendt fænomen.

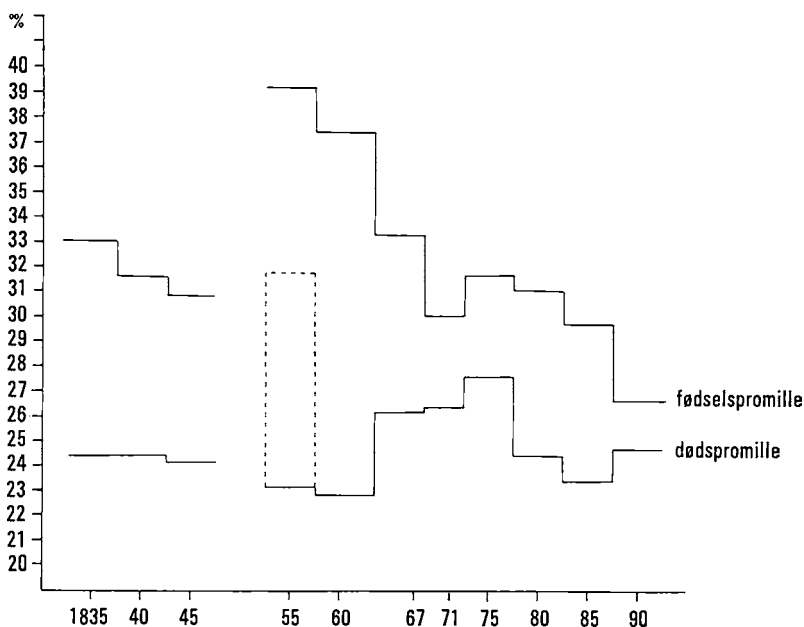
Dysenteri eller blodgang nævnes i 1808 og 1818 som en væsentlig dødsårsag, og her er det værd at bemærke, at der i 1808 var en betydelig indkvartering af franske tropper og deraf følgende stor opstaldning af heste. Værst var dog de blodgangsepidemier, som rasede i 1853 og 1857, og som bevirkede, at disse år havde det største antal døde i hele det 19. århundrede. Disse to epidemier var en følge af den forurening, som var sket af byens brønde på grund af forskellige sammenfaldende omstændigheder. De var imidlertid også årsag til, at der blev nedsat en sundhedskommission, og at man blev klar over, at der kunne udrettes meget, hvis blot man var mere omhyggelig med de hygiejniske og sanitære forhold. Et vandværk blev diskuteret i årene op til 1864; men der gik ca. 40 år, før et vandværk var en realitet. Det preussiske styre betød dog indførelse af offentlig kommunal natrenovation fra 1870'erne.

Også med hensyn til læge- og sygehusvæsen skete der i det 19. århundrede en væsentlig forbedring. Ved år 1800 havde byen kun én læge, der tillige var læge eller fysikus, som det kaldtes, for hele amtet. En læge til dette vidtstrakte område var naturligvis ikke meget, og under blodgangsepidemien i 1808 måtte magistraten således anmode regeringen om ekstra lægehjælp, da fysikus selv var blevet angrebet. Af ikke egentlige læger havde byen ved år 1800 dog også to barberer, der kaldtes kirurgi. De havde fået en rent praktisk, men kun ringe teoretisk uddannelse og var egentlig håndværkere. Der var endvidere

Carl Heinrich Müller, født Königsberg 1739, død Haderslev 1817. Eskadronfeldskær ved Det holstenske Landsenerregiment, kirurg og barber.

Figur 3. Fødsels- og dødspromille 1835–90.

Kilde: Folketællingerne 1835–90 og kirkebøgernes (fra 1874 Standesamts) oplysninger om antal fødte og døde, jfr. tabel 1 og 2.

Note: Beregningen af fødselspromille og dødspromille er foretaget på grundlag af femårs-gennemsnit for at udjævne eventuelle store udsving fra år til år, f. eks.

$$\frac{(\text{fødselstal } 1838-42 : 5)}{\text{befolkningstal } 1840} \times 1000 = \text{fødselspromille } 1840.$$
 — Den punkterede søjle ved år 1855 er dødspromillen, hvis de to år 1853 og 1857 med dysenteriepidemier medtages i beregningen. Med årene 1854–56 alene som beregningsgrundlag fås den optrukne linje, dvs. nogenlunde samme dødspromille som ved år 1860.

Væksten i befolkningstallet i 1850'erne må ifølge diagrammet i højere grad skyldes et stigende fødselstal end et fald i dødspromillen, som 1835–1860 ligger mellem 22 og 24. Efter 1864 stiger dødspromillen og fødselspromillen falder. Det hænger sammen med den ændrede aldersfordeling. De unge udvandrer, og der bliver forholdsvis flere ældre. Hermed mindskes fødselsoverskuddet som desuden langt overstiges af afvandringen, således at følgen bliver en befolkningstilbagegang.

sat ret snævre grænser for, hvad de måtte udføre af lægelige opgaver. Fysikus, der skulle føre tilsyn med dem, forsøgte at skride ind over for dem, hvis de ikke holdt sig inden for disse grænser, om ikke for andet så for at sikre sin egen næringsvej, således som vi ser det i 1809.

Fysikus havde omkring 1800 ingen kirurgisk uddannelse i moderne forstand, og som pastor Lautrup skrev i 1844 om forholdene i begyndelsen af århundredet: »Hvor vigtige kirurgiske operationer var nødvendige, der måtte den kære Gud eller døden hjælpe«. Efter krigen 1807–14 kom der imidlertid flere yngre læger til byen, især fra 1820-erne, og i 1842 havde byen ikke mindre end 10 læger (= 1 læge pr. 600 indbyggere), heraf flere uddannede kirurger. Dette tal faldt vel lidt, efter at militæret i 1842 var flyttet fra byen; men antallet var endnu i 1868 8 plus fysikus (= 1 læge pr. 950 indbyggere). I 1875

var det faldet til 5 plus fysikus (= 1 læge pr. 1400 indbyggere). Det må understreges, at disse læger også fungerede i en del af amtet, hvor der i 1875 dog fandtes læger i Christiansfeld, Tyrstrup, Gram, Toftlund og Skærbæk.

Af jordemødre fandtes i byen kun én ved århundredets begyndelse. I 1819 var dette tal steget til fire; der indførtes da overalt i hertugdømmerne større kontrol med jordemødre, bl.a. for at sikre, at de kvinder, der arbejdede som jordemødre, havde den fornødne uddannelse. Af forskellige indberetninger om jordemødre fremgår det, at der i årene efter 1830 ikke synes at have været nogen mangel på uddannede jordemødre.

Både magistraten og fysikus udtrykte hhv. i 1836 og 1849 tilfredshed med antallet og organiseringen af jordemødre i Haderslev. I 1875 var amtet delt i 39 jordemødredistrikter, hvor der fandtes ialt 59 jordemødre, svarende til 1 pr. 1000 indbyggere, så også her synes der at være tale om en rimelig dækning.

Byen havde ved år 1800 kun et lille tarveligt fattigsygehus i Præstegade. Det blev afløst i 1838 af sygehuset ved arbejdsanstalten, den nuværende bagbygning til plejehjemmet i L. Skausgade. Også det var dog først og fremmest fattigsygehus, men kunne ligesom den i 1839 opførte Christine Frederikke stiftelse for amtets fattige, optage

Christine Frederikke stiftelsen, Storangeade 86, ca. 1890. Det var det ene af byens to sygehuse, begge bygget i slutningen af 1830'erne.

patienter imod betaling. I årene 1859–61 blev Christine Frederikke stiftelsen udvidet til almindeligt sygehus, samtidig med at der blev bygget nyt sygehus for vesteramtet i Gram. Byen fik først et nyt og større sygehus i 1896, da det indtil 1975 eksisterende sygehus, senere Haderslev medicinske sygehus, ved Christiansfeldvej blev bygget.

Det 19. århundrede betød således en betydelig forbedring af de sundhedsmæssige forhold for befolkningen som helhed. Det var vel først og fremmest blodgangsepidemierne i 1850'erne, som åbnede myndighedernes øjne for, at det svineri, der fandtes i byen, var til fare for hele befolkningen. Det medførte større kontrol, og i denne kontrol samt den bedre forsyning med læger, jordemødre og sygehuse, lå en væsentlig årsag til, at man undgik de helt store og farlige epidemier i sidste tredjedel af århundredet.

Byens sociale og økonomiske struktur

SOCIAL OG ØKONOMISK STRUKTUR

Ved folketællingen 1803 havde Haderslev 3635 indbyggere og ved folketællingen i 1890 8397 indbyggere, altså ca. $2\frac{1}{2}$ gange så mange. Alligevel er der ikke i de mellemliggende år sket store ændringer i byens sociale og økonomiske struktur, selvom vi kun er i stand til at belyse den i detaljer fra 1803 til 1860. Det er – med få forskydninger – de samme sociale klasser, der præger byen, og det er den samme sociale klasse, der er den dominerende, i 1860 som i 1803. Da der med folketællingen 1803 kun er 3635 sjæle at holde styr på, og da Slotsgrundens ca. 950 beboere endog kan lades ude af betragtning, fordi folketællingslisterne ikke er bevaret herfra, danner dette materiale et rimeligt og overkommeligt grundlag for en beskrivelse af byens sociale og økonomiske struktur, som er nogenlunde dækkende for hele perioden op til 1860 og formodentlig helt op til 1890.

Der boede i 1803 i selve købstaden 2669 personer, og den største gruppe blandt disse var borgerne, dvs. de personer, der havde borgerskab i byen, enten fordi de drev næring eller ejede grundejendom. De udgjorde ialt 267 personer (eller 288, hvis vi tager borgerenkerne med) og deres familier omfattede 773 (hhv. 822) personer. Ialt er der altså tale om 1000–1100 personer eller ca. 40 % af indbyggerne. Det er væsentligt at understrege dette borgerbegreb, da der i hele den følgende skildring skelnes mellem borgerne eller borgerskabet og indbyggerne i almindelighed. Borgerne i byen er altså færre end indbyggerne. Der var stor forskel på disse borgeres økonomiske og sociale status. Der var den lille håndværker, som f.eks. skomagermester Christian Petersen, der boede til leje i Præstegade 1 med sin kone Wiebe og to ugifte døtre på 34 og 26 år. Overfor ham kan vi stille guldsmed Martin Heinrich Petersen, der ejede ejendommen Klosteret 7, hvor han boede med sin hustru Helena og 7 børn, 2 tjenestepiger, 1 tjenestekarl, 4 læredrenge og 2 svende. Hans økonomiske position må have været en helt anden end den lille skomagermesters, og han var da også deputeret borger.

Deler vi derfor borgerne i to grupper, dem med og dem uden tjenestefolk, bliver der tale om 155 borgere med tjenestefolk, dvs. mere velstående, og 112 borgere uden tjenestefolk, dvs. mindre velstående, en stor del af dem vel endog i ret små kår. Også inden for gruppen af borgere med tjenestefolk er der dog tale om sociale, økonomiske og prestigemæssige skel. Det dominerende lag herindenfor var køb-

Tabel 8. Social inddeling (Haderslev købstad) 1803.

			beskæftigede	Antal forsørgede	i alt	Procentvis fordeling ÷ uangivet	
Overklasse og højere middelklasse	1	Højerestående embedsmænd	20	66	86	3,2	} 12,6%
		Akademikere (læger og advokater)	3	4	7	0,3	
		Officerer og embedsmænd ved militæret	32	58	90	3,4	
		Købmænd, fabrikanter, apotekere	42	108	150	5,6	
Lavere middelklasse	1-2	Gæstgivere og brændere med tjenestefolk	27	90	117	4,4	} 23,4%
		Håndværksmestre m. tj. folk	88	395	483	18,1	
		Handlende (÷ købmænd) med tjenestefolk	7 ¹⁾	14	21	0,8	
		Lavere embedsmænd	17	29	46	1,7	
Øvre underklasse	2	Ikke akad. i liberale erhverv	8 ²⁾		8	0,3	} 7,4%
		Pensionister og rentiers	72	71	143	5,4	
		Landbrug, søfart og fiskeri	6	15	21	0,8	
		Håndværkere u. tj. folk	84	217	301	11,3	
Lavere underklasse	2-3	Kroværter, vognmænd o. l. uden tjenestefolk	8	39	47	1,8	} 15,0%
		Høkere o. a. småhandlende	16	12	28	1,0	
		Svende med eget hjem	11	29	40	1,5	
		Svende og lærl. hos mester	231		231	8,6	
Øvre underklasse	3	Andre tj. folk hos mester	326		326	12,2	} 22,5%
		Menige	91	52	143	5,4	
		Daglejere ³⁾	59	124	183	6,8	
		Syersker, vaskekoner, enlige kvinder ⁴⁾	53	39	92	3,4	
Lavere underklasse	4	Fattige	68	19	87	3,3	} 19,1%
i alt			1269	1381	2650	99,3	100,0
Uangivet			6	13	19	0,7	
Byen i alt			1275	1394	2669	100,0	

Kilde: Folketællingen 1803, jfr. tabel 1.

Noter: 1) 2 vognmænd, 2 kniplingskræmmere, 2 barberere og 1 skorstensfejer med tjenestefolk; 2) latinskoleelever; 3) herunder afdankede soldater uden pension; 4) herunder 8 borgerenker ude af erhverv.

I tabellen er på grundlag af folketællingen 1803 foretaget en inddeling i sociale klasser efter den stilling eller beskæftigelse, som er anført for alle i aktivt erhverv beskæftigede. De sociale klasser har både en benævnelse og et nummer; betegnelsen 1-2 og 2-3 dækker over de glidende overgange, der nødvendigvis må være fra klasse til klasse, da inddelingen i vid udstrækning bygger på et skøn. Kriterierne for inddeling er dels den prestige, der var knyttet til de forskellige erhverv, dels det kendskab vi ad anden vej (skattelister, fattigregistre o. l.) har til de forskellige erhvervs indtjening. Et klart kriterium for social og økonomisk status er endvidere om folk havde tjenestefolk eller ej, samt hvor mange tjenestefolk de havde. Hele social klasse 3 var således beskæftiget ved de to øverste sociale klasser (Et par enkelte daglejere har dog også tjenestepige). Svende og tjenestefolk er her placeret over arbejderne, dels fordi der er tale om faglærte arbejdere (svende og lærlinge), dels fordi deres økonomiske situation trods alt nok var mere sikker end arbejdernes. – Sammenlign med tabel 39 side 254, der viser den sociale inddeling i 1835, og som er bygget op på samme måde.

mændene og fabrikanterne, men over dem rangerede socialt og prestigemæssigt embedsmænd, akademikere og officerer, der ikke var borgere. De fire grupper, embedsmænd, akademikere og officerer, købmænd og fabrikanter, gæstgivere samt håndværksmestre med tjenestefolk, socialt placeret i den nævnte rækkefølge, omfattede med deres familier ca. $\frac{1}{3}$ af byens befolkning og udgjorde tilsammen den solide kerne af indbyggere i byen, kort sagt overklassen og den højere middelklasse. Her finder vi også de allerfleste af tjenestefolkene, nemlig 285 af 325, samt alle byens 111 svende og 117 læredrenge.

Gruppen af borgere uden tjenestefolk udgjorde sammen med underordnede embedsmænd samt pensionister og rentiers ca. 22 % af byens indbyggere, inklusive deres familiemedlemmer. Det var den lavere middelklasse.

Svendene, de faglærte arbejdere, og tjenestefolkene hørte alle til underklassen og udgjorde ca. 22 % af indbyggerne. Næsten en fjerdedel af byens indbyggere har altså ikke haft deres eget hjem, men har boet hos deres arbejdsgiver, håndværksmesteren, købmanden eller gæstgiveren. Det har på den ene side givet dem trygge kår, men på den anden side virket hindrende for, at de kunne stifte familie og skabe deres eget hjem. Afhængigheden af arbejdsgiveren var stor, hvilket bl.a. ses af, at de svende og andre håndværkere, der vovede springet og stiftede familie og hjem, hørte til de dårligst stillede af byens indbyggere.

De resterende ca. 20 % af byens indbyggere var den lavere underklasse, der omfattede de menige soldater, hvoraf de fleste var indlogeret hos byens borgere ofte under særdeles ringe forhold, de afdankede soldater uden pension, som måtte leve af tilfældigt arbejde, daglejerner, de enlige kvinder og enker, der arbejdede som syersker eller som daglejere, samt byens fattige, der nok har udgjort en større del af indbyggerne, end folketællingslisterne viser. Den samlede underklasse har altså omfattet op imod halvdelen af byens indbyggere.

Den erhvervsmæssige inddeling fremgår i vid udstrækning af den sociale inddeling. Ser vi bort fra underklassens store grupper af tjenestefolk og daglejere, var håndværksmestrene med og uden tjenestefolk talmæssigt den største erhvervsgruppe, som beskæftigede 202 af i alt 242 håndværkersvende og lærlinge. Købmænd og gæstgivere var den største gruppe inden for omsætnings- og serviceerhverv, og hos dem var 109 af samtlige 326 tjenestefolk beskæftigede. Især en meget stor del af tjenestekarlene, dvs. de ufaglærte arbejdere, fandt arbejde her.

Slotsgrundens sociale og erhvervsmæssige struktur, der som nævnt ikke kan beskrives på grundlag af folketællingen 1803, har næppe adskilt sig meget fra købstadens. Det fremgår bl.a. af en oversigt over hvilke og hvor mange håndværkere, der boede her i 1798. Der er for Slotsgrundens vedkommende tale om de samme sociale klasser som i købstaden; der er velstående købmænd, små håndværksmestre, arbejdere og fattige, og Slotsgrunden har sikkert kun adskilt sig fra købstaden ved, at der her har boet en del skippere og fiskere som følge

af Slotsgrundens beliggenhed ned til fjorden. I købstaden boede kun tre skippere, mens antallet på Slotsgrunden har været noget større, uden at det dog på nogen måde kan siges at være en dominerende gruppe. Dertil var havnens og fjordens betydning alt for ringe.

Ikke desto mindre var byen først og fremmest en handelsby, hvilket købmændene og gæstgiverne vidner stærkt om, men også en del håndværkere, bl.a. handskemagere, må have haft omsætning uden for byen. På baggrund af folketællingens oplysninger kan pastor Wedels udtalelser om byens erhvervsliv derfor ikke siges at være helt ved siden af. Denne position som handelsby skyldtes først og fremmest byens centrale beliggenhed inden for et opland, der strakte sig nord-på næsten til hertugdømmets grænse ved Kolding, hvor dog Christiansfeld siden sin grundlæggelse i 1773 havde påført byen stærk konkurrence; mod sydøst lå det frodige og ret velstående Haderslev Næs og vestpå strakte amtet sig helt over til Vesterhavet. Også byens rolle som centrum for administrationen af det vidtstrakte amt har uden tvivl virket befordrende på handelen.

Den analyse af Haderslevs sociale og erhvervsmæssige struktur, der er givet her med folketællingen 1803 som udgangspunkt, er som nævnt ikke kun dækkende for tiden lige efter år 1800, men har gyldighed langt frem i tiden. Der skete vel nok en række forskydninger i de enkelte grupperes andel af byens samlede befolkning til dels som følge af ændringer i erhvervsstrukturen, og der skete tillige en række sociale ændringer med hensyn til husstandenes sammensætning, den procentvise andel af tjenestefolk osv. Disse ændringer og forskydninger skal skildres i det følgende, men selve den lagdeling, som er skitseret her, holdt sig så at sige uændret århundredet igennem, således som også Axel Henningsens skildring antyder. Kernen i det lille bysamfund var i 1803 og vedblev at være en ret lille gruppe forholdsvis velstående borgere, først og fremmest købmænd og fabrikanter, samt embedsmændene og, så længe der lå militær i byen, officererne. Denne lille gruppe dominerede byens politiske liv igennem magistrat og deputeretkollegium, byens to styrende organer; de havde den store gruppe af svende, lærlinge, daglejere og tjenestefolk i deres brød, og deres økonomiske dispositioner havde herved indflydelse på størstedelen af byens befolkning. De var endvidere bærere af byens kulturliv, og hos dem lå alt initiativ, de var kort sagt »den herskende klasse«. Det er tillige dem, vi ved mest om, det er dem, vi møder i kilderne; vi ved nogenlunde, hvordan de har levet, vi kender deres huse – mange af dem står den dag i dag – og vi ved hvad de har tænkt og følt. Det kan på en række punkter give en vis skævhed i en historisk fremstilling, men alligevel er der et så righoldigt kildemateriale til belysning af de jævne lags vilkår, at vi, om end vi kun sjældent ved, hvad den jævne mand har tænkt og følt, alligevel har mulighed for at fornemme, hvordan det har været at leve som arbejder, som menig soldat, som tjenestepige, som syerske og som fattig i Haderslev i det 19. århundrede.

→
To sider af folketællingen 1803, der viser 1. kvarter hus nr. 5-8, dvs. Nørregade 20 (nr. 5 og 6) samt nr. 18 og 16. Det er overklassen og det solide borgerskab der dominerer her. I nr. 5 bor bl. a. overkrigskommisær von Saldern, i nr. 6, det såkaldte rektorat, latinskolens rektor A. H. Eckermann, der er ungarl, samt fysikus dr. Schumacher med kone, to børn, konens søster og to tjenestepiger. De øvrige beboere af disse huse er solide borgere, nemlig en grovbager, en knappemager, en gæstgiver-enke og en skræddermeister. En »Litzenbruder« er en postdrager. På side 79 er gengivet huslisten for hus nr. 6 fra folketællingen 1860.

Volkzähl-Register der Stadt *Hadersleben* vom 13 Febr. 1803.

Volkzähl-Register der Stadt *Hadersleben* vom 13 Febr. 1803.

Strasse, Nummern der Häuser, und Zahl der Familien.	Weder Name eines jeden in der Familie.	Was ein jeder in der Familie ist.	Alter eines jeden, das laufende Jahr des Alters für voll gerechnet.	Verleirbet oder unverleirbet, und wie oft jeder verlehirt oder verwitwet gewesen ist.	Einod jeden Titel, Amt, Gewerbe, Handwert, oder wozu er sonst lebt.
N. 1. Hof N. 2. Hof N. 3. Hof	1. Christian Larsen	Jäger	42	verleirbet	Lieferant
	2. Anna Margr. Nielsen	alt. Frau	43	verleirbet	alt. Frau
	3. Niels Carstensen	?	12		
	4. Dorothea Carstensen	?	10		
	5. Christ. Carstensen	?	7		
	6. Anna Catharina Carstensen	alt.	5		
	7. Anna Catharina Carstensen	alt.	5		
	8. Christ. Carstensen	Mutter	66	verleirbet	alt. Frau
N. 4. Hof	8. Christ. Carstensen	alt. Frau	14	unverleirbet	
	8. Heinrich von Saksorn	Wespen	45	unverleirbet	Wespen
N. 5. Hof	1. Hans Hinrich Berendsen	Wespen	26	verleirbet	Wespen
	2. Christina Jensen	alt. Frau	33	verleirbet	alt. Frau
	3. Jens Christ. Hansen	Wespen	9		
N. 6. Hof	1. Nicolai Heintze	Lehrer			
	2. Christian Cexerman	Lehrer	26	unverleirbet	Lehrer

Strasse, Nummern der Häuser, und Zahl der Familien.	Weder Name eines jeden in der Familie.	Was ein jeder in der Familie ist.	Alter eines jeden, das laufende Jahr des Alters für voll gerechnet.	Verleirbet oder unverleirbet, und wie oft jeder verlehirt oder verwitwet gewesen ist.	Einod jeden Titel, Amt, Gewerbe, Handwert, oder wozu er sonst lebt.
N. 1. Hof N. 2. Hof N. 3. Hof	1. Johanna Fried. Wespman	Wespen	33	verleirbet	Wespen
	2. Auguste Fried. Wespman	Wespen	26	verleirbet	Wespen
	3. Auguste Wespman	Wespen	5		
	4. Sophia Wespman	Wespen	5		
	5. Margaretha Wespman	Wespen	22	unverleirbet	
	6. Cecilia Wespman	Wespen	21	verleirbet	
	7. Anna Wespman	Wespen	24	verleirbet	
	8. Margaretha Wespman	Wespen	11	unverleirbet	
N. 4. Hof	1. Margaretha Wespman	Wespen	40	verleirbet	Wespen
	2. Margaretha Wespman	Wespen	33	verleirbet	Wespen
	3. Margaretha Wespman	Wespen	11	unverleirbet	
	4. Catharina Wespman	Wespen	26	unverleirbet	
N. 5. Hof	5. Christina Wespman	Wespen	16	unverleirbet	
	6. Niels Wespman	Wespen	16	unverleirbet	
	7. Catharina Wespman	Wespen	55	verleirbet	Wespen
	8. Hans Wespman	Wespen	21	unverleirbet	
N. 6. Hof	9. Anna Christina Wespman	Wespen	18	unverleirbet	
	10. Hans Christian Wespman	Wespen	17	unverleirbet	
	11. Elisabeth Wespman	Wespen	64	verleirbet	Wespen
	12. Hans Wespman	Wespen	34	verleirbet	Wespen
N. 7. Hof	1. Anna Wespman	Wespen	29	verleirbet	Wespen
	2. Anna Wespman	Wespen	29	verleirbet	Wespen
	3. Carl Wespman	Wespen	2	unverleirbet	
	4. Carl Wespman	Wespen	38	unverleirbet	Wespen
N. 8. Hof	5. Christian Wespman	Wespen	11	unverleirbet	
	6. Christian Wespman	Wespen	11	unverleirbet	

Tabel 9. Indbyggernes procentvise fordeling efter erhverv 1803–60. Forsørgere + forsørgede.

	1803	1835	1840	1845	1855	1860
Immaterielle erhverv	7,8	8,4	7,6	5,4	6,0	5,9
Militær	9,8	4,5	4,5	–	0,3	0,1
Jordbrug	0,4	0,7	0,5	0,7	0,5	0,9
Fiskeri og søfart	0,4	2,2	1,6	1,6	1,5	1,8
Håndværk og industri	43,6	40,8	45,1	49,7	46,3	44,2
Handel og omsætning	17,4	17,4	17,4	18,1	17,5	19,0
Syersker	1,7	3,3	4,9	3,5	2,5	2,3
Daglejere	6,8	11,2	11,2	13,2	14,7	16,9
Rentiers, pensionister	7,3	3,0	2,9	2,8	4,1	3,0
Almisse	3,2	4,5	4,1	3,8	1,6	2,0
Andet eller uden erhverv	1,6	4,0	0,2	1,2	5,0	3,9
Antal i alt	2669	5745	6156	6128	7477	8012

Kilde: Folketællingerne 1803–60, jfr. tabel 1. 1803 kun købstaden (+ Slotsgrunden).

Note: Inddelingen er foretaget på grundlag af forsørgers (husstandsoverhoveds) erhverv eller beskæftigelse, således at både hans tyende, medhjælpere (svende og lærlinge) samt familie er medregnet til den pågældende gruppe. Immaterielle erhverv er administration, kirke, skole, læge- og advokatvirksomhed o. lign.

Tabellen skal sammenholdes med tabel 10. Alene tilslører den nemlig i nogen grad de ændringer, som skete i erhvervsudviklingen 1803–60. Af tabellen fremgår, at andelen af dem, der levede af håndværk og industri, var nogenlunde uforandret fra 1803 til 1860, mens handel og omsætning viser en lille fremgang. Størst er den vækst, der er sket i daglejerens andel af befolkningen. Disse daglejere var imidlertid først og fremmest beskæftiget inden for håndværk og industri. Dette betyder, at vi nok skal regne med, at ca. 55 og ikke 44 % af befolkningen levede af håndværk og industri i 1860. – Det bør understreges, at militærets forsvinden betyder, at de andre erhvervsgrupper automatisk vil stige som følge af procentberegningen.

DEN ERHVERVSMÆSSIGE UDVIKLING

I løbet af det 19. århundrede skete der ganske betydelige ændringer i erhvervsstrukturen i Danmark. En industrialisering begyndte så småt op imod århundredets midte og forstærkedes i sidste halvdel af århundredet, uden at man dog er nået til enighed om, hvornår »det industrielle gennembrud« skal placeres. Denne proces kan vi også følge i Haderslev, selvom industrialiseringen her nåede sit gennembrud noget senere end i de kongerigske byer, således som det er tilfældet for de nordslesvigske byer i det hele taget. Dette skyldes, at de tilløb til en industrialisering, som kan iagttages op til 1864, forblev tilløb. Indlemmelsen i Preussen betød nemlig, at industrialiseringsprocessen gik i stå og først for alvor satte ind igen i 1890'erne på et tidspunkt, hvor processen nok var længere fremme i Danmark end i Nordslesvig. De ændringer i den erhvervmæssige og sociale struktur i Haderslev, som peger i retning af en begyndende industrialisering i perioden op til 1864 er følgende:

- 1) Det egentlige håndværk, som vi træffer det først og fremmest inden for tekstil og beklædningsfremstilling (bl.a. skomagere og skræd-

- dere), går forholdsvis tilbage, mens andre håndværk, der er af større betydning for den begyndende industrialisering, bl.a. byggeri samt metalforarbejdning og maskinfremstilling, går frem.
- 2) Der opstår en række større og mere kapitalkrævende virksomheder med mere udpræget arbejdsdeling eller baseret på masseproduktion ved brug af maskiner, bl.a. jernstøberier, maskinfabrikker, vognfabrikker, skibsbyggerier og tobaksfabrikker.
 - 3) Det nære forhold mellem principal og tjenestefolk og mellem mester og svend svækkes. Tyendets forholdsvis andel af befolkningen går tilbage, og svendene indgår ikke længere i så høj grad i håndværksmestrenes husstand.

Et andet væsentligt træk i udviklingen er væksten i antallet af dem, der lever af handel, omsætning og servicevirksomhed. Produktion og salg, som inden for håndværket hører så nøje sammen, adskilles i stigende grad fra hinanden. Producenten kender ikke længere den, der køber varen, men producerer for et ukendt marked, hvor den handlende kommer ind som formidler mellem producent og kunde. Samtidig sker der en differentiering og specialisering inden for handel og omsætning. En gros og detail handel adskilles, handel med beklædning udskilles fra handel med næringsmidler osv.

Folketællingerne 1803–60 illustrerer klart denne udvikling. Mest markant er stigningen i antallet af arbejdere fra 6,8 % i 1803 til 16,9 % i 1860, mens andelen af dem, der lever af håndværk og industri, synes nogenlunde uforandret fra 1803 til 1860.

Denne tilsyneladende stabilitet inden for håndværk og industri dækker imidlertid over stærke forskydninger mellem de enkelte grupper af fremstillingsvirksomhed. Tallene viser, at den procentvise andel af håndværkerne, både mestre, svende og lærlinge, der var beskæftiget med tekstil og beklædningsfremstilling er gået betydeligt tilbage (i absolutte tal er der dog også her tale om en stigning), og det er inden for denne gruppe, at vi især træffer de små enkeltmandsvirksomheder eller småmestre med ganske få medhjælpere. Det er først og fremmest skomagere og skræddere, men også hattenmagere, vævere, farvere, handskemagere o.lign. De udgjorde 1803 ca. 46 % af dem, der var beskæftiget med håndværk, men 1860 kun 27 %. Den gruppe, der især er steget, er dem, der er beskæftiget med byggeri, f.eks. murere, tømrere, malere og blikkenslagere, et udtryk for det byggeri, der skete i byen i denne periode. Denne gruppe er steget fra ca. 5 % i 1803 til ca. 15 % i 1860 af samtlige beskæftigede inden for håndværk og industri. Det er bemærkelsesværdigt, at inden for den gruppe, som vel først og fremmest er karakteristisk for industri, metalforarbejdning og maskinfremstilling, er den forholdsvis vækst først for alvor sket efter 1840, da der oprettedes to jernstøberier og senere maskinfabrikker, Bonnichsen og Petersens i 1841 og Wolfgang Petersens i 1847. Også antallet af de mere som håndværkere beskæftigede grov- og kleinsmede stiger stærkt. En lille gruppe, der forholdsvis er steget

Tabel 10. Selvstændige + medhjælperes procentvise fordeling inden for håndværk og industri 1803–60.

	1803	1835	1840	1845	1855	1860
Nærings- og nydelsesmiddel	12,5	10,5	10,6	9,9	11,7	10,9
Tekstil og beklædning	45,8	40,1	39,0	33,6	28,6	27,0
Træbearb. og møbelfremst.	15,7	19,2	18,6	18,2	20,0	18,5
Transportmiddelfremst.	0,3	2,5	1,9	2,8	5,1	4,8
Graf. virks., garveri, ler, sten m. m.	7,8	3,8	5,1	5,8	4,4	4,8
Metallforarbejdn. + maskinfremst.	12,2	11,3	11,0	11,8	14,8	16,8
Byggeri	5,2	11,1	11,9	12,5	13,8	14,9
Anden fremstill.	0,5	1,5	1,9	5,4	1,6	2,3
Antal i alt	385	847	1014	1092	1352	1342

Kilde: Folketællingerne 1803–60, jfr. tabel 1. 1803 kun købstaden (+ Slotsgrunden).

Af tabellen fremgår, at der i perioden 1803–60 er sket en forskydning fra de deciderede håndværk inden for tekstil- og beklædningsfremstilling til især metalforarbejdn. og maskinfremstilling. Det er et udtryk for den begyndende industrialisering, idet vi inden for metalforarbejdn. og maskinfremstilling finder jernstøberierne, og det er dem, som beskæftiger den stigende andel. Det ses da også, at andelen af beskæftigede her netop begynder at stige i 1840-erne. Også gruppen transportmiddelfremstilling illustrerer denne begyndende industrialisering. Det er vognfabrikkerne og skibsværfterne, som giver den stigende andel her. Den stigende andel, der er beskæftiget med byggeri, er udtryk for den vækst, der skete i byens befolkningstal perioden igennem samt det deraf følgende byggeri. – Af de absolutte tal i nederste linje fremgår det indirekte, at der er tale om en stigning i antal inden for alle grupper, også tekstil- og beklædningsfremstilling. Det er altså kun forholdet mellem de enkelte grupper, der er ændret.

meget stærkt, er dem, der er beskæftiget med transportmiddelfremstilling. I byen fandtes 1803 kun ganske få hjulmagere, men i 1860 udgjorde denne gruppe ca. 5 % af det samlede antal beskæftigede inden for håndværk og industri. Det er det i 1846 startede skibsbyggeri og et par vognfabrikker, der giver den store andel her.

Af væsentlig betydning for denne udvikling var den forbedring af byens havneforhold og fjordens besejlingsforhold, som skete i 1830'erne og 40'erne. Det betød et vældigt opsving af sejladsen på byen. Det blev lettere at føre de råvarer frem, som var forudsætningen for arbejdet på bl.a. byens jernstøberier, og endvidere kom der i løbet af 1840'erne og 50'erne en betydelig korneksport i gang.

Mens perioden frem til 1840 derfor var præget af en vis stagnation for byens erhvervsliv, begyndte med 1840'erne en økonomisk vækstperiode, som fortsatte 1850'erne igennem, men som i nogen grad synes at brydes af den almindelige handelskrise i 1857. Produktionen på byens større virksomheder nåede efter 1857 ikke igen op på det niveau, som den havde haft før krisen, indtægterne af sejladsen på fjorden og afgiften af de indførte varer nåede heller ikke det tidligere niveau, ligesom også omsætningen i byens forretninger faldt. Grænse-
dragningen 1864 var med til yderligere at forværre forholdene. Den betød, at Haderslev kom til at ligge i det yderste hjørne af det preus-

Haderslev set fra fjorden ca. 1855. Der er liv og aktivitet på billedet. Mange skibe ligger i havnen, et skib er ved at blive bygget på en bedding, og det ryger fra skorstenene; til højre dampkornmøllen, dampskibet Lillebælt, der er på vej til Kiel, og til venstre skorstenene på de to jernstøberier. Billedet illustrerer således godt den økonomiske udvikling i byen i 1850'erne.

siske rige og blev afskåret dels fra en del af sit opland, dels fra det marked, som byen havde haft i kongeriget. Krigen 1870–71 synes at have forværret forholdene yderligere, bl.a. medførte den voksende industrialisering i Tyskland en tilbagegang for håndværkerne. I løbet af 1870'erne steg arbejdsløsheden, og samtidig begyndte en landbrugs-krise, som varede ved langt op i 1880'erne. Afhængig som Haderslev var af sit opland, betød det en nedgang i omsætningen i byen og var uden tvivl medvirkende til at øge arbejdsløsheden. Denne stagnationsperiode fortsatte indtil ca. 1890 eller et lille stykke ind i 1890'erne, hvor en ny økonomisk fremgang begyndte.

Hverken krigen 1848–50 eller krigen 1864 og afståelsen til Preussen betød noget afgørende brud i den økonomiske udvikling. Den tilbagegang, der skete efter 1864 var i vid udstrækning i gang allerede i årene forud, selvom man vel nok i nogen grad kan hævde, at den nye grænsedragning yderligere var med til at hindre, at man igen nåede op på den produktion og omsætning, der havde været før 1857.

Mens købmændene og de få fabrikanter ved år 1800 må siges at være den økonomisk helt dominerende gruppe, betød fremgangen fra ca. 1840 nok først og fremmest en styrkelse af håndværkerklassen eller i hvert fald visse grupper inden for den. Det ses bl.a. af, at antallet af håndværksmestre i deputeretkollegiet fra 1840'erne voksede, og det må også i denne forbindelse fremhæves, at det ikke var købmænd, men to håndværksmestre, snedkermester Josua Petersen og guldsmed Wolfgang Petersen, der i 1840'erne grundlagde de to jernstøberier, byens første industrielle foretagender. Købmændene og fabrikanternes position var dog urokket, bl.a. var det dem, der skød en væsentlig del af kapitalen i jernstøberierne, og i det hele taget betød væksten for købmandsstanden, at der inden for den udviklede sig en lille gruppe af kapitalister, som i stigende grad levede af at investere deres penge.

Tabel 11. Underklassen. Procentvis beregning.

	I				II				III				
	Andel af samlede befolkning				De beskæftigedes fordeling inden for underklassen				Samlede underklasses fordeling				
	1803	1835	1855	1860	1803	1835	1855	1860	1803	1835	1855	1860	
Underordnede embedsmænd	1,7	1,1	1,1	1,2	2,2	1,0	0,9	1,0	4,6	2,4	2,5	2,4	
Med- hjælpere	{ imm.virksomhed	0,6	0,4	0,5	0,8	2,1	1,3	0,6	1,4	1,6	0,9	1,0	1,7
	{ håndv., industri	9,3	11,5	13,1	12,4	26,7	28,1	32,7	28,0	24,9	26,1	28,3	25,2
	{ handel og omsætn.	0,9	1,3	1,5	1,5	3,2	3,7	5,0	5,2	2,4	2,9	3,2	3,1
Tyende i alt (alle erhv. grupper)	12,1	11,1	9,0	8,3	43,1	36,8	30,4	28,4	32,8	25,0	19,4	16,9	
Syersker og andre enlige kvinder	2,4	3,3	2,5	2,3	5,9	7,1	6,4	5,4	6,6	7,4	5,4	4,6	
Daglejere	6,8	11,2	17,1	20,6	7,8	11,0	18,6	23,5	18,4	25,3	36,8	41,9	
Fattige	3,2	4,5	1,6	2,0	9,0	11,0	5,4	7,1	8,7	10,0	3,4	4,2	
Underklassen i alt	37,0	44,4	46,4	49,1									
Menige soldater	5,3	2,0	-	-									
Underklassen inkl. menige i alt	42,3	46,4											
Antal i alt	2669	5745	7477	8012	757	1739	2206	2337	996 ¹⁾	2549 ¹⁾	3465	3940	

Kilde: Folketællingerne 1803—60, jfr. tabel 1. 1803 kun købstaden (+ Slotsgrunden).

Note: I 1855 og 1860 er arbejderne ved skibsvæftet og ved jernstøberierne (maskinfremstilling) medregnet blandt daglejerne, fordi de i højere grad er arbejdere med eget hjem og en løsere tilknytning til arbejdsgiveren end svendene og lærlingene, der stadig i meget høj grad bor hos mester.

1) menige ikke medregnet.

Tabellen skal bl. a. vise underklassens voksende andel af den samlede befolkning, og her er det især daglejernes, dvs. den egentlige arbejderklasse, der stiger, mens tyendets andel af faldende. Dette fremgår endnu klarere af tabelens anden og tredje del. Medhjælpere, dvs. svende og lærlinge, udgør en nogenlunde uforandret del af de beskæftigede, mens tyendets andel er faldende og daglejernes stigende, men i 1860 dog stadigvæk mindre end de to andres. Tager vi imidlertid underklassens familie med, således som det gøres i tredje del, bliver daglejernes andel langt den største i 1860, fordi det er her vi finder familiemedlemmer. Tabellen illustrerer altså ligesom tabel 12 også de ændringer, der skete i forholdet mellem arbejdsgiver og arbejdstagere. I 1803 var arbejdstagerne i højere grad tyende, der boede hos arbejdsgiveren, i 1860 i højere grad daglejerne, der havde eget hjem og familie.

Dette ses bl.a. i de skibsaktieselskaber, der stiftedes i 1840'erne og 50'erne til finansiering af det ret omfattende skibsbyggeri.

Tiden 1840–70 er således økonomisk set en væsentlig periode i Haderslev bys historie. Det er tillige en periode, der er vigtig ved de politiske og nationale modsætninger, der kom til at præge den. Hovedvægten i skildringen af byens historie 1800–1890 vil derfor også naturligt komme til at ligge på disse år.

UNDERKLASSENS VÆKST

Den ændrede erhvervsstruktur medførte betydelige ændringer inden for underklassen, der omfattede alle medhjælpere (kommis'er, svende, lærlinge o.lign.), tyendet, daglejerne, syersker samt de fattige. Den samlede underklasses andel af hele byens befolkning var i 1803 37 %

(42,3 % hvis vi tager de menige soldater med) og i 1860 49,1 %. Denne vækst er næsten udelukkende sket blandt de ufaglærte arbejdere (daglejerne), som i 1803 udgjorde 6,8 % og i 1860 20,6 % af den samlede befolkning (incl. skibsværfts- og jernstøberiarbejderne). De øvrige grupper viser – bortset fra tyendet – i forhold hertil kun svage ændringer. Ser vi bort fra underklassens familiemedlemmer, fremgår det klart, at væksten i de ufaglærte arbejderes andel er sket først og fremmest på bekostning af et fald i tyendets andel.

Tager vi den samlede underklasse, var tyendet i 1803 klart den største gruppe med ca. $\frac{1}{3}$ af hele underklassen, selvom der inden for denne gruppe ingen familiemedlemmer fandtes, mens daglejerne var den tredjestørste gruppe med 18,4 %. I 1860 var daglejerne med deres familie langt den største gruppe inden for underklassen og udgjorde 41,9 %. Medhjælpere inden for industri og håndværk var både i 1803 og 1860 den næststørste gruppe, begge år på ca. $\frac{1}{4}$ af den samlede underklasse.

Væksten i antallet af ufaglærte arbejdere og tyendets tilbagegang er først og fremmest udtryk for væsentlige ændringer i forholdet mellem arbejdsgiver og arbejder, mellem principal og tjenestefolk. Daglejerklassen i 1860 har nemlig i vid udstrækning udført det samme arbejde som tyendet i 1803. Der er blot den forskel, at mens tjenestekarlen, der var kusk hos en købmand, i 1803 boede alene hos sin arbejdsgiver, havde han i 1860 ofte egen husstand og familie, og mens der i 1803 i de store husholdninger holdtes en eller flere piger, benyttede man i 1860 i højere grad fremmed hjælp, f. eks. i form af en vaskekone, der boede ude i byen og havde familie og eget hjem.

Antallet af tjenestepiger og tjenestekarle er da også kun fordoblet 1803–60, mens antallet af daglejere er 10-doblet og antallet af daglejersker forøget $7\frac{1}{2}$ gang i samme periode, og fra 1835 til 1860 stiger antallet af tjenestekarle og tjenestepiger slet ikke. Det viser, at de, der har skullet udførte tjenestefolkenes traditionelle arbejde, i højere grad er blevet ansat som lønnet arbejdskraft uden de afhængighedsbånd, som det medførte at være i en andens kost og at bo hos denne arbejdsgiver. Dermed være ikke sagt, at daglejerne var mindre afhængige af deres arbejdsgiver end tjenestefolkene. Afhængigheden viste sig imidlertid på andre punkter.

Daglejerne udførte ikke kun det samme arbejde som tyendet. At antallet af daglejere er vokset så stærkt, skyldes også – og vel først og fremmest – at antallet af arbejdspladser er øget ganske betydeligt. De muligheder for arbejde, der var for daglejerne, var væsentligt flere i 1860 end i 1803. I 1860 fandtes en række store virksomheder, som beskæftigede et stort antal arbejdere, både faglærte og ufaglærte. Et skibsbyggeri beskæftigede således ca. 30 arbejdere, flere jernstøberier ca. 75, tobaksfabrikker ca. 25, både mænd og kvinder, og en kradsuldsfabrik ca. 20 arbejdere. En del arbejdere har også været beskæftiget ved havnen, som ikke fandtes i 1803, og i det hele taget har transport af varer rundt i og ud af byen spillet en større rolle i 1860

Tabel 12. Tjenestefolks procentvise fordeling på hovederhvervsgrupper 1803–60.

	1803	1835	1840	1845	1855	1860
Immaterielle erhverv	14,1	14,5	15,0	10,3	13,2	11,6
Militær	5,5	3,9	5,2	–	0,4	0,6
Jordbrug	0,3	0,8	0,9	1,7	0,9	3,8
Fiskeri og søfart	0,6	0,9	0,1	0,8	0,4	0,7
Håndværk og industri	33,9	33,6	32,7	38,8	30,4	28,1
Handel og omsætning	35,8	40,5	40,1	42,6	42,1	48,0
Syersker	0,6	0,9	0,6	0,1	0,0	0,1
Daglejere	–	0,5	0,8	0,6	1,2	0,9
Rentiers, pensionister	8,0	4,4	4,6	4,2	7,8	4,2
Andet eller uden erhverv	1,2	–	–	0,9	3,6	2,0
Antal i alt	326	638	634	659	670	663
% af samlede antal indb.	12,2	11,1	10,3	10,8	9,0	8,3

Kilde: Folketællingerne 1803–60, jfr. tabel 1.

Note: Tabellen omfatter kun det egentlige tyende, dvs. tjenestepiger og -karle og altså ikke svende og lærlinge. I 1803 er der kun tale om selve købstaden, dvs. + Slotsgrunden, og de 326 i 1803 udgør derfor 12,1 % af de 2669 indbyggere i købstaden alene.

Det fremgår, at en stigende andel af tyendet var beskæftiget inden for handel og omsætning, og her var det især gæstgiverne, der tegnede sig for mange tjenestefolk. Inden for håndværk og industri er andelen af tyendet faldende. Det er udtryk for håndværkets mindskede betydning, og tabellen illustrerer på denne måde den samme udvikling som tabel 10. I øvrigt er det absolutte antal af tyende næsten uforandret fra 1835–60 til trods for, at byen voksede stærkt i denne periode. Tyendet udgjorde altså en faldende andel af befolkningen.

end i 1803. De faglærte arbejdere, svende og lærlinge, var i den lille virksomhed nært knyttet til arbejdsgiveren, deres mester, bl.a. fordi de boede hos ham og fik kost og logi. Dette var derimod ikke tilfældet for de store virksomheders faglærte arbejdere. Der gjorde et mere moderne arbejdsgiver–arbejder forhold sig gældende. Arbejderne boede ude i byen og havde ofte familie og eget hjem. Dette blev også i stigende grad tilfældet inden for det egentlige håndværk. I 1803 havde således kun 12 svende af ialt 122, dvs. ca. 10 %, i 1835 66 af i alt 290, dvs. ca. 23 % og i 1860 ca. 30 % af de egentlige håndværkersvende egen husstand. Det var i 1860 især tobaksspindersvendene, skomager-, snedker-, smede- og murersvendene, der havde egen husstand. Også her kan det altså konstateres, at det gamle afhængighedsbånd mellem principal og tjenestefolk løsnedes med de fordele og ulemper, som det måtte medføre.

Dette hænger sammen med svækkelsen af lavenes autoritet, og væsentligst i denne forbindelse er en forordning fra 1816, ifølge hvilken det ikke længere var tilladt en mester at nægte at tage en gift håndværkersvend i arbejde. Til en gift svend, der havde eget hjem og familie, skulle der naturligvis betales mere i pengeløn end til en svend, der boede hos mester, og for hvem kost og logi var en del af lønnen. Vi kan da også se, at mens en svend med eget hjem i 1803 var stærkt

truet af armod og fattigdom, er det i 1835 en betydelig mindre del af disse svende, der modtager fattighjælp.

Lovgivningens bestemmelser havde altså været medvirkende til at gøre det muligt for en svend at stifte familie og hjem og alligevel oppebære en løn, hvormed han nogenlunde kunne forsørge sig og sine, og den erhvervsmæssige udvikling havde skabt en stadigt voksende arbejderklasse i mere moderne forstand, som bestod af såvel faglærte som ufaglærte arbejdere. Deres bånd til arbejdsgiveren blev i stigende grad indskrænket til et spørgsmål om betaling for udført arbejde.

SOCIAL UDVIKLING

De erhvervsmæssige ændringer, herunder arbejderklassens vækst, som er omtalt i det foregående, medførte også væsentlige sociale ændringer. At tyendet var i forholdsvis tilbagegang, og at svendene i stigende grad fik eget hjem og familie, medførte især strukturelle ændringer inden for den brede middelklasse af håndværkere. Det var først og fremmest tjenestepigerne, der forsvandt fra håndværkerfamilierne, og mens i 1803 hver anden håndværkerfamilie havde tjenestepige, gjaldt det i 1860 kun hver fjerde. Hvis vi ser bort fra nærings- og nydelsesmiddelbranchen (bl.a. slagtere og bagere), hvor tjenestepigerne i højere grad havde en erhvervsmæssig funktion, er det lidt under hver femte håndværkerfamilie, der i 1860 havde tjenestepige. Som nævnt forsvandt også svendene efterhånden fra håndværkerfamilierne og fik eget hus og hjem, selvom endnu flertallet af mestre i 1860 havde svende i kost og logi.

Disse forhold gør, at vi næppe skal regne med, at datidens husstande generelt set har været særlig store. Dette illustreres bedst med en række tal fra folketællingen 1803, der viser forholdene på et tidspunkt, hvor der var forholdsvis flest tjenestefolk, som indgik i deres arbejdsgivers husstand. Det viser sig da, at ca. halvdelen af husstandene havde to, tre eller fire medlemmer, og kun ca. $\frac{1}{4}$ af husstandene hørte til de store og havde syv medlemmer eller derover. Af de 36 husstande i 1803 med 10 medlemmer eller derover tilhørte de 24 borgerskabet (købmænd, gæstgivere og håndværksmestre) med tjenestefolk, mens de 7 tilhørte embedsmandsstanden. Dette bevirker også, at en større andel af husstandene inden for de højere sociale lag var store husstande; de 24 husstande på 10 medlemmer eller derover som tilhørte borgerskabet med tjenestefolk udgjorde således 15,5 % af de samlede husstande inden for gruppen, og de 7 husstande tilhørende embedsmændene udgjorde 29 % af embedsmændenes husstande.

Det var i højere grad mange tjenestefolk end mange børn, der skabte de store husstande, og antallet af børn i de enkelte familier har generelt set ikke været stort. Ca. $\frac{2}{3}$ af 359 familier med børn i 1803 havde således kun 1 eller 2 børn, og det gennemsnitlige antal børn i disse 359 familier lå på 2,3. Også her var det familierne inden for de

Tabel 13. Husstandenes størrelse 1803 og 1835. Procentvis fordeling.

Antal personer	1803	1835
1-2 personer	20,6	21,5
3-4 personer	32,1	28,7
5-6 personer	22,8	24,2
7-8 personer	14,2	14,8
9 og derover	10,3	10,8
Antal husstande i alt	525	1081

Kilde: Folketællingerne 1803 og 1835, jfr. tabel 1. 1803 kun købstaden (+ Slotsgrunden).

I folketællingerne 1803 og 1835 er antallet af personer i de enkelte husstande undersøgt. Egentlige logerende, der udgjorde 78 personer i 1803, og 206 i 1835 er ikke medregnet; det er derimod indkvarterede soldater og børn anbragt i forplejning på byens regning. Tallene viser, at det er forkert at tro, at datidens husstande var særligt store. Halvdelen af husstandene var på 1-4 personer og kun ¼ af husstandene var på 7 personer og derover. Hvis de logerende blev regnet med, ville andelen af de små husstande stige, fordi der hos de logerende næsten udelukkende er tale om en eller to personer. Der er ikke meget forskel på tallene fra 1803 til 1835, men det er dog som om der i dem er en lille tendens til, at de store husstande forholdsmæssigt er i stigning. Med den vækst i underklassen, især af daglejere, som skete især fra 1840'erne er det dog næppe sandsynligt, at denne tendens holder i de følgende år, tværtimod. Vi må også i 1860 og senere regne med, at flertallet af husstandene var små og bestod af den traditionelle kernefamilie.

øverste sociale lag der havde flest børn. Af de 232 familier inden for overklassen og den højere middelklasse havde 16 (= 6,9 %) 5 børn og derover, mens der inden for underklassen på 217 husstande kun fandtes 5 sådanne familier (eller 2,3 %). At mange børn først og fremmest synes at findes hos de mere velstående ses også, hvis vi ser på det gennemsnitlige antal børn inden for de enkelte grupper af borgere; i den øverste lå det på ca. 2, og det falder jo længere vi kommer ned ad den sociale rangstige. Hos daglejerne var det således på 1,3 og hos de fattige, hvoraf der dog var en del enlige, under 1 i gennemsnit. Forklaringen på dette skal nok søges i den meget store børnedødelighed. Der er næppe født færre børn i de lavere sociale klasser. Deres muligheder for at overleve har imidlertid været betydeligt ringere end i de mere velstående familier.

Et interessant træk i datidens familiemønster er endvidere, at bedsteforældre og anden familie, f.eks. forældres ugifte søskende undertiden indgår i husstandene. Sådanne »storfamilier« eller tre-generationsfamilier er dog langt fra så almindelige, som man måske kunne antage i en tid, der ikke kendte til offentlig aldersforsørgelse. Gruppen anden familie udgør endog en stadig mindre del af byens samlede indbyggere, i 1803 således 4,8 %, men i 1835 kun 2 %. I 1803 havde 46 familier en eller flere bedsteforældre boende, men i 1835, hvor der var mange flere familier, var der kun tale om 41 familier med bedsteforældre boende, og disse tilhørte først og fremmest de højere sociale lag. Ca. 88 % af gruppen anden familie fand-

tes i 1803 inden for overklassen og den højere middelklasse, og af de 46 familier i 1803, som havde bedsteforældre boende, havde de 22, dvs. lidt under halvdelen, en eller flere tjenestefolk, mens resten ikke havde tjenestefolk og altså hørte til socialt lavere lag. I 1835 var det derimod 30 af de 41 familier, dvs. $\frac{3}{4}$ der havde en eller flere tjenestefolk. At det, som tiden gik, i stigende grad var de højere sociale lag, der havde bedsteforældre eller anden familie boende, hænger sammen med, at langt den største del af disse personer hørte til de ikke-erhvervsaktive, bl.a. på grund af alder. De skulle altså forsørges, og det havde de lavere sociale klasser ingen økonomisk mulighed for at klare. De sociale skel viser sig altså også inden for denne form for alderdomsforsorg: de velstående havde råd til at beholde den ældre generation hos sig, mens underklassen måtte overlade den til sig selv, hvilket meget ofte vil sige til datidens fattigforsorg.

Husstandene inden for de højere sociale lag har altså perioden igennem en betydelig mere sammensat karakter end inden for de socialt lavere lag. En sammensætning som f.eks. et ægtepar, 2–3 børn, evt. en bedstemor eller -far, evt. en faster eller moster, 1 tjenestepige, samt 2–3 andre tjenestefolk kan vel anses for typisk blandt embedsmændene, købmændene, gæstgiverne og de større håndværksmestre. Nogle af disse husstande har også, indtil militæret i 1842 forlod byen, omfattet en eller flere indkvarterede soldater, og evt. har man haft en enlig logerende boende med en mere eller mindre løs tilknytning til

Tabel 14. Antal hjemmeboende børn i familierne 1803 og 1835. Procentvis fordeling.

Antal børn	1803	1835
1–2 børn	66,1	55,6
3–4 børn	26,7	31,2
5–6 børn	5,0	11,4
7 børn og derover	2,2	1,8
Antal familier med børn	359	816
Antal børn i alt	846	2338
Gennemsnitligt antal børn pr. familie	2,3	2,9 ¹⁾

Kilde: Folketællingerne 1803 og 1835, jfr. tabel 1. 1803 kun kobstaden (÷ Slotsgrunden).

Note: 1) Hvis plejebørn, som udgør 98, trækkes fra, bliver gennemsnittet 2,8.

Folketællingernes tal omfatter naturligvis kun hjemmeboende børn, men ved en betragtning af de enkelte familier, er der næppe tvivl om, at tallene også giver et klart indtryk af, hvor mange børn de enkelte familier har haft i alt. De mange familier med kun et eller to børn, som i 1803 udgør $\frac{2}{3}$ af familierne med børn, er et udtryk for den store børnedødelighed. Vi kan bl. a. se det af aldersangivelserne for de enkelte børn, hvor en rækkefølge for børnene inden for en familie på f. eks. 1, 3, 4, 7, 9 år eller 1, 5, 6 år eller 3, 7 år klart antyder den høst, som døden har gjort. Tallene fra 1835 har en anden fordeling på de enkelte grupper, og giver herved et større gennemsnitligt antal børn pr. familie. Det må formodentlig være udtryk for at børnedødeligheden er faldende. Om tendensen holder kan dog kun en analyse af de følgende folketællinger vise.

husstanden, f.eks. en person, som på byens regning var taget i kost. Jo længere vi kommer ned i de sociale lag, jo mere enkel bliver sammensætningen. Bedsteforældrene og anden familie forsvinder, tjenestepigerne forsvinder i stigende grad, som tiden går, og for de mindre håndværksmestre har en sammensætning som f.eks. et ægtepar, et par børn, en svend og en lærling, samt evt. en indkvarteret soldat været typisk. Op imod 1860 kan vi sikkert regne med, at svendene i stigende grad forsvinder, og tilbage hos håndværksmestrene var kun lærlingene. For underklassens, først og fremmest daglejernes vedkommende var den almindeligste sammensætning perioden igennem et ægtepar og et par børn, dvs. den typiske kernefamilie.

Byens geografi og udstrækning

BYENS OMRÅDE

Den centrale del af den nuværende Haderslev by var ved år 1800 delt mellem to jurisdiktioner. Der var den egentlige købstad, og der var Slotsgrunden, som hørte under Haderslev amt. Grænsen mellem købstad og Slotsgrund gik fra kanalen mellem fjorden og Nørregade, den nuværende Jomfrustien, op over Slotsgade mellem nr. 19 og 21, ned mellem Katsund og Store Klingbjerg, over Lille Klingbjerg og Badstuegade til Møllestrømmen. Mellem Lille Klingbjerg og Badstuegade viser en smøge mellem Badstuegade 13 og 15 endnu klart, hvor grænsen mellem de to områder gik. Til Slotsgrunden hørte endvidere områder på Klosteret, bl.a. Hægersgade, og i Gammel Haderslev, bl.a. omkring Brøndstræde.

Slotsgrunden indtog på mange måder en særstilling, som gik tilbage til de privilegier, dens beboere havde fået i 1500-tallet, bl.a. af hertug Hans den Ældre, og som hang sammen med områdets tilhørsforhold til slottet. Disse privilegier var naturligvis først og fremmest af økonomisk art, og både købstadens borgere og bystyre var af den opfattelse, at købstaden f.eks. betalte forholdsvist mere i kontribution til staten, og at indkvarteringsomkostningerne hvilede tungere på købstaden end på Slotsgrunden. Endvidere mente man fra købstadens side, at Slotsgrund-beboerne sled på købstadens gader og broer uden at betale hertil. Da kirke- og skolevæsen var fælles for de to områder, gav det især anledning til klager, fordi købstaden mente, at Slotsgrunden ikke betalte nok eller slet ikke betalte til Vor Frue kirkes vedligeholdelse og til skolevæsenet.

Alle disse forhold affødte vældige stridigheder mellem Slotsgrunden og købstaden, og højere instanser forsøgte gang på gang at mægle i disse stridigheder. Nogen endelig løsning nåedes dog aldrig, og efterhånden blev det mere og mere klart, at den eneste rimelige løsning på problemet var en sammenlægning af købstad og Slotsgrund til én kommune. Det blev da også i stigende grad forlangt af købstaden, mens Slotsgrund-beboerne strittede imod af alle kræfter, fordi de naturligvis ikke ville afstå fra de privilegier og særrettigheder, som de mente at besidde.

I 1799 lykkedes det for magistraten at få overbevist kancelliet om nødvendigheden af en sammenlægning, og der blev nedsat en kommission til at undersøge forholdene og udkaste en plan til sammenlægning. Slotsgrundens beboere blev temmelig chokerede herover og

søgte kancelliet om, at deres privilegier blev prøvet for en domstol, før man skred til en sammenlægning. Det kunne kancelliet dog ikke tillade, men det stod Slotsgrund-beboerne frit over for kommissionen at gøre rede for de beføjelser og rettigheder, de havde, og som de mente stod i vejen for en sammenlægning.

Det var en stor sejr for magistrat og deputeretkollegium i købstaden, at sammenlægningen nu var besluttet, og et par år senere tog kancelliet endnu et skridt hen i retning af en indlemmelse. I 1801 døde nemlig herredsfogeden over Haderslev herred, under hvem Slotsgrundens jurisdiktion hørte, og kancelliet lagde i den anledning Slotsgrunden fra Haderslev herreds jurisdiktion ind under herredsfogeden over Gram herred, for hermed ligesom at forberede Slotsgrundens udskillelse og sammenlægning med købstaden. I 1803 henlagde man endvidere på magistratens forslag aktuarforretningerne, dvs. udfærdigelsen af kontrakter og andre dokumenter, fra herredsfogeden til bysekretæren og gik altså hermed endnu et skridt videre henimod sammenlægning.

Kommissionsarbejdet kom imidlertid ingen vegne, fordi Slotsgrundens repræsentanter saboterede arbejdet. Snart var den ene bortrejst, snart den anden, så man ikke så sig i stand til at afgive den betænkning om sammenlægningen, som forlangtes. Det ene kommissionsmedlem efter det andet afgik ved døden, men da også herredsfogeden over Gram herred, under hvis jurisdiktion Slotsgrunden var lagt i 1801, døde i 1820, så magistraten en ny chance for at få sammenlægningen gennemført.

Man ansøgte derfor om, at jurisdiktionen nu helt blev lagt ind under byens myndighed, mens Slotsgrundens deputerede ønskede det gamle tilhørsforhold til Haderslev herred genoprettet og blev støttet heri af amtmanden, Fr. Johannsen. Kancelliet svarede med at opretholde den hidtidige foreløbige ordning fra 1801 og udnævnte samtidig en ny kommission, efter at kommissionen fra 1799 »på grund af forskellige omstændigheder er blevet forhindret i sit arbejde«.

Købstadens myndigheder tabte efterhånden tålmodigheden og valgte derfor i slutningen af 1820'erne den taktik at sende Slotsgrunden regning på forskellige udgifter, som man var fælles om, men som hidtil var betalt over byens kasse. I 1827 sendte man en regning på Slotsgrundens andel i udgifterne ved reparation af andenpræstens bolig i Vor Frue sogn, og i 1828 sendte man en regning på Slotsgrundens andel i udgifterne ved etablering af en eksercerplads for landsenerregimentet. Begge ting blev naturligvis afvist af Slotsgrundens deputerede, der henviste til deres privilegier, hidtidig praksis osv. Disse sager medførte også strid mellem magistraten og amtmand Johannsen, som man mente var den, der sinkede sagen.

Magistratens taktik var tilsyneladende ikke uden effekt. I kancelliet var man efterhånden grundigt træt af denne sag, hvor aktstykkerne hobede sig op. Hertil bidrog sikkert også, at det havde vist sig, at de indviklede jurisdiktionelle forhold, og uenigheden om, hvilket

forhold der skulle være mellem de to kommuners bidrag til fælles anliggender, sinkede andre og langt væsentligere sager. De udviklede juridiske forhold stillede sig bl.a. i vejen for en uddybning af fjorden og en forbedring af havnen, som var særdeles nødvendig for byens økonomiske udvikling. Ligeledes blev indførelsen af skoleskat og opførelsen af nye skolebygninger sinket på grund af uenigheden om forholdet mellem bidragene hertil. Arbejdet med havnens forbedring lykkedes det et privat selskab at få i gang 1829. På samme tid blev også skoleskatten indført, selvom magistraten ønskede at vente til sammenlægningen var gennemført, og der var endvidere opnået enighed om skolebyggeriet. På dette tidspunkt var det dog kun et spørgsmål om tid, før sammenlægningen kunne gennemføres. Kommissionen fra 1821 havde afgivet betænkning i 1824 og udarbejdet et udkast til et regulativ for sammenlægningen. En ny kommission blev derfor nedsat i oktober 1832! Dens kommissorium var nøje præciseret og bestod først og fremmest i nærmere at undersøge og træffe beslutning angående en række bestemmelser i det foreløbige regulativ, såsom byens grænser, en ny fortegnelse over byens grunde, herunder opmåling af Slotsgrunden, samt regler for hvordan de to kommuners gamle gæld skulle afvikles.

Kommissionen førte mange drøje og besværlige forhandlinger med de to involverede parter, og det var endog nødvendigt med en almindelig formaning fra kancelliet til de deputerede i købstaden og på Slotsgrunden om »eftergivenhed og føjelighed«. Et af de punkter, hvor den helt store uenighed opstod, var spørgsmålet om betalingen af udgifterne ved sammenlægningen, specielt den dyre opmåling af Slotsgrunden. Det krævede stor forhandlingskunst af kommissionen, før man nåede frem til den aftale, at udgifterne skulle deles i forholdet 5 til 19 og tillægges de to kommuners gamle gæld og altså afdrages over den såkaldte »Schuldentilgungsfond«. I august 1833 havde kommissionen afsluttet sit arbejde. Man var nået til enighed eller havde i hvert fald bøjet sig så meget imod hinanden, at kommissionen kunne erklære sit arbejde for endt. Den 7. december 1833 forelå den kongelige godkendelse af »Regulativ for Combinationen af Slotsgrunden ved Haderslev med Kjøbstaden Haderslev«, således at sammenlægningen kunne træde i kraft den 1. januar 1834.

Sammenlægningen med Slotsgrunden var den vigtigste ændring af kommunegrænserne, der skete i det 19. århundrede. Væsentlig var imidlertid også indlemmelsen 1842–43 af de ubebyggede områder på Naffet, dvs. det areal, der i dag begrænses af Skibbrogade–Hansborggade–Gasværksvej–Jomfrustien–Allegade–Østergade. De hørte oprindeligt under Slotsgrunden, men var undtaget fra sammenlægningen i 1834, fordi militæret brugte dem til eksercerplads og skydebane, således som det fremgår af kortet side 187. Da militæret i 1842 flyttede fra byen, blev de indlemmet. Denne indlemmelse blev af stor betydning for kommunens økonomi, fordi dette område blev bebygget i 1850'erne, og det var kommunen der solgte grundene.

Regulativ

für

die Combination des Haderslebener Schloßgrundes mit der Stadt Hadersleben.

Forsiden af sammenlægningsregulativet, dateret 10. dec. 1833. Det er med både tysk og dansk tekst, men den danske oversættelse er ikke alle steder lige heldig, f. eks. er »Haderslebener Damm« blevet til »Haderslev-Dæmning«.

Regulativ

for

Combinationen af Slotsgrunden ved Haderslev med Kjøbstaden Haderslev.

København, den 10ten December 1833.

København.

Betrukt bei dem Director Jens Hostrup Schulz,
Königlichem und Universitäts-Buchdrucker.

I årene omkring 1860 forhandlede endvidere med beboerne i Sdr. Otting syd for byen, som hørte til Starup sogn, om sammenlægning med Gl. Haderslev sogn i skole-, kirke- og fattigsager. Denne sammenlægning var altså af mere begrænset omfang og blev gennemført ifølge reskript af 11. marts 1861. En del beboere på og ejere af jorden på Sdr. Otting, som tillige var borgere i købstaden, ønskede imidlertid dette ændret til en fuldstændig indlemmelse i kommunen. Dette ønskedes også stærkt af bystyret, da der næsten var bebygget helt til grænsen mellem de to kommuner, og kommunen i vid udstrækning var uden udvidelsesmuligheder. Ministeriet var velvilligt indstillet, men som følge af overgangen til preussisk styre nåede sagen ikke at blive gennemført.

Især i årene efter 1890, da der igen var økonomisk fremgang for byen, blev manglen på jord til byggegrunde mærkbar, og byen voksede først og fremmest i forstæderne. På Nørremarken nord for byen, som ejedes af købstaden, var folk ikke særligt ivrige efter at bygge på grund af det stærkt stigende terræn. Byen var i stigende grad klemt inde. Først i 1910 løstes dette problem, da hele Gl. Haderslev, Ladegård I og Sdr. Otting kommuner, dvs. områder vest, nordøst og syd for byen, blev sammenlagt med købstaden. Det betød en meget væ-

sentlig udvidelse af byens område med store ubebyggede arealer, hvor der i de følgende år skete et betydeligt byggeri.

BYENS UDSTRÆKNING OG HUSE

Som det fremgår af pastor Wedels skildring af Haderslev ca. 1800 var byens udstrækning omkring år 1800 kun ringe. År 1800 blev byen opmålt og af det kort, der blev tegnet i den anledning, ser vi, at der syd for Slotsvandmøllen og Hertug Hans Hospitalet kun lå få huse. Nord for Gravene og den nuværende Jomfrustien fandtes, bortset fra et par huse på Nørregades østlige side, i Gåskærgades begyndelse samt ved Gammelting, kun byens marker og de fugtige arealer mellem Gravene og Gåskærgade. Her løb den nordlige forbindelseskanal, der delte byen i Ny og Gammel Haderslev, fra Dammen ved Bispebro under Bispegade bag om Gravene, under Nørregade og ad Jomfrustien til en stampemølle, der må have ligget nogenlunde ud for Lindedal, og ud i fjorden.

Her ude, hvor fordybninger i jorden efter det gamle slot Hansborgs kældre endnu anedes, var der øde. De eneste bygninger var en vindmølle og forskellige bygninger i tilknytning hertil, som lå lidt øst for den nuværende toldbygning. Man skulle næsten helt ind til den nuværende Allegade, før der igen var huse.

Ud ad Storegade strakte husene sig på sydsiden til Sct. Severin

Bøndergårdene set fra Slagtergade ca. 1900. Disse gårde lå uden for både købstaden og Slotsgrunden og hørte til Gl. Haderslev sogn. I dag er kun ganske få bevaret.

kirke, på nordsiden til Brøndstræde. Vestergade var bebygget, men med huller i husrækken, især på sydsiden, nogenlunde til Pladsgade, og Slagtergade indtil Moltrupvej. Lidt længere ude lå dog Bøndergårdene, men i Gl. Haderslev sogn uden for købstaden. Den nuværende Laurids Skausgade var blot en markvej uden huse nord for byen. Den kaldtes senere (fra ca. 1840) Arbejdshusvej og i den preussiske tid Ringstrasse.

Byens huse var ca. 1800 gennemgående små og lave. Det gjaldt især i Gl. Haderslev, dvs. nord og vest for forbindelseskanalen, hvor ca. 88 % af alle huse var i en etage og ca. $\frac{2}{3}$ af disse enetages huse på under 75 m² i grundareal. I Ny Haderslev var der betydeligt flere toetages huse, nemlig ca. 45 % af samtlige huse, og det var naturligvis byens hovedgader, først og fremmest Slotsgade, Nørregade, Bispegade–Apotekergade og Torvet, der havde disse toetages bygninger. Også på selve Slotsgrunden fandtes en del toetages huse, nemlig ca. 30 % af samtlige huse, mens den del af Slotsgrunden, der lå på Klosteret og i Hægersgade samt i Gammel Haderslev næsten udelukkende bestod af enetages huse. En væsentlig forskel på Gammel og Ny Haderslev var også, at der i Ny Haderslev og på den østlige del af Slotsgrunden fandtes temmelig mange gavlhuse, hhv. ca. 27 % og 25 % af samtlige huse, mens der i Gl. Haderslev og den del af Slotsgrunden, der lå her, kun fandtes ganske enkelte gavlhuse. Også hvad byggemåden angår, var der forskel, idet ca. 84 % af samtlige huse i Gl. Haderslev og ca. 91 % af samtlige huse på Slotsgrunden var af bindingsværk mod ca. 74 % i Ny Haderslev.

Umiddelbart skulle man forvente, at en vækst i befolkningen fra 3635 til 8012, dvs. mere end en fordobling, fra 1803 til 1860 ville medføre, at byen bredte sig stærkt til alle sider ud over det begræn-

Tabel 15. Byggeri ca. 1800–1864.

	Nybyggeri			Ændringer ved bestående bygninger		Delte grunde til dels uden nye bygninger
	Nye huse på tidl. ubebyggede grunde	Nye huse på delte grunde	Nedrevne og nyopførte huse	En etage sat på	Forbedring. bindingsværk → grundmur	
1799–1809	4		4		5	2 → 4
1809–1819	5		3	1	6	
1819–1829	20	1 → 2	10	12	17	6 → 12
1829–1834	12		13	3	4	3 → 7
1834–1839	14		16	7	12	
1839–1849	2(?)	1 → 2	25	14	1	10 → 21
1849–1854	28	1 → 2	37	14	2	3 → 6
1854–ca. 1864	30	5 → 10	34	9	3	8 → 16
I alt	115	8 → 16	142	60	50	32 → 66

Kilde: Brandtaksationsprotokollerne i HBArk, Acta XVIII, II 2.

Note: Tallene bygger i vid udstrækning på et skøn på grundlag af oplysningerne i brandtaksationsprotokollerne. Alle ændringer i forhuse er registreret, men ikke side- og baghuse.

Tallene viser, at ca. halvdelen af de huse, der byggedes på tidligere ubebyggede grunde, er opført i perioden 1849–ca. 1864. Det er tillige den periode, hvor flest huse er revet ned og genopført i større og bedre skikkelse. Tallene viser endvidere, hvor begrænset byggeriet var før 1820, ja før 1825, idet det meste af byggeriet 1819–29 ligger efter 1825. Det synes umiddelbart mærkeligt, at kun to huse er bygget på tidligere ubebyggede grunde 1839–49, men det kan skyldes, at nogle af dem er blevet registreret under nedrevne og genopførte bygninger.

Luftfoto af kvarteret Nørregade – Gåskærgade – Skolegade – L. Skausgade – Gammelting ca. 1960. Med tal er markeret kvarterets udvikling:

1. De fleste huse på Nørregades østside fra Jomfrustien og nordpå er opført ca. 1800–1840.
2. Gammelting 1 og 2 opførtes i 1820'erne, 3 og 4 i 1840'erne.
3. Frederiksskolen, den nuværende banegård, er bygget 1829–30.
4. Arbejdsanstalten med det bagvedliggende fattigsygehus byggedes 1838.
5. Enkelte huse i L. Skausgade byggedes mellem 1860 og 1890, bl. a. Arresthuset fra 1884–85.
6. Gåskærgade bebyggedes fra Svinget til Skolegade i 1850'erne.
7. I Skolegade byggedes en række huse i 1850'erne og begyndelsen af 1860'erne.
8. Den lærde Skole (den gamle Katedralskole) byggedes 1853–54 i forbindelse med Skolegades anlæggelse, den store bygning yderst til højre er fra 1904, den overfor fra 1920'erne.
9. »Schule an der Ringstrasse« (elementarskole for Vor Frue sogn), senere øvelsesskole for seminariet, fra 1873.
10. Augusta Victoria skolen, hvortil senere knyttedes Lyceet, fra 1890'erne. – Et hjørne af kasernepladsen ses yderst til venstre.

sede område, som er nævnt her. Det skete imidlertid kun i begrænset omfang, og da derfor disse mange mennesker i 1860 har skullet rummes inden for nogenlunde det samme område som i 1803, må det have medført en stærk sammenklumpning. Man har boet stadig mere og mere trangt.

Det er naturligvis ikke sådan, at der ikke er blevet bygget nye huse i denne periode. Et vidnesbyrd om et kraftigt byggeri haves alene i den vækst i den forholdsvis andel af de håndværkere, der var beskæftiget med byggevirksomhed. Det byggeri, der er tale om, var dog først og fremmest genopførelser af huse, som blev nedrevet, fordi de var for gamle, for utidssvarende eller for små. Der er især tale om, at huse i bindingsværk blev genopført i grundmur, og hvor der før lå et gavlhus opførtes der nu et langhus. Mange af de nedrevne huse synes at have været enetages huse, der blev genopført i to etager, eller også lod man det gamle hus stå og byggede blot en ekstra etage på. På den måde skaffedes der plads til den stigende befolkning. En anden måde at skaffe plads på var at dele allerede eksisterende huse, således at der blev flere ejendomme, men dermed også mindre huse og lejligheder. Der er adskillige eksempler på, at f.eks. et 5-fags hus blev delt i to huse på hver $2\frac{1}{2}$ fag, og det er karakteristisk, at det oftest var i forvejen små huse, der deltes på denne måde. De nye huse eller ejendomme, der opstod således, var som regel kun på 2–4 fag.

Det fænomen, som kendes fra vore dage, at en by breder sig i form af nye kvarterer, hovedsageligt med parcelhuse, kendes altså slet ikke fra det 19. århundrede. Alligevel kan vi pege på en række områder, hvor det er rimeligt at tale om, at nye kvarterer voksede frem.

I perioden 1800–1835 skete der et ret betydeligt byggeri i Nørregades nordlige del og på Gammelting, hvor en række store toetages bygninger opførtes, heriblandt flere offentlige. I byens vestlige del kan

vi ikke sige, at et nyt kvarter voksede frem, men her opførtes dog en række betydelige bygninger, bl.a. i Vestergade og Slagtergade. Det meste af dette byggeri og af byggeriet i byen i det hele taget falder i perioden efter 1820.

Perioden 1835–50 er ikke karakteriseret ved noget større nybyggeri på steder, hvor der ikke tidligere var bygget. Der byggedes lidt videre på Gammelting. Den betydeligste byggeperiode i hele det 19. århundrede falder derimod i 1850'erne, hvor det er rimeligt at tale om et byggeboom. Hele kvarteret Allegade–Skibbrogade–Østergade blev bygget i denne periode, hvilket naturligvis hænger sammen med den betydning, som dette tidligere så øde område fik, da skibbroen blev bygget omkring 1830, og trafikken på havnen tiltog, efterhånden som besejlingsforholdene på fjorden bedredes. Byggeriet i dette kvarter bestod dels af fabriksbygninger i Allegade og i Sejlstensgyde samt gasværket, dels af beboelseshuse i Østergade og i Skibbrogade, dels af pakhuse og lagerbygninger ved selve skibbroen.

Det var dog ikke kun her, der opstod et nyt kvarter. Det er også rimeligt at tale om et nyt kvarter omkring den nye latinskole, der byggedes i Gåskærgade 1853–54. Her anlagdes en helt ny gade, Skolegade, der forbandt Gåskærgade og Arbejdshusvej, den nuværende Laurids Skaugsgade, og både i denne nye gade og i Gåskærgade mellem Skolegade og Nørregade opførtes mange nye huse. Mod vest voksede byen endvidere med en del huse ud ad Vestergade og Slagtergade og til dels Storegade, og mod syd begyndte husene at krybe op ad Sønderbro langs den i 1853 anlagte chaussé til Åbenrå.

Samtidig var 1840'erne og 1850'erne kendetegnet ved en betydelig nyopførelse af ældre huse, som blev nedrevet og genopført i større og mere tidssvarende form, og der er derfor ingen tvivl om, at byen

Kvarteret Skibbrogade - Østergade, fotograferet fra Nicolai Outzens silo 1965. Kvarteret er opstået i 1850'erne. Husene ud imod Skibbrogade, der går tværs igennem billedet, er store toetages huse, de tre røde huse og det imellem dem er dog fra efter 1900. Husene på Østergades sydside, parallelt med Skibbrogade, til højre i billedet, er hovedsageligt små lave enetages huse, de høje røde huse på nordsiden øverst til højre er senere. I baggrunden (ca. en cm under Vor Frue kirke) forbindes Østergade og Skibbrogade af Allégade, hvor den lange lave fabriksbygning fra Petersen og Bonnichsens jernstøberi lige kan skimtes.

Haderslev set fra syd ca. 1900. Til venstre ses en række af de huse, der i 1850'erne og 1860'erne byggedes langs den nye chausse til Abenrå. Til højre ses møllen ved Sonderbro, bygget 1850'erne; i baggrunden skimtes kasernen.

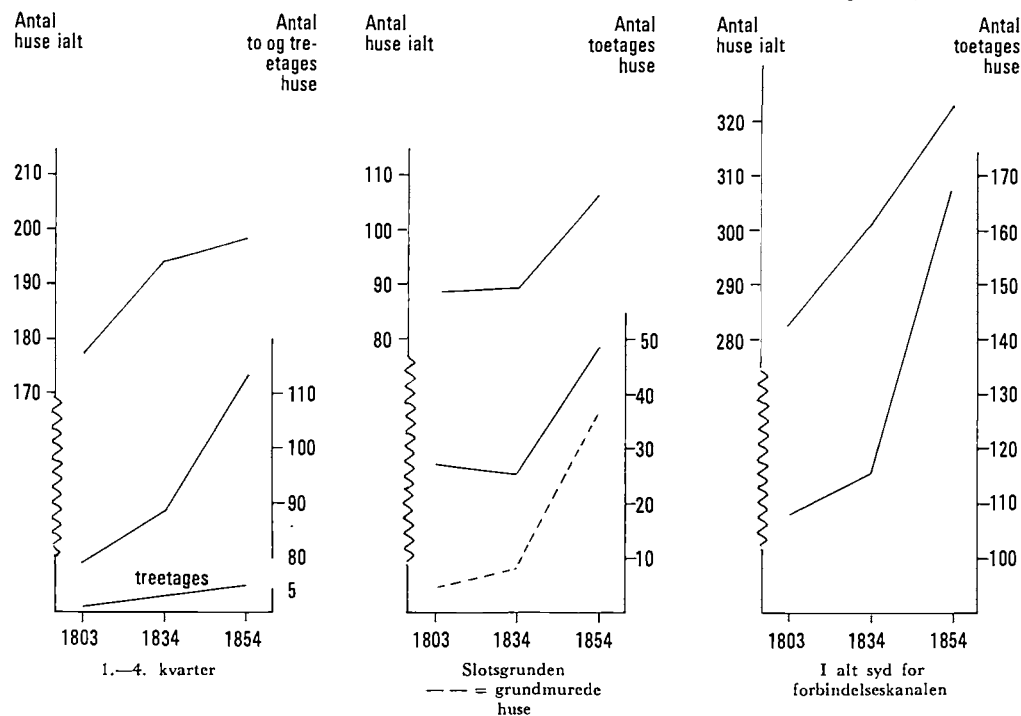
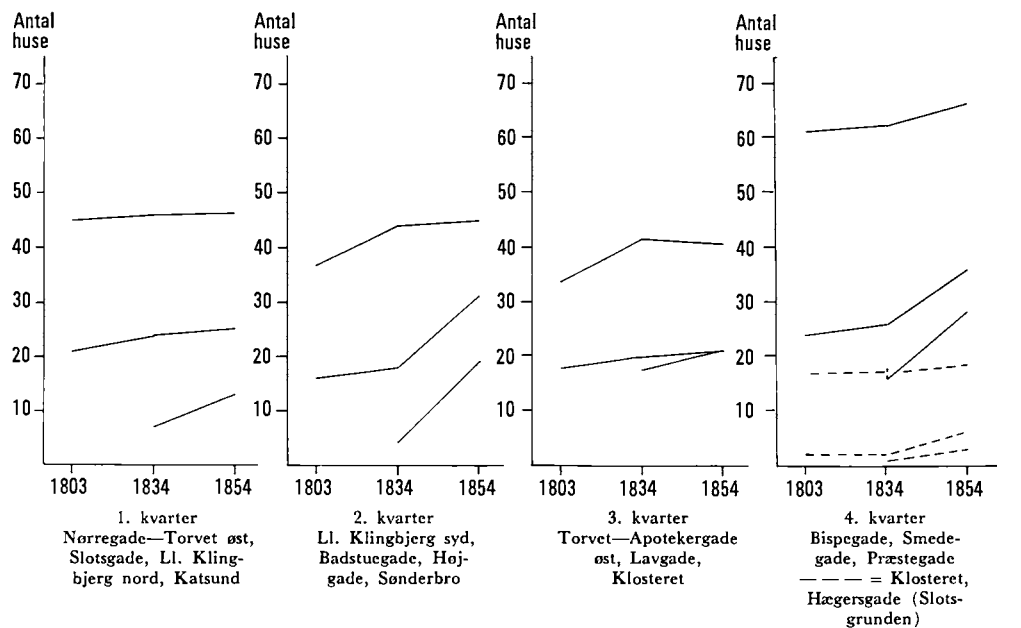
havde et helt andet udseende i 1860 end ved år 1800. Der var flere toetages bygninger, gavlhusene var færre end ved år 1800, og bindingsværket var også i tilbagegang.

I perioden efter 1860 var nybyggeriet mere begrænset. Først i 1880'erne begyndte et nyt kvarter at skabes. Langs Ringgade, nu Laurids Skaugade, opførtes bl.a. en række offentlige bygninger, heriblandt Augusta Victoria Skolen. Langt det største enkeltbyggeri, og det gælder hele det 19. århundrede, var dog kasernen, som byggedes på Nørremarken i 1880'erne. Bortset herfra byggedes der kun enkelte nye huse på hjørnet af Nørregade og Gravene, i Skibbrogade samt i Vestergade.

Det byggeri og den vækst, som her er omtalt, er kun det, der er sket inden for købstadens grænser, og disse var mere snævre end i dag, f.eks. må det bemærkes, at købstadsgrænsen imod vest gik mellem Christine Frederikke stiftelsen og Storegade 82. Et kort fra 1859 over Haderslev med omliggende land og et luftbillede af byen fra 1895 giver dog visse antydninger af byggeriet og væksten i de områder, der stødte umiddelbart op til købstaden. Det er især imod vest, at byen voksede mellem 1859 og 1895. Først og fremmest bemærkes banegården, der blev bygget 1866, samt Fuglsangs bryggeri fra 1865 og de følgende år. Endvidere er der bygget en række huse på sydsiden af Ribe Landevej. Alt dette ses ikke på kortskitsen 1859. Nord for banegården er Vestergade blevet ført over i Simmerstedvej, og Terkelsgade forbinder Slagtergade med Simmerstedvej, mens Sct. Severingegade forbinder Simmerstedvej og Storegade. Kun ved Terkelsgade er der bygget nogle huse. – Herudover er der på luftbilledet ikke meget, som ikke fremgår af gennemgangen ovenfor.

De perioder, hvor byen er vokset rent fysisk, og hvor der var kraftig byggeaktivitet, falder således – og vel naturligt – sammen med de perioder, hvor der var økonomisk fremgang.

Figur 4. Antal huse i byens enkelte kvarterer 1803–54.
A. Syd for forbindelseskanaalen (Ny Haderslev).

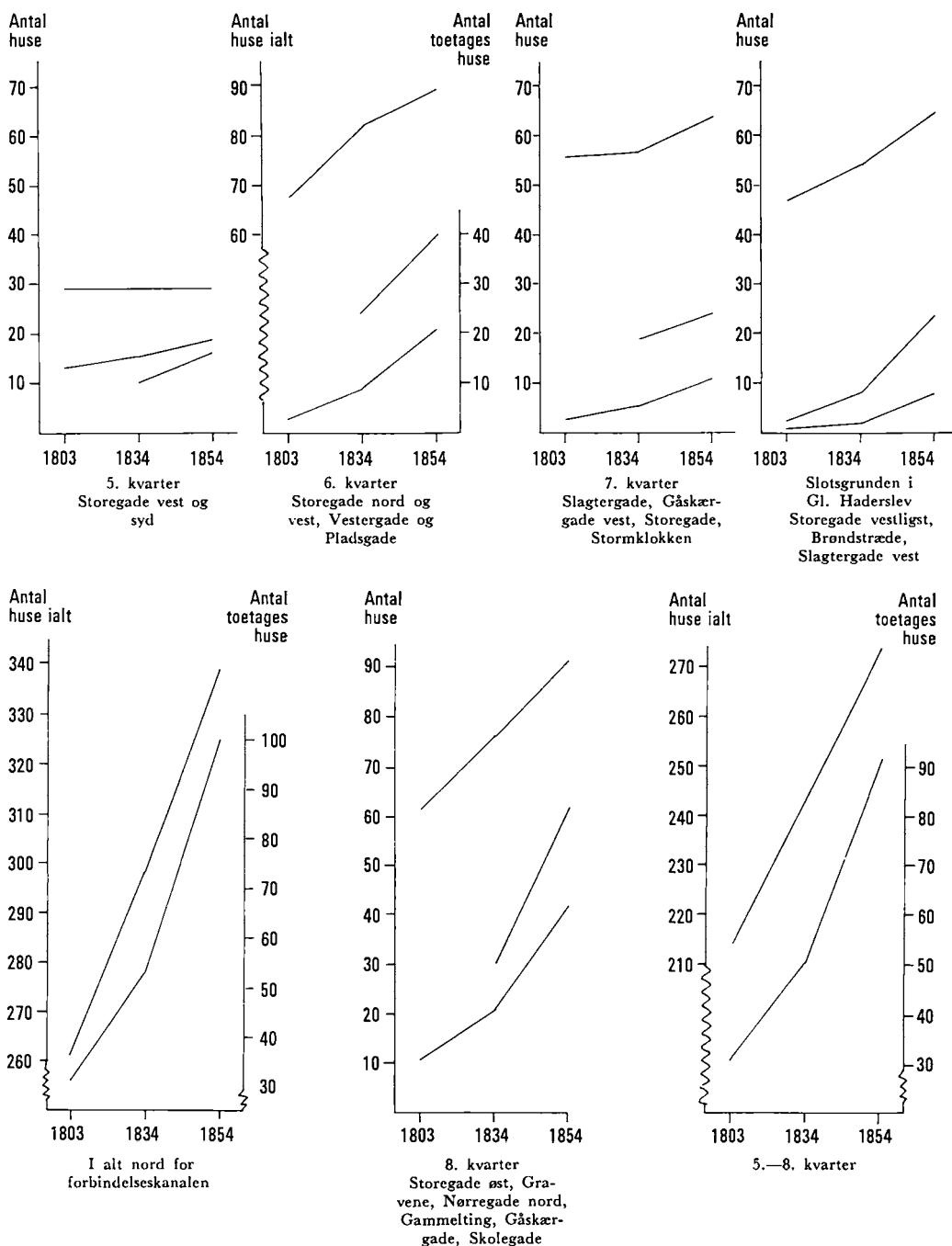

Kilde: Som tabel 15.

Note: Diagrammerne illustrerer boligbyggeriet og husenes størrelse. Den øverste kurve 1803—54 viser det samlede antal huse, den nederste 1803—54 antallet af toetages huse. Den korte kurve 1834—54 viser antallet af grundmurede huse (tallet er ikke gjort op for 1803 bortset fra Slotsgrunden, hvor denne kurve derfor også dækker hele perioden 1803—54). Kvarterinddelingen fremgår af kortet side 72—73.

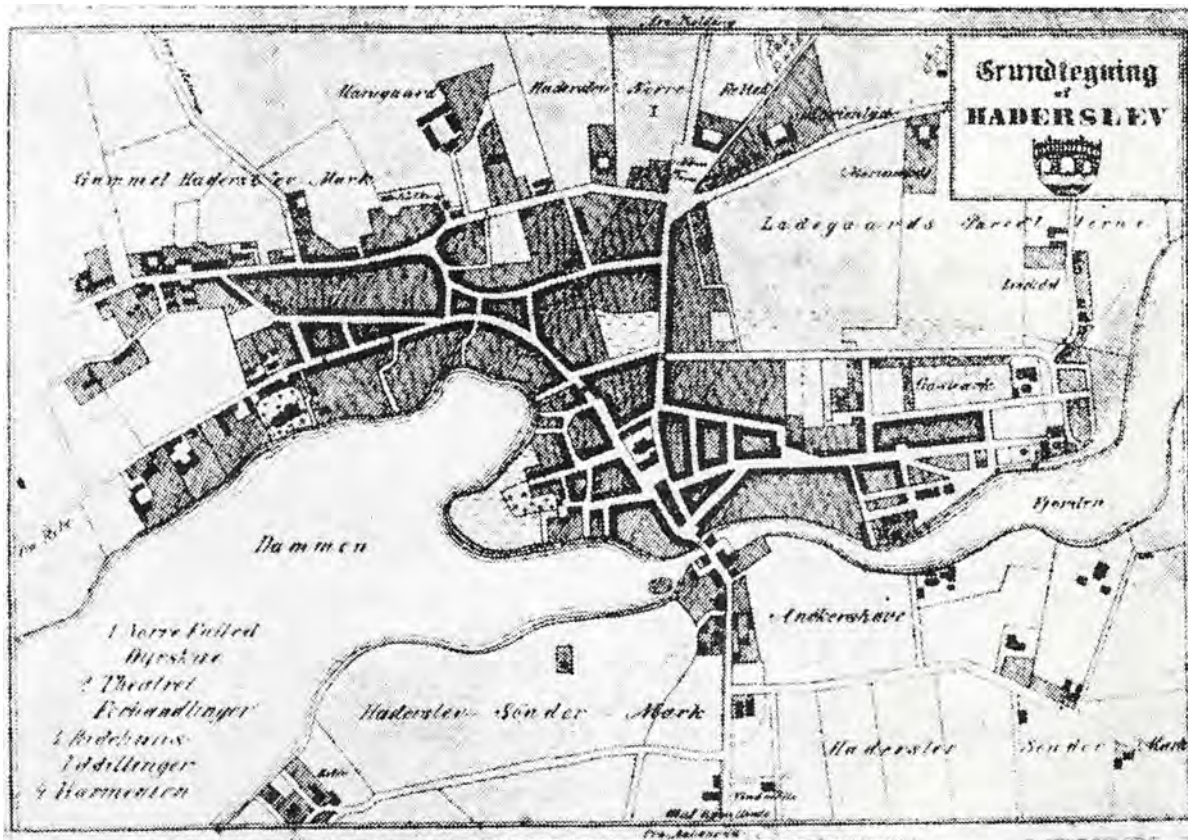
I den centrale bydel syd for forbindelseskanaalen (figur 4A øverst) skete der ca. 1800–1835 et byggeri på de få steder, hvor der var huller i husrækkerne, bl. a. Klosteret 8–20 (3. kvarter), men efter 1835 er nybyggeri i dette område be- grænset, fordi der ikke var flere ledige byggepladser. Til gengæld byggedes der nu i højden og antallet af toetages ejen-

B. Nord for forbindelseskanalen (Gammel Haderslev).

domme voksede stærkt. Efter 1835 skete nybyggeriet på Slotsgrunden i Skibbrogade og Østergade (figur 4A nederst i midten), og det betyder, at der for hele området syd for forbindelseskanalen bliver tale om en jævn stigning i antallet af huse, før 1835 hovedsagelig i den centrale del (figur 4A nederst til venstre), efter 1835 på Slotsgrunden. Antallet af grundmurede huse var i 1803 i alt 39, 1835 54 og 1854 120, dvs. også her er stigningen størst efter 1835.

Den største stigning i antallet af huse skete dog nord for forbindelseskanalen (figur 4B nederst til venstre), hvilket naturligvis hænger sammen med at byens yderkvarterer var beliggende her. Størst er byggeriet i 6. kvarter (Vestergade m. m. figur 4B øverst) og i 8. kvarter (Gammelting, Skolegade m. m. figur 4B nederst i midten).

BYENS KVARTERER OG DERES SOCIALE STATUS

Hvert kvarter, hver gade har den dag i dag sit eget særpræg, skabt dels af de huse, der ligger i gaden, dels ved de mennesker, der bor i disse huse. En gade og et kvarter kan også over en årrække skifte karakter, dels ved at nye befolkningsgrupper og andre sociale klasser flytter til, dels ved nybyggeri eller ombygning af huse. Sådant var det også i forrige århundrede. Hvert kvarter og gade havde sit særpræg, og hvad der ved århundredets begyndelse var byens fornemme kvarter, hvor embedsmænd og købmænd boede, var i 1860 dalet betydeligt ned ad rangstigen, og hvad der ca. 1800 var et yderkvarter, var i 1860 den del af byen, hvor embedsmændene og de velhavende købmænd og fabrikanter boede. Disse forskelle på kvartererne viser allerede folketællingen 1803. Byens fineste kvarter var da 5. kvarter, der dog også var byens mindste, idet det kun omfattede Storegade 1-41. Her udgjorde borgerfamilierne ca. 75 % af samtlige husstande, og af de ialt 26 borgerfamilier havde de 21 tjenestefolk. Det var da også det kvarter i hele byen, hvor der var flest tjenestefolk. De udgjorde ca. $\frac{1}{3}$ af alle beboerne i kvarteret, og kun ca. 3 % af beboerne var optaget i fattigregistret 1805. Ca. halvdelen af husene var i to etager. Overfor dette kan vi stille 6. kvarter, der især omfattede Vestergade og den vestlige del af Storegade. Her var ganske vist 56 af ialt 84

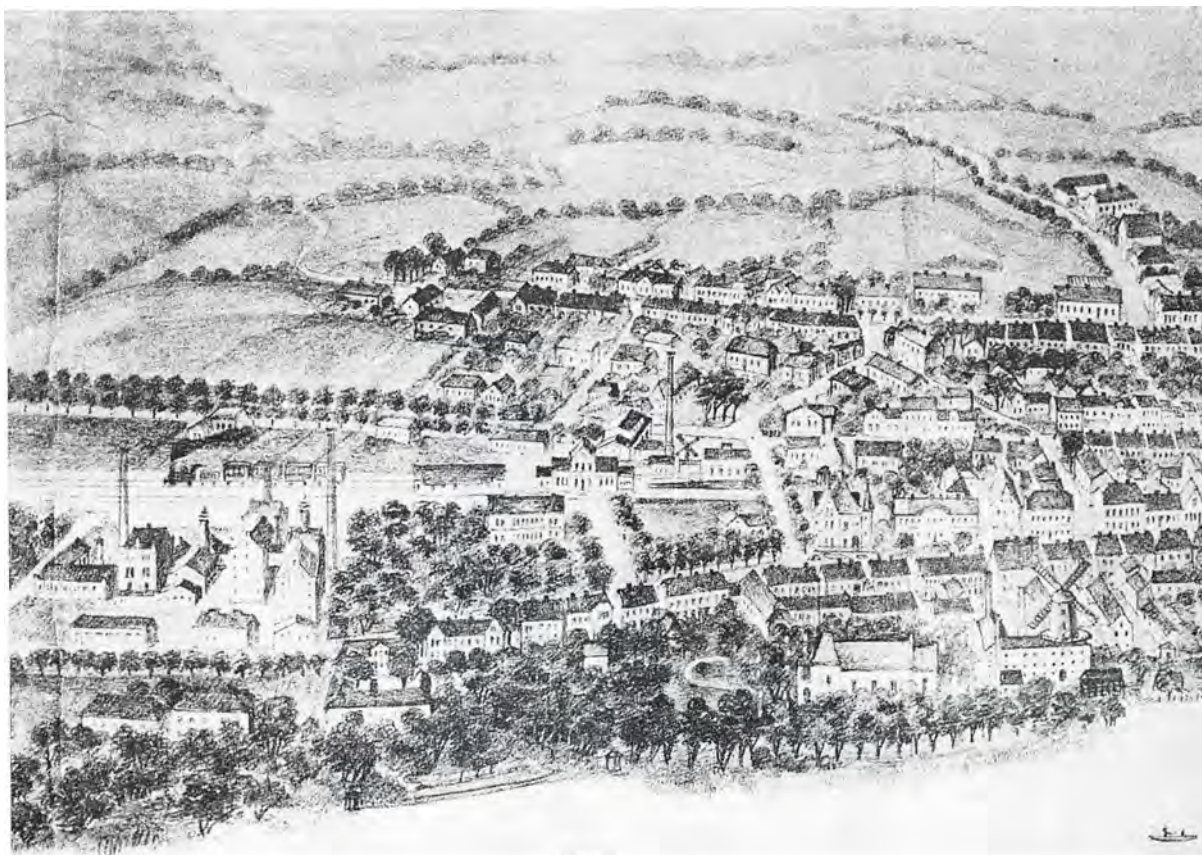
Kort over Haderslev 1859, et af de få kort fra 1800-tallet, som tillige viser de områder, som støder umiddelbart op til byen. Der var ca. 1860 ikke megen bebyggelse uden for selve købstadens område. Til venstre ses nordvest for St. Severin kirke en stor hvid plet, hvor i 1860-erne bl. a. banegården og Fuglsangs bryggeri opstod, således som det fremgår af luftbilledet 1895 på modstående side.

familier borgerfamilier, men kun $\frac{1}{3}$ af disse familier havde tjenestefolk, dvs. der er tale om det lavere borgerskab, bestående af småhåndværkere. Tjenestefolkene udgjorde derfor også kun ca. 10 % af kvarterets samlede beboere, hvoraf 12 % var optaget i fattigregistret. Kun 3 af ialt 68 huse var i to etager.

Hele perioden igennem var 6. og 7. kvarter, der først og fremmest omfattede Vestergade og Slagtergade, de gader, hvor underklassen dominerede; det var det laveste borgerskab, daglejere og håndværkersvende, der boede her. Det blev også i disse kvarterer, at den danske bevægelse fik sin største tilslutning i 1840'erne. På samme måde blev Østergade og Skibbrogade, da de i 1850'erne efterhånden bebyggedes, præget af underklassen, men her var det i lige så høj grad søfolk som daglejere, der prægede husene.

Underklassen dominerede altså i byens yderkvarterer, og på samme måde dominerede den i bag- og sidegaderne i den centrale bydel. Fjerde kvarter omfattede såvel Bispegade–Apotekergade som Præstegade, Klosteret og Jomfrugang. Det solide borgerskab prægede Bispegade og Apotekergade, hvor i 1803 således ca. $\frac{1}{3}$ af beboerne var

Udsnit af luftbillede af Haderslev 1895. Billedet er udarbejdet ved, at en tegner gik rundt i byen og tegnede de enkelte huse og derefter føjede disse tegninger sammen, således at det ser ud, som om byen er tegnet fra luften. Udsnittet her, der viser den vestlige del af byen, illustrerer ved sammenligning med kortet 1859, den udvikling, der er sket i denne bydel ca. 1860–1895.

Tabel 16. Forskel på byens kvarterer 1803.

	Antal husstande					Optaget i fattigregister 1805 % af indbygg.	Antal tjenestefolk		Toetageshuse i % af samlede antal huse
	I alt	Heraf borgere og borgerenker					i alt	% af indbygg.	
		i alt	%	heraf uden tjenestefolk antal	%				
1. kvarter	67	38	56,7	10	26,3	1,8	97	28,5	46,6
2. kvarter	50	27	54,0	11	40,7	9,0	40	17,1	45,9
3. kvarter	48	26	54,2	9	34,6	12,0	67	21,1	52,9
4. kvarter	99	35	35,5	8	22,9	11,3	117	25,4	39,3
I alt	264	126	47,7	38	30,2	8,5	321	23,8	45,3
5. kvarter	35	26	74,3	5	19,2	2,9	66	31,9	44,8
6. kvarter	84	56	66,7	36	64,3	9,5	39	10,3	4,4
7. kvarter	69	40	58,0	20	50,0	12,1	50	14,4	5,4
8. kvarter	73	41	56,2	13	31,7	7,0	78	20,1	18,0
I alt	261	163	62,5	74	45,4	8,4	233	17,7	14,0

Kilde: Folketællingen 1803, jfr. tabel 1; Fattigregister 1805, HBArk. Acta XV B, cod. 37; HUSSKATREGISTER 1803, LA Ab. Haderslev Østeramtstue.

Note: Kvarterinddelingen fremgår af kortet side 72–73.

tjenestefolk. I Præstegade var derimod i 1803 kun to af ialt 84 beboere og i Jomfrugang 5–15 kun tre af ialt 56 personer tjenestefolk. På Klosteret byggedes i 1820'erne en række småhuse, nr. 8–20, hvor underklassen flyttede ind, således at 14 af ialt 18 familier på Klosters nordside i 1835 tilhørte underklassen. På Klosteret, nærmere betegnet, hvor Modersmålets trykkeri nu findes, lå tillige i 1803 byens vel nok elendigste huse, næsten udelukkende beboet af personer, der nød fattigunderstøttelse.

Tabellen viser, hvorledes forskellene på kvartererne træder frem på flere måder, nemlig ved antallet af borgerfamilier, antallet af tjenestefolk, antallet af fattige og antallet af toetages huse. Klarest er sammenhængen mellem disse faktorer naturligvis i de kvarterer, der er mest homogene med hensyn til gader, således som det er tilfældet med 5. kvarter. Det omfattede kun Storegades inderste del (venstre side). Også i 4. kvarter (Bispegade–Apotekergade, Præstegade, Klosteret) er sammenhængen dog ret tydelig; der er ret få borgerfamilier, mange fattige og få toetages huse. Heroverfor kan man stille 8. kvarter (Storegade øst (højre side) Gåskærgade, Nørregade nord, Gammelting) med mange borgerfamilier, ret få fattige, men i øvrigt også ret få toetages huse!

Vestergade 17-27, fotograferet 1975. Disse småhuse er karakteristiske for byens vestlige kvarterer i det 19. århundrede. Husene her går sikkert i deres kerne tilbage til før 1800. De ses på kortene side 72–73 og side 99 på hjørnet af Pladsgade.

Apotekergade 1-5, i baggrunden Torvet 5, ca. 1890. Det er toetages huse, til dels gavlhuse, der dominerer byens hovedgader. Der er en markant forskel på disse huse og husene på billedet nederst på siden.

Byens hovedgader var dengang som nu Storegade, Bispegade–Apotekergade, som allerede er omtalt, samt Nørregade og Torvet. Her boede byens største købmænd og gæstgivere samt de største håndværksmestre. Det gav naturligvis en mængde tjenestefolk, som gennemgående udgjorde ca. $\frac{1}{3}$ af beboerne i disse gader såvel i 1803 som i 1860. Det er karakteristisk, at disse gader i meget vid udstrækning bevarede deres sociale status fra ca. 1800 til 1860 og formodentlig også århundredet ud.

For gader som Badstuegade og Slotsgade er der tale om en interes-

Hægersgade 1-7. Små lave enetageshuse karakteriserer bag- og sidegaderne i den centrale bydel. Husene er i bindingsværk, men en del er senere overpudsede, og på nr. 5 og 7 er der tillige bygget en etage på.

Tabel 17A. Social status i byens yderkvarterer 1803–60.

	Antal beboede ejendomme		Antal beboere			Antal husstande							År		
			i alt	heraf toetages	i alt	heraf tjenestefolk antal	%	Social klassificering							
	i alt	1						1–2	2	2–3	3	4		uan- givet	gn.- snit
Vestergade 2–62	24	0	138	9	6,5	35			6	11	7	11		3,0	1803
	29	3	263	13	4,9	64	1		7	5	15	34	2	3,4	1835
	31	4	314	11	3,5	94		1	6	25	17	44	1	3,3	1860
Slagtergade 1–31	16	0	75	6	8,0	19		1	2	6	2	7	1	3,0	1803
	16	1	127	20	15,7	26		2	6	6	1	11		3,0	1835
	16	4	142	19	13,4	38	1	2	3	10	4	15	3	3,0	1860
Skibbrogade 1–23	8	0	40	0	0	8			1	2	1	4		3,3	1803
	14	11	246	7	2,8	65			15	13	15	22		3,0	1835
															1860
Østergade 4–42															1803
	14	3	209	4	1,9	55			2	10	14	28	1	3,4	1835
															1860
Gammelting 10–18	4	0	23	1	4,3	6			1		1	4		3,5	1803
	5	0	75	2	2,7	16				2	5	9		3,5	1835
	9	4	103	9	8,7	29		1	7	3	5	13		3,1	1860

Kilde: Folketællingerne 1803, 1835 og 1860, jfr. tabel 1. Huskatregister 1803, jfr. tabel 16. Brandtaksationsprotokoller 1834 og 1854, jfr. tabel 15.

Note: Der er tale om antal beboede ejendomme og altså ikke antal huse i alt i gaden. Gadernes beliggenhed fremgår af kortet side 72–73.

På grundlag af folketællingerne er det muligt at få et indtryk af gadernes sociale status på forskellige tidspunkter. Alle husstande i den pågældende gade er talt op og klassificeret efter den skala for social status, som er anvendt i tabel 8, men det må også her understreges, at klassificeringen bygger på et skøn. Derefter beregnes gadens gennemsnitlige sociale niveau ved følgende regnestykke (social status 1–2 = 1,5, social status 2–3 = 2,5): f. eks. Vestergade 2–62 i 1860: $(1,5 \times 1) + (2 \times 6) + (2,5 \times 25) + (3 \times 17) + (4 \times 44)$. Denne sum divideres med antallet af husstande (\div uangivne), i dette tilfælde 93. Resultatet er her 3,3, hvilket vil sige, at de sociale lag, der dominerede i Vestergade i 1860, var de faglærte og ufaglærte arbejdere (håndværkervende og daglejere) samt evt. fattige. Et tal som f. eks. 1,9 viser, at det er den solide middelklasse, der dominerer. Altså, jo højere tal, jo lavere sociale lag er dominerende. – I ovenstående og de følgende tre tabeller er en række gader gennemgået på denne måde for at karakterisere nogle af byens kvarterer samt for at vise den sociale udvikling, der er sket inden for en række af disse kvarterer. De pågældende gader er taget som eksempler, der må opfattes som typiske for en række gader i de nævnte kvarterer. Gader som Naffet, Lavgade, Højgade, Gravene og Gåskærgade er ikke behandlet i tabelform, men deres sociale niveau ligger formodentlig på 2–2,5, dvs. det er middelklassen og den lavere middelklasse, der dominerer. Deres sociale niveauer er altså nogenlunde som Smedegades i 1835 og 1860 (jfr. tabel 17D). I ovenstående tabel 17A er sammenstillet en række gader i byens yderkvarterer, bl. a. Vestergade og Slagtergade (kun den ene side af gaden er medtaget). Her er det hele perioden igennem den jævne underklasse, der dominerer. I de nye yderkvarterer, Skibbrogade og Østergade, som opstod i 1850'erne blev det på samme måde underklassen, der kom til at dominere. Gammelting 10–18 står som skarp kontrast til den øvrige del af denne plads, således som det fremgår ved sammenligning med tabel 17D. Af tabellen fremgår endvidere, at det gennemgående er karakteristisk for disse gader med få tjenestefolk og få toetages ejendomme, hvilket naturligvis hænger sammen med beboernes lave sociale status.

Tabel 17B. Social status i bag- og sidegader i den indre by 1803–60.

	Antal beboede ejendomme		Antal beboere			Antal husstande								År	
	i alt	heraf toetages	i alt	heraf tjenestefolk antal	%	Social klassificering									
						i alt	1	1–2	2	2–3	3	4	uan-givet		gn.-snit
Præstegade 1–9	3	0	31	0	–	11			1	4	3	3		3,0	1803
	4	0	44	3	6,8	11			3		3	5		3,2	1835
	5	0	49	0	–	13				3	4	6		3,3	1860
Præstegade 2–22	8	2	53	2	3,8	19	1		4	4	2	8		3,0	1803
	13	3	89	10	11,2	22	2	2	4	2	1	9		2,6	1835
	13	4	109	13	11,9	31	1	2	5	9	2	11	1	2,9	1860
Jomfrugang 5–15	7	0	56	3	5,4	17			2	5	1	9		3,3	1803
	8	0	78	6	7,7	19		1	1	8	2	7		3,0	1835
	8	0	65	3	4,6	18			2	6	4	5	1	3,0	1860
Klosteret 1–17	8	2	60	16	2,7	12	2	2		1	2	5		2,8	1803
	8	1	98	21	21,4	15	3			2	1	9		3,1	1835
	8	3	68	7	10,3	17		2	2	4	3	6		2,9	1860
Klosteret 2–22	2	0	14	1	7,1	3					2	1		3,3	1803
	10	1	84	5	6,0	18		1		3	4	10		3,4	1835
	12	1	90	2	2,2	24			2	9	4	6	3	3,0	1860

Kilde: Som tabel 17A.

Disse bag- og sidegader vest for Torvet og Apotekergade var allerede 1803 hjemsted for byens laveste sociale lag, og deres sociale niveau højnedes ikke i de følgende ca. 60 år. Her fandtes tillige en række af byens elendigste huse, hvor byens fattige boede, og kvarteret er præget af flere fattige, dvs. folk der nyder fattigunderstøttelse, end f. eks. Vestergade og Slagtergade. På nordsiden af Præstegade og sydsiden af Klosteret boede et par af byens overklassefamilier. I Præstegade 16 var det byens førstepræst, der således boede midt iblandt de dårligst stillede af sin menighed. På Klosteret var det derimod husene nærmest Lavgade, der rummede et par af byens største købmænd og håndværkere; disse huse hørte altså i højere grad socialt til Lavgade og Torvet end til Klosteret. På nordsiden af Klosteret byggedes i 1820'erne en række småhuse, som skønt nye ikke kom til at give nogen højere social status til gaden som helhed. Også i Præstegade byggedes en række nye huse, bl. a. Wilhelmineskolen.

sant udvikling, som tillige illustrerer, hvilken forskel der kunne være på de to sider af en gade. I Slotsgade 1–19 boede i 1803 et par af byens største købmænd, hvoraf en var deputeret borger (i nr. 13), endvidere en advokat og en af byens største håndværksmestre i nr. 11, samt byens borgmester i nr. 15. I 1835 var det den lavere middelklasse, der dominerede, men medtager vi den del af gaden, som oprindeligt hørte under Slotsgrunden, men hvis beboere ikke kendes 1803, boede her dog et par familier tilhørende overklassen. I nr. 27 boede en over- og landretsadvokat, i nr. 31 latinskolens subrektor samt en læge og i nr. 19 og 29 et par større købmænd. I 1840'erne boede byens borgmester igen i gaden (i nr. 27). I 1860 var gadens sociale status derimod faldet yderligere, idet der var flyttet en del familier til, som tilhørte underklassen, og familierne tilhørende over-

Tabel 17C. Social status i byens hovedgader 1803–60.

	Antal beboede ejendomme		Antal beboere			Antal husstande								Ar	
	i alt	heraf toetages	i alt	heraf tjenestefolk antal	%	Social klassificering									
						i alt	1	1--2	2	2--3	3	4	uan-givet		gn.-snit
Torvet 1–14	14	13	93	33	35,5	18	6	5	4	3				1,6	1803
	12	11	164	48	29,3	25	3	12	6		1	3		1,9	1835
	14	13 ¹⁾	213	61	28,6	49	3	12	15	6	2	9	2	2,3	1860
Nørregade 2–28	14	10	140	39	27,9	23	4	7	8	2		1	1	1,8	1803
	15	12	204	64	31,4	26	3	8	8	3	2	2		2,0	1835
	15	13	234	58	24,8	45	3	13	15	8	2	4		2,1	1860
Nørregade 1–17	8	4	53	19	35,8	10	3	2	5					1,6	1803
	8	5	88	33	37,5	13	3	3	5	1		1		1,8	1835
	8	6	84	31	36,9	18	4	5	2	2	2	3		2,1	1860
Bispegade 1–15	7	4	71	26	36,6	9	4	1	3			1		1,7	1803
	7	5	75	25	33,3	13	4	1	5	2		1		1,9	1835
	6	5 ²⁾	67	22	32,8	14	2	4	4	2	1		1	1,8	1860
Bispegade 2–16	8	4	55	12	21,8	9		2	6				1	1,9	1803
	8	4	83	14	16,9	16		5	1	7			3	2,1	1835
	8	7	88	20	22,7	20	1	6	4	8			1	2,0	1860
Storegade 1–41	21	13	161	57	35,4	24	9	9	4	2				1,5	1803
	20	14	208	74	35,6	32	9	12	9	2				1,6	1835
	20	15	247	87	35,2	56	4	15	17	12	2	5	1	2,1	1860

Kilde: Som tabel 17A.

Note: 1) heraf to treetages (Torvet 10 og 11); 2) heraf et treetages (Bispegade 1).

Byens hovedgader var allerede i 1803 præget af mange toetages ejendomme, og perioden igennem var disse gader endvidere karakteriseret ved, at $\frac{1}{4}$ til $\frac{1}{3}$ af beboerne var tjenestefolk. I alle gaderne er der tale om et svagt faldende socialt niveau fra 1803 til 1860. Dette hænger naturligvis sammen med, at selv disse gader, med byens voksende befolkning ikke kunne undgå de socialt lavere lag. De rykkede ind i baghuse og kældre, men var alligevel ikke istand til at præge hovedgaderne. Det var konstant byens overklasse, der dominerede, først og fremmest købmænd og gæstgivere, men også embedsmænd; Bispegade 1–15's høje sociale status 1803 skyldtes således tre embedsmandsfamilier. Af tabellen fremgår endvidere den forskel, der kunne være på de to sider af samme gader, således som det f. eks. er tilfældet med Bispegade i 1803, og til dels også Nørregade.

klassen var flyttet væk. Den modsatte side af gaden, der er karakteriseret ved ret små lave huse i modsætning til nordsidens store gavlhuse, havde i 1803 en lavere social status end nordsiden. Det var den lavere middelklasse, der dominerede, og da den blev ved hermed, nåede nord- og sydsiden af gaden i 1860 nogenlunde samme sociale status. Nordsiden af gaden, der tilbage i 16–1700-tallet så absolut var byens fornemste, havde altså endnu i begyndelsen af 1800-tallet dette præg af fornemhed, men mistede det i løbet af århundredet.

En lignende udvikling kan konstateres i Badstuegade. Sydsiden nr.

2–14 var ca. 1800 præget af den solide middelklasse, bestående af håndværksmestre og en enkelt gæstgiver. Denne side af gaden var præget af toetages huse, og i nr. 16 blev endvidere opført et af byens fornemste borgerhuse fra det 19. århundrede. Den sociale status i denne side af gaden ændredes imidlertid, og i 1860 var det så absolut den lavere middelklasse, der dominerede. Omvendt på nordsiden af gaden i nr. 1–13, der udelukkende bestod af enetages huse i 1803, og hvor det var underklassen, der dominerede. Denne husrækkes sociale status ændredes, således at det i 1860 var det solide borgerskab, der dominerede. De to sider af gaden havde altså så at sige byttet social status i løbet af disse ca. 60 år.

Præstegade, i forgrunden nr. 18A, hvor nu Kloster vænget går ned til Dammen. Præstegades nordside havde en ret blandet social sammensætning, hvilket også fremgår af husene. Bag nr. 18A ses nr. 16 og 14, hhv. førstepræstens bolig og Wilhelmineskolen, og bagved igen en række småborgerhuse. Bag fotografen, dvs. i nr. 20 og 22 lå nogle af byens elendigste huse, hvor en række fattige boede. De ejedes 1803 af farver Barkentin, som selv boede i nr. 18A.

Haderslev bys fysiske udvikling ca. 1800–1890.

Grundlaget for dette kort er opmålingen af købstaden 1800 og af Slotsgrunden 1833, jfr. side 99 og 191. Disse to kort er aftegnet og nedfotograferet i målestoksforholdet 1:2000, hvilket svarer til de nutidige bykorts. På disse nutidskort er indtegnet, inddelt i tre perioder, der hver er markeret med sin farve, alt nybyggeri på steder, hvor der ikke tidligere har været bygget. Dette nybyggeri er derefter ført over på grundkortet 1800/1833. Denne fremgangsmåde, der giver nybyggeriets beliggenhed og størrelse meget præcist, betyder imidlertid, at der kan være en lille afvigelse i forhold til grundkortet, især i retningen øst-vest. – Ud fra de principper, der er lagt til grund for kortets udarbejdelse, viser det langt fra alt byggeri i perioden, men f. eks. for tiden ca. 1800–1864 kun de 115 huse, der er anført i første spalte i tabel 15 side 58. Genopførelser af huse, hvor der tidligere har ligget bygninger, er således med ganske enkelte undtagelser ikke indtegnet. Brandtaksationsprotokollerne er benyttet som kilde til kortets angivelser af nybyggeri, men til udarbejdelsen er endvidere anvendt et kort over byen 1862 og et kort fra 1893. Ved sammenligning af disse kort og kortet 1800/1833 er der skabt yderligere klarhed over, hvor byen er vokset i de forskellige perioder. Det er også ud fra disse kort, at nye gader er indtegnet. Disse gader eksisterer dog ikke alle idag, f. eks. er gadenettet østligst ved havnen ændret. Teksten side 57–61 kommenterer i øvrigt den udvikling, der kan læses ud af kortet, som her er gengivet i forholdet ca. 1:5000. Kortet er udarbejdet af arkitekt Hans Chr. Grauslund, Haderslev.

- byggeri ca. 1800–35
- byggeri ca. 1835–64
- byggeri ca. 1864–93
- Slotsgrundens grænser for 1834; mod øst omfattede Slotsgrunden dog også de ubebyggede Nafområder.
- grænse for købstaden 1834 for så vidt Slotsgrundens grænser ikke indgår i byens afgrænsning til amtet; det bemærkes dog, at de ubebyggede Nafområder først er indlemmet 1842–43, og at Nørremarken, hvor bl. a. husene på Gammelting samt kasernen blev bygget, også tilhørte byen.
- grænser mellem byens enkelte kvarterer 1800, jfr. tabel 5, 16, 19, 27 samt figur 4.
- omtrentlige forløb af den oprindelige kystlinje for skibbroens bygning 1829–30.

GRUNDRISS
von der Stadt
HADERSLEBEN
aufgenommen im Jahre 1840
durch K. H. Grauslund

Tabel 17D. Gader, der ændrer social status, samt byens nye overklassekvarter 1803–60.

	Antal beboede ejendomme		Antal beboere			Antal husstande								Ar	
			i alt	heraf toetages	i alt	heraf tjenestefolk antal	%	Social klassificering							
	i alt	1						1–2	2	2–3	3	4	uan- givet		gn- snit
Slotsgade 1–19	9	5	73	26	35,6	11	5	3	1		1	1		1,7	1803
	10	6	125	26	20,8	20	3	2	5	8		2		2,2	1835
	10	8	105	16	15,2	30	1	1	11	7	1	8	1	2,6	1860
Slotsgade 2–12	8	1	55	10	18,2	13	1	2		3	1	5	1	2,9	1803
	7	2	93	9	9,7	18		1	3	8		5	1	2,8	1835
	7	3	119	12	10,1	29		2	3	8	3	12	1	3,1	1860
Badstuegade 1–13	8	0	31	4	12,9	8		1	2	1	2	2		2,8	1803
	8	0	64	8	12,5	14		3	5		2	4		2,6	1835
	7	3	57	9	15,8	12		4	5	1		2		2,2	1860
Badstuegade 2–14	7	6	47	10	21,3	8		2	5	1				1,9	1803
	7	6	89	29	32,6	17		7	4	4		2		2,1	1835
	8	8	78	10	12,8	17		3	3	7	1	3		2,5	1860
Smedegade	7	3	49	15	30,6	9	3	2	4					1,6	1803
	6	4	87	17	19,5	16	2	1	3	4		6		2,7	1835
	6	5	75	11	14,7	20	1	2	5	9	1	1	1	2,3	1860
Nørregade 30–48 og Gammelting 1–7	7	2	63	25	39,7	11	2	3	3	2		1		2,0	1803
	16	6	150	52	34,7	22	9	5	6	1	1			1,5	1835
	23	12	303	84	27,7	58	8	16	16	11	1	4	2	2,0	1860

Kilde: Som tabel 17A.

De to sider af Badstuegade og Slotsgade var i 1803 vidt forskellige, både med hensyn til socialt niveau og antallet af toetages huse. I Slotsgade var det nord-siden, i Badstuegade sydsiden, der var den fornemste. I 1860 var forskellene imidlertid udlignet, ja i Badstuegade havde nordsiden endog en højere social status end sydsiden. – Også en gade som Naffet ændrede formodentlig social status i løbet af denne periode, men den er ikke medtaget, da folketællingen 1803 ikke er bevaret fra Slotsgrunden, hvor Naffet lå. I 1803 lå Naffet afsides og var formodentlig præget af småhåndværkere. I 1835 var havnen bygget, og dette kvarters betydning voksede derfor. I 1860 boede en række af byens største fabrikanter, købmænd og håndværkere her, og der var blevet bygget mange nye og store toetages ejendomme. Gaden var dog også præget af arbejderne ved de nærliggende jernstøberier og skibsværfter.

Slotsgades nordside hørte i 1803 til blandt byens fornemste. Her boede bl. a. nogle store købmænd samt embedsmænd, bl. a. borgmesteren. Dette var i nogen grad tilfældet endnu i 1835, men da var et nyt embedsmandskvarter ved at vokse frem i Nørregades nordende og på Gammelting. Dette kvarter havde i 1835 en meget høj social status, hvilket skyldtes, at bl. a. borgmesteren, bysekretæren og bykassereren boede her. Dette nye kvarter havde nogenlunde bevaret denne status i 1860, og af tallene fremgår det da også, at det var hovedsageligt toetages ejendomme, der byggedes her 1835–60. – Også af tallene i denne tabel fremgår det, at antallet af tjenestefolk hang ret nøje sammen med gadernes gennemsnitlige sociale niveau.

Mens det ca. 1800 var Slotsgade, Nørregade, Bispegade og Storegades inderste del, der var byens fornemste gader, hvor overklassen boede, fik disse gader i løbet af første halvdel af 1800-tallet konkurrence af Nørregades nordende og Gammelting. Allerede i 1803 lå der et par solide borgerhuse på Nørregades østside, nemlig nr. 30–36, hvor der boede to gæstgivere, heraf en deputeret borger, samt en skibskaptajn og en ridefoged og justitsråd. På den anden side af gaden lå nr. 31, 35 og 37, hvor der boede nogle mindre håndværksmestre. I 1820'erne og 1830'erne byggedes som nævnt en række store borger- og embedsmændshuse i dette kvarter, nemlig Nørregade 38, 40, 44 og 46 samt på den modsatte side Nørregade 39 og 41 (Frederiksskolen) og Gammelting 1 og 2. Det var byens embedsmænd, der i 1835 sad som ejere af en stor del af husene i dette kvarter. I Nørregade 34 boede bykassereren, i nr. 36 stadigvæk ridefoged og justitsråd Rübner, i nr. 44 en advokat og i Gammelting 1 borgmester Lindenhan og dennes svigermoder, der var generalkrigskommissærinde, samt i Gammelting 2 bysekretær Schrader. Hertil kom så efter 1840 de nyopførte Gammelting 3 og 4 med hhv. en herredsfoged og den nye bysekretær fra 1844.

Nørregade 30–40 med nr. 40 yderst til venstre. Nr. 32 er i sin nuværende form bygget efter 1864, nr. 34 er bygget 1821, nr. 36 1796, nr. 38 1833 og nr. 40 er formodentlig fra 1820'erne, facaden dog senere. Husene har halvvalmede tage.

I 1860 dominerede embedsmændene vel ikke så stærkt, men der var endnu en del af dem, og kvarteret hørte stadig til de fornemste i byen.

Tabel 18. Antal beboere pr. hus 1803–95.

	op- tælling	Antal huse		Antal beboere	
		folke- tælling	heraf ubeboet	pr. hus	pr. etage
1803	543			6,7	5,3
1834	598			9,6	7,4
1854	661			11,3	7,9
1871		716		11,5	
1875		751		11,2	
1880		806		10,0	
1885		810	9	9,5	
1890		831	10	9,6	
1895	746			10,8	

Kilde: 1803–54: Optælling af forhuse i brandtaksationsprotokollerne i HBArk. jfr. tabel 15; 1871–85: Folketællingerne jfr. tabel 2; 1895: Adressbuch der Stadt Hadersleben u. nächsten Umgegend. Had. 1895.

I Nørregade nr. 38 og 42 boede deputerede borgere. I Gammelting 1 boede byens postmester, og her var tillige telegrafstation. Borgmesteren boede i nr. 2, mens nr. 3 nu ejedes af en snedkermester og nr. 4 af en orgelbygger. Her boede endvidere byens toldinspektør. I nr. 5, der var opført i 1850'erne, boede to lærere ved Den lærde Skole, og i nr. 6, Skulderbladet fra 1854, var der gæstgiveri. Nr. 7 ejedes af en af byens største muremestre, og her boede adskillige familier af over-, middel- og underklassen. Som skarp kontrast til denne »pæne« side af Gammelting står den modsatte side, Gammelting 10 og 12–18, hvoraf nr. 12, 13, 14 og 15 dog først blev opført i løbet af første halvdel af 1800-tallet. Det var små, usle rønner, hvor de laveste sociale klasser boede under særdeles ringe og trange kår.

Den økonomiske udvikling i byen med den begyndende industrialisering i 1840'erne og 1850'erne skabte vel ikke arbejderkvarterer i form af store lejekaserner o.lign., således som de kendes op imod og efter 1900. Et kvarter, som rummede en broget blanding af småhåndværkere og handlende, håndværkersvende samt daglejere, eksisterede allerede fra århundredets begyndelse i byens vestlige del i Vestergade og Slagtergade og til dels Storegades yderste del. Dette kvarter vedblev at være byens »arbejderkvarter«, men det voksende antal arbejdere og håndværkersvende spredtes tillige ud over det meste af den øvrige by, således at de enkelte kvarterer og gader i 1860 havde en socialt mere sammensat karakter, end det var tilfældet 1800.

Det nærmeste vi kommer et typisk arbejderkvarter, uden at det dog var præget af lejekaserner, er gaderne Østergade og Skibbrogade, der lå i nær tilknytning til byens største virksomheder i denne periode, de to jernstøberier og skibsværfterne. Skabelsen af dette fabriks- og arbejderkvarter samt af det noget finere kvarter i Nørregades nordende, på Gammelting og i Gåskærgade, Laurids Skaugsgade og Skolegade med dets blanding af privat og offentligt byggeri, er det, der karakteriserer byens fysiske udvikling mest i tiden op til 1890.

Der knytter sig en vis usikkerhed til tallene i denne tabel. Antallet af huse bygger nemlig på to forskellige beregninger. 1803–54 og 1895 er der tale om antal beboede forhuse, mens folketællingerne 1871–90 formodentlig også omfatter bag- og sidehuse. Det bevirker at beregningen af antal beboere pr. hus ikke helt kan sammenlignes fra år til år. Ifølge tabellerne er der tale om det højeste antal beboere pr. hus i 1871, hvor befolkningstallet toppede. Af andre beregninger (se tabel 20) fremgår det dog, at man formodentlig har boet lige så trangt, om ikke trangere i 1835, fordi der da var tale om færre toetages huse end i 1871, og tallene for antal beboere pr. etage antyder da også, at der ikke er sket nogen væsentlig ændring fra 1835–1854.

BOLIGFORHOLD

Allerede omfanget af det byggeri, som skete i løbet af det 19. århundrede, tyder på, at boligforholdene ca. 1890 var betydeligt anderledes end ved år 1800. Hertil kommer, at en meget stor del af de nye huse, som byggedes, var i to etager samt i grundmur. Bindingsværket mindskedes tillige, selvom endnu halvdelen af husene omkring 1890 var helt eller delvis i bindingsværk.

Antallet af huse var imidlertid slet ikke fulgt med befolkningstallet, og det betød, at man boede stadig mere trangt århundredet igennem, trangest nok i 1830'erne og 1840'erne. Mens der således 1803 boede 6,7 personer i gennemsnit pr. ejendom, var dette tal i 1890 9,6, og at tallet ikke var endnu højere, skyldtes, at befolkningstallet var stagnerende fra 1864, uden at byggeriet dog var standset. Det betyder tilføjelse, at der ca. 1860 boede 11,3 personer pr. ejendom. Beregner vi tallet pr. etage, er det klart, at det bliver lavere som følge af de mange toetages ejendomme, som byggedes især mellem 1834 og 1860. Tallet var da i 1854 7,9 personer pr. etage imod i 1803 5,3.

I 1803 var husene små og af de 232 enetages huse, hvis grundareal kendes, havde ca. 57 % kun et grundareal på maksimalt 75 m², hvortil naturligvis kom udnyttede loftsarealer, men kun i ringe grad kældre. De 49 af de enetages huse var endvidere såkaldte bodere, der var så små og elendige, at deres areal ikke var opgivet. De udgjorde 17,5 % af alle enetages huse, og ialt har altså ca. $\frac{3}{4}$ af de enetages huse haft et grundareal på under 75 m². På disse maksimalt 75 m², der også omfattede værksted, køkken, gangarealer osv., har skullet rummes meget ofte flere familier.

For fjerde kvarters vedkommende er 1803 foretaget en opgørelse, der illustrerer de trange kår endnu tydeligere. I 24 toetages huse boede 190 mennesker, i gennemsnit ca. 8 pr. hus, og i 33 enetages huse boede 230 mennesker, i gennemsnit ca. 7 pr. hus. Der er altså tale om nogenlunde lige mange personer pr. hus, men der har unægtelig været bedre plads i de toetages, dels på grund af de to etager, dels fordi disse huse som regel var større end de enetages. Det er også muligt nogenlunde at beregne, hvor mange kvadratmeter, der i gennemsnit har været til rådighed for hver person i de enetages huse i fjerde kvarter. Blandt de 33 enetages huse var der syv huse med ialt 81 beboere, der hver i gennemsnit har haft mindre end 7,5 m² til deres rådighed. Endvidere var der 13 huse med 95 beboere, der hver havde mellem 7,5 og 15 m² til deres rådighed. Dette lyder måske meget pænt, men det må stadig huskes, at det er husets grundareal, der er taget som udgangspunkt, dvs. gangarealer, køkken, værksteder o.lign. er medregnet.

Ud fra disse tal er der næppe tvivl om, at en meget stor del af byens indbyggere i 1803 boede særdeles trangt og under dårlige kår, da husenes bygningsmæssige standard var ringe. Og forholdene blev endnu værre. I perioden 1803 til 1835 voksede byens befolkning med ca. 50 %, mens der som nævnt kun byggedes ganske få huse. Det

Gammelting 10 og 11 ca. 1935. De to huse, som er bygget i flere omgange 1789–1819, er små og lave som husene i f.eks. Hægersgade. Her boede udelukkende familier af de laveste sociale lag, f.eks. i 1835 6 husstande på i alt 30 personer.

Tabel 19. Enetages huses grundareal 1803.

	<100 □alen	100— 200 □alen	201— 300 □alen	301— 400 □alen	>400 □alen	I alt
	<38m ²	38— 76 m ²	76— 114 m ²	114— 152 m ²	>152m ²	
1. kvarter	1	6	9	2	1	19
2. kvarter	1	3	5			14
3. kvarter		1	4	4	3	12
4. kvarter	3	14	6	8	2	33
Ny Haderslev	5	29	24	14	6	78
%	6,4	37,2	30,8	25,6		
5. kvarter		6	5	3	1	15
6. kvarter	8	22	14	2	3	49
7. kvarter	5	30	10	2	2	49
8. kvarter	7	21	12	1		41
Gl. Haderslev	20	79	41	8	6	154
%	13,0	51,3	26,6	9,1		
Købstaden i alt	25	108	65	22	12	232
%	10,7	46,5	28,0	14,7		

Kilde: Huskatregister 1803, LA Ab. Haderslev Østeramtstue.

Note: Kvarterinddelingen fremgår af kortet side 72—73.

Tabellen viser, hvor små de enetages huse var. De her anførte huse udgjorde ca. 43 % af samtlige byens huse, og af dem var altså lidt over halvdelen på under 75 m². Tabellen viser endvidere forskellen på kvartererne og kan derfor sammenholdes med tabel 16. Klarest træder forskellen på Ny og Gl. Haderslev frem. I Gl. Haderslev var således kun 10–20 % af de enetages huse over 100 m².

betød, at den voksende befolkning blev trængt ganske betydeligt sammen. Undersøger vi gade for gade, hvor mange mennesker, der boede i den pågældende gade 1803, 1835 og 1860, viser det sig, at forholdene var trangest i 1835. I hele århundredet var boligforholdene i 1830'erne og til dels også i 1840'erne de dårligste.

Det voksende byggeri i 1840'erne og 1850'erne bevirkede, at forholdene i 1860 var noget bedre. Det gennemsnitlige antal beboere (– tjenestefolkene) pr. etage var da faldet i forhold til 1835 i en lang række gader, men det er karakteristisk, at tallet i de gader, hvor de laveste sociale lag boede, stadig steg, som f. eks. i Vestergade 2–62, hvor der i 1860 gennemsnitligt boede 9,8 personer pr. etage imod 5,4 i 1803.

Væksten i befolkningen betød, at bag- og sidehuse samt kældre i stigende grad blev inddraget til beboelse, og mens det således hører til undtagelsen, at der boede folk i kældre i 1803, var dette mere almindeligt i 1860. Det var naturligvis i de store ejendomme, at disse muligheder udnyttedes, og grunden til at byens hovedgader, som f.eks. Torvet, Nørregade og Storegade ikke udviser noget fald i det gennemsnitlige antal personer pr. etage fra 1835 til 1860 er, at det netop

→
Husliste fra folketællingen 1860, hus nr. 5 = Nørregade 20. Det er det samme hus som hus nr. 6 på folketællingslisten 1803 på side 41. Huset fungerer ikke længere som rektorat, men er solgt og lejet ud af den nye ejer. I stuen bor værtshusholder Anton Erichsen Beck med kone, plejedatter, en tjenestepige og to tjenestekarle. På første sal bor barber Christian Tønnes med kone, tre børn og en barbersvend, og i kælderen bor arbejdsmand Mads Pagh Hansen med kone, to sønner og bedstefar. I kælderen bor endvidere en tjenestepige, tre håndværkersvende og en maskinarbejder, som åbenbart hører til Hansens husstand og vel er »pensionærer«. Det fremgår klart, at huset i 1860 bebos af socialt lavere lag end i 1803. Der bor endvidere mange flere, nemlig 22 imod 8 i 1803, og kælderen rummer næsten halvdelen af husets beboere. Da rektor Thrige i 1850 flyttede til byen, nægtede han at tage bopæl i det forsømte og dårlige hus. Han lejede sig ind andetsteds i byen, men huset var åbenbart godt nok til beboelse for andre end den fornemme professor.

Tabel 20. Antal beboere pr. etage i en række gader 1803–60.

	Gennemsnitlige antal beboere pr. etage (÷ tjenestefolk)		
	1803	1835	1860
Byens yderkvarterer			
social status 3,0–3,5 (tabel 17A)			
Vestergade 2–62	5,4	7,8	8,7
Slagtergade 1–31	4,3	6,3	6,1
Skibbrogade 1–23		5,0	9,5
Østergade 4–42			12,1
Gammelting 10–18	5,5	15,0	7,1
Gennemsnit	5,0	7,0	8,3
Bag- og sidegader i den indre by			
social status 2,6–3,3 (tabel 17B)			
Præstegade 1–9	10,3	10,3	9,8
Præstegade 2–22	5,1	5,0	5,7
Jomfrugang 5–15	7,6	9,0	7,8
Klosteret 1–17	4,4	7,4	5,5
Klosteret 2–22	6,5	7,2	6,8
Gennemsnit	6,0	7,2	6,8
Byens hovedgader			
social status 1,5–2,3 (tabel 17C)			
Torvet 1–14	2,2	5,0	5,2
Nørregade 2–28	4,2	5,2	6,3
Nørregade 1–17	2,8	4,2	3,8
Bispegade 1–15	4,1	4,2	3,7
Bispegade 2–16	3,6	5,7	4,5
Storegade 1–41	3,1	4,0	4,6
	3,2	4,7	4,9
Gader, der ændrer social status			
Fald i social status (tabel 17D)			
Slotsgade 1–19	3,4 (1,7)	6,2 (2,2)	5,0 (2,6)
Badstuegade 2–14	2,8 (1,9)	4,6 (2,1)	4,2 (2,5)
Smedegade	3,4 (1,6)	7,0 (2,7)	5,8 (2,3)
Slotsgade 2–12	5,0 (2,9)	9,1 (2,8)	10,7 (3,1)
Stigning i social status (tabel 17D)			
Badstuegade 1–13	3,4 (2,8)	7,0 (2,6)	4,8 (2,2)
Byens nye overklassekvarter (tabel 17D)			
Nørregade 30–48 og Gammelting 1–7	4,2 (2,0)	4,4 (1,5)	6,3 (2,0)

Kilde: Folketællingerne, jfr. tabel 1, sammenholdt med brandtaksationsprotokollernes oplysninger om huse og deres størrelse jfr. tabel 15 (1803 er dog anvendt et huskatregister, jfr. tabel 16).

Note: Tjenestefolk er ikke medregnet ved gennemsnitsberegningen, da de ikke lagde beslag på de egentlige »etagekvadratmetre«, jfr. teksten. Ved gader, der ændrer social status, er i parentes anført gadens sociale status, således som den fremgår af tabel 17D. Gennemsnittet for de enkelte grupper er beregnet ved at tælle antallet af etager sammen i alle gruppens gader og dividere det op i de samlede antal personer. Det er altså ikke et gennemsnit af gennemsnittene.

Tabellen uddyber tabel 18 og viser, at man gennemgående har boet trangest i 1835, da der for en række gader kan konstateres lavere eller nogenlunde uændret antal beboere pr. etage fra 1835 til 1860. Det gælder dog i mindre grad kvartererne med lav social status, som f. eks. byens yderkvarterer og en gade som Slotsgade 2–12. Her stiger antallet af beboere pr. etage også fra 1835–60. I beregningen er der imidlertid ikke taget højde for side- og baghuse, og i f. eks. Vestergade 2–62 boede i 1860 76 personer af i alt 314 i 13 side- og baghuse. Hvis de blev medregnet ville tallet i 1860 blive 6,5 og ikke 8,7 personer pr. etage i Vestergade 2–62, dvs. også et fald i forhold til 1835. At boligforholdene så næppe blev bedre af, at folk boede i side- og baghuse, er en anden sag. Af tabellen fremgår endvidere, at der synes at være en sammenhæng mellem en gades sociale status og antallet af beboere pr. etage. I byens yderkvarterer og bag- og sidegader i den indre by, der havde lav social status, boede der på alle tre beregningstidspunkter flere pr. etage end i byens hovedgader, der havde højere social status.

Bagsiden af Gammelting 13 og 14 i 1930'erne. De er bygget i 1835. Ligesom i Gammelting 10 og 11 boede her de lavere sociale lag. Husene er afbildet fra forsiden side 303.

var i disse gader, at kældrene samt bag- og sidehusene fandtes. I husrækken Nørregade 2–28 boede således i 1860 8 af 42 husstande i kælderen og 3 i side- eller baghuse; i Vestergade 2–62 boede derimod 23 af 114 husstande i side- eller baghuse, mens kun fem boede i kældre, og i Slagtergade 1–31 boede 7 af 36 familier i side- og baghuse.

I de beregninger, der er foretaget her, er der set bort fra tjenestefolkene, da det ikke er rimeligt at medtage dem i en beregning af det gennemsnitlige antal personer pr. etage. De lagde kun ringe beslag på de egentlige »etagekvadrater«, som der regnes med her. De var på forhånd henvist til de dårligste rum, som f.eks. loftsværelser, kælderrum og side- og baghuse, og deres boligforhold bedredes næppe i løbet af århundredet, tværtimod. Også her var der dog forskel. En tjenestepige hos en af byens embedsmænd har vel haft bedre forhold end f.eks. en lærling hos en af byens mindste håndværkere.

Karakteristisk for boligforholdene ca. 1800 var altså små huse af gennemgående dårlig standard, og hvor man derfor boede trangt. Standarden bedredes ikke nævneværdigt i årene frem til ca. 1840, og man kom til at bo endnu trangere. I løbet af 1840'erne og 1850'erne bedredes boligstandarden noget på grund af meget nybyggeri, men i de kvarterer, hvor de laveste sociale lag boede, kom man alligevel til at bo endnu trangere end i 1835. I tiden efter ca. 1860 bedredes forholdene vel lidt på grund af fortsat byggeri og som følge af befolkningstilbagegangen. Uden at boligforholdene kan siges at være gode eller ideelle, var de altså i disse år dog de bedste i det 19. århundrede.

Byens styre

MAGISTRATEN

Haderslev havde i hele den her behandlede periode to styrende organer, magistraten og deputeretkollegiet, der efter 1864 hed Stadtverordnetenrat (herefter kaldet borgerrepræsentationen). Magistraten bestod ved år 1800 af en borgmester, der tillige var byfoged, svarende til vor tids politimester, men besad dog også domsmyndighed, bysekretæren samt fire rådmænd. Embedet som byfoged var 1773–99 blevet varetaget af en rådmand, og på samme måde havde en af rådmændene, den såkaldte råds-kæmner, sammen med en deputeret borger, den såkaldte stads-kæmner, varetaget hvervet som byens regnskabsfører. Bysekretærembedet havde 1768–96 været forenet med borgmesterembedet. Arnold Christian Neuhoeffel beholdt nemlig i 1768, da han blev borgmester, dette embede, som han havde beklædt siden 1758.

I årene omkring 1800 skete der væsentlige ændringer i denne opbygning af byens styre. I 1797 blev Niels Sørensen valgt til borgmester, og to år senere blev han tillige byfoged, dvs. den samme mand havde nu både udøvende og dømmende myndighed. Bysekretærembedet blev ved Niels Sørensens tiltræden som borgmester igen udskilt som et særskilt embede, der blev besat med Andreas Christopher Lindenhan. Den nære forbindelse mellem borgmester- og bysekretærembedet bestod dog for så vidt stadigvæk, derved at bysekretærembedet var springbrædt til borgmesterposten. Lindenhan blev borgmester i 1813 ved Niels Sørensens død, og den nye bysekretær fra 1814, Ludwig Schrader, blev borgmester i 1837 ved Lindenhans død. Først Schraders afgang som borgmester bragte en ændring heri.

Magistraten havde i det 17. århundrede bestået af to borgmestre og seks rådmænd, mens der ved år 1800 blot var tale om én borgmester og fire rådmænd, hvortil kom bysekretæren. I 1803 blev antallet af rådmænd yderligere indskrænket, efter at to rådmænd var afgået ved døden i 1802, og der derfor skulle nybesættes to pladser i magistraten. Man ønskede da at inddrage et rådmansembede, da rådmændenes arbejdsbyrde var blevet væsentligt mindsket som følge af oprettelsen af et bykassererembede i 1793. Derfor blev der kun udnævnt én ny rådmand, mens de penge, der hidtil af bykassen blev betalt til den fjerde rådmand, for fremtiden skulle bruges til aflønning af en politibetjent, og gebyrer og sportler skulle fordeles mellem de øvrige medlemmer af magistraten. Fra 1804 bestod magistraten derfor af borgmesteren, der tillige var byfoged, bysekretæren samt de

tre rådmænd, ialt fem personer. Da rådmænd Andreas Jessen Jürgensen døde i 1821, blev der ikke udnævnt nogen ny rådmænd, og magistraten bestod derfor kun af fire personer fra 1821 til 1834, da der ved sammenlægningen med Slotsgrunden blev valgt en rådmænd til, således at man igen nåede op på fem medlemmer af magistraten. I 1850 faldt antallet igen til fire, da bysekretær-embedet på ny blev slået sammen med borgmesterembedet. Den ny borgmester fra 1850, Emil Hammerich, var således både borgmester, politimester og bysekretær.

Borgmesterembedet var på denne tid byens fornemste, og endnu i 1797 var det borgerne selv, dvs. alle husejere, der havde valgt deres borgmester direkte. Man havde endog i 1796 ved kgl. reskript garanteret borgernes præsentation og valgret ved besættelsen af borgmesterposten samt magistratens ret til at vælge bysekretæren, men dog indskærpet, at der til begge poster kun måtte vælges »literati«, dvs. studerede folk, som regel jurister eller folk med embedsmandsuddannelse. Ved de følgende besættelser af borgmesterposten var det derimod statsmagten, der forbeholdt sig ret til at udnævne en borgmester, ikke uden protester fra borgerne, således som det skal vises nedenfor. Også rådmændene blev valgt af byen selv, men valget skulle godkendes af kongen og var indirekte. Magistraten supplerede nemlig sig selv ved at vælge én af de deputerede borgere, eventuelt en af de afgåede, til rådmænd. Valget gjaldt for livstid.

Magistraten varetog forvaltningen af byens fællesanliggender. Den udførte en meget stor del af det administrative arbejde selv, f.eks. var en af rådmændene som nævnt bykasserer indtil 1793. Bysekretæren varetog dog i stigende grad ved siden af borgmesteren den daglige ledelse af byens forretninger. Af overordnede embedsmænd kom så hertil bykassereren fra 1793, mens der af underordnede embedsmænd kun var en »Rechtsdiener«, fire »Stadtdiener« samt naturligvis nogle skrivere.

Overgangen til preussisk styre i 1867 betød ikke nogen ændring i byens styreform. Organerne var stadig magistraten som det øverste og borgerrepræsentationen som det underordnede organ, men ifølge den almindelige »Städteordnung« af 14. april 1869, hvorpå bystyret kom til at hvile, skulle både magistraten og borgerrepræsentationen nu vælges af og blandt borgerne.

Magistraten bestod nu af borgmesteren og tre, fra 1882 fire, rådmænd, hvoraf en valgtes som borgmesterens stedfortræder, således som det også havde været tilfældet i 1850'erne, da borgmester- og bysekretærembedet var beklædt af samme person. Før 1850 var det derimod bysekretæren, der fungerede som borgmesterens stedfortræder. Valg af borgmester gjaldt nu for 12 år, mens valget af rådmænd gjaldt for 8 år. Borgmesteren var embedsmand, og hans valg skulle godkendes af regeringspræsidenten, den øverste administrative leder af provinsen Slesvig-Holsten.

Efter indstilling fra magistraten valgte borgerrepræsentationen by-

Tabel 21. Deputerede borgere og borgerrepræsentanter 1800–1890. Fordeling på erhverv.

	1800— 1834/35	1834/35— 6/6 1848	3/7 1848— 27/3 1850	6/6 1848— 3/7 1848	21/3 1850— 1864	»mændene fra 1848« 27/3 1864	9/4 1864— 1869	1869— 1890	I alt 1800— 1890
Embedsmænd	1							8	9
Liberales erhverv								3	3
Købmænd	22	→ 3 + 10	→ 4 + 5	2	→ 1 + 5	→ 3	+ 1	→ 1 + 6	51
Tømmerhandlere							2	→ 2 + 1	3
Apotekere					1			1	2
Fabrikanter	3	→ 1			2		1	2	8
Gæstgivere	11	→ 1 + 2	→ 1		5		2	→ 2 + 1	21
Møllere, brændere	2	→ 1			1		1	→ 1	4
Bagere, slagtere	2	→ 1	1	1	→ 1 + 1	→ 1		1	6
Håndværksmestre	13	→ 4 + 8	→ 7	5	→ 1 + 10	→ 1	+ 2	→ 2 + 14	52
Rentiers							1		1
Uangivet + andet							3	→ 2 + 3	6
Antal personer i alt	54	→ 11 + 20	→ 12 + 6	8	→ 3 + 25	5	+ 13	→ 10 + 40	166
	54	20	6	8	25		13	40	

Kilde: HB Ark. Acta XVIII, II, 3 Ac pk II; Bykollegiernes forhandlingsprotokol (til 1850), HB Ark. cod. 53; Deputeretkollegiets forhandlingsprotokol 1840ff, HB Ark. cod. 59; Verhandlungen der Stadtverordnetenrat 1869ff. HB Ark. cod. 607; Udtog af Byen Haderslevs samtlige Regnskaber 1850 ff., Jahresbericht zur Haushaltungsplan der Stadt Hadersleben 1874 ff. Provinzialhandbuch für Schleswig-Holstein 1868.

I tabellen er de deputerede borgere og borgerrepræsentanter fordelt efter erhverv inden for de enkelte perioder. Samtidig er det ved pile angivet, hvor mange personer, der fungerer videre fra en periode til en anden. Bemærkelsesværdige er bruddene 1850 og 1864, hvor alle hidtil fungerende deputerede borgere afskediges over en bank (pilene under 27. marts 1864 henviser til perioden 3. juli 1848–21. marts 1850, da det er »mændene fra 1848«, der nu vender tilbage). I 1869 indførtes den almindelige Städeordnung og betegnelsen deputeretkollegium erstattes af betegnelsen Stadtverordnetenrat. I alt 10 mænd fra det gamle deputeretkollegium fortsatte dog.

sekretæren, der altså ikke længere var medlem af magistraten, bykassereren samt inspektøren ved de kommunale værker og stadsbygmesteren, den sidstnævnte svarende til vor tids stads- og havneingeniør og stadsarkitekt. Valget af disse og ansættelsen af en politisekretær, en kancellist og en politisergent skete på livstid. Antallet af embedsmænd var således i slutningen af århundredet ikke meget større, end det var ved begyndelsen. Kun med hensyn til det underordnede personale skete der i løbet af århundredet en lille vækst.

Med hensyn til udøvelsen af politimyndigheden skete der ikke nogen ændring med det preussiske styre. Den lå stadigvæk hos borgmesteren. Doms- og anklagemyndigheden hørte derimod ikke længere under borgmesterembedet, idet retsplejen allerede i 1808 blev udskilt fra forvaltningen i Preussen.

DEPUTERETKOLLEGIUM/STADTVERORDNETENRAT

Deputeretkollegiet bestod ved år 1800 af 16 borgere, oprindeligt to fra hvert af byens kvarterer, en regel, som imidlertid ikke overholdtes

helt på denne tid. Ledige pladser i deputeretkollegiet blev besat ved selvsupplering på den måde, at deputeretkollegiet udpegede tre borgere, som de kunne tænke sig valgt, og af disse tre udnævnte magistraten så en til deputeret borger. Magistraten havde altså væsentlig indflydelse på deputeretkollegiets sammensætning.

Valget gjaldt for 16 år, hvorefter man kunne anmode om at udtræde, men der er også eksempler på, at deputerede borgere blev siddende ud over det sekstende år. Fra første halvdel af 1800-tallet var der således en, der sad i 30 år, en i 21 år og to i 18 år, men det normale var, at man efter 16 år anmodede om fritagelse for hvervet.

Deputeretkollegiet var kun rådgivende og havde ingen besluttende myndighed. Der var dog bestemte regler for dets kompetence, og her gjaldt frem for alt den regel, at kollegiet skulle høres og tages med på råd i alle sager angående byens økonomi. Deputeretkollegiet skulle således tages med på råd i forbindelse med udskrivning af skatter. Derfor havde det også indirekte indflydelse på udgifternes størrelse, da byens udgifter naturligvis ikke kunne forøges, uden at indtægterne, dvs. skatterne, øgedes tilsvarende, og generelt må det siges, at deputeretkollegiet var meget lidt villigt til at gå med til forhøjelse af skatterne. Der kendes da også eksempler på, at deputeretkollegiet ved sin negative holdning har hindret gennemførelsen af det være sig nok så velmotiverede og gavnlige forslag til forbedringer, som magistraten havde foreslået, og som ville være til gavn for menigmand. At kollegiet kunne optræde som en særdeles håndfast vogter af sine rettigheder viser f.eks. en sag fra 1801, hvor deputeretkollegiet klagede til Tyske Kancelli over ikke at være taget med på råd, og hvor det derfor fra kancelliets side blev indskærpet magistraten, »at det for fremtiden i enhver sag, som har med byens indtægter og udgifter at gøre, ikke må beslutte noget uden at inddrage deputeretkollegiet og ej heller må tillade uforudsete udgifter eller udgifter, der ikke tåler udsættelse«. Dette illustrerer klart, at deputeretkollegiets indflydelse var betydelig, men det må dog samtidig understreges, at det hørte til undtagelserne, at deputeretkollegiet gik så vidt i hævningen af sine rettigheder. Samarbejdet mellem magistrat og deputeretkollegium synes den første tredjedel af århundredet at være forløbet uden gnidninger af betydning.

Først med den liberale bevægelses idé om, at borgerne skulle have større indflydelse på byens styre, begyndte deputeretkollegiet at optræde mere selvstændigt over for magistraten. Deputeretkollegiet fik en fastere struktur, og i årene omkring 1840 tørnede magistrat og deputeretkollegium sammen i vældige kompetencestridigheder, som synes at have delt borgerskabet i to grupper, én der støttede magistraten og én der støttede deputeretkollegiet. Medvirkende til disse stridigheder var imidlertid også de begyndende nationale modsætninger.

Det danske styre 1850–64 betød ikke nogen ændring i deputeretkollegiets kompetence. Det var stadigvæk i princippet rådgivende, men med stærk indflydelse på byens økonomi, og dets medlemmer

Tabel 22. Deputerede borgeres og borgerrepræsentanters procentvise fordeling på hovederhvervsgrupper 1800–1890.

	1800— 1834/ 35	1834/ 35— 1848	1848— 1850	1848 og 1850— 1864	1864— 1869	1869— 1890	1800— 1890
Embedsmænd, akademikere, liberale erhverv	2				22		7
Købmænd, apotekere, fabrikanter, korn- og tømmerhandlere	46	45	50	30	39	26	39
Gæstgivere, møllere, bryggere, brændere	24	13	6	18	17	8	15
Bagere, slagtere, håndværksmestre	28	42	44	52	22	34	35
Andet					22	10	4
Antal i alt	54	31	18	33	18	50	166

Kilde: Tabel 21.

I tabellen er på grundlag af tabel 21 foretaget en procentvis beregning af de enkelte erhvervsgruppers andel af de deputerede borgere inden for de enkelte perioder. Håndværksmestrenes andel er stigende fra 1800–1834/35 og til 1850–64, mens købmændenes andel er lavest 1850–64, men højest 1848–50. Dette hænger nøje sammen med de nationale og politiske forhold og illustrerer, at slesvig-holstenerne havde deres største tilhængerskare inden for overklassen, mens de dansksindede stod stærkest inden for middelklassen (jfr. side 402). Perioden 1869–90 er vanskelig at sammenligne med de tidligere perioder, da der her kommer en stor gruppe embedsmænd m. m. ind, som forrykker procenttallene. Sammen med købmændene og fabrikanterne udgjorde de, dvs. overklassen, dog ca. halvdelen af borgerrepræsentanterne i denne periode.

sad nu som tidligere på næsten lige fod med magistratmedlemmerne i de forskellige udvalg og kommissioner, som f.eks. mark-, havne- og brolægningsskommissionen, fattigkollegiet osv. I årene omkring 1860 var der dog kræfter i gang for at give kollegiet en fastere struktur. Forsøgene herpå i årene omkring 1840 var hurtigt løbet ud i sandet. Nu vedtog man igen en forretningsorden, og der arbejdedes samtidig med planer om at indføre valg af kollegiet blandt borgere med grundejendom. Begivenhederne i 1864 og overgangen til det preussiske styre bevirkede, at disse planer ikke blev gennemført.

I 1869 ændredes kollegiets status i forbindelse med gennemførelsen af den almindelige »Städteordnung« af 14. april 1869. Betegnelsen deputeretkollegium erstattedes af betegnelsen Stadtverordnetenrat (borgerrepræsentationen). Det fik 18 medlemmer i stedet for deputeretkollegiets 16, og der indførtes valgret blandt borgerne. Borgerrepræsentationens kompetence var større end deputeretkollegiets, bl.a. gennem de offentlige fællesmøder af magistrat og borgerrepræsentanter, som blev byens øverste besluttende organ. Borgernes mulighed for indflydelse på rådets sammensætning og indseende med bystyrets beslutninger og dispositioner øgedes herved i forhold til tidligere, selvom en meget stor del af indbyggerne stadig var uden for al indflydelse.

Med hensyn til deputeretkollegiets og borgerrepræsentationens sammensætning er der visse forskelle fra periode til periode. Af de 74 deputerede borgere fra tiden mellem 1800 og 1848 var 32 købmænd, 15 gæstgivere, 3 tobaksfabrikanter, møllere og brændere og 23 håndværksmestre. Købmændene og gæstgiverne besatte til enhver tid omkring halvdelen af pladserne i deputeretkollegiet. Håndværksmestrene var i begyndelsen af århundredet i klart mindretal, mens de i 1830'erne og især i 1840'erne besatte omkring halvdelen af pladserne, et vidnesbyrd om deres voksende sociale og økonomiske position. Der er naturligvis kun tale om de største blandt mestrene, dvs. dem med de fleste tjenestefolk.

Årene 1850–64 var den periode, hvor håndværksmestrene var stærkest repræsenteret i deputeretkollegiet, hvilket hænger sammen med, at de dansksindede først og fremmest fandtes inden for middelklassen. Svagest repræsenteret var håndværkerne 1864–69, men også dette hænger sammen med de nationale og politiske forhold, idet hele deputeretkollegiet udskiftedes i marts 1864 på samme måde som det var sket i 1850. Det var mændene fra det provisoriske styre 1848–50, byens slesvig-holstenere, der blev genindsat, og de tilhørte hovedsageligt byens overklasse af købmænd og fabrikanter.

Med Stådtærdnings indførelse 1869 var det ikke længere kun borgere, der drev næring, som kunne vælges ind i kollegiet. Valgbarhed betingedes nu af en bestemt skattecensus, og det betød, at også embedsmænd og personer i liberale erhverv, som f.eks. redaktører og advokater, fik adgang til borgerrepræsentationen. I perioden 1869–90 udgjorde denne gruppe ca. $\frac{1}{5}$ af alle borgerrepræsentanter. Også dette hænger sammen med de nationale og politiske forhold, idet en del af disse embedsmænd var indvandret sydfra og var loyale tyske undersåtter. Denne gruppes antal var endvidere stigende, efterhånden som årene gik, og i 1890 var 7 af ialt 17 borgerrepræsentanter embedsmænd eller personer i liberale erhverv.

Sammensætningen af deputeretkollegium, borgerrepræsentationen samt af magistrat (af 23 rådmænd 1802–1890 var de 20 købmænd) afspejler altså århundredet igennem klart den sociale og økonomiske struktur i byen, og da de nationale og politiske modsætninger kom til, også de nationale forhold. Set fra underklassens synsvinkel er der med hensyn til sammensætningen dog kun tale om gradforskelle fra periode til periode. Ikke på noget tidspunkt var underklassen, der udgjorde en stigende andel, ved år 1860 således ca. halvdelen af byens befolkning, repræsenteret i kollegierne.

STATSMAGTENS OG BORGERNES INDFLYDELSE PÅ BYSTYRET

I årene efter 1800 forsøgte celtraladministrationen under Tyske Kancellis nye præsident, J. S. Møsting, indtil 1806 amtmænd i Haderslev, bevidst at øge det enevældige styres indflydelse på og indseende med

bystyret rundt omkring i hertugdømmerne. Bestræbelserne gik ud på dels at begrænse borgernes ret til valg af borgmester, dels at indføre en kontrolinstans med byernes magistrater, og dels at forenkle omfanget af administrationen ved at sammenlægge borgmester- og bysekretær-embederne. I Flensborg, Åbenrå og Husum var der blevet indført kongelig udnævnelse af borgmesteren, og der var i Flensborg, Husum, Tønning og Slesvig indført en overdirektør, de tre sidstnævnte steder amtmanden, der var indsat som øverste kontrolinstans. I Åbenrå og Tønder var borgmester- og bysekretærembederne blevet sammenlagt henholdsvis 1805 og 1812, og i 1813 kom turen til forandringer i Haderslevs bystyre.

Ved borgmester Niels Sørensens død ønskede kancelliet bysekretær Lindenhan udnævnt til både borgmester, byfoged og bysekretær, og amtmand Ahlefeldt skulle indsættes som overdirektør, dog uden løn. Amtmanden havde imidlertid, bl.a. af helbredsgrunde, frabedt sig dette hverv, og derfor opgav kancelliet helt at indsætte nogen overdirektør. Man var dog så fornuftig så heller ikke at ophobe de tre embeder hos en mand, men i stedet nøjes med at lade Lindenhan overtage Niels Sørensens to embeder, mens daværende aktuar i Ærøskøbing, Ludwig Friedrich Gabriel Schrader blev udnævnt til bysekretær. Haderslev slap altså for en overdirektør, men også her var borgernes frie valg af borgmester med efterfølgende kongelig stadfæstelse nu slut. Der synes ikke at have været protester herimod hos borgerskabet eller deputeretkollegiet, og det udtaltes i 1837 da man i forbindelse med et nyt borgmesterskifte forsøgte at hævde sin valgret, at borgerne i 1813 ikke havde protesteret mod den kongelige udnævnelse i erkendelse af de stormfulde tider, »hvor alt borgerligt liv var gået under« (!). Borgerskabet kunne imidlertid heller ikke dengang ane, »at borgmesterembedet blev besat direkte, men afstået fra sin ret har byen aldrig, hverken stiltiende eller åben«. Både i 1813 og i 1837 var regeringens begrundelse, at byfogeden altid havde været kongelig udnævnt, fordi »politiforvaltningen alene og direkte skal sortere under regeringen i fuldstændig uafhængighed af kommunens indflydelse«. Der kunne derfor ikke være tale om, at borgerne selv kunne vælge byfogeden, som jo imidlertid var den samme som borgmesteren!

De fire borgmestre, A. C. Lindenhan, 1814–36, L. F. G. Schrader, 1837–44, G. F. Lassen 1844–48 og 1850 samt Emil Hammerich 1850–64 var således alle udnævnt af kongen. Af disse havde dog de to førstnævnte i en årrække været bysekretærer i byen, mens G. F. Lassen var født i byen. Emil Hammerich var derimod en af de mange kongerigskfødte embedsmænd, der med det danske styre 1850 blev indsat i hertugdømmet uden at have noget dyberegående kendskab til de specielle forhold i hertugdømmet. Dette var formodentlig medvirkende til det misforhold, der undertiden rådede mellem Hammerich og borgerskabet i tiden mellem krigen. Til disse misstemninger bidrog måske også, at styret i tiden mellem 1850 og 1864 synes mere bureaukratisk og centralistisk end i tiden før. Haderslev fik nemlig

med det danske styre den overdirektør, som man var sluppet for i 1813. Overalt i hertugdømmet blev amtmanden indsat som kontrolinstans over for købstæderne. Dette betød en begrænsning af magistratens og deputeretkollegiets råderet. Adskillige sager skulle nu have godkendelse hos amtmanden. Amtmanden blev på denne måde en betydelig melleminstans mellem det lokale styre og centraladministrationen.

Denne melleminstans udgjorde ved begyndelsen af århundredet den kongelige statholder, hvem især tilsynet med købstæderne påhvilede. Hans beføjelser indskrænkedes betydeligt, da der i 1834 i forbindelse med indførelsen af de rådgivende stænderforsamlinger blev indført en ny fællesregering for hertugdømmerne, den såkaldte slesvig-holstenske provinsialregering. Den fik hjemsted i Slesvig og betød, at melleminstansen mellem Tyske Kancelli i København og det lokale styre blev styrket, og at man i større omfang skulle henvende sig i Slesvig end i København i sager, der krævede højere instansers godkendelse. Det betød vel nok rent administrativt en svækkelse af forbindelsen med kongeriget, men da provinsialregeringen kun fik få selvstændige beføjelser, måtte mange sager stadig afgøres i kancelliet, selvom man fra lokalt hold måtte gå vejen over Slesvig.

Tyske Kancelli, eller som det kaldtes fra 1816 Slesvig-holstensk-lauenborgske Kancelli, var i tiden frem til 1849 den centrale instans, hvem den øverste kontrol også med købstæderne påhvilede. Her blev de generelle retningslinjer for bl.a. købstadsstyrelsen afstukket, her afgjordes alle principielle spørgsmål, her behandledes ansøgninger fra enkeltpersoner, f.eks. om tilladelse til at drive næring som håndværker, og her revideredes byens regnskaber.

I tiden mellem krigen afløstes denne centrale instans af Slesvigske Ministerium. Både dette og Tyske Kancelli havde hjemme i København, Slesvigske Ministerium dog 1850–52 i Flensborg. Efter 1864 blev den centrale instans regeringen i Slesvig, som dog i visse sager blot var melleminstans for ministerierne i Berlin. Landråden, som amtmanden nu kaldtes, skulle for byer under 10.000 indbyggere fungere som melleminstans mellem det lokale styre og regeringen. Haderslev protesterede sammen med andre mindre byer, bl.a. Åbenrå imod dette forhold, men blev afvist. Det synes dog for Haderslev vedkommende som om landråden i praksis kun kom til at fungere som melleminstans i politianliggender. I en lang række sager henvendte byen sig direkte til regeringen i Slesvig. Der indtrådte således kun i mindre grad en ændring i det forhold, der havde rådet siden 1850, nemlig at amtmanden hhv. landråden fungerede som melleminstans. På dette punkt er det altså i højere grad året 1850 end 1867/69, der danner skel.

På et punkt betød det preussiske styre dog en væsentlig ændring i bystyret, som dog kun blev mærkbar for det højere borgerskab. Det var med hensyn til retten til at vælge magistrat og borgerrepræsentanter (Stadtverordnetenrat). I forbindelse med sammenlægningen af

William Walcker Stockfleth, født 1802, død 1885. Amtmand i Haderslev 1850–64. Han var byens første »overdirektør«.

købstad og Slotsgrund i 1834 var det blevet bestemt, at borgerne på Slotsgrunden skulle vælge en rådmand og tre deputerede, som skulle indtræde hhv. i købstadens magistrat og deputeretkollegium. Dette valg blev i forbindelse med det liberale røre omkring 1840 udnyttet af deputeretkollegiet til at foreslå og forlange almindeligt valg blandt alle grundejere af såvel magistrat som deputeretkollegium. Det gav dog ikke noget resultat og først op imod 1860 var der overvejelser fremme, om at indføre valgret til deputeretkollegiet, på samme måde som der 1858 var indført folkevalgt amtsråd i Haderslev amt som det eneste sted i hertugdømmet. Disse planer kom tilsyneladende frem, efter at der flere gange, bl.a. i bladet Dannevirke, var rejst kritik af, at deputeretkollegiet supplerede sig selv, og at borgerne ikke havde ret til valg af deres repræsentanter.

Denne valgret nåede dog ikke at blive gennemført før 1864, men i den almindelige Städteordnung fra april 1869 forudsattes der valg af både magistrat og borgerrepræsentation. I praksis blev det imidlertid kun en meget begrænset gruppe borgere, der fik valgret. Valgretten var nemlig ifølge Städteordnung forbeholdt de borgere, der var optaget i borgerrullen, og de enkelte byer kunne selv fastsætte optagelseskriterierne. I Haderslev indførte man en ret høj skattencensus, der bevirkede, at kun ca. 400 personer blev optaget i borgerrullen 1869 og altså dermed fik valgret. Reglerne blev ændret flere gange, således at tallet ikke steg nævneværdigt. Disse skrappe regler var indført for at hindre, at for mange af de dansksindede, som især fandtes inden for middelklassen, fik valgret; men også optantspørgsmålet har uden tvivl spillet ind, idet betingelsen for optagelse i borgerrullen naturligvis var, at man var preussisk statsborger.

Større offentlighed i forvaltningen var især et krav, der blev rejst i forbindelse med det liberale røre i 1830'erne. Det fik i Haderslev den virkning, at deputeretkollegiet i en kort periode i 1840 offentliggjorde et referat af sine forhandlinger i bladet Lyna. Også offentliggørelsen af byens regnskaber fra 1835 må imidlertid opfattes som en følge af dette liberale krav, således at vi fra 1835 har en næsten ubrudt række af offentliggjorte kommuneregnskaber. I 1850'erne rejstes der flere gange krav om større offentlighed i bykollegiernes forhandlinger, og det førte til, at der i 1859 og 1860 blev holdt et offentligt møde om byens økonomiske tilstand. Disse to møder var imidlertid i højere grad fremprovokeret af omstændighederne, mens Städteordnung 1869 derimod klart fastsatte, at der en gang om året skulle holdes et offentligt møde af magistrat og borgerrepræsentation. Med hensyn til større offentlighed i forvaltningen betød det preussiske styre altså også en ændring.

Alt i alt må vi sige, at indbyggerne i Haderslev i det 19. århundrede kun havde meget, meget ringe indflydelse på byens styre. Det var en lille økonomisk velstillet gruppe, som sad i magistrat og deputeretkollegium, der begge frem til 1869 var selvsupplerende. Valgrettens indførelse under det preussiske styre betød ikke nogen væsentlig æn-

dring i kollegiernes sammensætning. Det var den samme lille gruppe af velstillede borgere, der bestemte inden for de grænser, som afhængigheden af højere instanser satte. Denne afhængighed var voksende perioden igennem, men vel nok størst i tiden mellem krigene. Værd at fastslå er det imidlertid, at overgangen til det preussiske styre generelt ikke betød nogen ændring i byens styre. I opbygningen af administrationsapparatet og forretningsgangen var der en meget klar kontinuitet, og der er ingen væsensforskel på styret før og efter 1864.

RETSVÆSEN

Magistraten havde også domsmyndighed. Retsvæsenet i Haderslev hvilede på en forordning fra 1718, der præciserede bytingets og byrettens kompetence. Magistraten førte forsædet i byretten, der havde domsmyndighed i alle civil- og kriminalsager, mens injurie- samt alle bødesager hørte under bytinget, hvis leder var byfogeden. Byfogeden var fra ældgammel tid kongens, dvs. statsmagtens, repræsentant i byen, og som sådan optrådte han også som en slags offentlig anklager for byretten. Alle sager pådømt ved bytinget kunne appelleres til byretten.

Set fra et moderne synspunkt er der altså tale om en sammenblanding af den udøvende og dømmende myndighed, hvor det f.eks. kunne tænkes, at byen førte sag imod en person, og hvor altså anklageren, dvs. magistraten, også var dommer. Med det personsammenfald mellem borgmester og byfoged, som var gældende helt op til 1867 var det ikke ualmindeligt, at en og samme person som byfoged skulle optræde som anklager, og som borgmester, dvs. medlem af magistraten, være med til at dømme i selvsamme sag. Således var forholdene imidlertid ikke kun i Haderslev, men overalt i monarkiet, ja i hele Vesteuropa. Kravet om en skarpere adskillelse af den udøvende og dømmende magt opstod først i løbet af 1700-tallet, og det varede meget længe før det blev gennemført overalt i Vesteuropa, ved underinstanserne i Danmark først så sent som i 1919.

I modsætning til de øvrige nordslesvigske købstæder, hvor bytinget var forsvundet længe før 1800, eksisterede det endnu i begyndelsen af 1800-tallet i Haderslev, hvor dets protokoller er bevaret helt til 1837, men det var dog færre og færre sager, der blev afgjort ved bytinget. Fra ca. 1800 bestod bytingets eneste funktion blot i at udnævne de såkaldte nævninge. Da bytinget ikke længere havde nogen dømmende funktion bestod deres eneste arbejde i at hindre handel uden for byen på markedsdage. I 1837 blev nævningeinstitutionen ophævet, og den sidste rest af bytinget forsvandt hermed.

Også i Haderslev var byretten altså den eneste fungerende ret. I 1839 oprettedes imidlertid en særlig politiret, der bestod af politimesteren som leder, ældste rådmand samt bysekretæren som protokolfører. En sådan politiret fandtes også i andre nordslesvigske købstæder, og den dømte i mindre sager. Den højeste dom, den kunne idøm-

me, var en bøde på 16 rbd. eller to gange fem dages vand og brød. Sager, der krævede strengere straffe, skulle pådømmes af hele magistraten, dvs. byretten. Politiretten var altså at betragte som en mindre udgave af byretten, hvor småsagerne afgjordes løbende. Den skulle derfor også mødes hver uge. Herudover havde politimesteren ret til at idømme småbøder for overtrædelse af den politivedtægt, der blev udstedt samtidig med politirettens oprettelse, f.eks. kunne der idømmes bøder for at køre i hestevogn igennem byens gader i galop.

I 1867 indførtes der et ensartet retssystem i hele hertugdømmet, som blev inddelt i amtsretsdistrikter. I Haderslev oprettedes tre amtsretter, en for Haderslev by og Gl. Haderslev sogn og de to andre for Tyrstrup, Haderslev og det meste af Gram herreder. Disse tre amtsretter sammenlagdes fra 1. oktober 1873 til en amtsret med tre afdelinger. Samtidig med amtsretternes indførelse adskiltes den dømmende og udøvende myndighed, således som det havde været tilfældet i Preussen siden 1808. Politimester og magistrat havde altså ikke længere domsmyndighed, og det preussiske styre betød således også på dette punkt en forbedring, set ud fra moderne retsprincipper.

Fra byretten og fra politiretten var der naturligvis appelmulighed, enten til den slesvig-holstenske provinsialregering (fra 1834) der havde den øverste administrative afgørelse i bl.a. pressesager, eller til overretten på Gottorp, fra 1852 appellationsretten. Efter 1867 var appelinstansen for amtsretterne landretten i Flensborg. Benådning kunne søges hos kongen.

Denne gennemgang af væsentlige sider af byens udvikling i perioden 1800–1890 viser ret store ændringer fra 1800 til 1890. Byen var vokset betydeligt i indbyggertal og i udstrækning, og der var tillige sket væsentlige ændringer i byens sociale struktur, bl.a. som følge af den industrialisering, som begyndte i 1840'erne og i nogen grad gik i stå i 1860'erne.

Disse sociale ændringer havde dog ingen indflydelse på byens styre, som århundredet igennem lå i hænderne på overklassen og den højere middelklasse, og hvis struktur var uændret uafhængigt af dansk eller preussisk overherredømme. I deputeretkollegiets sammensætning afspejler sig imidlertid nationale og politiske forhold, og det er således en væsentlig opgave for den følgende skildring af udviklingen i detaljer at klarlægge, hvorvidt der er en sammenhæng mellem den sociale og økonomiske udvikling på den ene og den nationale og politiske udvikling på den anden side. Dette første hovedafsnit danner således baggrunden for forståelsen af den følgende skildring, der tillige i detaljer skal berette om de kår, hvorunder byens befolkning levede århundredet igennem.

1800-1835

Økonomiske og sociale kår
i Haderslev
i 1800-tallets begyndelse

Byens og borgernes økonomiske tilstand

TILBAGEGANG, STAGNATION ELLER FREMGANG FOR BYENS NÆRINGS LIV CA. 1800?

Deputeretkollegiet hævdede i den i indledningen citerede redegørelse fra 1798, at det stod sløjt til med byens næringsliv. De samme klager gentoges i en beskrivelse af byen i Provinzial-Berichte 1798, der dog for dette afsnits vedkommende synes at bygge på en beretning fra 1793 i samme tidsskrift. Det hævdedes især at være handelen og forbindelsen med oplandet, der var gået tilbage. Landboerne afsatte således deres varer andre og fjernere steder end i Haderslev, hvorfor de altså også købte mindre i købstaden. En følge heraf var, at en stor del af byens næringsdrivende havde lagt sig efter agerdyrkning og landbrug. De handlende kunne i højere grad gøre dette uden skade for deres egentlige næring end håndværkerne, som blev holdt væk fra deres arbejde og dygtiggørelse heri. Følgen heraf var konkurer og arbejdsløshed. Håndværket overtoges derfor af ikke-faglærte, som lavede dårligere varer, hvilket igen var med til at holde landboerne borte. De kunne nemlig få bedre og ofte billigere varer hos håndværkere på landet, hos omvandrende bissekræmmere og i Christiansfeld. Selv byens egne indbyggere købte deres varer i Christiansfeld.

Mod denne opfattelse af, at byens næringsliv var stagnerende eller i tilbagegang, vendte sig imidlertid A. C. Lindenhan, den senere borgmester, i en lille afhandling fra 1801. Han indrømmede, at det var muligt, at byens handel og næringsliv var mere blomstrende i ældre tid, men han hævdede også, at der for tiden var tale om fremgang, ikke om tilbagegang. Der byggedes nye smukke huse i byen, som voksede i størrelse, priserne på huse var steget betydeligt, efter hans mening et umiskendeligt tegn på voksende aktivitet. Årsagen til, at byens borgere i stigende grad gav sig af med agerbrug, var ganske simpelt den, at der var sket et salg i småparceller af den nord for byen liggende ladegård. Den billige jord og ren spekulation fik mange til at købe parceller. Det var forkert at tro, at dette var til skade for byen, thi de, som især havde købt, var folk, som havde nytte af jorden og dens produkter i deres erhverv, såsom bagere, brændere og ølbryggere. Kun undtagelsesvis var der tale om håndværkere, hvis håndværk havde lidt skade ved, at de havde erhvervet sig jord til dyrkning. Lindenhan mente, at industrien ganske åbenbart tog til, handelen udvidedes og kunstfærdighed og dygtighed var stigende, og

han anførte det i 1798 oprettede sukkerraffinaderi som et eksempel på fremgangen. Men der kunne gøres meget mere, og først og fremmest måtte havnen og fjorden opmudres.

Det er næppe muligt klart og entydigt at afgøre, om der var tale om tilbagegang, stagnation eller fremgang her omkring 1800. Det er utvivlsomt rigtigt, at byens næringsliv var i tilbagegang i sidste halvdel af 1700-tallet. Den store brand i 1759 indvirkede på byens økonomiske tilstand mange år frem i tiden. Hertil kom så den konkurrence, som det på så mange måder begunstigede Christiansfeld påførte Haderslev fra 1770'erne, et punkt som der klagedes over gang på gang fra byens side.

Et – ganske vist ikke særligt godt – indtryk af byens økonomiske tilstand får vi af byregnskaberne. Deputeretkollegiet hævdede i sin klage 1798 også, at byens økonomi var noget anstrengt. En gennemgang af byregnskaberne 1798–1807 viser, at indtægterne var nogenlunde konstante, mens udgifterne svingede en del og gennemgående var større end indtægterne. Der opereredes derfor til stadighed med et løbende kasseunderskud. De samlede udgifter lå i årene omkring 1800 på 5–6000 rdl. Byens udgifter staten vedrørende var betydelige, i hvert fald i forhold til de udgifter, der vedrørte selve byen. Størst var den årlige kontribution («statsskat») på 1800 rdl., men udgifterne til indkvartering var næsten lige så store, i 1803 således ca. 1700 rdl. Det er rigtigt, som det anførtes af deputeretkollegiet, at Haderslev var den eneste by i Nordslesvig, der var bebyrdet med en garnison, men til gengæld var både Åbenrås, Tønders og Sønderborgs årlige kontribution til staten betydeligt større end Haderslevs 1800 rdl. Udgiften til transport af folk i statens tjeneste, varetransporter for staten o.lign., de såkaldte frikørsler, var noget svingende, men dog også en byrde, som byen kunne mærke. De var en følge af byens beliggenhed på den vigtige postrute fra København over Assens–Årøsund og sydpå, som her mødtes med postruterne nord- og vestfra. Især under ekstraordinære omstændigheder kunne denne post svulme op, således som det skete i 1807. Det store beløb på denne konto i dette år var en følge af en lang række ekstraordinære transporter på grund af krigen med England. De samlede udgifter vedrørende stat og amt lå i årene lige efter 1800 gennemgående på ca. 50 % og derover af byens samlede udgifter. Først krigen 1807–14 ændrede væsentligt på dette forhold.

Ser vi på udgifterne byen vedrørende, udgjorde lønningerne ca. halvdelen af de samlede ordinære udgifter. Renteudgiften lå ret konstant på ca. 500 rdl. Byens gæld kan dog ikke siges at være stor, ialt ca. 12.000 rdl., på hvilket beløb den havde ligget konstant siden slutningen af 1770'erne; Åbenrås gæld var således over tre gange så stor som Haderslevs. Først i 1807 begyndte gælden at stige, idet krigen 1807–14 betød en øget gældsstiftelse. Ca. $\frac{2}{3}$ af gælden bestod af lån hos stiftelser og legater, og kun $\frac{1}{3}$ eller ca. 4000 rdl. var gæld til private personer, i øvrigt de to eneste muligheder datiden havde for at låne penge, da penge- eller kreditinstitutioner ikke fandtes.

Kort over købstaden Haderslev, opmålt af landmåler H. Lund i året 1800. Man ser klart, hvor lille et område byen dækkede, især bemærkes det, at der næsten ingen huse findes nord for Gravene - Jomfrustien, jfr. billedet side 11. Slotsgrunden er ikke med på kortet, men et kort over Slotsgrunden i samme målestok som dette blev udarbejdet 1833 og er vist side 191. Det er disse to kort der danner grundlag for kortet side 72–73.

→

En stærkt svingende post på byregnskaberne var bygge- og reparationsudgifterne vedrørende byens ejendomme, der omfattede rådhuset med arresten, boligerne for byens to præster i Præstegade og Apotekergade, borger- og latinskolen i Smedegade, fattigsygehuset i Præstegade, rektorboligen i Nørregade samt sprøjtehuse m. m. forskellige steder i byen.

Vender vi os til indtægtssiden, ser vi, at byens væsentligste indtægtskilde var den årlige kontribution, dvs. den skat som var pålagt byens indbyggere. Standkvarterpengene var en decideret grund-skat og betaltes kun af grundejere og skulle dække indkvarteringsudgifterne. Udover disse to store poster på hhv. 3200 og 1800 rdl. bestod byens indtægter kun af småbeløb; dog udgjorde indbetalte restancer en ret betydelig, men noget svingende post. De samlede restancer var i 1800 på ca. 3400 rdl., dvs. halvdelen af de samlede indtægter og var en stærkt medvirkende årsag til det stigende, løbende kasseunderskud. Samtidig er de i nogen grad udtryk for borgernes økonomiske forhold. Store restancer kan således opfattes som udtryk for manglende skatteevne, dvs. dårlige økonomiske forhold.

Det kan vel undre, at udgifter til skolevæsen og fattigforsorg ikke figurerer på byregnskabet. Fattigforsørgelsen finansieredes imidlertid via en selvstændig kasse, fattigkassen, der havde egne indtægter og førte sit eget regnskab. Fattigkassen havde i begyndelsen af 1800-årene et underskud på ca. 500 rdl. om året. Skolevæsenet, dvs. lønninger til lærerne, finansieredes ved hjælp af skolepenge, betalt af de skolesøgende børns forældre. For de børn, hvis forældre havde så ringe midler, at de ikke kunne betale skolepenge, betaltes der i nogen grad skolepenge via fattigkassen. Kun vedligeholdelse af skolens bygninger betaltes over det almindelige byregnskab.

Der kan på grundlag af denne gennemgang næppe være tvivl om, at byens økonomi var noget anstrengt. En forøgelse af udgifterne ville betyde et voksende kasseunderskud, som på et eller andet tidspunkt måtte dækkes, og byen som sådan kunne derfor ikke påtage sig nye opgaver eller forpligtelser, og det er da også det synspunkt, der fremgår af deputeretkollegiets udtalelse 1798. Nogen større udsigt til forøgede indtægter var der nemlig ikke, medmindre man da ville skride til en forøget skatteudskrivning. Dette var sket i 1794, da man forhøjede de årlige rater fra 21 til 23, og lysten til en yderligere forøgelse af raterne så kort tid efter har derfor sikkert manglet. Det var imidlertid først og fremmest grundejerne og de næringsdrivende, dvs. de besiddende, der måtte bære byrderne. Da det samtidig var dem, der igennem deputeretkollegiet i nogen grad havde indflydelse på, hvor meget der skulle opkræves i skatter, er det klart, at de var stærkt tilbageholdende med at pålægge sig selv ekstra byrder, så hellere holde udgifterne nede. At skattetrykket imidlertid kun var ringe – i hvert fald målt med vor tids målestok – og at der fandtes ikke ubetydelig økonomisk kraft hos mange af borgerne, selv almindelige, jævne håndværkere, skal påvises i det følgende.

INDKOMSTFORHOLD OG LEVEVILKAR

Datidens skatter var først og fremmest ejendomsskatter og kun i ringe grad indkomstskat. Det nærmeste, vi kommer en indkomstskat, er den skat, som ikke-grundejere, der drev næring, betalte. At det var

disse elementer, der ca. 1800 indgik i borgernes årlige »kontribution«, fremgår af, at denne i 1820 blev delt i de to former, grundskat og næringssskat. Borgerne blev sat i skat en gang om året af magistraten i samråd med deputeretkollegiet, men havde ret til at gøre indsigelse. Grundskatten kunne der ikke pilles meget ved, fordi den var sat i forhold dels til grundens areal og dens anvendelse, dels til brandtaksationen. Med hensyn til næringssskatten var det ikke vanskeligt i den lille by at danne sig et indtryk af, om en forretning eller håndværkervirksomhed gik godt eller ej.

Skattelisterne giver altså kun et ufuldstændigt billede af indtægtsforholdene, da der er tale om en kombination af indkomst(nærings-)skat og formue(grund-)skat. Ad anden vej er det imidlertid muligt at supplere det ufuldstændige billede, som skattelisterne giver. I 1810 udskrev kongen en ekstraskat på al indkomst for at få dækket de stigende udgifter i forbindelse med krigen. I den anledning skulle alle borgere med en indtægt over 50 rdl. afgive en erklæring om størrelsen af deres indkomst i det pågældende år. Denne indkomstskat blev opkrævet hvert år indtil 1815, og listerne herover er bevaret. Skønt der knytter sig en vis usikkerhed til tallene, har vi altså her mulighed for at se, hvor meget de forskellige personer og grupper tjente.⁴ I alt 306 personer i Haderslev selvangav deres indkomst i 1810, der er valgt som udgangspunkt her.

Formueforholdene kan belyses gennem det tvangslån, der blev udskrevet i 1813, igen til dækning af krigsudgifter. I Haderslev havde 128 personer så stor en formue, at de blev pålagt at bidrage til det lån på ialt ca. 16.000 rbd., som blev opkrævet i byen. De indbetalte mellem 2880 og 4 rbd. og skønt der også her knytter sig en vis usikkerhed til tallene – 14 personer ydede f.eks. alle 22 rbd. – uddyber de billedet af, hvem der havde formue i byen, hvad enten det var i form af fast ejendom eller kapital.

Disse tre forskellige kilder viser klart, at det var købmænd og fabrikanter, der havde de største formuer. Det var dem, der betalte mest i skat – af 12 skatteydere, der betalte over 40 rdl. i årlig skat i 1803, var således de 8 købmænd, og af de ligeledes 12 personer, der ydede det største lån i 1813, var de 9 købmænd (der er naturligvis i vid udstrækning tale om de samme personer). Byens rigeste mand og også største skatteyder var købmand Andreas Gydesen, hvorefter fulgte købmændene Peter Iversen P.søn, Matthias Mussmann og Lorenz Nissen. Embedsmændene kunne kun i ringe grad følge med, når det gjaldt skatter og lån, dvs. formuer. Af de 52 personer, der betalte over 20 rdl. i skat i 1803, var således kun 5 embedsmænd, og blandt de 12, der ydede det største lån, var der kun to embedsmænd (hvad skatten angår må det dog bemærkes, at byens embedsmænd og rådmænd ikke betalte grundskat). I listen over selvangiven indkomst var det derimod embedsmændene, der lå i toppen. Borgmesteren var således den mand i byen, der havde den højeste indtægt, 1600 rdl., mens købmændene ikke rangerede meget højere end f.eks.

Pengeforholdene er i første halvdel af århundredet temmelig forvirrede på grund af de forskellige regningsenheder, man opererede med, delvis på grund af de omvæltninger, som statsbankerotten 1813 medførte. I hertugdømmerne var den gængse mønt ved år 1800 den slesvig-holstenske courantdaler (rdl. eller rdl. cour.) Den var lig $\frac{4}{5}$ speciedaler og deltes i 3 mark á 16 β. I 1813 indførtes rigsbankdaleren (rbd.) som fællesmønt for hele monarkiet (se side 153). Den deltes i 6 mark á 16 β. 1 rbd. var altså på 96 β i modsætning til rigsdaleren, der var på 48 β. I hertugdømmerne genindførtes imidlertid samme år sølv-mønten som eneste lovlige betalingsenhed, men mand og mand imellem regnedes stadig i courant. Derfor anvendtes følgende beregninger:

1 rdl. cour. = $1\frac{3}{5}$ rbd. = $\frac{4}{5}$ speciedaler

1 rbd. = $\frac{5}{8}$ rdl. = $\frac{1}{2}$ speciedaler

1 speciedaler = 2 rbd. = $1\frac{1}{4}$ rdl.

De udviklede pengeforhold illustreres af, at Haderslev byregnskab indtil 1812 er ført i rdl. cour., 1813–33 i rbd. sølv og fra 1834 igen i rdl. cour. Fattigregnskabet førtes derimod konstant i rdl. cour.

Tabel 23. Skatte- og formueforhold 1803 og 1813.

	Skatteydere over 10 rdl. contrib. 1803				Antal i alt i byen 1803	Tvangslån 1813				
	over 30 rdl.	15—30 rdl.	10— 14 rdl.	i alt		i alt	over 450 rbd.	68— 370 rbd.	22— 54 rbd.	41)— 18 rbd.
Embedsmænd og officerer	1	6	4	11	56 ³⁾	26	2	10	6	8
Embedsmandsenker		1	4	5	—	1		1		
Købmænd og fabrikanter	10	9	2	21	27	19	7	6	5	1
Brændere, bryggere kornhandler, møller	3	4		7	7	3	1	2		
Gæstgivere	4	5	8	17	25	16	1	2	8	5
Handelsdrivende, kniplings- handlere, høkere	1	2	2	5	5	5		1	2	2
Købmands- og gæstgiverenker	1	5	3	9	10	7	1	2	2	2
Rentiers			2	2	—					
Slagtere			2	2	4	5			1	4
Bagere		2	2	4	12	3		2	1	
Håndværksmestre	2	4	13	19	143	30		3	10	17
Håndværkerenker		1	1	2	11	3			1	2
Andet			3	3	—	2		2 ²⁾		
Uangivet og institutioner	1	2	2	5	—	8			2	6
	23	41	48	112		128	12	31	38	47

Kilde: Skatteregister 1803 (HBArk. Acta XVIII II 3, Bc II, 1803); folketællingen 1803 (jfr. tabel 1); lånet 1813, bilag til byregnskabet 1817 (HBArk. Acta XVIII, II 3, Bc II, 1817).

Noter: 1) kun 2 på 4 rdl. 2) apoteker + chirurgus (barber), 3) embedsmænd alene 24 (1813 var der ingen officerer i byen).

bysekretæren, der havde 624 rdl. Også en række embedsmænd under amtet, bl.a. amtsforvalter Thomas Lorenzen, lå over købmændene i indtægt. På linje med borgmesteren stod dog sukkerraffinadør og rådmand Peter Hiort.

Både hvad formue og indkomst angår, fordelte gæstgiverne sig mere jævnt. Nogle sad i særdeles gode kår og kunne måle sig med købmændene, det gjaldt bl.a. flere af gæstgiverne på byens hovedstrøg, som f.eks. Torvet og Storegade, mens andre havde det mere på det jævne og rangerede på niveau med de bedst stillede håndværkere, hvad indtægt angår på 100–200 rdl. Det er karakteristisk, at håndværkerne, både med hensyn til skattebetaling og ydelse af lån langt fra kunne yde det, som de øvrige tre grupper ydede. Både deres indtjenings- og formueforhold var mere beskedne; for de bedst stillede lå indtægten på 150–200 rdl., for de dårligst stillede på 75 rdl. og derunder. Også når vi ser på, hvor få håndværkere der egentlig forekommer i forhold til deres samlede antal og i forhold til de andre grupper, træder deres beskedne position frem. Det er karakteristisk, at de lukkede lav som bagernes og slagternes lå i toppen, både hvad angår skattebetaling og indkomst, og generelt synes få udøvere inden for et enkelt håndværk at have øget indtjeningen; det gjaldt f.eks. bogtrykker og bogbinder.

Nederst på indtægtsstigen lå svendene og daglejerne. Kun to sven-
de, den ene murersvend, og en daglejer er kommet med og angav

Tabellen illustrerer, at købmænd, fabrikanter, bryggere, møllere og gæstgivere var byens økonomisk dominerende lag. Det var disse erhverv, der betalte den højeste skat og ydede de højeste lån i 1813, og det er tillige en meget stor del af dem, der er med i tabellen. Håndværkernes position var betydeligt mere beskedne. De betalte mindre i skat og ydede kun små lån, og en meget mindre del af dem er med i tabellen.

55–60 rdl. som deres indtægt. Vi må derfor nok regne med, at de har ligget i den øverste ende inden for deres grupper. Langt de fleste af dem lå under de 50 rdl., der var grænsen for dem, der blev optaget på listen. En svend, der boede hos mester, har vel fået 30–40 rdl. om året (plus kost og logi). Det kan vi slutte ud fra de oplysninger, vi har om andre tjenestefolk. En tjenestekarl fik således 32 rdl., en husholderske 20 rdl. og en tjenestepige 10–12 rdl. om året, alle plus kost og logi. Kommis'er og kontorister lå en hel del over svendene og daglejerne, ja endog over de jævne håndværkere, men også her er det nok de bedst stillede, der er med, nemlig dem der tjente hos de største købmænd, som nok har betalt den største løn.

Skattetrykket dengang var betydeligt mindre end i dag. Den selvangivne indkomst 1810 kan sættes i forhold til den samlede skat, der betaltes, nemlig »den årlige kontribution«, standkvarterpenge og fattigskat. På grundlag heraf synes det, som om der gennemgående er blevet betalt 10–15 % af indtægten i skat.⁵ Det gjaldt i hvert fald de allerfleste af købmændene, gæstgiverne og håndværkerne, dvs. de selvstændige næringsdrivende. For embedsmændene og akademikerne i liberale erhverv lå procenten betydeligt lavere, nemlig på 3–4 %. Det samme gjaldt den murersvend og den daglejer, hvis indtægt er angivet. Embedsmændene var som nævnt ofte privilegerede, og for daglejerne og svendene gør der sig vel det forhold gældende, at de ikke ejede hus, eller at deres huse var så små eller så ringe, at deres grundskat var minimal. Da alle uden eget bord eller disk ikke betalte skat, slap alle tjenestefolkene, der boede hos mester eller stod i en andens tjeneste, for skat, medmindre de ejede grundejendom. Deres indtægt var vel også gennemgående så ringe, at det ville være urimeligt, at de skulle betale skat. Dette forhold førte imidlertid også med sig, at selv de kommis'er og kontorister, der som nævnt lå over håndværkerne i indtægt, slap for at betale skat, ja endog fabriksmesteren på Hiorts sukkerraffinaderi, der angav sin indtægt til 200 rdl., betalte overhovedet ingen skat, fordi han stod i en anden mands tjeneste.

Det er klart, at 10–15 % i skat har betydet mere for den lille håndværker, der kun havde 75 rdl. i årlig indtægt end for storkøbmanden, der havde 600 rdl. At leve for 75 rdl. og hermed forsørge en familie på 3–4 evt. 5 personer kunne i sig selv nok være vanskeligt. Tager vi endvidere i betragtning, at listen over selvangiven indkomst 1810 kun omfatter ca. 325 af de ialt ca. 525 husstande, som købstaden omfattede i 1803 (den var næppe meget større i 1810), må de ca. 200 familier, som ikke er omfattet af listen, have levet under særdeles ringe kår. Dette ses af forskellige forhold; således var den højeste ugentlige understøttelse i 1803 32 β, svarende til årligt ca. 35 rdl., og det var ikke til en familieforsørger, men derimod til en enlig gammel kone. I 1805 blev endvidere en mand og hans kone, der tilsammen havde en indtægt på 26 β om ugen, svarende til ca. 28 rdl. om året optaget i fattigregistret med henblik på evt. understøttelse. De kunne altså ikke leve af de 28 rdl., og der er endvidere talrige vidnes-

Thomas Lorenzen, født ved Kappel 1754, død Haderslev 1834, amtsforvalter i Haderslev vesteramt 1795 og i østeramtet 1815–34, justitsråd 1813.

Tabel 24. Indkomst og levevilkår ca. 1810.

Indtægt i rdl.:	over 300	150—300	100—150	60—90	under 60	(tjenestefolk)	Antal familier, der tjener over 50 rdl.	Antal familier i alt i byen 1803	Familier i procent, der tjener over	
	særdeles gode	udmærkede	rimelige	ringe	på og under eksistensminimum	tålelige			50 rdl.	150 rdl.
Embedsmænd	15	6	5				26	24	(alle)	87
Officerer	8	8	5	1			22	32	69	50
Embedsmandsenker		5	3				8	—		
Læger, advokater, apotekere	4	2					6	4	(alle)	(alle)
Købmænd og fabrikanter	9	4	1	2			16	27	59	48
Gæstgivere	3	10	9	5	(1)		28	29	(alle)	45
Købmands- og gæstgiverenker	3	4	3		(1)		11	10	(alle)	70
Andre handlende				7	(2)		9	23	39	0
Slagtere, bagere, barber, skorstensfejer		9	5	5			19	19	(alle)	47
Vognmænd			1	9			10	6	(alle)	0
Håndværkere	1	11	23	65	(6)		106	145	73	8
Håndværkersvende, daglejere				2	(2)		4	59 ¹⁾	3	0
Kommis'er, kontorister, skrivere			1	6	(2)		9	—		
Enlige kvinder og enker	1		7	11			19	} 80	30	6
Rentiers	4		1				5			
Andet og uangivet	1	3	5	18	(1)		28	67		
Antal familier i alt	49	62	69	131	15		326	} 525	62	21
Antal familier ikke med i listen					199		199			
Antal personer ca.	175	225	250	470	775 + 220 ²⁾ = 995	550		2665		
% af byens indbyggere	6,6	8,4	9,4	17,6	37,3	20,6				

Kilde: RA Rentekammeret Tyske afd. G 140.

Noter: 1) kun daglejere, 2) logerende + beboere på Hertug Hans Hospital + indkvarterede soldater.

På grundlag af listerne over selvangiven indkomst er de enkelte personer grupperet efter erhverv og efter indtægt. Indtægtsgupperne er sat i forhold til hinanden ud fra et skøn over levevilkårene, bl. a. ud fra den viden vi har om fattigunderstøttelserne. De giver nemlig grundlag for at vurdere hvilken indtægt, der er ensbetydende med eksistensminimum. Af kolonnerne yderst til højre i tabellen fremgår derfor, hvor mange familier inden for de forskellige sociale grupper og erhverv, som lå over dette eksistensminimum, og af tabelens nederste vandrette linje fremgår den procentdel af byens indbyggere, der hørte hjemme på de enkelte trin. Det ses heraf, at kun ca. 25 % af byens indbyggere har haft rimelige levevilkår, og de hørte allesammen til inden for overklassen af embedsmænd, officerer, akademikere, købmænd og gæstgivere. Næsten alle familier inden for disse grupper havde rimelige levevilkår. Jo længere vi kommer ned i de sociale klasser, jo færre familier har haft rimelige levevilkår, således som det f. eks. fremgår for daglejernes vedkommende. Vi må derfor antage at de ca. 200 familier, som ikke er med i listen, og som omfattede daglejere, syersker, enlige kvinder, men også adskillige håndværkerfamilier, har levet på eller under eksistensminimum. Deres årlige indtægt har været på under 50 rdl.

byrd om, at man heller ikke kunne leve af den fattigunderstøttelse man fik.

En årlig indtægt på 50 rdl. og derunder må således være ensbetydende med, at man har levet på eksistensminimum, især hvis en familie skulle forsørges hermed. På grundlag af listen over selvangiven indkomst 1810 må vi derfor slutte, at ca. 35 % af byens indbyggere levede på eksistensminimum. Tjenestefolkene, svarende til ca. 20 % af byens indbyggere havde tålelige kår, da de i det mindste fik – om end meget ofte ringe – kost og logi. På andre punkter, bl.a. med hensyn til deres retlige stilling og sociale status, var deres kår derimod særdeles dårlige. Kun ca. 25 % af byens indbyggere havde rimelige eller gode økonomiske kår, mens vi for restens vedkommende, nemlig dem med en indtægt på 60–75 rdl. om året, svarende til ca. 18 % af indbyggerne, må karakterisere levevilkårene som ringe.

Det der først og fremmest springer i øjnene ved datidens indtægts-, formue- og skatteforhold, er altså de enorme forskelle i levevilkår, som de er udtryk for. Det var de få, der tjente pengene og ejede formuerne. Af de 306 personer, hvis indkomst er angivet, havde den øverste tiendedel således ca. 43 % af indkomsterne, mens den nederste kun havde ca. 3,3 %. Lægger vi så hertil de mange familier, som ikke er omfattet af listen, fordi deres indtægt var så ringe, at den ikke kunne bruges som skatteobjekt, bliver indkomstfordelingen endnu mere skæv. Alligevel betalte de få, der havde indtægterne og formuerne, ikke forholdsvis mere i skat; nogen skatteprogression var der altså ikke tale om. Hertil kommer så den bemærkelsesværdigt lave skat, som embedsmændene og akademikerne i liberale erhverv betalte til trods for deres meget høje indtægter. Det var altså først og fremmest de næringsdrivende, der var bærere af datidens – set med nutidens øjne små – skattebyrder, og den lille håndværker betalte her lige så stor en andel af sin indkomst som storkøbmanden.

Med denne gennemgang af borgernes økonomiske forhold må det konkluderes, at der fandtes betydelige økonomiske midler hos den bedrestillede del af borgerskabet. At byens økonomi var anstrengt skyldtes altså udelukkende, at man ikke *ville* yde mere til fælles bedste. Evnen var i hvert fald til stede, noget som krigsårene fra 1807 til 1814 til fulde viste.

KØBMÆND, GÆSTGIVERE OG ANDRE HANDLENDE

Den økonomisk dominerende gruppe borgere i Haderslev var altså købmændene, herunder brændevinsbrændere, bryggere, kornhandlere og fabrikanter af tobak og sukker, og i nær tilknytning hertil gæstgiverne. Talmæssigt var der 1803 tale om 72 personer, dvs. ca. $\frac{1}{4}$ af samtlige borgere, og af dem var ca. $\frac{1}{3}$ købmænd og ca. $\frac{1}{3}$ gæstgivere. Deres fremtrædende position afspejler sig bl.a. ved, at vi blandt dem træffer 13 deputerede borgere og 2 rådmænd. Købmændene var altså tillige den politisk dominerende gruppe i byen. Skatte-

Tabel 25. Forskellige personers og erhvervsgruppers indtægt og skat til kommunen 1810.

	Adresse	Indtægt rdl.	Skat til kommunen rdl. B		%	Tvangslån 1813 rbd.	
Købmænd og fabrikanter							
	Andreas Gydesen	Storegade 2	1250	127	10,2	2880	
	Lorenz Nissen	Storegade 33	700	84	12,0	900	
	Fr. Chr. Richter	Torvet 10	450	72 32	16,1	450	
	J. G. Otzen	Storegade 3	200	49 32	24,8	164	
Gæstgivere							
	A. C. Juhl	Storegade 25	600	92 24	15,4	630	
	Hans Lauritzen	Nørregade 32	150	68 32	45,8	90	
Koncessionerede borgere o. lign.							
	Apoteker Jacobsen	Apotekergade 1	350	72 32	20,8	360	
	Postmester Petersen	Slotsgade 15	700	51 20	7,3	36	
	Fysikus Schumacher	Apotekergade 7	910	27	3,0	36	
Embedsmænd og akademikere							
	Provst Strodttmann	Præstegade 14	750	12	1,6	144	bor i byens ejendom
	Regne- og skrivemester Fehr	Bispegade 1	477	18 24	3,9		
	Ridefoged Rübner	Nørregade 36	1100	30 45	2,8	720	
	Amtsforvalter Lorenzen	Bispegade 13	1100	38 24	3,5	45	
	Advokat Knudsen	Slotsgade 11	560	12	2,1	72	bor til leje
Bager og slagter							
	Slagter Danneberg	Gåskærgade 62	200	38 32	19,3	36	
	Bager Bertel Lund	Bispegade 6	250	53 40	21,5	54	ejede to huse
Større håndværkere							
	Garver J. C. Göhlmann	Storegade 15	200	58 8	29,1	36	
	Bogbinder Claus Nissen	Bispegade 8	175	25	14,3	22	
	Guldsmed J. A. Müller	Smedegade 4	100	14 16	14,3		
	Kleinsmed Jens Paulsen	Vestergade 40	100	16 8	16,2		
	Murermester Math. Christiansen	Vestergade 8	100	16 24	16,5		
	Handskemager Chr. Jürgensen	Lille Klingbjerg 9	150	27 12	18,2	72	
Mindre håndværkere og handlende							
	Væver Otto Holm	Smedegade 2	90	17 8	19,1	8	
	Skomager Hans Lautrup	Storegade 4	75	14 24	19,3		
	Bødker Baltzer Tronier	Slagtergade 1	75	14 8	18,9		
	Snedker Rudolf Fischer	Jomfrugang 15	75	11 8	14,9		
	Skrædder Hans Hielm	Bispegade 10	75	14 36	19,7		
	Farver Hans Petersen	Storegade 71	75	33 8	44,2		
	Vognmand Ebbe Nissen	Slotsgade 12	75	3 40	5,1		bor til leje
	Kniplingshandler Christian Thomsen	Storegade 41	75	9 32	12,9		
	Høker Hans Antesen	Storegade 62	75	8 28	11,4	8	
	Guldsmed Nicolai Hansen	Storegade 11	60	3 40	6,4		bor til leje
Daglejer og svend							
	Murersvend Hans Paulsen	Badstuegade 11	60	4 2	6,7		
	Daglejer Mads Jespersen	Katsund 14	55	1 20	2,6		

Kilde: Som tabel 24 samt skattemønstre 1810 (HBArk. Acta XVIII II 3 Bc II, 1810 og Acta XV B, bilag 3, fattigregnskaber pk. 7. 1810); lånet 1813, jfr. tabel 23.

I listen er for en række udvalgte personer sammenstillet den selvangivne indtægt med den skat (kontribution + standkvarterpenge + fattigskat), som betales til kommunen i 1810. Til sammenligning er anført, hvad de personer, som genfindes 1813, betalte i tvangslån. Det viser sig da, at en meget stor del af de i listen nævnte personer betalte 15–20 % i skat, hvilket svarer nogenlunde til niveauet i dag. Der forekommer naturligvis store afvigelser ind imellem, men det må skyldes, at den selvangivne indkomst er sat for lavt, således

listerne uddyber billedet af deres økonomiske position. Det fremgår heraf, at mange af dem har ejet flere ejendomme i byen og som regel nogle af de største. Af de 72 betalte endvidere 59 mere end 10 rdl. i årlig skat og udgjorde hermed halvdelen af den gruppe borgere, der i 1803 betalte mere end 10 rdl. i skat.

Der var naturligvis forskel på deres økonomiske og sociale position. Dette fremgår bl.a. også af det antal folk, de havde i deres tjeneste. Således havde 17 af købmændene 2–8 folk i arbejde, to havde kun en og fire havde ingen, dvs. at ca. $\frac{3}{4}$ af købmændene tilsyneladende havde en omsætning, der krævede fast hjælp. Byens største virksomhed må nok siges at være rådmand Hiorts sukkerraffinaderi, der var startet i 1798. Foruden en mester arbejdede her fem mænd, og desuden havde Hiort to piger i arbejde. Men også hos købmændene træffer vi ofte mange tjenestefolk i funktion. Købmand og deputeret borger Erik Hofgaard i Slotsgade, der var enkemand, havde således en kommis, en lærling, tre tjenestekarle og to tjenestepiger, foruden to piger i selve husholdningen. I Storegade boede købmændene og brændevinsbrænderne på stribe, bl.a. Matthias Mussmann, en af byens største skatteydere og af en gammel anset købmandsslægt. Han havde fire folk i sin tjeneste. Købmand Andreas Gydesen på hjørnet af Storegade og Gravene havde seks folk i arbejde, og hans nabo købmand Peter Iversen P.søn i Storegade 4 havde fire. Begge var deputerede borgere og var i 1813–15 de to, der præsterede det største beløb, hhv. 2880 og 2160 rbd. til det tvangslån, som da blev pålagt byen af staten. Peter Iversens enke, Maria Margaretha Iversen, testamenterede i 1830'erne hele sin formue til byen.

Også gæstgiverne har hørt til byens mest velstående borgere. Det hang sammen med byens betydning som handelsby. Bønderne kom til byen to gange om ugen, nemlig mandag og fredag for at sælge deres varer og foretage indkøb. De tog da ind hos gæstgiverne, og det var således, at hver gæstgiver havde sine bestemte kunder, ofte fra en bestemt landsby eller del af amtet. Hos gæstgiverne fik bønderne deres vogne anbragt og hestene opstaldet. Her spiste de, og her blev handler afsluttet. Gæstgiverne var ofte også brændevinsbrændere og

som det må være tilfældet for gæstgiver Hans Lauritzen, farver Hans Petersen og til dels også tobaksfabrikant J. G. Otzen og garver J. C. Göhlmann. Dette illustrerer også den usikkerhed, der knytter sig til en alt for håndfast udnyttelse af dette materiale. Den lave skat, embedsmændene og akademikerne betalte, er ikke unormal. De betalte meget ringe kontribution og var delvis fritaget for standkvarterpenge. Det fremgår også af tabellen, at det først og fremmest var grundbesidderne, der betalte skat. De der boede til leje, betalte betydeligt lavere skat. – Ud over kommuneskatten betaltes der også skat til staten, men også her var det først og fremmest grundejerne, der måtte yde. De betalte nemlig den såkaldte husskat, hvis samlede provenu for Haderslevs vedkommende var nogenlunde lige så stort som bykassens årlige kontribution til staten. Herudover fandtes der en rangskat, der dog var af mindre omfang. Heller ikke med hensyn til statsskatterne er der tale om anden progression end den, som størrelsen af de enkelte ejendomme betingede.

ølbyggere. På Sønderbro og Møllepladsen, i Lavgade og på Torvet boede de tæt, og det var især bønderne fra det rige Haderslev Næs, der tog ind her. I Nørregades nordende, ved Gammelting samt i Gåskærgade boede de også side om side. Det var bønderne nordfra, som var kunder her. Storegade husede nogle af de største gæstgivere, mens der derimod kun var få i Slagtergade. Det var altså gennemgående i byens yderkvarterer og på hovedgaderne, at gæstgiverne, i hvert fald de største af dem, boede.

Folketællingen 1803, der viser hvor mange folk, der har været i købmændenes og gæstgivernes tjeneste, sammenholdt med skattelisterne, der viser noget om deres indtægts- og formueforhold, efterlader et klart indtryk af en økonomisk særdeles velkonsolideret klasse, hvis indtjening gennemgående må have været god. Der må have været livlig trafik ud og ind af de mange købmandsgårde med deres talrige kommis'er, handelslærlinge, kuske, karle og piger.

En særlig gruppe handlende var byens kniplingshandlere og uldkræmmere, hvoraf der 1803 fandtes 16. Netop i årene omkring og lige efter 1800 optoges en lang række uldkræmmere i byen, 1793–1807 således ialt 44, hvoraf 27 i 1800–05. I deputeretkollegiets beretning 1798 klagedes der over den betydelige kniplingshandel, som en del bønder i amtet drev i et sådant omfang, »at det kun er få borgere i byen, som omsætter så store summer hvert år og har fri forsendelse. For deres skyld kan ingenting komme til byen«. Det var åbenbart lykkedes at få disse folk til at flytte ind til byen, og det var da også karakteristisk, at 33 af de ialt 47 kniplingshandlere, der overhovedet var optaget i byen, stammede fra amtet og heraf langt de fleste fra vesteramtet; især Skrydstrup sogn var stærkt repræsenteret. Denne omfattende bosættelse i byen medførte, at handelen med uldne varer, især strømper, blev kanaliseret over Haderslev og det i en sådan grad, at uldvarer i en liste over de vigtigste eksportvarer fra hertugdømmerne 1811–12 står anført med Haderslev og Husum som de byer, hvorfra denne eksport hovedsagelig foregik. Det var dog samtidig den eneste vare, som fortrinsvis udførtes fra Haderslev. Disse uldkræmmere rejste naturligvis rundt i amtet og opkøbte deres varer, ja de havde endog en del bondekoner i fast arbejde, men der kan næppe være tvivl om, at deres bosættelse i byen også var medvirkende til at trække bønder til byen og dermed forøge omsætningen hos byens andre handlende og håndværkere.

Også andre handelsdrivende bosatte sig imidlertid i byen på denne tid, og der er grund til at nævne et par navne som eksempler, fordi disse personer meget hurtigt blev fremtrædende borgere i byen, igen et vidnesbyrd om de gode tider for handelen. Peter Kieldrup var født 1757 i Århus og blev i 1802 optaget som borger i Haderslev, hvor han havde ægtet Marie Mussmann. Det var en gammel og velstående købmandsslægt Peter Kieldrup her havde giftet sig ind i, og man må vel sige, at hans udgangsposition hermed var særdeles gunstig. I Haderslev erhvervede han efter sin svigerfaders død 1801 ejendommen

Møllepladsen ca. 1890 med til højre nr. 1 opført 1832 og til venstre nr. 6 opført i 1840'erne; i midten Lavgade 12, opført 1809 af mølleforpagter Hinrich Hinrichsen. Det er et udtryk for de gode tider for byens næringsdrivende under krigen 1807–14. Alle tre huse eksisterer endnu og bidrager med deres små gule Flensborg-sten til at give Møllepladsen et klart helhedspræg.

Storegade 35 og hørte allerede i 1803 til blandt byens største skatteydere. Han slog sig især på korneksport. I folketællingslisterne 1803 står han opført som kornhandler, brænder, brygger og gæstgiver og havde da tre piger og fire karle i sin tjeneste. I 1813 blev han deputeret borger. Det er forbavsende hurtigt, han har kunnet skabe en blomstrende forretning.

Lorenz Nissen var født i Højer og blev i 1801 optaget som borger i Haderslev, hvor han erhvervede ejendommen Torvet 4. Allerede 1803 hørte han til blandt byens 25 største skatteydere og havde da to tjenestepiger og en lærling i sin tjeneste. Hans forretning voksede meget stærkt, og han erhvervede senere ejendommen Storegade 33. Allerede 1807 blev han deputeret borger, et klart vidnesbyrd om hans fremtrædende position, og i 1813 ydede han af byens borgere det fjerdestørste beløb i tvangslån, ialt 900 rdl., mens Peter Kieldrup »kun« ydede 370. Nissens forretning var vokset om muligt endnu stærkere end Kieldrups.

Niels Johansen Julius var født i Hjortlund ved Ribe ca. 1776 og var i 1803 kommis hos rådmandskenken Lucie Jürgensen på Torvet. I 1810 tog han borgerskab som købmand i Haderslev og erhvervede ejendommen Torvet 4. Hans forretning blev vel aldrig en af de stør-

ste i byen, men Julius var en solid og velkonsolideret købmand, der da også i 1821 blev deputeret borger.

Disse tre mænd illustrerer meget klart, hvilke muligheder, der var for at skabe en blomstrende købmandsforretning i Haderslev i årene mellem 1800 og 1810. Selv krigen med England fra 1807 synes ikke at have ændret de gode konjunkturer væsentligt, måske tværtimod. De franske troppers indkvartering 1808, som skal omtales nærmere i det følgende, betød i hvert fald øget omsætning for byens købmænd og andre handlende, og først op imod 1820 blev en tilbagegang mærkbar.

HÅNDVÆRKERNE

Talmæssigt udgjorde håndværkerstanden vel nok den største sociale gruppe i byen. Der var 1803 ca. 180 håndværksmestre, svarende til ca. $\frac{2}{3}$ af borgerne, dvs. dem der havde borgerskab i byen, fordi de drev næring eller ejede grundejendom. Med deres familier og tjenestefolk omfattede de næsten halvdelen af købstadens samlede indbyggertal på 2669 i 1803. Deres position i bysamfundet var imidlertid begrænset, og kun to håndværkere, en guldsmed og en bogbinder, var deputerede borgere i 1803. Undersøgelsen af indkomst-, formue- og skatteforholdene har endvidere vist, at de i indtægt lå langt under embedsmændene, købmændene, gæstgiverne og andre handlende. Denne beskedne plads i bysamfundet havde altid karakteriseret håndværkerstanden; men i Haderslev var den måske endnu mere udpræget omkring år 1800 som følge af den tilbagegang, som håndværket havde været inde i i sidste halvdel af 1700-tallet på grund af konkurrencen fra Christiansfeld.

Håndværkerne var i Haderslev som overalt pålagt en lang række restriktioner og bestemmelser angående udøvelsen af deres håndværk. Det var dels bestemmelser, som det offentlige pålagde, dels bestemmelser, som pålagdes af håndværkerne selv. Et væsentligt formål med de mange restriktive bestemmelser havde været at sikre forbrugerne varer af tilstrækkelig kvalitet og til en rimelig pris; men et mindst lige så væsentligt formål var og blev i hvert fald i stigende grad at sikre de enkelte håndværkere imod ubillig konkurrence, der kunne bidrage til at forringe deres eksistensgrundlag.

Til at varetage disse to formål havde man først og fremmest lavene, der var sammenslutninger af håndværksmestre inden for samme fag, og som havde deres oprindelse helt tilbage i middelalderen. I Haderslev fandtes der ca. 1800 ialt 12 lav, nemlig for finbagere, slagtere, vævere, skræddere, skomagere, handskevagere, bødkere, rebslagere, snedkere, garvere, smede og murere. Af disse var to, nemlig finbagernes og slagternes såkaldt lukkede lav, dvs. at der var fastsat et maksimalt antal mestre i byen for det pågældende lav. Der skulle altså dø en mester for at en ny kunne optages.

Dette systems ulemper er ikke vanskelige at få øje på. Et lav havde

en slags monopol på fremstilling af en bestemt vare, dvs. konkurrence på pris og kvalitet til fordel for forbrugerne kunne hindres af lavene. Unge uddannede svende hindredes endvidere i at etablere sig som mestre og dermed ofte i at stifte familie, da en svendeløn ikke slog til til at forsørge en familie. Et middel for en svend til at nedsætte sig som mester uden om lavene var at ansøge myndighederne om koncession som såkaldt frimester, dvs. mester uden for lavet. En sådan ansøgning om koncession blev imidlertid sendt til høring hos lavene, der således kunne gøre deres indflydelse gældende. Myndighederne synes nemlig at have været meget forsigtige med at give koncessioner som frimester imod lavenes ønske.

Der var i slutningen af 1700-tallet, da lavsvæsenet begyndte at komme i forfald, bestræbelser i gang for at få gennemført mere liberale forhold inden for håndværket og få nedbrudt noget af den monopolstilling, som lavene indtog. Således havde regeringen ved en forordning af 9. februar 1756 gennemført en større offentlig kontrol med lavene, bl.a. med det formål at hindre, at lavene udnyttede deres faktiske monopol.

Et forhold, som synes at have været i brændpunktet i begyndelsen af 1800-tallet, var vandretvangen, dvs. den pligt, som svendene havde til efter udstået læretid i et bestemt antal år at forlade den by, hvor de var udlært, for at dygtiggøre sig ved arbejde andetsteds. At finde arbejde andetsteds var imidlertid ikke altid så ligetil, og disse vandreår dækkede derfor uden tvivl over en betydelig arbejdsløshed. Af de mange svende, som kom gennem Haderslev, var det kun et fåtal, som fik arbejde hos byens mestre. Svendene var derfor stærkt utilfredse med denne vandrepligt, der af dem måtte føles som et middel fra mestrenes og lavenes side til at forhindre dem i at nedsætte sig som mestre og stifte familie og hjem. Og vandrepligten kunne da også udnyttes og blev udnyttet efter lavenes forgodtbefindende. I 1803 udtalte rebslagerlavet i Haderslev således, at vandrepligten var mere til skade end gavn: »I stedet for at forøge håndværkerens dygtighed og duelighed, bidrager vandreårenes formålsløse omstrejfen til forfald i sæder og skikke, og den, der forlod sin fædrene by sund og rask på legeme og sjæl, vender alt for ofte forkrøblet tilbage«. Snedkerlavet var derimod af en anden opfattelse i 1824: Pligten til at vandre »er særdeles sund såvel for svendene som for almenheden. Erfaringen viser nemlig, at de mest berejste mestre er dem, der udfører det bedste arbejde«. Rebslagerlavet ønskede imidlertid med deres udtalelse at støtte en ansøgning om fritagelse for vandreårene, snedkerlavet det modsatte, og derfor kunne man argumentere både for og imod vandreårene.

Hvis et lav gik ind for en fritagelse for vandrepligten eller for, at en svend tildeltes koncession som frimester, fulgte myndighederne som regel lavets indstilling. Anderledes var det derimod, hvis lavet gik imod lempelser. I sådanne tilfælde var myndighederne ikke altid til sinds at følge lavet, selvom man endnu i begyndelsen af 1800-tallet

søgte at undgå at lægge sig alt for meget ud med lavene. Der kunne være flere grunde til, at man gik imod lavet. Det kunne være begrundet i et ønske om at modarbejde lavenes stærke monopolagtige stilling, især hvis man vidste, at der var arbejde nok. Der kunne imidlertid også være andre og mere »kontante« grunde. Dette ser vi i Haderslev nok klarest i forbindelse med de mange ansøgninger fra kvinder om tilladelse til at forfærdige damebeklædning, ofte i forbindelse med en ansøgning om at undervise i syning. Oftest nægtede skrædderlavet at godkende disse ansøgninger, idet det mente at lide skade derved; men meget ofte blev tilladelserne givet imod lavets ønske. Det er klart, at disse enlige kvinder herved fik mulighed for at erhverve sig en nødtørftig beskæftigelse, hvorved de ikke senere kom til at ligge byens fattigkasse til byrde, og dette var uden tvivl en væsentlig grund til, at man gav så mange tilladelser af denne art.

En lignende grund til at gå imod lavet finder vi i en sag fra 1810; men her er der måske i lige så høj grad tale om et forsøg fra borgmesterens side på at bryde skrædderlavets monopol. I 1807 søgte skræddersvend Poul Petersen i Haderslev magistraten om koncession som frimester. Lavet, der blev hørt om ansøgningen, kunne ikke anbefale den, da det efter dets mening var svært i hertugdømmerne at finde en by, der havde så mange uddannede skræddere som Haderslev. I første omgang fulgte magistraten lavet og nægtede at anbefale koncession, men da Poul Petersen indgav en ny ansøgning, anbefalede magistraten, og Poul Petersen fik sin koncession som frimester den 22. december 1810, trods lavets negative indstilling.

På dette grundlag opstod der en vældig strid mellem skrædderlavet og borgmester Niels Sørensen, der var skrædderlavets bisidder, dvs. skulle mægle og evt. dømme i stridigheder inden for lavet. Dette mente, at borgmesteren ikke havde varetaget lavets interesser på tilfredsstillende måde, og det indgav derfor en klage til regeringen dels over den tildelte koncession, dels over borgmesteren. Klagen var holdt i en meget skarp tone med voldsomme beskyldninger imod borgmesteren. Denne gav selv en meget vidtløftig fremstilling af sagen, og heraf fremgår bl.a., at forholdene inden for skrædderlavet ikke var de allerbedste. Oldermændene var stærkt forfalden til drikkeri og drev omkring på gader og værtshuse, mens konen måtte tjene til det daglige brød. Om borgmesterens egen rolle i sagen hedder det, at Poul Petersen var gift med en sindssvag kvinde, og efter overstået militærtjeneste havde nedsat sig i Haderslev for ved egen flid at forsørge sin familie, selvom han ikke havde kunnet opnå lavsrettigheder. Da lavet af den grund var faldet over ham, havde han klaget sin nød til borgmesteren, der havde rådet ham til at søge koncession som frimester. Da koncessionen lod vente på sig, og lavet igen stævnedes Poul Petersen for ulovlig virksomhed, påtalte borgmesteren dette og opfordrede lavet til at optage ham til det mindst mulige gebyr. Borgmesteren havde da fået det indtryk, at lavet var indforstået hermed; men desuagtet havde lavet krævet 10 rdl. af Poul Petersen. I mellemtiden var

S

**Wir geschworne Meisterleute und Meistere des
loblichen Böttcher-Nimts, in der Königl. Dänne-**

markischen See- Kauf- und Handels-Stadt Hadersleben, bescheinigen hiemit,
dass gegenwärtiger Geselle, Namens *Peter Jensen Due* von *Anders Ojenshus*
gebürtig, so 22. Jahr alt, und von Statur *Mittel Mäßigkeit* auch *schöne* Haaren ist, bey uns
allhier 1 Jahre, 6 Wochen in Arbeit gestanden, und sich solche Zeit über treu, fleißig, stille, friedsam
und ehrlieh, wie einem jeglichen Handwerks-Gesellen gebühret, verhalten hat, welches wir also attestir-
ren, und deshalb unsere sämtliche Mitmeistere, diesen Gesellen, nach Handwerks-Gebrauch, überall zu
fördern, geziemend ersuchen wollen.

Hadersleben, den 14 April Anno 1828.

Christen Petersen Boeg
Wo obigen Gesellen an hies.
Gn. Kommissar sein

Meistermann

Jens Christian Hansen

Meistermann

Erich Petersen Prøge

P. Jensen Lars

Anbefaling, dateret 14. april 1828,
or bødgersvend Peter Jensen Due,
ter efter at have arbejdet hos bød-
der Christian Petersen Boeg i et år
og seks uger, nu ønsker at drage vi-
lere på vandretfærd.

koncession blevet bevilget, og Petersen ønskede derfor ikke at betale
det forlangte optagelsesgebyr, som lavet imidlertid fastholdt. Borg-
mesteren havde da holdt med Petersen, og på et møde, som lavet
havde krævet indkaldt, var lavet derfor gået stærkt i rette med borg-
mesteren på grund af dennes holdning i hele sagen.

De første årtier af 1800-tallet medførte en række lempelser i de
ældgamle, til dels hævdvundne bestemmelser, som gjaldt for lavene
og for udøvelsen af håndværk i det hele taget. Myndighedernes hold-
ning var imidlertid ikke konsekvent. Man søgte først og fremmest at
fjerne de værste urimeligheder inden for lavsvæsenet; men meget ofte
veg man tilbage fra at lægge sig ud med lavene, og om nogen afskaf-
felse af lavsvæsenet var der slet ikke tale. Man tillod endog oprettel-
sen af nye lav. Så sent som i 1834 oprettedes et sadelmagerlav og i
1839 et tømmerlav i Haderslev. I begge tilfælde var det dog med den
udtrykkelige klausul, at lavene ikke udelukkede nogen fra at udøve
det pågældende håndværk, hvis det skete på fagligt forsvarlig måde.
Formålet med disse to lav var først og fremmest at sikre den faglige
kvalitet af det udførte arbejde.

Tabel 26. Håndværkere og håndværkerkår ca. 1800.

	Indkomst 1810				Andel af mestre 1803 med over 50 rdl. i 1810 %	Antal udovere 1803			Mestre 1787		Lav	
	100 rdl. og derover	75 rdl.	50—74 rdl.	i alt		mestre og enker	svende og lærlinge	i alt	Kob-stad	Slots-grund		
Nær-rings-mid-del	Slagter	7			7	—	4 + 1	3	8	6		×
	Bager	5	2	2	9	75	12	5	17	7		×
Beklædnings-fremstilling	Væver	2 ¹⁾		1	3	50	6	8	14	9	3	×
	Farver og blegere	2	1		3	75	3 + 1	5	9	2		×
	Skrædder		7	3	10	59	17	13	30	14	6	×
	Altflikker			1	1	11	9		9			×
	Hattemager	1	1		2	67	3	2	5	2	2	×
	Skomager	2	7	5	14	61	23	29	52	28	6 + 1 ³⁾	×
	Parykmager		1		1	50	2	1	3	3	1	×
Handskemager	3		1	4	40	8 + 2	18	28	13		×	
Træforarbejdning og møbelfremstilling	Bødker		1		1	50	2	2	4	3	3	×
	Rebslager	2	2		4	57	7	18	25	6	2	×
	Knoppemager		1		1	50	2	1	3	2	2	×
	Klodsemager		1		1	—						×
	Stolemager	2		2	4	—	2	1	3	2		×
	Snedker		3	4	7	50	11 + 3	14	28	11	1	×
	Sadelmager	4			4	80	5	11	16	3	1	×
Drejere		2	1	3	100	3	3	6	2	3	×	
Papir, læder, skind, ler, graf. virks.	Bogtrykker	1			1	100	1	2	3	1		×
	Bogbinder	1			1	50	2	1	3	2		×
	Garver	1	1	1	3	27	10 + 1	7	18	6		×
	Pottemager		1	1	2	50	4	2	6	3		×
Metal-forarbejdning	Grovsmed	2	1		3	75	3 + 1	9	13	8	1	×
	Kleinsmed	2 ²⁾	1	1	4	80	4 + 1	6	11			
	Anden sined	2		1	3	—	2	1	3	2 ⁴⁾	1 ⁵⁾	
	Tinstøber					0	2		2	2		
	Guldsmed	3		2	5	—	4	12	16	3		
	Gørtler	1	1		2	100	2		2			
Bygge-virksomhed	Murer	2	1		3	100	3	3	6	5		×
	Tømrer	2			3	100	3	2	5	5	1	×
	Maler		1	1	2	67	3	3	6	3	1	×
	Blikkenslager			1	1	100	1		1	1		×
	Glarmester					0	2		2	3		×
Urmager		2		2		1	1	2		2	×	
I alt	47	38	29	114	67,2	166 + 10	183	359	157	37		
Andre håndværkere	1 ⁶⁾	1 + 2 ⁷⁾	1 ⁸⁾	5		1 ⁹⁾	1 ¹⁰⁾			2 ¹¹⁾		

Kilde: Som tabel 24; folketælling 1803 (jfr. tabel 1), liste over håndværkere og lav i kob-staden og på Slotsgrunden 1787.

Noter: I kolonnen mestre og enker (1803) angiver f. eks. 4 + 1: 4 mestre + 1 enke, i alt er der altså tale om 166 mestre + 10 enker. 1) begge 90 rdl., 2) heraf 1 90 rdl., 3) traskomager, 4) heraf 1 kobbersmed, 5) kobbersmed, 6) »Kesselführer« 1) 1 »Kratz-macher« + 2 enker, 8) enke, 9) buksemager, 10) hjulmager, 11) 1 hjulmager + 1 kurve- og sivmager. — × yderst til højre betegner at der findes et lav for det på-gældende håndværk.

Tabellen registrerer alle håndværkere og håndværkerenker i folketællingen 1803, samt disses svende og lærlinge. Endvidere er anført de indkomster, som de forskellige håndværkere, der for størstedelen er identiske med håndværkerne i 1803, selvangiver 1810, således at der herigennem siges noget om de forskel-

HÅNDVÆRKERKAR

Det var naturligvis ikke alle håndværkere, der var lige godt stillet rent økonomisk. Nogle havde adskillige svende og lærlinge i deres tjeneste, mens andre kun fik til det nødtørftigste udkomme ved deres eget arbejde. Listen over selvangiven indkomst fra 1810 viser klart, at der inden for en række håndværk var enkelte mestre, hvis indtjening var særdeles god, og som i nogen grad synes at have udkonkurreret deres fagfæller. Det gjaldt bl.a. guldsmedene, smedene, handskemagerne, garverne, stolemagerne og sadelmagerne. Listen illustrerer imidlertid også, at der var håndværk, som var særdeles dårligt stillet. Nogle håndværk forekommer slet ikke i listen, og det har betydet, at deres udøvere har haft under 50 rdl. i årlig indtægt. Det gælder således tinstøbere og glarmestre. Også for en række håndværk, som forekommer i listen, fremgår det, at indtjeningsforholdene var ret dårlige. Det gælder væverne, hvoraf der i 1803 var seks, og heraf tjente to 90 rdl. og én 55 rdl., mens resten ikke er med i listen. Af byens fire pottemagere havde én 75 og én 55 rdl., og af byens 17 skræddere lå syv på en årlig indtægt på 75 rdl. Også altflikkerne, der både omfattede lappeskræddere og lappeskomagere, havde ringe kår.

Også når vi ser på antallet af svende og lærlinge, fremgår det, at skrædderne ikke hørte til de bedst stillede håndværkere. Byens 17 skræddere havde kun 13 svende og lærlinge, mens skomagerlavet omfattede 23 mestre, der havde 29 svende og lærlinge i arbejde. Af listen over selvangiven indkomst fremgår det også, at deres indtjening gennemgående synes at have været noget bedre end skræddernes, selvom der også her var nogle, som sad hårdt i det. Skomagernes lav var byens største, men det store antal mestre var ikke noget særsyn for Haderslev, idet skomagere fandtes i stort tal både i kongerigets og hertugdømmets byer.

Mere specielt for Haderslev var de mange handskemagere og formentlig delvis sammenhængende hermed de mange garvere, hhv. 10 og 11. I 1793 hedder det i forbindelse med klagerne over konkurrencen fra Christiansfeld, at det eneste håndværk i Haderslev, der havde afsætning til andre byer, var handskemagernes, »der kan blive af med alle de handsker, som de kan lave. Da de for det meste er fattige og ikke har formue til at købe læder for, så bliver de hjulpne med forskud af en herværende købmand, som afkøber dem alle deres handsker og sender dem tillige med mange andre i Jylland og Fyn

lige håndværks kår. Gode kår har der været for f. eks. bagere, farvere, drejere, bogtrykkere, smede, murere og tømrere, selvom der naturligvis ikke kan tages højde for, om der i tiden 1803–10 er kommet flere mestre til, således at forholdene forrykkes. F. eks. fremgår det, at antallet af stolemagere, andre smede, samt guldsmede er steget i de mellemliggende år. I tabellen er yderligere anført, hvor mange mestre, der var inden for de enkelte fag i 1787, både i købstaden og på Slotsgrunden. For fag som slagtere, vævere, skomagere, murere og tømrere er antallet af mestre gået tilbage, uden at vi dog deraf kan slutte, at det var ensbetydende med dårlige kår for de pågældende håndværk. For slagtere, murere og tømrerne var det i hvert fald ikke tilfældet, mens det derimod nok kan siges om væverne.

som færdigvarer til Tyskland«. I de første årtier af 1800-årene var erhvervet stadig i god gænge, selvom listen 1810 antyder, at et par enkelte mestre har været dominerende. Flere lokale svende slog sig ned som mestre i byen, og i 1813 havde handskemager Christian Jürgensen endog planer om at udvide sin virksomhed til fabrikslignende omfang. Han indsendte i den anledning en ansøgning til kommercekollegiet i København om et lån på 1500–2000 rdl. til start af sin fabrik. Ansøgningen var bilagt 12 par læderhandsker, som fandtes at være »af fremragende god beskaffenhed«, hvorfor kollegiet da også var villig til at støtte foretagendet, men desværre manglede midler.

I modsætning til skomagerne synes handskemagerne kun i ringe grad selv at have forarbejdet hud til brug for fremstillingen af færdigprodukter. Det var byens mange garvere, der leverede færdige skind til deres produktion. Der fandtes i 1803 11 garverier i byen, men disse leverede ikke kun skind til lokale håndværkere; det hedder 1811, at de afsatte deres produkter på jyske markeder. Der var altså andre end handskemagere, der havde udenbys afsætning. Alt ialt må man dog nok antage, at de allerfleste af håndværkerne først og fremmest producerede for det lokale marked bestående af by og opland.

I byen fandtes i 1803 tre murermestre og tre tømrermestre, der havde ialt hhv. tre og to svende. Sammenlignet med perioden før 1803 var der tale om en fremgang og nyorganisering af disse to erhverv, der er så vigtige for byggeriet. I 1775 fandtes slet ingen tømrere, og først i 1783 var murerlavet blevet genoprettet. Forholdene havde nemlig tidligere været så dårlige, selv efter branden 1759, at det oprindelige lav var ophørt med at eksistere. Ved genoprettelsen 1783 bestemtes det endvidere, at murere og tømrere fremtidigt kun måtte drive et af disse håndværk. Af en liste over håndværkere fra 1787 synes det dog at fremgå, at murerne stadig udførte tømrerarbejde. Der nævnes heller ingen tømrere i 1798, men i 1803 skelner folketællingen klart mellem murere og tømrere. Tømrerne havde dog endnu ikke deres eget lav. Først så sent som 1839 oprettedes et tømrerlav, selvom et bevaret signet for et tømrerlav med årstallet 1811 synes at vise, at der allerede tidligere var skabt et sådant lav. Endnu i 1793 klagede en ukendt Haderslevborger i forbindelse med den almindelige klage over håndværkets forfald over murer- og tømrerhåndværket:

»De fleste af de såkaldte mestre har aldrig været i udlandet, har ikke lært tilstrækkeligt og kan hverken gøre tegning til en bygning eller lave et overslag over de dertil nødvendige byggematerialer. Deres svende og håndlangere er for største delen åbenbare klodrianer og dagdrivere, som enten har været kuske, tjenere, forarmede håndværkere eller lediggængere, og som i nøden tager deres tilflugt til denne forretning, hvor de kan blive antagne uden prøve. Thi der er også mangel på dårlige murere. . . . Derfor ville det være gavnligt for enhver af denne bys indvånere, hvis der blev indkaldt fremmede forstandige murere og tømrere. De ville få meget at gøre i mange år for at genoprette det, som disse fuskere har ødelagt. Men hvorledes kan dette ske, så længe der består et sådant håndværk og sådanne privilegerede klodrianer bliver tålt.«

ukkerskål udført ca. 1810 af guldmed Martin Heinrich Petersen, der er en af byens mest velstående åndværksmestre, og boede i Klosteret 3. Selve skålen er af blå glas og anbragt i en trådkurv, som er medet af glatte firkantede og rifede runde tråde af sølv; et meget smukt eksempel på, hvad en laderslev-håndværker formåede i 800-tallets begyndelse. Skålen tilhører Haderslev Museum.

Om forholdene har været slet så dårlige, som den ukendte forfatter her udmaler det, er måske tvivlsomt. I 1803 var forholdene uden tvivl anderledes, idet de fleste af de murere og tømrere, som da fandtes i byen, var kommet til byen efter 1793, og i hvert fald en af dem, muremester Niels Raben, vandt i de følgende år anerkendelse som en god håndværker. Endnu i 1816 klagedes der dog over murernes dårlige arbejde.

Lavene udviste som nævnt stor nidkærhed, når det gjaldt om at forhindre, at der blev for mange om brødet. Derfor er det også rimeligt at måle fremgang eller tilbagegang ved at se på antallet af mestre over en årrække. Inden for en række håndværk kan der således 1773–1803 konstateres et stigende antal mestre. Det gælder bl.a. bagere, rebslagere, snedkere, sadelmagere, garvere og guldsmede, og da der samtidig hos rebslagerne, snedkerne, sadelmagerne og guldsmedene var beskæftiget et ret stort antal svende og lærlinge i forhold til mestre i 1803, kan der næppe være tale om en tilbagegang for disse håndværk. I antallet af tjenestefolk, først og fremmest svende og lærlinge, har vi nemlig også et middel til at vurdere den økonomiske situation såvel for et enkelt erhverv eller håndværk som for byen som helhed. Til grund for beskæftigelsen af en medhjælper, enten en færdiguddannet (svend, kommis e.l.) eller til oplæring (læredreng) har nemlig ligget en bestemt arbejds- eller produktionsydelse. Dette ses især i de deciderede håndværk, hvor maskiner på dette tidspunkt spillede en ganske ubetydelig rolle. Af de ca. 180 håndværksmestre havde ca. halvdelen tjenestefolk. Som eksempel kan tages skomagerhåndværket; af de ialt 23 skomagermestre havde 15 svende eller læredreng, og ca. halvdelen af disse havde endog 3–4 svende og læredreng. Resten arbejdede selv, men af disse otte havde dog to tjene-

stepige, dvs. kun seks var uden tjenestefolk af nogen art. Selv inden for håndværk, hvor der kan konstateres en tilbagegang i antallet af mestre 1773–1803 – det gælder slagtere, tobaksfabrikanter, vævere, hattemagere, handskemagere, bødkere, drejere og urmagere – viser der sig dog at være basis for beskæftigelse af et varierende antal svende. Der er dog ingen tvivl om, at håndværksmestrene uden tjenestefolk gennemgående var dårligt stillede rent økonomisk, og at det er blandt dem, vi skal søge en meget stor del af den store gruppe borgere, som levede på eller under eksistensminimum. Store økonomiske og sociale forskelle gjorde sig således gældende inden for håndværkerstanden.

Efter denne gennemgang af byens og de enkelte grupper af borgeres økonomiske tilstand ved begyndelsen af 1800-tallet må vi nok alt taget i betragtning konkludere, at den tilbagegang, som byen havde været inde i lige siden den store brand i 1759 nu var ved at være slut, uden at vi dog kan tale om nogen markant fremgang. Klagerne, bl.a. over konkurrencen fra Christiansfeld, hørte i hvert fald op ca. 1800.

Der var grupper i byen, først og fremmest købmændene og gæstgiverne, som i forvejen havde gode kår, og som nu begyndte at mærke en svag fremgang. Håndværkerstandens kår har vel kun været tålelige, men en række håndværk var i god gænge med bl.a. udenbys afsætning. En meget, meget stor del af byens indbyggere mærkede imidlertid ikke noget til, at tilbagegangen var ved at være slut. For dem var levevilkårene stadig lige elendige, og forskellen på rig og fattig uddybedes endnu mere i løbet af krigen 1807–14, der kom til at betyde gode år for byens købmænd, gæstgivere og visse håndværkere.

Fattigdom og fattigforsorg

UNDERKLASSENS LAVESTE LAG

Det er ovenfor blevet hævdet, at ca. 35 % af byens indbyggere ca. 1800 levede på eller under et eksistensminimum. Dette tal hviler naturligvis på et skøn, og det er muligt, at tallet måske »kun« er 30 %. Under alle omstændigheder må man imidlertid nok gøre sig klart, at en meget, meget stor del af datidens befolkning levede under umenneskelige forhold, og det gjaldt både med hensyn til ernæring, beklædning, sundhed samt boligmæssige og sanitære forhold.

I forhold til denne meget høje procent er det antal, der i folketællingen 1803 anføres som fattige, meget lavt. I Haderslev fandtes nemlig ifølge denne folketælling kun 22 fattige med 3 ægtefæller, dvs. de fleste af de 22 var enlige kvinder, samt 15 børn og 1 »anden familie«, ialt 41 personer. Disse familier er enten anført som fattige eller nydende almisser eller fattigunderstøttelse. Tager vi endvidere de familier med, der er anført med et erhverv, men hvor der tillige tilføjes fattig e.l. bliver tallet lidt højere, nemlig 57. Det er især familier inden for de to grupper lige over de fattige i det sociale hierarki, der anføres som fattige, nemlig daglejerne og enlige kvinder samt et par familier i grupperne svende eller faglært arbejder med eget hjem.

Disse 57 personer udgjorde imidlertid kun 2,1 % af byens indbyggere. Selv i forhold til hertugdømmets øvrige købstæder, hvor der ifølge folketællingen 1803 fandtes ca. 5,3 % fattige, ville der i Haderslev derfor være meget få fattige. Set i forhold til de 35 %, der synes at have levet på eller under eksistensminimum, er der overhovedet ingen overensstemmelse. Forklaringen herpå er, at folketællingen kun anfører dem som fattige, der nød fattigunderstøttelse eller almisser, samt eventuelt enkelte familier, der efter tællernes skøn måtte anses for fattige.

Dette hænger sammen med, at datidens samfund kun anerkendte visse former for fattigdom som berettigende til fattigunderstøttelse. Generelt kan vi sige, at værdigt trængende først og fremmest var gamle og syge mennesker eller sådanne personer, der i den grad var svækket på helbred, førlighed, sanser og forstand, at de overhovedet ikke var i stand til eller kun i meget ringe omfang kunne forsørge sig selv; endvidere familier eller enkeltpersoner, som på grund af svagelighed, evt. sygdom i kortere eller længere tid, mange børn, tiltagende alder o.lign. ikke var i stand til at tjene så meget, som behøvedes til

Tabel 27. Fattige i Haderslev købstad 1803–05.

	Optaget i fattigregistret 1805						Heraf tildelt fattighjælp						Fattige iflg. folketæll. 1803	
	ægtepar	enlig mand	enlig kvinde	børn	i alt	% af indb.	% af indb.	i alt	ægtepar	enlig mand	enlig kvinde	børn	Antal i alt	% af indb.
1. kvarter			4	2	6	1,8	1,8	6			4	2	2	0,6
2. kvarter	2	1	10	6	21	9,0	7,3	17	1	1	8	6	3	1,3
3. kvarter	7		5	19	38	12,0	9,1	29	3		4	19	4	1,3
4. kvarter	9	1	9	24	52	11,3	5,6	26	5		6	10	27	5,8
5. kvarter			4	2	6	2,9	2,9	6			4	2	4	1,9
6. kvarter	5	1	9	16	36	9,5	3,2	12	3	1	2	3	1	0,3
7. kvarter	4	1	12	21	42	12,1	6,0	21	1		8	11	9	2,3
8. kvarter	3	1	5	15	27	7,0	1,5	6		1	4	1	7	1,8
I alt	30 = 60 personer	5	58	105	228	8,5	4,6	123	13 = 26 personer	3	40	54	57	2,2
	123 voksne								69 voksne					

Kilde: HBArk. Cod. 377 (Acta XV B); folketælling 1803 (jfr. tabel 1).

Note: Kvarterinddelingen fremgår af kortet side 72–73.

I tabellen er over for hinanden stillet de personer, som er optaget i fattigregistret 1805, og de personer heraf, som tildeltes fattighjælp. Endvidere er til sammenligning anført det antal personer, der i folketællingen 1803 er anført som fattige. Tallene viser, at der er betydeligt flere fattige end folketællingen antyder, og at det kun er ca. halvdelen af disse, der tildeles fattighjælp. Regnes Hertug Hans Hospitalets 45 beboere med, må ca. 10,4 % af byens indbyggere opfattes som fattige. Tallene viser endvidere i hvilke kvarterer af byen, de fattige boede. Det var især i 3., 4., 6. og 7. kvarter, bl. a. Klosteret, Præstegade, Jomfrugang, Vestergade, den yderste ende af Storegade, samt Slagtergade. Der er altså tale om side- og baggader samt yderkvarterer, mens byens hovedgader f. eks. i 1. og 5. kvarter, bl. a. Nørregade, Slotsgade og Storegades indre del, havde færrest fattige.

deres eget eller deres børns nødtørftigste underhold. Også forældreløse børn, eller børn, hvis forsørger tilhørte en af de to her nævnte kategorier, kunne modtage offentlig understøttelse, som regel ved at de af det offentlige blev anbragt i pleje hos borgere i byen. Det er altså i denne forbindelse værd at bemærke, at personer, som var arbejdsdygtige, principielt ikke kunne modtage offentlig understøttelse, uanset om de så havde arbejde eller ej. I moderne forstand ville de blive regnet for trængende; men efter datidens målestok var de det ikke. Begrebet arbejdsløshed anerkendtes altså ikke, man talte i stedet om, at disse personer var arbejdssky. Der er derfor ingen tvivl om, at det er blandt dem, som var arbejdsdygtige, men som enten intet arbejde havde eller i heldigste fald havde et arbejde, som de ikke kunne leve af eller forsørge en familie med, at vi skal søge en meget stor del af de personer, som levede på eller under eksistensminimum.

Allerede gennemgangen af håndværkerne viste dels, at der var visse håndværk, som var særdeles dårligt stillede, dels at der inden for en række håndværk var enkelte håndværkere, som i nogen grad havde udkonkurreret deres fagfæller. Især håndværkere uden tjeneste-

folk af nogen art måtte anses for dårligt stillede. Blandt håndværkerne fandtes der således en stor del, der havde hjælp behov, men altså ud fra datidens kriterier ikke fik den.

En nærmere præcisering af hvilke erhverv og fag, der var dårligt stillede, får vi gennem et fattigregister fra 1805. Den offentlige fattigforsorg i Haderslev blev i årene 1802–05 nyordnet, og i den anledning foretog man en registrering af alle de husstande, hvis forhold var af en sådan art, at de syntes værdigt trængende ud fra datidens kriterier. Dette register omfatter ialt 228 personer eller 8,5 % af byens indbyggere. Af de 228 var 105 børn, her forstået som alle personer der uanset alder boede hos forældre, 58 var enlige kvinder eller enker og 5 var enlige mænd, mens der var 30 ægtepar. Efter registreringen og undersøgelsen af disse personers økonomiske og sociale forhold især med henblik på deres arbejdsdygtighed og altså dermed »uværdighed«, foretog man i fattigkollegiet en vurdering af, hvem der var berettiget til at modtage offentlig støtte. Man fandt da, at ialt 123 (incl. børnene), svarende til 4,6 % af byens indbyggere var berettiget til støtte enten til familien eller husstanden som sådan eller til et enkelt medlem, f.eks. et sygt barn eller en syg bedstemor. Det er imidlertid ikke kun disse 123, der skal henføres til gruppen fattige. Vi kan roligt opfatte alle registrets 228 personer som den dårligst stillede gruppe af alle byens indbyggere. Også de 105, som ikke fandtes værdige til støtte, sad i særdeles trange kår.

Af de 35 mænd, der forekommer blandt de 228 personer i fattigregistret, kan de 28 identificeres i folketællingslisterne 1803, og det viser sig da, at der er tale om menige soldater, daglejere, svende med eget hjem samt småhåndværkere, bl.a. skomagere. Dette billede af hvilke erhverv, der var særligt truede, falder i tråd med undersøgelser af forholdene på samme tid i bl.a. Egernførde og Husum samt i Horsens. Det er heller ikke svært at finde en forklaring på, at netop disse erhvervsgrupper synes særligt hårdt truet af forarmelse. En svend fik normalt kost og logi hos arbejdsgiveren samt et mindre pengebeløb som løn, og en svend, der stiftede familie og derfor ikke kunne bo hos mester, kunne ikke opnå en tilstrækkelig høj løn til, at han og hans familie kunne leve af den. Det samme gjaldt de menige soldater. De, der kun havde sig selv at tænke på, var nogenlunde godt stillede under militærtjenesten, selvom de ofte har boet under elendige indkvarteringsforhold, men så snart en menig soldat havde kone og børn, var han betydeligt vanskeligere stillet. Han måtte da uden for tjenestetiden forsøge at tjene lidt penge ved tilfældigt arbejde, og hans kone måtte også hjælpe til med at skaffe føden til huse.

At også daglejerne, de ufaglærte arbejdere, var truede af armod, forstås let, når man betænker, at de gennemgående udførte det samme arbejde som tjenestekarlene hos gæstgiverne, købmændene og embedsmændene, nemlig som kuske, gårdskarle, bude, lagerarbejdere o.lign. De fik dog næppe ret meget mere i løn end tjenestekarlene, der havde fri kost og logi, og dog skulle de forsørge kone og børn på

Tabel 28. Aldersfordeling for voksne, der modtager fattighjælp 1803-05.

	Alder	< 30	31-40	41-50	51-60	61-70	71-80	81-90	uang.	i alt
Fattigregistret 1805	mænd	1		4	2	3	3	3		16
	kvinder	2	2	8	16	14	3	4	4	53
	i alt	3	2	12	18	17	6	7	4	69
Hertug Hans Hospitalet 1803	mænd			1	1	2	3			7
	kvinder	2		1	5	11	12	7		38
	i alt	2		2	6	13	15	7		45
I alt	mænd	1		5	3	5	6	3		23
	kvinder	4	2	9	21	25	15	11	4	91
	i alt	5	2	14	24	30	21	14	4	114
Procent af samlede antal i byen	mænd			3,5	3,2	8,4	27,3	42,6		
	kvinder		1,1	6,9	14,1	24,8	40,5	61,0		

Kilde: Som tabel 27.

Tabellen skal sammenholdes med tabel 27 og viser, at det først og fremmest er kvinderne, der modtager fattighjælp. Ved en sammenstilling med Hertug Hans Hospitalet giver den endvidere forklaringen på, hvorfor der er så forholdsvis få helt gamle (over 70 år) i fattigregistret. De helt gamle boede nemlig på Hertug Hans Hospitalet. Af procenttallene fremgår endvidere, hvor store dele af de pågældende aldersgrupper der modtog fattighjælp, men også her er tallene størst for kvindernes vedkommende. Af alle personer over 70 år modtog i alt 42,5 % fattighjælp eller understøttelse under en eller anden form, vel egentlig et ret højt tal for en tid, der ikke kendte til nogen form for pligtig alderdomsunderstøttelse.

samme måde som svendene og de menige soldater med eget hjem. Af fabriksarbejdere i moderne forstand var der meget få, formodentlig kun hos sukkerraffinadør Hiort, tobaksfabrikanterne samt bryggerne og brændevinsbrænderne. En del daglejere var endvidere håndlangere ved byggefagene, men det gav næppe mere end jobbet som tjenestekarl.

Daglejerne havde imidlertid den fordel frem for kvinder, at de var mænd! Den virkelig udsatte gruppe var nemlig de enlige kvinder, især enker med børn. Medmindre den afdøde ægtemand havde været håndværker eller anden næringsdrivende, eller man som embedsmandsenke kunne regne med en om end ofte meget ringe pension, var det meget svært at klare sig som enke. Også de enlige kvinder uden familie havde vanskelige kår uden anden »uddannelse« end den, som de traditionelle kvindelige sysler gav. Det ses da også, at af de 30 ægtepar i fattigregistret var det kun 12, der fik understøttelse, og heraf var de syv mænd over 60 år, mens det af de 58 enlige eller enker var 37, der fik støtte, heraf 11 af ialt 19 enker med børn. Sagt på en anden måde var det næsten $\frac{2}{3}$ af de familier, hvor der var en mandlig forsørger, som blev overladt til sig selv, mens dette for de familier, hvor der kun var en kvindelig forsørger, kun var tilfældet for ca. $\frac{1}{3}$.

De muligheder, der stod åbne for disse enker og enlige kvinder, var meget få. Hos borgerskabet kunne de finde arbejde som vaskekoner eller som løs hjælp i køkkenet. I folketællingen nævnes desuden et par kvinder, der gik rundt med kurv og solgte brød. Mange ernærede sig endvidere kummerligt som syersker eller ved at reparere tøj eller sy gammelt tøj om. Som nævnt var magistraten meget ofte villig til selv imod skrædderlavets ønske at give kvinder tilladelse til at leve som syersker, netop fordi de pågældende herved blev i stand til at forsørge sig selv og ikke blev fattigkassen til byrde.

Det er altså muligt i vid udstrækning at indkredse de grupper, som ikke fik fattighjælp, men som alligevel havde hjælp behov. Der var først og fremmest tale om en lang række småhåndværkere, bl. a. skræddere, skomagere, tinstøbere, snedkere og vævere, håndværkersvende med eget hjem, daglejere, afdankede soldater samt især enlige kvinder og enker. Disse grupper var i vid udstrækning overladt til sig selv, og resultatet var da også som oftest, at de blev nødt til at tigge om almisser hos byens borgerskab.

FATTIGORDNINGEN 1803

Den offentlige fattigforsorg i Haderslev hvilede på en lokal forordning af 7. juni 1736, som gjaldt både for købstadkommunen og Slotsgrunden. Samarbejdet mellem de to kommuner på dette område var imidlertid ophørt efter den store brand i 1759, og hver kommune fik sit eget fattigvæsen, som i øvrigt i købstaden blev administreret af magistraten alene uden nogen kontrol eller deltagelse af kirkens repræsentant, i dette tilfælde provsten. I de øvrige nordslesvigske købstæder var fattigvæsenet derimod i højere grad et kirkeligt anliggende, således som det havde været det gennem århundreder.

Formålet med 1736-ordningen havde været at afskaffe tiggeriet, men det var ikke sket, og i årene op imod 1800 var tiggeriet af stadig stigende omfang, bl.a. på grund af de prisstigninger, der skete i århundredets sidste årtier. Der klagedes gang på gang over dette tiggeri, som af borgerskabet følte som en plage, men myndighederne kæmpede som oftest en forgæves kamp herimod. Gang på gang indskærpede man forbudet imod tiggeri, således som det f.eks. skete i 1804, men det var uden virkning. Det var ofte børn, der tiggede, og i en udtalelse 1802 siger magistraten herom bl.a.:

»Det bliver meget svært at sætte ind imod dette tiggeri, thi det er børnene, der af deres forældre bliver holdt til dette fordærlige erhverv. Politiet kan derfor kun pågribe disse børn og straffe dem; men vil forældrene bekymre sig om det? Vil de ikke desuagtet ved sult og mishandling tvinge deres børn til tiggeri?«

Ordnningen fra 1736 havde altså i meget vid udstrækning spillet falit, og en effektivisering af kontrollen med de fattige var derfor nødvendig. De sidste årtier af 1700-årene var en betydelig reform-

Tabel 29. Erhverv truet af forarmelse ca. 1800.

	Optaget i fattig- registret 1805	I alt i byen 1803	Fattige i %
Menige soldater	6	18	33,3
Daglejere	6	31	19,3
Svende m. eget hjem	5	11	45,5
Skomagere/flikkere	4	26	15,4
Skræddere	2	17	11,7
Snedkere	2	11	18,2
Handskemagere	1	8	12,5
Malere	1	3	33,3
Tinstøbere	1	2	50,0
Ikke identificerede	7		
I alt	35		

Kilde: Som tabel 27.

Af tabellen fremgår det, hvilke erhverv der var særligt truede af forarmelse. For en række af håndværkerne er tallene så små, at det ikke er til at slutte noget herudfra, men det er dog bemærkelsesværdigt, at vi træffer skomagere, skræddere og snedkere imellem dem. Det viser, at særligt mange udøvere inden for et håndværk øgede risikoen for forarmelse. Mere sikre er tallene for arbejderne og de menige soldater, hvis indtjeningsmuligheder var så usikre, at de konstant levede i fare for forarmelse, og inden for disse to grupper har sikkert alle levet på et eksistensminimum. Katastrofal var situationen for den svend, der stiftede eget hjem. Hans pengeløn var så ringe, at han ikke kunne leve heraf.

periode både i kongeriget og i hertugdømmerne. Også inden for fattigvæsenet skete der reformer. I 1803 gennemførtes således i kongeriget en ny forordning om fattigvæsenet i Danmark, og på samme tid var der på lokalt plan gennemført reformer og forbedringer inden for fattigvæsenet i store byer som Kiel og Altona. Også i Haderslev arbejdede man med planer om ændringer og forbedringer, og den 11. november 1802 indsendte magistraten i Haderslev en plan til en fattigordning til kongelig godkendelse. I fortalen til selve fattigordningen hedder det ganske klart, at »nødvendigheden af at styre tiggeriets stedse om sig gribende onde og det varme ønske om at skaffe trængende medborgere den understøttelse, som de bør have, på den eneste velgørende og mest formålstjenlige måde, er årsagen til planens udarbejdelse«. Tiggeriet var altså den egentlige grund til planens fremkomst, men også reformerne andetsteds og datidens reformer i det hele taget har virket ind, således som det fremgår af magistratens ledsageskrivelse til selve planen.

»Den mest formålstjenlige måde«, som magistraten havde i tankerne var tillige den billigste. Ved kun at yde støtte til de mennesker, som var uarbejdsdygtige, kunne man holde udgifterne nede på et overkommeligt niveau. Princippet var altså stadigvæk, at alle de, som kunne arbejde, nægtedes støtte, eller i hvert fald blev hjulpet (tvunget) til selv at gøre gavn for den støtte, de fik. I magistratens ledsageskrivelse til regeringen 11. november 1802 kommer det menneskesyn, der lå til grund for denne opfattelse klart til udtryk:

»Mennesket er almindeligvis tilbøjeligt til sløvhed og hvile og hangen til behagelig lediggang synes en hovedingrediens i dets natur. Kun nøden vækker det til virksomhed. . . . Ingen er imidlertid mere tilbøjelig til lediggang end den fattige, thi netop herudaf og af den hermed forbundne lastefuldhed springer hans armod. . . . derfor vil de fattige, hvis de havde mulighed herfor, visselig helst unddrage sig arbejde af enhver art.«

Dette ville imidlertid betyde fattigvæsenets ruin, og derfor var det også et væsentligt formål for den nye fattigordning, således som det fremgår af § 17, stk. 2a, at lette forholdene for allerede forarmede »ved at gøre tilbørlig brug af deres arbejdskraft og kun lade dem nyde det som almisse, som de ikke selv kan tjene til deres nødvendige underhold«.

Der kunne dog også ydes støtte til husleje for at sikre de fattige ordentlige boliger, samt til genskabelse af deres sundhed. Herudover ønskede fattigplanen imidlertid ifølge § 17, stk. 1a og b, også at forebygge eller forhindre forarmelse. Her tænkes først og fremmest på sygdomstilfælde, hvor man derfor ville yde støtte både i form af direkte understøttelse på grund af manglende indtjeningssevne og i

Der gegenwärtige, von uns entworfene Plan zu einer Armenanstalt hier selbst, ist durch das folgende, vom 11ten v. M. datirte und den 17ten ejusdem hier angelangte Reskript von Sr. Königl. Majestät allerhöchst approbirt worden. Die dringende Nothwendigkeit, dem immer tiefer einwurzelnden, stets weiter greifenden Uebel der Bettelci zu steuern und der warme Wunsch, unsern hölfebedürfenden Mitbürgern den Genuß der ihnen gebührenden Unterstützung auf die einzig wohlthätige und zweckmäßige Art zu verschaffen, bewogen uns zur Entwerfung dieses Plans; das wichtigere und schwerere, die Ausführung desselben muß und, wir hoffen es, wird durch den Gemeingeist der hiesigen Einwohner erleichtert und gesichert werden. Wir laden sie daher freundlichst ein, uns zu diesem, gewiß sehr edlen, Zwecke die Hand zu reichen; denn nur durch gemeinsames Streben, durch unnachlassende, freiwillig zusammenwirkende Thätigkeit durch freudige, unerzwungene Aufopferung eines Theils unserer Zeit und unserer Kräfte kann das Werk, dessen Grund wir gelegt, zu einem festen und dauernden Gebäude sich erheben.

Wachsende Industrie, steigender Wohlstand, erhöhte Veredlung und vermehrte Sicherheit für Person, Güter und Erwerb eines Jeden sind die heilvollen, belohnenden Folgen des Gemeingeistes; in seinen eignen wohlthuenden Früchten trägt und bewahret er also den Keim seiner Erhaltung und immer schönern Entwicklung. Die Erfahrung wird uns diese Trost gewährende, diese freudereiche Wahrheit bestätigen, wenn wir mit gleichem, beharrellichem Sinn, einträchtig und unermüdet dem Ziele nachstreben, welches zwar noch in einem fernem aber heitern Lichte uns entgegen schimmert.

Hadersleben, den 10ten Decbr. 1803.

N. Sørensen. J. Vieth. P. Ziort. A. C. Lindenhan.

Magistratens forord til fattigordningen 1803, hvor det klart siges, at det er det voksende tiggeri, der er den ydre anledning til nyordningen. Der opfordres endvidere kraftigt til at løse opgaven ved fælles stræben og opofrelse.

form af hjælp til pleje og helbredelse. Dette skete ofte ved at langvarigt syge mod betaling blev sat i pleje hos borgere i byen. Også børn kunne man på denne måde sætte i pleje. Karakteristisk var det imidlertid, at man også her lod den offentlige støtte træde i anden række. Ifølge § 17, stk. 1c, skulle man nemlig ved henvendelse til rige og velhavende slægtninge søge at skaffe de syge understøttelse.

Også på anden måde ønskede man at begrænse kredsen af de personer, der kunne nyde støtte. Det var således kun de mennesker, der havde boet i kommunen i mindst tre år, der kunne opnå understøttelse, en bestemmelse, som i øvrigt også fandtes i det 18. århundredes ordninger samt i den almindelige fattigordning for kongeriget fra 1803. Den gav derfor anledning til mange stridigheder mellem kommunerne indbyrdes, og i fattigvæsenets protokol og akter findes adskillige eksempler på forhør over personer for at få fastslået, hvor vedkommende egentlig hørte hjemme, og man ser flere gange, hvorledes en person er blevet sendt fra en kommune til en anden og tilbage igen: ingen steder har man ment at være forpligtet til at yde den pågældende støtte. På denne måde kom en del mennesker i klemme i systemet og blev drevet til at strejfe om fra sted til sted som tiggere. Man kunne – og ville – derfor ikke gøre noget for de fattige, der kom ind til byen, hvad enten dette så skyldtes utilstrækkelig understøttelse i hjemkommunerne eller havde andre årsager.

I erkendelse af at det ofte var børnene, der var skyld i en families forarmelse og derfor blev drevet ud i tiggeri, mente man også at kunne bidrage til at forhindre forarmelse ved at lette de fattige opdragelsen af deres børn. Dette kunne ske »ved at anbringe disse i gode folks tjeneste og overhovedet, hvis de ikke er i stand til selv at underholde deres børn og disse forsømmes, at fjerne børnene fra forældrene og sørge for dem«. Dette er en bestemmelse, man i vid udstrækning benyttede sig af. Af fattigregnskaberne fremgår det, at udgifterne til pleje af syge og børn var en væsentlig post på regnskabet. Rent praktisk ordnedes det på den måde, at man traf aftale med en række borgere i byen om et beløb, for hvilket de ville påtage sig underholdet og plejen, hvis der var tale om en syg. Man har naturligvis fra byens side søgt at opnå så lavt et beløb som muligt, og man skal nok også tage i betragtning, at de pågældende borgere ikke udelukkende har gjort det af menneskekærlige grunde. De fik her en fast årlig indtægt, ud af hvilken det vel nok skulle være muligt at få et overskud.

Man fornemmer bag denne noget hårdhjertede form for understøttelse mange menneskelige tragedier, hvor børn skiltes fra forældre og søskende og vel ikke altid er blevet behandlet lige godt. Mange er uden tvivl benyttet som ekstra – og billig – arbejdskraft hos de håndværkere og købmænd, hvor de var i pleje. Som et eksempel på hvor drastisk man kunne gå til værks, skal nævnes den 39-årige enke Anna Christina, der havde 6 børn. Efter registreringen af de fattige i 1805 blev det bestemt, at man skulle forsøge at få de ældste drenge

på 15 og 9 år anbragt i Christiansplejehuset i Egernførde, hvor de kunne lære et håndværk. Børnene skulle i hvert fald fjernes fra moderen. Resultatet blev, at den ældste fortsatte i en læreplads i byen, den ni-årige Christian kom i pleje hos en skomager, dvs. han skulle med tiden lære skomagerhåndværket, tre børn på hhv. syv, seks og et år kom i pleje forskellige steder i byen, og selv den kun 6 uger gamle Paul Frederik blev fjernet fra moderen og sat i pleje. Moderen skulle man skaffe arbejde. Hvad hun har fået, vides ikke; men hun fik i hvert fald ingen understøttelse ifølge registret 1805. Den årlige udgift til pleje af de fem børn beløb sig formodentlig til 60–80 rdl., dvs. det samme som en jævn håndværker tjente. Man kan måske derfor undre sig over, at dette beløb ikke blev udbetalt til familien som sådan. Det primære formål var imidlertid her som i de mange andre tilfælde, hvor børn blev sat i pleje, at hindre disse børn i tiggeri, og herfor havde man størst sikkerhed ved at fjerne dem fra moderen.

Fattigordningen 1803 betød således ikke på nogen måde et ændret syn på, hvem der var værdigt trængende. Det var stadigvæk de samme grupper, der kunne komme i betragtning, mens arbejdsløshed eller manglende indtjening stadigvæk ikke anerkendtes som berettigende til fattigunderstøttelse. Det nye i fattigordningen lå således ikke på dette plan, men derimod på det administrative og i selve organiseringen af fattigvæsenet.

FATTIGVÆSENET I FUNKTION

Det organ, der skulle administrere den nye fattigordning, var fattigkollegiet, der bestod af borgmesteren, bysekretæren, bykassereren og førstepræsten (provsten) som faste medlemmer samt for to år ad gangen en rådmand, to deputerede borgere og to almindelige borgere, ialt 9 personer. Formand for kollegiet var borgmesteren, mens provsten var næstformand. I sit oprindelige forslag havde magistraten ikke medtaget førstepræsten som medlem, skønt denne allerede ifølge forordningen fra 1736 skulle være medlem. Der ligger bag dette et gammelt modsætningsforhold mellem magistrat og provst angående fattigvæsenet. Allerede ved midten af 1700-tallet var provstens deltagelse i administrationen af fattigvæsenet ophørt, noget som den ihærdige Adler påtalte stærkt ved sin visitats i Haderslev som general-superintendent i 1799. Regeringen havde derfor i 1803 forlangt, at provsten blev medlem af fattigkollegiet, hvilket magistraten da også uden videre accepterede. Også i den følgende tid fandt der imidlertid uregelmæssigheder sted med hensyn til provstens deltagelse i kollegiets møder og hans revision af fattigregnskabet. Regeringen klagede således herover allerede i 1805.

Borgmester, bysekretær og bykasserer samt et af de ikke-faste medlemmer af kollegiet var fattigforstandere og fik hver to af byens otte kvarterer under sig. Til hjælp fik de i hvert kvarter to såkaldte fattig-

plejere (Armenpflerger). Disse 16 fattigplejere blev udpeget af fattigkollegiet blandt byens borgere, de sad et år ad gangen, og enhver borger havde pligt til at påtage sig dette hverv. Deres opgave var at finde frem til alle de fattige i deres kvarter, som havde hjælp behov, samt undersøge årsagen til og graden af dette behov. Herom skulle de aflægge skriftlig beretning til fattigforstanderen, der igen skulle lade sagen gå videre til fattigkollegiet med sine bemærkninger. Fattigplejerne skulle endvidere udarbejde en liste over de fattige i deres distrikt og havde en funktion som formidlere af arbejdsmaterialer og arbejdsløn til de fattige, hvis arbejdskraft skulle udnyttes.

Fattigforstanderen skulle føre tilsyn med sine undergivne fattigplejere og bl.a. gennemgå deres ugeregnskaber. Han skulle føre bog over de fattige, der var i hans distrikt, og mindst en gang om måneden sammen med fattigplejerne aflægge besøg hos de fattige i sine to kvarterer. I fattigkollegiet skulle han aflægge beretning om alle de ændringer, der måtte være sket i hans distrikt, og som det samlede kollegium skulle tage stilling til. Fattigkollegiet skulle derfor træde sammen hver torsdag eftermiddag kl. 15 på rådhuset, og bysekretæren skulle her føre til protokols, hvad der måtte blive besluttet. Bykassereren skulle føre fattigvæsenets regnskab, foretage udbetalinger osv. samt aflægge regnskab for det samlede fattigkollegium, der sammen med fattigplejerne foretog revision.

Det er en meget fast organisation, der hermed blev givet fattigvæsenet, og især var det fattigplejerne, der spillede en central rolle i kontrollen med de fattige. Såfremt ordningen blev efterlevet, skulle det virkelig være muligt at få hold på, hvem der i byen havde hjælp behov. Fattigvæsenets protokol vidner da også om, at man virkelig har fulgt den procedure, der var foreskrevet i planen. Indført er beslutninger om at bevilge understøttelse til syge, til for tiden arbejdsudygtige, til kvinder, der pludselig var blevet enker osv., men også beslutninger om at inddrage støtte. Her er referat af forhør over fattige for at få fastslået, hvor de hørte hjemme, såfremt der havde været tvivl om, hvorvidt de havde været bosiddende længe nok i Haderslev til at kunne modtage støtte. Indført er endvidere aftaler med borgere om at tage syge, gamle eller børn i pleje mod betaling og eventuel levering af klæder eller sengetøj.

Af fattigvæsenets regnskaber fremgår det, at nyordningen ikke betød nogen væsentlig stigning i antallet af fattige, som modtog understøttelse, i hvert fald ikke i forhold til behovet. Antallet af dem, der i 1802 modtog egentlig understøttelse, var 37, mens tallet i 1804 var 36. I 1805, da den nye fattigordning var igang, var tallet 56 og i 1806 57, hvorpå det steg til 107 i 1807, uden at det er muligt at klargøre hvorfor. Senere faldt det dog igen og var i 1812 nede på 63.

Ikke desto mindre steg fattigvæsenets udgifter til det dobbelte, nemlig fra 896 rdl. i 1803 til 1798 rdl. i 1805. Heraf kan vi slutte, at den egentlige understøttelse må være blevet forøget, og dette er da også tilfældet. Den steg fra ialt 466 rdl. i 1803 til 887 rdl. i 1805,

og mens der i 1802 uddeltes 7 rdl. 44 β om ugen til 37 personer, uddeltes der i 1806 20 rdl. 4 β til 57 personer. Dette er imidlertid også et udtryk for, at ledelsen af fattigvæsenet havde erkendt, at den tidligere ydelse var for ringe og betød, at den fattige havde været nødt til at supplere fattigunderstøttelsen ved at tigge. Nu håbede man på ved den højere understøttelse og den mere effektive kontrol med de fattige at fjerne dette tiggeri.

Fattigkassens væsentligste indtægt var fattigskatten, der hidtil havde været frivillig, dvs. det var overladt til den enkelte borger at afgøre, hvor meget han ville yde. Havde man en gang tegnet sig for et beløb, måtte man imidlertid også betale det som et minimum hvert år, og magistraten kunne endog forhøje beløbet, hvis det skønnedes at være for lavt sat. Det var altså så som så med frivilligheden. Magistraten havde da også i sit forslag til den nye fattigordning ønsket den frivillige skat ændret til en tvungen, dvs. at byens indbyggere skulle ansættes til en fast ydelse i forhold til deres formue- og indtægtsforhold, således som det også skete med de øvrige skatter. Hertil svarede de højere instanser imidlertid, at det var mere passende og formålstjenligt at fortsætte med den hidtidige ordning og månedsvis foretage en frivillig indsamling af bidrag. Magistraten vendte sig voldsomt herimod og argumenterede stærkt for den tvungne skat.

Den var overbevist om, at kun tvang kunne løse denne opgave. Borgernes fællesskabsfølelse, som der taltes så meget om, gav den ikke en døjt for. Bag denne stærke modstand imod den frivillige skat spores imidlertid også et ønske om en mere ligelig fordeling af byrderne, således at det ikke kun var de mest velstående, der var tvunget til at yde.

Magistraten måtte dog bøje sig for de højere instansers krav. De frivillige bidrag forblev fattigkassens primære indtægt. Herudover bestod indtægterne af klingbøjtelpenge, indsamlet i kirkerne, samt diverse renteindtægter af kapitaler tillagt fattigkassen. Desuden regnede man som mere uvisse indtægter med testamentariske gaver og andre bidrag som følge af »frivillig godgørenhed« udoer de månedlige bidrag.

Fra 1804 til 1805, det år da fattigordningen trådte i kraft, fordobledes fattigskatten fra 617 til 1335 rdl. Dette er dog ikke udtryk for, at borgernes godgørenhed og forståelse for fattigdomsproblemerne pludselig blev meget større. Det var derimod byens myndigheder, som satte sig ud over bestemmelsen om, at fattigskatten stadig skulle være frivillig. Man pålignede stille og roligt byens indbyggere fattigskatten som enhver anden skat, og at der tilsyneladende ikke rejste sig nogen protester herimod, skyldes sikkert, at alle blev sat lige meget op, og at der fra såvel magistrat, deputeretkollegium som fattigkollegium med tilhørende fattigplejere blev lagt pres på borgerne. Også antallet af skatteydere steg, nemlig fra ca. 320 i 1802 til ca. 380 i 1805.

Med de stærkt forøgede udgifter var det dog også absolut nød-

vendigt med disse forhøjelser, for selv med den forøgede fattigskat kunne indtægterne slet ikke dække udgifterne. Underskuddet var som følge heraf voksende og nåede i 1809 helt op på 1630 rdl. Hertil bidrog imidlertid også den spindeanstalt, som blev oprettet i forbindelse med den nye fattigordning, og som skal behandles i det følgende.

For at fuldstændiggøre billedet af den hjælp, der blev ydet de fattige i byen, er det nødvendigt også at omtale de stiftelser og legater, som fandtes i byen. I den forbindelse må man imidlertid gøre sig klart, at der var en væsentlig forskel på at modtage hjælp fra stiftelser og legater og fra fattigkassen. Fattighjælpen var vanærende, og det var den sidste udvej, man valgte, at bede om hjælp herfra. Det var derfor også især samfundets allernederste lag, som fik hjælp her. Stiftelserne og legaterne skulle derimod støtte »pæne« folk, som det uforskyldt var gået tilbage for, f.eks. borgerenker.

Væsentligst af byens stiftelser og legater var naturligvis Hertug Hans Hospitalet, som på denne tid gav plads til ca. 45 gamle mænd og kvinder (i dag bor der i de samme bygninger 20 enlige kvinder). Hospitalet var derfor medvirkende til, at det var meget få helt gamle mennesker, der modtog hjælp af fattigkassen, og det betød en meget betydelig lettelse af de byrder, som påhvilede fattigkassen. Byens betydeligste legat var det Rehewaldtske fra 1708, hvis kapital var næsten 7000 rdl., og som derfor hver måned kunne udbetale 1 rdl. 16 β (= 4 mark) pro persona til 16 personer, »som ulykkelige omstændigheder har sat i trange kår«. Af andre betydelige legater kan nævnes det Lausenske fra 1782, der udbetalte 16 rdl. om året til 7 personer, det Schnellske, også fra 1782, der udbetalte ca. 15 rdl. om året til 4 enker eller ugifte kvinder samt det Holmske fra 1783, der kunne yde ca. 11 rdl. til 3 uformuende enker.

Et af fattigordningens formål var at hindre børns tiggeri. Dette kunne bl. a. ske ved at betale skolepenge for børn af fattige forældre. Det er imidlertid bemærkelsesværdigt, at disse skolepenge udgør en meget lille post på fattigregnskabet. Dette skyldes, at det Zeiseske legat fra 1784 netop havde til formål at skabe den økonomiske basis for gratis skolegang for fattige børn i byen. Renterne, der bestod af lejen af 3 ottinger jord på byens Søndermark, var henved 300 rdl. om året, og det er klart, at det var mange børn, der kunne modtage gratis undervisning for disse penge.

Disse stiftelser og legater betød altså, at trækket på fattigkassen littedes betydeligt, og det kom naturligvis først og fremmest byens borgere til gode i form af lavere fattigskat. Men disse legater og stiftelser er samtidig af så betydeligt omfang, at det offentlige fattigvæsen og fattigregnskaberne på ingen måde giver et fuldstændigt billede af fattigunderstøttelsens omfang. Der var f.eks. i 1809 ikke tale om, at »kun« 95 fik fattigunderstøttelse, nej, tallet var med de personer medregnet, som nød støtte af de her nævnte legater og stiftelser, ca. 170. Der var heller ikke f.eks. i 1805 udbetalt det latterligt

lille beløb af 14 rdl. til støtte for fattige børns skoleundervisning. Hertil skal lægges indtægterne af den Zeiseske otting. De samlede udgifter til fattigunderstøttelse var altså betydeligt større end fattigregnskaberne giver indtryk af.

SPINDEANSTALTEN

Et væsentligt formål for den nye fattigordning var at gøre brug af de fattiges egen arbejdskraft. Problemet var imidlertid at skaffe de fattige arbejde, idet arbejdspladserne i byen var for få. Der måtte altså skabes arbejdspladser eller i hvert fald skaffes beskæftigelse, og da det først og fremmest var de enlige kvinder, der var et problem, var det naturligt at lægge beskæftigelsen an efter traditionelle kvindesysler, spinding af uld og hør samt strikning. Allerede fem år før den nye fattigordnings ikrafttræden var dette middel til beskæftigelse af de mange fattige kvinder blevet forsøgt af et selskab eller en forening af det solide borgerskab i byen, som kaldtes »Det forenede Selskab«. Det organiserede i begyndelsen af 1799 med stor entusiasme indkøb af uld; der blev indrettet et lokale, hvor kvinderne kunne spinde ulden til tråd, og også en strikkeskole for otte piger blev sat igang. Hvor mange kvinder, der var beskæftiget med spinderiet, vides ikke, men der blev i første halvår af 1799 udbetalt 92 rdl. i arbejds-løn.

Tilsyneladende mistede selskabet meget hurtigt interessen for denne form for fattigforsorg, men da borgmester Sørensen var særdeles interesseret og aktiv for at forbedre byens fattigvæsen, henvendte han sig i oktober 1800 til selskabet om at overtage det af selskabet hidtil drevne »Flachsspinnerei«. Allerede 1799 havde man fra byens side arbejdet med planer om indretning af et sådant spinderi og havde bl.a. ført korrespondance med lederen af »Den kongelige danske Tuchmanufaktur« i Fredericia angående indretningen af en lignende manufaktur i Haderslev. Borgmester Sørensen foretog endog en tre ugers rejse i Jylland for at studere sådanne fabrikkers indretning.

Med den nye fattigordning 1803 skabtes klare organisatoriske rammer for driften af en sådan spindeanstalt, og her var det især fattigplejerne, der kom til at spille en central rolle. Et par af byens største købmænd forpligtede sig til at levere en bestemt mængde uld og hør til en forud aftalt pris, og med væver Claus Holm traf man aftale om at opbevare materialerne. Hos ham fandt også den første behandling af ulden sted, før den var klar til at blive spundet. Mod kvittering fik fattigplejerne udleveret uld og hør hos Holm, og disse materialer udleverede de igen til de fattige i deres kvarter, som ifølge fattigprotokollen var kvalificerede til at spinde. De skulle føre nøje regnskab over, hvem der var beskæftiget, og hvor meget de udleverede til den enkelte. Mindst én eller to gange om ugen var de forpligtede til at aflægge de fattige i deres kvarter et besøg og opmuntre dem til arbejdet. De skulle endvidere sørge for, at der blev spundet

Niels Sørensens gravsten på Klosterirkegården. Han var født i Jels 1762 og arbejdede sig selv vej frem til en juridisk eksamen. Han var borgmester i Haderslev fra 1796 og døde til sin død 1813.

så fint som muligt, og i det hele taget rådedes det til at begynde med hør, hvis man ikke kendte spindersken, eller hvis hun lavede dårligt arbejde. For det spundne skulle fattigplejerne så udbetale spindeløn, der var gradueret efter hvor fin den spundne tråd var. Et par gange om året blev der holdt offentlig auktion over de færdige materialer.

Det fremgår af fattigvæsenets regnskaber, at der allerede 1804 var kvinder beskæftiget med at spinde uld og hør. Først i maj 1806 trådte imidlertid den her skitserede ordning i funktion, og med året 1807 kan vi altså se, hvilket omfang spindeanstalten fik. Der blev 1807 udbetalt 349 rdl. i spindeløn, materialerne kostede 622 rdl., mens salget kun indbragte 477 rdl. Der var altså tale om et væsentligt underskud, og generelt må det siges, at spindeanstalten i hele den periode, hvor den fungerede, gav betydelige underskud. Af større betydning var da også den udbetalte arbejds løn. Den svingede en del fra år til år, men var gennemgående meget ringe i forhold til det apparat, der var sat igang. Den har derfor næppe betydet nogen væsentlig lettelse i trækket på selve fattiggassen. De samlede beløb, der blev udbetalt i understøttelse fra fattiggassen, var mange gange større end den årlige spindeløn, der betaltes til kvinderne. Spindeanstaltens væsentligste formål var imidlertid at holde disse kvinder borte fra tiggeriet, og det prioriterede man højere end et evt. overskud. Disse spindeanstalter fandtes i øvrigt i adskillige byer både i kongeriget og i her-tugdømmerne, og intetsteds gav de overskud.

Hvor mange kvinder, der var beskæftiget, er det ikke muligt at oplyse; men det har vel næppe oversteget ca. tyve. Anstalten fungerede helt frem til august 1824, da den pludselig ophørte, uden at vi er i stand til at konstatere hvorfor.

I tilknytning til spindeanstalten indrettedes en strikkeskole for børn, først og fremmest piger. Fattigkollegiet traf aftale med en af byens fattige kvinder, der havde tilstrækkelige kvalifikationer, og mod en betaling, der før 1813 lå på 20 rdl. og efter på 16–18 rdl. om året, skulle hun så lære børn af fattige familier at strikke. Ulden leveredes af væver Holm, og de færdige ting, først og fremmest strømper, solgtes på auktion sammen med spindeanstaltens uld og hør. Her slog man altså to fluer med et smæk, en fattig kvinde gjorde gavn for den understøttelse, hun fik, og en række børn blev afholdt fra at tigge og kunne samtidig yde deres skærv til det daglige brød for deres fattige familie.

Den der havde skabt den nye fattigordning, var først og fremmest borgmester Niels Sørensen. Det var ham der var drivkraften i arbejdet og ved et studium af samtidens fattigordninger fandt frem til en ordning, som passede til de haderslev'ske forhold. Der var derfor heller ikke i og for sig noget nyskabende i ordningen, og noget nyt syn på de fattige og på, hvad der forårsagede fattigdom, var der som allerede nævnt slet ikke tale om.

Fattigplanen 1803 blev imidlertid den ordning, hvorunder fattigvæsenet i Haderslev kom til at fungere helt frem til 1873. Ganske vist

25

Johan Knudsen, født Husum 176. død Haderslev 1819, advokat i Haderslev 1802, redaktør af blad. Lyna 1797–1819.

indførtes der i 1841 i hertugdømmerne en almindelig fattigforordning, men da magistraten blev forespurgt, om den i Haderslev gældende ordning var i overensstemmelse hermed, kunne den svare, at forordningen fra 1803 stadig var i fuld kraft, og at fattigvæsenet blev administreret med mønsterværdig omhu og orden. Der var kun ganske få og – mente man – mindre væsentlige punkter, hvor de to ordninger ikke stemte overens, men man bad om, at der ikke blev ændret ved den i Haderslev gældende ordning. Den fungerede alt for godt til, at magistraten ønskede forandringer.

1803-ordningen var dog ene og alene udtryk for en effektivisering af fattigvæsenet, som gav sig udtryk ved en meget stærk kontrol af de fattige og deres gøren og laden. Denne kontrol skete først og fremmest gennem fattigplejerne, som var det centrale led i ordningen. Det var ikke længere så ligetil at ernære sig ved tiggeri.

Det var imidlertid kun en overgang. Ordningen løste nemlig ikke problemet med tiggeriet. Understøttelserne var stadig for små, og der var stadigvæk en meget, meget stor gruppe, som havde hjælp behov, men som ikke fik den. I løbet af ganske kort tid, efter at ordningen var gennemført, var tiggeriet derfor en lige så stor plage for borgerskabet, som det havde været tidligere, og borgerne beklagede sig stærkt herover, således som f.eks. redaktør Johan Knudsen gav udtryk for det i Lyna i 1812:

»Vejene til Åstrup, Sillerup osv. er som tilsæt med disse pjaltebundter. Kraftige karle svanser afsted med tiggerposer istedet for med le, og mandsstærke kvinder går tiggergang med en stribe af børn efter sig istedet for at ile i marken med riven. Arbejde vil de kanaler jo ikke, men derimod mæske sig på andres bekostning. Selv i Haderslev finder man mange døre og porte belejret af tiggerunger. Det er sørgeligt, at disse børn, der tilsyneladende er opdraget til døgenigte af deres forældre, møder en medlidenhed, der hæger og plejer om deres stærke hang til at leve uden at arbejde. Pokker stå i denne medlidenhed! Man bør understøtte byens fattigvæsen villigt og rigeligt, men hvad der ligger derudover er af det onde.«

Knudsens udtalelse viser også, at synet på de fattige ikke havde ændret sig spor. De betragtedes stadigvæk som arbejdssky personer, og nogen solidaritet med de svage stillede i samfundet var der slet ikke tale om. Når fattigvæsenet imidlertid i vid udstrækning nægtede at yde støtte til arbejdsduelige, og udbuddet af arbejdspladser samtidig var begrænset, måtte konsekvensen være, at de nødstedte greb til dette yderste middel til at opretholde livet.

Overklassen og dens liv

EMBEDSMÆND, PRIVILIGEREDE BØRGERE SAMT OFFICERER

Haderslev havde fra gammel tid en ret talrig gruppe embeds- og bestillingsmænd af forskellig art. Der var byens egne embedsmænd med borgmester Niels Sørensen i spidsen. Niels Sørensen havde en juridisk uddannelse, og til hjælp i de daglige forretninger havde han bysekretæren, A. C. Lindenhan samt bykassereren, Matthias Holgersen, der førte selve byregnskabet samt de forskellige andre regnskaber. Herudover var der det underordnede personale, en retstjener, som bistod borgmesteren i hans egenskab af byfoged og til dels førte retsprotokollerne, fire bytjenere samt byens skarpretter, der boede ved Sønderbro og var byens sidste egen skarpretter. I forbindelse med byens embedsmænd bør også nævnes bymusik'ens, Peter Jacobsen, skønt denne ikke var embedsmand, men drev sin musikervirksomhed som fri borgerlig næring, dog efter kongelig koncession. Han boede i 1803 i Nørregade 12 og havde tillige fire musikersvende og en lærling boende. Bymusikus spillede på byens regning ved festlige lejligheder og kunne i øvrigt engageres af borgerskabet ved begravelser, fester og andre lejligheder, hvor musik ansås for ønskelig. Det var et indbringende erhverv at være bymusik, for Peter Jacobsen hørte til byens mest velstående borgere.

Haderslev var endvidere centrum for administrationen af det store Haderslev amt, og en del af amtets embedsmænd boede derfor rundt omkring i byen. Amtmanden boede i amtmandsboligen uden for bygrænsen ved landevejen til Ribe, mens de to amtsforvaltere boede i selve byen, amtsforvalter Thomas Lorenzen, Peter Hiort Lorenzens fader, i Bispegade 13 og amtsforvalter Hans Rudolf Hiort i Storegade 14. Endvidere boede de tre herredsfogeder for Tyrstrup, Haderslev og Gram herreder i byen. I Nørregade 38 boede ridefoged og justitsråd N. Rübner. Hans funktion var ikke den, vi normalt forbinder med en ridefogeds, men derimod af ren administrativ art, bl.a. havde han i nogen grad borgmesterens og bysekretærens funktion inden for Slotsgrundkommunen, der var en del af amtet. Også disse embedsmænd havde underordnet personale og en del skrivere til deres rådighed.

Kirkens embedsmænd bestod af de tre præster, førstepæsten Adolph Heinrich Strodtmann, der tillige var provst for Haderslev provsti, og andenpræsten eller diakonen, som han også kaldtes, Johann Heinrich Petersen, der i 1808 blev afløst af Erasmus Lautrup.

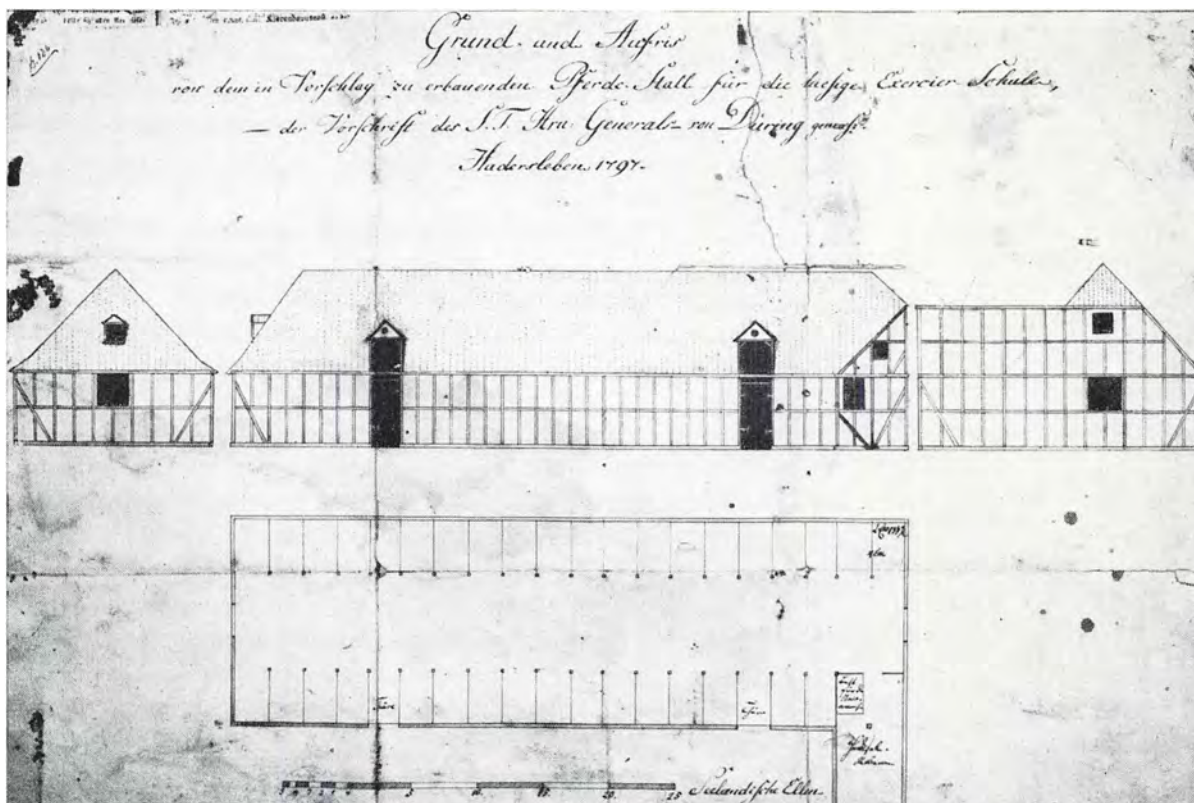
Nicolai Rübner, født Flensbor, 1766, død Haderslev 1843, ridefoged i Gram og Haderslev herreder 1796, justitsråd og en af byens rigeste mænd; hans gravsten ses sid 151.

Desuden var der det såkaldte ærkedegneembede, der afskaffedes 1806. Embedet som degn ved Vor Frue kirke varetoges af Ulrik A. C. Fehr, der tillige var skrive- og regnemester, dvs. leder af borgerskolen. Også organist- og kantorembudet ved Vor Frue kirke var kombineret med lærerembeder. Herudover var der med tilknytning til kirken to gravere.

Latinskolens rektor Adolph Heinrich Eckermann boede i rektora-
tet i Nørregade 13, og til Latinskolen var endvidere knyttet subrektor
P. Paulsen og konrektor C. A. Brauneiser, der i 1808 blev rektor efter
Eckermann. I 1806 blev der i øvrigt oprettet et fjerde lærerembede
ved latinskolen. Latinskolen havde til huse sammen med borgersko-
len i den gamle skolebygning nord for Vor Frue kirke.

Byens eneste læge var J. C. Schumacher, der tillige var læge eller
fysikus, som det kaldtes, for hele amtet. Der var endvidere i byen to
apoteker, som begge lå i Apotekergade, og hvoraf det ene blev opret-
tet i 1802, mens det andet, Hjorteapoteket, var oprettet af hertug
Hans i 1557 og hørte til Slotsgrunden. Apotekerne hørte til byens mest
velhavende borgere, og det er i det hele taget bemærkelsesværdigt,
hvor gode indtægter de mænd havde, som havde fået koncession eller
bestalling på at drive en bestemt næring eller en bestemt profession.
Det gjaldt foruden musikus, læge og apotekere også postmesteren, i
1803 Knud Petersen, der havde til huse i Nørregade 22. Toldforval-
teren var derimod en kongelig udnævnt embedsmand på fast løn
og havde ligesom i øvrigt de andre embedsmænd ringere indtægts-
forhold, uden at vi dog på nogen måde kan sige, at de var dårligt
stillede, snarere tværtimod. De fleste embedsmænd havde foruden
deres faste løn de såkaldte sportler, dvs. afgifter og småbeløb, der
blev betalt af deres »kunder« for et ganske bestemt stykke arbejde,
f.eks. for at udfærdige dokumenter. Både de, der skulle betale disse
gebyrer, og de, der modtog dem, var naturligvis undertiden utilfredse
med, at de var henholdsvis for store eller for små, og der måtte der-
for en regulering til, således som det f.eks. skete for byfogedens sport-
ler i 1812.

Foruden de civile embedsmænd fandtes der også i Haderslev et
stort antal militære embedsmænd. Haderslev husede derfor embeds-
mænd med flotte titler som generalkrigskommissær og overkrigskom-
missær. De var tilknyttet udskrivningsvæsenet. Rent talmæssigt spil-
lede Det holstenske Landsenerregiments officerer imidlertid en større
rolle. Haderslev havde siden 1753 været hjemsted for officersstaben
og to eskadroner af dette regiment. Staben bestod af 8–10 officerer
med generalløjtnant v. Düring i spidsen. Han boede i Gåskærgade 19,
det nuværende Harmonien, og havde 1803 ikke mindre end 6 tjene-
stepiger og 6 tjenestekarle. Desuden var der 3 ritmestre samt 1 major
og 3 løjtnanter. Af underofficerer var der 7 korporaler, 4 vagtmestre
og 2 kvartermestre og til hver eskadron hørte fast 36 ryttere. I ekser-
certiden i juni måned var eskadronen derimod på ca. 100 mand, når
de militærpligtige bønder blev indkaldt til tjeneste. I Haderslev fand-

tes endvidere siden 1798 i tilknytning til regimentet en eksercerskole, der var beliggende Storegade 6, og hvor der i 1798 blev bygget en stor staldbygning. Den havde forøget personallet med ca. 6 mand.

Dette militær satte uvægerlig sit præg på byen. Rytterne var i deres farvestrålende uniformer et oplivende element, når de kom ridende igennem byen, f.eks. fra eller til ridehuset ved Sejlstensgyde. Kontakten mellem byens almindelige befolkning og militæret var meget nær, fordi langt den største del af eskadronernes ryttere og officerer var indkvarteret rundt omkring i byen, for øvrigt ofte under elendige boligforhold, bl.a. havde militæret rundt omkring i byen nogle såkaldte barakker, hvor en del personale var indkvarteret, og som svarede smukt til deres navn. Militæret var endvidere et vigtigt dansk-sproget element i en by, hvor administrationssproget ellers var tysk, idet dets kommandosprog var dansk.

Alt ialt husede byen altså i 1803 17 civile embedsmænd, 6 personer, som havde koncession på en bestemt profession, samt 11 militære embedsmænd, hvoraf 8 officerer, ialt 34 personer, hvortil dog også kom deres underordnede personale af retsbetjente, skrivere, kopister osv. Disse 34 personer udgjorde ikke nogen stor del af byens samlede befolkning, men deres indflydelse og betydning for de politiske, økonomiske og kulturelle forhold i byen var meget stor, og sammen med købmands- og til dels gæstgiverklassen udgjorde de byens overklasse.

Tegning af den hestestald, der i 1798 blev bygget bag Det holstenske Landsenerregimentets eksercerskole i Storegade 6. Man ser tydeligt den lange bygning på kortet 1800 side 99.

STEMNINGER I HADERSLEV 1801 OG 1807–14

Embedsmændene, officererne og akademikerne var langt op i forrige århundrede bærere af datidens kultur og dannelse, og det var som oftest dem, der først blev påvirket af nye tanker og ideer. Tiden omkring år 1800 var en begivenhedsrig periode i Europas historie, og overklassen, først og fremmest embedsmandsstanden, var heller ikke upåvirket heraf. Adskillige embedsmænd i Haderslev var stærkt optaget af den franske revolutions ideer. Det gjaldt først og fremmest latinskolens daværende rektor, A. R. von Brincken, som man beskyldte for at have stiftet en jakobiner-klub. I mere konservative kredse var man meget foruroliget over, at han påvirkede sine latinskoleelever med revolutionens ideer, og man forsøgte at få ham fjernet fra rektor-stillingen. Det lykkedes imidlertid ikke. I 1799 søgte han dog sin afsked og blev præst i Vonsbæk.

Blandt »de højt talende demokrater«, som amtmand Møsting kaldte dem i en indberetning til Tyske Kancellis leder, nævnes endvidere herredsfoged G. D. Langreuter, advokat Hans Tobias Lindenhan, fader til den senere borgmester, retsskriver Bertelsen, landmåler Feddersen, en vinkelskriver Kroymann, flere småborgere samt herredsfoged Kellermanns frue. Hendes niece var gift med P. A. Heiberg, der senere måtte gå i landflygtighed på grund af sin udbredelse af de franske frihedsideer. Det er gennem fru Kellermanns charmerende breve til P. A. Heiberg i København, at vi får et levende indtryk af de revolutionære ideers udbredelse inden for embedsmandskredse i Haderslev i 1790'erne. Brevene illustrerer imidlertid også det dannelsesskel, der herskede inden for overklassen. Købmændene regnedes

Bagsiden af Gåskærgade 6, 8 og 10 ca. 1950. Det var i sådanne småhuse, kaldet boder, at landsenerregimentets underofficerer og menige var indkvarteret. En tilsvarende række boder fandtes i Skibbrogade 1–11, som den dag i dag er meget små og smalle huse. De ligger tilbage trukket på samme plads, som de oprindelige boder for soldaterne.

ikke rigtig i de dannede embedsmandskredse. I selskaber kunne de nemlig kun hævde sig ved deres appetit og madglæde, og dybere åndelige sysler, såsom interesse for de franske revolutionsideer, var der slet ikke tale om, hvis vi skal tro fru Kellermann.

Omkring år 1800 var det derimod helt andre stemninger, der herskede overklassen, først og fremmest embedsmændene. Danmark blev nu inddraget i Napoleonstidens voldsomme begivenheder, først med englændernes ødelæggelse af den danske flåde ved slaget på Rheden den 2. april 1801 og igen seks år senere, da englænderne bombarderede København. Det betød for Danmarks vedkommende en syv-årig krig på Frankrigs side imod bl.a. England, der medførte Norges afståelse i 1814. For det haderslevske borgerskab betød det langvarig indkvartering af franske tropper 1808–09 og russiske kosaker i 1814. Hertil kom så det økonomiske uføre, som staten kom ud i som følge af krigen, og som betød pengevæsenets sammenbrud. Disse begivenheder kunne nok sætte borgerskabets loyalitet og troskab mod deres hertug, den danske konge, på en hård prøve.

Englændernes ødelæggelse af den danske flåde ved slaget på Rheden den 2. april 1801 havde i Haderslev, som overalt i monarkiet, udløst stærkt patriotiske stemninger. Man skrev patriotiske, højstemte digte i Lyna, holdt en pompøs sørgefest i Vor Frue kirke og samlede ind til de faldnes efterladte. Lignende stemninger og en lignende patriotisme kom til udtryk, da landet igen truedes af englænderne seks år senere. Den 23. august 1807 bragtes i Lyna en tysk oversættelse af kronprinsens opråb til det danske folk. A. R. von Brincken, der nu sad som sognepræst i Vonsbæk, føjede til opråbet en henvendelse til »die des dänischen Namens würdigen Brüder«, hvori det hedder:

»Unsere Lösung sey wie an jenem unvergesslichen 2. April: Gott, König und Vaterland! Und es töne vom Nordkap bis zum Elbenstrand nur aus einem Munde, mit dem Dichter:

Vi sværge til Frederiks Banner
At gange frimodig i Krig!
Hvad enten mod Vold eller Tyranner
Mod krybende Falskhed og Svig!
For Daniens Tryghed og Ære
vil ingen den seneste være.
Ei Staal, og ei Guld, ikke Lænker og Baand
Skal vriste vort Vaaben af blødende Haand!
Vivat Christian und Friederich!

Sie wollen nur Frieden! Man zwingt sie zum Krieg –
Das weisst Du Allherrscher! – Und sendet uns Sieg!

In Namen aller getreuen Dänen,

A. R. von Brincken«

Det er en noget anden indstilling til den enevældige monark, end man ellers kunne forvente af en gammel jakobiner. Hvis digtet derfor virkelig er alvorligt ment fra von Brinckens side, er det udtryk for, at alle revolutionsideer nu var glemt, og at loyale stemninger også var fremherskende hos de tidligere så revolutionære embedsmænd.

Redaktør Knudsen, der måske nok syntes, at denne højstemte patriotisme gik lidt over gevind, skrev den 13. september i sit blad bl.a.:

»Man kan ikke være patriot uden at føle den dybeste uvilje over, at England udøver den så himmelråbende uretfærdighed mod os, som Frankrig efter engelsk foregivende først havde påtænkt. Denne handling træder frækt al folkeret under fode og omskaber fysisk magt til simpelt mordværktøj.«

Men det er ikke med skældsord, man skal tage kampen op:

»Tapre danske, slå ikke om jer i prosa så lidt som i vers med udtryk som røverbander og stimænd. Lad regeringens krigsmanifest være jer et forbillede, dette manifest som er lige så grundigt som enkelt, lige så stærkt som humant, lige så følelsesfuldt som klogt, lige så direkte blottet for storpraleri. Dette sjældne manifest, der bærer den kristeligt salvedes mest sande præg, vil redde vor elskede konges ære overfor efterverdenen, hvis vi – hvad Gud forbyde – skulle bukke under for overmagten.«

Knudsens patriotisme kan ingen vel betvivle ud fra disse linjer, en overdreven nationalisme eller menneskehad, som han selv kaldte det, har blot stredet imod hans i øvrigt rationalistiske livsindstilling.

Disse to udtalelser af von Brincken og Knudsen kan sikkert opfattes som typiske for indstillingen hos borgerskabet i Haderslev, som således ikke adskiller sig fra borgerskabet i Åbenrå, hvor f.eks. den samme patriotisme gør sig gældende. Man var urokkelig i sin loyalitet over for staten, symboliseret ved først og fremmest kronprinsen, der året efter under navnet Frederik 6. efterfulgte sin sindssyge fader som enevældig monark.

Patriotismen kom også til udtryk ved den indsamling, der her som overalt i monarkiet blev foretaget til hjælp til genopbygning af København efter bombardementet i september 1807. Regeringen var i det hele taget interesseret i borgernes frivillige medvirken og opofrelse, og der blev bl.a. truffet foranstaltninger med henblik på borgernes inddragelse i forsvaret af deres by. På en henvendelse desangående den 19. august 1807 kunne magistraten meddele, at man allerede havde overvejet at oprette et korps af borgere og håndværkersvende. Den kommanderende general meddelte da også, at forslaget om en borgermilits »bifalder jeg med sand tilfredshed og anerkender Deres patriotisme«, men at man desværre ikke kunne afse geværer hertil.

I løbet af kort tid oprettedes denne borgermilits med tre kompagnier med en klar standsmæssig lagdeling. Første korps bestod af de borgere, der var uegnede til våbenøvelser, men som kunne bruges til håndhævelse af almindelig ro og orden. Andet kompagni bestod af borgere, der var i stand til at bruge våben, og i denne gruppe indgik også håndværkersvende og handelsmedhjælpere, mens tredje kompagni bestod af daglejere, tjenestekarle og læredrenge, der dog ikke udstyredes med skydevåben. Det ansås åbenbart af borgerskabet for for risikabelt. En liste opregner 172 sådanne lavere tjenestefolk, der indgik i dette kompagni. Det var naturligvis det højeste borgerskab, der besatte officersposterne. Rådsvinskænk og deputeret borger Hel-

Adolph Rudolph von Brincken, født Hatsted 1754, død Vonsbæk 1808, rektor i Wilster i Ditmarsken 1782, i Haderslev 1786, sognepræst i Vonsbæk 1800.

mer Buchholdt var således øverstbefalende med rang af major, og guldsmed og deputeret borger Martin Heinrich Petersen var en af de tre kaptajner. Desuden var der 10 løjtnanter, 3 oversergenter, 22 underofficerer, 2 tamburer, 1 piber og 2 valdhornister, så der var pladser nok at besætte for borgerskabet. Hvor stor betydning denne borgermilitis fik, er vanskeligt at afgøre. Dens udrustning var særdeles dårlig, men der er næppe tvivl om, at militsen dels er et udtryk for, dels har været med til at styrke borgerskabets loyalitet mod konge og stat.

Denne loyalitet var næppe skabt af krigsbegivenhederne alene. Det er således bemærkelsesværdigt, at von Brinckens lovprisning og en del af de patriotiske digte i øvrigt gjaldt kronprinsen, den senere Frederik 6. Man vidste naturligvis, at han og ikke den sindssyge Christian 7. havde stået bag de mange reformer, som havde kendetegnet de sidste årtier af 1700-tallet. De forhåbninger om et friere styre, som disse reformer havde indgivet mange, var sikkert medvirkende til, at selv den gamle jakobiner kunne deltage i den almindelige lovprisning af monarken. Loyaliteten havde således sine rødder længere tilbage i tiden, og for de jævne lags vedkommende er der ingen tvivl om, at kongetroskaben og loyaliteten var af endnu ældre dato.

BYENS KLUBBER

Fra gammel tid samledes byens overklasse i rådspinkælderen på Torvet, der var det eneste sted i byen, hvor der var udskænkning af franske og rhinske vine. Ud af dette voksede en direkte forening, formodentlig den forening, som vi kender under navnet »Det forenede Selskab« og som sandsynligvis er oprettet i 1797. Dens formål var dels af selskabelig art, dels filantropisk, idet den drev den tidligere omtalte spinde- og strikkeskole; men også litterære interesser dyrkedes i klubben, der udgjorde et læseselskab i lighed med f.eks. Drejers klub i København.

Disse klubber var et produkt af oplysningstiden og dens ideer, og de fandtes overalt i monarkiets byer. Gennem livet i klubberne blev borgerskabet sig bevidst som klasse, og ved drøftelser dér mand og mand imellem og ved læsning af tidens litteratur og tidsskrifter, som klubben abonnerede på, nåede man til klarhed over mangler og skavanker i statsstyrelsen. Klubberne var således stærkt medvirkende til at skabe en politisk bevidsthed hos borgerskabet og til at træne de mænd op, der senere kom til at tage del i det politiske liv, som det formede sig efter indførelsen af de rådgivende stænderforsamlinger i 1834 og i kongeriget af den fri forfatning i 1849.

I 1799 skete der i Haderslev en sprængning af en allerede eksisterende klub, som holdt til hos gæstgiver Wulff i Nørregade 15 lige over for byens poststation. De medlemmer der forblev hos gæstgiveren dannede deres eget selskab, som fik navnet »Harmonien«. Om

Oberstløjtnant von Michelsen.

Nørregade 3–17 ca. 1900. Bortset fra det store hus (nr. 9) hvis gavl springer frem under Vor Frue kirkes spir og nr. 17 yderst til højre, som er bygget efter 1860 så denne husrække lige sådan ud ved år 1800. I nr. 15 stiftedes Det harmoniske Selskab i 1799.

de udstødte så oplugtes af »Det forenede Selskab«, eller om dette er et helt tredje selskab er uklart, men i hvert fald eksisterede der fra 1799 to selskaber eller klubber i Haderslev, »Det forenede Selskab« og »Det harmoniske Selskab«. Det førstnævnte kender vi meget lidt til, ja vort væsentligste kendskab til det skyldes udelukkende den spindeanstalt, som det drev nogle få år. Harmonien er derimod det stadig eksisterende selskab af samme navn, som efter en sprængning i 1842 og en tilsyneladende hensygnende tilværelse de følgende syv år genopstod i 1849.

Det harmoniske Selskabs oprettelse 1799 førte til en række stridigheder med det selskab, der holdt til hos rådsvinskænken Helmer Buchholdt på Torvet, formodentlig »Det forenede Selskab«. Helmer Buchholdt følte sig generet i sin næring og søgte at mobilisere klubmedlemmerne, der synes at have omfattet det højeste borgerskab med borgmester og magistrat i spidsen. Men Harmonien lod sig ikke sådan standse, og der er i hvert fald ikke tvivl om, at den klub, der oprindeligt holdt til i rådsvinkælderen, i løbet af nogle år gik ind, formodentlig opløst af den gamle konkurrent »Det harmoniske Selskab«.

Dette er måske sket, om ikke før, så henimod 1811, da »Det harmoniske Selskab« flyttede til nye og større lokaler i Trauls Erichsens store gæstgivergård i Gåskærgade, som den dag i dag bærer klubbens navn.

Men klubrøret standsede ikke hermed. I 1817 oprettedes en ny klub »Concordia«, der fik lokaler hos skomager (!) Hans Lautrup i Storegade 5. Også her forlangte rådsvinskænken J. C. Petersen, at denne klub holdt sine møder hos ham. Det skete i 1823, men førte nu blot til at rådsvinskænkens privilegium på udskænkning af franske og rhinske vine blev ophævet i 1825 (!). Det mærkelige er imidlertid, at det hus, hvor rådsvinkælderen i århundreder havde holdt til, nemlig Torvet 8, helt op i vor tid bar navnet »Concordia«, hvilket indikerer, at klubben virkelig er flyttet hertil. Endnu i 1834 fandtes der imidlertid i Storegade 5, hvor klubben oprindeligt havde holdt til, en billardsal, et danselokale og en overdækket keglebane.

Nogen modsætning mellem de to klubber synes der dog ikke at have eksisteret. Af medlemslisterne fra henholdsvis 1816 (Harmonien) og 1817 (Concordia) fremgår det nemlig, at en række personer var medlemmer af begge klubber. Medlemskredsen i begge klubber var officerer, embedsmænd, advokater og købmænd, men det fremgår klart, at Harmonien var den fornemste klub. Det var de højeste officerer og de højeste embedsmænd, bl.a. amtmanden, der var medlem her. Embedsmændene udgjorde næsten halvdelen af de ca. 50 medlemmer, mens Concordia først og fremmest domineredes af de lavere officerer. Ikke mindre end 10 løjtnanter var medlemmer, og her er det nok ikke uden betydning, at klubben holdt til i Storegade 5, der lå lige over for Det holstenske Landsenerregiments skole i Storegade 6. Officererne kunne altså efter endt tjeneste gå lige ind i klubben lige overfor. I begge klubber var endvidere ca. $\frac{1}{3}$ købmænd, formodentlig lidt flere i Concordia, men heriblandt fandtes også et par gæstgivere og måske enkelte håndværksmestre, da ikke alle medlemmer er identificerede. I Harmonien var der derimod ikke en eneste håndværker og heller ingen gæstgivere. Det var udelukkende købmænd, og endda byens største. Harmonien var i udpræget grad overklassens klub.

Filantropisk virksomhed var som nævnt et af formålene for Det forenede Selskab på samme måde som det var det for Det harmoniske Selskab. Ved festlige sammenkomster foretoges indsamlinger til fordel for de fattige, ligesom klubbens gamle aviser og tidsskrifter ved årets udløb solgtes for højeste bud til fordel for byens fattige. Et af klubbens stående udvalg var endvidere fattigudvalget på samme måde som man havde en »litterærisk kommission«, hvoraf gerne en af latinskolens fire lærere var medlem. Denne kommission forestod indkøb af aviser og tidsskrifter såvel som af anden litteratur, der lå fremme i klubben til medlemmernes frie afbenyttelse. I øvrigt lededes klubben af en direktion på syv medlemmer, der valgtes for et kvartal ad gangen, og hvert direktionsmedlem havde pligt til en bestemt

Johann Detlef von Breckling, født Kliplew 1749, død Haderslev 1831, eskadronchef 1801, major 1803–08. En af de fem officerer, der var medlemmer af Harmonien 1816.

aften om ugen at opholde sig i klublokalerne som repræsentant for ledelsen. Desuden holdtes direktionmøde en gang om ugen, så det var et krævende job at være direktionsmedlem.

Der er næppe tvivl om, at klubben har spillet en stor rolle også i medlemmernes dagligliv. Her kunne man falde ind om aftenen efter endt arbejde og slå sig ned med de nyeste aviser og tidsskrifter, høre bynyt, få sig et glas vin eller punch og en snak med de andre medlemmer. Også et slag kort eller et spil billard var der mulighed for, og hvilken rolle det sidste spillede, ses bl.a. af, at klubben havde et specielt billardlokale, og at der konstant fandtes en direktør for billardet. I en lang årrække var det lægen, justitsråd Gyrsting, der beklædte denne post og altså var passioneret billardspiller.

KULTURELT OG SELSKABELIGT LIV

Harmonien spillede også en væsentlig rolle for borgerskabet, når der skulle festes. Borgerskabet havde appetit på de glæder og afvekslinger, som livet bød på, så Harmoniens selskabelige formål var ikke klubbens mindst vigtige. Der valgtes hvert år en »Kommission for vinterforøjelserne«, som skulle forestå arrangement af baller, assembleer og maskerader, hvor klubbens medlemmer mødte op med damer. Ballerne spillede en meget stor rolle i klubben, og det hang uden tvivl sammen med datidens store dansegilde. Den gav sig også udslag i, at der i løbet af en vinter kunne afholdes adskillige offentlige baller hos Helmer Buchholdt på Torvet, som tilsyneladende har haft byens største danselokale. Vi træffer endvidere i Lyna adskillige annoncer for danselærere, der giver undervisning i dans, og vi kan bl.a. herigennem følge den rivende udvikling, der i disse år skete inden for dansens ædle kunst.

Den stærkt voksende lyst til at danse hang sikkert sammen med, at pardansen med voldsom kraft trængte frem på bekostning af tidligere tiders mere højtidelige runddans. Menuetten var ved at blive håbløs umoderne og havde fået dødsstødet under den franske revolution. Nu dansedes bl.a. wienervalse, og det var ikke kun på Wienerkongressen, men overalt. I en danselærerannonce fra Lyna 1822 møder vi danse som f.eks. Ecosaise, la Batteuse, Tantalette, Fandango, Tyrolervalse og la Tempete, der af fagfolk forklares som en »stormmarchgalop med Kehraus igennem alle husets stuer«. Disse moderne danse vakte naturligvis forargelse hos mere konservativt indstillede. Allerede i 1806 klagede en læser i Lyna over det raseri, i hvilket alle farer rundt og larmer uden mening med uskønne kantede bevægelser, uorden i tøjet, mens de dansendes hjerter slår ikke mere af glæde og frihed, men af frækhed. Dansens skønhed synker ned til det hæsligste renderi. Der er ingen sjæl i bevægelserne, der er mekaniske og uden ynde, men ved deres voldsomhed faretruende for lysekronerne. Damer havde naturligvis adgang til ballerne og maskeraderne, men ellers kunne medlemmernes husstand kun medbringes til thé's dansants

og asambleer med forskellig underholdning af musikalsk eller litterær art.

For den musikalske underholdning spillede Friedrich Paltzo en meget stor rolle, ikke kun i Harmoniens, men i byens musikliv i det hele taget. Han komponerede selv kantater, hvortil bl.a. byens poetisk begavede borgmester Lindenhan skrev tekster, og han opførte forskellige småstykker af tidens store komponister, som f.eks. arier og småkoncerter af Haydn og Mozart. Også kirkekoncerter i Vor Frue kirke har han arrangeret, og hans død i 1829 betragtedes som et stort tab for alle dem, »unge som gamle, i hvis sjæle han med sjælden iver vakte sansen for det skønne, det smukke, det begejstrede og det himmelske«.

Det holstenske Landsenerregiments officerer var som nævnt medlemmer af Harmonien og udgjorde hermed et vigtigt dansksproget element i klubben, da militærets kommandosprog jo var dansk. Et udtryk herfor er det, at klubbens ældste, bevarede protokol, påbegyndt 1826, er ført på dansk af ritmester Obel, der var foreningens sekretær indtil dens sprængning i 1842. Derfor er der da heller ikke på denne tid tale om nogen modsætning mellem dansk og tysk, hverken i Harmonien eller i overklassens selskabelige liv i øvrigt, selvom det er et velkendt faktum, at det højere borgerskab og embedsmandstanden også i Haderslev var tysksproget og præget af tysk kultur. Tværtimod fandt der en frugtbar vekselvirkning sted mellem dansk og tysk.

Redaktør Knudsen foretog i juni 1814 en rejse til Ribe, og i en række breve fortæller han om sine oplevelser og viser herigennem en betydelig fordomsfrihed i synet på dansk og tysk levevis. Han skriver bl.a.:

»Jeg måtte tale imod min overbevisning, hvis jeg ville sige, at jeg foretrak den tone, der hersker i vore gode tyske selskaber, for den, der hersker i de danske. Her findes mere liv og munterhed, større interesserethed og ugenert-hed, større veltalenhed og mere lune end i de førstnævnte. Den tone, der hersker hos os tyskere, er i regelen tung, docerende og belærende, så at det kan nærme sig det pedantiske. Jeg mener, at jeg oftere har fundet dette umiddelbare, muntre humoristiske væsen i godt, dansk selskab end hos os.«

Citatet illustrerer således, hvorledes tonen har været inden for det bedre selskab i Haderslev. Det er tillige langt fra, at Knudsen afviser, hvad der er dansk og fremhæver tysk kultur og levevis på bekostning heraf, hvad man måske kunne vente af en mand, der er opvokset med tysk kultur.

På samme måde møder vi i Haderslev allerede i 1790'erne en interesse for dansk kultur. Man fulgte ganske godt med i dansk åndsliv, hvilket bl.a. kan tilskrives, at herredsfoged Kellermanns hustru brevvekslede med P. A. Heiberg i København. Man abonnerede i hvert fald i to læsekredse på tidsskriftet »Minerva«. Annoncerne i Lyna i de første årtier af 1800-tallet giver tillige en række interessante

Christian August Brauneiser, født Tønning 1777, død Haderslev 1855, konrektor Haderslev 1801, rektor 1809-48.

oplysninger om oversættelse til tysk af danske skrifter. I 1812 omtalte Lyna Grundtvigs dimisprædiken oversat til tysk, i 1818 bragte ugeskriftet en tysk oversættelse af Poul Martin Møllers »Underlige Aftenluft«, signeret L, sikkert borgmester Lindenhan, hvis digteriske evner var betydelige, og i 1821 opførtes i Ridehuset »Axel und Walburg, vaterländische Tragedie in fünf Aufzügen von Oehlenschläger« med kongelig skuespiller dr. Rüge i en gæsterolle. I 1822 annonceredes med en oversættelse af Ingemanns romance »Eline går i sin Faders Borg«, i 1824 tilbydes en oversættelse af samme forfatters tragedie Løveridderen, og i 1826 tilbydes abonnement på Steen Steensen Blichers »Nordlyset«. Midt i 1820'erne fandt en opførelse af udtog af operetten »Høstgildet« af Thomas Thaarup sted i Harmonien i tysk oversættelse. Også til latinskolens bibliotek kan vi se, at den danske guldalderlitteratur anskaffedes, selvom dette først skete i større udstrækning efter at danskundervisning var indført i 1827. En del af anskaffelserne her skyldtes gaver, bl.a. skænkede kongen i 1830 i anledning af de nye skolebygningers indvielse Grundtvigs Saxo-oversættelse, forskellige guldalderdigteres værker og Holberg i K. Lyhne Rahbeks udgave. Rektor Brauneiser udtalte i den anledning, at dette vil gavne og glæde »de unge som forstår det danske sprog uden eller med kun ringe besvær«.

Interessen for dansk litteratur var således stor i de dannede kredse i Haderslev, men også den tyske litteratur, ikke mindst den romantiske, er naturligvis blevet læst af byens borgerskab.

Denne interesse for såvel dansk som tysk litteratur og kultur samt det selskabelige og kulturelle liv, der udfoldede sig inden for Harmoniens rammer, var imidlertid kun kendetegnende for overklassen, dvs. embedsmændene, officererne og købmændene. Hovedparten af byens befolkning, med håndværkerne som den store solide mellemklasse, stod udenfor og vel også fremmed overfor denne overklassekultur; men at også de lavere klasser følte – en ganske vist noget anden form for – behov for samvær uden for den daglige arbejdstid, viser et forsøg på at oprette et skyttegilde i 1824. Det var en række håndværksmestre, der på deres standsfællers vegne søgte om tilladelse til at oprette et sådant gilde, hvis formål skulle være at styrke fællesskabsfølelsen og at erhverve færdighed i omgangen med skydevåben til brug i nødstider og ved parader, når majestæten rejste gennem byen. Gildet skulle afholde skydekonkurrencer, og det foresloges at skyttekongen i sit kongear skulle nyde frihed for alle afgifter såvel som for indkvartering!

I magistratens udtalelse om disse planer hedder det bl.a.: »I adskillige år er forlystelsesygen og flotheden hos den herværende håndværkerklasse vokset meget stærkt. Den forsøger nemlig, hvad angår såvel klædedragt som kostbarheder af alle slags, som overstiger dens formåen, at hæve sig op over sin stand«. Derfor kunne magistraten ikke anbefale oprettelsen, og dette skyttegilde blev da heller ikke til noget. Indstillingen er imidlertid meget tidstypisk. Vi er midt i land-

brugskrisens værste år, og sparsommelighed pristest som en dyd. Hertil kom så overklassens uvilje imod, at de lavere klasser trængte altfor stærkt ind på dens enemærker. Enhver klasse skulle også udadtil optræde, som det sømmede sig netop denne klasse, og tiden var endnu ikke moden til, at det kunne accepteres, at de lavere klasser tilagde sig overklassens normer og vaner, heller ikke på et så uskyldigt område som fritidssysler.

Den økonomiske udvikling indtil ca. 1835

Krigen 1807-14 og dens betydning for byens og borgernes økonomi

INDKVARTERING AF FRANSKE OG RUSSISKE TROPPER

Som regel klagede borgerskabet over de økonomiske byrder, som indkvarteringen af Det holstenske Landsenerregiment betød. Denne indkvartering må dog nok siges at have været en økonomisk gevinst for de næringsdrivende, da det ikke kun betød leverancer af korn til hestene samt fødevarer fra byens handlende, men også af håndværkervarer, bl.a. gav de mange heste arbejde til adskillige sadelmagere.

Krigsudbruddet 1807 betød, at militæret blev flyttet fra byen, men et halvt år senere, i foråret 1808, fik Haderslev indkvartering igen på linje med en lang række andre byer i hertugdømmet og i kongeriget. Det var dels spanske, dels franske tropper, der af Napoleon var sendt herop for at hjælpe til med at beskytte landet mod fjenderne. De spanske tropper er mest kendt for deres afbrænding af Koldinghus slot, og man mærkede i Haderslev kun lidt til dem. I efteråret 1808 var der dog indlagt en hel del spanske soldater på militærhospitalet i byen. De franske tropper måtte Haderslev imidlertid huse i henved et år fra 13. marts 1808. For ikke at belaste landets indbyggere alt for meget var der blevet indrettet specielle lejre til en stor del af dem, bl.a. ved Rendsborg og Flensborg. En række byer måtte dog se sig belagt med indkvartering. Det gjaldt i hertugdømmerne Slesvig, Flensborg, Lyksborg, Tønder, Åbenrå og Haderslev. Man beregnede de samlede indkvarteringsudgifter for alle franske tropper til 20.000 rdl. pr. dag, og af disse måtte Haderslev altså yde sin del.

Der findes forskellige opgørelser over de samlede udgifter ved indkvarteringen. Fra 13. marts til 31. oktober 1808 opgjordes udgifterne alene til indkvartering til 31.000 rdl. Hertil kom dog også 42.000 rdl. til andre formål, bl.a. 10.000 til frikørsler og 13.000 til drift af det hospital, som byen måtte indrette, samt 1775 rdl. til bespisning af og kvarter for prinsen af Ponte Corvo under gennemrejse!

I lang tid havde de franske tropper benyttet hospitalskirken til hospital, hvilket naturligvis ikke kunne ske uden skade på kirken, og efter krigen modtog byen derfor et større beløb fra staten til istandsættelse af kirken. I stedet for hospitalskirken købte byen et hus, som blev indrettet til hospital, men også andre bygninger må være blevet indrettet hertil, idet en inventarliste fra 1810 nævner, at der fandtes 212 senge i hospitalet. Alt ialt beløb de samlede udgifter ved de franske troppers indkvartering sig formodentlig til ca. 100.000 rdl., og skulle byen selv have betalt dem, havde det vel betydet borgernes

ruin. Bykassen kunne i hvert fald ikke have klaret så omfattende udgifter, når vi tænker på, at byens regnskaber i årene forud for krigen balancerede med ca. 9000 rdl. Disse beløb blev da også allesammen betalt af staten, og byens og borgernes udgifter blev som følge heraf minimale.

Forholdet til de franske tropper har formodentlig været uden større gnidninger. De fremmede soldater er gledet ind i byens hverdagsliv som et naturligt led; man var jo i fredstid vant til indkvartering af soldater. Hver dag kunne man se de franske officerer indfinde sig hos Helmer Buchholdt på Torvet for at indtage deres »diner«, og ved en enkelt lejlighed var tropperne medvirkende til at føje særlig glans til en begivenhed i byens liv. Den 15. oktober 1808 blev byens nye kirkegård på Klosteret indviet. Den skulle afløse den gamle rundt om Vor Frue kirke, og i den anledning tilbød den kommanderende franske general Boudet sammen med generalerne Vallary og Fririon at stille de indkvarterede franske troppers musikkorps til disposition. Provst Strodtmann holdt derfor sin indvielsestale, mens de franske ørnebannere sænkedes, hvorefter det 5. franske Linie-Infanteriregiments musikkorps spillede et smukt requiem.

I ca. fem år fra februar 1809 var der intet militær i Haderslev. I januar 1814, midt under fredsforhandlingerne mellem Danmark og Sverige, fik Haderslev imidlertid igen i fuldt mål militær indkvartering. Onsdag den 9. januar 1814, tidligt om morgenen, bredte rygget sig som en løbeild gennem Haderslev: »Kosakkerne kommer, kosakkerne kommer«. Det var fortroppen af den russiske general Tettenborns kosakregiment, der nu rykkede ind i byen. Rygtet om deres anmarch og om deres vilde udseende og barske optræden havde i flere dage gået i byen, og man så med frygt og bæven hen til deres komme. Og nu var de der altså. Johann Georg Rist, en dansk diplomat, der for tiden var ude af tjeneste på grund af uoverensstemmelser med den enevældige konge, Frederik 6., opholdt sig på denne tid i Haderslev og skriver i sine erindringer om kosakkernes indmarch i byen:

»Man havde fra højderne syd for byen set dem nærme sig enkeltvis rekonoscerende, indtil fortroppen med fældede lanser kom sprængende ind i byen. Dette korps udgjordes af nogle hundrede mand under kommando af major v. Droste, der straks slog sit kvarter op på Torvet. Netop da jeg stod i færd med at ile de få skridt hjem fra amtshuset [hvortil Rist havde begivet sig, da rygtet om kosakkernes ankomst hørtes] mødte råbet mig: »De er der«. Fire mand var netop siddet af foran vort hus [i Storegade] og krævede brøgsigt, men alligevel godmodigt: »Træ! Halm! Fourage! Kaffe! Fisk!« Min kære hustru blev noget forskrækket over at se de lange lanser dukke op foran vore lave vinduer, især da jeg ikke var hjemme. Imidlertid blev hun forsonet noget ved de skæggede mænds høflige optræden, deres fromme forberedelser til måltidet og den herlige appetit, hvormed de satte den færdige fiskesuppe til livs.«

Den erfarne diplomat stod magistraten og amtmanden bi med gode råd om, hvordan man skulle optræde over for russerne og deres berømte general, og det gav da også til resultat, at Tettenborn, da

Klosterkirkegården med gravsteder for en række medlemmer af byens røjeste borgerskab, fra venstre rideoged Rübner, død 1843, købmand Knud Brodersen Hiort, rådmand Peter Hiort, død 1811 og yderst til højre amtsforvalter Hans Rudolph Hiort, død 1814. Ved en vandring på Klosterkirkegården vil mange af de mænd passere revy, som er omalt i denne bog.

han den følgende morgen selv rykkede ind i byen, var gunstigt stemt og indstillet på at få det hele til at glide. Magistraten havde straks, da rygtet om kosakernes anmarch nåede byen, rekvireret alt kvæg fra omegnen og ladet det slagte, således at forplejningen til de mange soldater kunne være klar. Også store mængder foder til hestene måtte rekvireres. Den 8. januar kom ca. 400 mand, som blev forplejet af byens egne indbyggere, mens hestene blev opstillet på Torvet og i sidegaderne hertil. De forlod byen næste dag samtidig med, at Tettentborn selv rykkede ind med ca. 1300 mand, som blev i byen til ud på eftermiddagen. Dagen efter vendte de fleste af dem tilbage, og de var nu indkvarteret i seks dage hos byens borgere, hvor deres heste blev opstaldet, og de selv nød fuld forplejning. En del af dem forlod byen efter fire dages forløb. De daglige forplejningsudgifter beregnedes til 4 rbd. for en stabsofficer, $2\frac{1}{2}$ for andre officerer og $\frac{2}{3}$ rbd. for en menig. Alt ialt beløb indkvarteringsudgifterne sig til 6385 rbd., som byen skulle have refunderet hos staten, men som i stedet blev pålagt byen som en ekstraskat.

Den russiske hærs rekvisitioner skete som regel mundtligt gennem grev Hahn, en tysk officer som fulgte tropperne. Disse indkvarterede sig undertiden selv efter forgodtbefindende og strøede de udleverede

indkvarteringssedler rundt omkring. Mange bivaukerede også på byens gader og pladser, og der var især i de første dage en broget vrimmel af mennesker og heste på gaderne. Der var endog kirgistaner og kaukasier, mærkeligt vildtudseende folk. Det hele var lige så nyt, som det var skrækindjagende for byens borgere, men da tropperne gennemgående opførte sig pænt, blev man snart dristigere og begyndte at tage det brogede skue i nærmere øjesyn. Der var virkelig noget at se på, og det må have været spændende dage for byens børn og unge. Men også for de voksne har der været lejlighed til, midt i alt besværet med at skaffe de indkvarterede tropper husly og mad, at lytte til de tysktalende kosakofficerers fantastiske beretninger om deres rå heltebedrifter. Også selskabeligt samvær borgerskabet og officererne imellem blev der tid til, og i det hele taget forløb indkvarteringen af de fremmede tropper uden episoder, bl.a. fordi alle vidste, at freden var nært forestående. Den blev underskrevet i Kiel den 14. januar, midt under de russiske troppers indkvartering, og trods de hårde betingelser, bl.a. Norges afståelse, var der overalt uendelig glæde over freden. I Haderslev blev fredsbudskabet modtaget på samme måde, som man en måned tidligere havde modtaget budskabet om våbenstilstanden. Rist skriver herom:

»Da feldpoststafetten fløj igennem byen med efterretningen om våbenstilstanden, brød der en begejstringsrus løs; som en løbeild bredte det dyrebare ord »fred, fred!« sig gennem de stille gader. »Fred, fred«, rungede det mellem husene. Venner og bekendte opsøgte hinanden. Jævne folk i deres træsko løb begejstret ud på gaderne gennem den mørke fugtige nat og råbte »fred, fred!«

Og da byens indbyggere vågnede op den 17. januar, fortæller Rist, fik de budskabet om, at

»vore kosakker tidligt om morgenen i al stilhed var draget afsted og endog havde ladet deres kaffe i stikken. Tettenborn var rejst, og vi nød den behagelige følelse igen at være alene med fredelige mennesker, som vi stod på venkabelig fod med. I det dejlige, stille frostvejr gik vi ind til byen, hvor alle var i fuld gang med rengøring af husene og gaderne; man mødte dog rundt i det almindelige kaos kun glade ansigter. I Vor Frue kirke lå halm og strå i store bunker helt op i koret«.

Man var igen sig selv, der var fred, og med frisk mod og friske kræfter tog man fat på at bygge op, hvad der måtte være ødelagt i krigens år.

KRIGENS BETYDNING FOR BYENS OG BORGERNES ØKONOMI

Den langvarige indkvartering af de franske tropper var nok besværlig og kunne give problemer især med pladsen, men de mange mennesker betød selvfølgelig også en forøget omsætning for byens handlende og andre næringsdrivende. Vi kan se det ganske tydeligt af byens toldindtægter, som i 1807 var på 2700 rdl., men i 1808 5300, næsten det dobbelte; 1809–11 lå de på 19–2200 rdl., dvs. under førkrigniveauet, hvis vi regner de 2700 rdl. i 1807 for det normale i årene før krigen. Den engelske flådes blokade og kapring af danske

handelsskibe mærkedes nu mere og mere og betød en almindelig nedgang i handelen og vareomsætningen. Året 1808 var derimod et godt år for de handlende.

Krigen betød i det hele taget trods alt næppe de store tab eller varig økonomisk tilbagegang for byens borgerskab. Udgifterne til indkvarteringen af de franske tropper betaltes som nævnt næsten fuldt ud af staten, og det fremgår tillige klart af byregnskaberne, at krigen ikke betød ekstraudgifter for byen, i hvert fald ikke i krigens første år.

Byens ordinære udgifter staten vedrørende lå før 1807 som nævnt på over 50 % af de samlede ordinære udgifter. I de første fem krigsår faldt de imidlertid betydeligt og var i 1812 helt nede på ca. 43 % af de samlede ordinære udgifter. Dette fald skyldtes, at både udgifterne til frikørsel og indkvartering dalede betydeligt (sammenlagt udgjorde de i 1812 kun $\frac{1}{3}$ af beløbet i 1807). Dette betydelige fald i byens udgifter staten vedrørende medførte da også, at man blev istand til at klare de samlede ordinære udgifter ved hjælp af de ordinære indtægter, og i årene 1810–11 var der endog overskud på disse poster.

Byen havde i årene fra 1801 efterhånden oparbejdet et stadigt voksende underskud, som nåede et maksimum med ca. 6680 rdl i 1808. I løbet af de følgende to år vendtes dette imidlertid til et betydeligt overskud, først og fremmest ved optagelse af lån på næsten 10.000 rdl., men også ved hjælp af de store beløb, man modtog i refusion fra staten for udgifter i forbindelse med krigen, først og fremmest for frikørslerne. I 1809 måtte byen købe en bygning til indretning af et militærsygehus for i alt 3000 rdl., hvoraf de 2281 dækkedes med lån. Man modtog imidlertid også 1400 rdl. til dækning heraf fra staten, og det følgende år igen 1289 rdl. således at dette hospitalskøb i realiteten ikke kom til at betyde nogen større udgift for byen. I årene 1810–12 afdroges da også de lån, man havde optaget til køb af dette hus.

Med udgangen af 1812 kan vi derfor sige, at den økonomiske situation for byen var forbedret betydeligt; man havde ganske vist forøget byens gæld med to store lån på 2000 og 5000 rdl., optaget hhv. 1808 og 1810, men disse to lån i forbindelse med refusionerne fra staten bevirkede, at byen sluttede året 1812 med et overskud på næsten 8000 rdl., dvs. mere end de to lån tilsammen. Dette resultat var nået uden forøget skatteudskrivning. Der blev i disse år konstant udskrevet ca. 4000 rdl. i kontribution og ca. 2100 rdl. i standkvarterpenge. Et andet forhold som viser, at det ikke kan have stået særlig galt til med borgernes økonomi, er de indbetalte restancer, som havde været et betydeligt problem nede omkring 1800. Restancerne ved årets udgang var stigende frem til 1809, men de halveres derefter 1810–12 og udgjorde ved udgangen af 1812 ca. 1800 rdl., dvs. et forholdsvis beskedent beløb, især hvis vi sammenligner med årene omkring 1800. Svarende til dette fald i de samlede restancer har vi da også en stigende indbetaling af restancer fra 1808–10. Herefter var der et fald, simpelthen fordi de samlede restancer nu var betydeligt mindre.

Der var imidlertid god grund til alligevel at være foruroliget over økonomien ved årets udgang 1812. Den danske rigsdaler var i årene 1810–12 faldet katastrofalt i kurs og for den ellers så solide slesvig-holstenske speciedaler, der nogenlunde havde beholdt sin værdi, havde regeringen i sommeren 1812 ophævet sedlernes indløselighed med sølv. Den 5. januar 1813 indførtes en ny, for hele monarkiet gældende mønt, rigsbankdaleren, samt til sikkerhed for den nye bank, rigsbanken, en prioritet i alle faste ejendomme, der skulle forrentes med $6\frac{1}{2}$ % årligt, den såkaldte bankhæftelse. På basis heraf udstedtes rigsbankdalere (rbd.) i papir. Disse papirpenge vakte imidlertid en sådan utilfredshed i hertugdømmerne, at regeringen i løbet af sommeren genindførte sølv som eneste lovlige betalingsmiddel; men til gengæld herfor pålagdes der kommunerne et tvangslån.

Resultatet af disse indviklede og kaotiske forhold ses klart i Haderslev bys regnskab: der opkrævedes i 1813 næsten 16.000 rbd. til dækning af tvangslånet, og som følge af denne kraftige opsugning af pengemidler faldt de indbetalte

Tabel 30. Byregnskaberne 1807–17.

A. Ordinære poster.

	Restancer ved årets begyndelse	Ordinære indtægter			Ordinære udgifter						Fordeling	
		indbet. restancer	kontrib. + standkv.	i alt	Staten vedrørende			Byen vedrørende			Staten vedr. %	Byen vedr. %
					i alt	frikørsler	indkvartering	i alt	renter + afdr.			
1807		875	5049	6324	8874	5329	2198	1227	3545	504	60,0	40,0
1808	2691	655	4791	5924	7789	4898	2257	709	2891	587	62,8	37,2
1809	3205	1194	4767	6557	7517	4501	1771	612	3016	701	59,8	40,2
1810	3266	1440	5158	7307	6795	3349	417	974	3446	818	49,3	50,7
1811	2700	937	5372	6821	5958	2833	341	535	3125	919	47,5	52,5
1812	2481	966	5860	7216	6724	3107	589	492	3617	853	46,2	53,8
1813	1777	—	3340	4082	6645	3265	1283	577	3380	615	49,1	50,9
	—	244	5593	5983	6362	3381	1449	241	2981	675	53,1	46,9
1814	4212	1300	8094	10158	13355	7950	2754	2086	5405	1238	59,5	40,5
	—	—	—	27	242	—	—	—	242	23	—	—
1815	5221	1823	7189	9726	11810	6517	1918	2535	5293	1276	55,2	44,8
	—	608	—	848	730	706 ¹⁾	—	—	24	—	—	—
1816	5875	3557	7644	11765	11358	5712 ²⁾	323	3722	5646	1224	50,3	49,7
	—	—	—	245	375	351 ¹⁾	—	—	24	24	—	—
1817	5084	2189	7965	10739	14606	8932 ²⁾	709	3541	5674	1238	61,1	38,9

Kilde: Byregnskaberne 1807–17, HB Ark Cod. 407—17 (Acta XVIII, II 3, Bc II).

Noter: 1) Rigsbankhæftelsen for byens huse.

2) 1816 betales kun halvdelen af den årlige kontribution (1440 rdl.) p. g. a. mangel på likvide midler. 1817 betales derfor i alt ca. 4320 (2880 + 1440).

restancer til et minimum, og de samlede restancer ved årets udgang steg til et ikke tidligere niveau på 4212 rbd. Overskuddet fra 1812 på næsten 8000 rdl. måtte omveksles til de nye rigsbanksedler og var dermed rent faktisk formindsket betydeligt i værdi. Det forøgedes ganske vist med en refusion fra staten for frikørsel og var ved udgangen af 1814 på ca. 10.000 rbd., men på dette tidspunkt var sølvmonnten imidlertid genindført som eneste lovlige betalingsmiddel, og det store beløb lå derfor i byens kasse som en delvis død kapital. Kun meget få udgifter kunne afholdes med disse sedler. Der skete derfor en delvis omveksling til sølvmonnt i de følgende år, men man fik kun ca. 1/3 af den pålydende værdi ind i sølvmonnt. I 1814 omveksledes 4500 rbd. direkte til kun 1253 rbd. sølvmonnt og i 1816 overførtes ca. 1800 rbd. til to af byens andre kasser, hvilket indbragte 607 rbd. sølvmonnt. Ved udgangen af 1816 var der kun 739 rbd. tilbage af disse »dårlige« penge, og de omveksledes til 246 rbd. sølvmonnt. Alt i alt må man altså sige, at den gode status ved udgangen af året 1812 blev delvis spoleret på grund af statens ødelagte finanser, der reducerede det store overskuds værdi med 2/3.

Regnskabet for den genindførte sølvmonnt 1813–17 viser samtidig en stadig forringet status; underskuddet var ubetydeligt i 1813, men steg derefter til næsten 5.000 rbd. i 1817. Årsagen til den forringede status må først og fremmest søges i de stigende frikørsels- og indkvarteringsomkostninger. 1813–14 fik hertugdømmerne igen krigen ind på livet og de ordinære udgifter lå igen på en fordeling med ca. 50 % til staten og 50 % til byen. I 1814, det år da hertugdømmerne var besat af fjendtlige tropper, var forholdet endog ca. 60 % til staten og 40 % til byen. Frikørslerne krævede et stort beløb det år, men faldt efter krigen, hvor til gengæld indkvarteringsomkostningerne steg. I årene 1813–17 opkrævedes i tvangslån og ekstra skatter ca. 33.000 rbd., hvoraf tvangslånet 1813 tegnede sig for ca. halvdelen. Dette lån forøgedes 1815 med 4170 rbd., som opkrævedes til hjælp for de byer i Holsten, som russerne afbrændte i 1814. I 1814 pålagdes det endvidere byen at levere 150 td. gryn og 4800 rbd. sølv og

Tabel 30. Byregnskaberne 1807–17.

B. Samlede poster.

	Ordinære poster					Ekstraordinære poster					Slutbalance
	Indtægter i alt	Udgifter i alt	Balance	Førrige års balance	Balance i alt	Indtægter		Udgifter		Omveksling 1814-17	
						lån eller ekstra-skat	godtgjorte krigs-omkost.	afdrag på lån	krigs-udgifter		
1807	6324	8874	÷2550	÷ 1926	÷ 4476						÷ 4476
1808	5924	7789	÷1865	÷ 4724	÷ 6589	2000		2000			÷ 6589
1809	6557	7517	÷ 960	÷ 6685	÷ 7645	3781	1400		1300		÷ 3764
1810	7307	6795	+ 512	÷ 3804	÷ 3292	6000	5463	627			+ 7543
1811	6821	5958	+ 863	+ 7543	+ 8406			2500			+ 5906
1812	7216	6724	+ 492	+ 5906	+ 6398		3160	1685			+ 7873
1813	4082	6645	÷2563			15905			13464		÷ 122
1813	5983	6362	÷ 379	+ 7873	+ 7494		4434		1682		+ 10246
	10158	13355	÷3197	÷ 122	÷ 3319	6424			6300	+1253	+ 1942
1814	27	242	÷ 215	+10246	+10031					÷4500 ¹⁾	+ 5531
1815	9726	11810	÷2084	÷ 1942	÷ 4026	4170	392		4260		÷ 3724
	848	730	+ 118	+ 5531	+ 5649			959			+ 4690
1816	11765	11358	+ 407	÷ 3724	÷ 3317	6730	669		6721	+ 607	÷ 2032
	245	375	÷ 130	+ 4690	+ 4560				2000 ³⁾	÷1821 ²⁾	+ 739 ⁴⁾
1817	10739	14606	÷3867	÷ 2032	÷ 5899		728			+ 246	÷ 4925

Rbd. S. = rigsbankdaler sølvvænt, genindført juli 1813; rbd. N.W. = rigsbankdaler Neuem Werth indført jan. 1813, men ophævet igen i juli 1813.

Noter: 1) omveksles til 1253 rbd. S., 2) omveksles til 607 rbd. S. 3) godtgøres det følgende år med 728 rbd. S. 4) omveksles det følgende år til 246 rbd. S.

hertil opkrævedes 6424 rbd. hos byens indbyggere. Indbyggernes samlede regning for indkvarteringen af de russiske kosakker, lød på ca. 7800 rbd. Til dækning herfor blev der i 1817 af staten givet tilladelse til, at byen opkrævede 6730 rbd. hos alle byens indbyggere, således at udgifterne blev mere ligeligt fordelt. I årene 1818–23 tilbagebetalte staten imidlertid en stor del af disse beløb, som herefter blev udbetalt til byens indbyggere. Også tvangslånet 1813–15 på i alt ca. 20.000 rbd. forpligtede staten sig til at tilbagebetale, og der blev i den anledning i 1817 udstedt statsobligationer på i alt 19.010 rbd. (en del af de mindre lån blev afdraget fuldstændig ved denne lejlighed). Disse 19.010 rbd. blev forrentet med 5 % og afdraget over en årrække frem til 1853.

Krigen 1807–14, men først og fremmest årene 1813–14 krævede altså store økonomiske ofre af byens indbyggere. Man blev endvidere plaget med langvarig indkvartering af fremmede tropper, og hertil kom så de kaotiske pengeforhold 1813, som bragte tab til mangen en borger. Det er imidlertid bemærkelsesværdigt, og dette må være hovedkonklusionen af denne undersøgelse, at man har kunnet klare disse mange ekstraudgifter. De tvangslån og ekstraskatter, der blev udskrevet, blev indbetalt til punkt og prikke. Borgernes økonomi har altså været særdeles god i disse år, og hertil kom så, at man i meget vid udstrækning fik disse store beløb tilbagebetalt, ja tvangslånet blev endog forrentet. Krigen kom således på lang sigt ikke til at betyde noget tab af betydning for borgerne.

HANDELEN I DE FØRSTE EFTERKRIGSÅR

Den skildring, der ovenfor er givet af de økonomiske forhold i byen under krigen 1807–14, er forholdsvis positiv. Man må ofte forbavses over, at byens borgerskab gennemgående kunne klare de store byrder, der blev pålagt dem. Og nu var krigen slut. Ganske vist betød det tabet af Norge, men det betød også, at mange af de ekstraskatter og afgifter, som var blevet pålagt indbyggerne forsvandt; den særlige indkomstskat blev således opkrævet for sidste gang i 1815, og en stor del af de ekstraordinære skatter, der blev opkrævet i krigens sidste år, blev refunderet af staten. I 1819 modtog man f.eks. de ca. 5000 rbd., som var blevet opkrævet i 1814 til forsyninger til den russiske hær, da den belejrede Hamborg.

Der er næppe tvivl om, at Haderslev i forhold til andre byer i hertugdømmerne ikke har lidt så meget rent økonomisk som følge af krigen. Dette skyldes først og fremmest, at Haderslev ikke var nogen søfartsby, hvor det økonomisk ledende lag bestod af skibsredere, og hvor byen som sådan i vid udstrækning var afhængig af søfarten, således som det var tilfældet med Åbenrå. Denne by led store tab på grund af englændernes kapring af danske handelsskibe, mens Haderslevs »handelsflåde« i 1815, uforandret i forhold til 1806, bestod af 19 skibe på ialt 129½ cl. (kommercelæster), dvs. ganske små skibe. I Haderslev bestod det økonomisk ledende lag af købmænd, og der er intet der tyder på, at de har lidt alvorlige tab som følge af krigen, snarere tværtimod. De mange indkvarteringer af fremmede tropper, den vældige trafik gennem byen af militærpersoner, diplomater osv. har betydet indtægter for dem, og på samme måde har også andre grupper, som f.eks. slagtere, bagere og vognmænd haft gode tider. Af listerne over de personer, der skulle bidrage til tvangslånet 1813 fremgår det klart, at der har været betydelige midler til rådighed hos byens økonomisk ledende lag, og at man blandt dem kun har været interesseret i at få dette overskud af kapital anbragt til forrentning. Der er således adskillige eksempler på, at købmand Matthias Mussmann fra forskellige af byens næringsdrivende har overtaget forpligtelsen til at yde lån, naturligvis imod også at modtage forrentningen heraf. Foruden sit eget lån på 1440 rbd. trådte han på denne måde ind som låner af et beløb på ialt 2093 rbd., som 13 af byens næringsdrivende, deriblandt nogle af de største, skulle have betalt.

En af de købmænd, der slog sig ned i Haderslev under krigen mod englænderne, var Christian Andreas Petersen, der var født i Arnum i 1785. Grunden til at han valgte Haderslev for sin købmandsvirksomhed var, at han blev gift med Christina Faber fra byen. Han blev optaget som borger 24. februar 1812 og blev gift en måned senere. Han blev hurtigt en af byens store købmænd, og vi skal møde ham talrige gange i det følgende.

Fra hans første år som købmand i Haderslev er bevaret en »Calculationsbuch«, dækkende perioden september 1812 til august 1817.

Det er en lille uanselig notesbog, hvori C. A. Petersen har foretaget beregninger af, hvad forskellige indkøbte varer har kostet ham ialt, dvs. inklusive fragtomkostninger, told, drikkepenge, gebyrer o.lign.⁶ Oplysningerne heri kan give os et lille indblik i, hvad en Haderslev-købmand har handlet med på denne tid, hvor han har fået sine udenbys varer fra, hvordan de er kommet til byen, og vel også for en del, hvor stor hans omsætning har været, i hvert fald med importerede varer. De varer, C. A. Petersen har handlet med, kan inddeles i følgende grupper:

almindelige kolonialvarer såsom kaffe, melis, kandis, sirup, puddersukker, rosiner, korender, mandler, ris, ost, blommer, kartofler, cikorie, rom, vin og tobak

krydderier og lignende (gewürz): peber, safran, potaske, annis, lakrids »materialist«-varer, især farvestoffer, indigo, krap, okker, blåsten, sandel, vinsten, berlinerblå, terpentin, salpeter, lakmos, umbra, rødkridt, allaun, grøn sæbe, hvid sæbe

stoffer o. lign.: satin, atlas, sysilke, forskellige bånd, kniplinger

isenkramvarer: øl- og vinflasker, engelsk fajance, Kellinghusen-fajance, jerngryder, service af forskellig slags (karaffer, tallerkner, kopper, øl- og vinglas, snapseglas, knive og skeer), spejle, save, slibesten

jernvarer: jerntråd, fingerbøl, bor, brillestål! og andre jernvarer

Der er i vid udstrækning tale om store partier, det gælder især kaffe, hvor C. A. Petersen f.eks. en enkelt gang modtager ca. 7000 pund, men også farvestofferne modtages i store partier og hører til de oftest forekommende. C. A. Petersen er altså i lige så høj grad grossist som detailhandler, ja for en del varer, bl.a. farvestofferne og kaffen har det vel været hovedsagen. Der er da også på omslagene i hans kalkulationsbog et par notitser om salg af bl.a. materialistvarer til en mand i Toftlund og en i Kolding.

Karakteristisk er endvidere de forskelligartede varer. Betegnelsen købmand skal altså forstås i en meget videre forstand, end vi i dag gør. Disse to forhold, at datidens købmænd i lige så høj grad handlede en gros som en detail, og at deres forretning var noget i retning af en blandet landhandel, er meget karakteristisk, og C. A. Petersen er derved typisk for de store købmænd i Haderslev på denne tid, som f.eks. Matthias Mussmann, Lorenz Nissen og Peter Kieldrup.

Blandt de varer, som ikke træffes i C. A. Petersens kalkulationsbog, er korn og træ, men også de hørte til hos en normal købmand. P. Kieldrup var således også kornhandler. På samme måde har der også fundet direkte produktion sted i nogle købmændsgårde, nemlig hos de købmænd eller handlende, der tillige var brændevinsbrændere og ølbryggere.

Tendensen synes imidlertid i stigende grad at gå i retning af en deling i detail-handel og en gros-handel samt en specialisering inden for begge, en udvikling som forstærkes i den følgende tid. Vi kan også iagttage det hos C. A. Petersen. Han synes således at have specialiseret sig i handel med de ovennævnte farvestoffer, som han indkøbte i store mængder, og på samme måde synes han også at have været kaffegrosserer.

Hovedparten af hans varer var indkøbt i Hamborg eller Altona hos ganske bestemte firmaer, som C. A. Petersen leverede sine ordrer til igen og igen. Det er meget få indkøb han har foretaget i København, som forsvinder helt efter 1814. Hans handelsforbindelser var i udpræget grad sydvendte, og af ialt 166 indførsler omfattede de 76 således varer købt i Hamborg og Altona, mens der f.eks. kun er købt varer i København 7 gange.

C. A. Petersens forretning er i denne henseende særdeles typisk for årene efter Napoleonskrigene. København havde under krigen med England totalt mistet sin betydning som handels- og kreditforbindelse ikke alene for hertugdømmerne, men også for store dele af kongeriget. Hamborg-Altona blev nu i stigende grad den store mellemhandler for hertugdømmets byer, og det sted hvor man søgte kredit. I C. A. Petersens tilfælde kan vi således også se, hvorledes mange af de andre varer, han har købt i Tyskland, fandt vej via Hamborg. Også hans betalinger, bl.a. til firmaerne i Ruhr-området, til Amsterdam og til Newcastle skete via de store handelsfirmaer i Hamborg.

C. A. Petersen er et udmærket eksempel på de gode tider for de

Tabel 31. Købmand C. A. Petersens handelsforbindelser 1812-17.

	Indførsler i alt	Kongeriget			Hertugdømmerne			Tyske lande			Europa i øvrigt			Andet	Samlede beløb mark ca.	
		København	Alborg	Ribe	Flensborg	Rendsborg	Kiel	Altona	Hamborg	Lübeck	Ruhrområdet	Tyskland i øvrigt	Amsterdam			Bordeaux
1812 ¹⁾	4	1					2					1			800	
1813	21	1	3		1	1	11	1	2					1	2000	
1814	26	4			2		5	6	1	5		1	1	1	5800	
1815	48				9	4	4	17	3	7		1	2	1	8000	
1816	50	1	1		7	2	12	10	3	9	2		1	2	6700	
1817 ¹⁾	17				1		4	4	1	3	2	1		1	5100	
I alt	166	7	3	1	20	2	5	38	38	8	26	4	3	2	4	5

Kilde: C. A. Petersens »Calculationsbuch«, tilhørende fru Ilse Fåborg, Storegade 71, Haderslev.

Noter: 1) kun en del af året.

Tabellen over de steder, hvor C. A. Petersen gjorde sine indkøb af varer, viser først og fremmest den store betydning, Hamborg og Altona indtog som handelsforbindelse. Af i alt 166 indkøb er 76 foretaget her, og da disse indkøb samtidig var de største, er der beløbsmæssigt tale om en endnu større betydning. Heroverfor kan stilles Københavns ringe position, ja København forsvinder helt efter 1814. Bemærkes bør dog også den position, Flensborg indtog. Denne by spillede også i den følgende tid en væsentlig rolle som handelsforbindelse for Haderslev. Af skibslisterne fra 1840'erne og af listerne over de handlende, der besøgte byens markeder, fremgår det, at kontakten med Flensborg var hyppig og fast. At så de varer, man hentede i Flensborg for en stor del stammede fra Hamborg, og at Hamborg var den store kreditgiver og betalingsformidler, er en anden sag.

Storegade 71, fotograferet 1975, opført af C. A. Petersen i slutningen af 1820'erne. Her lå tidligere en hel række småhuse som Gåskærgade 6–10 (side 137). De blev købt og nedrevet af C. A. Petersen, der i stedet opførte dette store, og strengt symmetrisk opbyggede hus med en enkel facadeudsmykning. Indgangspartiet i midten springer ganske lidt frem og hen over stueetagen er der et murbånd. De store forretningsvinduer er senere. Huset blev senere udvidet mod øst (til venstre).

handlende under Napoleonskrigenes sidste år og i de første år efter krigen. Han hørte allerede 1813 til blandt byens større skatteydere, og af de 128 personer, der betalte til tvangslånet 1813, var han nr. 22 med en ydelse på 164 rbd. Han selvangav sin indkomst til 400 rdl. i 1813 og 440 i 1814 og lå hermed i den øverste tiendedel af de 306 »selvangivere«, hvad beløbets størrelse angår. Selvom man skal være yderst varsom med udnyttelsen af disse »selvangivelser«, er det dog i denne forbindelse bemærkelsesværdigt, at der er tale om en – ganske vist svagt – stigende indkomst fra 1813 til 1814. Også ifølge hans kalkulationsbog er der nemlig tale om et stigende samlet beløb fra 1813 til 1814, dvs. at hans fortjeneste er forøget fra 1813 til 1814, for så vidt der virkelig ligger en forøget samlet omsætning til grund for tallene i kalkulationsbogen.

Uden at turde lægge altafgørende vægt herpå, er det endvidere bemærkelsesværdigt, at året 1815 er det, hvor C. A. Petersen foretager det største samlede indkøb, ialt ca. 8000 mk. I 1816 er beløbet lavere (ca. 6700), og det er måske krigenes eftervirkninger, som nu viser sig. De gode tider, som det havde været for det danske landbrug under krigen og i de første år lige efter, hørte op 1815, da England med loven om forbud mod indførsel af korn satte en brat stopper for denne indbringende eksport. Landbrugets afsætningsvanskeligheder mærkedes langt ind i andre erhverv, og også købmændene har mærket det, omend måske først i løbet af nogle år.

Krisetider

LANDBRUGSKRISENS VIRKNINGER

I Lyna den 26. november 1820 gøres der i en lille artikel med overskriften »Ueber die gegenwärtigen Kornpreise« rede for de virkninger, som de lave kornpriser – krisens væsentligste udtryksform – havde for landmand såvel som for borger. Priserne på korn var i 1819 ret høje, men det skyldtes en dårlig høst. Det betød, at landmandens indtægter ved kornsælget var meget ringe trods de høje priser, og korn- og hesteavl gav endvidere kun middelmådig, for mange endog negativ gevinst.

»Efter dette ugunstige år følger nu året 1820, der ganske vist har bragt en rigdom på korn, som man imidlertid kan sammenligne med Robinson Crusoes guld. Ikke alene er priserne de laveste i mange, mange år, men selv til disse de laveste priser findes ingen købere. . . . En god eksport er alene i stand til at hæve priserne, men hvor skal kornet sendes hen, eftersom alle lader i Europa er fyldte? Der åbner sig herved de sørgeligste udsigter for landmanden, og hvor meget hans trykkede kår må indvirke ugunstigt på alle stænder, det behøver intet bevis.«

Især i en by, der som Haderslev var så afhængig af handelen med det store og rige opland, blev krisen mærkbar på grund af bøndernes mindskede købekraft, der ramte handlende såvel som håndværkere. Krisens virkninger kan anskueliggøres på forskellig måde. Byregnskaberne restancer illustrerer således klart de økonomiske vilkår. Kornpriserne nåede som nævnt bunden i 1820, og her forblev de med ganske små svingninger, de følgende år. Det betød, at skatterestancerne steg frem til 1822, hvor de samlede restancer til kommune og stat var på sit højeste med ca. 5800 rbd. De følgende år faldt de og lå i årene 1823–26 på ca. 3500 rbd. Heraf var en faldende del ældre end et år, men da skatterestancer ældre end et år principielt ikke anerkendtes, må de ca. 800 rbd., som i 1822 skyldtes for året 1821 og tidligere, anses for et meget højt niveau. De er derfor et udtryk for, at kommunen var nødt til at give henstand og altså ikke skred til udpantning, selvom man i februar 1818 havde indskærpet, at man ikke ville tåle lange restancer med skattebetaling, men at samtlige skatter skulle indbetales månedsvis eller i hvert fald kvartalsvis. I 1822 nåede de indbetalte restancer også et lavpunkt, og det synes altså som om de lave kornpriser og de deraf følgende virkninger for bøndernes købekraft først slog fuldt igennem i løbet af et par år.

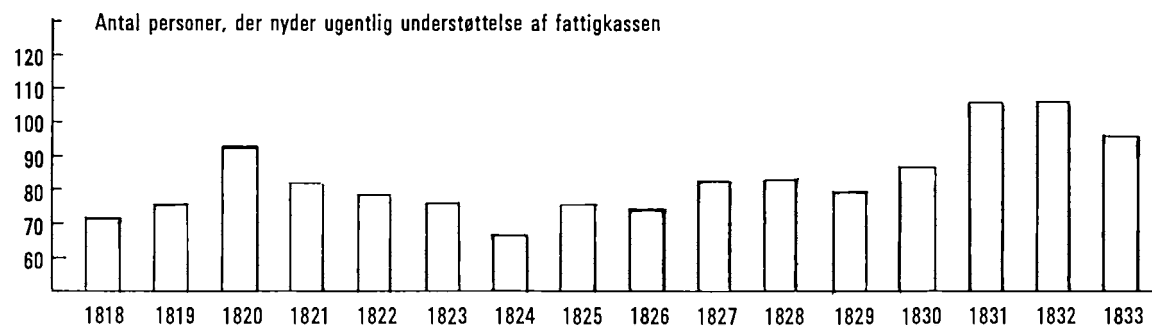
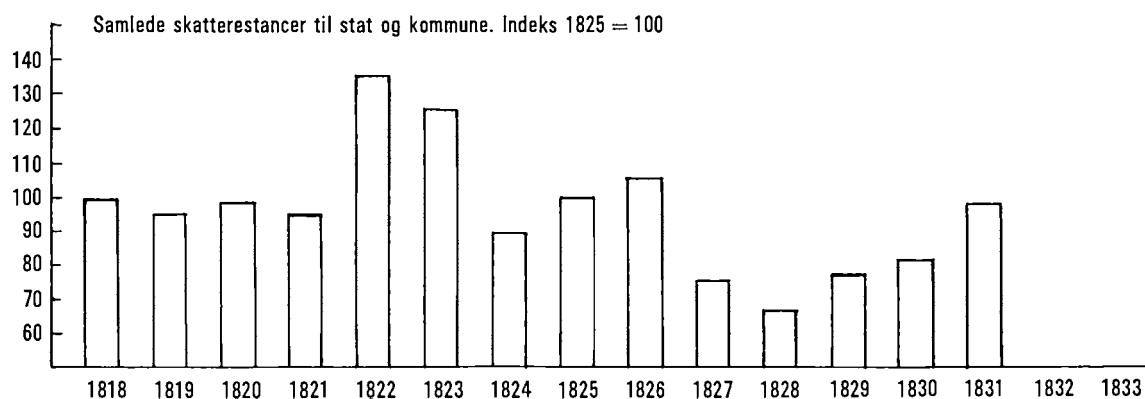
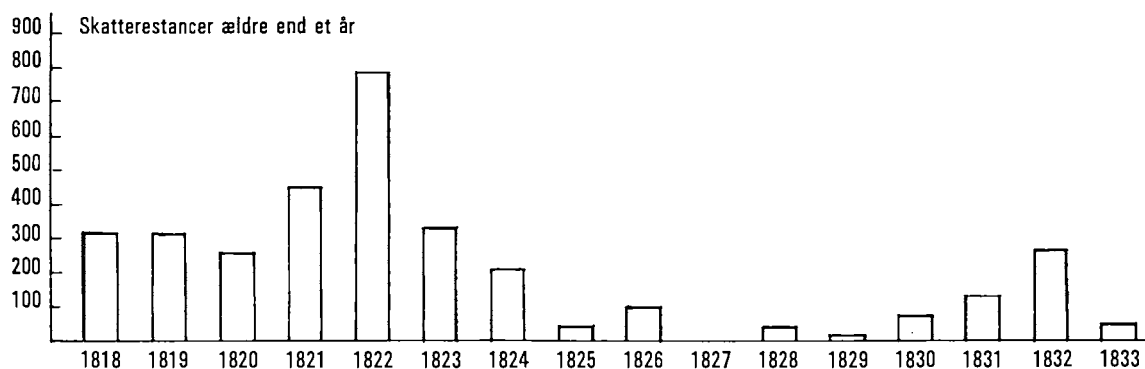
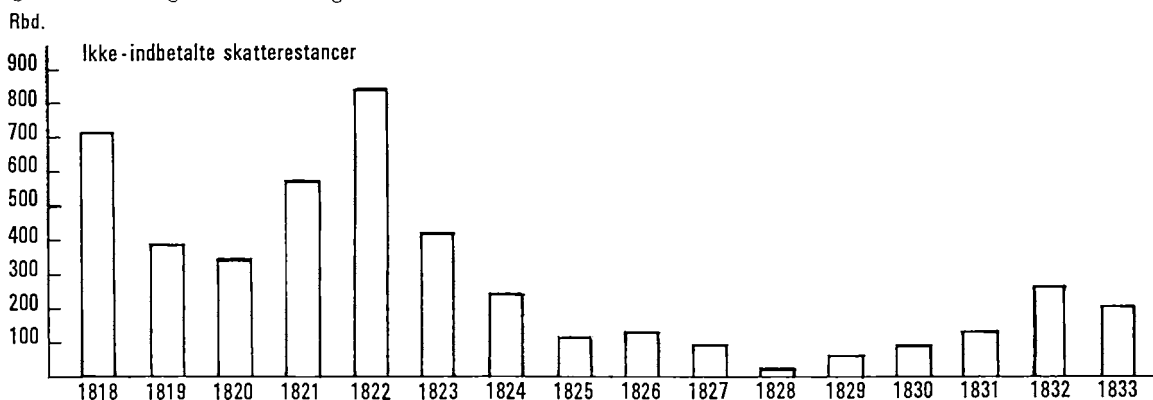
Dette billede af krisens virkninger bestyrkes også, når vi ser på

Samling 1 og 2, opført i sidste halvdel af 1820'erne. Det er et meget langt hus, med indgangspartierne i husenderne (også til venstre er der oprindeligt været en port, se side 263). Der er dog tale om en symmetri. Man ser endvidere tydeligt det halvvalmede tag, der er så karakteristisk for denne tids byggeri. Indgangen har idag en lidt anden karakter, idet taget er ført hen over bygningen til højre.

antallet af konkurser, der i årene 1816–18 lå på hhv. 3, 2 og 3. I 1819 steg det til 6, 1820 var det på 2, 1821 helt oppe på 8 og 1822 på 5, mens det 1823 var nede på et mere »normalt« niveau med 2 konkurser. Af de 21 konkurser 1819–22 var det kun 4, der ramte købmændene, men to af disse, Lorenz Hansen og Jens Kieldrup, hørte dog til de mere betydende købmænd. Forbavsende er det at se, at 8 af de ialt 31 konkurser, der er nævnt her, ramte slagtere og bagere, som jo ellers hørte til de lukkede lav, hvor antallet af udøvere var begrænset. De havde i krigens år hørt til de mere velstående inden for håndværkerklassen, og en forklaring på deres store andel af konkurserne må være, at det netop var krigen, der havde skabt grundlaget for deres velstand. Det var datidens gullaschbaroner. En sag, som uden tvivl har chokeret byens indbyggere, var også, at postmester Knud Petersens forretning i 1819 blev sat under administration og kort tid efter blev erklæret konkurs. Kun en detailundersøgelse kan imidlertid klarlægge årsagerne hertil, som dog måske kan være de forvirrede pengeforhold i forbindelse med pengeombytningen 1813–14. Bemærkelsesværdigt er det endvidere, at rådmand Peter Hiorts sukkerraffinaderi, der 1815 var blevet overtaget af datter-

Figur 5. Landbrugskrisens virkninger.

sønnen Peter Hiort Lorenzen, i 1819 blev lukket og udbudt til salg som følge af de dårlige konjunkturer. Virksomheden synes imidlertid købt af købmand Hans Richtsen fra Tønder, der i marts 1822 fik privilegium på at drive sukkerraffinaderi i Haderslev.

Noget fald i den samlede omsætning i byen er vi naturligvis ikke i stand til at konstatere. Konkurserne taler vel deres klare sprog herom, og på samme måde synes der i disse år omkring 1820 at være ualmindelig mange offentlige auktioner, hvor forretningsfolk søgte at rejse penge ved at sælge ud af såvel varelager som inventar. For et par af de konkursramte borgere kan vi i hvert fald i Lyna se annonceret auktion af forskellige ting, ja endog af deres ejendomme, nogle måneder før vi i samme blad kan læse meddelelsen om, at de er gået konkurs. Det er klart manglende likviditet, der gør sig gældende i forbindelse med disse mange auktioner.

Det var formodentlig også krisen, der var medvirkende til, at andelen af udenbys handlende på byens tre store markeder påske, sommer og efterår var faldende. Antallet af handlende ved påskemarkedet lå gennemgående på 210–220. Det gjaldt årene 1816 og 1823–26. Fra 1817–1822 lå antallet lavere med 190 som det laveste i 1819. Det er små udsving, men samtidig udgjorde byens egne borgere en stigende andel af de handlende. I 1816 var således ca. 11 % af de handlende fra Haderslev, mens tallet i 1823 var ca. 19 %, i 1826 23 % og i 1829 25 %. Der er altså tale om en almindelig tendens, men krisen kan have været med til at forstærke denne udvikling. De handlende kom ofte langvejs fra, og det er klart, at havde man været ude for en dårlig handel et år, betænkte man sig, før man begav sig afsted det følgende år. Mens der således til påskemarkedet i 1816 var 21 handlende, svarende til ca. 10 %, fra Hamborg og Altona, var der i 1822, det måske værste kriseår, kun 8, svarende til ca. 4 % af det samlede antal. Antallet af handlende fra byen Slesvig faldt ligeledes fra 25 i 1816 til 6 i 1822. Derimod var antallet fra Flensborg stort set uforandret, men Flensborg ligger som bekendt også meget nærmere ved Haderslev.

Væsentligt i billedet af disse kriseår er imidlertid også, at vi netop i et af de værste år, året 1821, kan konstatere, at købmand Claus Petersen på Slotsgrunden byggede sit store smukke hus i Badstuegade 16. Også den store toetages ejendom Nørregade 34 er opført i 1821. Disse to betydelige byggerier er dog undtagelser i disse år. Det meste af det byggeri, vi kender mellem 1819 og 1829, ligger i sidste halvdel af 1820'erne, således udvidede tobaksfabrikant Matthias Hansen i årene 1823–27 bagbygningerne til sin ejendom Nørregade 32, et indicium for at hans tobaksfabrikation da var i god fremgang. Af andre væsentlige byggerier fra slutningen af 1820'erne bør nævnes købmand C. A. Petersens store købmandsgård Storegade 71 samt Gammelting 1–2. Disse byggerier illustrerer klart, at krisen var ved at være overstået på denne tid.

En række af byens mest velstående borgere klarede sig altså godt

←

Kilde: Byregnskaberne 1818–33, HBArk Acta XVIII, II 3 Bc II, cod. 418–33; fattigregnskaberne 1818–33, HBArk Acta XV B, bilag 3, pk. 10–13.

Note: Statsskatter er huskat og bankhæftelsen. Samlede skatterestancer til stat og kommune, indeks 1825 = 4105 rbd. Først fra 1822 rummer byregnskaberne oplysninger om, hvad kommunen har opkrævet af statsskatter. Indeks 1818–21 er derfor beregnet i forhold til indeks for kommunens skatterestancer 1825. Ikke-indbetalte skatterestancer er differensen mellem skatterestancer ved årets begyndelse og de restancer, der indbetaltes i årets løb. Denne difference er dog ikke identisk med restancer ældre end et år.

Søjlerne viser først og fremmest, at året 1822 har været et alvorligt kriseår for borgerne. Det er det år, hvor der er flest ikke-indbetalte restancer, hvor skatterestancerne ældre end et år er størst, og hvor de samlede skatterestancer når et maksimum jfr. det store antal konkurser 1822. Det fremgår også klart, at krisens væsentligste følger for borgerskabet var overvundet i slutningen af 1820'erne. – Ud fra de principper, der gjaldt for tildeling af fattigunderstøttelse, kan krisens virkninger ikke aflæses direkte af antal understøttede, men at dette tal er nøjest i 1820 indikerer dog, at de fattige har mærket følgerne af krisen først. Borgerskabet har indskrænket deres hjælp til de fattige, og først et par år senere bliver der tale om alvorlige skatterestancer. Stigningen i antallet af understøttede i slutningen af 1820'erne skyldes formodentlig det voksende befolkningstal med deraf følgende mangel på arbejdspladser.

igennem krisen. Men også de fattige havde tilsyneladende fordel af de faldende kornpriser. De gjorde nemlig brød billigere, fordi myndighederne konstant førte kontrol med, at bagernes priser på brød fulgte priserne på korn. Hver måned blev det således fastsat, hvad f.eks. et et-skillings hvedebrød eller et to-skillings grovbrød skulle veje. Mens et et-skillings hvedebrød således i januar 1819 skulle veje 10 lod, skulle det i marts 1820 veje 20 lod, og i december måned var det helt oppe på 30 lod, dvs. det tredobbelte; men da var kornprisen også i bund. Alligevel fik de fattige også krisens virkninger at mærke. Da det var umuligt at leve af den ugentlige understøttelse, måtte denne derfor suppleres med tilfældigt arbejde. I økonomisk stramme tider, som f.eks. årene omkring 1820, var det imidlertid vanskeligt at skaffe sig disse skjulte almisser, som der nærmest er tale om. I april 1821 besluttede fattigkollegiet derfor at sætte den ugentlige understøttelse op, og i begrundelsen herfor siges det klart, at det var på grund af »tidens ugunst«. Selvom kornpriserne var i bund, var det altså alligevel nødvendigt med højere ydelser, fordi de fattige nu ikke længere kunne skaffe sig det nødvendige supplement, som tilfældigt arbejde og skjult tiggeri gav.

Selvom fattigregnskaberne kun illustrerer en lille del af fattigdomsproblemet i Haderslev, er det alligevel karakteristisk, at fattigvæse-

Trappepartiet i Badstuegade 16. Man bemærker det meget smukt udskårne gitterværk i gelænderet på de to symmetrisk placerede trapper. Den meget kraftigt bærende pille i midten er forsynet med antikke motiver, bl. a. en tempelgavlstrækant og herunder tre amoriner samt i baggrunden en antik bygning.

nets udgifter netop i 1820 var på sit højeste i årene 1814–33. Antallet af personer, der fik ugentlig understøttelse, var 92, også meget højt i forhold til årene forud. De følgende år faldt antallet lidt, men til gengæld steg antallet af dem, der fik huslejetilskud til 48 i 1823.

Der er næppe tvivl om, at krisen ramte byens fattige, herunder småhåndværkere, daglejere og syersker, hårdest. Beslutningen om at sætte den ugentlige understøttelse op i april 1821 illustrerer det ganske klart. Krisen har betydet et mindsket udbud af arbejde, som dermed forøgede arbejdsløsheden, især blandt de laveste sociale klasser. Det betød et forøget pres på fattigkassen, som bevirkede, at man nok på nogle punkter blev tvunget til at fravige princippet om ikke at anerkende arbejdsløshed som berettigende til fattigunderstøttelse. Det stigende antal huslejetilskud synes i hvert fald at vidne herom.

Landbrugskrisen stillede altså fattigdomsproblemet i et om muligt

Badstuegade 16, opført 1821 af købmand Claus Petersen. Klassicistiske træk er pilastrene med stiliserede ioniske kapitæler under taget, trekanten over døren og over nichen, hvor endvidere en figur er anbragt. Det kvadmurede midterparti omkring døren er klart fremhævet og de to karnapper understreger den symmetriske opbygning. Kvistene er senere.

endnu grellere lys end tidligere. Netop det synes at have været medvirkende til, at en række initiativer til afhjælpning og forebyggelse af fattigdom så dagens lys i disse år.

SPARE- OG LÅNEKASSENS OPRETTELSE 1819

Flere steder i hertugdømmerne blev der i disse år gjort forsøg på at skabe en »produktiv fattigforsorg«, endnu et udtryk for datidens princip om, at de fattige selv skulle bidrage til deres forsørgelse. Det var statholderen, landgrev Carl af Hessen, der især var optaget af disse ideer, som han udmøntede ved at søge etableret kolonihaver for de fattige. I Haderslev og Åbenrå var man tilsyneladende ivrige efter at udnytte denne idé, for begge steder var der i 1822 udlagt 26 parceller på i gennemsnit ca. 290 m² jord, det højeste tal i de slesvigske købstæder. Udbyttet var i 1824 af 24 af disse parceller 4¹/₂ lispund hør, ca. 100 td. kartofler og 290 stk. (?) hvidkål; i penge beregnedes udbyttet til ca. 3 rdl. pr. have, dvs. at haverne ikke bidrog meget til at forøge de fattiges eget bidrag til deres forsørgelse, men det var jo heller ikke det primære formål.

Af væsentligere betydning var imidlertid de sparekasser, der i disse år blev oprettet flere steder i hertugdømmerne, og som også var udtryk for den filosofi, at de fattige selv skulle bidrage til deres egen forsørgelse eller ved at spare op skulle forebygge forarmelse. Det var især det i 1812 stiftede slesvig-holstensk patriotiske selskab, der gjorde sig til talsmand for den opfattelse, at sparekasser var et godt middel imod fattigdommen. I 1818 udsendte selskabet således gratis til alle fattigbestyrelser i hertugdømmerne et lille skrift med titlen »Ueber Sparbanken«, som var en tysk oversættelse af et engelsk skrift. I dette skrift kom den opfattelse til udtryk, at sparsommelighed var den bedste og eneste vej ud af fattigdommen. Den var »ubestridt den ypperste dyd i de lavere klasser og banede vej for alle de øvrige«. Hvor sparsommelighed var fremherskende, forsvandt næsten enhver fristelse til det onde.

Det var en bekvem indstilling for de velhavende således at sammenstille fattigdom og umoral og dermed indirekte rigdom og dyd, og især i en tid hvor presset på fattigkasserne og dermed faren for øget fattigskat var overhængende. Sparekasserne havde samtidig den fordel, at indskuddene kunne komme småhåndværkere og småhandlende til gode i form af lån til etablering eller som driftskapital. Vi ser da også, at da provst Strodtmann, som var stærkt påvirket af disse ideer, i juni 1816 søgte at oprette en spare- og lånekasse i Haderslev ud fra disse principper, blev der til lånekassen næsten uopmærksomt rettet krav. Derimod syntes man at have været mindre gunstigt stemt over for sparekassen. Derved blev imidlertid den smukke hensigt jo forpurret, thi de to kasser skulle være uadskilleligt forenede. En lånekasse ville umuligt kunne virke, såfremt sparekassen ikke gav den midler.

»Der Prinz von Hadersleben« ca. 1820, en af de mange fattige stoddere, der fandtes i Haderslev hele århundredet igennem, men hvis antal måske var særligt stort i begyndelsen af 1820'erne. Maleren og købmanden Eduard Wassner, der var født 1815, tegnede som ældre for sine børn en række tegninger, som skildrede tildragelser fra hans liv helt tilbage til hans drengetid. Dette er en af dem, dateret oktober 1869. Disse tegninger er af stor kulturhistorisk værdi, og en række af dem gengives her og i det følgende.

Dette første forsøg på at oprette en spare- og lånekasse i Haderslev blev altså en fiasko, og først i 1819, da landbrugskrisen var begyndt at vise sine virkninger, lykkedes det at få oprettet en sådan kasse. Da var det lille skrift »Ueber Sparbanken« også udkommet og af Strodtmann blevet uddelt til interesserede, bl.a. byens fattigkollegium. Det blev derfor under fattigkollegiets auspicer, at en spare- og lånekasse blev oprettet, sikkert fordi man også heri så et middel til at afbøde krisens virkninger i form af et øget pres på fattigkassen.

Den 16. december 1819 vedtog kollegiet vedtægter for kassen, og den 2. januar 1820 begyndte den sin virksomhed. I vedtægterne, der var af nogenlunde samme indhold som andre samtidige sparekassers, hedder det bl.a., at sparekassens formål var at give borgerne, specielt tyende, svende, daglejere, lærlinge osv. lejlighed til at anbringe deres fortjeneste sikkert og rentebærende, således at de ikke letsindigt ødslede det erhvervede bort eller endnu mindre gennem usikre udlån satte det til. Det var altså ganske klart sparsommeligheden hos de lavere sociale lag, man ønskede at fremme, men det stod dog åbent

for alle byens indbyggere at anbringe, hvad de kunne få til overs i sparekassen, og enhver sum fra 25 β til 100 mark ville blive modtaget og forrentet. Dog forrentedes beløb under 25 β ikke, og for beløb over 100 mark kunne sparekassen ikke foretage sig andet end at søge at få dem anbragt på hensigtsmæssig og tryk måde. De indskudte beløb skulle forrentes med 4 %, og forrentningen skulle påbegyndes 14 dage efter indbetalingen.

Udlånsvirksomheden skulle først og fremmest komme professionister (håndværkere), kunstnere og andre næringsdrivende til gode. Som almindelig betingelse krævedes, at lånsøgeren ikke måtte være drunker, spiller eller forfalden til uordentlig livsførelse. Han måtte ved at modtage lånet blive i stand til at fortsætte sit erhverv og drive det bedre, måtte stille sikker kaution for prompte betaling og møde med en selvskyldnerkautionist. Lånene kunne beløbe sig fra 5 til 50 mark og skulle forrentes med 5 %. De midler, som lånekassen ikke kunne få anbragt på anden måde, havde rådmand Mussmann erklæret sig villig til at modtage og forrente med 5 %. Dette skyldtes, at sparekassen ikke havde nogen garant, således som det var tilfældet for andre samtidige sparekasser.

Spare- og lånekassens administratorer var provst Strodtmann, rådmann Simonsen og bykasserer Müller, og som »forretningslokale« benyttedes Vor Frue kirkes præsteværelse, hvor der var »kontortid« hver søndag kl. 16–17. Senere på året blev det dog ændret til hver anden søndag, da det viste sig tilstrækkeligt.

I sparekassens første år beløb indskuddene sig til ialt 475 rdl., hvoraf alene 207 var indbetalt af »den tjenende klasse« og 132 af børn, forstået på den måde, at det var byens borgerskab, der i deres børns navn indskød beløb i sparekassen. Disse to grupper af sparere var i hele perioden op til treårskrigen dem, der tegnede sig for den største del, i begyndelsen over 90 %, i 1840'erne ca. 75 %, af de samlede indskud. Det er tillige et udtryk for, at man meget længe holdt fast ved det princip, at sparekassen først og fremmest skulle være for de ubemidlede. »Hvert indskud, der ikke hører til opsparingernes klasse, afvises altid«, udtalte pastor Lautrup således i 1831, da han ledede sparekassen. Men han måtte også samtidig erkende, at det betød, at sparekassen ikke havde kunnet vække opmærksomhed hos »det større publikum«.

Lånekassen havde imidlertid haft visse vanskeligheder at kæmpe med det første år. Kun 120 rdl. var udlånt, og heraf var endda 50 rdl. tilbagebetalt, og man havde derfor måttet anbringe resten hos rådmann Mussmann; indlånene skulle jo forrentes. Dette middel-mådige resultat skyldtes nok dels en almindelig tilbageholdenhed med hensyn til på denne måde at stille sit lånebehov offentligt til skue, dels de ønskede kautionsforpligtelser, men nok også i nogen grad de trange tider. Man var forsigtig med at vove sig ud i gældsforpligtelser. Det betød så til gengæld, at en af byens rigeste mænd fik sig nogle billige lån. Der var også andre af byens større næringsdri-

Klosteret 8–18, fotograferet 1975, bygget i 1820'erne af murermester J. Jensen Wraa, uden tvivl som spekulationsbyggeri. I husene boede de laveste sociale lag, og den idyl, der er her idag, manglede formodentlig helt i forrige århundrede.

vende, som fik adgang til sparekassens billige penge. I 1821 udtrykte sparekassens administration således sin glæde over, at »flere af ægte patriotisk ånd besjælede mænd« (!) havde taget imod beløb, som ikke kunne anbringes andetsteds.

I løbet af et par år steg udlånet imidlertid, og fra 1823 til 1828 lå de årlige udlån til håndværkere på 400–500 rdl., mens de samlede udlån viste en pæn stigning til ca. 3000 rdl. med et tilsvarende samlet indskud. Fra 1828–29 skete der endvidere år for år en kraftig stigning i de samlede indlån og udlån, som allerede i 1838 passerede 10.000 rdl. At spare- og lånekassen i Haderslev ikke oplevede den tilbagegang, som de nordslesvigske sparekasser ellers oplevede i begyndelsen af 1830'erne skyldes sikkert, at sparekassen forblev tro imod sit princip kun at modtage indskud, der kunne betegnes som sparepenge. Det betød en langsommere, men mere sikker fremgang. Hertil bidrog måske også, at Haderslev næppe i så høj grad som de øvrige nordslesvigske byer blev påvirket af den konjunktur nedgang, som ramte landbruget i begyndelsen af 1830'erne.

Sparekassens væsentligste betydning lå i disse første 10–20 år efter administratorernes mening deri, at den fremmede sparsommeligheden hos tjenestefolk, noget som gang på gang fremhævedes i sparekassens årlige beretninger, der tryktes i Lyna. I 1830 hedder det således:

»Den tjenende klasse i Haderslev fortjener med fuld ret ry for sin voksende sparsommelighed, og tjenestepigernes indskud, som vokser ganske betydeligt, er for dem langt bedre vidnesbyrd om deres moralske habitus end for det meste velformulerede, men ofte meget utilforladelige anbefalinger. De tjenestepiger i byen, som er indført på en side i sparekassens hovedbog, har hermed indskrevet sig smukt i den offentlige menings store bog«.

Sparekasserne blev imidlertid ikke det universalmiddel imod fattigdommen, som man i sin – vi må vel sige – naivitet havde troet. De

fattige var gennemgående så dårligt stillede, at de intet havde til overs, som de kunne spare op. Derfor fraveg man efterhånden også – træggest måske i Haderslev – de strenge principper angående sparekassernes sociale status, og derfor blev sparekasserne også af væsentligst betydning for middelklassen. Her var det på lang sigt nok lånekassen, der fik den største betydning, selv om det er vanskeligt fuldt ud at vurdere, fordi lånekassens hovedbog først er bevaret fra 1837. Kassen har dog sikkert været af væsentlig betydning for mange småhåndværkere og småhandlende i situationer, hvor de har haft behov enten for akut hjælp eller for hjælp til udvidelser eller småinvesteringer. Lånekassens almindelige betydning for den økonomiske overklasse, bl.a. købmændene, er nok mere begrænset. Her var det betydeligt større og mere langfristede lånebeløb end de maksimalt 100 mark (= 33¹/₃ rdl.), som sparekassen ifølge sine vedtægter kunne præstere. Da dette beløb blev sat op, voksede lånekassens betydning vel også for denne gruppe, men i tiden frem til treårskrigen tegnede håndværkerne sig dog konstant for lidt over halvdelen af udlånene.

LYSERE TIDER?

Under de økonomisk stramme forhold er det klart, at sparsommelighed blev lovprist som en dyd, og at al ødslen blev fordømt som meget forkastelig. Sparekassen var selvfølgelig også et udtryk herfor, men i Lyna træffer vi i disse år også gang på gang små opbyggelige artikler, skrevet af bl.a. bladets redaktører pastor Lautrup og rektor Brauneiser, hvori de opfordrede og manede til sparsommelighed. Den 23. februar 1823 var det således ungdommens udskejelser, der måtte stå for tur, til alle tider et foretrukket emne for den ældre generation. Det hedder herom bl.a.:

»At sparsommelighed og indskrænkninger i vore dage er nødvendigt, indser enhver, der blot har lidt forstand, og dog handler næsten alle og enhver klart imod sin bedste overbevisning, når det kommer såvidt, at han skal bidrage med sin lille skærv til ungdommens fornøjelser. At forældre på deres børns fødselsdage gerne vil sprede glæde er naturligt; det er imidlertid en falsk glæde, hvis den giver sig udtryk i kostbare gaver, fordi barnet bliver forvænt og ikke senere kan glæde sig over en lille ting.«

Det forholder sig på samme måde med forældrene, når de sender deres børn til selskaber, baller o.lign.:

»Her vil ingen stå tilbage for de andre, og mangen skøn daler bliver ødslet bort af lilleemor, for at hun kan have den glæde at se sin kære lille datter i den skønneste stads og af nabokonen høre de fortryllende ord: »Hvor var Deres datter dog yndig i tøjet.««

Økonomisk begyndte det at lysne i slutningen af 1820'erne. Landbrugskrisen var nogenlunde overvundet 1828, men allerede fra midten af 1820'erne mærkede man, at den værste krise var overstået. Fra 1825–26 faldt skatterestancerne, og restancer ældre end et år for-

Fløt vandmøllen, fotograferet cirka 1890, ejedes indtil 1854 af staten og hørte under Slotsgrunden. Møllebygningen her blev opført i 1827 i den gule Flensborg-sten. Over døren til højre ses de to kanonkugler, der blev indmuret her til minde om ampene ved Sønderbro den 29. juni 1848 (se side 377). Yderst til højre ses støvemøllen opført 1855 og nedrevet kort før 1900.

svandt fuldstændigt. Det betød ikke, at byen forøgede sine aktiviteter, tværtimod, man tillod sig ingen udskjelser, og sparsommelighed var også her en dyd. De samlede ordinære udgifter lå frem til kommunesammenlægningen 1834 konstant på ca. 12.000 rbd., og den eneste post, der kunne vise betydelige udsving fra år til år, var bygge- og reparationskontoen. Her havde man i begyndelsen af 1820'erne skåret betydeligt ned og kun foretaget de allermest nødvendige reparationer, 1824 var det imidlertid uomgængeligt nødvendigt med en gennemgribende reparation af Bispebro over den nordlige forbindelseskanal, idet broen, der var meget stærkt trafikeret, truede med at styrte sammen, og ved samme lejlighed foretog man en opmudring af kanalen på et meget langt stykke. Den var nemlig så tilslammet og fyldt med skidt og møg, at den udbredte »en for sundheden meget skadelig stank«. Opmudringen blev fulgt af et forbud mod at smide skidt i kanalen og dermed hindre vandets løb.

I 1826 måtte man bygge en ny skole og samme år endvidere opføre et militærstuehus i Vestergade, da det lokale, man hidtil havde brugt til stuehus for militæret dels var for lille og for lavloftet, dels lå lige op og ned ad kirkegården, »hvorfra især i varme sommerdage med en til bygningen stående blæst let lader sig en skadelig uddunstning tænke«. Disse to byggerier belastede imidlertid ikke byregnskabet bygge- og reparationskonto, da man til dækning af udgifterne lod udskrive ekstraskatter 1826–27, igen et vidnesbyrd om, at det ikke længere var helt så dårlige tider for borgerskabet.

Byens ordinære indtægter lå i hele perioden 1823–30 på omkring 13.000 rbd., og det betød derfor et voksende overskud på byens regnskab, som i 1829 nåede op på næsten 5000 rbd., men som svandt ind i de følgende år på grund af det betydelige skolebyggeri, som skal om-

tales nedenfor. Byen havde gæld, men den var ikke stor, kun på ca. 20.000 rdl. cour. når vi ser bort fra tvangslånet 1813, der blev forrentet og afdraget af staten og 1825 var nede på 17.090. En lang række ældre lån blev i løbet af 1820'erne konverteret til billigere lån, der betød at renteudgifterne faldt, og det var nok noget der kunne mærkes på byregnskabet, hvor renteudgifterne trods alt udgjorde ca. 10 % af de samlede udgifter.

Fra 1828 til 1831 forøgedes gælden imidlertid med henved 50 %. Det var opførelsen af to store, nye skolebygninger, som krævede optagelse af betydelige lån, men resultatet var også en betydelig – og varig – forbedring af byens skoleforhold. Man havde forsøgt at få tilladelse til helt eller delvis at benytte den sum på 9000 rdl. plus påløbne renter, som kammerherreinde von Holstein i 1812 havde testamenteret by og Slotsgrund til opførelse af en institution til gavn for de fattige, men som endnu ikke var blevet anvendt. De højere instanser afslog imidlertid tilladelse hertil, da det stred imod fundatsen. De forbedrede skoleforhold betød, således som det skal omtales nærmere nedenfor, også indførelsen af skoleskat, og også her blev der altså lagt en ny byrde på indbyggerne, selv om denne skat dog må anses for et betydeligt fremskridt fremfor de individuelle skolepenge, der især havde hvilet tungt på de mindrebemidlede.

I årene 1831–33 måtte byen afholde udgifter i forbindelse med det værn imod en truende koleraepidemi, som regeringen havde befalet iværksat. Det var en epidemi, som meget hurtigt havde bredt sig fra Middelhavsegnene og udover det meste af Europa. Man nedsatte i byen en sundhedskommission, der bl.a. skulle sørge for, at der blev holdt vagt ved kysterne, så at skibe fra koleraramte egne ikke anløb byen. I 1831 indrettede man endvidere et epidemisygehus med henblik på isolering af evt. koleraramte. Der synes dog ikke at have været noget koleratilfælde i byen, men foranstaltningerne kom til at koste byen ialt 1100 rbd. fordelt over tre år.

Man førte altså 1820'erne igennem en meget stram linje, der holdt udgifterne på et konstant niveau. Man konsoliderede sig, dels ved at konvertere en del af gælden, dels ved at oparbejde et stigende kasseoverskud. Man stod derfor godt rustet, da det store skolebyggeri kom i 1828–30, og man havde til trods for den stramme økonomi dog også kunnet foretage væsentlig bygge- og vedligeholdelsesarbejder.

På fattigregnskabet steg udgifterne derimod betydeligt til trods for alle principper om kun at yde de nødvendige understøttelser og til trods for forsøg på med kolonihaver og sparekasse at løse en del af fattigdomsproblemerne. Udgifterne havde i 1827 været helt nede på ca. 2000 rdl., men steg i årene frem til 1833 til 3400 rdl. Det fremgår da også, at antallet af de personer, der fik ugentlig understøttelse, steg fra 74 i 1826 til 106 i 1832, og antallet af dem, der fik huslejetilskud, inden for de samme seks år fra 44 til 74. Der er næppe tvivl om, at det er den betydelige vækst i byens befolkning netop i disse år, som er årsag til denne vækst i antallet af fattige, men det er

Der 28ste Februar 1826 war der Tag der Execution. Von Seiten des Gerichts wurde, in glücklicher Ermahnung der Gewisheit eines bestimmten Gerichtsplazes, ein solcher auf dem Stadtfelde angewiesen und eingerichtet; auch befohlen, daß die löbliche Bürgerschaft unter Leitung ihres vieljährigen Anführers, des Herrn Kirchenvorsethers Schroeter, zunächst einen Kreis um jenen Platz schließen sollte; endlich vermittelt, daß die hiesigste höchste Königl. Militärbehörde ein Detachement Cavallerie unter den Befehlen des Herrn Lieutenants von Schmidt abgab, um auf zweckdienliche Weise den Cordon der Bürger vor etwaigem ersten Andrang zu schützen. —

Die versammelte Menschenmasse war groß; aber hatte einen grell abstechenden Character gegen die Physionomie einer sonstigen Volksmenge, welche Geld-Interesse, oder Vergnügen-sucht, vereinigt. Es herrschte unter jener Masse eine dumpfe Ruhe! Wollte der Referent die Motive dieser Ruhe in demjenigen finden, was in seinem Innern vorging, — und er glaubt darin am wenigsten fehl zu greifen, — so würde er etwa so zu sagen geneigt sein: jeder fühlte, daß hier strenge, unbefangene Gerechtigkeit walte: jeder erfreute sich wehmüthig der statt gefundenen Mäßigkeit, daß diese strenge Gerechtigkeit hätte vereinigt werden können mit schonender Berücksichtigung der so hart als schuldlos gebeugten Angehörigen des Verbrechers: jeder aß in seinen eigenen Busen, und rief sich zu; wer steht, der sehe sich wohl vor, daß er nicht falle!

Morgens, Schlag 10 Uhr, setzte der Zug sich vom Rathhause aus in Bewegung. Auf dem Wagen, welcher den Delinquenten fuhr, befanden sich die sichtlich ergriffenen Prediger, die Herren Lautrup und Fischer, von Zeit zu Zeit bemüht durch kurze Trostworte den Muth desselben zu erhöhen. Er selbst erschien ernstlich und ergeben in sein Schicksal. Ein Unterofficier und vier Cavalleristen eskortirten den Wagen. —

Referent, der erst später seine Wohnung verließ, hat vom ferneren Verlauf durch Andere und ohne Widerspruch erfahren, wie folgt. Der Zug ging langsam durch die Stadt auf den Landwee hinaus dem Nordersfelde zu. Während des Zuges bemerkte man allenthalben dieselbe

besonnene Resignation bei dem Delinquenten, dieselbe Stille unter dem Publikum, welches nur Tritte hören ließ. Wie der Wagen aufs Feld zu der Gerichtsstätte einlenkte, erhob sich der rückwärtsitzende Delinquent, schau'te sich um, und erblickte mit Fassung den Ort, wo durch Vollstreckung des Gesetzes seine blutige That gesühnt werden sollte. Dort angelangt und entfesselt, betrat er mit sicherem Schritt den Boden.

Alles war angeordnet, wie oben bemerkt. Die Urtheil wurde nochmals vom Herrn Justizrath Schrader, als Actuarius des Criminalgerichts, verlesen. Der Herr Justizrath Lindenhau sprach, als Präses dieses Gerichts, einige Worte an das Publikum, die sicher inhaltschwer gewesen sein werden; indes sind sie wol auf freiem Felde von wenigen gehört, und in dem peinlichen Moment von noch wenigeren gewürdigt worden, wenigstens anangelt hier eine genauere Nachricht. Den Verbrecher verließen die Geistlichen auch keinen Augenblick. Dieser warf mit Entschlossenheit, jedoch weit entfernt von irgend einer Knechtlichkeit, selbst sein Oberkleid ab; ihm wurden die Hände gefesselt, und die Augen verbunden — Alles mit schonender Rücksicht. Jetzt sprach der Herr Pastor Lautrup mit Innbrunst sein Gebet über ihn aus zu dem Allgütigen, ihn durch Auflegung der Hände segnend, wie der Diener des Herrn seinen tief gesunkenen, aber als zeuevoll anerkannten Mitbruder wohl wunderbar zu stärken vermag, — und auch hier mit sichtlichem Erfolg! Denn wie nun der Verurtheilte zum Bloek hingeführt wurde, verlangte er Zeit, selbst sein Herz im Gebete zu Gott zu erheben. Er that es, legte gleich darauf sich nieder auf den Bloek, und fragte noch still ergeben: ob er so wol passend liege? — Und Ein Schwung der Art, geführt durch den, von Tonderen requirirten, sein schweres Amt durchaus tadelfrei verwaltenden Scharfrichter — fällt das schuldbelastete Haupt!

Der Körper wurde auf der Gerichtsstätte der Erde anvertraut. Ein großer, unbekannter, schwarzer Stein bezeichnet die Stelle, wohl geeignet, wie es scheinen will, in seiner düstern Unformlichkeit eine Mahnung abzugeben für jeden Verirrten, sich in Zeiten umzusehen, auf daß er des rechten Weges wieder gewahre!

Ojnevuidneskildring af skomagersvend Oluf Lassens henretelse den 28. februar 1826. Oluf Lassen havde tilsyneladende i stærk affekt stukket tobaksspindersvend Las Petersen ned og dræbt ham med en kniv under et værtshuslagsmål den 14. marts 1825. Han blev straks pågrebet og den 17. november fort frem for byretten på rådhuset og anklaget for overlagt mord. Retshandlingen foregik for bne dore og overværedes af en talrig menneskemængde. 'agen blev indbragt til endelig afgørelse for den gottorpke overret, og skont anklageren, advokat S. Marquardsen

fra Haderslev, der er forfatter til denne skildring, havde krævet radbrækning og efterfølgende anbringelse på hjul og stejle, lod den endelige dom på døden ved halshugning. Byen havde i 1826 ingen skarpretter, og en sådan måtte derfor indforskrives fra Tønder. Af skildringen her fremgår klart, hvorledes Oluf Lassen blev holdt frem for den jævne mand som et afskrækkende eksempel. Den sten, der nævnes i skildringen, står den dag idag på stedet, hvor henrettelsen skete, men skjult i haverne mellem Christine Frederikkevej og Christiansfeldvej.

uden tvivl samtidig en følge af landbrugskrisen. Af borgerskabsprotokollerne fremgår det nemlig, at en meget stor del af de optagne borgere var daglejere, dvs. ufaglærte. I perioden 1823–27 udgjorde de således 37 % af samtlige optagne borgere (÷ fødte i Haderslev), nemlig 41 af 111, mens tallene 1818–22 var 25 % og 1828–32, efter at landbrugskrisen var overstået, 13 %. Hvor små de absolutte tal end kan synes, er der dog næppe tvivl om, at de dækker over en ret betydelig tilvandring fra land til by, først og fremmest som følge af landbrugskrisen.⁷

For byernes vedkommende var den væsentligste følge af landbrugskrisen denne stærke tilvandring, men denne vækst i befolkningen var ikke ensbetydende med økonomisk vækst. Det var sjældent, at tilflytterne fra landet fandt den lykke i byen, som de troede de ville opnå. Ufaglærte som de fleste af dem var set med byerhvervenes øjne, var det vanskeligt for dem at få arbejde.

I årene omkring 1830 havde de faglærte, håndværkersvendene, nemlig også svært ved at få arbejde, og de vandrende svende blev derfor et stadigt voksende problem. Regeringen havde i 1816 lempet bestemmelserne om vandrepligten, men disse lempelser ophævedes igen 1819 efter pres fra lavene. I 1826 ophævedes imidlertid bestemmelserne om, at svendene kun måtte blive et år i den by, hvor de havde lært, fordi denne bestemmelse sagdes at drive svendene ud i en alt for ung alder. Denne tilsyneladende omsorg for de unge var dog nok i højere grad et udtryk for den frygt, man nærrede for det voksende antal vandrende svende, og man håbede på denne måde at afholde en del svende fra at søge ud. Svendene vandrede nemlig i stigende tal fra by til by uden at finde arbejde nogetsteds. Hos denne voksende skare af arbejdsløse fandt revolutionære tanker let grobund. Kontrollen med dem måtte derfor skærpes, og det medførte i 1830 indførelsen af den tvungne vandrebog.

Denne bog skulle indeholde oplysning om indehaverens person og håndværk, hans rejserute, de steder, hvor han havde haft arbejde samt hvor længe og i øvrigt om hans vandel. Ved ankomsten til en by skulle vandrebogen straks præsenteres for politimyndigheden og ligeledes før afrejsen. Endvidere skulle de tilrejsende svende melde sig hos det pågældende fags oldermand, hvor der var ophængt en tavle, hvorpå de mestre, der ønskede svende, stod optegnet i den orden, hvori de havde meldt sig. De fik da anvist arbejde hos den mester, der stod øverst. Var der ikke arbejde for svendene i byen, måtte de uophørligt forlade den, og fik i så tilfælde af det pågældende lav såkaldte tærcpenge til den næste by.

At problemet med de vandrende svende var stort, ses af, at Haderslev i 1830, det første år med den tvungne vandrebog, passeredes af 2015 håndværkersvende, heraf 610 fra hertugdømmerne, 598 fra kongeriget og 907 fra udlandet, hovedsagelig Tyskland. Hertugdømmerne var vel særligt udsat for dette vandrevæsen, fordi de dannede bro mellem Tyskland og de nordiske lande, men af andre kilder frem-

Vandrebog for pottemagersvend Kaspar Gelineck, udstedt i Merklin i Böhmen 27. april 1829. I de efterfølgende seks år vandrede han omkring især i tyske og østrigske lande, og som det fremgår af den her givne side 29 arbejdede han hos pottemager H. G. Pump i Haderslev fra 15. maj 1836 til 27. maj 1836, hvor han agtede sig til København. Her fik han udstedt dansk vandrebog, hvis sidste indførsel angiver, at han er vandret fra Flensborg til Haderslev den 30. marts 1838. I Haderslev slog han sig ned for resten af livet og her blev han gift. Han er omtalt side 311.

går tillige, at hertugdømmerne øvede en betydelig tiltrækning på de vandrende svende, fordi de ansås for ret velstående.

Også her var det imidlertid svært at finde arbejde. Af de ca. 2000 svende, som passerede byen i 1830, var det kun et fåtal, som fik arbejde, og de øvrige keredede man sig kun lidt om. I 1831 bestemte regeringen, at både mestre og svende skulle yde bidrag til de såkaldte tærepenge. Snedkermesterlavet i Haderslev protesterede herimod, da man ikke ønskede at yde denne form for arbejdsløshedsunderstøttelse. Lavet mente, at det var et internt anliggende for svendene, men dette kunne ikke accepteres af myndighederne, og lavet blev altså nødt til at betale til disse tærepenge.

De mange ufaglærte arbejdere, der kom fra landet og slog sig ned i byen, og de mange vandrende håndværkersvende, udgjorde således i årene omkring 1830 et voksende proletariat i byerne. Dette var også tilfældet i Haderslev, hvor det ytrede sig i et stigende antal personer,

Tabel 32. Slotsgrund-beboernes skat før og efter sammenlægningen 1834.

		Før sammenlægningen		Efter sammenlægningen		Nye skatter		I alt		Ændring
		rdl.	ß	rdl.	ß	rdl.	ß	rdl.	ß	% ca.
Købmænd										
Claus Petersen	Badstuegade 16	61		58	23	26	7	84	30	+ 38
Christoph Stuhr	Slotsgade 21	60	32	59	32	29	34	89	18	+ 48
J. C. Holm (rådmænd)	Slotsgrunden 7	48	32	45	¹⁾	12	11	57	11	+ 18
Anton Wassner	Slotsgade 29	41		35	35	17	2	52	37	+ 29
Hans Sohl	Naffet 28	33	32	36	41	10	45	47	38	+ 42
G. F. Brincken	Storegade 81	24	32	25	2	8	38	33	40	+ 38
Embedsmænd og akademikere²⁾										
Dr. Karstens	(flyttet)	14		22	24	÷		22	24	+ 60
Advokat J. G. Petersen	Badstuegade 16	19	32	18		÷		18		÷ 8
Advokat O. Kier	(flyttet)	11	32	15		2	31	17	31	+ 51
Kancellisekr. Finely	Storegade 81	12	32 ³⁾	6 ³⁾		÷		6		÷ 52
Gæstgivere, håndværksmestre o. lign.										
Gæstgiver Knud Petersen	Naffet 42	21	8	22	5	7	14	29	19	+ 38
Garver Nic. Jørgensen	Naffet 16	39	24	41	35	17	7	58	42	+ 48
Snedker S. Suchland	Slotsgade 23	26	32	23	35	5	17	29	4	+ 9
Snedker Josua Petersen	Naffet 33	16		18	26	7	8	25	34	+ 61
Handskemager R. Lauritzen	Slotsgrunden 6	18	16	13	17	5	24	18	41	+ 3
Hattemager Einsberg	Naffet 23	13		9	35	2	16	12	3	÷ 7
Daglejer Iver Sørensen	Brøndstræde	6	16	11	6 ⁴⁾		33	11	39	+ 87
Vognmand Niels Jepsen	Klosteret 26	5	16	7	32		20	8	4	+ 51
Småhåndværkere og daglejere uden ejendom										
Kleinsmed Chr. Böhm	Naffet 43	4	28	1	24	1	41	3	17	÷ 27
Snedker Fr. Møller	Skibbrogade 9	2	20	1		1	16	2	16	÷ 3
Murermester Eskel Hedensted	Skibbrogade 9	4	28	1	24	1	41	3	17	÷ 27
Hattemager Jens Tørring	Badstuegade 19	2	8	÷		1	16	1	16	÷ 38
Lysetøber Las Iversen	Naffet 24	5	24	1	24	1	41	3	17	÷ 39
Daglejer (?) Peter Svager	Naffet 31	2	8	1		1	16	2	16	+ 8
Daglejer Hans Jensen	Brøndstræde 14	2	8		24 ⁵⁾	1	16	1	40	÷ 15
Daglejer Christ. Hinrichsen	Storegade 93	2	8		24 ⁵⁾	1	16	1	40	÷ 15
Daglejer Peter Sørensen	Hægersgade 3	2	8	÷		1	16	1	16	÷ 38

Kilde: RA TKIA D 109 pk. 3 læg B nr. 17 (skatteregister for Slotsgrunden 1833). Auszug aus den sämtlichen Haderslebener Stadtrechnungen für das Jahr 1835 (skattelister for samtlige skatter 1835).

Noter: Skatter før sammenlægningen er kontribution, standkvarterpenge, samt fattig- og skoleskat; skatter efter sammenlægningen er grundskat, standkvarterpenge, samt fattig- og skoleskat; nye skatter er næringskat samt bidrag til gældsafdragelsesfonden. 1) kun fattig- og skoleskat; 2) flere af dem betaler ikke kontribution/grundskat samt standkvarterpenge, da de bor til leje; 3) kun fattig- og skoleskat; 4) forhøjelsen må skyldes, at han har ejet en temmelig stor grund; til gengæld slipper han med et meget lille bidrag til gældsafdragelsesfonden og ingen næringskat; 5) kun skoleskat.

Af tabellen fremgår, belyst ved udvalgte eksempler, de ændringer i skatten, som kommunesammenlægningen kom til at betyde for Slotsgrundens beboere. Forskellen imellem dem, der ejede grundejendom, og dem, der blot boede til leje, fremgår klart. Købmændene, gæstgiverne og håndværksmestrene med eget hus er steget i skat, men det fremgår også, at denne stigning først og fremmest skyldtes de nye skatter, især næringskatten. Grundskat, standkvarterpenge samt fattig- og skoleskat er sammenlagt nogenlunde uforandret. For de fire embedsmænd og akademikers vedkommende er billedet mere broget. De betalte således ikke næringskat og slap derved lidt billigere. Kancellisekretær Finely var en af dem, der fik særlige privilegier ved sammenlægningen. Han boede til leje og hans eneste skatter, fattig- og skoleskat, blev sat ned. Også rådmænd Holm beholdt nogle af sine privilegier, bl. a. slap han for at betale grundskat og standkvarterpenge. Vender vi os til småhåndværkerne og dag-

som havde behov for fattighjælp; men det betød som det er påvist i første hovedafsnit også, at man kom til at bo endnu trangere end hidtil, fordi byggeriet havde været minimalt i årtierne forud. Erkendelsen af, at antallet af fattige steg foruroligende, var voksende, og vi skal i det følgende hovedafsnit se, hvorledes man greb dette problem an.

ET URETFÆRDIGT SKATTESYSTEM

Sidste halvdel af 1820'erne havde betydet nye byrder for borgerne. En ekstraskat blev opkrævet i 1825 til skolebyggeriet i Gammel Haderslev, og i 1829 blev skoleskatten indført. Et indtryk af datidens måde at pålignе skatter på får vi i forbindelse med sammenlægningen af Slotsgrunden og købstaden i 1834. Samtidig får vi et indblik i, at de modsætninger, der herskede i datidens samfund, ikke kun var modsætninger mellem rig og fattig, men også fandtes inden for borgergruppen, dvs. dem der drev næring eller besad grundejendom.

Slotsgrundens repræsentanter i forbindelse med forhandlingerne om sammenlægningen var de fire deputerede J. C. Holm, Claus Petersen, Anton Wassner og Christoph Stuhr, der alle var købmænd, og hvoraf i hvert fald Holm og Petersen hørte til de betydeligste i byen i det hele taget. De kæmpede en ihærdig kamp for at hindre en sammenlægning, fordi de vidste, at den ville komme til at betyde øgede skattebyrder, især for de mere velstående, hvortil de jo hørte. Det menige borgerskab på Slotsgrunden var imidlertid også betænkelig og frygtede i april 1833 for, at deres deputerede allerede havde indvilliget i en sammenlægning hen over hovedet på den almindelige borger uden hensyn til omkostningerne. Også de frygtede skatteforhøjelser. Den 1. maj indsendte de derfor til kommissionen, der arbejdede med sammenlægningen, en petition, hvori det blandt andet hedder:

»De deputerede tilhører de mere formuende blandt os og kan lettere bære de byrder, som følger af en sammenlægning, end menigmand kan. Af mangel på nogen officiel meddelelse overhovedet til os fra dem er vi nu grebet af frygt for, at de har varetaget vore interesser enten med lunkenhed eller utilbørlig eftergivenhed. Denne vor frygt formindskes da heller ikke på nogen måde ved, at samtlige vore deputerede uden at angive nogen grund overhovedet har vægret sig ved at underskrive dette vort bønsskrift sammen med os.«

lejerne uden ejendom, fremgår det klart, hvorledes sammenlægningen var til fordel for dem. De slap nu med at betale fattig- og skoleskat, mens de tidligere også betalte kontribution og standkvarterpenge. Det må dog bemærkes, at de store nedgange i procent for deres vedkommende dækker over ganske små beløb (mellem 4 β og 2 rdl. 7 β). Tabellen kan i øvrigt sammenlignes med tabel 25 og viser herved, at skatterne tilsyneladende var steget meget lidt mellem 1810 og 1835. Beløbene for de enkelte grupper synes stort set at ligge på de samme beløb.

De anmodede derfor om, at sammenlægningen måtte blive opgivet. På dette tidspunkt var der imidlertid intet at gøre. Sammenlægningen var forlængst besluttet, og forhandlingerne var sålangt fremme, at kun få detaljer stod tilbage. Under forhandlingerne havde Slotsgrundens deputerede krævet, at der ydedes dem erstatning på grund af de økonomiske tab, der opstod for dem ved kombinationen og de dermed mistede specielle privilegier, bl.a. fritagelsen for at bidrage til dækning af indkvarteringsomkostninger. Kommissionen havde dog ikke på noget punkt indladt sig på at diskutere dette krav. Her forsøgte Slotsgrundens deputerede ganske vist især at varetage personlige interesser, men alt i alt må det dog nok siges, at de deputerede i det, der var hovedsagen for de utilfredse borgere på Slotsgrunden, nemlig at forhindre enhver form for sammenlægning, havde gjort, hvad der var muligt.

Sammenlægningen blev imidlertid gennemført, og Slotsgrund-beboernes frygt for at sammenlægningen ville komme til at betyde mere i skat, viste sig ikke ubegrundet. Andet var vel heller ikke at vente, eftersom et af købstadens væsentligste argumenter for en sammenlægning netop var en mere rimelig fordeling af de fælles omkostninger, dvs. større skat på Slotsgrund-beboerne.

En sammenligning af den skat, den enkelte beboer på Slotsgrunden betalte før og efter sammenlægningen, viser dog klart, at den jævne borger, der også havde underskrevet petitionen den 1. maj 1833, ikke havde behøvet at være så betænkelig. Før sammenlægningen bestod Slotsgrund-beboernes skat af kontribution, standkvarterpenge, fattigskat og skoleskat. De tre sidstnævnte betaltes også efter sammenlægningen, mens kontributionen gled ud. I stedet betaltes der nu grundskat og næringskat. Grundskatten betaltes imidlertid kun af grundejere, mens kontributionen var blevet betalt af så at sige alle familiefædre eller husstandsoverhoveder uanset om de var grundejere eller ej. Det samme gjaldt standkvarterpengene, der som regel var på det samme beløb som kontributionen. Efter sammenlægningen blev standkvarterpengene derimod pålignet som halv grundskat, dvs. også den blev kun betalt af grundejere. Det betød, at ikke-grundejerne, dvs. de jævne lag som f.eks. daglejere og småhåndværkere, i realiteten gik ned i skat, fordi de efter sammenlægningen slap med fattigskatten og skoleskatten og kun blev pålagt en meget lille næringskat og et endnu mindre bidrag til den såkaldte gældsafdragelsesfond, over hvilken de to kommuners gamle gæld skulle afdrages og forrentes.

Næringskatten var den nye skat, som grundejerne og de næringsdrivende, dvs. det solide borgerskab blandt Slotsgrund-beboerne først og fremmest kom til at mærke. Ser vi på grundskatten, standkvarterpenge og fattig- og skoleskat, viser det sig, at disse skatters samlede beløb nogenlunde svarer til det, man havde betalt ialt før sammenlægningen. Næringskatten plus bidraget til gældsafdragelsesfonden kom imidlertid til som nye skatter og betød, at det samlede skatte-

beløb for de fleste borgeres vedkommende øgedes med 30–50 %, ja undertiden med mere. Den procentvise forøgelse svinger imidlertid temmelig meget.

Skattesystemet på Slotsgrunden havde altså rummet endnu større uretfærdigheder end købstadens, hvor det tidligere er nævnt, at den største skatteyder betalte samme procent af sin indtægt som den mindste. Det fremgår også heraf, at de privilegier, som Slotsgrunden havde haft, først og fremmest var kommet de besiddende til gode derved, at de ikke havde betalt nogen næringskat eller noget, der svarede hertil. Til gengæld havde altså andre og mindre velstående grupper måttet betale en skat, der var forholdsvis højere end deres ligestillede i købstaden. At også købstadens skattesystem imidlertid havde indbyggede urimeligheder, vil det følgende vise.

For købstadens vedkommende skulle der, efter at en del af byrderne var blevet lagt over på Slotsgrund-beboerne, forventes en nedgang i skatterne. Dette var imidlertid kun i ret ringe grad tilfældet, og stort set må det siges, at købstadboerne sammenlagt betalte nogenlunde det samme som før sammenlægningen, når vi ser på de fire »gamle« skatter, grundskat, næringskat samt fattig- og skole-skat. Den nye skat, bidraget til gældsafdragelsesfonden, kom vel nok til at hvile tungere på købstadboerne end på Slotsgrund-beboerne, fordi købstadens gæld var betydeligt større end Slotsgrundens, og hver del skulle afdrage og forrente sin egen gæld. På Slotsgrunden blev der i 1835 således kun opkrævet 105 rdl., men i købstaden 1248 rdl. til dette formål. Til sammenligning skal imidlertid anføres, at der i næringskat i hele den sammenlagte købstad blev udskrevet ialt 2839 rdl., dvs. bidraget til gældsafdragelsesfonden var kun det halve af næringskatten.

Næringskatten var da også den skat, som alle borgere først og fremmest fik at mærke, også de tidligere købstadboere. Deres samlede skat var som nævnt nogenlunde uforandret, men ser vi på de enkelte skatter viser det sig, at grundskatten er sænket, mens næringskatten er blevet forøget med 15–30 %, således at det samlede resultat bliver en nogenlunde uforandret skat.

Både for borgerne på Slotsgrunden og i købstaden blev næringskatten altså i vid udstrækning en ekstrabyrde, og den blev da også i den følgende tid lagt for had. Det er den man først og fremmest besværer sig over, når man klager over skatternes højde. Det viste sig endvidere i løbet af ganske få år, at de udgifter, som man i forbindelse med sammenlægningen havde regnet med, den sammenlagte købstad ville få, var sat for højt, og da byens indtægter, dvs. skatteudskrivningen, var sat i forhold til udgifterne, betød det allerede fra 1837 et voksende kasseoverskud. Det førte i 1840'erne til en række skattenedsættelser, hvor det netop var næringskatten, der blev nedsat. I 1841 skete en nedsættelse med en tredjedel af det hidtidige provenu, og en lignende nedsættelse med yderligere en tredjedel af det oprindelige beløb skete i 1845, således, at der i 1847 i næringskat

blev udskrevet ca. 1100 rdl. imod ca. 2800 ved sammenlægningen. Også grundskatten blev nedsat. Det skete i 1846 og nedsættelsen var på ca. en sjettedel. Disse skattenedsættelser blev dog i nogen grad udlignet af, at man i 1838 begyndte at udskrive den såkaldte politiskat med et samlet provenu på ca. 1000 rdl.

Politiskatten var imidlertid en personlig skat, dvs. en skat lignet på indkomst og formue, mens nærings- og grundskatten hvilede på henholdsvis erhverv og ejendom. En nedsættelse af disse to skatter kom derfor først og fremmest grundejerne og de næringsdrivende, dvs. det besiddende borgerskab til gode. Dette hænger sammen med, at byens udgifter blev bestridt af forskellige af hinanden uafhængige kasser. Da fattig- og skolekassens samt den i 1834 oprettede gældsafdragelseskasses udgifter var nogenlunde konstante, måtte også skatteudskrivningen være konstant her. Disse skatter var dog alle ligesom politiskatten personlige skatter og pålignedes en større kreds end nærings- og grundskatten, dvs. de hvilede tungere.

I selve måden at opkræve skatter på og fordelingen på de forskellige kasser lå der altså en indbygget social uretfærdighed. Bykassens udgifter kunne svinge, og det kom de besiddende til gode, fordi grund- og næringskatten gik ind i byens kasse. De andre kassers udgifter var mere konstante, ja fattigkassens var som regel stigende. Her kunne der altså ikke ske skattenedsættelser, og skatteyderne med de laveste indtægter, som ikke eller kun i meget ringe grad betalte nærings- og grundskat, men nok fattig-, skole- og politiskat samt bidrag til gældsafdragelsesfonden, fik altså ikke den samme glæde af skattenedsættelserne som de bedrestillede. Selve skattesystemet er altså endnu et udtryk for den manglende solidaritet over for lavere og ringere stillede sociale grupper.

Skibsfart og havnesag

HAVNEN OG SKIBSFARTEN CA. 1800

Haderslev skibbro lå fra gammel tid ved Sønderbro, helt inde ved Hertug Hans Hospitalet; men omkring år 1800 var man forlængst hørt op med at benytte denne skibbro i hvert fald med skibe, der stak ret meget over en meter. Dette indebar, at kun de allermindste skibe, ja næsten kun fladbundede pramme, kunne gå helt ind til Sønderbro. Årsagen hertil var den stærkt tiltagende tilmudring af fjorden. Man havde forlængst indrettet en »skibbro« et par kilometer fra byen ved den yderste ende af den nuværende havn, hvor man havde fyldt et sunket skibsvrag op med sten og fyld, således at spanterne fungerede som en slags bolværk. Omkring 1800 var der imidlertid ikke meget tilbage af dette gamle skib, og der var heller ikke tilstrækkelig dybt helt inde ved land. Man måtte derfor fortøje skibene ved nedrammede pæle midt ude i fjorden og losse varerne over i fladbundede pramme. Disse blev så ført ind mod land, hvor varerne igen blev læsset over i hestekøretøjer, der fra bredden var kørt et lille stykke ud i vandet. Herfra kunne varerne så transporteres de ca. 2 km ind til byen.

På denne tid var det imidlertid ved at være umuligt for selv mindre skibe at gå helt ind til denne såkaldte gamle skibbro, og intet skib af selv ret ringe størrelse vovede sig længere ind end til Nygård skov ca. 10 km fra byen, hvor omladningen til pramme foregik. Dette skyldtes ikke så meget, at små skibe, der ikke stak særlig dybt, ikke kunne gå helt frem til den gamle forfaldne skibbro, men i højere grad, at der ikke var afmærket noget sejløb gennem fjordens bugtede løb, og at der ikke var nogen regelmæssig dybde i fjordens indre løb. Området ved Nygård skov blev derfor også brugt til vinterkvarter for de få, i Haderslev hjemmehørende skibe.

Rådmand Peter Hiorts anlæggelse af et sukkerraffinaderi i byen 1798 gjorde det imidlertid nødvendigt at kunne nå helt frem til den gamle skibbro med de skibe fra København, der bragte råsukker til fabrikken. Sukkerfadene var nemlig for tunge til at kunne lades om på fladbundede pramme. Som følge heraf blev der på byens initiativ foretaget en afmærkning af et sejløb gennem fjorden. Denne afmærkning med kraftige hasselgrene blev foretaget 1805–06 af kommandør i den danske søetat, overlods Løvenørn. Til vedligeholdelse af afmærkningen lod byen opkræve en afgift på 1 β af hver kommercialæst af de skibe, der benyttede sejløbet op til byen. Et evt. over-

skud af disse såkaldte prikkepenge skulle benyttes til at holde sejlløbet rent for genstande, der kunne hindre sejladserne. Dette medførte, at de kystfartøjer, der hørte hjemme i byen, fra da af kunne benytte den i udkanten af byen beliggende gamle skibbro både som anlægsplads og som vinterkvarter.

Løvenørn havde ganske vist også foreslået anlagt en mindre skibbro ved vindmøllen mindre end 1 km fra byen og havde udarbejdet en tegning til denne skibbro, der nærmest må karakteriseres som en kort pier ud i fjorden. Han havde foreslået, at byens handlende selv bidrog med penge eller hjælp til med at fylde op med grus, så den ikke blev særlig bekostelig for byen. Med en ikke særlig omfattende opmudring i den indre fjord ville endog skibe på 6 fods dybgang kunne gå helt herind. Man kunne eventuelt også anlægge skibbroen ud for Sejlstensgyde, men dette ville betyde en mere omfattende opmudring. Alt dette blev imidlertid ikke til noget. Kun afmærkningen med hasselgrene af et sejlløb gennem fjorden blev foretaget, og man var derfor fortsat henvist til at benytte den besværlige omladning til pramme, for små skibe ved den gamle skibbro, for større skibe ved Nygård skov og for de største endog ud for Stevelt.

Med disse vanskelige forhold for skibsfarten er det da heller ikke at forvente, at sejladserne på fjorden var særlig omfattende. I Haderslev var der i 1803 10 hjemmehørende skibe på ialt $64\frac{1}{2}$ kommercelæster, det største på $10\frac{1}{2}$, og disse 10 skibe tegnede sig for ca. halvdelen af de ca. 125 sejladser, der i 1803 skete ud og ind af fjorden. 16 af de skibe, der betalte prikkepenge, var hjemmehørende i hertugdømmet Slesvig, heraf 9 i Ærøskøbing, 3 var hjemmehørende i Holsten, 15 i Danmark og 12 i udlandet, hvoraf 8 i Kalmar i Sverige. Langt den største del var på under 10 kommercelæster, mens kun 20 skibe tegnede sig for 470 af de ialt 1020 kommercelæster, der passerede ind og ud af fjorden. Skibenes hjemsted antyder lidt om, hvad disse skibe har bragt med sig af varer. De 8 skibe fra Kalmar er kommet med tømmer, og 2 skibe fra Visby har formodentlig også bragt byggematerialer. De fleste af de haderslevske skibe passerede ud og ind ad fjorden 5–8 gange hver, et enkelt skib dog 13 gange, og vi kan derfor formode, at dette skib har sejlet i ret fast stykgods fart på Assens. Tønderne med sukker til byens sukkerraffinaderi er sikkert blevet hentet med et af de haderslevske skibe i København eller eventuelt i Flensborg. Udgåede varer har formodentlig været korn og stykgods, mens de store udenlandske skibe er gået ud i ballast.

C. A. Petersens kalkulationsbog illustrerer klart de besværligheder, man havde med varetransporten til byen. Det fremgår af hans noter om fragtomkostninger o.lign., at en lang række af de indkøbte varer nok er transporteret ad søvejen f.eks. fra Hamborg via den slesvig-holstenske kanal til Flensborg eller fra Hamborg til Ribe (denne transportvej forekommer især fra 1816), men derfra er de ført ad landevejen til Haderslev.

C. A. Petersen har også benyttet den besværlige vej op ad fjorden.

I juli 1815 modtog han et stort parti engelsk fajance fra Newcastle. Det var sendt ad søvejen til København, og fragtomkostningerne her-til beløb sig til ca. 100 mark. Fragten fra København til Stevelt i den ydre fjord – længere kunne skibet ikke gå op – kostede 56 mark, en vogn til Stevelt 3 mark 12 β (med folk til at losse varerne over i prammen?) og en pram derfra til skibbroen 11 mark 4 β. Men også vejen over land var besværlig og dyr. 3. april 1817 modtog C. A. Petersen bl.a. ca. 7000 pund kaffe fra Hamborg. Transport til Ribe og omkostninger dér beløb sig til 98 mark. Fragten de 50 km fra Ribe til Haderslev foregik på 5 vogne og beløb sig til 67 mark og 8 β. Der var ingen tvivl om, at der kunne spares både penge og tid, såfremt varerne kunne sejles helt ind til byen uden den besværlige om-ladning ved Stevelt, som nok har været årsag til, at man ofte valgte den ikke mindre besværlige og tidkrævende transport over land.

Kun ca. 60 ikke-haderslevske skibe anløb altså byen i 1803, og det kan nok undre, at byens styre ikke gjorde en mere ihærdig indsats for at forbedre besejlingsforholdene; men her har det åbenbart spillet ind, at havnen og den inderste del af fjorden hørte under Slotsgrunden og derfor lå uden for byens jurisdiktion. Bystyret følte det åbenbart uoverkommeligt at gå i gang med de omfattende opmudrings- og byggearbejder, der skulle til for at forbedre forholdene i et sådant omfang, at det ville være af nogen værdi overhovedet. Man veg også tilbage for, som forudsætning herfor, at klare de vanskelige jurisdiktionelle problemer, som et samarbejde med Slotsgrunden om denne sag ville medføre. Dette synspunkt kommer klart til udtryk i en indberetning om havne- og besejlingsforholdene, som magistraten blev afkrævet i 1811; det hedder heri bl.a.:

»Der er som nævnt intet blevet gjort her for at oprense havnen, og der lader sig heller intet gøre, så længe de jurisdiktionelle enheder ikke kan virke sammen med fælles kræfter til fremme heraf. At dette må ske, og at denne gavnlige sag – sammenlægningen af Slotsgrund og købstad – må blive fremskyndet så meget som muligt, dette er vort mest levende og – tror vi – særdeles retfærdige ønske.«

Der er i denne udtalelse en klar antydning af, at købstadens bystyre bevidst har ønsket at bruge havnesagen som en løftestang for den sammenlægning, man så længe havde ønsket, men hidtil forgæves havde arbejdet for. Dette forhold skulle senere blive anledning til voldsomme stridigheder mellem byens styre og de private kræfter i byen, som så stærkt ønskede en forbedring af besejlingsforholdene.

HAVNESAGEN 1816–28

Erkendelsen af at nøglen til en økonomisk fremgang for byen lå i en forbedring af fjordens besejlingsforhold, var i begyndelsen af 1800-årene voksende. Allerede i 1801 gav Lindenhan, i øvrigt den samme mand, der som borgmester 10 år senere underskrev den netop

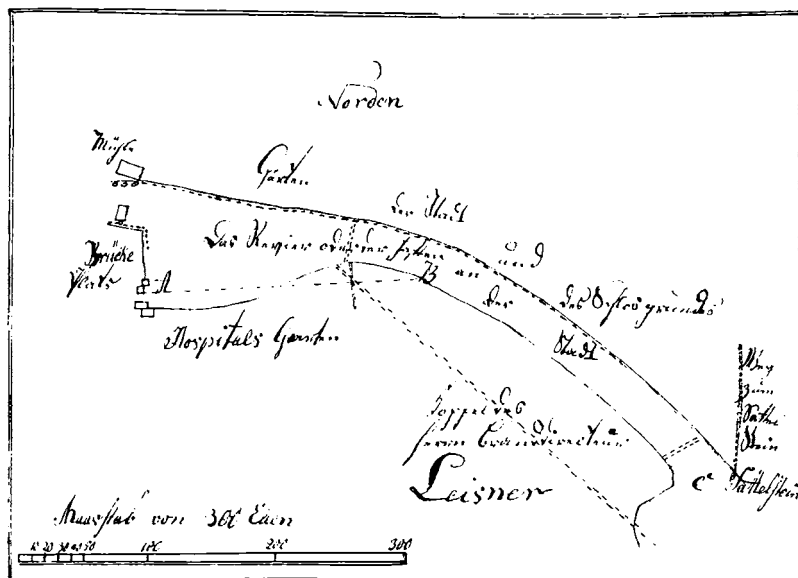
citerede redegørelse, udtryk for denne erkendelse. Et par indlæg i Lyna 1799 og 1800 med titlerne »Ueber Hafenreinigung, Verbesserung der Schiffarth und andere damit verwandte Materien« samt »Ein Wort über die Verschlammung unsers Hafen« viser samme forståelse.

Denne erkendelse i forbindelse med byens manglende evne eller vilje til at gøre noget ved sagen førte kort efter overlods Løvenørns afmærkning af sejlrenden gennem fjorden til, at en kreds af borgere, formodentlig byens købmænd og større næringsdrivende, fattede planer om at danne et selskab med en kapital på 18.000 mark. Dets formål skulle være at etablere en ganske vist meget smal sejlrende gennem fjorden, således at større og mere dybtgående skibe kunne løbe helt ind til byen. Planerne strandede imidlertid af ukendte årsager, det være sig vanskeligheder ved at få samlet den nødvendige aktiekapital eller ved at opnå tilladelse fra myndighederne. Krigen 1807–14 kom vel også i vejen.

De første år efter krigen var som nævnt gode år for de handlende, således som det synes at fremgå af bl.a. C. A. Petersens kalkulationsbog. Det har sikkert været medvirkende til, at man nu igen tog havnesagen op. Den 2. april 1816 mødtes i hvert fald en række af byens største næringsdrivende hos gæstgiver Buchholdt på Torvet for at overveje mulighederne for en opmudring af fjorden og bygning af en skibbro. Gruppen bestod af rådmændene Mussmann og J. Simonsen, der begge var købmænd, endvidere købmændene Lorenz Nissen, Peter Hiort Lorenzen og Peter Kieldrup samt kammerråd og toldforvalter Michaelsen, og fra Slotsgrunden branddirektør Leisner, advokat Petersen og dennes broder, købmand Claus Petersen.

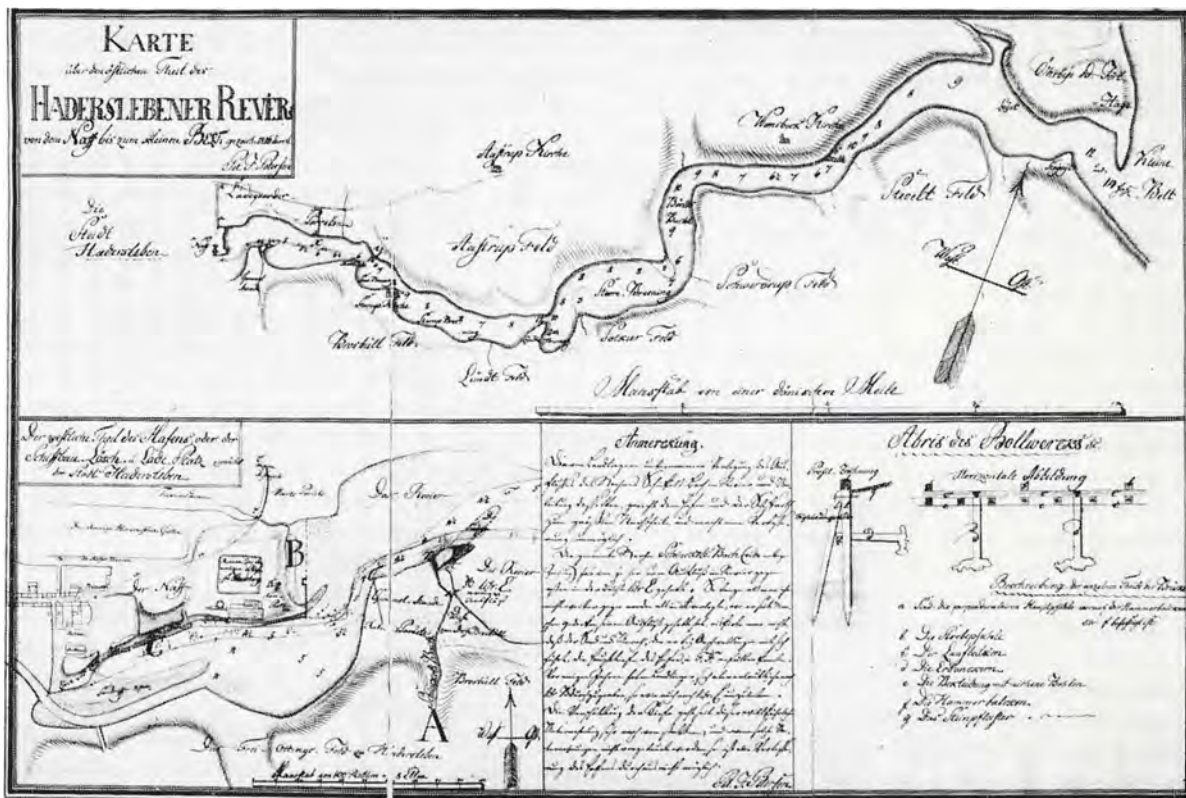
Det er muligt, at årsagen til, at disse mænd trådte sammen, har været, at landmåler Peter Jürgen Petersen var i gang med en lokalundersøgelse af fjorden på byens initiativ. I hvert fald blev han knyttet til gruppen allerede ved et følgende møde den 10. april, hvor han gav en redegørelse for resultaterne af sine undersøgelser. To af gruppens medlemmer var jo rådmænd, og man har derfor været udmærket underrettet om byens stilling til sagen. I hvert fald konkretiseres diskussionerne i gruppen meget hurtigt derhen, at man blev enige om at danne et privat selskab, der skulle søge koncession på tilladelse til at opmudre fjorden og bygge en skibbro. Hele foråret og sommeren arbejdede man med en plan hertil. Peter Hiort Lorenzen har tilsyneladende været aktiv, idet han på et møde den 14. maj forelagde udkast til »Die Hafen- und Brückenordnung«. Først ud på efteråret var man færdig, og på et møde hos købmand Lorenz Nissen den 11. november lagdes sidste hånd på planen, og man diskuterede også her landmåler Petersens rids over den påtænkte havn og bro samt ansøgningen om allerhøjeste konfirmation af planen. Kort tid herefter må ansøgning og plan være blevet indsendt til generaltoldkammer- og kommercekollegiet i København, den centrale myndighed under hvem bl.a. havnevæsen sorterede.

Udsket udkast til forbedring af forholdene ved byens ældgamle kibble ved Hertug Hans Hospitalet. Udkastet er udarbejdet på magistratens foranledning, formodentlig mellem 1800 og 1810, og omfattede bl. a. en opmudring og udgravning fra B til C. At det ikke blev til noget, skyldes sikkert omkostningerne, om blev anslået til ikke under 1500 dl.

Der gik nu næsten tre år, hvor sagen verserede mellem de forskellige instanser. Også magistraten havde sagen til behandling, og gennem de to rådmænd har gruppen som nævnt ikke været uvidende om byens holdning. Statholderen, der fungerede som melleminstans mellem lokalstyret og kancelliet, kunne ikke indse, at dette arbejde skulle overlades et interessentselskab, så længe byen selv havde kreditmuligheder og kraft til selv at klare sagen og dermed selv beholde havne- og bropengeindtægten. Magistraten fandt det imidlertid ikke tilrådeligt at gøre sagen til et kommunalanliggende på grund af tidernes ugunst, og man havde derfor ikke fra byens side i princippet noget imod at overdrage et privat selskab dette almennyttige arbejde. I overensstemmelse hermed meddelte generaloldkammer- og kommercekollegiet den 5. september 1820 via magistraten initiativtagerne, at kollegiet ville arbejde for, at den nødvendige plads til skibbro og ladeplads ville blive overladt selskabet fra Slotsgrunden, under hvis jurisdiktion det areal, hvor skibbroen var tænkt anlagt, hørte. Endvidere ville tilladelse til opkrævning af en rimelig havneafgift blive bevilget selskabet i overensstemmelse med dets forslag. Forudsætningen herfor måtte dog være, at man først skaffede det nødvendige antal interessenter, der var villige til at indskyde den fornødne kapital.

På dette punkt strandede planerne imidlertid i denne omgang. Den 19. december holdt initiativtagerne et møde, hvor man erkendte de store vanskeligheder, der på grund af de dårlige tider ville være ved at få skrabet den nødvendige kapital sammen. Desuagtet forsøgte man alligevel at opnå godkendelse af planerne, da man mente, at man hurtigere ville nå et tilstrækkeligt antal aktionærer, når god-

kendelsen forelå på forhånd. Kollegiet stod imidlertid fast på sit krav om, at den økonomiske basis måtte skabes før godkendelse kunne ske, hvilket meddeltes selskabet den 22. januar 1822.

Først i 1826 blev sagen taget op igen. Det var den da 34-årige advokat Otto Kier, der nu med vældig energi blev bannerfører for havnesagen. I november 1826 fremkom han i Lyna med et indlæg »Was lässt sich für unser Hafen thun?«, hvori han bl.a. rettede et angreb på byen for manglende interesse for havnen. År ud og år ind havde man opkrævet afgifter af skibene, uden at nogen af disse penge var kommet havnen til gode. De var i stedet gået i byens almindelige kasse. Indlægget blev i det følgende nummer fulgt af en opfordring fra købmand A. Gydesen til at danne et aktieselskab med det formål at bygge en skibbro og opmudre fjorden.

Det fremgår ikke helt klart, hvem der i øvrigt hørte til blandt initiativtagerne nu, men P. Hiort Lorenzen var formodentlig stadig en af drivkræfterne ved siden af byens vel nok rigeste mand A. Gydesen. Storkøbmanden J. C. Holm på Slotsgrunden har sikkert også været med. I hvert fald var det Kier, Lorenzen og J. C. Holm, der blev valgt til medlemmer af direktionen på den første generalforsamling den 3. februar 1827.

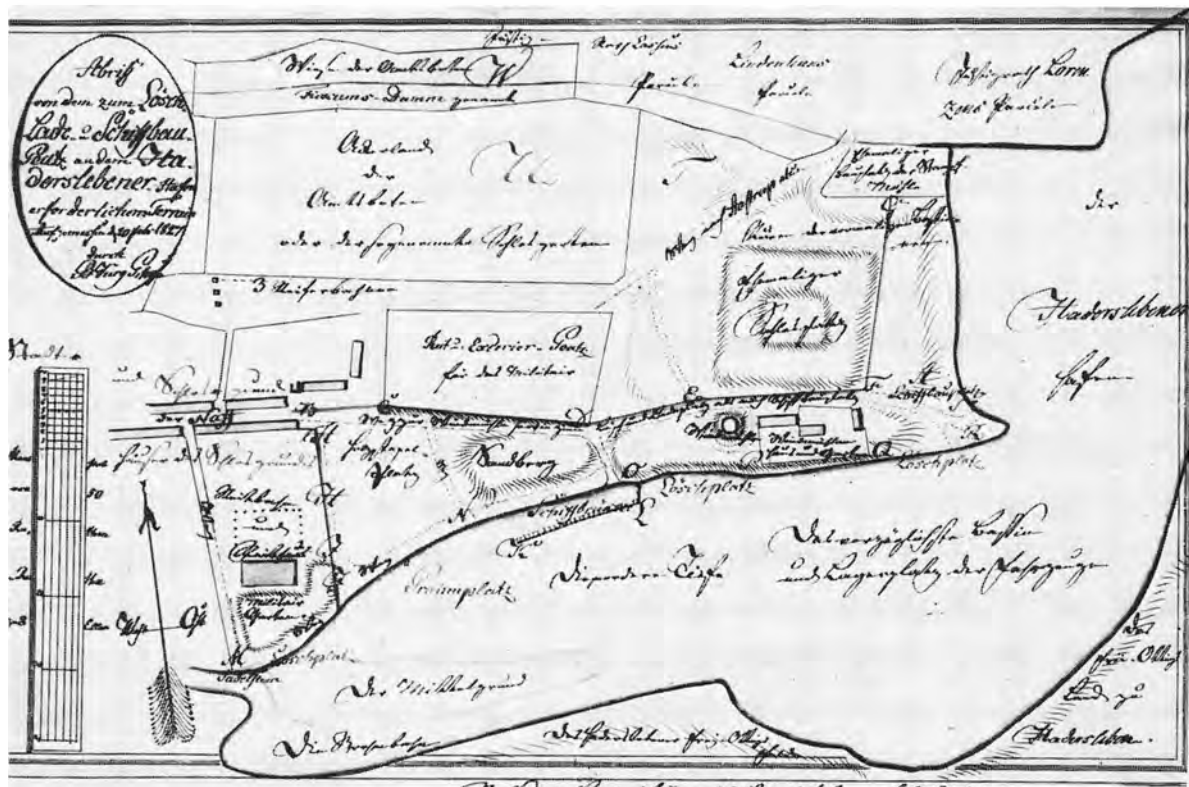
Forud herfor var dog gået udsendelsen af en »Subskriptionsplan«

Kort over Haderslev fjord udarbejdet 1816 af landmåler P. J. Peterse i forbindelse med planerne om forbedring af havne- og besejlingsforholdene. I venstre hjørne forneder er selve skibbroen skitseret. Under B er antydnet et bolværk foruden selve skibbroen ved C. Især hel inde ved byen er fjordens dybde ringe, helt ned til 4-5 fod.

den 28. december 1826, hvori man redegjorde for planerne. Man ville koncentrere sig om bygningen af en skibbro, som man mente burde placeres mellem vindmøllen og byen og udføres i en noget større længde end oprindeligt foreslået. Hertil kom en opmudring af fjorden fra den gamle til den nye skibbro med et noget bredere bassin foran denne. Alt ialt mente man, at dette ville koste 1200–1600 rbd., alt efter hvorvidt man valgte den mindre eller større skibbro.

Allerede den 10. januar 1827 stiftedes selskabet. 44 personer tegnede sig for ialt 51 aktier à 80 rbd. og selskabets statutter blev vedtaget. Den 20. februar indsendte den nyvalgte direktion, der havde Kier som formand, ansøgning til generaltoldkammer- og kommercekollegiet i København om godkendelse af selskabets statutter, bilagt 2 kort og en erklæring fra lokale skippere om planens fortræffelighed. I ansøgningen indrømmedes det, at det tidligere forslag fra 1816, der opererede med en kapital på 12.000 rbd. og en ganske betragtelig havne- og broafgift på både skibe og varer, vel nok var urealisabelt, bl.a. fordi man opererede med en ret høj forrentning af den indskudte kapital, som ville hvile som en tung byrde på det påtænkte selskab. I modsætning hertil mente man, at det nu påtænkte selskab ville have meget større chancer for at klare sig og fuldføre det i forhold til det tidligere projekt begrænsede mål, man havde sat sig. Man understregede meget stærkt den offervilje, der lå til grund for projek-

† J. Petersens rids over skibbroen fra 1827. Det viser, hvorledes man nu havde opgivet at bygge bolværk st for det tidligere slot og nøjedes ved det mere begrænsede projekt ydost for Naffet. Ved sammenligning med kortet 1816 ses det endvidere, at landsenerregimentet mellem 816 og 1827 har fået eksercerplads på den ubebyggede del af Naffet. 'tampemøllen ved den nordlige forindelseskana (øverst til højre) er forsvundet.

Tabel 33. Havneselskabets aktier og aktionærer 1829–47.

	1829—30		1847	
	antal personer	antal aktier	antal personer	antal aktier
Embedsmænd og -enker/arvinger	5 + 1 e.	6	{ 4 + 2 arv. 1 e.	7
Læger og advokater	3	3	3	3
Officerer			1	4
Købmænd og -enker/arvinger	16 + 1e.	26	{ 9 + 1 e. 3 arv.	21
Møllere, bryggere og brændere	3	3	4	5
Fabrikanter og -enker/arvinger	4	4	2 + 1 arv.	6
Gæstgivere og -enker/arvinger	4 + 1e.	5	1 + 1 e.	2
Apotekere	1 + 1 arv.	2	1 + 1 arv.	2
Håndværksmestre og -enker/arvinger	9	9	6 + 2 arv.	8
Proprietær	1	1	1	1
Enke (rentier)	1	1	1	1
I alt	51	60	45	60

Kilde: HBark Acta XIX F 4, Direktionen for Havneselskabet pk. 2.

Note: e. = enke, arv. = arving eller arvinger. En aktie var på 50 rdl.

Havneselskabets aktionærer tilhørte byens overklasse, først og fremmest købmændene, der ved stiftelsen havde næsten halvdelen af aktierne. Håndværkerne islæt i selskabet var kun ringe, og de håndværksmestre, der var tale om, hørte til de største. Forholdet mellem erhvervsgruppernes position inden for selskabet forrykkedes ikke væsentligt fra 1829–30 til 1847. Kun blev aktierne samlet på lidt færre hænder. Hovedindtrykket er altså, at Havneselskabets medlemmer var en meget eksklusiv kreds.

tet. Indskyderne havde således de første fem år givet afkald på rente af aktierne, der i øvrigt kun skulle forrentes med 4 % p.a.

Sagens vandrings gennem de offentlige instanser tog imidlertid sin tid, og imens opstod det rygte i byen, at det var magistraten, der sinkede sagen ved at stille sig vrangvillig. Man mente i byen, at magistraten ønskede at benytte sagen som en løftestang for sine planer og ønsker om en sammenlægning af Slotsgrund og købstad. På en generalforsamling i selskabet den 15. november 1827 blev det derfor besluttet at sende en fornyet skrivelse til kommercekollegiet. Det hedder heri bl.a., at rygtet om magistratens holdning var meget skadeligt, også fordi mange indbyggere, hvis økonomi ikke tillod dem at tegne sig for en aktie, åbent havde erklæret, at de ved gratis ydelser af enhver art ville yde deres ringe bidrag til sagens fremme. Ikke alene kølnedes denne iver efterhånden som tiden gik, men en temmelig ophidset stemning havde rejst sig, som fandt næring i den almindelige opfattelse, at magistraten havde glemt almenvellet frem for sine private planer. Borgerne i byen anså forbedringen af havnevæsenet for vigtigere og mere nyttig for byens opblomstring end sammenlægningen af de to kommuner. Der var da heller ikke på nogen måde tale om nogen modsætning mellem de to kommuners borgere, hvilket fremgik klart af det fælles virke for havnesagen.

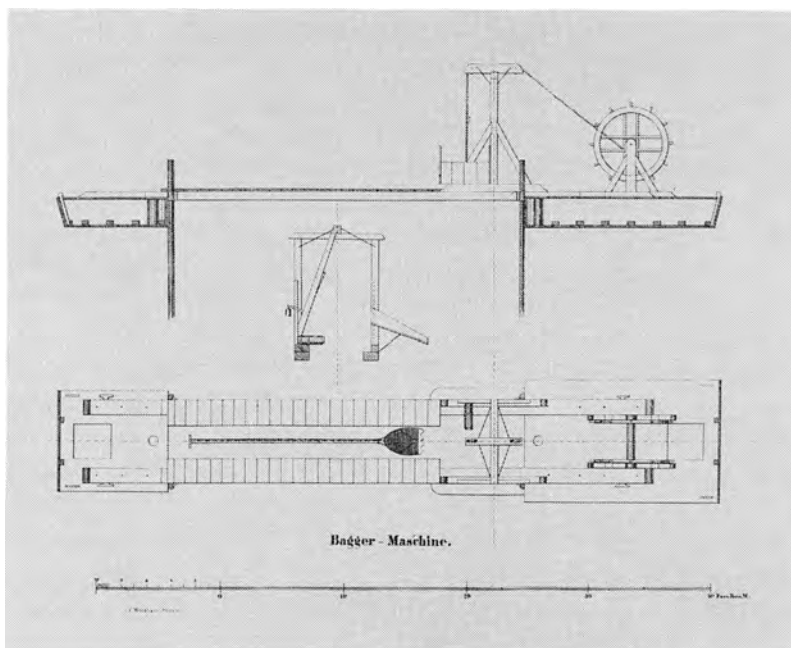
Selskabet havde derfor på sin generalforsamling den 15. november besluttet udtrykkeligt at erklære, at selskabet til enhver tid var villig til at overlade byen arbejdet med havnens forbedring og uden erstatning at lade byen indløse aktierne, såfremt det i fremtiden skulle vise sig, at byen kunne virke med større kraft for havnen end selskabet.

Der er næppe tvivl om, at denne raske beslutning fjernede en væsentlig anstødssten for projektet. Magistraten havde i sin udtalelse angående sagen netop taget dette forbehold, men i øvrigt stillet sig særdeles positiv over for det private selskabs planer. Den havde ganske vist presset på for at få gennemført sammenlægningen med Slotsgrunden, således at kommunen selv kunne gå i gang med havnens forbedring og opmudringen af fjorden, men såfremt dette ikke var muligt, mente den, at selskabets statutter skulle godkendes med indføjelse af den nævnte klausul. Dette skete og hermed var vejen banet for en anerkendelse af selskabet.

HAVNESELSKABETS VIRKSOMHED 1829–35

Den 27. januar 1829 forelå den kongelige konfirmation af selskabets statutter, og allerede den 2. februar begyndte man på bygningen af den ene af de to muddermaskiner, der skulle udføres efter tegninger af kammerassessor Petersen. Dagen efter afholdtes generalforsamling, hvor det ved lodtrækning blev bestemt i hvilken rækkefølge aktiebeløbene skulle indbetales. Man besluttede i direktionen at gå i gang

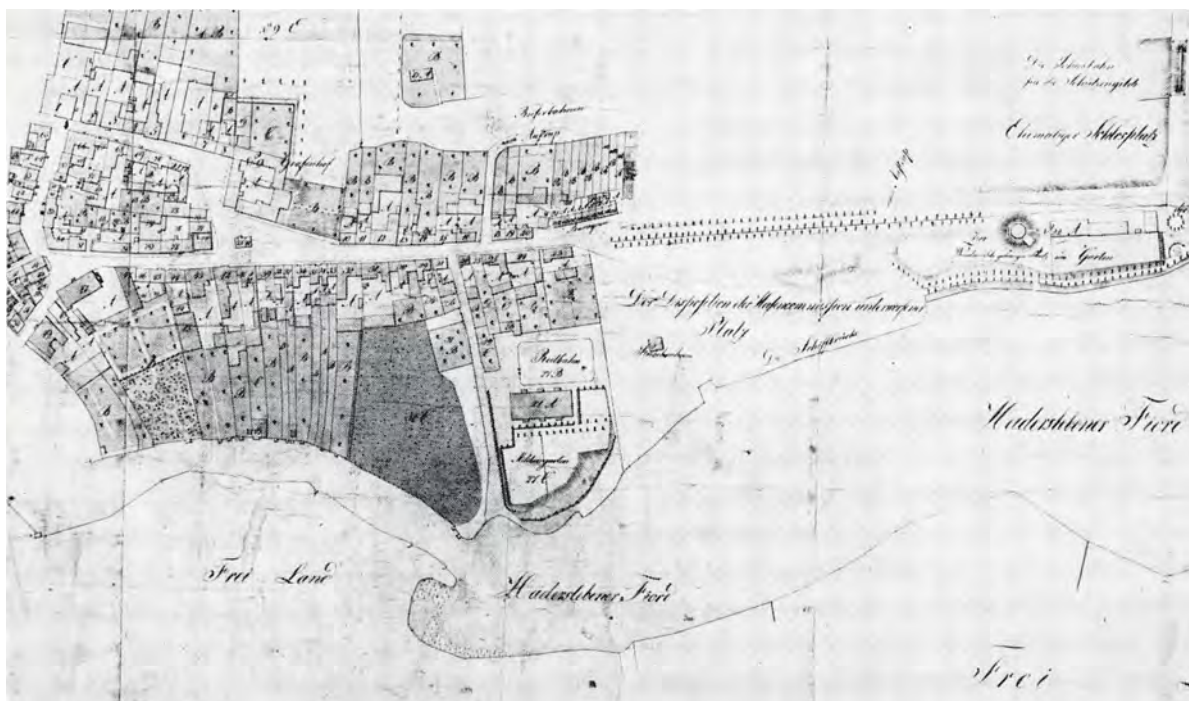
Tegning af en af de muddermaskiner, der blev benyttet ved opmudningsarbejderne på fjorden i 1830'erne og 40'erne. De oprindelige maskiner blev forbedret af brofoged Thomas Kier og det er formodentlig en sådan, der ses her. På det drette snit øverst ses det store jule, der via galgen løftede skovlen b, som ses på det vandrette snit nederen. På tværsnittet af galgen i idten ses slidsten ad hvilken muddret blev hældt over i en mudderram.

med skibbroen øjeblikkeligt, idet man mente at kunne benytte sig af isen til at nedramme de ca. 6 m lange piller, der skulle bære selve skibbroen. Disse 200 pæle blev nedrammet i løbet af marts måned, og med dem som grundlag blev selve bolværket udført af egetømmer og mursten. Det fuldførtes i 100 alens længde og 4 fods højde i løbet af sommeren af kammerassessor og landmåler P. J. Petersen og efter dennes forlængst udarbejdede tegninger. Vest for denne skibbro blev der til lægtene og pramme bygget en lavere skibbro i 30 alens længde, som allerede blev stærkt benyttet fra juli måned. Samtidig var man i fuld gang med opmudringen af fjorden fra den gamle til den nye skibbro. Den første og mindste af de to muddermaskiner toges i brug allerede i maj, og den anden, dobbelt så stor, kom i brug i september. Hertil byggede man 6 mudderpramme. I oktober kunne man tage hovedskibbroen i brug, idet de to muddermaskiner da havde foretaget en opmudring af en ganske vist ikke særlig bred rende, som planlagt 6 fod dyb, fra den gamle skibbro samt et lidt bredere bassin foran den nye skibbro.

Allerede 1. april havde selskabet fået meddelelse om, at myndighederne havde anbefalet, at det pålagdes Haderslev toldsted at opkræve de havne- og broafgifter, som tilkom selskabet ifølge statutternes § 8. I februar havde man indsendt ansøgning til Haderslev magistrat om, at byens halvdel af de så omdiskuterede prikkepenge overdroges selskabet. Magistraten anbefalede dette, men først den 28. december forelå et cirkulære om, at overdragelsen kunne ske fra 1. januar 1830. Selskabet var hermed sikret faste indtægter og skulle for opkrævningen heraf betale tolderen 300 mark om året, svarende til $\frac{1}{5}$ til $\frac{1}{7}$ af det beløb, der indkom de følgende år.

Selskabets tre direktører var ikke på noget punkt fagmænd, og advokat Kier gav da også kammerassessor og landmåler Peter Jürgen Petersen en meget stor del af æren for, at arbejdet skred så hurtigt frem. Han havde fra begyndelsen udarbejdet planer og skitser, foretaget tekniske beregninger og givet overslag osv., og det var som nævnt også ham, der havde konstrueret de to muddermaskiner. Det blev også ham der kom til at forestå ledelsen af arbejdet i marken, og han stod i øvrigt direktionen bi med råd og dåd så ofte hans øvrige embedsforretninger tillod det. Samarbejdet er dog ikke gået helt gnidningsfrit. I en skrivelse dateret den 3. august 1829 klagede Petersen over, at P. Hiort Lorenzen blandede sig i hans arbejde, gav ordrer til arbejderne, som gik imod, hvad Petersen havde bestemt, afgav bestilling på materialer, som ikke havde de rigtige dimensioner m.m. Petersen spurgte derfor de to andre direktører, Kier og Matthias Hansen, om dette skete med deres vidende og billigelse. Hvad denne skrivelse har betydet af kontroverser bestyrelsen imellem, ved vi ikke, men et års tid senere trådte P. Hiort Lorenzen i hvert fald ud af selskabet, idet han solgte sine tre aktier. I hans sted valgtes advokat P. Gottfriedsen som direktør. Rådmand Holm var allerede i marts 1829 blevet afløst af tobaksfabrikant Matthias Hansen. Holm

Kort over Slotsgrunden 1833 ÷ del af Klosteret og del af Gl. Haderslev), opmålt i forbindelse med sammenlægningen 1834. Skibbroen er nu bygget, der er plantet træer rundt om vindmøllen (se billedet side 271, og øst for resterne af Hansborg er der fyldt op med mudler fra fjorden. Endnu er der helt ubebygget ved Skibbroen.

havde nemlig overdraget sine aktier til sin moder. Både senator Holm og Hiort Lorenzen indtrådte dog igen i selskabet senere.

I marts 1830 blev opmudringsarbejdet genoptaget og vedvarede med begge maskiner til midt i december. Arbejdet bestod i en udvidelse af den rende og det bassin, der var gravet i 1829, og betød, at alle skibe, der formåede at gå helt op til fjordens indre del, fra efteråret 1830 kunne laste og losse ved den nye skibbro. En stor del af det opmudrede materiale blev brugt til opfyldning i en bugt bag vindmøllen, hvor man regnede med med tiden at skabe et fast og planeret areal til lagerplads o.lign. I alt blev der opmudret 4811 fydte pramme, men da man mente, at prisen var sat for høj for hver pramfuld og gav arbejderne penge i overflod, blev prisen efter aftale med arbejderne sat ned, således at der for den store maskines pramme blev betalt 9 β i forårs- og efterårsmånederne og 8 β i sommermånederne og for den lille maskines hhv. 8 $\frac{1}{2}$ og 7 $\frac{1}{2}$ mod i 1829 11 β .

Arbejdet skred altså så godt frem, at man i 1831 så sig i stand til at føre den gravede rende forbi den gamle skibbro og helt frem til den såkaldte Kathale-rende og dermed gennemgrave en af de mange grunde, som den ydre fjord var så rig på. Med udgangen af året 1831 kunne man derfor konstatere, at selskabet havde gennemført det arbejde, som det havde forpligtet sig til ifølge sine statutter: man havde gravet en rende fra den nye Skibbro til Kathale-renden i en dybde af 6 fod og en bredde af 36 og forsynet denne med en række pæle på begge sider af sejlløbet, dels for at markere dettes forløb dels til at hale skibene frem ved i vindstille vejr, man havde bygget

en solid skibbro og forlænget denne med en lavere til mindre skibe og for enden af denne anlagt en ophalingsbedding. Foran skibbroen havde man udgravet et tilstrækkeligt stort havnebassin forsynet med fortøjningspæle. Pladsen ved skibbroen var planeret og fyldt op og en vej anlagt fra pladsen og ind imod byen. Øst for skibbroen havde man langs fjorden ved opfyldning skabt en vej eller sti forbi vindmøllen, hvorved området bag møllen, der som nævnt var i gang med at blive opfyldt, blev sat i forbindelse med skibbroen.

Selskabet havde altså på tre år udført det arbejde, man havde forpligtet sig til, ja mere end det. Det var da heller ikke uden grund, at man var stolt af resultatet, og generaltoldkammer- og kommercekollegiet havde da også allerede den 30. marts 1830 og igen den 18. august 1832 efter arbejdets fuldførelse udtalt sin påskønnelse og ros af det udførte arbejde. I selskabet erkendte man imidlertid, at skulle man få den fulde gavn af det store arbejde, der allerede var udført, måtte man i gang med en opmudring i den ydre fjord, der stadigvæk var fuld af grunde og sand- og mudderbanker, og derfor var uden tilstrækkelig dybde til at større og mere dybtgående skibe kunne passere fuldtlastede.

Ved udgangen af året 1831 var selskabets kapitalkraft efterhånden fuldstændig udtømt. Man havde brugt ialt ca. 14.000 mark, heraf 7000 til opmudringen, 3000 til skibbroen og 2000 til bygning af muddermaskiner og pramme. Indtægterne bestod af hele den indskudte aktiekapital på 8850 mark og tre års indtægter af sejladsen på havnen på ca. 3800 mark, ialt ca. 12.600 mark. Man havde derfor for at fuldføre projektet endog været nødsaget til i 1831 at optage et lån på 1200 mark. Skulle arbejdet fortsættes, måtte man altså søge at rejse ny kapital, da de årlige overskud af havne- og bropenge på ca. 1500 mark næppe kunne bære mere end nødvendige vedligeholdelsesarbejder.

Selskabets direktion udtrykte derfor i sin beretning for året 1831 håb om, at det i byen skulle være muligt at rejse den nødvendige kapital, og man indsendte også en ansøgning til kongen med bøn om økonomisk støtte. Af beretningen for året 1832 fremgår det imidlertid, at det ikke er lykkedes at skaffe sådanne midler, og at man har måttet koncentrere sig om at afdrage lånet på 1200 mark, optaget i 1831, samt indskrænke sig til de nødvendigeste vedligeholdelsesarbejder på skibbroen og havnebassinet. Også i 1833 var virksomheden begrænset til vedligeholdelse, men da man nu havde oparbejdet et overskud på 1363 mark foreslog direktionen, at man i året 1834 gik i gang med en forlængelse af Skibbroen ca. 50 m mod vest, eftersom der allerede havde vist sig mangel på plads ved den nye skibbro. Endvidere ansås en regulering af Møllestrømmen for nødvendig for at undgå sandaflejringer i havnebassinet. Det tredje projekt man ønskede at gå i gang med, var en opmudring af fjorden ud for Lille Vesteris til en dybde af 7 fod. Direktionen blev bemyndiget til evt. at optage et lån på 600 mark. Dette arbejde gik over al forventning og

var allerede fuldført midt på sommeren 1834, og direktionen foreslog derfor, at man gik i gang med en opmudring i den såkaldte Store Bredning. Også dette blev fuldført ret hurtigt, og man så sig derfor i stand til at gøre sejløbet fra den gamle Skibbro til den nygravede kanal ved Vesterris bredere. Udgifterne beløb sig til 1303 mark for skibbroens forlængelse og 2539 mark for de forskellige opmudringsarbejder, men man sluttede også året med et underskud på 766 mark.

Dette underskud betød, at der i året 1835 ikke blev foretaget andre arbejder end højst nødvendige vedligeholdelsesarbejder. Dette skyldtes også, at man ifølge selskabets statutter med året 1835 skulle påbegynde forrentningen af den indskudte aktiekapital med et beløb på 360 mark. Året 1835 sluttede derfor med en kassebeholdning på kun 17 mark. Men man var indstillet på, at der nu skulle til at ske noget. Selskabet besluttede derfor at ansøge om tilladelse til at udstede 60 stk. aktier à 80 mark (ialt 4800 mark), og man fik allernådigst bevilget fritagelse for stempelafgift af disse aktier. Med den herved indvundne kapital var det meningen at uddybe havnen til 7 fods dybde. Denne nye aktietegning synes imidlertid ikke at være blevet til noget. Endnu i juni 1837 er der i hvert fald ikke sket noget i denne henseende. Også i året 1836 måtte man derfor i nogen grad indskrænke aktiviteten til et minimum, og det eneste opmudringsarbejde der blev foretaget var en opmudring af sand inderst i fjorden, igen en følge af Møllestrømmens aflejringer.

Skole, kirke, og sprog

Skolevæsenet

SKOLEORDNINGEN 1802

De første tre årtier af 1800-årene bragte store forandringer inden for byens skolevæsen. Indtil 1799 fandt undervisningen sted i ét lokale i byens gamle skole i Smedegade, hvor også latinskolen havde til huse, og børnene fra den del af købstaden, som hørte til Gl. Haderslev sogn, blev undervist i degneskolen her. Efter 1830 fandtes der derimod tre store nye skolebygninger i byen, nemlig to borgerskoler i Vor Frue sogn bygget 1829–30 og en ny skolebygning i Gl. Haderslev sogn bygget 1827 foruden en distriktsskole i Gl. Haderslev fra 1807. Hertil kom 1836 endnu en ny skolebygning i Gl. Haderslev sogn. Men ikke kun de ydre rammer var forbedrede, også skolernes organisation og struktur var lagt i mere faste rammer end tidligere.

I 1793 holdt den nyudnævnte generalsuperintendent for hertugdømmet Slesvig, Jacob Georg Christian Adler sin første visitats i Haderslev. Latinskolen fandt han i dybt forfald under den uduelige rektor A. R. von Brincken, og i skrive- og regneskolen i samme bygning sad over 100 børn sammenstuvet i ét rum, og skolens eneste lærer kunne umuligt overse denne skare og give den en tilstrækkelig undervisning. I den del af byen, der hørte under Gl. Haderslev sogn, var forholdene endnu værre, idet de af sognets beboere, der hørte til købstaden, i modsætning til landsognets beboere ikke mente sig forpligtet til at sende deres børn i degneskolen i Gl. Haderslev, selvom der ikke fandtes nogen anerkendt dansksproget skole i Haderslev. Nogle sendte derfor børnene i den tysksprogede skrive- og regneskole i Vor Frue sogn, andre børn sendtes i private skoler med dårlige og uuddannede lærere, og nogle børn kom slet ikke i skole! Endnu i 1810 klagedes der over disse uordnede forhold i den til Gl. Haderslev sogn hørende del af byen.

Adler mente derfor, at der skulle indrettes mindre skoler med hver sit bestemte distrikt, og at der skulle ansættes dygtige og eksaminerede skolelærere. Resultatet blev »Schulordnung für die deutschen und dänischen Schulen der Stadt Hadersleben« fra 1802, der i det store og hele må betragtes som Adlers værk. Der blev med den indrettet de distriktsskoler, som Adler havde foreslået 1793, to tysksprogede i Vor Frue sogn og en dansksproget i Gl. Haderslev sogn. Fra det 6. til det 10. år skulle børnene gå i distriktsskolerne, og fra det 10. år og indtil konfirmationen skulle de gå i sognets hovedskole, skrive- og regneskolen i Vor Frue sogn og degneskolen i Gl. Haderslev

sogn. Læredrenge var fritaget for skolepligt efter det 10. år, men skulle dog have 10 ugentlige privattimer, for hvilke deres læremester skulle betale. Fra nu af var altså forældrenes bopæl afgørende for, om børnene kom i en dansksproget eller i en tysksproget skole. Præsterne skulle fortsat føre tilsyn med skolerne, mens den øverste kontrol og ledelse påhvilede provsten og borgmesteren i Vor Frue sogn, i Gl. Haderslev sogn derimod de såkaldte kirkevisitatorer, dvs. amtmanden og provsten.

Den nye skoleordning kunne ikke undgå at medføre stigende udgifter til skolevæsenet, selvom den væsentligste post, lærerlønningerne blev dækket næsten helt af skolepengene og kirkekassen. Mens byens udgifter således i 1804 var ca. 12 rdl. (!) til egentlige skoleformål, var de i 1813 steget til ca. 70 og i 1819 til 80 rdl. Til dækning af disse stærkt stigende udgifter søgte byen i 1803 at få del i renterne af gehejmeråd C. G. Carstens fond til fremme af offentlige anstalter i hertugdømmet. Der skænkedes heraf byen 2000 rdl. til byens skolevæsen, som skulle nyde renterne, 80 rdl., heraf. Også fra anden side betænkte byens skolevæsen, bl.a. havde man som nævnt siden 1784 nydt indtægterne af den Zeiseske otting syd for byen, som skulle komme fattige børn til gode i form af skolepenge. Byen sparede på den måde at betale disse af fattigkassen.

Set med moderne øjne var det latterligt ringe beløb der ofredes på skolevæsenet, især i betragtning af, at langt den største del af udgifterne dækkedes af de skolepenge, som forældrene betalte lærerne for deres børns skolegang. Især for mindrebemidlede forældre med mange børn kunne det være vanskeligt at klare disse skolepenge, og der er derfor talrige eksempler på, at forældrene er blevet idømt bøder på grund af restance med betalingen af skolepenge.

Et større problem var imidlertid forsømmelserne. Skoleordningen 1802 indskærpede lærerne at føre protokol over eleverne, deres flid og især deres forsømmelser. Hvert kvartal blev forsømmelserne gjort op, og de forældre, hvis børn havde et uantageligt antal forsømmelser, blev idømt bøder eller endog fængselsstraf på vand og brød. Det var især de fattiges børn, der havde de store forsømmelser. Således udtalte pastor Lautrup 1823, at »der meget ofte i elementarklasserne i byens skoler har manglet 100 børn, hvoraf størstedelen påviseligt vandrede fra hus til hus med tiggerkurven«. Også efter den fornyede skoleordnings indførelse 1829 var forsømmelserne omfattende. I januar 1832 var der ikke mindre end 46 forældre, hvis børn i sidste kvartal af 1831 havde forsømt 22–60 dage, og heraf måtte 4 fædre i fængsel på vand og brød i 24 timer, en del slap med advarsler, mens størstedelen fik bøder på mellem 5 og 20 mark.

Især i månederne august, september og oktober var forsømmelserne store på grund af indsamling af agern til svinefoder og opgravning af kartofler. Skoledirektionen så i denne periode i nogen grad igennem fingre med forsømmelserne, da man ikke ønskede at berøve hjemmene en stærk tiltrængt ekstraintægt. Oftest skete forsømmel-

serne da også af nød og ikke af ond vilje, og advarsler til hjemmene nyttede derfor i meget ringe udstrækning. Man forstår vel på denne baggrund nok skoledirektionens moralske skrøbler ved at gribe ind over for de fattige, som var den gruppe, der først og fremmest gjorde sig skyldig i forsømmelserne. I løbet af 1830'erne synes det helt store antal forsømmelser imidlertid at forsvinde, og hertil bidrog også, at man gjorde en dyd af nødvendigheden og i 1844 foreslog og fik godtaget en henlæggelse af en del af årets feriedage til efteråret, fordi bl.a. »indsamlingen af agern giver de fattige så betydelige fordele, at det ville være højst ubilligt at fratage dem disse gennem deres børns skoletvang« som det hedder i begrundelsen. Ferierne var sammenlignet med nutidens forhold særdeles få og korte. Ifølge skoleordningen 1802 en uge omkring julen, fire dage i påsken og pinsen, én dag ved hestemarkedet i fasten, to markedsdage ved påske- og efterårsmarked samt fulde otte dages »sommerferie« ved Jacobsmarked, dvs. omkring 25. juli. Det var denne ferie, der i 1844 blev flyttet af hensyn til indsamlingen af agern.

Herudover undervistes der alle skolens 6 hverdage kl. 8–11 og kl. 13–16, dog således at eleverne blev delt i de yngre og de ældre. De ældre mødte først og blev undervist kl. 8–10, hvorefter de små mødte op. De ældre blev dog i skolen kl. 10–11 for at gøre skriftlige arbejder o.lign. færdige, så i dette tidsrum har der været trængsel i de små klasselokaler. Efter middag var det de små, der kom først, fra 13 til ca. 14.30. Kl. 14 kom de store, og så var der igen trængsel, indtil de små gik hjem. I alt har de yngre elever altså fået ca. 15 timers undervisning om ugen, de lidt ældre ca. 24 timer.

Hvad er der så blevet undervist i? I distriktsskolerne lærte børnene først og fremmest at læse og skrive og at regne, specielt hovedregning. Endvidere var der timer, hvor der blev læst moralsk-opbyggelige fortællinger fra Biblen og lært religion efter Luthers katekismus. I hovedskolen, dvs. fra det 10. år, fortsattes der med læsning, endvidere øvedes skrivning ikke længere mekanisk, men der lærtes skønskrift og retskrivning. Børnene fik små opgaver i skrivning, f.eks. at skrive et brev, skrive regninger eller kvitteringer. I regning fortsattes der med hovedregning og ved siden heraf skriftlig regning. Endvidere lærte man bibelhistorie, fædrelandets geografi og historie samt det nyttigste inden for fysik, ernæringslære og naturhistorie. En eller to timer om ugen havde man sang. Hovedvægten lå altså på færdighedsfagene læsning, skrivning og regning, men religion og moral indtog en mindst lige så væsentlig plads, idet det bl.a. indskærpedes lærerne at krydre den almindelige undervisning med »samtaler om religion og andre nyttige emner og især at meddele selve undervisningen i moral og religion letfattelig, sagtmodig og med inderlighed og kærlighed«.

DEN FORNYEDE SKOLEORDNING 1829

Den almindelige skolelov fra 1814, der indførte obligatorisk undervisning af alle børn i syv år, og som afskaffede skolepengene, betød, at der måtte foretages en række justeringer af skoleordningen af 1802 for Haderslev. Den væsentligste ændring var finansieringen af skolevæsenet. I Haderslev var det, således som det var tilfældet de fleste steder, forældrene selv, der betalte for deres børn, og det er ovenfor omtalt, hvilke problemer dette kunne medføre. Skoleloven 1814 bestemte imidlertid, at skolelærerne skulle på fast løn, og at skolevæsenet skulle finansieres ved en almindelig skoleskat pålignet alle byens indbyggere efter indtægts- og formueforhold. Det var en ordning, der hvilede på princippet om økonomisk solidaritet uanset den personlige nytte, man havde af at betale, i dette tilfælde om man havde børn i skolen eller ej.

Overkonsistorium, der svarer nogenlunde til vort undervisningsministerium, henstillede allerede 1814 til byen at gennemføre de pågældende ændringer. Det var man også villig til, men man påpegede de vanskeligheder, der var forbundet hermed. Ordningen forudsatte nemlig en fordeling af de samlede udgifter mellem købstaden og Slotsgrunden, før man kunne skride til en påligning af denne skat på købstadens indbyggere. Uenighed om denne fordeling var årsag til, at sagen først 10 år senere (!) blev genoptaget ved en fornyet henvendelse fra overkonsistoriet til amtmand og magistrat, og i årene 1825–27 gled der en jævn strøm af skrivelser fra instans til instans denne sag vedrørende. Som forudset af magistraten protesterede Slotsgrundens deputerede imod, at forholdet 184 til 514, svarende til antallet af familier i de to kommuner, fandt anvendelse på dette felt. Da det med en skoleskat hovedsagelig var de mere velstående, der kom til at betale, måtte der tages hensyn til, at der var flere velstående folk i købstaden end på Slotsgrunden. Endvidere mente man, at de kapitalindtægter, som tilflød skolevæsenet, burde komme begge kommuner til gode, således at købstaden ikke kunne bruge dem til at sætte den skat tilsvarende ned, som købstadens beboere skulle betale. Dette fandt man fra købstadens side rimeligt, men man kunne ikke acceptere Slotsgrundens forslag om, at udgifterne skulle fordeles i forholdet 1 til 6 eller 1 til 5, som var det højeste Slotsgrunden ville acceptere.

Utilfredsheden med lønningerne var imidlertid stigende blandt skolelærerne. Det synes som om det i årene efter 1802 er lykkedes at få kvalificerede og uddannede lærere, således som det krævedes i skoleordningen, men da byen var meget lidt tilbøjelig til at øge udgifterne til skolevæsenet, var det en kummerlig løn især distriktskolelærerne fik. Deres væsentligste indtægt var skolepengene. Desuden havde de fri bolig eller huslejen betalt, og det eneste byen betalte var 10 rdl. i løn. Herudover betalte forældrene også de såkaldte fyringspenge, dvs. tilskud til brændsel til opvarmning af skolelokalerne. Distriktskolelærerne i Vor Frue sogn nød ved siden heraf indtægterne

af hhv. kantor- og organistembederne i Vor Frue sogn, mens skrive- og regnemesteren i Vor Frue sogn og læreren ved degneskolen i Gl. Haderslev sogn havde indtægterne som degn. Distriktsskolelæreren i Gl. Haderslev sogn havde derimod ikke sådanne indtægter, og derfor overdrog kirkekonservatorerne ham i 1811 også embedet som graver i Vor Frue sogn.

I 1816 indsendte distriktsskolelærer P. Dahl i Slagtergade en ansøgning til skoledirektionen, hvori han hævdede, at man med skoleordningen 1802 havde stillet forbedrede lønforhold i udsigt for byens lærere. Men hvad var der sket hidindtil? Så at sige intet. Han havde fået tillagt lønnen som graver ved Vor Frue sogn i 1811, men dette gav ham snarere mere besvær end egentlig fordel. Han mente derfor at have krav på i hvert fald seks års efterbetaling af løntillæg som kompensation for de kummerlige forhold, han hidtil havde levet under, »thi hvad kunne fremkomme andet end sygdom ved den meget usle og elendige levemåde som i en del åringer af mangel fandt sted i min husholdning? Som en følge deraf, tror jeg med grund, er fire af mine elskelige sønner gået i graven«! Hans ansøgning afvistes imidlertid både af byen og af overkonsistoriet under henvisning til, at der arbejdedes med indførelse af den nye ordning! Igen i 1822 tillod Dahl sig at vove sig frem med en ansøgning om lønforhøjelse, og der blev da bevilget ham det fyrstelige beløb af 3 mark (= 1 rdl.) om året, til gengæld for hvilke han dog skulle pudse samtlige vinduer i borgerskolen to gange årligt!

I 1824 klagede lærerne ved hovedskolen, Chr. Tagholm og Jens Hansen over, at det var blevet dem forbudt at opkræve fyringspenge af de børn, som ikke kom i skolen, men blev undervist af privatlærere (de egentlige skolepenge skulle betales). Det betød naturligvis en mindskelse af deres indtægter, men også i dette tilfælde afvistes klagen med samme begrundelse som Dahls i 1816.

Det trak imidlertid ud med en ændring på grund af uenigheden mellem købstad og Slotsgrund, og selv efter at afgørelsen var truffet i juni 1828, gik der lang tid, før den faste løn blev gennemført. Ikke underligt at lærerne blev utålmodige. Hertil bidrog bl.a., at antallet af forældre, der var i restance med betalingen af skolepenge, var tiltagende, og det var meget ubehageligt for lærerne, at de indirekte var skyld i, at fattige borgere var nødt til at sælge deres husgeråd, møbler o.l. for at skaffe skolepenge. Der gik endvidere meget lang tid, før restancerne kom ind, og det var i 1827–28 ret store beløb, lærerne således havde stående ude på denne måde. De indgav derfor i august 1828 ansøgning om, at de allerede fra 1. oktober måtte overgå til den så længe eftertragtede faste løn. Provst Strodtmann påførte som medlem af skoledirektionen deres ansøgning følgende udtalelse: »Ansøgnernes fælles anmodning fortjener at blive hørt så meget mere, som de allerede længe forgæves har ventet på den faste løn, og fordi jeg selv personligt har været ude for mange retfærdige besværinger fra småkårsfolk, som ikke er i stand til at bære den trykkende byrde

skolepengene er«. Der kom imidlertid intet ud af hverken denne eller en senere henvendelse, og heller ikke, da lærerne i februar 1829 gik til overkonsistoriet, skete der noget. Skoledirektionen fik da deres ansøgning til udtalelse og stod delt. Provst Strodtmann støttede i vid udstrækning lærerne og gav en længere redegørelse for, hvor store beløb hver enkelt havde til gode på grund af restancer, mens borgmester Lindenhan overhovedet ikke mente, at man skyldte skolelærerne noget hensyn. »Ansøgernes klage er latterlig og ganske urimelig. De skulle hellere glæde sig over, at de er så nær det ønskede mål og ikke istemme klager, fordi der endnu er nogle få forhindringer tilbage, hvis overvindelse de med sikkerhed kan imødesee«. Selvom overkonsistoriet afviste lærernes klage, blev det dog henstillet til både amtmand og magistrat, »at man drog omsorg for, at disse restancer med skolepenge på lærernes forlangende blev inddrevet så snart som overhovedet muligt, og at man forholdt sig på samme måde med hensyn til lærernes løbende skolepenge [dvs. de faste beløb som byen betalte], indtil den nye skoleordning kunne træde i kraft«.

Der kom imidlertid også klager fra forældre. Den 12. juli 1829 indsendte 29 borgere en klage til overkonsistoriet, hvori de anmodede om, at 1814-skolelovens bestemmelser om skoleskat snarest bliver efterlevet i Haderslev, »da vi nu daglig må se os overdænget med udpantning på grund af restancer med skolepenge, og da vore ting og sager bliver solgt offentligt . . . ja det er sådan, at man snart skrider til salg af vore senge og møbler på grund af disse restancer«. Magistraten synes imidlertid at have sat sig ud over al anstændig optræden over for de betrængte lærere og de ikke mindre betrængte småkårsfolk og tillod sig i september 1829 at ansøge om, at den nye skoleordnings ikrafttræden blev udsat fra 1. oktober 1829 til 1. januar 1830, fordi der endnu manglede en række detaljer. Men her sagde overkonsistoriet stop, det kunne det dog ikke gå med til, og den nye ordning trådte endelig i kraft den 1. oktober 1829. Skoleskatten blev indført, og lærerne kom på fast løn.

Hvis lærerne imidlertid havde gjort sig håb om lønstigninger ved overgangen til fast løn, må de være blevet sørgeligt skuffede. Der var ikke tale om særlig kraftige stigninger, ja de stigninger, som fandt sted, skyldtes udelukkende den forpligtelse, distriktsskolelærerne fik til at holde og lønne en underlærer, som var en følge af den nye skoleordning. For degnen og distriktsskolelæreren i Sct. Severin sogn var lønnen uforandret, hhv. 210 og 180 rdl. plus fri bolig. For hovedskolelærerne i Vor Frue sogn blev lønnen fastsat til 375 rdl. imod 328, og for distriktsskolelærerne til $333\frac{1}{3}$ imod 266 rdl. i gennemsnit 1822–26.

KRAV OM STØRRE KLASSELOKALER

Unigheden mellem købstaden og Slotsgrunden om fordelingen af de samlede udgifter til skolevæsenet var altså årsag til, at sagen trak i

langdrag. Skolelærerne måtte vente på deres faste løn og blev mere og mere utålmodige, og tonen mellem de to parter i sagen, magistraten og Slotsgrundens deputerede, blev mere og mere forbitret jo længere tid der gik.

Og tonen skulle blive endnu mere forbitret på grund af de krav til nye skolelokaler, der blev stillet fra midten af 1820'erne. De var en følge af den nye undervisningsmetode, kaldet den indbyrdes undervisning, som den danske konge havde fattet meget stærk interesse for omkring 1820. Metoden bestod i et strengt opbygget undervisningssystem med ganske faste regler for fremgangsmåden. Der indgik i det et detaljeret system af tabeller og plancher, som skulle gøre det muligt at bibringe eleverne de mest elementære kundskaber. Derefter skulle ældre elever under lærerens overkommando overtage undervisningen af de mindre elever, først og fremmest ved hjælp af de mange tabeller og plancher, der var hængt op rundt omkring på klasselokalets vægge. Der var flere ting ved metoden, som tiltalte majestæten. Den var først og fremmest billig, da den sparede lærerkræfter. En lærer for hver tusind elever var løsenet. Endvidere tiltalte dens militære tilsnit, dens uniformitet, de skematiske regler og det kommandomæssige kongens soldaterhjerter. Frederik 6. ønskede, at metoden skulle indføres over hele landet, og han tog aktiv del i bestræbelserne herpå. Også i Haderslev fandt metoden hurtigt indpas. Pastor Lautrup var en ivrig tilhænger af metoden, og hertil kom, at der i maj 1824 tilstilledes skoledirektionen et kongeligt reskript om at foranledige metoden indført i Haderslev. Byens skolelærere gik øjeblikkelig i gang med at studere den nye metode og søgte i 1826 magistraten om at bevilge en studierejse til den såkaldte normalskole i Egernførde, hvor systemet i 1823 var indført, og som skulle være forbillede for skoler af den nye art. Det viste sig imidlertid meget hurtigt, at der i Haderslev var en væsentlig hindring for systemets indførelse: skolelokalerne var for små. Systemet forudsatte nemlig plads, først og fremmest vægplads til de mange tabeller og plancher, men også gulvplads til at de mange smågrupper af børn kunne placeres foran tabellerne og plancherne.

Skoleordningen 1802 havde bestemt, at der i begge hovedskoler indrettedes endnu et skolelokale, således at der blev to adskilte klasserum, ét til piger og ét til drenge. Det ville sammen med oprettelsen af distriktsskolerne bringe antallet af børn i de enkelte klasser betydeligt ned. Det synes imidlertid som om det har skortet på vilje til at føre denne bestemmelse ud i livet. I 1811 (!) udbad overkonsistoriet sig en redegørelse fra magistraten om, hvorfor der endnu ikke var sket nogen ændring af degneskolen i Gl. Haderslev. Der gik trods rykkerskrivelser otte år før byen svarede (!). Svaret var det sædvanlige, at man ikke havde kunnet blive enig med Slotsgrunden om fordelingen af udgifterne. På dette tidspunkt (i 1819) var der imidlertid allerede planer om at bygge en helt ny degneskole i Gl. Haderslev, og der skete derfor ikke nogen ændring af den gamle. Den nye skole

Tabel 34. Antal børn i byens skoler 1822–28.

	1822	1823	1824	1825	1826	1827	1828 ³)
Vor Frue sogn							
Skrive- og regneskolen	(300)	(320)	(330)	(340)	(350)	357 ²)	
Distriktsskolen i Smedegade	155	168	171	180	182		
Distriktsskolen i Badstuegade	174	184	177	188	187		207
Sct. Severin sogn							
Degneskolen i Slagtergade ¹)	72	84	91	99	102		99
Distriktsskolen i Slagtergade	104	114	115	112	113		
I alt	(805)	(870)	(884)	(919)	(934)		
	505	550	554	579	584		

Kilde: RA. TKIA. Overkonsistoriet for hertugd. Slesvig pk. 12. læg 1 nr. 37 samt læg 3. (1827 og 1828).

Noter: Tallene i parentes hviler på et skøn; de eksakte tal mangler.

Alle tal er gennemsnitstal for hele året på grundlag af opgivne tal for hvert kvartal.

1) Tallene gælder kun elever fra byen (kobstad + Slotsgrund), landsognet er ikke medtaget. 2) 4. kvartal. 3) 1. kvartal.

Opgørelsen over antallet af skolebørn viser først og fremmest, hvor mange børn der var i distriktsskolerne. Her var der kun ét skolelokale, og selvom eleverne var delt i to hold, gav det alligevel op til 100 elever pr. hold i 1828. Behovet for større skolelokaler og for flere lærere var altså stort. Tallene illustrerer endvidere den stærke vækst i befolkningstallet i denne periode, hvor antallet af skolepligtige børn er steget fra ca. 800 til ca. 930.

stod dog først færdig i 1827, og der gik altså 25 år fra skoleordningens indførelse, før bestemmelsen om to skolestuer var gennemført i Gl. Haderslev, og i skrive- og regnemesterskolen i Smedegade var der endnu i 1828 kun et skolelokale.

Antallet af børn i skolelokalet var dog mindsket betydeligt, eftersom bestemmelsen om distriktsskoler blev ført ud i livet både i Gl. Haderslev og Frue sogn. Allerede 1804 nævnes de tre distriktsskolelærere i byregnskaberne. Til dem blev der lejet eller købt skolelokaler med tilhørende bolig for læreren. I Gl. Haderslev sogn købte kommunen på tvangsauktion ejendommen Slagtergade 11. De to distriktsskolelærere i Vor Frue sogn boede i hele perioden frem til 1830 til leje i hhv. Badstuegade og Smedegade. Denne fremgangsmåde med lejede eller købte lokaler gjorde naturligvis, at de pågældende lokaler ikke var særlig egnede til undervisningsbrug, ja de har endog været direkte sundhedsfarlige, hvilket følgende udtalelser vidner om.

I 1822 anmodede distriktsskolelærer Petersen i Vor Frue sogn om nye lokaler, da hans skolestue i Smedegade ikke var egnet til ophold for så mange børn, som han havde i sin skole. Lokalet var meget fugtigt, og det havde medført, at børnene, især når også vejret var fugtigt, fik stærk hoste, ja forrige vinter udartede det direkte til kighoste. Resultatet var, at mange forældre holdt deres børn hjemme af frygt for deres helbred. Lys var der ikke meget af i skolestuen, da der ikke var ret langt over til nabohusets gavl, og udluftningsmulighederne var særdeles ringe. Også i distriktsskolen i Gl. Haderslev så det sløjt ud. I 1827 meddelte distriktsskolelæreren, at hans skolestue hørte til

de dårligste, da den ikke engang kunne rumme halvdelen af de ialt ca. 100 skolepligtige børn, og i de korte dage kunne der ikke læses eller skrives i den inderste halvdel af lokalet efter kl. 14 på grund af mangel på lys. I 1828 ansøgte han endvidere om, »at kloakafløbet ved huset måtte blive udvidet, da der kun fandtes et enkelt toilet til både hans familie og eleverne, og dette stod sådan under vand ved stærke regnskyl, at det var næsten utilgængeligt«. Om størrelsen af et skolelokale på denne tid sagde distriktslærer Michelsen i 1826, at hans lokale var på ca. 36 m² og næppe 8 fod (ca. 2,4 m) højt, og at der i dette skolelokale skulle undervises 70–80 elever på én gang.

Som følge af de krav, som den indbyrdes undervisning stillede til skolelokalernes størrelse, ansøgte skoledirektionen i november 1826 magistraten om en udvidelse af de bestående skolelokaler. Magistraten svarede imidlertid, at den havde i tankerne at skaffe mere plads ved at bygge en ny skole eller klare problemet på anden måde end at udvide bestående skolelokaler. Man var på dette tidspunkt (juli 1827) meget langt fremme med planerne om at bygge en ny skole, og man havde udset sig den såkaldte sassiske plads i Præstegade. Til den 30. august fastsatte man en offentlig licitation på Rådhuset, og den 12. august gav man amtmand Johannsen som repræsentant for Slotsgrunden meddelelse om planerne og bad ham foranledige, at repræsentanter for Slotsgrunden kom til stede på rådhuset den 30. august. Repræsentanter for Slotsgrundens beboere fik planerne til udtalelse og protesterede voldsomt, ikke mod planerne om en ny skole, men mod at Slotsgrunden, der leverede over halvdelen af eleverne til den ene distriktsskole, var blevet holdt uden for alle overvejelser. Magistraten var på ingen måde bemyndiget til at træffe så vidtgående beslutninger, uden at Slotsgrunden var taget med på råd,

Øegneskolen i Gl. Haderslev, beliggende Slagtergade 66, opført 1826–'7. I forgrunden en senere tilbygning. Bygningen fungerede som skole indtil 1924.

hævdede man. I øvrigt fandt man, at den bygning, som magistraten havde til hensigt at købe til formålet, hverken var formålstjenlig eller havde en passende beliggenhed. Beliggenheden på Klosteret i en afkrog af byen var i den grad ufordelagtig for Slotsgrunden, som sendte så mange børn til den ene af de to distriktsskoler, der efter planerne skulle rummes i denne bygning. Man ønskede på denne baggrund ikke at deltage i den fastsatte licitation den 30. august.

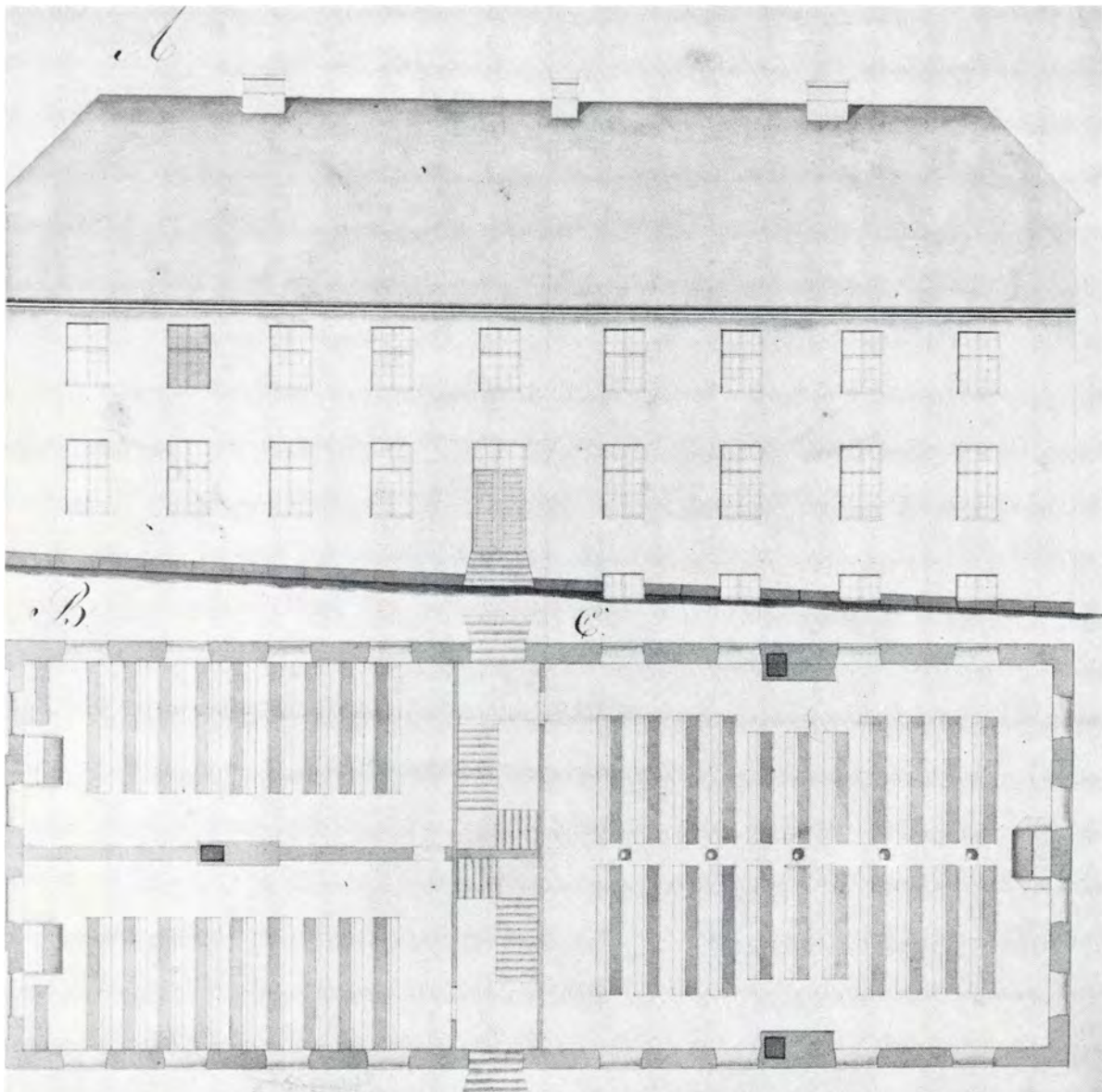
Situationen var hermed låst fast. Man var rygende uenige om fordelingen af udgifterne til skolevæsenet, og hertil kom nu, at købstaden handlede hen over hovedet på Slotsgrunden i et anliggende af fælles interesse. Slotsgrundens deputerede nægtede at deltage i arbejdet med at skaffe nye og bedre skolelokaler, og amtmand Johannsen nægtede at have med sagen at gøre. Der var ikke andet for, end at højere instanser måtte mægle mellem de stridende parter.

SKOLEBYGGERIET 1830–31

Den 11. februar 1828 ankom to regeringsejendomsfolk fra Slesvig til Haderslev for at udrede de spagede tråde. Man startede sammen med byens embedsmænd med at besigtige byens skolelokaler. De var alle alt, alt for små til at kunne rumme de mange elever, selv når disse var delt i to hold. I de to distriktsskoler var det således umuligt at praktisere den indbyrdes undervisning, selvom skemaer og tabeller var anskaffet. I hovedskolen i latinskolebygningen nord for Vor Frue kirke var drengene og pigerne ikke delt, således som det krævedes i skoleloven 1814. Dette mente byen dog, der kunne rådes bod på med den nye skolebygning i Præstegade, som kunne rumme pigeklassen, mens drengeklassen så kunne forblive i latinskolebygningen. Afstanden mellem de to skoler var jo så ringe, at de to lærere let kunne klare at nå fra den ene til den anden skolebygning, når de skulle bytte klasser!

Derefter besigtigede man det sassiske hus i Præstegade, som byen ønskede at købe og ombygge til at huse de to distriktsskoler og som nævnt nu også hovedskolens pigeklasse. Kommissionen fandt huset meget brøstfældigt, men grunden stor nok til at opføre en ny bygning af passende størrelse. Sammen med amtmand Johannsen tog man derefter Sct. Severin sogns skoler i øjesyn. Hovedskolen i Slagtergade fandt man i god stand, rummelig og formålstjenlig, men bygningen var jo også helt ny. Her praktiseredes den indbyrdes undervisning i landsognets elementar(under-)skole. Distriktsskolen i Slagtergade var for nylig udvidet, men ifølge lærer Hansens udtalelse stadig for lille til de mange elever. Ikke desto mindre praktiseredes den indbyrdes undervisning også her, selvom læreren endnu ikke havde været på nogen prøveskole. Som sin forgænger Peter Dahl beklagede lærer Hansen sig stærkt over sin alt for ringe løn, hvis forskellige små tillæg snarere gav ham besvær end egentlig fordel, bl.a. skulle han for et ganske ringe beløb holde vejen rundt om Vor Frue kirke ren!

Facadetegning og grundplan af Wilhelmenskolen i Præstegade, opført af muremester J. Jensen Wraa 1829–30. I underetagen er der to klasser værelser for hovedskolen for piger samt ét stort lokale til distriktsskolen, beregnet til den indbyrdes undervisning. På første sal var der bolig for lærerne. Bygningen brugt som skole indtil midten af 1930'erne, og er i dag indrettet som stiftelse for pensionister.

A. Darstellung der Fassade des Schulgebäudes auf dem Sapschen Platz gegen
 B. der einen Hauptschule daselbst, welche durch ^{Sten.} eine Scheidewand von Süden nach Norden in zwei Schulstaben eingetheilt
 C. Darstellung der einen Districtschule für den wechselseitigen Unterricht
 Hadersleben d. 17ten Decbr. 1828. J. J. Wraa.

Frederiksskolen, Nørregade 41, foto graferet omkring 1930, er opført som pendant til og med samme indretning som Wilhelmineskolen. Bygningen var i brug som skole indtil 1940'erne og er idag Haderslevs bagård.

Dagen efter begyndte forhandlingerne. Først mødtes kommissionen med Slotsgrundens deputerede. Kommissionen kunne ikke acceptere de deputeredes argument imod det sassiske hus, idet de hævdede, at børnene i f.eks. Slesvig havde meget længere til skole end her. De deputerede indvilligede da også i at lade kommissionen træffe afgørelsen, især da de ikke kunne fremkomme med noget brugbart forslag til en alternativ placering. De deputerede mente imidlertid, at grunden i Præstegade var for lille, og da også distriktsskolelærerne Michelsen og Willatzen mente, at den sassiske grund ikke var stor nok til at rumme en bygning med tre klasser, nemlig hovedskolens pige klasse og de to distriktsskoler, skred kommissionen til en ny besigtigelse af grunden og en nødtørftig opmåling af denne. Som resultat heraf fastslog man, at der på grunden kun kunne ligge en bygning, der rummede én klasse af hovedskolen, en distriktsskole samt en lærerbolig.

Der måtte derfor skaffes plads til den anden halvdel af skolen et andet sted.

Medvirkende til denne beslutning var også, at en forhandling med latinskolens lærere havde vist, at disse ønskede borgerskolen helt fjernet fra bygningen i Smedegade. Kommissionen fandt det derfor bedst at adskille de to skoleformer helt, også fordi latinskolens udgifter udelukkende betales af købstaden. Af egnede placeringer af den anden borgerskole fandtes en plads ved Gammelting bedst egnet, og det blev derfor besluttet at bygge en skolebygning her.

Slotsgrundens deputerede accepterede nu begge skolers placering, men stod stadig stejlt med hensyn til fordelingen af skoleskatten. De ville allerhøjst acceptere $\frac{1}{5}$ og under ingen omstændigheder $\frac{1}{4}$ som byen krævede. Som argument fremførte de stadig, at Slotsgrundens beboere var mindre velstående end købstadens. Da kommissionen blev bedt om selv at sammenligne de to kommuners skattelister, erkendte den, »at Slotsgrunden har forholdsvis flere små huse end byen, og at flere dele af Slotsgrunden er meget mindre gunstigt og trafikalt dårligt beliggende for borgerlige erhverv«. Den konkluderede derfor, at Slotsgrunden skulle betale $\frac{5}{24}$ af udgifterne, og herved blev det, selvom byen pressede på for at få satsen ændret til $\frac{11}{48}$!

Den 21. februar forlod kommissionen byen, og den indstilling den kom med på grundlag af sine undersøgelser blev fulgt af regeringen i det reskript om skoleforholdene i Haderslev, som blev udstedt den 5. juni 1828. Tilbage stod nu blot at føre bestemmelserne ud i livet og først og fremmest at bygge de to nye skolebygninger.

At resultatet af kommissionens besøg og dens undersøgelser blev, at der var brug for, og af kommissionen nærmest forlangtes, to nye skolebygninger, har sikkert nok i første omgang kunnet virke afskrækkende på byens og Slotsgrundens styrende organer. Det ville jo koste

*Distriktsskole, fra 1845 hovedskole
er Gl. Haderslev sogns del af køb-
staden. Den er opført 1836, ligesom
Frederiks- og Wilhelmineskolerne i
en gul Flensborgsten. Bygningen
rugtes som skole indtil 1924 og er
i dag amtslandinspektorat.*

betydeligt mere end én bygning. Da ejendommen Gammelting 1–2 samtidig blev udbudt til salg, undersøgte man derfor mulighederne for at erhverve den og indrette den til drengeskole, da det mentes at blive noget billigere. Man opgav det dog igen, og det blev borgmester Lindenhan der i stedet erhvervede ejendommen til privatbolig!

Man bed altså i det sure æble, nedsatte en byggekommission af repræsentanter for både Slotsgrund og købstad, udbød de to bygninger i licitation og overdrog herefter arbejdet til murermester J. Jensen Wraa, der begyndte på byggeriet i efteråret 1829. Den 1. november 1829 indgik Frederik 6.s yngste datter ægteskab med prins Frederik Carl Christian, den senere Frederik 7. Det var en begivenhed, som overalt i monarkiet blev hilst med stor glæde, og også borgerskabet i Haderslev ønskede at udtrykke sin hyldest ved at opkalde de to skoler efter brudeparret. De kongelige havde intet at indvende herimod, og i gavlen mod gaden, hhv. Nørregade og Præstegade, blev der derfor indsat en sandstensplade med indskriften »Friedrich Schule« hhv. »Wilhelminen Schule« og årstallet 1830. Sommeren 1831 var byggeriet ved at være færdigt, og da Frederik 6. i juni besøgte byen, for øvrigt for sidste gang i sin regeringstid, fik han forevist de næsten fuldførte skolebygninger, der rummede to store klasseværelser, et for hovedskolen, hhv. piger og drenge, og et for distrikts-(under-)skolen samt på første sal to lejligheder, en til hovedskolelæreren og en til distriktsskolelæreren. Lokalerne var store og rummelige og velegnede til den indbyrdes undervisning, og majestæten kunne derfor kun glæde sig ved synet heraf. I september samme år fandt indvielsen sted. Provst Strodtmann talte ved indvielsen af Wilhelmineskolen, pastor Lautrup ved indvielsen af Frederiksskolen, og en til lejligheden skrevet koral blev sunget af børnene. Byen var stolt af disse store skolebygninger og ikke uden grund. Man havde her skabt så rummelige rammer for byens offentlige skolevæsen, at det først op imod århundredskiftet blev nødvendigt med nyt skolebyggeri.

Også i Gl. Haderslev sogn, som ikke havde nydt godt af skolebyggeriet i 1830, skete der i de følgende år en række forbedringer med hensyn til skolebygninger. Hoved- og degneskolen i Slagtergade fra 1827 blev udvidet i 1834, og i 1836 blev der opført en ny distrikts-skole for de af Gl. Haderslev sogns børn, som boede i købstaden. Den byggedes på hjørnet af Slagtergade og Moltrupvej og kom til at rumme to klasser, der undervistes af én lærer i samme rum. Den tidligere distriktsskole i Slagtergade 11 blev herefter solgt i 1838. Også denne udvidelse og dette nybyggeri skyldtes de krav, som den indbyrdes undervisning stillede med hensyn til lokalernes størrelse. Fra 1838 havde man altså overalt i byens skoler lokaler og efterhånden også kvalificerede lærere til at kunne undervise efter denne undervisningsforms faste systemer og skemaer.

Kirkelige og sproglige forhold

KIRKELIGE FORHOLD

I 1817 fejredes landet over 300-året for den lutherske reformation. Også i Haderslev blev der afholdt en fest i denne anledning. Den strakte sig over tre dage, og hovedpersonerne var først og fremmest byens to præster Adolph Heinrich Strodtmann og Erasmus Laustrup. De var begge to stærkt prægede af rationalismen, og deres kristne tro gav sig udslag i en stærk udadvendt virksomhed, f.eks. med henblik på at forbedre de sociale forhold. Deres evner som teologer har næppe hævet sig over det almindelige. Generalsuperintendent Adler lader i hvert fald ikke megen ros komme dem til del. Om provst Strodtmann hedder det f.eks. ved visitatsen i 1820, at han prædikede meget vidtløftigt i 1 $\frac{1}{2}$ time (!). Det var dog som regel formen, det var galt med. I 1811 hedder det således, at Strodtmann prædikede godt vurderet ud fra indholdet, men skrigende og ofte uforståeligt, og om pastor Laustrup siges det i 1817, at også han prædikede godt, men stemmen var ikke naturlig og derved næsten uhørlig.

Man får klart indtryk af, at byens kirkelige liv ikke var alt for strålende på denne tid. Kirkebesøget var kun mådeligt. Anderledes var det derimod ved en lejlighed som reformationsjubilæet. Festens første dag startede med den tidlige morgengudstjeneste i Hospitalskirken, der ikke kunne rumme den mængde indbyggere, »som i den årle morgenstund ville bringe den Almægtige deres takoffer«. Kl. 9.30 gik alle byens og de fleste af amtets embedsmænd i procession fra rådhuset til Vor Frue kirke, hvor også byens officerer havde indfundet sig. Latinskolens lærere var der med deres elever, og borgerskolens børn gik i procession frem imod de to præster, som stod i den store midtergang foran en smukt pyntet pyramide. Den var rejst til ære for Luther, og hans billede var ophængt herpå. Under ledelse af Friedrich Paltzo afsang et kor en kantate, digtet af borgmester Lindenhan. »Al virksomhed i byen hvilede; alle forretninger var lukkede; der var ingen håndværker, som ikke festligt pyntet sammen med sine benyttede disse dage til at hylde Herren«.

På festens anden dag var latinskolens lærere og elever i centrum. Man mødtes igen i Vor Frue kirke til musik under Paltzos ledelse og til tale på latin af rektor Brauneiser. Derefter mødtes en række borgere i sakristiet, hvor de oprettede et stipendium til minde om Luther, og til hvilket der allerede var indsamlet et beløb. Dette legat eksisterer endnu og uddeles til en student til videre studier. På festens tredje

Tabel 35. Kirkelige handlinger i Vor Frue sogn før og efter 1806.

Tidspunkt	Sprog	Kirke	Kirkelig handling	Præst	Ny ordning	Sprog, ny ordning
Søndag tidlig morgen (kl. ca. 6.30)	dansk	Vor Frue	froprædiken	ærkedegn	anskaffet	÷
Søndag tidlig morgen (kl. ca. 6.30)	dansk	Hospitalsk.	froprædiken	2. præst	som hidtil	dansk
Søndag formiddag (kl. ca. 9.00)	tysk	Vor Frue	alm. gudstjeneste	1. præst	som hidtil	tysk
Søndag eftermiddag (kl. ca. 13.30)	skiftevis da./ty.	Vor Frue	alm. gudstjeneste	2. præst	afskaffet, i stedet tysk katekisation (skiftevis 1. og 2. præst)	÷ tysk
Onsdag	dansk tysk	Vor Frue Vor Frue	katekisation katekisation	ærkedegn 1. præst	afskaffet flyttet til søndag (jfr. overfor)	÷ ÷
Torsdag	dansk	Hospitalsk.	andagt for hospitalsbeboerne	2. præst	som hidtil	dansk
Ny kirkelig handling: hver fjerde onsdag		Vor Frue	nadver- gudstjeneste	skiftevis 1. og 2. præst		skiftevis da./ty.

Kilde: Chron. Samml. 1806 s. 8, jfr. Der Schleswig-Holsteiner 1931, s. 190 (Th. O. Achelis).

I overskuelig form er her opstillet de ændringer, der skete i de kirkelige handlinger som følge af nedlæggelsen af ærkedegneembedet i 1806. Det fremgår, at mens der før 1806 var fire kirkelige handlinger på dansk samt en på skiftevis tysk og dansk om ugen, var der efter nyordningens gennemførelse kun to, hvoraf kun én normal gudstjeneste (froprædiken), samt en nadvergudstjeneste hver ottende onsdag. Dette er helt i modsætning til f. eks. Åbenrå, hvor der i denne periode gennemførtes en række reformer til fordel for dansk kirkesprog. Noget forsøg på at svække det danske sprogs stilling i Haderslev er der dog ikke tale om, og det bør tillige erindres, at der ikke skete nogen ændring i Gl. Haderslev sogn, hvor alle kirkelige handlinger som hidtil foregik på dansk.

dag opførtes »den skønneste del af Haydns Skabelsen« før hovedprædiken, og om aftenen holdtes en stor offentlig gudstjeneste i Vor Frue kirke, der var oplyst med 1200 farvede lamper.

At kirkebesøget under normale forhold var ringe, skyldtes sikkert de ændringer, der var sket med hensyn til gudstjenesterne i forbindelse med nedlæggelsen af det såkaldte ærkedegne-embede i 1806. Denne præst havde varetaget den hidtidige danske gudstjeneste i Vor Frue kirke, den såkaldte froprædiken kl. 6.30, der især blev søgt af småborgerskabet, dels fordi den var på dansk, dels fordi den lå så tidligt, at man ikke herved forsømte sit daglige arbejde. Denne gudstjeneste, og den ligeledes danske katekisation om onsdagen blev nu afskaffet, og ærkedegnens faste indtægter blev henlagt til en fjerde lærer ved latinskolen. Det betød, at der herefter ved Vor Frue kirke ikke længere var nogen kirkelig handling på dansk, bortset fra en nadvergudstjeneste hver anden måned. Også eftermiddagsgudstjenesten kl. 13.30, der var foregået skiftevis på dansk og på tysk ved

henholdsvis andenpræst og førstepræst, blev nemlig afskaffet. Ville man derfor til dansk gudstjeneste efter 1806 var man henvist til Hospitalskirken, hvor den danske søndagsgudstjeneste blev opretholdt og varetoges af andenpræsten. Til dette embede blev Erasmus Lautrup, der var født i Tyrstrup, valgt i 1808 (menighedens medlemmer havde ret til at vælge andenpræsten, mens førstepræsten (Hauptpastor) var kongelig udnævnt). Lautrup var således fra barnsben det danske sprog mægtig, mens dette ikke var tilfældet for førstepræsten, provst Strodtmann, der var født i Preetz i Holsten og ifølge sin søns udsagn var »en idiot til dansk«.

Ydre forhold var således medvirkende til at gøre kirkebesøget ringe. Der var kun ganske få kirkelige handlinger på dansk, og her til kom så, at den ene præst kun havde ringe færdighed i at udtrykke sig på dansk. Væsentligt var sikkert også de to præsters rationalistiske indstilling, som ikke levnedde plads for nogen dyberefølt og mere inderlig forkyndelse. De opbyggelige artikler, som især provst Strodtmann skrev i Lyna, er i hvert fald stærkt dogmatiske og tynget af talrige henvisninger til skriftsteder både i det nye og det gamle testamente. De udtalelser, som Adler er citeret for ovenfor, lader heller ikke noget indtryk tilbage af en forkyndelse fri for dogmer og doceren. Det er imidlertid også givet, at der i Haderslev ikke var megen grobund for et dybere religiøst liv. Pietismen havde nok spillet en vis rolle i første halvdel af 1700-tallet, men tilsyneladende aldrig slået dybere rødder i byen. Siden 1763 havde byen haft stærkt rationalistiske præster, og Strodtmann, der havde været rektor for latinskolen, før han i 1798 blev provst, havde i sin tid som rektor været stærkt præget af oplysningstidens tanker og ideer, der jo netop satte fornuften i centrum. Grundlæggelsen af herrnhuttermenigheden i Christiansfeld i 1773 havde ganske vist givet anledning til kontakt mellem brødrene i Christiansfeld og en række familier i Haderslev, men omkring 1800 var alle spor slettet af pietistisk påvirkning i byen. Den nye rationalistiske salmebog var indført i byen i 1788 og indførelsen af den adlerske gudstjenesteordning i 1798 blev af flertallet hilst med tilfredshed, hvis vi da skal tro en udtalelse i Lyna. Rationalismens indflydelse ses bl.a. også af, at altergæsternes antal daledede meget omkring 1800.

I det lange løb var det naturligvis utåleligt for byens præster, at deres ord således faldt på klippegrund, og det manglede da heller ikke på formaninger. I december 1821 rettede provst Strodtmann således en florumvunden opfordring til sin menighed om »et flittigt opbyggeligt kirkebesøg«. Det faldt imidlertid »Gottlieb Wahrheitsfreund« for brystet, og han bebrejdede provsten, at denne ikke havde tonet rent flag og vendt sig imod de forstyrrelser af kirkefreden, som åbenlyst fandt sted i Haderslev om søndagen, f.eks. det uhindrede og uforstyrrede arbejde på offentlig gade, trommehvirvlerne, der kaldte til auktion midt under nadvergudstjenesten, og for ganske nylig de frygtelige skrig, »som hørtes under gudstjenesten, og som

Adolph Heinrich Strodtmann, født Preetz 1753, død Haderslev 1839, rektor i Haderslev 1778, sognepræst St. Peter (Ejdersted) 1785, provst 1795, kapellan i Haderslev 1797, sognepræst i Vor Frue sogn sst. og roust i Haderslev provsti 1798.

døende svin istennte, mens de lod deres liv under offerkniven«. Det var først og fremmest disse forsyndelser imod helligdagsfreden, der skulle skrives ind imod.

Der var imidlertid delte meninger om det ringe kirkebesøg. Advokat Marquardsen mente, at provst Strodtmann var utilbørligt påtrængende over for den enkelte i sine formaninger om flittigt kirkebesøg. Den der på grund af omstændighederne kun gik lidt eller slet ikke i kirke, kunne udmærket tænkes at være varmt troende. Strodtmann kunne dog ikke acceptere, at virkeligt kristne ikke skulle kunne finde ro og tid til flittigt kirkebesøg: »I lunkne kristne, gå hen og vis dette frem som forbillede for børnene!«, nej, det var en uomgængelig kristen pligt at gå flittigt i kirke.

I 1816 var der blevet oprettet et såkaldt bibelselskab i Haderslev. Det var en underafdeling af Det slesvig-holstenske Bibelselskab, der var stiftet samme år, og som havde til formål at sørge for distribution af billige bibler og testamenter, som så skulle købes og uddeles inden for menighederne af de enkelte underafdelinger. Det var naturligvis oftest præsterne, der blev de ledende inden for dette arbejde, således også i Haderslev, hvor Strodtmann og Lautrup blev valgt til »direktører« for selskabet og med stor ildhu kastede sig ud i arbejdet. I løbet af kort tid blev der indsamlet så mange penge, at 90 bibler og 80 testamenter på dansk kunne indkøbes og uddeles. Selskabet uddelte i de følgende år adskillige hundrede bibler og testamenter såvel på dansk som på tysk, og dets virke strakte sig helt op til 1864, efter at det i 1852 var blevet rekonstrueret. Om denne virksomhed så fik den virkning, som også var tilsigtet, nemlig et flittigere kirkebesøg, er måske tvivlsomt.

DANSK SPROG I SKOLE OG ADMINISTRATION

Det danske sprog stod altså efter 1806 svækket inden for kirken, men heller ikke inden for skole og administration indtog det danske sprog nogen stærk position. Der er ingen tvivl om, at overklassen i Haderslev havde tysk sprog og kultur. Det gælder først og fremmest embedsmændene, men også langt ind i borgerskabets øverste lag, dvs. blandt købmændene, var man tysktalende. Vi har imidlertid adskillige udtalelser fra 1800-årenes første årtier, som vidner om, at flertallets sprog var dansk eller rettere den specielle sønderjyske dialekt, der hedder »ha'sle-dansk«. Således udtalte rektor Brauneiser i Lyna 1822, at Haderslev bys indbyggere for størstedelens vedkommende forstod for lidt tysk til at have virkeligt udbytte af tyske teaterforestillinger. Rationalisten redaktør Knudsen sagde rent ud, at det er en fornuftsstridig tanke at lade børn lære begyndelsesgrundene i læsning på tysk, »skønt de intet ord forstår deraf«. Skrive- og regnemester U. A. C. Fehr erkendte, at selv om børn i 8–9-års alderen kunne remse Luthers lille katekismus op, var det ofte »ohne ein Wort davon zu verstehen«. Han brugte derfor den fremgangsmåde, at enkelte ord

og hele sætninger blev fremsagt på tysk og straks oversat af eleverne til dansk eller fremsagt på dansk og oversat af eleverne til tysk. Sådanne øvelser var nødvendige for at bibringe eleverne en forståelse af tysk, da der som bekendt blev talt dansk i næsten alle borgerhjem.

Det var naturligvis lærerne, der først og fremmest havde dette sprogproblem nært inde på livet, og umiddelbart synes det mærkeligt, at undervisnings sproget i skolen var tysk, når det så klart indrømmes, at flertallets sprog var dansk. Skolesproget fulgte imidlertid kirkesproget, der siden reformationen var tysk i Vor Frue sogn, men dog med dansk ved Hospitalskirken samt dansk i Gl. Haderslev sogn, der var landsogn. Haderslev adskilte sig derved fra de øvrige nordslesvigske købstæder ved, at en del af byens børn modtog deres undervisning på dansk. Med skoleordningen 1802 blev det derimod afhængigt af forældrenes bopæl, om deres børn blev undervist på dansk eller tysk, da børnene skulle sendes i skole i det sogn, som forældrene hørte til. Også i latinskolen var undervisningssproget tysk.

Allerede i 1814 var det med den almindelige skoleordning bestemt, at der også på skoler i Nordslesvig, hvor skolesproget var tysk, skulle undervises i dansk. Der er flere vidnesbyrd om, at der blev undervist på dansk også i de tysksprogede skoler i Haderslev. Ovenfor er nævnt Fehrs måde at gå frem på, men også i latinskolen ved vi, at dansk blev brugt, bl.a. ved latinundervisningen, længe før 1814. Men der er her tale om et nødvendigt middel til forståelse af enten tysk eller latin, og nogen undervisning i dansk er der, trods 1814-lovens bestemmelser, ikke tale om i Haderslev før 1827, da der i Vor Frue sogns skoler, også latinskolen, blev indført dansk-undervisning nogle få timer om ugen. Om denne undervisning siges det i en indberetning fra 1829, at børnene i skrive- og regneskolens første klasse »i det mindste én gang om ugen får dikteret noget nyttigt på dansk. Det dikterede bliver imidlertid ikke kun læst, men også oversat [til tysk] dels mundtligt, dels skriftligt, og dette under omhyggelig anvendelse af de grammatiske regler, hvorved børnene opnår en rimelig færdighed i såvel læsning som skrivning«. Nogen systematisk undervisning i dansk synes der altså ikke at være tale om. Man får nærmest det indtryk, at dansk her er brugt til skriveøvelser og til indøvelse af den tyske grammatik.

Langt svagere stod det danske sprog inden for jurisdiktion og administration. Regeringen havde dog i 1810 arbejdet med planer om at indføre dansk sprog i retsvæsenet i hele det område af hertugdømmet, hvor dansk var folkesproget. I den anledning forhørte man sig hos underinstanserne, og Haderslev magistrat gav i en indberetning dateret 11. februar 1811 udtryk for sin opfattelse. Det hedder heri bl.a.:

»Dansk eller snarere en afart af dansk er ganske vist den almindelige borgersprog her i byen, men næsten enhver forstår, og den dannede klasse taler tillige tysk. Begge sprog er her blandet så meget med hinanden, at man skiftevis hører det ved alle selskaber, og de fleste er sådan hjemme i dem, at mange

begynder en sætning på det ene sprog og slutter den i det andet, uden at være sig dette bevidst. Derfor er det også svært at afgøre, hvilket sprog der er det fremherskende, og man kan godt påstå, at intet er det. Embedsmændene her i byen er derfor også begge sprog mægtig og istand til at udtrykke sig tilstrækkeligt på begge.«

Magistraten mente imidlertid ikke, at man ville opnå fordele ved at indføre dansk retssprog. Det ville bl.a. vanskeliggøre retshandlinger, fordi dansk manglede udtryk for mange begreber inden for juraen; der måtte altså skabes og autoriseres udtryk, for at gøre det muligt for embedsmændene at udtrykke deres tanker, og disse udtryk vil være lige så uforståelige for menigmand som de tilsvarende tyske!

Skrivelsen er underskrevet af borgmester Niels Sørensen, bysekretær Lindenhan og rådmændene, de to købmænd J. Petersen og J. Simonsen. Det kan måske undre, at en mand som borgmester Sørensen, der var født og opvokset i Jels, og hvis modersmål var dansk, vendte sig imod indførelsen af dansk som retssprog i en egn, hvor flertallet talte dansk. Hans indstilling forstås dog måske bedre på baggrund af en udtalelse af ham i anden forbindelse, som uden tvivl afspejler hans egne erfaringer:

»Den der er født i denne egn og har begyndt sin videnskabelige uddannelse på dette sted, han føler bedst, hvor overordentligt svært det nødvendigvis må være at blive fortrolig med det tyske sprog, netop på grund af det elendige dansk, der tales her. Tysk er dog det egentlige modersmål her, fordi Haderslev hører til en tysk provins, hvorfor da også såvel forretninger som undervisning i alle lavere skoler her foregår på tysk. Den, der har måttet udstå den svære kamp med danismer, indser også straks, hvor nødvendig den forordning er [nl. skolelovene af 1655, som forbyder dansk i latinskolen].«

Her er vi nok fremme ved sagens kerne. Tysk var nu engang jurisdiktionssproget og havde været det i århundreder. Det ville være et brud med en lang, lang udvikling at ændre dette, og det ville virke skadeligt og nedbrydende for det system og den administration, der gennem århundreder var bygget op. Det ville tillige skade børnene i deres videre udvikling, hvis de ikke lærte tysk, og vi har da heller ikke kendskab til nogen klage fra forældre i Haderslev over, at deres børn ikke lærte dansk. Det har sikkert været et ønske fra forældrenes side, at deres børn lærte i hvert fald så meget tysk, at de kunne forstå myndighedernes bekendtgørelser o.lign. Som forholdene var, talte forældrene dansk (sønderjysk) med børnene i hjemmet, mens man overlod skolen at bibringe dem kundskaber i tysk. På denne måde var det muligt for borgerne i Vor Frue sogn i Haderslev at gøre sig forståelig på begge sprog, men en fuldstændig beherskelse af begge sprog medførte disse forhold ganske vist ikke. Dette ansås imidlertid heller ikke for nødvendigt, hvilket klart kommer til udtryk i den tidligere omtalte indberetning fra 1829:

»En lærd skoleuddannelse skal ikke erhverves i borgerskolerne her; det er tilstrækkeligt, når børnene forstår det, som de lærer, og tillige lærer at udtrykke sig om ikke sprogligt korrekt så dog forståeligt. Den, som stilling og

lykke senere bringer op på et højere socialt trin, vil selv kunne bygge videre på den grund, som han lagde i skolen, og skaffe sig det kendskab inden for sprog og videnskab, som hans stilling forlanger. For folket synes den her benyttede fremgangsmåde [nl. med tysk undervisningssprog og få timer danskundervisning] os tilstrækkelig.«

Alt ialt kan man vel næppe sige, at det danske sprogs stilling inden for kirke, skole og administration blev styrket i perioden mellem 1800 og 1830, måske snarere tværtimod. Det synes dog ikke rimeligt som følge heraf at tale om noget modsætningsforhold mellem det danske og det tyske sprog eller mellem dansk og tysk kultur. På det kulturelle område var der en levende interesse for og fordomsfrihed i synet på dansk og tysk, og hvad det sproglige angår, havde de ændringer som blev indført (eller ikke blev indført) udelukkende praktiske hensyn som baggrund. Det var af praktiske grunde, at dansk blev indført som undervisningssprog i skolen, og det var af praktiske grunde, og ikke for at forfølge det danske sprog, at ærkedegne-embedet blev nedlagt og dets indtægter brugt til en ny lærerstilling ved latinskolen. Ligeledes var det af praktiske hensyn, at man ikke ønskede dansk indført i jurisdiktion og administration, for det dansk, der skulle indføres, ville være lige så uforståeligt for menigmand som tysk. Man må nemlig huske på, at det dansk, som taltes, var sønderjysk, »et elendigt patois«, og ikke et mere eller mindre tillempet rigsdansk eller dansk skriftsprog. Det er en senere tid sikkert ofte tilbøjelig til at glemme, når den vurderer disse sproglige forhold.

Das gerechtete Malta.

Ein episches Gedicht

in

zwei und zwanzig Gesängen

von

A. C. Lindenhan.

Erster Theil.

Altona,

Verlag der Königl. preuss. Buchhandlung
von H. Neß.

1829.

Titelblad til borgmester A. C. Lindenhan's store episke digt »Das gerechtete Malta« i 23 sange med motiv fra middelalderens ridderverden. Det er på formfuldendte heksametre 22 sange og fylder 500 sider.

NYE TIDER – NYE TANKER

I et tidligere afsnit er omtalt de stemninger, som kom til udtryk hos borgerskabet i Haderslev under Napoleonskrigenes begivenhedsrige år, der blev så skæbnesvangre for det danske monarki. Det var loyalitet over for staten og hengivenhed over for kronprinsen, den senere Frederik 6., der beherskede borgerskabet. Årene omkring 1800 var imidlertid en periode, hvor nye tanker brødes med gamle. Napoleontiden kaldte ikke kun patriotismen og loyaliteten mod staten frem, den skabte også ved siden af denne statspatriotisme nationale bevægelser rundt omkring. Især i det politisk splittede Tyskland kom nationalismen til frembrud. Frihedskrigen 1812–13, der søgte at kaste det franske åg af Tyskland, kaldte tysk ungdom frem til kamp inspireret og besjælet af digtere som Heinrich v. Kleist og Theodor Körner. Det er klart, at disse tildragelser også virkede opløftende og inspirerende på det tyskdannede borgerskab i Haderslev. Byens borgmester A. C. Lindenhan lod sine digteriske evner komme til udtryk i et digt, hvori han lovpriser den preussiske general Blücher i anledning af dennes andel i sejren over Napoleon ved Waterloo i 1815. Blücher, »den brave tyske ridder« frelste det hårdt trængte »Vaterland« siger Lindenhan bl.a. heri. Denne frembrydende nationalfølelse rettet imod den tyske nation blev efterhånden knyttet sammen med de liberale

tanker, der var udsprunget af den franske revolution. Også disse tanker og ideer har vi mødt hos borgerskabet i Haderslev allerede i 1790'erne. Rektor A. R. von Brincken indpodede de franske friheds-ideer hos sine elever i latinskolen, og den senere borgmester Lindenhavn blev opdraget i et hjem, hvor de nye ideer vandt begejstret tilslutning.

I årene efter Napoleonskrigene formuleredes de grundsætninger, der i de følgende årtier skulle blive ledetråd for den liberale bevægelse, som efterhånden voksede frem i hertugdømmerne, først og fremmest hos borgerskabet i byerne. Det var hovedsagelig de to Kieler-professorer Falck og Dahlmann, som formulerede dette teoretiske grundlag. De ønskede det enevældige styre afskaffet, og Falck hævdede i den forbindelse, at enevælden aldrig havde været gældende statsret i hertugdømmet Slesvig. Derfor havde det også ret til en stænderforfatning, således som Holsten havde det. Holsten var en del af det tyske forbund, der blev oprettet i 1815, og hvis forfatning i § 13 indeholdt en løfteparagraf om indførelsen af en stænderforfatning, dvs. en forsamling af repræsentanter fra de forskellige stænder, som skulle være rådgivende og dermed have indflydelse på landets styre. Den liberale bevægelse, der havde sit udspring i universitetskredse i Kiel, ønskede nu denne stænderforfatning udvidet til også at omfatte hertugdømmet Slesvig.

Også i de fleste byer i hertugdømmet vandt disse liberale ideer indpas, især hos embedsmændene og det højeste borgerskab. De statsretlige spørgsmål var man vel ikke alle steder lige interesseret i. Derimod var man på det rene med det enevældige styres mangler, bl.a. som følge af dets bureaukratiske opbygning. I Haderslev så man dette styre symboliseret i amtmand Johannsen, som fik en stor del af skylden for, at sammenlægningen af købstaden og Slotsgrunden trak så længe ud. Sammenlægningen, mente man, var den væsentligste forudsætning for bl.a. en mere ligelig fordeling af skattebyrderne, og en udbygning af havnen og en uddybning af fjorden. Forbedringen af havne- og besejlingsforholdene havde til formål at skabe øget fremgang for byen, og der var således god grobund hos byens økonomiske overklasse for den opfattelse, at det enevældige embedsmandsstyre var en hæmsko for videre udvikling og økonomisk fremgang. Tilsvarende beredtes herved jordbunden for de liberale tanker, der netop forudsatte en større medvirken fra borgernes side på samfundets styrelse, såvel centralt som lokalt.

Denne vågnende liberalisme møder vi i Haderslev for første gang på officielt plan i 1816, da det slesvig-holstenske ridderskab henvendte sig til den danske konge om at indføre den lovede stænderordning i hertugdømmet Holsten. I forbindelse hermed rettede en stor del af de slesvigske købstæder en appel til kongen om at udvide denne stænderordning til også at omfatte hertugdømmet Slesvig. Det var borgmester Bendix Schow i Åbenrå, der var manden bag denne aktion. Han var stærkt præget af de liberale ideer, og ved henven-

delse til sine kolleger i de slesvigske købstæder søgte han støtte til aktionen. Også til borgmester Lindenhan, med hvem han stod i venskabsforhold, henvendte han sig. Lindenhan har derfor sikkert været den ledende i forhandlingerne på lokalt plan om denne sag, som resulterede i en henvendelse til kongen på linje med de fleste andre købstæder i hertugdømmet.

Det er karakteristisk, at denne petition kun i ringe grad argumenterede for nytten og rimeligheden af en stænderforfatning også for Slesvig. Det var i langt højere grad økonomiske argumenter der førtes i marken. Man henviste til den nøje forbindelse mellem de to hertugdømmer siden tidernes morgen. Hvis Holsten fik sin egen forfatning og styreform kunne man frygte, at denne forbindelse ville bryde. Det ville nemlig betyde, at den smule kredit, som Slesvig nød i Hamborg og Lübeck som følge af forbindelsen med Holsten, pludselig forsvandt. Med disse handelsbyer stod hertugdømmet Slesvig nødvendigvis i den nærmeste forbindelse, mens hertugdømmerne kun var forbundet med kongeriget Danmark, for så vidt som samtlige lande regeredes af den samme konge. En nærmere forbindelse mellem de to hertugdømmer ville kun være til fordel for kongeriget, idet fremgang og blomstring i en del af monarkiet kommer helheden til gode.

Denne argumentation genfindes i flere af købstædernes petitioner, og var altså ikke en formulering, som var særegen for Haderslev. Den er imidlertid meget karakteristisk for en magistrat og et deputeret-kollegium, hvoraf flertallet var købmænd, og den illustrerer endvidere klart den voksende orientering mod syd, som krigen 1807–14 havde medført, først og fremmest på det økonomiske område.

Med den baggrund som borgmester Lindenhan havde, er det ikke vanskeligt at forstå, at han så ihærdigt støttede sin kollega i Åbenrå. Det er vel imidlertid tvivlsomt om de liberale ideer har fået særligt meget i Haderslev på dette tidspunkt. To år senere opnåede en adresse, som udtalte ønsket om, at den for Holsten nedsatte forfatningskommission blev suppleret med slesvigske medlemmer i hvert fald ingen underskrifter i Haderslev. Eventuelle liberale tankers fremvækst gjorde heller ingen skår i den loyalitet og hengivenhed, man viste kongen, den mand der som ung kronprins selv havde gennemført så mange reformer. Kongens fødselsdag fejredes også i Haderslev med fest og sang af borgerskabet. Også ved sådanne lejligheder kom Lindenhans poetiske åre til udtryk. I Lyna er trykt et digt af ham i anledning af kongens fødselsdag i 1826, og også i 1819 var han aktiv. I Lyna 7. februar 1819 findes et referat af en sådan kongefest, hvor det bl.a. hedder:

»Vor med rette almindeligt ærede konges fødselsdag blev også i år fejret hos os med hjertens glæde i offentlige og private selskaber. I »Harmonien« begyndte festen kl. 1 middag med en af borgmester Lindenhan forfattet og af Paltzo komponeret kantate, mellem hvis to afdelinger rektor Brauneiser i en lødig tale udviklede de følelser, hvormed man på værdig måde skulle fejre en god fyrstes fødselsdag. Derpå blev der ved den fornejelige middag udbragt

skåler for kongen, for vor elskede dronning, for de to prinsesser og for hele det kongelige hus under lydelig jubel og kanontorden(!), og derpå dansedes efter en kort pause lige til om morgenen.«

En medvirkende årsag til, at loyaliteten var den fremherskende følelse, og de nye tanker og ideer kun mærkedes svagt, var nok, at de fleste af de mænd, der prægede byen i de første tre årtier af 1800-årene, var født og opvokset i 1700-tallet og først og fremmest præget af dens rationalistiske tankegang. Der var i embedsmandsstanden en stabilitet, der nok kunne virke hindrende for nye tankers og ideers frembryden, efterhånden som tiden gik, og de kom op i årene. Byens to præster, Strodtmann og Lautrup, sad som præster hhv. 1798–1839 og 1808–1848, C. A. Brauneiser som rektor for latinskolen 1809–48, Lindenhan var borgmester 1813–36 og havde fra 1796–1813 været bysekretær, amtmand Johannsen sad som amtmand 1818–50, og i officerskredsen ved landsenerregimentet var der også tale om en meget stor konstans. Alle følte de deres pligt som danske embedsmænd. Vi mærker det undertiden i Lyna, der rummer indlæg af f.eks. præsten i Moltrup H. Wiinholdt med tankegange som den, at »ulydighed mod øvrigheden hidrører fra mangel på sand kristendom« og at »Gud har anordnet en fader for hvert land«. Det var rektor Brauneiser og pastor Lautrup, der da var redaktører af Lyna, og at indlæg som dette optoges, kan vel derfor ikke forbavse.

I 1830 udkom Uwe Jens Lornsens lille skrift »Ueber das Verfassungswerk in Schleswig-Holstein«, der klart og kortfattet formulerede den slesvig-holstenske liberalismes politiske krav. Stænderordningen var endnu ikke indført, men Lornsen krævede den nu gennemført for begge hertugdømmers vedkommende med henblik på udarbejdelsen af en fri forfatning efter norsk mønster. En lovgivende og skattebevilgende forsamling skulle indføres, administrationen adskilles fra retsplejen og styrelsen af hertugdømmerne forlægges fra København; det var Lornsens vigtigste krav.

Kun hos borgerskabet i Åbenrå ses »det lornsenske røre« at have medført overvejelser om, hvorvidt man skulle støtte Lornsens krav med en adresse til kongen. I Haderslev hører vi derimod intet herom. Bladet Lyna optrådte helt igennem som et loyal organ, der efter revolutionen i Paris i juni måned havde citeret kongens henvendelse til befolkningen om at vise ro og orden og ikke fæste lid til rygter og låne øre til nogen opfordring til lovstridigheder.

Også da kongen endelig i maj 1831 udstedte den så længe ønskede stænderordning, ganske vist med to adskilte stænderforsamlinger, en for Holsten og en for Slesvig, var man i Haderslev tavs, selvom der indløb takkeadresser til kongen fra byer som Åbenrå, Sønderborg og Flensborg. Denne tavshed synes så meget mærkeligere, som vi ved, at der i Haderslev var i hvert fald en mand, hos hvem de liberale ideer og tanker efterhånden var nået til fuld modning. Det var købmand Peter Hiort Lorenzen, der indtog en fremtrædende position i byen, bl.a. som medlem af bestyrelsen for Havneseelskabet. Han stod end-

Friedrich Heinrich Christian Johannsen, født København 1781, de Flensborg 1851, kontorchef i Tysk Kancelli 1805, amtmand i Flenborg amt 1811, i Haderslev år 1818–48, hvor han blev fordrevet og igen 1849–50.

videre i venskabs- og slægtsforbindelse med andre betydelige købmænd i byen, men de liberale tanker havde tilsyneladende endnu ikke vundet så stor tilslutning hos overklassen i Haderslev, at en mere bevidst optræden var mulig.

Den første tredjedel af 1800-tallet var på mange måder en periode, hvor meget nyt lå i svøb uden at bryde klart frem. Vel var perioden rig på ydre begivenheder, som også fik betydelig indflydelse på livet og levevilkårene i Haderslev. Krigen 1807–14 med dens efterfølgende statsbankerot og landbrugskrisen, der varede fra ca. 1818 og langt op i tyverne, var noget, som kunne mærkes hos den enkelte borger og indbygger i byen. Krigen betød bl.a., at byens penge- og handelsforbindelser i stigende grad blev sydvendte, orienteret imod Hamborg. De økonomiske følger af krigen og især af krisen var imidlertid først og fremmest af negativ art. De tilsyneladende tegn på en økonomisk bedring for byens handel og håndværk, som kunne iagttages i årene omkring 1800, forsvandt, og de forsøg, der blev gjort på at skabe økonomisk fremgang ved at forbedre havne- og besejlingsforholdene, løb ud i sandet. Først omkring 1830 løstes nogle af de problemer, som man mente var årsag til, at byen økonomisk stod i stampe; havneforholdene blev forbedret og en del af fjorden uddybet fra 1829, og sammenlægningen med Slotsgrunden gennemførtes i 1834.

Fattigdommen og de dybe sociale skel mellem rig og fattig, som allerede eksisterede omkring 1800, forsvandt imidlertid ikke, tværtimod. Nyorganiseringen af fattigvæsenet i 1803 havde ikke fjernet fattigdommen, som i meget vid udstrækning dækkede over et betydeligt arbejdsløshedspå. Landbrugskrisen betød en vandring af ufaglært arbejdskraft fra land til by og var således med til yderligere at forværre arbejdsløsheden og uddybe de sociale skel. I årene omkring 1830 var fattigdomsproblemet igen voksende i byen, og en løsning heraf trængte sig atter på.

Mens borgerskabet derfor ved midten af 1830'erne kunne knytte store forhåbninger til fremtiden, var de lavere klassers udsigter betydeligt mørkere, og dybe økonomiske og sociale modsætninger lå således skjult under overfladen. Hertil kom så, at de nye tanker om borgernes indflydelse på statens og kommunernes styre var begyndt at få tag i borgerskabet. Også det rummede i sig muligheder for konflikter, som brød frem, da middelklassen og underklassen i den følgende tid søgtes mobiliseret til kamp for hævdelsen af dansk sprog og kultur.

Tiden mellem 1800 og 1835 var således i høj grad en dvaleperiode. Stærke økonomiske kræfter og nye politiske og nationale ideer gjorde sig imidlertid gældende under overfladen og skabte forudsætningerne for den følgende tids voldsomme konflikter.

1835-1870

Den sociale og økonomiske udvikling 1835-1850

Arbejdsløshed og arbejdsanstalt

DE ARBEJDSLØSE OG DE FATTIGE

Landbrugskrisen var ved at være overvundet i slutningen af 1820-erne, og blandt byens håndværkere og handlende mærkedes det nok, at det nu var ved at være bedre tider for landbruget. Havnebyggeriet 1829–32 gav håb om ny fremgang for byens næringsliv, og sammen slutningen af Slotsgrund og købstad gjorde en ende på den langvarige strid og modsætning mellem de to kommuner, og især deres embedsmænd.

Og der var nok at samle kræfterne om. Byen var vokset betydeligt siden århundredskiftet. Den »kombinerede« købstad havde ved folketællingen 1. februar 1835 5745 indbyggere, og den var hermed stadigvæk den tredje største by i hertugdømmet Slesvig. Der var ikke sket store ændringer i byens erhvervsmæssige struktur siden 1803, mens der nok kan iagttages en række ændringer i forholdet mellem omfanget af de forskellige sociale klasser. Overklassen og middelklassen udgjorde i 1835 en mindre del af byen end i 1803, underklassen en tilsvarende større del, men det var stadig købmændene, der var byens dominerende lag ved siden af embedsmændene og officererne.

Bemærkelsesværdigt var imidlertid de mange fattige. En nærmere betragtning og sammenligning af folketællingerne 1803–60 viser, at procentdelen af dem, der levede af almisse, var højest i 1835, nemlig 4,5 %. Såfremt vi herudover medtager alle dem, der i folketællingslisterne anføres som fattige uanset erhverv, bliver procenten væsentlig højere, nemlig 11,6 %, svarende til 664 personer.⁸ Der findes nemlig specielt inden for gruppen daglejere en meget stor del, der anføres som fattige, nemlig 58 af ialt 192, dvs. ca. 30 %. Også blandt håndværkerne er der en del, der anføres som fattige, nemlig 21 af de ialt 117 håndværkere uden tjenestefolk, svarende til 18 %. Disse høje tal er sikkert udtryk for et betydeligt arbejdsløshedsproblem, der formodentlig skyldes, at væksten i antallet af arbejdspladser ikke var fulgt med væksten i befolkningen.

Antallet af de traditionelle arbejdspladser for den mandlige ufaglærte arbejdskraft som tjenestekarl hos byens købmænd, gæstgivere, tobaksfabrikanter, møllere o.lign. var nemlig i forholdsvis tilbagegang. Væksten i arbejdspladser var i langt højere grad sket inden for de faglærtes områder, hvor antallet af arbejdspladser mere end fordobledes fra 1803 til 1835. Byen modtog i perioden op til 1835 også en betydelig tilvandring af håndværkere, og denne faglærte arbejds-

Tabel 36. Skatteydere og indkomstfordeling 1835.

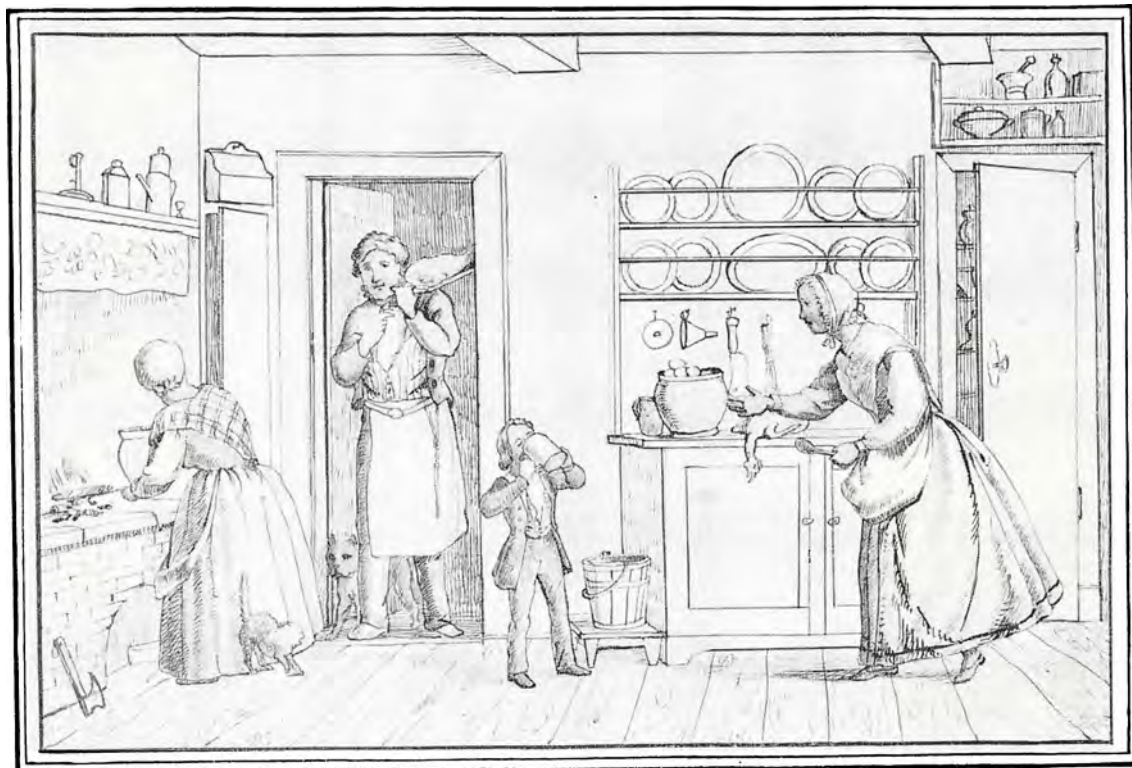
		Antal personer	% af samtlige antal personer	Samlede beløb rdl. cour.	% af samlede beløb
Næringsskat 1835	Over 9 rdl.	86	ca. 14	1493½	ca. 52,5
	2-9 rdl.	232	ca. 37	921⅔	ca. 32,5
	Under 2 rdl.	302	ca. 49	424	ca. 15
	I alt	620		2839⅓	
	% af husstande	57			
Selvangiven indkomst 1810	Over 300 rdl.	49	ca. 15	32440	ca. 53
	ca. 100- 300 rdl.	131	ca. 40	19026	ca. 31
	Under ca. 100 rdl.	146	ca. 45	9943	ca. 16
	I alt	326		61409	
	% af husstande	62			

Kilde: Lister over næringsskat 1835 i Auszug aus den sämtlichen Haderslebener Stadtrechnungen für das Jahr 1835. Lister over selvangiven indkomst 1810, jfr. tabel 24.

Denne tabel er at betragte som et forsigtigt skøn over indkomstfordelingen ca. 1835 på grundlag af de oplysninger, der haves om næringsskatten sammenholdt med de oplysninger, som haves om indkomsterne ifølge listerne over selvangiven indkomst 1810. De personer, der betalte næringsskat 1835, er inddelt i tre grupper ud fra det beløb, de betalte i skat. Det viser sig da, at ca. 14 % af samtlige skatteydere betalte ca. 52 % af det samlede skattebeløb, mens ca. 50 % af skatteyderne, nemlig dem, der betalte mindst, betalte ca. 16 % af skatten. Udfra de analyser, der er foretaget i tabel 23, 24 og 25 af indkomsterne i relation til skat og formue, giver dette sikkert et ret godt billede af indkomstfordelingen. Foretager vi nemlig som kontrol samme inddeling af indkomstgrupperne 1810, får vi, at ca. 15 % af de personer, der selvangav deres indkomst, havde ca. 53 % af indtægterne, mens 45 % havde ca. 16 % af indtægterne. Det er ganske vist to vidt forskellige størrelser, der sammenlignes, men da skatten blev sat i relation til indtægterne, må det være rimeligt at antage, at indkomstfordelingen nogenlunde var den samme i 1835 som 1810, måske dog med en tendens i retning af, at de laveste indtægtsgrupper i 1835 har en endnu mindre del af indtægterne end i 1810, dvs. at indkomstfordelingen er blevet mere skæv i den mellemliggende tid. Med i billedet må nemlig også, at ca. 38 % af husstandene i 1810 havde under 50 rdl. i indkomst, dvs. levede på og under eksistensminimum, og at ca. 43 % af husstandene i 1835 ikke betalte skat. Det var de dårligst stillede og deres andel synes altså steget lidt. Dette synes at stemme overens med, at fattigdomsproblemet, dvs. arbejdsløsheden, var stor i 1830'erne, således som det fremgår af tabel 37 og 38.

kraft har man haft lettere ved at absorbere end den ufaglærte, bl.a. fordi den tvungne vandrebogs indførelse i 1830 betød, at håndværkervende, der kom vandrende til byen og ikke kunne få arbejde, var tvunget til at forlade byen igen. De ca. 18 % fattige blandt håndværksmestre uden tjenestefolk viser imidlertid, at der også inden for de faglærtes område var vanskeligheder med at finde arbejde nok.

Det er i første hovedafsnit nævnt, at det patriarkalske forhold mellem arbejdsgiver og arbejdstager efterhånden løsnedes i første halv-

Køkkenet i Slotsgade 29 i 1830. Tegning af Eduard Wassner, dateret 20. april 1862. To tjenestepiger er i arbejde, én ved det åbne ildsted og én tilsyneladende i færd med at skælde drengen (Eduard?) ud. Ind ad døren kommer en tjenestekarl med varer.

del af 1800-tallet. Derfor skal sikkert en stor del tjenestekarle søges i gruppen af daglejere, dvs. de ufaglærte arbejdere med egen husstand. De udgjorde i 1835 som nævnt 192 personer, og en del af dem udførte altså tjenestekarlenes traditionelle arbejde hos købmænd, gæstgivere osv. En del fandt desuden arbejde som håndlangere inden for byggevirksomhed, som i denne periode var i vækst, og nogle var vel havnearbejdere, dvs. beskæftiget med at losse og laste de skibe, der anløb havnen. Det var dog næppe ret mange, der fandt arbejde ved havnebyggeriet og fjordopmudringen, som her ved midten af 1830'erne lå delvis stille og i øvrigt ikke beskæftigede ret mange arbejdere.

At 58 af disse daglejere, dvs. ca. 30 %, anføres som fattige, viser imidlertid, at der langtfra har været arbejde til dem alle, og vi kan roligt regne med, at antallet af dem, som ikke har haft fast og varigt arbejde, har været betydeligt større end de 58.⁹ Ud fra tallene her kan vi sikkert regne med en arbejdsløshed på 20–25 % blandt de ufaglærte mænd, dvs. daglejere og tjenestekarle. En meget stor del af disse daglejere samt en del småhåndværkere og blandt de enlige kvinder: syerskerne har altså måttet kæmpe en hård kamp for det

daglige brød. Fattigdom og armod var følgen for disse grupper, og da langt fra alle modtog fattighjælp, medførte det et stadigt voksende tiggeri.

En by eller et samfund kan som regel leve med sin fattigdom og armod år ud og år ind, så længe den blot ikke manifesterer sig alt for tydeligt. Først når så mange er ramt af fattigdommen, at man daglig konfronteres med problemet i form af tiggeri, eller når udgifterne til fattigforsorg stiger stærkt, tvinges den bedrestillede del af byen eller samfundet til handling. I 1803 havde situationen været en lig-

Tabel 37. Fattige ifølge folketælling 1835.

	Forsørger		Familie	I alt	Antal i alt i byen ¹⁾
	md.	kv.			
Anført som »arm« eller modtagende fattigpenge »Stadtarne« (anbragt for byens regning)	53	43	59	155	
Andre	10		16 ²⁾	26	
Hertug Hans Hospitalet	7			7	
	48			48	
I alt kun anført som fattige	60	43	75	236	
		58			
Anført som fattige					
Daglejer	57	1	174	232	192
Syerske		23	22	45	123
Andre kvinder		2		2	–
I alt daglejere og syersker	57	26	196	279	
Håndværker					
Bødker	3		12	15	10
Stolemager	2		9	11	9
Sadelmager	3		10	13	13
Garver	1		4	5	8
Væver	1	1	5	7	15
Maler	1		7	8	11
Skomager, flikker, altflikker	7		24	31	26
Skrædder	1 sv.			1	–
Handskemager	1 sv.		2	3	–
Tømrer/murer	2 sv.		6	8	–
Snedker	1		1	2	14
Farver	1 sv.		5	6	3
Guldsmed	1		2	3	12
I alt håndværkere	25	1	87	113	
Høker og småhandlende	2	2	2	6	
Andre	4		26	30	
Fattige i alt	148	72	386	664	
		58			

Kilde: Folketælling 1835 (jfr. tabel 1).

Noter: 1) forsørgerne eller for håndværkernes vedkommende mestre og enker i erhverv; 2) børn; sv. = svend.

I tabellen skelnes mellem personer der i folketællingen blot anføres som fattige (det er hovedsagelig personer, der lever af fattigunderstøttelse alene), og de personer, der anføres med et erhverv, men hvortil der føjes betegnelsen fattig (»arm«) e. lign. Tabellen kan sammenlignes med tabel 27 og 29 og viser, at de hovedsagelig er de samme erhverv der er ramt af eller truet af forarmelse, som ca. 1800. Her er dog kommet et par håndværk til, nemlig stolemagere, sadelmagere, farvere, murere og tømrere (for de sidste tres vedkommende dog kun svenne), som ca. 1800 gennemgående hørte til de bedrestillede (tabel 26). Det illustrerer ligesom det meget store antal daglejere, der anføres som fattige, at befolkningstallet var steget stærkere end antallet af arbejdspladser.

Wer Essen aus der Anstalt an einem bestimmten Tage zu haben wünscht, läßt am Tage vorher, frütestens vor 6 Uhr Abends bei dem zweiten Cassirer, dem Hrn. Kaufmann St einberg, so viele Speisezeichen, oder Marken, ein, als er Portionen begehrt; jedes Zeichen gilt nur für den bestimmten Tag und kann nicht für einen andern Tag gebraucht werden.

Nur gegen Ueberlieferung solcher Zeichen werden die Speiseportionen abgeliefert.

Jeder muß selbst die Gefäße zur Empfangnahme der Speisen mitbringen.

Wer in dem Locale der Anstalt selbst seine

Portion verzehren will, wird das nöthige Tischgeräth vorfinden, muß sich aber gleich nach genossener Mahlzeit entfernen.

In dem Locale der Anstalt wird weder Toback geraucht, noch etwas an Getränk gereicht. Ist einmal aus dem Kessel eine Portion geschöpft, so darf sie unter keinem Vorwande wieder in den Kessel gethan werden.

Jeder, der Essen in der Anstalt abholt, oder dafelbst seine Portion verzehrt, hat unweigerlich den Anordnungen des Aufsichters Folge zu leisten.

Des Sonnabends kann für die ganze folgende Woche pränumerirt werden.

Alle Speisen werden vorläufig verabsolgt: jeden Sonntag, Montag, Mittwoch, Freitag Fleischsuppe mit Kartoffeln, Reis oder Graupen;

jeden Dienstag und Sonnabend Erbsen mit Speck und Fleisch;

den Donnerstag

Grünkohl mit Speck und Fleisch.

eglement for spiseanstalten i Højide 1 (Lyna 25. december 1831). 'an bemærker bl. a. sammenhængen mellem punkt 3 og punkt 6: an skulle selv medbringe service, ; derfor kunne man ikke få en ortion hældt tilbage, når den en ung var øst op. Det er smittefare, r frygtes. Menuen var meget lidt rieret.

nende som i 1830'erne og havde medført en om- og nyorganisering af fattigvæsenet. På samme måde medførte forholdene omkring 1830, at man tog en række konkrete initiativer for at fjerne fattigdommens værste følger. Disse initiativer er altså i sig selv et vidnesbyrd om, at problemet var stort, uden at man i øvrigt erkendte det som et arbejdsløshedsproblem. Den almindelige opfattelse var i 1830 som i 1803, at de fattige var arbejdssky og dovne mennesker, der skulle tvinges til at arbejde.

Det første initiativ gjaldt imidlertid kun en af fattigdommens følger-virkninger: sulten. På baggrund af en opfordring til byens borgere om at yde frivillige bidrag dannede 18 borgere, alle tilhørende byens ledende klasse, i december 1831 en »Forening til oprettelse af en spiseanstalt i byen Haderslev med samt Slotsgrunden«. De frivillige bidrag beløb sig til ialt 115 rdl. fra ialt 32 bidragydere, og spiseanstalten trådte i funktion den 1. januar 1832. Hver dag mellem kl. 11.30 og 12.30 blev der i foreningens lokale hos gæstgiver Hans Knudsen Jessen i Højgade 1 udleveret et varmt måltid mad à 1 β. Ialt blev der indtil udgangen af marts udleveret ca. 12.000 måltider, dvs. gennemsnitlig ca. 135 om dagen, et vidnesbyrd om at behovet har været stort. Spiseanstalten skal dog nok også ses i sammenhæng med den koleraepidemi, der på denne tid rasede længere sydpå i Europa. Myn-dighederne frygtede især dens virkninger på underklassen, der var mindst modstandsdygtig på grund af underernæring. Spiseanstalten er altså også at opfatte som en af de forholdsregler, man traf imod koleraen, og den havde derfor øvrighedens bevågenhed. Blandt de 18 borgere, der skabte Spiseanstalten, var således borgmester Lindenh-an, bykasserer Müller samt fire deputerede borgere.

Spiseanstaltens samlede udgifter beløb sig til 344 rdl., hvoraf 249 kom ind ved salg af spisebilletter. Desværre foreligger der ingen op-lysninger om, hvorvidt det var de fattige selv, der betalte. Meddelelsen i Lyna om at foreningen ville begynde sin virksomhed den 1. januar 1832, var nemlig meget karakteristisk ledsaget af en henvendelse fra borgmesteren til byens borgere om ikke at yde hjælp til tiggere, men eventuelt i stedet at give tiggerne spisebilletter til spiseanstalten. Samtidig erklærede han, at kursen over for tiggere ville blive skærpet i den følgende tid, at byens politibetjente var instrueret herom, og at der også ville blive skredet ind med bøder over for dem, der måtte have støttet tiggere.

Denne instruks illustrerer klart de problemer, som spiseanstalten kom til at stå overfor. Der var ingen sikkerhed for, at man kunne afsætte et bestemt antal måltider hver dag, og det gjorde naturligvis i det lange løb driften uøkonomisk. Den 20. januar 1832 henvendte man sig derfor til fattigkollegiet, som anmodedes om at overveje muligheden af at udbetale en del af byens fattigpenge i form af spisebilletter til spiseanstalten. Det ville nemlig sikre anstaltens eksistens, »når et ensartet antal spiseportioner dagligt afhentes af de fattige, der modtager understøttelse«. Spiseanstalten havde nemlig gang på

Tabel 38. Antal arbejdstagere 1803, 1835 og 1860.

	1803	1835	1860
Arbejdstagere uden egen husstand			
Medhjælpere (faglærte) ¹⁾	242	576	937
Tjenestepiger	244	485	498
Tjenestekarle	82	153	165
I alt uden egen husstand	568	1214	1600
Tjenestekarle i % heraf	14,4	12,6	10,3
Arbejdstagere med egen husstand:			
Daglejere	45	176	329
Daglejersker	14	16	118
Arbejdstagere i alt	627	1406	2047
Heraf tjenestekarle + daglejere	127	329	494
%	20,2	23,4	24,1
Daglejere anført som fattige	6	57	2)
% af samtlige tjenestekarle + daglejere	4,7	17,3	

Kilde: Folketællingerne 1803, 1835 og 1860 (jfr. tabel 1).

Noter: 1) Svende og lærlinge; heraf dog en del med egen husstand; 2) tallet ikke opgjort.

Tabellen viser, at tjenestekarlenes andel af arbejdstagerne er faldet, mens daglejernes del er steget. Sammenlagt giver det en svag stigning for andelen af tjenestekarle og daglejere, dvs. ufaglærte mænd (fra 20,2 til 24,5 %). På basis heraf kan der foretages et skøn over arbejdsløsheden blandt disse ufaglærte. Udgangspunktet herfor er folketællingernes oplysninger om, hvem der var fattige (jfr. tabel 38). Herudfra var ca. 17 % af de ufaglærte mænd helt eller delvis uden arbejde i 1835 imod ca. 5 % i 1803. Det må dog understreges, at disse tal må tages med betydeligt forbehold, fordi vi ikke kan regne med, at folketællingernes oplysninger om fattige er præcise. Tallene er derfor nok snarere lidt højere. Væsentligst er derfor nok også den relative forskel på de to tal. Arbejdsløsheden var altså betydeligt større i 1835 end i 1803.

gang konstateret, »at de fattige, som fik penge fra kommunen, var mindst tilbøjelige til at drage nytte af spiseanstalten, men at de tværtimod meget hellere bruger deres skillinger til brændevin og spil end til at skaffe sig et nærende måltid«. Det var altså ikke så ligetil at tvinge de fattige.

ARBEJDSANSTALTEN

Tiggeriet, som man med spiseanstalten i nogen grad søgte at komme til livs, var imidlertid kun et udtryk for dybereliggende problemer. Den erkendelse synes også en del af initiativtagerne til spiseanstalten at være kommet til. Kort tid før spiseanstalten ophørte med sin virksomhed i 1832, fremkom der i Lyna en opfordring til en mere varig løsning af tiggeruvæsenet og fattigdomsproblemet ved oprettelse af en såkaldt arbejdsanstalt. Ideen med sådanne tvangsarbejdshuse stammede fra England og var det sidste nye inden for fattigforsorg. En af initiativtagerne til henvendelsen var byens andenpræst, Erasmus Lautrup, og han knyttede som redaktør af Lyna nogle supplerende bemærkninger til opfordringen. Det hedder heri bl.a.:

»Mange erfaringer [bl. a. spiseanstalten??] har i den sidste tid ført os til den klare erkendelse, at den moralske opdragelse af alle dem, der bærer deres nød til skue, behøver en fuldstændig reform, og at en arbejdsanstalt er mere nødvendig med henblik herpå end en spiseanstalt. – Sansen for nyttig virksomhed må vækkes ved et kategorisk imperativ, for at lysten til at ville leve på andres bekostning ikke griber om sig som en smitsom sygdom. Bliver der ikke lagt en dæmper på letsindet, og lediggangen ikke styret, så vil trækket på fattiggassen tiltage med en sådan progression, at fattigskatten bliver en åben grav for den borgerlige velstand«.

Ingen kan betvivle pastor Lautrups store interesse for sociale spørgsmål og for at afhjælpe social nød og elendighed, men han var også en nidkær vogter af alle dyder, og til disse hørte efter hans opfattelse også arbejdsviljen. Det var den, det var galt med, og problemet var altså slet ikke for pastor Lautrup, at der måske ikke var tilstrækkeligt med arbejde at få. Denne opfattelse fremgår også af selve opfordringen i Lyna. Det beklages heri, at det offentlige fattigvæsen har medført, at mange fattige opfatter fattigunderstøttelse som en ret uden at indrømme, at der hører pligter til. »Dette misforhold må ændres, og der er kun et middel: en hensigtsmæssigt indrettet arbejdsanstalt. Den der vil arbejde, må der tilbydes mulighed for at få arbejde, den der kan arbejde og ikke vil, han må i det øjeblik, hvor han forlanger understøttelse afstå fra sin borgerlige frihed og indordne sin vilje under loven«. Der er altså intet nyt i synet på de fattige i forhold til tidligere.

Indlægget i Lyna var ledsaget af en opfordring til at tegne sig for frivillige bidrag til arbejdsanstalten. Dog var det en forudsætning for, at man ville indkassere bidragene, at en del af det legat, som kammerherreinde Christina Friderica von Holstein fra Favrvrågård ved Christiansfeld allerede i 1812 havde testamenteret til en sådan institution, blev anvendt til samme formål. Opfordringen var foruden af pastor Lautrup underskrevet af gæstgiver J. F. Schroeter, samt købmændene C. A. Petersen, N. C. Nielsen, H. Nissen, J. C. Holm og Claus Petersen. Ialt blev der tegnet bidrag på 748 rdl. af ialt 149 borgere.

Fem af initiativtagerne var tillige deputerede borgere, og der er da heller ikke tvivl om, at byens kollegier så med velvilje på dette initiativ, ja meget tyder på, at det var de to kollegier, der var de egentlige initiativtagere. Pastor Lautrup må nok alligevel anses for hovedmanden bag initiativet. Han var med i det udvalg, der blev nedsat for at udarbejde et reglement for arbejdsanstalten, og det var ham, der skrev udkastet til reglementet.¹⁰

Allerede den 28. oktober 1832 var udkastet til et reglement for en arbejdsanstalt udfærdiget og vedtaget af de to kollegier, men der kom til at gå adskillige år, før anstalten stod færdig. Det var formodentlig sammenlægningen af de to kommuner, der optog sindene, og først den 27. august 1834 holdt magistrat, deputeret- og fattigkollegium et møde, hvor det kort og godt blev fastslået, at der var fuldstændig enighed om, at et arbejds hus skulle bygges i det kommende forår, og

Erasmus Lautrup, født Tyrstrup 1782, død Haderslev 1857, andenbrøst i Haderslev 1808–48, tillige hospitalspræst 1809, redaktør af Lyna.

at en del af det holsteinske legat skulle anvendes hertil. Det to år gamle udkast gennemgik nu en grundig behandling af både magistratens og deputeretkollegiets medlemmer, og dets enkelte bestemmelser undergik herved en ofte betydelig ændring, især var det borgmester Lindenhan og bysekretær Schrader, der ønskede væsentlige ændringer foretaget i det oprindelige, af pastor Lautrup udarbejdede udkast.

Der skulle være tale om både en arbejdsanstalt og et sygehus, og der skulle i bygningen også indrettes lokaler for byens åndssvage og sindssyge. I februar 1835 var planerne så langt fremme, at man kunne indsende det endelige udkast til regeringen. Her stødte man imidlertid på modstand imod planerne om også at indrette lokaler til de sindssyge og åndssvage, hvilket regeringen fandt uhensigtsmæssigt. Magistraten argumenterede heroverfor bl.a. med, at byen havde

»adskillige sindssyge at forsørge, hvis helbredelse forgæves var blevet forsøgt i sindssygeanstalten i Slesvig, og som derfor var sendt tilbage til byen. Byen er i stor forlegenhed med hensyn til en passende anbringelse af disse, og derfor kunne denne mangel afhjælpes meget hensigtsmæssigt ved at anbringe disse mennesker i en særlig afdeling, således at der ikke er nogen forbindelse med husets øvrige beboere«.

To nybyggerier kunne man ikke klare, især ikke i betragtning af de mange offentlige bygninger, som byen havde opført i de senere år. Regeringen stod imidlertid fast, og man måtte derfor opgive denne del af planen og fortsat søge de sindssyge og åndssvage anbragt hos byens borgere mod betaling.

Man havde besluttet at placere arbejdsanstalten på den såkaldte Borgmesterkobbel lidt vest for Gammelting ved den nuværende Laurids Skausgade. Man opererede oprindeligt med en toetages bygning, hvortil der blev udarbejdet tegning, men da arbejdsanstalt og sygehus efter krav fra regeringen skulle placeres i hver sin bygning, ændrede man planerne og opførte to enetages bygninger på hver sin side af en åben gårdsplads. Den kongelige godkendelse af planerne forelå den 28. juli 1836, og den 26. oktober samme år kunne man endelig holde licitation. Det blev murermester Paul Christiansen, der fik overdraget byggeriet. Der gik så to år, før byggeriet var afsluttet, og først den 23. august 1838 kunne arbejdsanstalten og sygehuset træde i funktion.

Den daglige ledelse af arbejdsanstalten blev overdraget en såkaldt økonom, der skulle holde opsyn med arbejderne, mane dem til flid og sørge for, at man undgik ballade og uorden. Til pleje af de syge blev ansat en plejerske. Den øverste ledelse varetoges af en direktion, bestående af byens politimester, dvs. borgmesteren, en rådmand, valgt for to år ad gangen, tre deputerede borgere med én på valg hvert år, samt fire almindelige borgere, der valgtes af den siddende direktion for to år ad gangen med valg af to nye medlemmer hvert år. Anstaltens regnskab skulle føres af bykassereren. Den samlede direktion

arbejdsanstalten, det nuværende
ejehjem i Laurids Skaugade 8,
opført 1837–38 af Paul Christian-
sen. Man bemærker den antikke
ekant over indgangen, den sym-
metriske opbygning og det halvval-
vedede tag. Bag bygningen lå fattig-
gehuset.

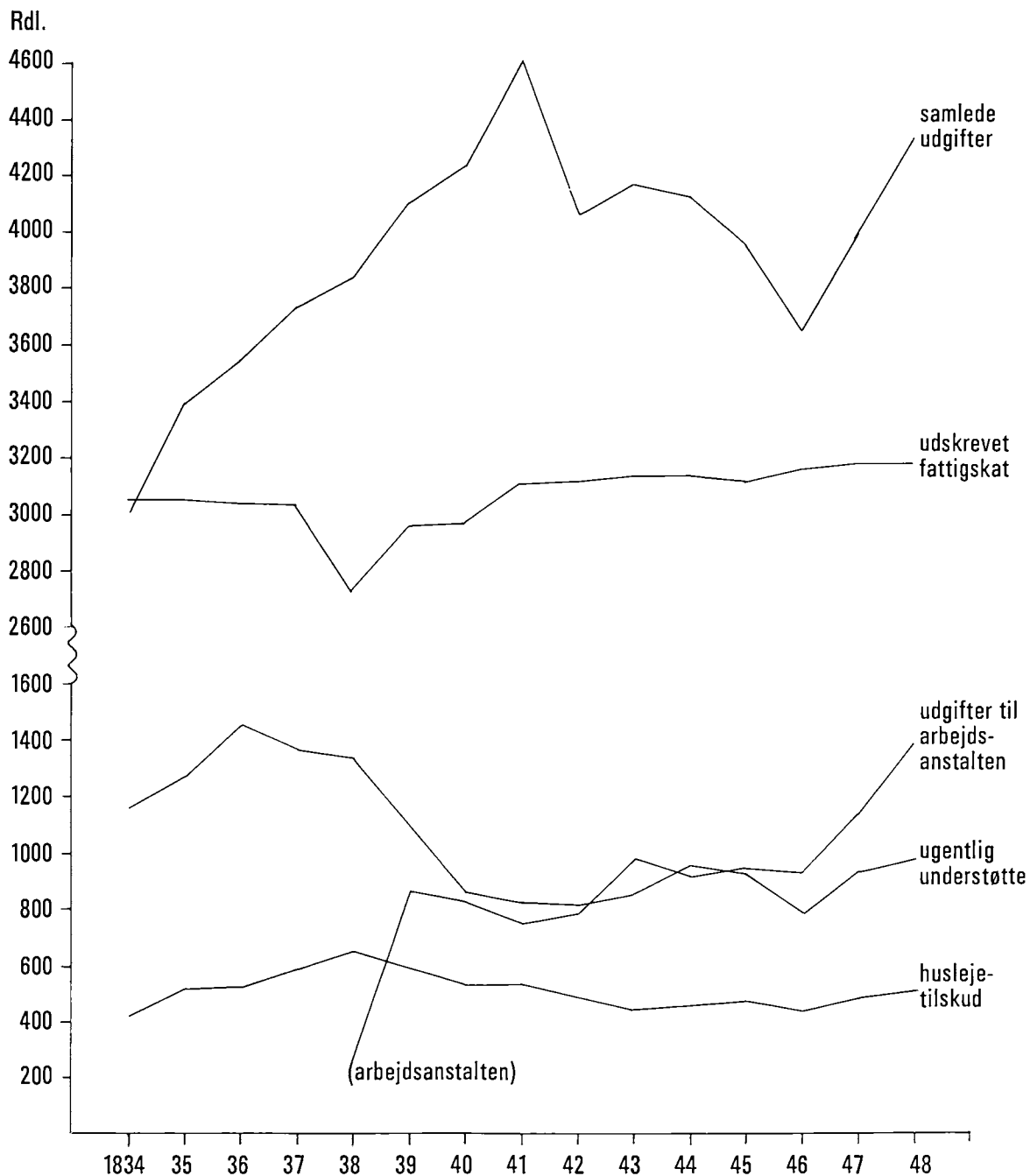

mødtes en gang om måneden, men de tre deputerede borgere og de fire almindelige borgere, som var medlemmer af direktionen, fik pålagt at føre dagligt tilsyn med anstalten, hvor de skulle efterse de færdige arbejder, tage sig af begrundede klager over den daglige forplejning og eventuelle andre uregelmæssigheder. Ved direktionens månedlige møde skulle de så aflægge beretning om deres tilsynsvirk-somhed.

I anstalten kunne optages forskellige kategorier af personer, først og fremmest byens arbejdsduelige fattige, som af fattigvæsenet blev anvist arbejde i arbejds-huset. Dernæst arbejdsduelige personer, som ikke ville arbejde og derfor lå byen til byrde, herunder også kvinder, der levede af utugt. Endvidere fremmede tiggere, der var pågrebet i byen, og som i stedet for at belægges med fængselsstraf kunne interneres i arbejds-huset. Disse tre sidste grupper, de arbejdssky, de prostituerede og de fremmede tiggere kunne dog af politimesteren normalt kun interneres i højst otte dage; ønskedes længere internering, måtte sagen forelægges magistraten, der alt efter omstændighederne kunne idømme op til et halvt års internering i tvangsarbejdsanstalten. Ønske om en strengere straf måtte forelægges den slesvigske overret på Gottorp. De kriminelle personer skulle i øvrigt holdes afson-dret fra de andre beboere i anstalten.

I sygehuset kunne optages fattige syge, der ikke kunne anbringes billigere andetsteds, samt mod betaling syge, hvis optagelse ønskedes af byens indbyggere. For de fattiges optagelse, både syge og arbejds-duelige, skulle fattigkassen, for de mere kriminelle skulle byens kasse betale en rimelig godtgørelse til arbejdsanstalten.

Figur 6. Fattigvæsenets virksomhed 1834–48.

Kilde: Fattigregnskaberne 1834–48, HBArk Acta XV B, bilag 3, pk. 13–17.

Note: Fattigvæsenet havde andre indtægter end fattigskatten, men de var dog langt fra tilstrækkelige, således at der er tale om et løbende underskud hele perioden igennem.

urverne viser, hvorledes fattigvæ-
nets samlede udgifter steg kraftigt
i 1834. Arbejdsanstaltens åbning
i 1838 bragte ikke noget fald i de
samlede udgifter, således som man
kun havde håbet. De skuffede forvent-
ninger fremgår bl. a. af, at fattig-
atten i 1838 blev sat ned, men al-
erede i 1840 var på det tidligere ni-
veau omkring 3000 rdl. Driften af
arbejdsanstalten var endog så dyr,
at den var med til at forøge udgif-
terne. Dette synes at være tilfældet
i 1846-47, hvor de stigende udgifter
til arbejdsanstalten formodentlig
sammen med voksende so-
ciale modsætninger (se side 308 ff).
Af kurverne fremgår også, at ar-
bejdsanstaltens åbning betød et
stort fald i den udbetalte ugentlige
understøttelse, som fra 1840 lå på
10-900 rdl., mens den i 1836 hav-
de været på over 1400 rdl. Det illu-
strerer klart, at arbejdsanstaltens
åbning var udtryk for en hårdere
strævs over for de fattige. Dette frem-
går tillige af, at også huslejetilskud-
ne viser et – om end ringe – fald
i 1838 og fremefter.

DAGLIGLIV I ARBEJDSANSTALTEN

Hvordan kom arbejdsanstalten nu til at fungere i praksis? Uden tvivl
til byens, dvs. myndighedernes, tilfredshed. Thi allerede i løbet af
kort tid efter åbningen kunne man, som pastor Lautrup skrev i Lyna
i februar 1839, glæde sig over »at se gaderne rensede for en mængde
omstørfende mennesker, der nu tvinges til nyttig virksomhed«. Ved
anstaltens åbning i august 1838 blev den straks fuldt belagt. Fattig-
kollegiet havde ved et møde fundet frem til ikke mindre end 76 fat-
tige, som man mente var egnede til anbringelse i arbejdsanstalten. Heraf
blev dog kun 15 optaget, da politimesteren havde 8 personer, som
han ønskede anbragt. De 24 pladser, der fandtes, var hermed næsten
fuldt optaget.

Det arbejde, som de 24 internerede blev sat til at udføre, var først
og fremmest børstenbinderarbejde, som direktionen fandt mest vel-
egnet; man ansatte derfor i september 1838 en børstenbinder fra
Vardeegnen til at undervise heri og traf aftale med byens købmænd
om at aftage disse varer til en forud bestemt pris. Allerede i novem-
ber fandt man dog ud af, at man måtte variere arbejdet noget mere,
»thi hvad skal man gøre med alle de flettede måtter«. Man tog der-
for et godt gammelt prøvet middel til beskæftigelse af fattige i brug:
spinding af uld, og her blev også mænd sat i sving.

Set med nutidens øjne var arbejdstiden lang, om sommeren 12
timer, om vinteren 10 timer, mens der søn- og helligdage »kun« ar-
bejdedes 4 timer. Set med datidens øjne var det imidlertid en meget
normal arbejdsdag, der endog sluttede så tidligt som kl. 19. Af or-
densreglementet fremgår det dog, at man også arbejdede »frivilligt«
ud over disse 10-12 timer. Såfremt arbejderne nemlig ville anvende
fritimerne om søndagen og de andre dage til nyttig virksomhed, mod-
tog de herfor en godtgørelse, som blev udbetalt dem, når de forlod
anstalten. Det fremgår dog også af ordensreglementet, at hvis de ikke
frivilligt ville anvende fritimerne om hverdagen nyttigt, så skulle de
tvungne gøre det, og det uden godtgørelse. Det var altså så som så
med frivilligheden om hverdagen, i hvert fald gjaldt det om at stille
sig meget frivilligt an! Længere end til kl. 21 om aftenen arbejdede
man imidlertid ikke, for da skulle man ifølge ordensreglementet be-
give sig til sengs. Dette gav dog også en arbejdsdag på ialt 14 timer
om sommeren og 12 timer om vinteren, som var mere normalt end de
10-12 timer, som er nævnt ovenfor.

Kosten på arbejdsanstalten var særdeles solid, men set med nu-
tidens øjne meget fattig på protein og vitaminer. Morgenmaden, der
serveredes kl. 6 om sommeren og kl. 7 om vinteren, bestod af ca. 1/3
liter kogt og varm sødmælk med vand til at fortynde med efter be-
hag; hertil 1/2 pund rugbrød og ca. 6 gram smør. Ved aftensmaden
kl. 18 erstattedes mælken med 1/4 kande øl. Middagsmaden kl. 12 var
meget varieret!! søndag: oksekødsuppe med boller og kartofler, man-
dag og torsdag gule ærter med kartofler (om vinteren dog grønkål
med kartofler om torsdagen), tirsdag: hvede- eller boghvedegrød, ons-

dag: oksekødsuppe med melboller (rester fra tirsdag?), fredag som onsdag, men suppen var nu tilsat kartofler (melbollerne var ved at slippe op?), lørdag: sød hvedesuppe med eddike til. Denne menu blev gentaget uge efter uge.

Det var imidlertid ikke kun materielt, man sørgede for arbejderne; også åndelig føde beredtes der dem. Hver søndag skulle de nemlig

Arbejdsanstaltens ordensreglement.

1. Under intet hvilket som helst Paaskud maa Arbejderne erholde Taback eller Brændeviin.
2. Arbejderne udføre de Arbejder hvortil de blive anviste af Hverkenmesteren [!].
3. Arbejdstiden varer paa Hverdagene om Formiddagen Sommeren fra Klokken 6 til 12 og om Vinteren fra Klokken 8 til 12, og Vinter og Sommer om Eftermiddagen fra Klokken 1 til 7. Søn- og Festdage arbejdes derimod kun 4 Timer.
Dersom Arbejderne ville anvende Fritimerne om Søndagen og de andre Dage til nyttig Virksomhed, bliver det af dem i bemeldte Tid forrettede Arbejde godtgjort, og Beløbet af denne Godtgjørelse dem overleveret naar de forlade Stiftelsen. Ville de derimod ikke frivillig anvende Fritimerne om Hverdagene nyttig, saa skulle de uden Godtgjørelse tvungne gjøre det.
4. Arbejderne skal om Aftenen Klokken 9 begive sig til Sengs, efterat de have udluftet og feiet Arbejdsværelserne.
5. Naar Arbejderne om Morgenen er opstaaede, skal de i deres Sovekammer ordentlig vaske, kæmme og paaklæde sig.
6. En af Arbejderne skal, naar de om Morgenen ere opstaaede, udluften Sovekammerne, rede Sengene og feie Gulvene, alt efter en af Hverkenmesteren bestemt Orden.
7. De erholde hver Uge rent Linned, smaae Beskadigelser paa deres Klæder skal de selv reparere i deres Fritimer. Rekviriterne dertil udleverer Hverkenmesteren dem af Stiftelsens Inventarie.
8. Arbejderne afhente selv deres Spise i Kjøkkenet og fortære den paa deres Arbejdsværelser.
9. Arbejderne af begge Køn skal paa Søn- og Helligdage samtlig forsamles i Andagtsværelserne for at paahøre en af Dherer Stadspredikanteres eller af Hverkenmesteren holdende opbyggelse og der forholde dem rolig og sædelig.
10. Enhver som frivillig lader sig optage som Arbejder skal holde sig Stiftelsens Love efterrettelig, men kan forlade samme ved hver Uges Udgang, saafremt han beviisligen godtgjør at han kan ernære sig paa anden Maade.
11. Samtlige Arbejdere ere pligtige og tilholdne ubetinget at følge Hverkenmesterens befalinger. Vise de sig opsætsige eller begaa de andre Excesser saa blive de strax af Hverkenmesteren bragte i Forvaring, og derefter af Politimesteren, eller i Tilfælde denne er fraværende, af den Raadmand som fungerer for ham belagte med en efter Forseelsens Beskaffenhed passende Fængselsstraf.

Haderslev i Directionen for Arbejds Stiftelsen den 16. august 1838.

Der kendes ikke noget trykt Ordensreglement for arbejdsanstalt, men derimod flere håndskrevne i kast (i HBarck Acta XV B, bil 2). Dette er nok det mest autoritative, selv om det er uden undskrift, og selv om det er en dårlig oversættelse fra tysk; bemærk f. eks. at »der Werkmeister« er blevet til »Hverkenmesteren«. Dansksproget ordensreglement er nødvendigt, fordi klientellet på arbejdsanstalten var dansksproget, der rettere talte sønderjysk. K meget få forstod formodentlig ty eftersom der hovedsageligt var tale om de laveste sociale lag.

»Anna Stampes: Tosk, Tosk! wem der vil, uer ved e Sonnerbro, kan i tro, svære mængde godt kjøf!!« Tegning af Eduard Wassner, dateret 13. oktober 1869. Trommeslageren bekendtgør, at i denne uge slagter Daniel Sugel i Gåskærgade. Det viser, at motivet stammer fra Wassners barndom, idet Sugel blev borger i byen 1820.

samles og »påhøre en af d'herrer stadsprædikanter eller af værkme-
steren holden opbyggelse og dér forholde dem rolig og sædelig«. Det
var den moralske opdragelse, som her blev tilgodeset, og som pastor
Lautrup havde lagt så stor vægt på i sin begrundelse for anstaltens
oprettelse. Men det kunne nok være vanskeligt trods påbudet at få
arbejderne til at overvære disse andagter, og i juli 1842 gik man der-
for over til kun at holde andagt hver 14. dag. Der var dog også en del
sprogliche problemer ved disse andagtsøvelser, men man nåede frem til
en ordning, hvor pastor Lautrup talte på dansk, pastor Strodtmann
skiftevis på dansk og tysk, dog således at han læste op på dansk, men
talte på tysk. Det gav tre andagter på dansk for hver tysk/dansk, når
de to præster skiftedes. I 1846 udvidede man imidlertid disse andagts-
øvelser til igen at foregå hver søndag, og for indsamlede penge blev
der anskaffet et mindre orgel.

Det var dog langt fra alle, der lod sig forbedre, og viste arbejder-
ne sig opsætsige eller uefterrettelige, »så bliver de straks af værkme-
steren bragt i forvaring og derefter belagt med en efter forseelsens
beskaffenhed passende fængselsstraf af politimesteren«. Korporlig af-

straffelse skete undertiden også. I 1843 var Tobias Lysholm fra Åbenrå blevet dømt for tyveri og overfald og var derfor blevet anbragt i arbejdsanstalten. Han flygtede, men blev hurtigt pågrebet og igen indsat. I overværelse af anstaltens direktion blev det da meddelt ham, at han som straf »skulle tugtes med slag af ris«. Han satte sig imidlertid til modværge, greb en bordkniv og forsøgte at stikke den tilstedeværende politibetjent ned, da denne ville gribe fat i ham. Til sidst blev han dog overmandet og anbragt i fængslet.

Det blev almindeligt i løbet af 1840'erne også at modtage personer fra amtet, som fattigkommissionerne rundt omkring ønskede anbragt, såsom drankere, løsgængere og løse fruentimmere. Var man én gang blevet anbragt i fattiganstalten, eller havde man selv givet sig derind, hvilket også var muligt, var det vanskeligt at komme ud igen. Man måtte i hvert fald kunne dokumentere, at man havde fast arbejde og dermed var i stand til at ernære sig og sine. Der kendes en del eksempler på, at byens håndværksmestre udstedte erklæringer om, at de antog den og den person fra arbejdsanstalten i arbejde. Der er næppe tvivl om, at mestrene her fik en billig arbejdskraft, da de i arbejdsanstalten anbragte foretrak at leve for en nok så ussel løn frem for tilværelsen i arbejdsanstalten. I det hele taget er der næppe tvivl om, at de indsatte i arbejdsanstalten blev udnyttet som billig arbejdskraft. Et indlæg i Lyna fra marts 1846 viser dette:

»Med smerte har vi i den senere tid ofte set et individ med en mægtig stok i hånden drive en skare af fattige fra den herværende arbejdsanstalt, hvilke, som vi erfarer, udlejes til private, igennem gaderne. Ethvert medlidende hjerte må sandelig røres ved at se disse fattige, hvis brøde tildels kun består deri, at naturen har nægtet dem åndelige eller legemlige kræfter nok, til at kunne ernære sig selv, ført i procession næsten ligesom tyve og røvere i slaveriet, der på lignende måde føres til arbejde, og endnu mere fordærvelig er en sådan foranstaltning, eftersom de fattige, der behandles så hånligt, netop derved må tabe den sidste gnist af æresfølelse, de endnu måtte have«.

Det er i øvrigt et noget andet syn på de fattige og årsagen til deres fattigdom, som her kommer til udtryk, sammenlignet med det mere gængse, af pastor Lautrup fremførte.

At det ikke var med ens gode vilje, man opholdt sig i anstalten, men at det var nøden, der tvang en, viser følgende bønsskrift til borgmester Schrader fra juni 1840:

»I en ulykkelig stilling har undertegnede næret det håb at opnå en blidere skæbne. Det er endnu mit håb. I efteråret 1837 kom jeg som en Lazarus her til byen. I 1838 den 24. august gik jeg ind i arbejdsanstalten ligeledes her i byen. I 1839 den 15. januar gik jeg som udmattet og afkræftet derfra; dernæst samme år den 24. maj gik jeg atter som trængende frivillig derind for at få livets ophold. Da det nu er over et år som sidste gang mit ophold har varet i arbejdsanstalten, så udbeder jeg af Deres Højvelbårenhed, allernådigst at få en lille levevej, helst i det danske sprog i hvadsomhelst. Skulle denne min bøn og begæring mislykkes mig, må jeg i fremtiden ved at søge en friere stilling overlade alt til forsynets bestemmelse – underdanigst P. J. Jessen, Examinatus Juris og forhenværende forvalter«.

Et enestående udtryk for de fattige mening om den hjælp, man ydede dem, har vi i den smædevis, som ved et rent tilfælde er blevet bevareret til vor tid. I visen får alle medlemmer af spiseselskabet, eller spisekoteret, som det kaldes, deres besøg, og det er ikke blide ord der bruges. Personerne er i den rækkefølge, hvori de er nævnt, pastord. C. Lindenhans, købmand og senere til lige deputeret borger Peter Hior Lorenzen, købmand og deputeret borger Niels Johansen Julius, købmand og deputeret borger Han Nissen, bykasserer Chr. Th. Müller tobaksfabrikant og deputeret borger Matthias Hansen, købmand og rådmann Caspar Jürgensen, købmand og rådmann Matthias Musmann købmand og senere tillige rådmann J. C. Holm samt købmand og senere tillige deputeret borger Christoph Stuhr. Spiseselskabet stod selv uforstående overfor de fattiges utilfredshed, og pastor Lautrup skrev således i Lyna den 18. januar 1832 »for den ene er suppen for salt, for den anden for tyk, og for den tredje for tynd, en fjerde kalder portionen for lille og Gud må vide med hvilke latterlige udtryk en femte giver sig beklemt hjerte luft . . . Det er faktisk meget sørgeligt, hvis ikke de fattige i vor by er fyldt af taknemmelighed over deres velhavende og velgørende medbrøders anstrengelser«. Denne opfattelse og visen viser klart de dybe modsætninger, som lå bag.

Noter:

¹⁾ kedel, ²⁾ lomme, ³⁾ få, sjældne.

Og her er digt en Vise paa ny, Hvi vi bom bom
Og den er digt i Haderslev Bye,
Det er jo om det Spisekoteer,
Thi alle Folk de ære fleer. H. v. b. b.

Pastor *Lautrup* er den første Mand,
Han kogte Suppen med Forstand
Men Gud bedre os vore Tarme skreeg
Om Eftermiddag da Klokken slog 3.

Thi Fanden gall i Præstens Krop,
for fattige han suer op,
Han kogte Sup den var saa varm,
Gid den maatt svie i hans Tarm.

Borgmesteren er en herlig Mand,
Han tale efter Sind og Forstand
Han siger de Ærter ere saa god
en god Kehl¹⁾ Vand de nok kan taal.

Lorensen han udi en Hast
Lukkede Døren til saa fast
Mens de nu fik det gjort i Skik,
De Penge de putter i deres egen Fik.²⁾

Pastor *Lautrup* han forbyde vil,
At vi maa ej faa Brød dertil.
Den onde tordne og gahl i ham,
For fattige Folk han narre kan.

Hr. *Julius* siger det har ingen Nød,
de kan godt spise Sup' foruden Brød.
Derfor de faaer Kartoffler dertil,
Lad dem saa gjør dem saa gall de vil.

Hr. *Nissen* er en herlig Mand,
Han tøs de gjør de best de kan,
Derfor kommer de lidt Gevørtz deri,
For de vil gierne af med deres Krammeri.

Borgmesteren siger det er jo nok,
Giv dem kuns et krus udi deres Pott,
Deri kan de nok spis dem mæt,
Saa kand mand see den Karl er slet.

Det kogte Sup' det var saa klar,
Kartoflerne de vare saa rar,³⁾
De Klumper har de reent forglemt,
Gid deres Siel maatt blive beklemt.

De skal kuns tage dem lidt i Agt,
Thi fattige Folk er ei saa forsagt.
De skal snart høre et underligt Spil,
De snart ham paa Pelsen komme vil.

Pastor *Lautrup* er den første Mand,
Vi hannem jo vel træffe kan,
For Suppen han har kogt saa tynd,
Vi snart skal slaee ham døv og blind.

Borgmesteren vil vi spare lidt,
Vi tro dog ei han er saa skidt,
Han under os lidt Brød dertil,
Derfor vi ham lidt spare vil.

Forstander *Møller* er ogsaa med,
Han fattige Folk jo vil besnær.
Vi skal jo nok faa Karlen fat,
Om det skuld ogsaa skeep ved Nat.

Mathias Hansen er saa tyk og bred,
Han stoderer jo paa Skielmeri,
Han fattige Folk tit narre kan,
Derfor er han en herlig Mand.

Raadmand *Jørgensen* er ogsaa deri,
Han skulde staa de andre bie,
Det var jo Synd han skulde med,
For han dog ingen vil besnær.

Musmand er saa splittergall,
Han mener jo vi kuns det skall
Han skulde ogsaa tale med,
for de andre ere Kieldringer.

Hr. *Holm* han er saa lækker og smal,
derfor er han saa splittergall,
Han fattige Folk gerne ei gjøre godt,
Derfor bliver ham kuns Skam og Spot.

Stuer det er en herlig Mand,
Han snuer Tobak det best han kan,
Derfor skal han kjør i Sup,
at alle Klumper kan komme op.

Saa kan enhver vil vide saa,
Hvad det for Herrer være maa.
De stølper deres Kioler op,
saa kiører de i den prægtige Sup.

Nei her er Øvrighed i Bye,
Det var at ønske der kom ny,
fordi de gjør slet ingen Ret,
derfor vi kalder dem saa slet.

Den vise er endet, den er ikke næt,
Den som har digt den er ei Stodeert,
Den er nu om all Herrer i Byen,
Gid alle deres Rumper var sammensyet.

Der lyser en fortvivelse og håbløshed ud af dette brev, og skønt det er et enestående eksempel – det var næppe mange exam. jur.'er, der sad i arbejdsanstalten – rammer det uden tvivl ret præcist de følelser, som måtte røre sig i de mennesker, der blev anbragt under de – set med nutids øjne – umenneskelige vilkår, som man bød dem. Samtidig illustrerer det imidlertid også, hvor vanskeligt det var at slippe fri fra anstalten, når man én gang var kommet der.

Set fra tiggernes og de fattiges side kunne de midler, man her, som i så mange andre tilfælde, tog i anvendelse for at afhjælpe nøden kun opfattes som tvangsmidler. Spiseanstaltens oprettelse blev fulgt af en skærpet kurs over for tiggerne, hvor man søgte at fratage en stor del af de fattige en af deres få muligheder for at erhverve midler til livets opretholdelse, og arbejdsanstalten skulle tvinge dem, der ønskede at modtage fattighjælp, til at udføre et ofte meningsløst arbejde som betingelse for hjælp.

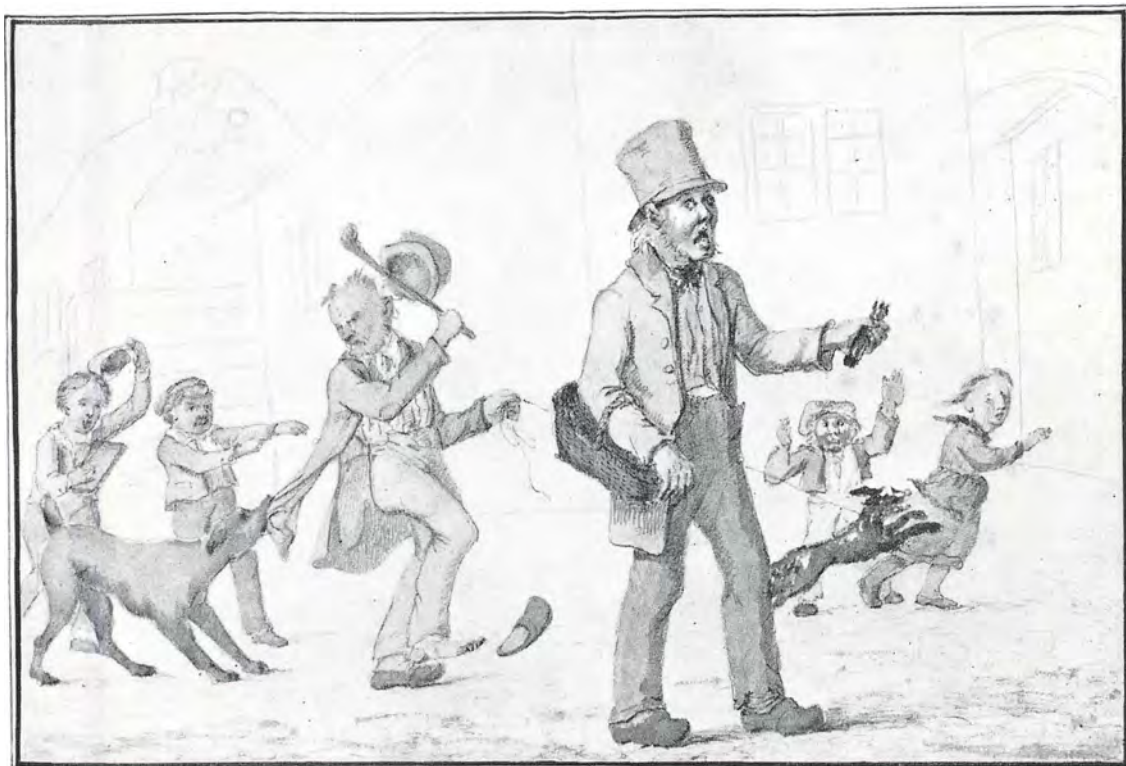
Hos de fattige affødte disse vilkår et grænseløst had til de mennesker, der selv sad i gode kår og nu forsøgte at råde bod på nøden. Dette had, som bl.a. kommer meget stærkt til udtryk i en smædevisse over hele »det Spisekoteer«, hvor selskabets medlemmer hver især får et ord med på vejen, har vi måske bedre forudsætninger for at forstå end disse velmenende mennesker, der vel følte en stærk trang til at afhjælpe nøden.

SYGEHUSE OG BØRNEASYL

Arbejdsanstalten omfattede som nævnt også et sygehus. At det fandtes i sammenhæng med en arbejdsanstalt for fattige hang sammen med, at også sygehuset primært kun var for de fattige. De velbjergede i samfundet lod deres syge pleje i hjemmet, og var dette ikke muligt, kunne syge mod betaling optages i sygehuset. Også her var det altså sådan, at der kun blev gjort noget for dem, der overhovedet ikke var i stand til at klare sig for egne midler. Sygehuset var ikke stort, men det var et betydeligt fremskridt i forhold til det tarvelige sygehus, som det afløste, og som også primært var for de fattige. Det lå i Præstegade, men herudover ved vi intet om det og dets indretning. Det nye sygehus rummede vel ca. 20 senge, og der var ansat en plejerske til den daglige overvågning af de syge. Tilsyn med sygehuset førte byens fysikus, dr. Karstens, og han rettede i marts 1839, et halvt år efter at sygehuset var taget i brug, en sønderlemmende kritik af sygehusets indretning og drift. Der manglede klare retningslinjer for, hvem der kunne optages på sygehuset, og der manglede et reglement for den daglige drift. Det havde ført til, at både personer fra arbejdsanstalten, kommunens fattige og privatpersoner, f.eks. tjenestefolk fra byen, var blevet anbragt i sygehuset uden hensyn til, om der var plads eller ej. Det havde medført overbelægning i løbet af ganske kort tid, og Karstens mente derfor, det var forkert at tro, at sygehuset var rummeligt nok til at tjene det dobbelte formål, dels at optage fattige og

Johann Heinrich Karstens, fø 1787, død 1863, læge i Haderslev 1819–1853. Maleri 1848 af Valentin Wassner, en bror til Eduard Wassner, som selv var gift med datter af Karstens.

»Rasmus Racker! Swaulstick? put æ Pæng i æ fick«. Tegning af Eduard Wassner, dateret 30. oktober 1869, men motivet stammer formodentlig fra hans barndom omkring 1830. Dette og billedet på side 239 illustrerer, hvorledes byens fattige måtte hutle sig igennem tilværelsen ved tilfældigt arbejde. Risikoen for at ryge ind i arbejdsanstalten var derfor stor.

dels at optage privatpersoner. Der var nemlig foruden badeværelse, ligværelse og værelse for plejersken, kun fem sygeværelser. Erfaringen havde vist, at der blandt patienterne, både dem fra arbejdsanstalten og de fattige, fandtes adskillige med fnat og syfilis, så der måtte reserveres to værelser, et for hvert køn, alene til disse tilfælde. Endvidere måtte der være to værelser til rekonvalescenter, dvs. de stærkt syge, og evt. smitsomme patienter måtte adskilles fra de lettere angrebne eller dem, som var i bedring. Kun ved at inddrage baderummet til sygestue kunne man derfor opnå det minimum af to værelser, et for hvert køn, som var nødvendigt for de stærkt syge eller smitsomme patienter. Disse trange forhold medførte imidlertid også, at der principielt ikke kunne optages patienter fra byen mod betaling, og at det i hvert fald kun kunne ske med fysikus' tilladelse, og kun såfremt det ikke medførte gener for de i forvejen indlagte patienter.

Et andet væsentligt problem var, at det uden videre var blevet tilladt alle byens seks-syv læger at behandle de af deres patienter, der var anbragt i sygehuset imod betaling. Det havde gang på gang ført til sammenstød mellem lægerne, f.eks. om der nu skulle være varmt

eller koldt i et sygeværelse, og til utålelige forhold for personalet, som modtog ordrer fra højre og venstre. Det måtte derfor være uomgængeligt nødvendigt, at kun den læge, der sammen med eller under tilsyn af fysikus var ansvarlig for sygehusets lægelige behandling, tog sig af de syge. Endvidere mente dr. Karstens, at man måtte ansætte en ny sygepasser, som skulle være en duelig, rolig og ordentlig person, og det måtte desuden pålægges gårdskarlen (!) efter omstændighederne at hjælpe til med forplejningen af de mandlige patienter.

Sygehuset var altså allerede for lille fra starten. Sparsommeligheden havde igen sejret over det, der var mest hensigtsmæssigt. Under dr. Karstens' ledelse er der imidlertid ikke tvivl om, at sygehuset kom til at fungere inden for de begrænsede rammer, som nu blev afstukket. Først i 1896 blev det afløst af et nyt sygehus, det i 1975 nedlagte medicinske sygehus.

At der i sygehuset ikke som planlagt kunne optages syge imod betaling, var selvfølgelig en væsentlig mangel. Syge, der ikke tilhørte de fattiges lag, var hermed udelukkende henvist til behandling i hjemmet, og der kunne naturligvis være tilfælde, f.eks. i forbindelse med stærkt smitsomme sygdomme eller ved operationer, hvor det var nødvendigt med indlæggelse på et sygehus.

Det blev der imidlertid i nogen grad rådet bod på få år senere, da der blev bygget endnu et sygehus i byen, men beliggende på amtets grund, lige uden for bygrænsen. Byens arbejdsanstalt og sygehus blev først og fremmest bygget for de midler, som kammerherreinde Christina Friderica von Holstein til Favrvrågård ved Christiansfeld i 1812 havde testamenteret til grundlæggelse af en institution i byen Haderslev og fælles for købstaden og Slotsgrunden, gennem hvilken det fælles vel skulle fremmes og fattigdommen formindskes. Ialt 9.000 rdl. havde hun testamenteret hertil, og da der var gået henved 25 år, før disse planer blev ført ud i livet, var kapitalen forøget til ca. 12.000 rdl.

Til en noget tilsvarende institution for Haderslev amt havde hun testamenteret 25.000 rdl., og allerede i 1811 havde amtsforvalter Hiort udkastet en detaljeret plan til en sådan anstalts indretning og drift, men også her varede det over 25 år, før denne anstalt blev bygget og trådte i funktion. Det var den til driften af anstalten nødvendige fond, der manglede, men den skabtes i løbet af de 25 år af de renter, som kapitalen afkastede. I 1837 overdroges det muremester Paul Christiansen at tegne og opføre sygehuset, som fik navnet »Christina Friderica Stiftung«. Da bygningen stod færdig i 1839, og der tillige var anskaffet inventar, var der 57.860 rbd. tilbage, som udgjorde den fond, for hvilken sygehuset skulle drives.

Også her var fysikus øverste lægelige autoritet, og han skulle daglig tilse de syge. I hans fravær var kirurgen hans stedfortræder, og ansættelsen af en uddannet kirurg viser, at sygehuset fra starten fungerede som kirurgisk hospital. Kirurgen fik fri bolig i stiftelsen, og stillingen krævede hele hans tid, mens fysikus havde sin praksis ved siden

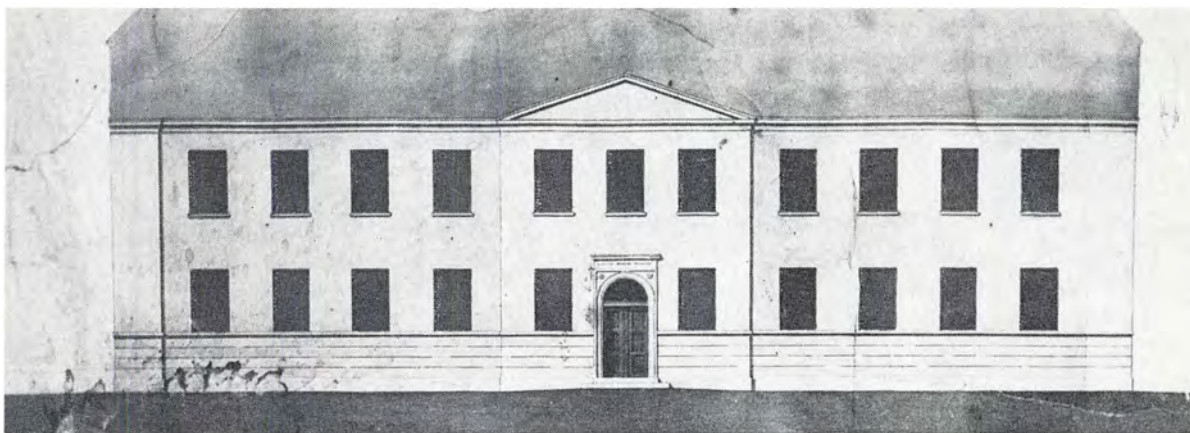

Fig. 1. Frontansigt af den nye Sygehusbygning, set fra den sydvestlige Side, som den skal se ud, naar den er færdig.

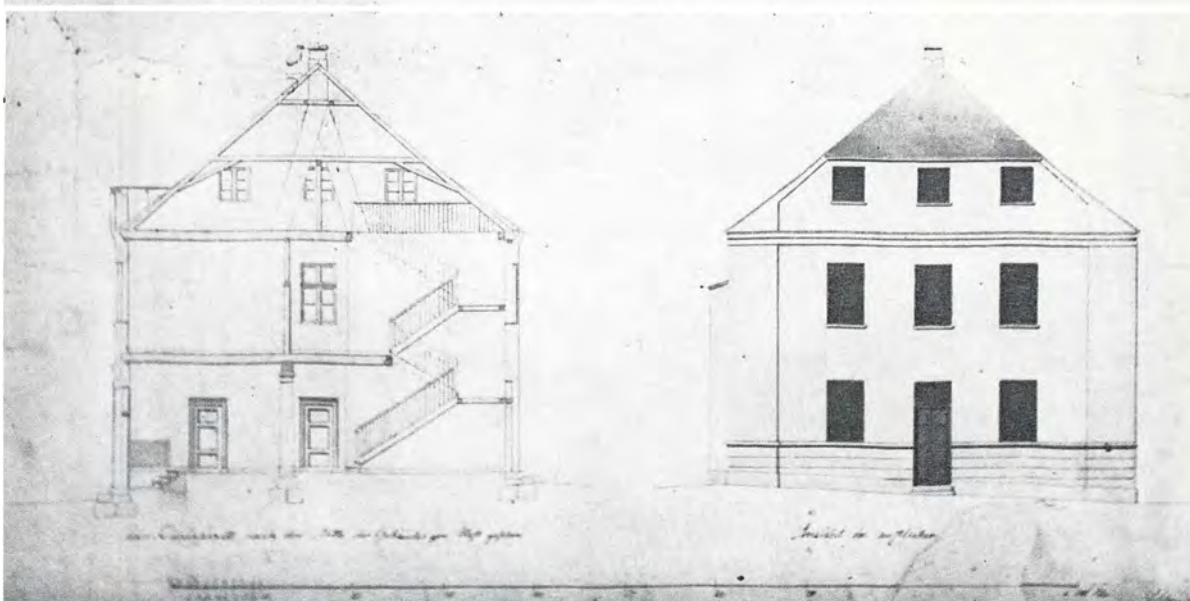

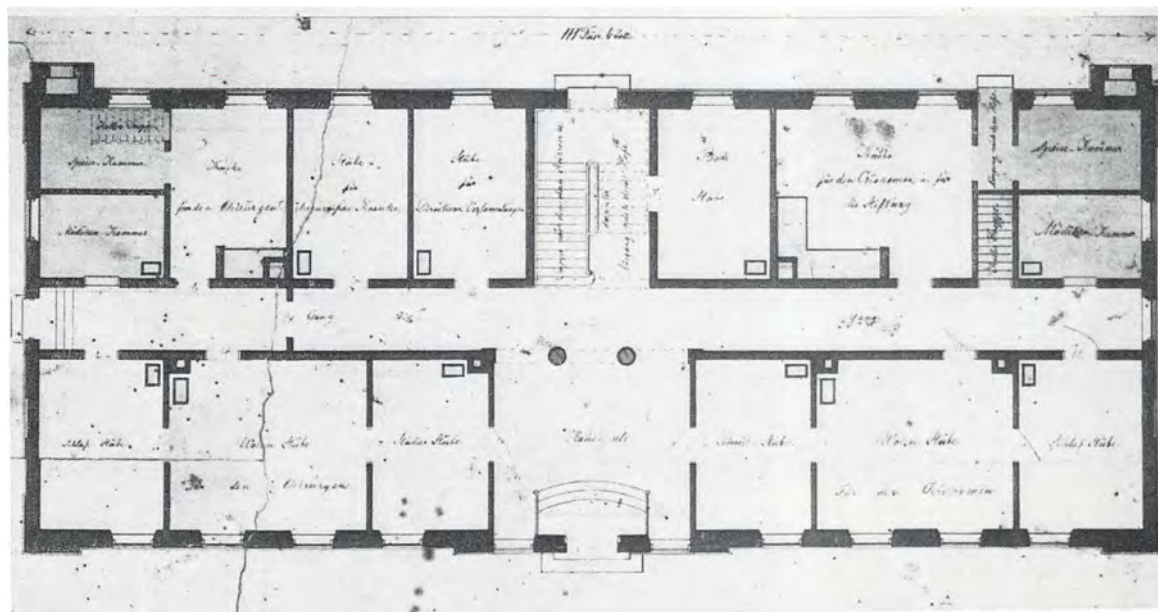
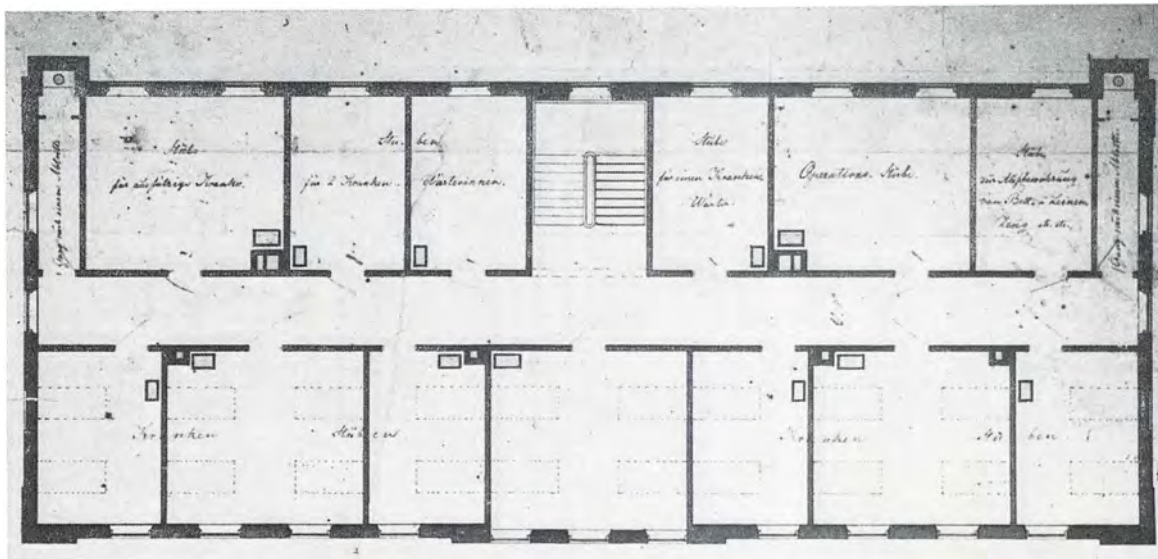
Fig. 2. Tværsnit af den nye Sygehusbygning, set fra den sydvestlige Side, som den skal se ud, naar den er færdig.

Fig. 3. Sideansigt af den nye Sygehusbygning, set fra den sydvestlige Side, som den skal se ud, naar den er færdig.

Architectural drawing of Christine Fre-
 rikke stiftelsen, opført 1838-39
 murermester Paul Christiansen.
 Bygningen er symmetrisk opbygget
 med hjørnelisener og et fremsprin-
 dende midterparti med trekant over.
 I første etage har den taget halvvalm. –
 Under opførelsen af bygningen var
 bejdstiden for murerne fra kl. 5
 orgen til kl. 8 aften.

af. Økonomens stilling var nogenlunde den samme som i arbejds-
 anstalten. Han skulle sørge for maden, holde rent overalt, passe de
 syge ved hjælp af sygepassere og sørge for belysning og opvarmning.
 Den øverste ledelse varetoges af en direktion, hvis formand var amt-
 manden, og som desuden bestod af provsten, de to amtsforvaltere,
 fysikus samt husfogeden i amtet.

Sygehuset skulle være et »Fattig-Syge-Forplejnings-Huus for Ha-
 derslev Amt«, og de, der optoges, måtte enten være fattige, eller kun-
 ne blive det på grund af sygdom. Udelukkede var ifølge stifterindens
 vilje »afsindige, syfilitiske og sådanne, som er angrebne af smitsomme
 sygdomme, og syge, hvis ulægelighed lægen finder utvivlsom eller
 højst sandsynlig«. Efter forholdene på byens sygehus at dømmes, synes
 hermed et stort antal syge at være udelukket fra behandling. – Der-
 som der var plads, kunne syge også optages imod betaling, og det har

vel også givet mulighed for optagelse af syge fra byen, selvom indlæggelse synes at have været en noget mere vanskelig procedure dengang end i dag.

Der var ialt 20 sengepladser, som alle lå på 1. sal og var fordelt på tre fire-sengsstuer og fire to-sengsstuer. Hver syg fik egen seng med alt, hvad dertil hørte, og »stuen bør tilbørlig varmes og oplyses og forsynes med de fornødne apparater til renlighed«, som der står i reglementet. Der er vel næppe tvivl om, at Christine Frederikke stiftelsen var betydelig mere rummeligt og praktisk indrettet end byens sygehus. Dette skyldtes først og fremmest, at der var flere penge

*rundplan af Christine Frederikke
iftelsen. I stueetagen er der bolig
for kirurgen og økonomen, direk-
tionsværelse og køkken for hele stif-
telsen. På første sal findes syv syge-
værelser mod syd, og mod nord bl.
værelser for sygeplejersker, ope-
rationsstue og linnedrum samt to
Abtritte».*

til rådighed. Man kunne derfor bygge i to etager, hvilket gav mere plads til de rum, der var nødvendige på et sygehus ud over sygevær-
relserne. Byens sygehus var kun i en etage, og bygningen var desuden
meget mindre i grundareal. Dette skyldtes først og fremmest, at
der for de betydeligt færre midler, man havde til rådighed, også skulle
bygges en arbejdsanstalt.

Syge og fattige drog man omsorg for med disse institutioner, men
også børnene under den skolepligtige alder tog man sig af, og her var
det igen pastor Lautrup, der sammen med byens læger var blandt
initiativtagerne. Et såkaldt asylselskab blev stiftet den 19. august 1840
og drev fra 2. november samme år et asyl, der fik til huse hos en enke
i Jomfrugang. Af den første årsberetning fremgår det klart, at asylet
først og fremmest var beregnet for de lavere klassers børn. Det var
tænkt som

»en dannelsesanstalt for fattige, ofte forsømte eller ligefrem vanrøgtede børn,
der her skal lægge grunden til deres fremtidige lykke, som her skal indsamle
fromhedens og dydens herlige lære, som her skal ledes frem til sædelig vandel,
og som her skal lære den sande brug af den herlige ungdomstid, der desværre
så ofte på grund af sørgeligt misbrug bliver en grav for den fremtidige livs-
lykke«.

De lejede lokaler viste sig meget hurtigt for små, da man allerede
den første vinter nåede op på 32 børn, der besøgte asylet. De lærte
her bogstaverne at kende, ja endog at læse, de lærte at tælle til 100,
både på dansk og på tysk, og de lærte at strikke. En række af borger-
skabets damer besøgte flittigt asylet og sørgede for, at børnene fik
ordentligt tøj, igen et vidnesbyrd om, at det først og fremmest var de
fattige familiers børn, der kom her. En status 1846 over selskabets
hidtidige virksomhed meddeler, at antallet af børn da var 56, og at
ialt 207 børn i løbet af de forløbne seks år havde besøgt asylet. Af
asylet var i de forløbne år udskilt en sy- og strikkeskole, der omfattede
30 piger, og hvis nytte først og fremmest lå i den gunstige virkning,
den havde for »fremtidens tjenende klasse«.

Trods pastor Lautrups idealistiske tanke om den moralske opdra-
gelse af disse børn som asylets hovedformål, er der næppe tvivl om,
at dette private asylselskabs væsentligste og primære sigte var at hin-
dre, at børnene blev drevet ud i eller af forældrene blev udnyttet til
tiggeri. At hindre tiggeriet var det helt klare formål for disse års mere
eller mindre private initiativer på socialforsorgens område. Der er
næppe tvivl om, at dette med de mange forskelligartede initiativer
lykkedes i vid udstrækning, men nøden og elendigheden blev næppe
mindre af den grund, trådte måske blot mindre tydeligt og åbenlyst
frem.

Byen i hverdag og fest

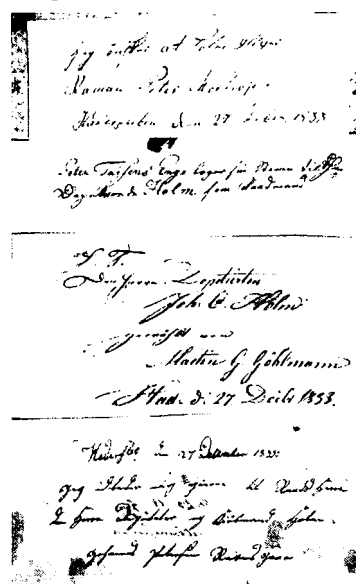
DET NYE BYSTYRE

Sammenlægningen af købstaden og Slotsgrunden i 1834 betød, at ét bysamfund nu udgjorde én kommune. I et tidligere afsnit er omtalt de følger af skattemæssig art, som det havde haft, og som var af nok så væsentlig betydning for den enkelte. På lang sigt betød sammenlægningen imidlertid afslutningen på de stridigheder og modsætninger, der havde hersket i så mange år, ja århundreder igennem, og som gang på gang var tilspidset i voldsomme sammenstød angående fordeling af fælles udgifter.

Sammenlægningsregulativets § 17 bestemte, at fire af de 16 deputerede borgere i købstaden skulle gå af, ligesom også Slotsgrundens fire såkaldte forstandere skulle nedlægge deres embeder. Af samtlige på Slotsgrunden bosatte familiefædre med grundejendom skulle der i stedet vælges fire deputerede borgere, som indtrådte i deputeretkollegiet. På samme måde skulle de samme personer vælge en fjerde rådmand, der skulle indtræde i magistraten. Der gaves altså her de besiddende borgere ret til at vælge deres egne repræsentanter, hvilket var noget ganske usædvanligt, og det understregedes da også i regulativet, at senere vakancer inden for såvel magistrat som deputeretkollegium skulle besættes på den hidtidige måde, dvs. ved at magistraten udpegede de nye medlemmer.

Valget af deputerede borgere blev afholdt den 21. januar 1834. Valgret havde 131 borgere, og heraf stemte 96. Valgt blev købmand Anton Wassner med 94 stemmer, købmand Christoph Stuhr med 91 stemmer, købmand Claus Petersen med 84 stemmer og skræddermester U. Jepsen med 64 stemmer. Valget af rådmand havde fundet sted den 27. december 1833; valgt blev her købmand J. C. Holm. Det var de tidligere Slotsgrund-deputerede, der blev valgt, fordi der i forvejen var enighed om, hvem der skulle vælges, således som sædvane var dengang. Af det gamle deputeretkollegium udtrådte gæstgiver Niels Erichsen, tømremester Andreas Bertelsen, farver Claus Nissen og købmand C. A. Petersen, der blev rådmand i 1840. Det er vel sket dels frivilligt, idet Niels Erichsen havde siddet i 22, C. A. Petersen i 19 år, dels ved lodtrækning. Magistraten bestod herefter af borgmesteren A. C. Lindenhan, bysekretæren L. F. W. Schrader og de tre købmænd M. Mussmann, Caspar Jürgensen og J. C. Holm (det tredje rådmandsembede havde været ubesat siden 1819), mens deputeretkollegiet bestod af 7 købmænd, 1 tobaksfabrikant, 1 gæstgiver, 1

Stemmesedler fra rådmandsvalg, december 1833. Af stemmesedler er ca. halvdelen skrevet på dans. undertiden ikke helt fejlfrit, som eks. her »raman« for rådman, »enge« for enke og »væller« for vælger.

møller og 6 håndværksmestre. Købmændene stod således stærkt i begge kollegier, og må vel med de valg, der her var sket, siges at være styrket.

De stærke modsætninger mellem købstadens og Slotsgrundens myndigheder, især under arbejdet med sammenlægningen, kunne vel nok give anledning til fortsat misstemning mellem de to parter, også efter sammenlægningen. Det er der imidlertid intet, der tyder på. Købmand J. C. Holm trådte ind i magistraten som fjerde rådmand, og de nyvalgte deputerede borgere fra Slotsgrunden blev optaget i deputeretkollegiet, uden at noget modsætningsforhold kan konstateres i de følgende år. En del af de deputerede borgere havde jo også allerede i flere år arbejdet sammen i Havneselskabet, som netop over for myndighederne havde anført, at der intet modsætningsforhold herskede mellem selskabets medlemmer fra Slotsgrunden og fra købstaden. Der var da heller ingen i de nye organer, som plejede særinteresser, men man trak på samme hammel og løste i de følgende år en række opgaver til fælles gavn. Man tilhørte jo også nogenlunde samme sociale gruppe.

I øvrigt skete der ingen ændringer i forholdet mellem magistratens og deputeretkollegiets kompetence. Det hedder således i regulativets § 21, at »magistraten tilkommer, således som hidtil over den nuværende by, fra 1. januar 1834 af at regne jurisdictionen i civile og criminelle sager over det forenede købstedgebet . . . så og politiopsynet«. Deputeretkollegiets kompetence er ikke omtalt i regulativet, men var som hidtil indseende og kontrol med økonomiske sager. Budgetlægning, skatteudskrivning og udgifters afholdelse skulle som hidtil ske i samråd mellem magistrat og deputeretkollegium.

Byens personale forøgedes ikke i forbindelse med sammenlægningen. Det bestod i 1834 af borgmesteren, bysekretæren og bykassereren som det overordnede personale, og af underordnet personale var der retstjener A. Larsen, polititjener Rasmus Mortensen, der havde været ansat på Slotsgrunden og nu blev ansat som overpolitibetjent i den sammenlagte købstad, samt de fire bytjenere eller underpolitibetjente. Heraf fungerede de to som trommeslagere, dvs. at de med trommer gik rundt i byen og annoncerede, hvad myndighederne måtte have af meddelelser til byens indbyggere. Også private kunne – naturligvis imod betaling – anvende dem som annoncører af f.eks. billige varer. Over kommunens regnskaber blev der endvidere ydet forskellige godtgørelser, bl.a. til provst Strodtmann, til fysikus Karstens, til bymusikus Jacobsen, til organist Hansen, der fik 12 rdl. for at ringe med politiklokken (!) samt til byjordemoderen, dvs. den jordemoder, der var udnævnt af byen som den øverste jordemoder i byen, og som skulle føre en vis kontrol med byens øvrige jordemødre. Af byens øvrige personale blev skorstensfejeren aflønnet over brandkasseregnskabet og skolelærerne, ialt fem, over skolekassen.

Dette personale forøgedes ikke synderligt i årene frem til 1848. Kun af politikvæsenets personale skete der en udvidelse i forbindelse

Johannes Holm

Købstadens Råd
Dag den 6. 1834.

Johannes Holm

Johannes Holm

Johannes Holm

Johannes Holm

Johannes Holm

Johannes Holm

med indførelsen af den såkaldte politiskat. I juli 1835 indsendte magistraten en ansøgning herom til den slesvig-holstenske provinsial-regering. I begrundelsen for ansøgningen hedder det bl.a., at byens fire bytjenere hverken havde ro dag eller nat, da de to fungerede som underpolitibetjente, de to andre som trommeslagere om dagen, mens de alle var natvægtere om natten. Hertil kom, at de to daværende trommeslagere i den grad var forfaldne til drikkeri, at magistraten havde været nødsaget til at afskedige dem. Man ønskede derfor nu, at der som medhjælpere for polititjeneren skulle ansættes to bytjenere, hvis arbejde alene skulle bestå i at være til stede ved auktioner og andre forretninger og især være polititjeneren behjælpelig på enhver måde. Endvidere skulle der ansættes 12 natvægtere, hvoraf de seks skulle afløse de andre seks den halve nat, samt endvidere fire reservenatvægtere. Nogen trommeslager skulle der ikke ansættes. Man ville her klare sig med at finde egnede personer, når der var brug herfor.

Med hensyn til aflønningen af dette personale foreslog magistraten, at bytjenernes indsamling af løn hos borgerne nu hørte op (en del af disse penge gik til politimesteren), og at de lønnedes helt over politikassen. Deres løn skulle sættes op fra 2 til 4 mark ugentlig og natvægterne skulle have $1\frac{1}{2}$ mark ugentlig. Dette ville imidlertid forøge udgifterne til politivæsenet ganske betydeligt, og selvom man få måneder forinden havde erklæret, at en særlig politiskat var unødvendig, så ønskede man den nu indført. Den skulle imidlertid ikke knyttes til grundskatten, dvs. betales af grundejerne alene, men skulle være en personlig skat. Over politikassen skulle for fremtiden alle udgifter vedrørende lønninger til politi- og retspersonale samt til politi- og retsvæsen iøvrigt afholdes, og man anslog de samlede udgifter til ialt ca. 760 rdl.

Politikassen blev oprettet, og politivæsenet ændret i overensstemmelse med det af magistraten foreslåede. Udgifterne blev imidlertid betydeligt højere, men det skyldtes især, at driften af den gadebelysning, som i årene 1835–37 blev gennemført for en betydelig testamentarisk gave, blev afholdt over politikassen. Som følge heraf blev politiskatten fra 1838 udskrevet med ca. 1000 rdl., og den forøgede herved borgernes samlede skattebyrde med ca. $7\frac{1}{2}$ %.

Nyordningen i forbindelse med personalet var uden tvivl en forbedring, eftersom det nu var muligt for bytjenerne dels at overkomme deres job rent fysisk dels at leve nogenlunde af det, da de kunne regne med en helt fast løn. Natvægternes løn var imidlertid for lav, og der opstod i 1840'erne problemer med at få kvalificerede folk til dette job, ligesom det også på ny begyndte at knibe for bytjenerne at overkomme arbejdet.

Kortskitse over byen, udarbejdet 1833 af landmåler P. J. Petersen i forbindelse med sammenlægning af kommissionens arbejde. Den pantedede linje angiver den gamle grænse mellem købstad og Slotgrund. Endvidere er Slotsgrunderhuse markeret med sort, byens huse med gråt (på originalkortet med rødt). Den fuldt optrukne linje, betegnet med a, er den sammenlagte bys nye grænser, og det bemærkes her, at den ubebyggede del af Nafet ikke er lagt under byen; de forblev under amtet, indtil den efter landsenerregimentets flytning i 1842 blev inkorporeret i byen. Selve Skibbroen hørte under Havneselekrets jurisdiktion, således som det fremgår af kortet side 191. Man ser endvidere af kortet, hvorledes markerne rundt om byen var forpagtet bort til forskellige borgere. Ved sammenligning med Lunds kort 1800 side 99 fremgår det især, at der i den mellemliggende tid er opført en del huse i Nørregades nordende og ved Gammelting.

HANDVÆRKERNE OG LAVENE

En af byens største skræddermestre i 1830'erne og 40'erne var Ulrich Jepsen, der boede i Slagtergade 54 og ved folketællingen 1835 havde fire svende, to lædrengene samt en pige i sin tjeneste. Hans søn Ulrich Anton Jepsen (senere kaldt Ipsen) har givet en længere skildring af sin barndom i Haderslev i 1830'erne. Heri indgår også en skildring af, hvordan en almindelig dag forløb i hans barndomshjem, en skildring, som sikkert er typisk for en lang række af de bedrestillede håndværksmestre, selvom erindringerne dog også har lagt et noget rosenrødt skær over den. Den bringes her i sin helhed:

»De, der om morgenen først måtte ud af fjerene, var pigen og drengene, nemlig kl. 5½, og jeg ved ikke et eneste eksempel på, at man forsov sig, og når der endelig var kommet ild og lys i huset, gik arbejdet rask fra hånden, så at, når den ældste dreng præcis kl. 6 vækkede svendene, var værkstedet gjort rent, alting bragt på sin rette plads, fyr (om vinteren) i kakkelovnen og på skorstenen til pressejernene, af hvilke der altid lå to, og når det behøvedes, tre stykker i ilden. Drengen, der kaldte på svendene, henvendte sig samvittighedsfuldt til hver enkelt og gik ikke fra sengen, før vedkommende var vågen. Svendenes toilette, der i regelen var hurtig besørget, blev foretaget under åben himmel i gårdsrummet og i dårligt vejr i et udhus, hvor der i forvejen var henstillet to små træbaljer med rent vand; inden kl. 6¼ var alle mand på værkstedsbordet, og på samme tid var pigen med den varme morgenthe og smørrebrød ligeledes på pletten.

I det hele taget blev tidsinddelingen fra begge sider overholdt med stor samvittighedsfuldhed, hvilket var en naturlig følge af, at svendene betalt pr. uge á 6 dage á 14 timer, fra 6 til 9 med en time til middag. Den ældste svend var »provisor«, og han havde det fra både mesterens og svendenes side anerkendt hverv at påse, at værkstedsordningen ikke blev krænket, og jeg har aldrig senere i livet truffet på noget af lignende art, som gik mere støt og uforstyrreligt end den mekanisme, der virkede i denne lille verden. Engang eller måske to, kan jeg mindes, at der opstod uenighed, der truede med at gå over til håndgribeligheder, men i begge tilfælde gjorde provisoren sin myndighed gældende på en eftertrykkelig måde, og den blev da også straks respekteret, ligesom den blev det på alle andre områder, hvor den efter vedtagne regler skulle bringes i anvendelse. Således f. eks. når det måtte antages, at en svend var faldet i søvn igen efter at være blevet vækket; provisoren beordrede da drengen op for at kalde påny. Overhovedet var det en æressag for provisoren med upartiskhed at våge over mesterens så vel som over svendenes interesser og rettigheder.

Kl. 9 blev frokosten, der indtoges under arbejdet, bragt ind i værkstedet, og kl. 12 præcis blev der kaldt til middag, efter hvilken der fulgte en times hvile for hele mandskabet, både svende og drenge. I godt vejr blev denne fritid tilbragt i haven med, hvad der tilbød sig, skydning med vore to små pistoler, klatren i træerne, evolutioner på græsplænen, sneboldkamp eller lignende. I dårligt vejr læstes, luredes eller smøgedes en pipe tobak. Under arbejdet blev der aldrig røget. Jeg vil her på dette sted notere som noget, der nu næsten forundrer mig, at der næsten altid herskede en uforstyrrelig glad og humoristisk stemning i det lille samfund i værkstedet, hvilket jeg antager havde sin grund i det regelmæssige, rolige arbejde. I haven legedes der på glad, barnlig vis, og i værkstedet forkortede sang, fortællinger og samtaler arbejdstiden, så den ikke faldt så lang, som man skulle tro. Arbejdet blev da heller aldrig forceret synderligt, da der intet akkordarbejde fandt sted, og det var derfor ikke anstrengende, mens det dog gik ærligt, jævnt og støt.

Kaffen kl. 2 og aftensmaden kl. 6 nødtes under arbejdet, og forøvrigt fik hver svend en snaps til frokost og aftensmaden og en flaske øl daglig, hvilken sidste kunne forlanges udleveret når som helst, og når den ikke var blevet forlangt før, fulgte den med aftensmaden. Endelig på slaget 9 var den lange

arbejdsdag til ende, lang var den tilvisse, men såvidt jeg mindes, blev dette aldrig beklaget. Overanstrengt sig havde man som sagt ikke og arbejdets stille beskaffenhed tillod indbyrdes underholdning. I den travleste tid blev der ofte arbejdet om søndagen til middag og om hverdagen til kl. 10 aften, hvilket altid var velset af svendene på grund af den deraf flydende ekstrafortjeneste«.

Ulrik Ipsen fortæller endvidere, at 1830'erne var det gamle lavsværens sidste blomstringsperiode. 1840'erne og 1850'erne bragte en opløsning af mange gamle skikke, og tidens liberale strømninger var også imod de gamle lavsmonopoler. Det var især svendene, der bevarede og overholdt de gamle skikke, fortæller Ipsen:

»Således f. eks. blev anskaffelsen af et nyt flag eller skilt fejret, ikke alene med festligheder inden døre, men også ved at den nye genstand i højtideligt optog blev båret rundt i byen og præsenteret foran de andre broderskabers herberger, hvor der da blev holdt taler, råbt hurra og trakteret. Noget lignende fandt sted ved flytning af herberget, i hvilket tilfælde både skilt og fane ligeledes præsenteredes for kammeraterne i de andre fag, på samme måde som oven for anført. Sådant foregik da ved helt festlige optog gennem hele byen fra det ene lavs forsamlingshus (herberge), til det andet. Hver deltager bar da gerne et eller andet emblem, der henviste til vedkommende fag, f. eks. en høvl, en murske eller lignende. Jeg mindes således engang, da snedkersvendene havde fået et nyt herbergsskilt, at hele byens befolkning var på benene for at tage del i og fejre denne vigtige begivenhed«.

Også de udlærte lærlinges optagelse i svendenes broderskab var en handling, der foregik under iagttagelse af ganske bestemte ceremonier, hvor aspiranterne foran den åbne lade – en sirlig mahognikasse, hvori broderskabets fælles værdisager, protokoller, velkomsten (en sølvpokal) osv. blev opbevaret – fik forelæst, hvad der sømmede sig for en »zünftig« svend.

Lavsvæsenet var imidlertid ved at gå i forfald, og regeringens kontrol med lavene var voksende. Man ønskede først og fremmest at lempe lavsartiklernes strenge og ofte vilkårlige bestemmelser og dermed at hindre de misbrug, som lavene ofte gjorde sig skyld i. Magistraten i Haderslev var derfor helt i overensstemmelse med regeringen, da den i 1831 havde afslået en ansøgning fra tre urmagere i byen om, at det blev forbudt en fjerde urmager at holde svende og lærlinge, med den begrundelse, at urmagerhåndværket var frit i Haderslev, og at der intet lav fandtes. På den anden side kunne man godt anbefale oprettelse af nye lav. I 1834 ansøgte 11 sadelmagere i byen om tilladelse til at danne et lav med den begrundelse, at sadelmagerne »med deres arbejder har udmærket sig på en sådan måde, at deres produkter, især deres arbejder på de vogne, der fabrikeres i byen, har nået et ry så vidt og bredt«, at det ville skade ikke alene sadelmagerne, men også deres ry for kvalitet, hvis ikke-faglærte gav sig af med sadelmagerarbejde. Magistraten anbefalede over for regeringen, at der dannedes et lav, og det blev da også tilladt sadelmagerne at indgå i et lav, såfremt de ikke agtede gennem lavsbestemmelserne at holde andre kvalificerede ude fra sadelmagererhvervet. I 1839 gav man endvidere tilladelse til oprettelse af et tømmerlav, men

Tabel 39. Social inddeling 1835.

			Beskæftigede	Antal forsørgede	I alt	Procentvis fordeling	
						÷ uangivet	
Overklasse og højere middelklasse	1	Højerestående embedsmænd	31	119	150	2,6	} 32,8
		Akademikere (læger og advokater)	10	32	42	0,7	
		Officerer og embedsmænd ved militæret	33	89	122	2,1	
		Købmænd, fabrik., apotekere	58	218	276	4,8	
						10,7	
Lavere middelklasse	1-2	Gæstgivere og brændere med tjenestefolk	47	144	191	3,3	} 17,8
		Håndværksmestre med tj.folk	232	729	961	16,8	
		Handlende (÷ købm.) m. tj. f.	17	50	67	1,2	
						22,1	
Øvre underklasse	2-3	Lavere embedsmænd	17	40	57	1,0	} 5,3
		Ikke akad. i liberale erhverv	38	55	93	1,6	
		Pensionister og rentiers	80	61	141	2,5	
Lavere underklasse	3-4	Landbrug, søfart og fiskeri	39	108	147	2,6	} 12,5
		Håndværkere uden tjenestefolk	96	266	362	6,3	
		Kroværter, vognmænd o. lign. uden tjenestefolk	23	66	89	1,6	
		Høkere og andre småhandlende	28	59	87	1,5	
						17,8	
Lavere underklasse	3-4	Svende med eget hjem	60	174	234	4,1	} 25,2
		Svende og lærl. hos mester	511		511	8,9	
		Andre tjenestefolk hos mester	638		638	11,1	
						25,2	
						49,4	
Lavere underklasse	4	Menige	89	25	114	2,0	} 24,2
		Daglejere	118	260	378	6,6	
		Syersker, vaskekoner o. l.	115	58	173	3,0	
		Fattige	278	386	664	11,6	
i alt uangivet			2558	2939	5497	95,9	100,0
Byen i alt					248	4,1	
					5745	100,0	

Kilde: Folketællingen 1835, jfr. tabel 1.

Note: Inden for alle grupper er de personer (+ familie) udtaget, som anføres som fattige. Derfor er gruppen fattige større end i tabel 9, jfr. tabel 37, som anfører, inden for hvilke grupper disse fattige findes. Da gruppen fattige altså er større end i tabel 9, bliver dermed også den samlede underklasse større end anført i tabel 11.

Tabellen er bygget op på samme måde og efter samme kriterier, som tabel 8 side 38, der viser den sociale inddeling 1803. Ved en sammenligning af de to tabeller fremgår det, at der inden for de enkelte klasser er sket ret små forskudninger, men at underklassen som helhed dog procentvis er vokset på bekostning af de øvrige klasser. Det skyldes dog til dels, at alle de mange personer, der er anført som fattige i folketællingslisterne, i denne tabel er samlet under »fattige« uanset deres erhverv, hvorved denne gruppe bliver meget stor i forhold til i 1803. Det illustrerer den usikkerhed, der knytter sig til begrebet fattig, men på den anden side rammer listen her dog nok de virkelige forhold mere præcist end listen 1803.

her med det klare forbehold, at regeringen forbeholdt sig ret til at ændre ved eller helt ophæve lavsvæsenet.

Det var dog først og fremmest de lukkede lav, der var størst utilfredshed med. Af dem var der som nævnt i Haderslev seks. Et af dem var slagternes lav, og mellem det og myndighederne kom det ofte til

sammenstød. Lavet hævdede nemlig, at der ifølge lavsbestemmelserne til stadighed kun måtte være seks mestre og en frimester i byen. En lang række slagtersvende havde i årenes løb søgt om tilladelse til at slå sig ned i byen som frimestre. I en del tilfælde fulgte myndighederne lavet og afviste, men i flere tilfælde gik man imod lavet og gav koncession. I slagternes tilfælde kan vi klart fastslå, at der var tale om brødnid. Slagterne hørte til de mest velhavende blandt byens håndværkere, og byen var rigelig stor til, at mere end syv mestre kunne leve af dette håndværk. Men irriterende har det naturligvis været for lavsmestrene, når en dygtig mand ønskede koncession, således som det var tilfældet med slagter Daniel Sugel, hvis virksomhed lavet i 1819 på alle måder, men forgæves havde søgt at få standset.

I 1835 fandt to slagtere, der stod uden for lavet, ud af, at patentet fra 1722 om, at der kun måtte være seks slagtere i byen, rummede en bestemmelse om, at også andre måtte sælge kød i byen fra Mikkelsdag (29. september) til Mortensdag (11. november). Formålet hermed var, at de fattige og småborgerne i byen skulle have mulighed for at forsyne sig billigt med kød med henblik på den kommende vinter.

I halvanden måned solgte de på denne måde billigt kød, og ved Mikkelsdag vedtog de at slutte salget med at slagte en god, sund ko og uddele den gratis blandt byens allerfattigste, og de tilføjede: »Vi ved vel, at også dette skridt forslår kun lidt for at afhjælpe armodens trang, men vi formår denne gang ikke at udrette mere«. Ialt 130 fattige familier fik del i denne køduddeling. Året efter gentog de to slagtere, J. Sørensen Lund og H. Rønfeld succesen, og der er næppe tvivl om, at de virkelig har formået at påføre lavsmestrene konkurrence.

I 1835 havde regeringen planer om helt at ophæve lavsvæsenet, og afkrævede i den anledning de lokale myndigheder erklæringer om, hvorledes de uregelmæssigheder, der da fandtes i udøvelsen af håndværket, bedst kunne afhjælpes. Magistraten i Haderslev mente, at lavene gav en betydelig sikkerhed for, at kun de håndværkere, som var i besiddelse af den nødvendige færdighed, kom til at udøve håndværket. På den anden side var det en ulempe, at lavene kunne misbruge deres rettigheder og udelukke ellers duelige håndværkere.

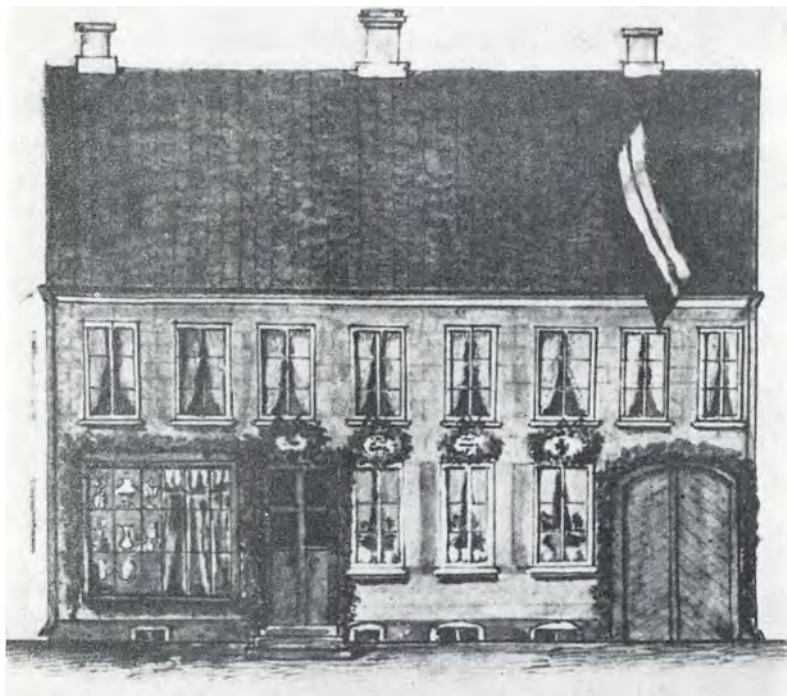
Det var derfor især de lukkede lav, som magistraten fandt utålelige. Magistratens konklusion var, at alle håndværkere fremtidig burde gennemgå de lovbestemte læreår, svendeår og vandreår for derefter at aflægge prøve på duelighed ved at udfærdige et godkendt mesterstykke. Derefter skulle de kunne udøve deres håndværk uden hensyn til, om der fandtes et åbent eller lukket lav eller slet intet lav, og de skulle være berettigede til at antage lærlinge og svende. Mesterstykket skulle ikke længere prøves af hele lavet, men blot af to dygtige mestre, som skulle udpeges af øvrigheden, og som i dennes nærværelse skulle besigtige og bedømme arbejdet. Når mesterstykket derefter var antaget, skulle der meddeles den nye mester et magistratsdekret, hvorfor der skulle betales et nærmere fastsat gebyr, mens

alt smovseri, som hidtil havde været sædvane, når en svend blev mester, skulle være forbudt. Den nye mester skulle endvidere være pligtig til at erhverve borgerskab.

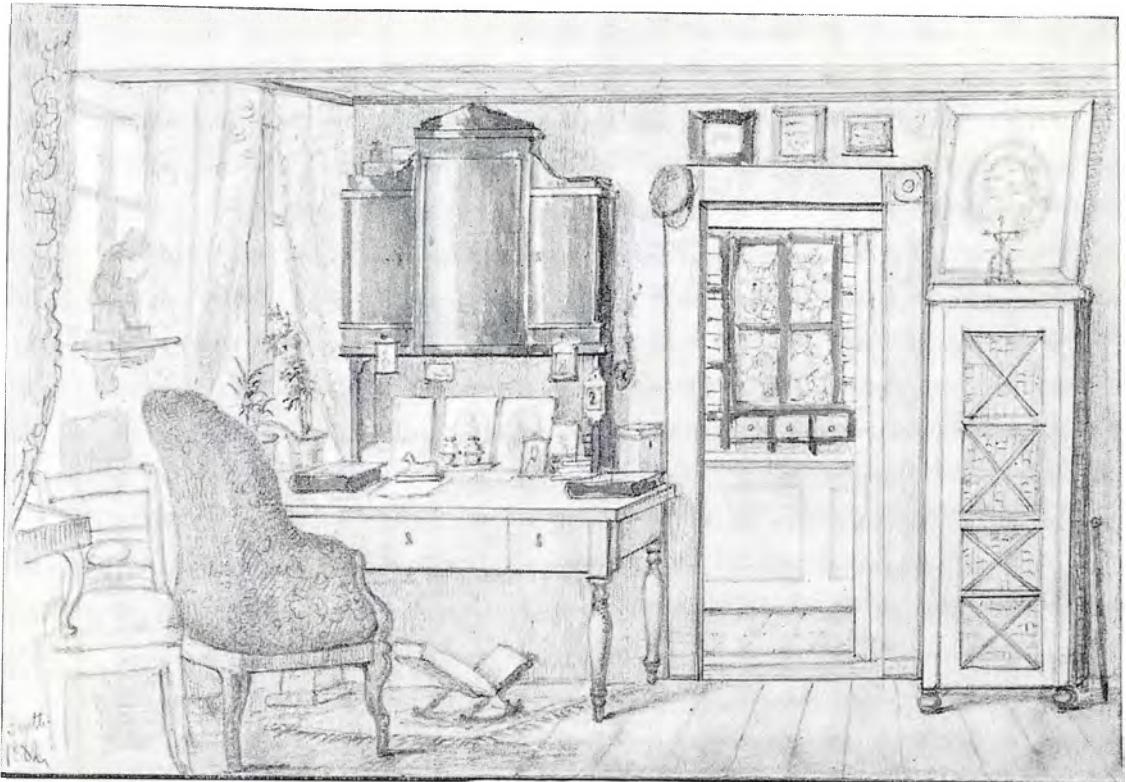
Det er et meget liberalt syn, magistraten her anlægger på denne sag. Regeringens planer blev imidlertid ikke til noget i denne omgang, selv om lavsvæsenet var »en forældet indretning, og de såkaldte sluttede lav var utålelige«, således som Peter Hiort Lorenzen, byens førende liberalist, bedømte forholdene i 1831.

HANDELSLIV OG MARKEDSLIV

Nu som tidligere var handelen byens væsentligste næringsvej. Det var afsætningen til det rige opland, som gav såvel håndværkere som købmænd og gæstgivere det daglige brød. En af byens købmænd var Anton Wassner, der ejede ejendommen Slotsgade 29. Han hørte ikke til byens største købmænd, men havde dog en omsætning så stor, at han talte med blandt byens største skatteydere. Deputeret borger på Slotsgrunden havde han også været før sammenlægningen og blev tillige deputeret borger i købstaden 1834. Hans sønnesøn har givet en skildring af dette købmandshjem, som det så ud i 1850'erne, da Eduard Wassner var indehaver af forretningen. Varesortimentet og forretningsgangen har dog næppe været væsentlig anderledes i 1830'erne, kun har forretningslokalerne, som det fremgår af skildringen, været noget mindre. Julius Wassner fortæller:

Slotsgade 29 som det så ud, festligt pyntet ved troppernes tilbageve den efter sejren i den fransk-tysk krig 1871. Man ser udstillingsvindu til venstre for døren, og b vinduerne til højre var dagligstue hvis interiør er vist side 257.

Dagligstuen i Wassners hus, Slotsgade 29, med et kik ind i butikken, således som det er beskrevet i teksten. Tegningen er dateret september 1882, men næppe meget har forandret sig siden 1830'erne.

»Oprindelig var forretningen lille og beskeden og anbragt til venstre i huset, når man kom fra gaden. Det har vel kun været to værelser, som man har ofret, det forreste til vareudstilling, det bagerste til »Comtoir«. Da mine forældre giftede sig [i 1852] blev der imidlertid bygget en lang fløj til forhuset, bagud i gården, ydervæggene i forhuset blev brudt ned, og der blev skabt et langt stateligt kik. I den forreste del af forretningen var bag diske opstillet uldsager, garn, knapper, nåle o. l., de såkaldte kurante artikler. Her var også et smalt, gult glasskab, bag hvis glastrude alskens prøver på legetøjet var udstillet året igennem, mens hovedparten af det lå gemt på loftet i legetøjsværelset og ventede på at blive taget frem til jul . . . Comtoir'et bestod kun af et enkelt simpelt stort sortmalet bord, ved hvilket »die jungen Leute«, det var i de bedste tider kommis'en og de to lærlinge, til sidst kun en lærling [Anton Wassner havde i 1835 to lærlinge og to tjenestepiger], førte bøgerne eller tilbragte deres ledige stunder i forretningstidens stille timer. Her fik de også deres frokost og aftenbrød, store tallerkner med brød med pålæg og vældige »kontorkopper« med kaffe eller te. Middagsmaden blev derimod indtaget sammen med familien. Her forblev de også indtil forretningen blev lukket kl. 10 om aftenen, hvor de ilede til deres tagkammer, som uopvarmet og kun lidt oplyst sikkert ikke var noget særligt tiltrækkende opholdssted. . Når man var kommet forbi det simple kontorbord, ved siden af hvilket den store støbejernsovn stod, som skulle opvarme hele rummet, så åbnede det store lyse rum sig, hvor forretningens anselige hovedafdeling var. I længdeaksen stod den rummelige disk mellem to søjler. Bag den lå til venstre i lange rækker helt op til loftet de store baller af stof til herre- og dameklæder, som man kunne nå med lange stiger. Til højre var der et tillukkende skue af tusindvis af småting i

lange glasæsker, ting til daglig brug og de mere luksusprægede, pengepunge og smykker, nips til hus og hjem og til tøj osv. . . .

I forstuen ved hoveddøren var dørklokken anbragt i en fjedrende bøjle. Den lød hver gang nogen trådte ind, og alle i huset lyttede efter dette signal, især om middagen, når familien var samlet til middag, og den yngste lærling stille listede ud, for at se om besøget gjalt forretningen, eller sent om aftenen, når tidspunktet for sædvanligt forretningsbesøg forlængst var forbi.

Fra den beskedne forstue førte en dør til højre, over for forretningen ind i dagligstuen, der med sine tre vinduer var et lyst og venligt rum, som også gjorde et behageligt indtryk med sine gamle møbler og særegne store billeder. Lige til højre for indgangen stod fars store skrivebord med sin statelige overbygning, som i midterskabet rummede de vigtigste forretningsbøger, mens siderdelene indeholdt alskens kuriositeter, som blev vist frem for os ved særlige lejligheder. Ved siden af overbygningen hang fars piber, korte og lange, simple med almindeligt porcelænshoved og gamle med sølvbeslåede merskumshoveder, der var smukt brune«.

Wassners forretning må nærmest karakteriseres som det, der i datidens sprogbrug kaldtes en »galanterihandel«. Den var efter den tids forhold særdeles velassorteret, og der var tale om en klar specialisering i ganske bestemte varer. Denne specialisering mærker vi også hos byens øvrige købmænd og handlende, og pastor Lautrup skriver i 1844, at købmændenes udvalg var meget stort, og at de kunne levere »de bedste, mest smagfulde og billigste varer af alle slags i smukke butikker«. Deres stadigt stigende antal var bevis på mængden af afsatte varer, og denne vækst i omsætning og varesortiment betød, at byens markeder i løbet af 1840'erne efterhånden mistede deres betydning som det sted, hvor byens og omegnens borgere kunne få de varer, som de ikke kunne købe hos byens egne handlende.

Disse markeder var imidlertid endnu i 1830'erne af betydeligt omfang og var vidt berømte. Der var tre af dem, påske-, sommer- og mikkelsmarked (29. september). Ulrik Ipsen har givet en meget livfuld skildring af det leben, der i 1830'erne udfoldede sig ved markedstid:

»Jeg har i mit liv set adskillige markeder i provinsstæder af forskellig størrelse, men jeg har aldrig set nogen, der endog tilnærmelsesvis vendte op og ned på vedkommende by, som tilfældet var med markederne i Haderslev.

Og så gik forvandlingen utrolig hurtigt. Om lørdagen havde Torvet endnu så temmelig haft sit vante udseende, og søndag eftermiddag kl. 4 var teltbyen rejst og parat til at modtage sine gæster, som på ingen måde lod vente på sig. Torvet var da svulmende fuldt af telte i fire teltgader, der gik parallelt med hinanden i retning fra Apotekergade til Lavgade, altså også fra Nørregade til Højgade. Desuden var der udløbere ned ad de tre førstnævnte gader, særlig ned ad Nørregade, hvor det største telt af alle havde sin plads. Det tilhørte en konditor fra Flensborg og havde vist en forholdsvis meget stor omsætning.

I den første teltgade lige for Apotekergade havde fornemmelig skomagere, sadelmagere, hattemagere, rebslagere og andre håndværkere fra byen og de nærmeste købstæder, opslået deres pavlun; i rækken langs husene fra Apotekergade til Nørregade var det større mode- og manufakturhandlerjoder, ligeledes fra Nørregade til Højgade, medens de mellemliggende to teltgader var taget i besiddelse af galanteri- og metalvarehandlere, guldsmede, blikkenslagere, kobbersmede, mark- og haveredskaber osv. Det telt, der af alle i hob vist havde den mest glimrende omsætning, var konditoren fra Christiansfeld. Jeg ved aldrig, at jeg har set teltet, der var det største, man stødte på, når man fra Apotekergade kom ind på Torvet, uden at det var belejret af købere, så man næppe kunne trænge sig ind til boden.

Eduard Wassner, født Haderslev 1815, død Haderslev 1888. Kømand og maler, gik på akademie i København, men måtte overtage jderen, Anton Wassners forretning på grund af dennes sygdom.

Allerede om søndagen, ligesom klokkeringsningen havde forkyndt, at markedsfurien kunne slippes løs, var der stuvende fuldt af mennesker overalt, og jeg tror også nok, at både de skrålende jøder og de andre skikkelige handlende havde ganske god og livlig omsætning, men det var dog intet imod om mandagen, der var markedets store dag. I det hele taget var fordelingen således, at søndagen fortrinsvis var for svende, piger, overhovedet alle tjenende og arbejdende, børn og hvem, der ellers egentlig kun havde søndagen fri. Mandagen var for landboerne, tirsdagen for byens befolkning, og om onsdagen solgtes der rester og pakkedes ind; den var temmelig livlig, og var man stiv i at handle med markedsjøder, kunne man købe billigt. Men man måtte se sig for, thi ellers kom man selv til at betale gildet.

Nu, det var altså mandagen. På den kunne man ret danne sig en forestilling om Haderslevs velhavende og overordentlig stærkt befolkede opland. Fra den tidlige morgen kom vogn efter vogn, de såkaldte holstenskvogne, fulde af velklædte, glade markeds-gæster, gårdmændene. Alle byens gæstgivergårde, (og deres tal var »legio«) blev efterhånden bogstavelig talt stuvede så fulde af vogne, at det altid er forblevet mig en gåde, hvorledes hver har fået sin.

Hele byen, men dog fornemmelig Storegade, Nørregade og Lavgade var propfulde af mennesker og naturligvis fremfor alt markedspladsen, hvor der blev handlet og pruttet, så man kunne lære noget. Der var alle tre dage meget livligt om aftenen, men mandag aften især var dette over al måde tilfældet. Den umådelige tummel og støj, råben, syngen, blandet med lirekassemusik og musikken fra danselokalerne, var næsten ikke til at udholde og døde først hen ud på natten. I et af danselokalerne, som byens svende af forskellige lag meget strengt holdt rent for alt andet end virkelig zünftige svende, var der regelmæssigt hver markedsmandag blodige slagsmål mellem svendene og bønderkarlene, der mente, at på en markedsdag var der fri indgang for alle. Der var vel altid politi til stede, og der blev vel også undertiden foretaget anholdelser, men imod de slagterkræfter, som der var i virksomhed, formåede det intet. Der blev regelmæssigt slået mennesker halvt til døde, og mangen en forvandt aldrig følgerne. . . Jeg har mange gange været vidne til disse slagsmål på meget nær hold, i regelen fra orkestret, og jeg synes endnu, at jeg kan høre braget, når en af disse virkelige kæmpers knyttede næver faldt ind i et menneskeansigt. Det er noget af det afskyeligste, jeg har været vidne til i mit liv, og det står uudsletteligt i min erindring.

Især til markeds- men også til andre tider kom der stadig talrige handlende fra Jylland til Haderslev for at gøre deres indkøb, og blandt sælgerne var der til markederne ikke få ansete og store firmaer, der førte betydelige varelagre med og drev deres forretninger fra dertil passende lokaler i større, private huse, ikke fra telt.

Iblandt de utallige andre genstande, der falbødes på markedet og var anbragt på passende steder i gaderne eller i havnen, vil jeg blot nævne stentøj, der ankom i småfartøjer, jeg antager fra Egersund, Arnæs eller Kappel og solgtes fra skibene, »Friedrichstädter Senf«, således udråbt omkring i alle gader af manden fra Frederikstad, der var kendt af ethvert barn, og som forresten også forhandlede ejderstedske og sorte jydepotter, et produkt, der alt var ved at bukke under i kampen mod støbegodset. .

Mikkelsmarkedet, den 22. september, var det største af de tre markeder, der årlig holdtes, og havde for så vidt en forskellig karakter fremfor de to andre, som det tillige var kvægmarked, og handel og omsætning var sikkert overhovedet af langt større betydning i alle, både mere og mindre vigtige retninger, f. eks. på den ene side i kvæg, korn og andre landsbrugsprodukter, og på den anden side i betydeligere indkøb hos både byens handlende og på markedet«.

FRITID OG FEST

Den fritid, som de fleste i dag råder over, kendte datidens mennesker ikke til. Arbejdsdagen var lang, hos skræddermester Jepsen som nævnt fra lidt over kl. 6 om morgenen til kl. 21 om aftenen eller ialt 15 timer med en times middagspause. Den samme lange arbejdsdag

Kristi Himmelfartsdag 1830. Tegning af Eduard Wassner, dateret 30. marts 1862. Borgerkorpsen er med musik i spidsen marcheret i skoven for at eksercere. Madamterne er fulgt med og er ved at gøre klar til servering for de sultne og tørstige ægtefæller.

møder vi hos købmand Wassner, hvor forretningen først lukkede klokken 22 om aftenen. En arbejdsdag på 12–14 timer var det almindelige og vedblev hermed endnu mange år frem i tiden. Det er på denne baggrund klart, at fritidsproblemer dengang var et ganske ukendt fænomen. Der var ikke noget behov for at »få tiden slået ihjel«, for dagen og aftenen med var fuldt besat med arbejde. Også om søndagen blev der arbejdet, omend i mindre omfang, bl.a. var en række arbejder forbudt søndag formiddag i kirketiden.

Hvilke muligheder fandtes der nu for den, der ønskede at udnytte en sparsom fritid til at søge lidt afveksling i den daglige trummerum? Overklassen mødtes naturligvis i selskabet Harmonien til læsning, et spil kort eller billard og et par gange i løbet af sæsonen et bal. Almindeligt var sikkert også skovture ud i byens smukke omegn, for overklassens vedkommende i vogn og med veludstyret madkurv, hvid dug og service. Også de jævner tog imidlertid i skoven. Helt organiseret var det, når byens borgerkorps marcherede i skoven, f.eks. til Vesterris, for at øve sig i eksercits, og madamterne og børnene fulgte med med madkurvene. Så lejrede man sig i græsset efter eksercitsen, der nok kunne være anstrengende en varm sommerdag, men så var appetitten og især tørsten jo så meget desto større. Borgerkorpsene

har sikkert betydet en del for byens friluftsliv, således musicerede musikkorpsset sommeren igennem regelmæssigt, undertiden to-tre gange om ugen ved Ulvshus og trak på denne måde folk i skoven.

Interessen for at opøve sin skydefærdighed var naturligvis også noget, som borgerkorpserne øgede. Det gav sig udslag i, at der med jævne mellemrum blev holdt skiveskydninger i byens omegn, f.eks. hos kromanden i Steenskro 7–8 km nord for byen. Her var der endog sølvgevinster, som guldsmed Wolfgang Petersen leverede. Populære var også keglebanerne, hvoraf byen i 1830'erne efterhånden fik tre, en i Nørregade 6 hos sadelmager Koch, åbnet i 1835, en hos købmand Bergstedt på Naffet 25 og en hos J. P. F. Burmeister på Naffet 27, åbnet 1834.

Af andre fritidssysler var sejlture på Dammen en yndet foreteelse, og efter at skibbroen var bygget kunne området her nok tiltrække folk til en aftenpadseretur, ja Havneselskabet gjorde sig endog umage for at gøre det særligt attraktivt at lægge sin vej herud. Den 30. december 1830 havde selskabets direktion foreslået, at man tegnede sig for frivillige bidrag med henblik på at beplante den sti, der fra selve skibbroen førte bag om vindmøllen om til det område, der var blevet opfyldt bag møllen. Man var overbevist om, at dette ville med-

Udflugt til »Klein Westerrüs« 1834 pr. skib. En mand er ved at falde i vandet fra skibet, hvor der er stor opstandelse herover. Et par damer er ved at blive sat i land. En mand i robåden synes at pege på det bedste sted for »picnic«.

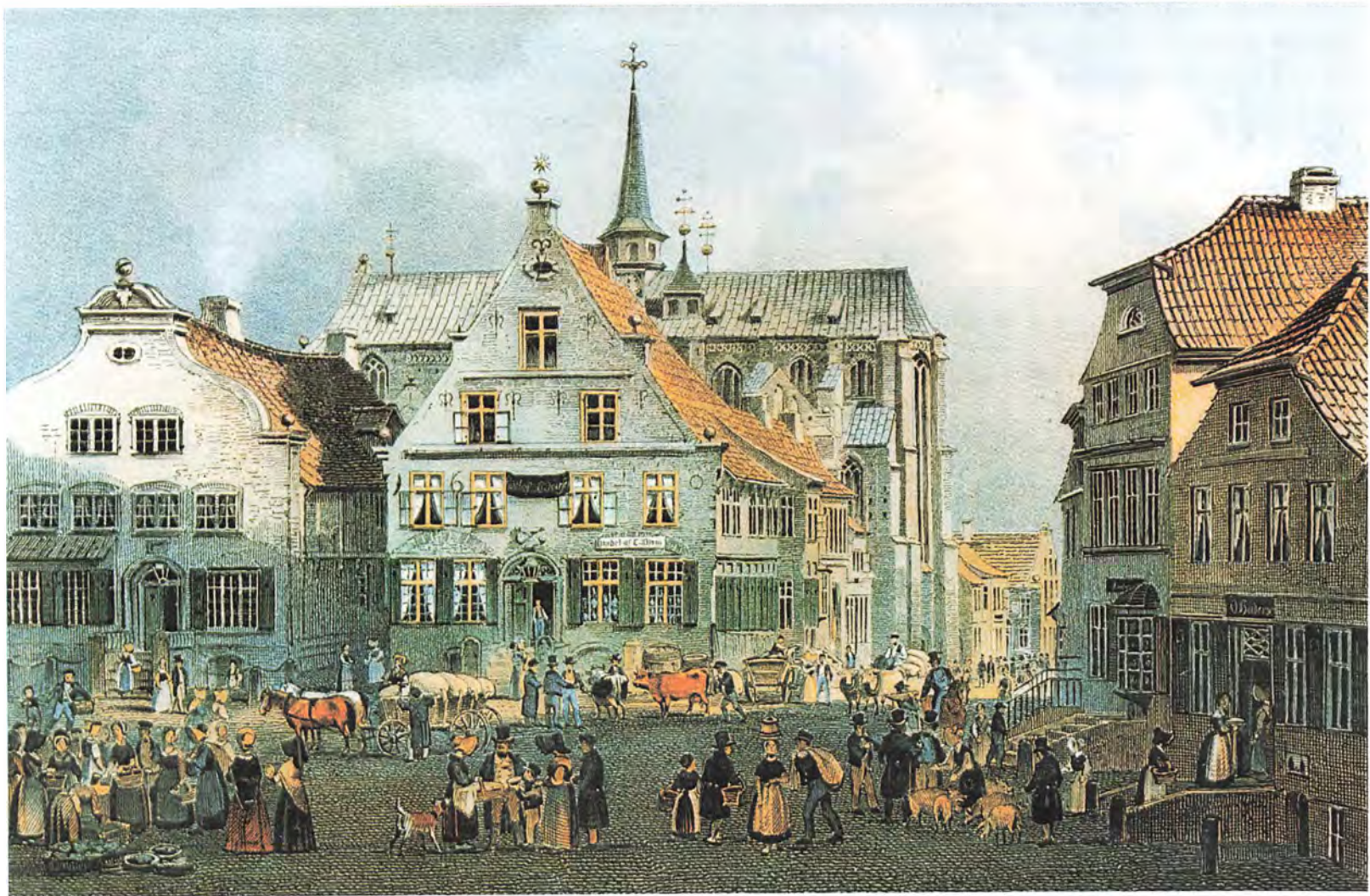
føre, at »elskende par i fremtiden ville blive tiltrukket af denne spadseresti, der ligger beskyttet mod norden- og nordvestenvinden«. Byens borgerskab tegnede sig da også i stor stil for beløb mellem 1 og 4 rdl. til dette almennyttige formål!

Byen rummede flere danseetablisser, som var stærkt besøgte, især af de jævne lag, og dette kunne derfor nok volde politiet besvær, fordi der ofte udviklede sig slagsmål her. Da man indførte en afgift for hvert offentligt afholdt bal, svandt deres antal imidlertid ind. For den der ville lære at føre sig smukt på et dansegulv, var der mulighed for danseundervisning, idet byen hvert efterår og vinter blev besøgt af undertiden flere omrejsende danselærere, ja i midten af trediverne var det endog en elev af balletmester August Bournonville, der tilbød danseundervisning et par sæsoner. Undervisningen foregik som regel i Gåskærgade hos gæstgiver Trauls Erichsen, men var selvfølgelig først og fremmest noget, der havde interesse for det højere borgerskab. De lavere klasser nøjedes som sagt med at slå sig løs i de nævnte danselokaler.

Ville man udvide sin horisont ved læsning, var der gode muligheder herfor. Byen havde i adskillige år haft et tysk lejev bibliotek, som ejedes af Carsten Wieck i Smedegade 8. Her kunne man abonnere på al ny tysk litteratur af betydning og låne ældre litteratur. Det var naturligvis også først og fremmest byens overklasse, der havde gavn heraf, men i 1830 oprettede Christian Sørensen, støttet af det danske Trykkefrihedsselskab et tilsvarende dansk lejev bibliotek, således at de, der ikke var så kyndige i tysk, også fik mulighed for at følge med. Christian Sørensens lejev bibliotek forøgedes stadig med nyudkommen litteratur og rummede ved udgangen af 1834 over 500 bind.¹¹ Også enkelte af byens embedsmænd synes at have åbnet deres privatbiblioteker for udlån i større stil. Det gjaldt således pastor Lautrup, der gentagne gange i Lyna måtte efterlyse værker, han havde udlånt, og som ikke var kommet tilbage. At det ikke kun var overklassen, der havde interesse for eller gavn af disse biblioteker og af læsning i det hele taget, ses af, at skræddermester Jepsen i sit arbejdsværelse havde et par hylder og på loftet en to-tre kasser fulde af bøger, tidsskrifter og blade.

En gruppe, der vel nok havde mere fritid til deres rådighed, var drenge og piger i den skolepligtige alder, selvom en stor del af dem, især fra de lavere sociale klasser vel nok skulle hjælpe til med at skaffe midler til det daglige brød. Uden for skoletiden var det stærkt begrænset, hvad en by som Haderslev dengang kunne byde på af beskæftigelsesmuligheder. Fritids- og ungdomsklub var et ukendt fænomen, og man var derfor overladt til egen opfindsomhed. Ind imellem bragtes der dog lidt afveksling, f.eks. når landsenerregimentet solgte en hest ved offentlig auktion uden for ridehuset; så var der i hvert fald noget at se på. Bedre var det naturligvis, når en gøgler- eller artisttrup kom til byen, og det skete ikke helt sjældent. I juli 1834 fik byen besøg af S. Wenzel og Co.'s kunstridertrup, der gav op-

Torvet 1844. Farvelagt stik af W. Heuer, trykt af Chr. Fuchs i Helsingør. Gavlhuse præsenterer Torvet, hvor der synes at være marked. Der er formodentlig blot tale om almindeligt ugemarked. Ifølge Ipsens skildring var der betydelig størrelsesforøgelse ved de store årsmarkeder

visning i Harmoniens have, og i november samme år var det den venezianske signore L. Belli og hans trup, der opvartede med kunstridning og linedans i ridehuset. I slutningen af november blev der vist dyremeneri i byen, og samtidig optrådte tambourmajor Joseph Liebhard som Herkules, der jonglerede med 1000 pund! I maj 1835 bød »den atletiske kunstner Carl Rappo« på »academiske kraft- og kunstforestillinger«, og samtidig var det mod entre på 2 β muligt at se en kæmpekvie hos gæstgiver Iversen på Torvet!

Ved de store markeder kunne byens unge være sikre på, at underholdningen var af særlig kvalitet, således som det også fremgår af Ulrik Ipsens skildring. Ved påskemarkedet 1835 var der f.eks. voks- og automatkabiner i forbindelse med udstilling af en betydelig samling optiske panoramaer og transparenter. Også året efter var der vokskabiner, men det rummede desuden »phantasmagoriske luftdansere« og en lille mekanisk linedanser, »der ved sin færdighed i at gengive alle det menneskelige legemes bevægelser på den elastiske line og ved sin uefterlignelige dans i den grad tiltrækker sig tilskuerens opmærksomhed og beundring, at man er nødsaget til at forestille sig den levende«. Ulrik Ipsen fortæller imidlertid, at disse panoramaer o.lign. spillede en ganske underordnet rolle på det store Mikkelsmarked; da var det derimod den store karrusel fra Flensborg, der udøvede den helt store tiltrækningskraft, fordi den kun indfandt sig til dette marked. »Denne karrusel, som virkelig var det bedste og solideste eksemplar, jeg nogensinde har set, (og jeg har dog set en del, både inden- og udenlands) var for den del af markedsgæsterne, der var ung og ungdommelig nok, ubetinget det, der i markedstiden optog interessen fremfor alt andet«. Men markederne var i øvrigt i sig selv interessante og spændende med alle de mange fremmede købmænd og handlende, der var i byen i de dage.

Den helt store begivenhed var det naturligvis, når byen en enkelt gang fik besøg af den enevældige majestæt, landsfaderen Frederik 6. Det skete i juni 1831, og kongen besøgte da bl.a. som allerede nævnt de to nye skoler, men aflagde også et besøg i Gl. Haderslev degneskole, hvorom Ulrik Ipsen beretter:

»... katederet og pladsen deromkring var tæt besat af herrer i skinnende røde, guldbroderede uniformer, blandt hvilke jeg godt erindrer kongen, der viste tydelige tegn på en ikke ringe grad af utålmodighed. Besøget var også kun meget kort, hvad man ikke kan undres over, thi for det første er en konges tid vel altid kostbar, og for det andet må hans fornemmelser efter H. C. Andersen vel være meget fine, så at han har fundet luften i skolelokalet for trykkende. I virkeligheden var lokalet uheldigt, lavt til loftet og ikke stort nok, og den dag var det tilmed stuvende fuldt«.

Også den nye skibbro besøgte majestæten naturligvis under dette besøg, og skal man dømme efter kongebesøgene i byen i 1840'erne, har byen overalt været smukt pyntet. Det var et besøg, man kunne leve længe på, og det varede da også ni år, før byen igen fik kongebesøg.

Kapitalproblemer

BYENS OG BORGERNES ØKONOMI

I 1833 antog man, at bykassens samlede udgifter efter sammenlægningen med Slotsgrunden ville blive ca. 8000 rdl., og at der til dækning heraf skulle inddrives ca. 3200 rdl. i grundskat, ca. 1600 i standkvarterpenge (indkvarteringsskat) og ca. 2700 i næringsskat (resten, ca. 500 rdl. var diverse indtægter).

Budgettet kom nogenlunde til at holde. 1835–41 lå de samlede udgifter på 8–10.000 rdl. cour., og de udskrevne skatter lå nogenlunde på de beløb, som man havde regnet med. I 1838 blev skatteudskrivningen imidlertid forøget, da udgifterne til retsvæsen, politi og gadebelysning som allerede nævnt blev udskilt af byregnskabet og fik sit eget regnskab med egen indtægtskilde i form af en ny skat, politikatten, som blev pålignet alle byens indbyggere på samme måde som fattig- og skoleskatten. I 1842 skete der derimod en tilsvarende sænkning af skatterne, da begrundelsen for opkrævningen af standkvarterpengene bortfaldt ved militærets fraflytning fra byen. Det er i det hele taget bemærkelsesværdigt, at byens udgifter og indtægter, dvs. skatteudskrivningen, i perioden 1834–48 toppede 1839–40, hvor den samlede skatteudskrivning lå på ca. 15.000 rdl. og selve bykassens udgifter på 10.000, fattigkassens på 4100, skolekassens på 1700, politikassens på 2225 og gældskassens på 1450 rdl. I 1840'erne faldt bykassens udgifter til 5–6000 rdl. i 1843–46. Det skyldtes dels, at indkvarteringsudgifterne, der lå på lidt over 2000 rdl., forsvandt, dels at lønudgifterne gik ned, da politiets personale, dvs. natvægterne, politi- og bytjenerne, nu lønnedes over politikassen; men også udgifterne til byggeri og reparation af byens bygninger, der 1835–41 lå på 1500–2000 rdl. om året, faldt fra 1842 betydeligt og lå frem til 1848 under 1000 rdl. Over for denne udgiftsnedgang skete der på indtægtssiden en nedsættelse af næringsskatten i 1841 og igen i 1846 samt af grundskatten i 1846.

Disse nedsættelser skyldtes, at byregnskabet år efter år fra 1837 havde kunnet fremvise et stadigt stigende kasseoverskud, som til trods for nedsættelserne stadig steg og i 1847 nåede helt op på ca. 4300 rdl. Denne stadig gunstigere status for byens finanser var sammen med de legater, byen nød godt af, også medvirkende til, at der i årene mellem 1834 og 1848 ikke blev optaget et eneste lån, når vi ser bort fra de lån, der blev optaget for at konvertere byens gamle gæld til bedre lån.

Nedgangen i skatteudskrivningen skyldtes imidlertid ikke mindre skatteevne hos byens borgere, tværtimod. Der er fra slutningen af 1830'erne ganske klart tale om en økonomisk fremgang hos borgerne. Det ses bl.a. af, at der i slutningen af 1830'erne blev optaget et meget stort og stigende antal lån i fast ejendom til finansiering dels af huskøb dels af nybyggeri, og det er karakteristisk, at en meget stor del af disse lån er optaget af håndværkere. Håndværkernes lån i sparekassen fordobledes endvidere fra 1834 til 1838 og udgjorde ved udgangen af året 1838 6618 rdl. Antallet af håndværkervirksomheder voksede fra 359 i 1835 til 459 i 1840.

De store håndværkervirksomheder med fem eller flere beskæftigede var i svag stigning fra 11 i 1835 til 13 i 1840 og 15 i 1845. Det var især snedkerhåndværket, der havde store virksomheder, og i 1835 fin-

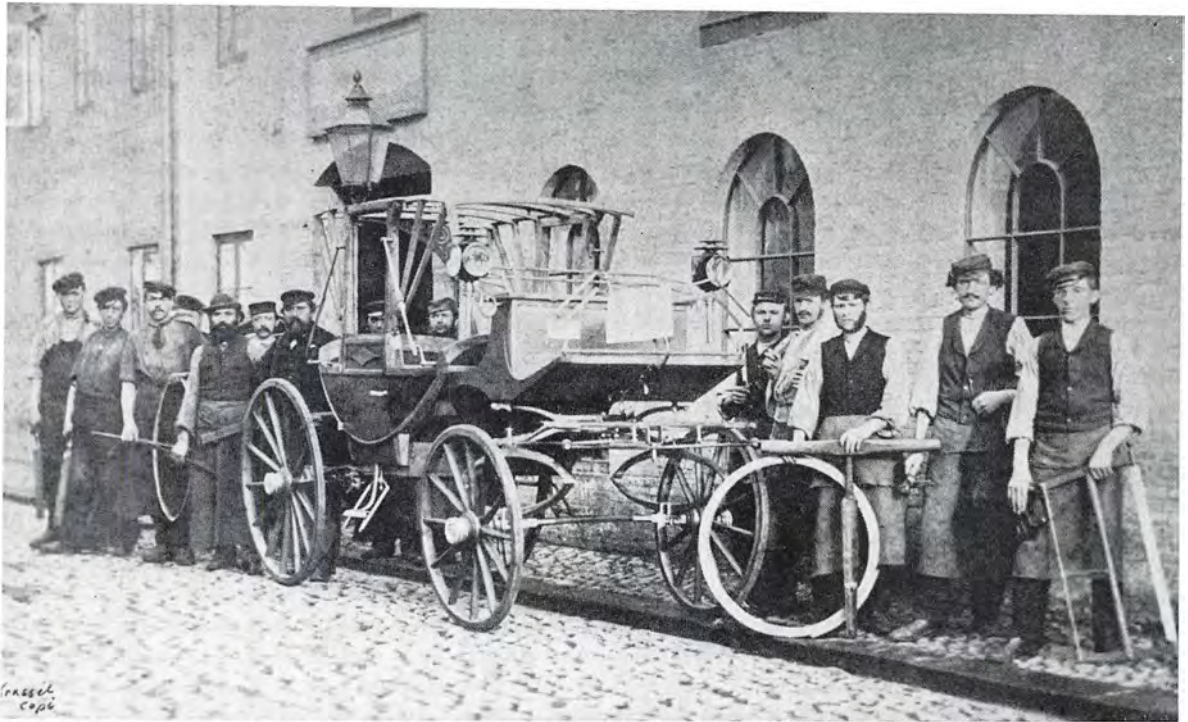
Tabel 40. Større håndværkervirksomheder 1835-45.

	1835					1840					1845					
	Antal beskæft.					Antal beskæft.					Antal beskæft.					
	5	6	7	8	9	5	6	7	8	9	5	6	7	8	9	alt
Håndværkere																
væver														1		1
skrædder		1	1			2					1					1
skomager											1	1				2
handskemager		1														1
snedker		1	1	1		3	1	1	2	1	5	2		2		4
sadelmager		1		1		2	1				1	1	1			2
smed		1				1	2				2					1
guldsmed		1				1			1		1					1
vognfabrikant		1				1	1				1		1	1		2
maler				1		1					1					1
garver													1			1
Håndværker- virksomheder i alt	5	3	3	1	12	5	2	4	2	13	6	5	1	3	15	
Andre																
Brygger og brænder ¹⁾															1	1
Tobaksfabr.						1	1				2	1	1			2
Møller															1 ³⁾	1
Virksomheder I alt					12					16						19

Kilde: Folketællingerne 1835, 1840 og 1845 (jfr. tabel 1).

Noter: 1) inkl. tjenestepiger, som her har arbejdet med i selve produktionen; tjenestepiger er ellers ikke medregnet; 2) 12 beskæftigede; 3) 10 beskæftigede.

I de tre folketællinger er optalt de håndværksmestre, der havde fem eller flere beskæftigede, dvs. svende og lærlinge. Da der kun er tale om håndværkere, der har deres svende og lærlinge boende, kan der godt være flere større håndværkervirksomheder end de i tabellen anførte, nemlig sådanne, hvor en eller flere svende havde deres eget hjem ude i byen. Også andre virksomheder uden for de egentlige håndværk er medtaget, og her findes der et par meget store bryggerier og brænderier. Tabellen viser sammen med tabel 44 den vækst, der er sket i antallet af større virksomheder, og er altså hermed udtryk for den økonomiske fremgang i byen 1835-48.

Arbejderne på Johannes Jensens vognfabrik på hjørnet af Gravene og Nørregade ca. 1880. Johs. Jensen videreførte de håndværkertraditioner, der allerede i første halvdel af århundredet havde gjort de haderslevske vogne kendt for deres øje kvalitet.

der vi endvidere hovsmed og vognfabrikant Hans Jensen i Slotsgade 16 med fem beskæftigede. Han var i 1845 flyttet til Storegade 14 og havde da seks beskæftigede, men havde nu fået konkurrence af endnu to vognfabrikanter. Det var Joh. Fr. Løding, der boede i Laurids Skaugade 33 og havde seks beskæftigede, samt smedemester Jens Mordhorst i Storegade 58, der i 1835 havde fire beskæftigede, 1840 fem og i 1845, hvor han kaldtes hjulmager, ialt ni. Han optog i 1842 et betydeligt lån i sin ejendom uden tvivl til investering i den vognfabrikation, for hvilken Haderslev i den følgende tid skulle blive kendt viden om. – Også et par skræddere træffer vi inden for de store håndværkervirksomheder, bl.a. Ulrich Jepsen i 1835 og i 1840, og i 1845 havde endog to skomagermestre hhv. fem og seks beskæftigede.

Håndværkerstanden, der jo udgjorde byens store solide middelklasse, synes altså at være inde i en økonomisk opgangsperiode, der også kom byens øvrige befolkningsgrupper tilgode. I en indberetning fra 1843 giver borgmester Schrader en skildring af byens og borgernes økonomiske tilstand, som stærkt underbygger dette indtryk af almindelig fremgang:

»Byen er til stadighed i fremgang, og det er ikke kun tilsyneladende, men også kendsgerningerne viser det. Den der sammenligner trafikken i byen i dag med den, der var for tyve eller ti år siden, må forbavses. Hvert år opstår nye virksomheder og fabrikker. Skibsfart og handel tager til år for år. Antallet af håndværkere af enhver art er fordoblet[!], indvandringen er konstant, antallet af nyoptagne borgere er meget stort i forhold til folketallet, og enhver hånd-

værker, der ikke ved egen skyld forarmes, befinder sig i en meget behagelig situation. Bykassen er i en særdeles gunstig tilstand. . Selvom garnisonen er flyttet fra byen, ser man dog ingen, som af den grund er uden næring, og nybyggeriet er fortsat som hidtil. Som følge af at veksler og lån i Hamborg er blevet opsagt på grund af branden dér, er der ganske vist opstået likviditetsvanskeligheder for nogle af byens mange købmænd og handlende, men der er kun sket én konkurs som følge heraf. Borgerskabets situation og dets velstand er uforandret».

Schraders skildring er imidlertid affattet for at imødegå en påstand fra deputeretkollegiets side om, at den økonomiske tilstand var dårlig, bl.a. hævdede kollegiet, at garnisonens flytning i 1842 betød en almindelig økonomisk tilbagegang. Vi kan da også se, at antallet af konkurser steg til syv i 1843, og det var maksimum på et år i perioden fra 1830 til 1848. Det er imidlertid forbavsende så få håndværkere, der rammes af konkurs i denne periode, og de købmænd, der gik konkurs, hørte så afgjort til de mindre. Der er derfor næppe tvivl om, at Schraders skildring i det store og hele er rigtig, hvilket også det følgende vil vise.

Kommunens udgifter faldt altså i løbet af 1840'erne, men det betød ikke, at kommunens aktiviteter indskrænkedes. I slutningen af 1830'erne, da udgifterne toppede først og fremmest på grund af de store bygge- og reparationsudgifter, var det netop dette byggeri, der karakteriserede kommunens aktivitet; der byggedes en arbejdsanstalt og sygehus, og der byggedes en ny hovedskole i Gl. Haderslev sogn ved Moltrupvej. Fra 1835 etableredes der desuden også gadebelysning over en stor del af byen, og en lang række af byens gader fik stenbrolægning fra midten af 1830'erne og frem til 1843. Endvidere uddybedes fjorden i hele sin længde i løbet af 1840'erne. Intet af disse

Tabel 41. Konkurser 1838–48.

	1838	1839	1840	1841	1842	1843	1844	1845	1846	1847	1848	I alt
Købmænd		1	1	1		2	2				1	8
Gæstgivere og bryggere	1	1			1	1			1			5
Slagtere, bagere		1				1						2
Håndværkere	2	1	1		1	2	2	1			2	12
Vognmænd, skippere	1			1				2				4
Daglejere		1	1				1					3
Andre		1	1		1	1	1	2		1		8
I alt	4	6	4	2	3	7	6	5	1	1	3	42

Kilde: Lister over konkurser 1830–48 i LA Ab. Retsbetjentarkiver nr. 175.

Noter: »Andet« er enker, embedsmænd og officerer.

1837 var der ingen konkurser og 1834–36 kun en om året.

Antallet af konkurser er størst i 1843 og 1844, og det må derfor være rimeligt at sætte dette i sammenhæng med garnisonens flytning i 1842. Ingen af konkurserne hørte dog til de store, dvs. ingen af byens større købmænd eller håndværkere blev ramt. Bemærkelsesværdigt er dog, at tre vognmænd gik konkurs. Deres antal var i 1840 23 og konkurrencen synes altså at have været stor. (jfr. side 300). Sammenlign i øvrigt med figur 7 side 277, der viser håndværkeres lån.

udgiftskrævende arbejder figurerede imidlertid på kommunens regnskaber, skønt de i dag klart ville falde ind under det offentliges virksomhed. Midlerne hertil skaffedes altså hverken ved øget skatteudskrivning eller optagelse af store lån. Hvorfra hentedes da den betydelige kapital, som det kostede at gennemføre disse investeringer, og hvorfra hentedes den kapital, der nu af borgerne blev anvendt til huskøb og nybyggeri? Hvem besad kapital i datidens samfund, og hvordan var denne kapital skabt? Det er dette kapitalproblem, som skal søges belyst i det følgende.

KAPITALPROBLEMER FOR HAVNESELSKABET

Arbejdet med havnens fortsatte uddybning og fjordens opmudring var gået i stå ved midten af 1830'erne af mangel på kapital, men planerne om en fuldstændig opmudring af hele fjorden var dog langt fra opgivet, og Havneselskabet lod med henblik herpå i 1836 fjorden opmåle i farvandet ved Vonsbæk.

Med det formål at komme i gang med en uddybning af hele fjordens forløb til 7 fods dybde (ca. 2 m) havde direktionen foreslået, at der blev skaffet en kapital på 3000 rdl. til veje, bl.a. ved at der blev udstedt 25 aktier à 50 rdl. med 8 i 1838, 8 i 1839 og 9 i 1840. Endvidere skulle man ansøge byen om et årligt tilskud på 100 rdl. fra 1836 til 1840, hvortil så kom selskabets overskud, således at der i hvert af de fire år fra 1837 til 1840 ville være 800 rdl. til disposition. De nye aktier skulle derpå tilbagebetales lidt efter lidt frem til 1845.

På en generalforsamling i selskabet den 7. februar 1836 var der blevet nedsat et udvalg til overvejelse af denne plan. Dette udvalg mente imidlertid, at man burde afvente resultatet af de bestræbelser, som mentes at være i gang fra magistratens og den gottorpske regerings side for at skaffe ekstraordinære tilskud frem. Dette forslag var blevet vedtaget af selskabet.

Regeringen på Gottorp havde imidlertid meddelt magistraten, at der ingen midler stod til dens rådighed, hvormed den kunne understøtte projektet, men man ytrede dog det ønske, at magistraten trådte til. Som følge heraf havde magistraten indkaldt deputeretkollegiet og havnedirektionen til et møde på rådhuset den 13. oktober 1836.

Dette møde affødte en vældig debat i Lyna, og i et indlæg udtrykte Otto Kier sin dybe utilfredshed med mødet, fordi den korte diskussion var ganske utilstrækkelig, og fordi mødet var indkaldt med så kort varsel, at man ikke havde fået tid til at forberede sig tilstrækkeligt. Ved en afstemning var der syv stemmer blandt de deputerede borgere for en årlig støtte til selskabet på 100 rdl. i fem år, mens seks havde stemt imod, et medlem af magistraten havde stemt for og tre imod, dvs. at forslaget var faldet og selskabet altså overladt til sin egen formåen. Kier kunne på samme måde som pastor Lautrup i et tidligere indlæg ikke lade være med at udtrykke sin undren over byens stilling i denne sag i betragtning af, at man på en række andre

punkter havde nydt godt af private midler og gaver til bl.a. gadebelysning og arbejdsanstalt. Derfor burde man også træde til med en hjælpende hånd i en situation som denne, hvor det omvendte var tilfældet, at et privatselskab, der udførte et så almennyttigt arbejde som Havneselskabet, manglede kapital. Da byen tilsyneladende ikke ville dette, mente Kier, at der nu ikke var andet for end at optage et lån, noget man længe var vejet tilbage for i selskabet.

En af de deputerede borgere, der stemte imod støtten til Havneselskabet, var købmand Peter Hiort Lorenzen, og i Lyna den 13. november gjorde han nærmere rede for sine bevæggrunde.¹² Han anførte, at det kun var lykkedes at fuldføre det i 1829 projekterede arbejde ved hjælp af de årlige overskud af havne- og bropenge, halvdelen af de prikkepenge, som tilhørte byen og frivilligt var blevet overdraget Havneselskabet, samt ved hjælp af tilfældige indkomster og gaver og ved i 1834 at tage forskud på det forventede overskud for året 1835. Oprindeligt havde man regnet med, at arbejdet kunne klares for en aktiekapital på 3000 rdl., men det løb op i henvend det dobbelte. Hertil kom endvidere udgifter på ca. 2500 rdl., som ikke var planlagt, men som blev anvendt til den højst nødvendige forlængelse af skibbroen og uddybningen af bassinet herudfor, således at de samlede udgifter løb op i ialt ca. 8000 rdl. At udgifterne var blevet så meget større end forventet, burde dog mane til forsigtighed, og Hiort Lorenzen spurgte derfor, om man havde nogen som helst sikkerhed for, at opmudringen af hele fjorden til 7 fods dybde ville kunne udføres for de 3000 rdl., som selskabet regnede med. Hertil kom, at han stillede sig stærkt tvivlende overfor, om det ville være umagen værd at uddybe fjorden til kun 7 fod. Han mente, der skulle en større dybde til for at opnå det, som selskabet ønskede: at selv store og dybtgående skibe kunne gå uhindret op ad fjorden helt ind til byen. Man skulle efter hans opfattelse helt op på 10 fods dybde, for at en uddybning kunne svare sig og evt. lokke et rederi til byen. Hiort Lorenzen foreslog derfor, at man ventede og så tiden an. Måske ville der vise sig en mæcen, som kunne bibringe selskabet likvide midler! og i mellemtiden kunne man selv spare op af de årlige overskud. Havneselskabet led bestemt ingen skade i publikums bevidsthed ved at holde en pause oven på de strålende resultater, der allerede var nået.

I det følgende nummer af Lyna imødegik Otto Kier Hiort Lorenzens synspunkter. Som argument for det rimelige i forslaget om støtte fra byen fremførte han bl. a., at byen i årene 1816–30 havde haft en indtægt på ca. 1000 rbd. af prikkepengene uden på noget tidspunkt at have anvendt dem til havnens og skibsfartens bedste. Det var rimeligt, at byen nu bragte sin »gæld« til havnen ud af verden.

Her mente man at have fundet et argument, der kunne tvinge byen til at støtte havnearbejdet, og den 1. juni 1837 sendte man derfor en skrivelse til byens to kollegier, hvori man gjorde krav på disse 1000 rbd. Kravet blev imidlertid pure afvist af bykollegierne, til Havneselskabets store forargelse uden nogen som helst begrundelse. Sagen blev

vrti fra havnen ca. 1890. Man ser
 stanietræerne, der blev plantet for
 rgerskabets indsamlede midler i
 '30, og som nu er blevet store og
 lt skjuler mølle-bygningerne ved
 ansborggade. I robåden i forgrun-
 n en preussisk soldat eller em-
 dsmand med pikkelhue.

forelagt regeringen, der dog ikke mente, at Havneselskabet kunne have noget juridisk krav på disse prikkepenge. Regeringen udtalte dog, at da byen hverken dengang havde anvendt de midler, der ganske klart var bestemt til havneformål, eller senere havde ydet noget bidrag til havnens forbedring eller fjordens opmudring, så var der nu en anledning til for fremtiden at vise en aktiv interesse for havnevæsenets forbedring. Til trods for denne ganske vist vage opfordring til at tage spørgsmålet op til ny overvejelse, stod byen dog fast på ikke at yde noget bidrag til Havneselskabet.

At interessen for havnen imidlertid, som anført af Hiort Lorenzen, var til stede både i by og amt, ses af de frivillige bidrag, som Havneselskabet modtog fra forskellig side. Samtlige præster i by og amt, som ved kongelig resolution kunne indføre varer uden at svare afgift til toldvæsenet og havnen, gav således frivilligt afkald på denne rettilighed til fordel for havnekassen. Præsten i Hammelev og 34 landmænd fra Hammelev, Styding og Ladegård meddelte den 20. marts 1839 havnedirektionen, at de havde forstået, at det for tiden skortede på penge til at foretage en større uddybning. Derfor var de villige til, af hensyn til den store betydning en god havn med tilstrækkelig dybde af sejlløbet havde for landmændene, at give et bidrag til fortsættelse af arbejdet. Deres indsamling gav et beløb på 26 rdl. Allerede i 1834

havde købmand J. C. Holm skænket 100 rdl. til havnekassen, da han blev valgt til rådmand, i stedet for at give det såkaldte »Ratsherrenschmaus«, og året efter skænkede provst Strodtmann det samme beløb i anledning af sit 40 års provstjubilæum. I regnskabet for 1837 figurerede endvidere 135 rdl. som frivillige bidrag.

Interesse og forståelse for sagen skortede det altså ikke på, men disse beløb var dog kun for småbeløb at regne, og ved udgangen af året 1838 stod det direktionen klart, at skulle man nå noget resultat inden for en overskuelig fremtid, var det nødvendigt med et større lån. Dette betød imidlertid en voldsom splittelse i selskabet, og medvirkende til modstandernes betænkeligheder var måske frygten for, at den tilbagegang i sejladsen på havnen, som skete 1836–37, skulle fortsætte og dermed vanskeliggøre forrentningen og afdragene af de store lån, der skulle til, på grund af svigtende indtægter. Skønt direktionens forslag om optagelse af lån blev vedtaget, blev der rejst tvivl med hensyn til denne beslutnings gyldighed, og endnu i begyndelsen af 1839 var kapitalproblemet uløst.

KAPITALENS KILDER

Havneselskabets kapitalproblem var ikke et særligt haderslevsk fænomen. Det danske samfund var i første halvdel af 1800-tallet fattigt på kapital, og kapital var nødvendig for at give landet det skub fremad, som skulle sætte en industrialisering i gang. En overgang fra håndværksmæssig til industriel produktion baseret på massefremstilling ved hjælp af maskiner krævede nødvendigvis kapital – ofte i betydeligt omfang – til investering i bygninger og maskiner, men i et samfund, der manglede kreditformidlende institutioner, var det særdeles vanskeligt at skaffe denne kapital til veje. Dette afspejler sig bl.a. også i de mange annoncer i Lyna, hvor der enten søges kapital eller søges lånere til kapital, som ønskes forrentet.

I Haderslev fandtes fra 1819 som nævnt en sparekasse, men dens betydning som kreditinstitution med henblik på større og mere varige investeringer var formodentlig ret ringe. Der var meget strenge regler for udlån af penge, beløbene var forholdsvis små, og lånetiden gennemgående begrænset. Som eksempler på sådanne lån kan nævnes, at garvermester Asser Bløcher i 1836 fik et lån på 150 rdl. mod kaution fra gæstgiver Trauls Erichsen, i januar 1838 lånte apoteker Langheim 200 rdl., og i oktober 1843 tilbagebetalte Hiort Lorenzen et lån på 250 rdl., som han havde optaget før 1836. Murermester Paul Christiansen optræder gentagne gange som låntager eller ved betaling af renter og afdrag. Der er ud fra disse eksempler næppe tvivl om, at det først og fremmest var driftskapital, man fik i sparekassen, f.eks. i en akut situation, hvor man manglede likvide midler, eller når man skulle indkøbe et større parti varer eller lignende.

En meget stor del af lånerne i sparekassen var håndværkere, der gennemgående sad inde med halvdelen af de samlede udlån. Ind-

skyderne var som tidligere nævnt først og fremmest tyende og børn, som gennemgående havde indskudt tre fjerdedel af de samlede indlån.

Håndværkerne lånte imidlertid også penge på det, vi i dag ville kalde det private lånemarked, bl.a. hos umyndige, hos byens embedsmænd og officerer og ikke mindst hos legater og stiftelser. Også hos byens købmænd lånte håndværkerne penge, men denne lånekilde synes at have spillet en noget mindre rolle for dem, end de øvrige her nævnte.

Legater og stiftelser var en meget væsentlig lånekilde for datidens samfund, og det gjaldt alle samfundsgrupper, såvel som det offentlige. Med de mange legater og stiftelser, som Haderslev havde, var der rige muligheder her, og stiftelserne og legaterne var naturligvis interesseret i at få deres kapitaler forrentet. Haderslev by udnyttede i vid udstrækning denne lånemulighed; således bestod i 1831 næsten hele byens gæld på ca. 26.000 rdl. af lån hos bl.a. Vor Frue kirke, Rehewaldts stiftelse, Hertug Hans Hospitalet, fattiggassen (Jomfru Schneiders legat) og det Otzenske legat.

Men også hos private lånte kommunen penge. I 1826 havde man således optaget et lån på 2350 rdl. hos generalkrigskommissærinde Malling og i 1830 2000 rdl. hos købmand og rådmann Mathias Mussmann. Lånene hos private blev imidlertid meget ofte og som regel ret hurtigt konverteret til mere langfristede lån hos stiftelser og legater eller hos fideikommissar. De to her nævnte lån hos private blev således sammen med andre lån hos private i 1831 konverteret til et lån på 7000 rdl. hos det grevelige Brockdorff-Kletkamp'ske fideikommissar.

Inden for landbruget, især det store landbrug, fandtes altså også betydelig kapital. Et andet eksempel herpå har vi i de betydelige legatmidler, som kammerherreinde Christina Friderica v. Holstein til Favrvrågård ved Christiansfeld i 1812 havde skænket, og hvoraf en del var blevet brugt til opførelsen af byens arbejdsanstalt og sygehus samt Christine Frederikke stiftelsen. Ud over de summer, der blev anvendt til selve byggeriet, var der imidlertid et betydeligt beløb tilbage, som indgik i en fond til driften af sygehuset. Denne fond var en meget væsentlig lånekilde for såvel købmænd, gæstgivere som håndværkere i byen.

De store beløb, som Haderslev by i 1826 og 1830 kunne låne hos private i byen, viser, at der fandtes en del folk inden for købmænds- og embedsmændsklassen, som rådede over ganske betydelig kapital. Rådmann Mussmann var vel nok byens største pengeudlåner. Gang på gang udlånte han meget store beløb, hovedsagelig til andre købmænd samt gæstgivere, men ind imellem også til enkelte større håndværksmestre. Også købmændene og rådmændene C. A. Petersen og J. C. Holm var store pengeudlånere, på samme måde som vi blandt embedsmændene finder en række store kapitalbesiddere, betydeligst nok justitsråd Rübner og major v. Simesen, der 1840'erne igennem satte penge i en lang række håndværkervirksomheder.

Tabel 42. Store kapitalbesiddere og deres udlån 1837-47.

	1837	1838	1839	1840	1841	1842	1843	1844	1845	1846	1847	I alt												
Købmænd og fabrikanter																								
Købmand M. Mussmann	3	3933	2	1133	3	8666	1	2500	4	3500	3	3400	1	200	2	2100	2	2750	2	4500	23	32682		
Købmand C. A. Petersen			1	166	2	233	1	850	1	1200	1	300	2	3325	1	100	2	1300	1	1500	2	300	14	9274
Købm. J. C. Holm el. hustru	3	863	4	1200	3	500	2	500	1	400	3	937											16	4400
Købmand Hans Sohl	1	200	1	233								1	200		1	300							4	933
Købmand N. C. K. Hansen								1	500					1	200		1	1000			1	2500	4	4200
Tobaksfabrikant J. G. Otzen	1	100	2	500	1	500	1	850					1	500									6	2450
Embedsmænd og konc. borgere																								
Bykasserer Müller	1	100	1	600			2	1350	1	1200	2	2500											7	5750
Bymusicus Jacobsen			3	466			1	350	1	125	1	100											6	1041
Pastor Strodtmann	3	880			3	400	1	100	1	200													8	1580
Justitsråd Rübner	1	400					2	1400	1	400			1	100	1	2000							6	4300
Officerer																								
Major v. Simesen	4	950	1	100	4	3500	1	100	3	2200	1	600	1	4000	2	1300	1	1333					18	14083
Krigsråd Boll			1	300							1	400	1	600					1	200	5	1000	9	2500
Enker og rentiers																								
Madame Iversen	7	2550	3	500	1	100	1	100															12	3250
Madame Bonnichsen					2	400	2	500															4	900
Jørgen Faber			1	100			1	400		1	500	1	200										4	1200
Håndværkere																								
Murermester Paul Christiansen													1	1200	3	777					1	366	5	2343
Bogtrykker H. Seneberg	1	100	1	350			2	500	1	100												5	1050	
I alt	25	10076	21	5648	19	14299	16	9000	16	10225	15	9037	7	9525	10	3277	7	7733	4	4450	11	8666	151	91936
Samlede antal lån og beløb	54	18329	57	16155	77	31938	53	21863	49	19821	46	18715	31	25487	28	9207	28	17724	27	12375	52	21326	502	212940
Ovennævnte i % heraf		55		35		45		41		51		48		38		35		44		36		41	44	
Legater og stiftelser																								
i % af samlede lån		13		14		16		18		23		5		5		7		8		19		15	13	
Lån til håndværkere i %																								
af samlede lån		32		41		50		43		48		53		37		25		24		63		38	41	

Kilde: Skyld- og panteprotokoller for Haderslev by, bibøger bd. 11 og 12, LA Ab. Retsbetjentarkiver nr. 112 og 113.

Note: De små tal angiver pantebreve, de store tal disse pantebrevs samlede beløb i rdl. cour.

Byens købmænd kunne altså låne hos de mere velstående blandt deres kolleger, men vi må nok regne med, at de fleste købmænd af nogen betydning hentede en meget stor del af deres driftskapital udenbys, først og fremmest i Hamborg; således modtog f.eks. købmand J. H. Høffner i november 1838 2000 rdl. i veksler på købmand Gabain i Hamborg, og købmand G. J. Simonsen modtog i juni 1839 kreditter på 10.000 rdl. hos firmaet Georg Behre i Hamborg. Af en status for Peter Hiort Lorenzens købmændsforretning fra december 1844 fremgår det, at hans varegæld da udgjorde ca. 19.000 rdl. Halvdelen heraf skyldte han handelshuset Gorrison og Lutze i Hamborg, syv købmænd i Flensborg havde forstrakt ham med ca. 4000 rdl., og resten bestod i klatgæld til 13 forskellige firmaer i holstenske og nordtyske byer. Hamborg og Nordtysklands dominans gjaldt imidlertid ikke kun købmændene i Haderslev, men også hele hertugdømmets samt i vid udstrækning tillige kongerigets købmænd; overalt var man på denne tid stærkt afhængig af den hamborgske kredit.

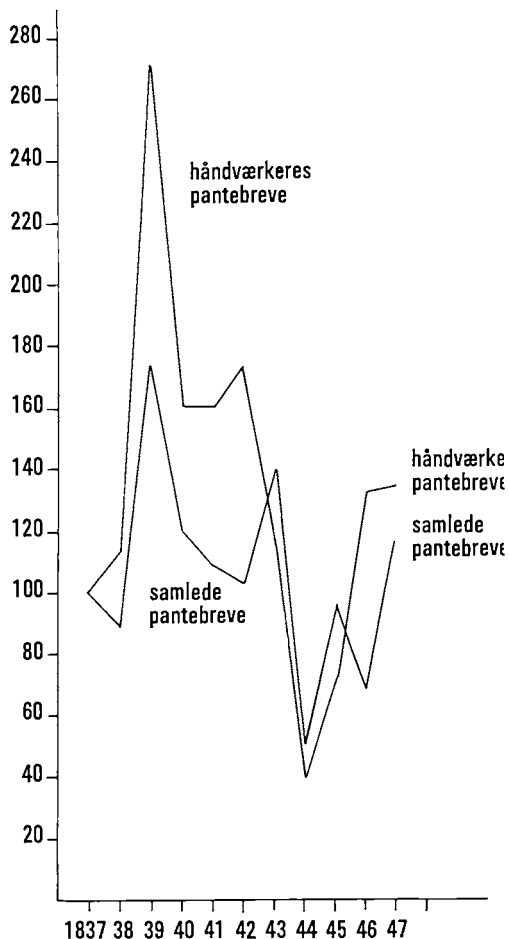
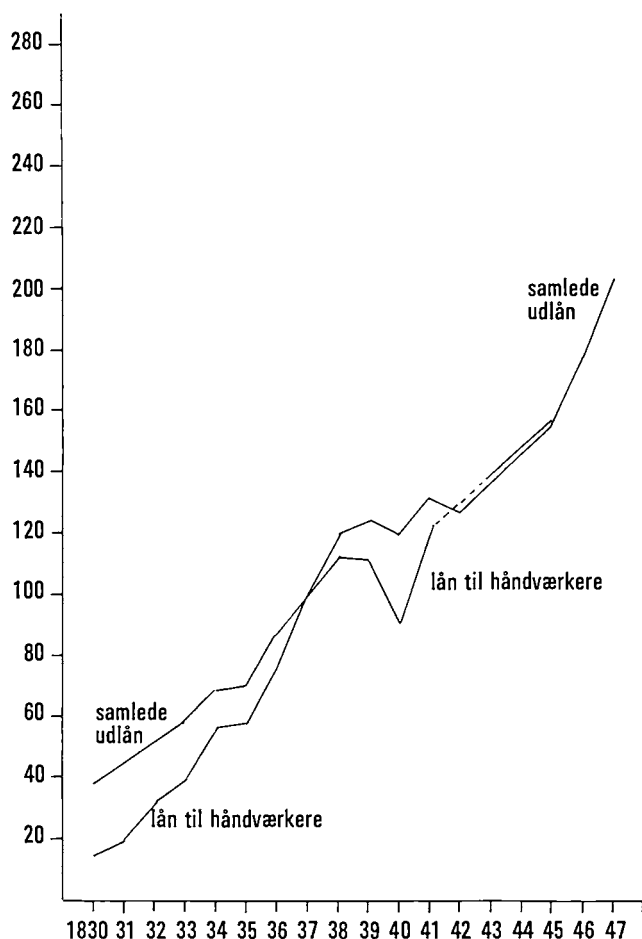
Et fuldstændigt indtryk af hvor store midler, der kunne ophobes hos byens rigeste, får vi gennem det testamente, som Maria Margaretha Iversen oprettede i 1826, og ifølge hvilket hun fordelte ca. 60.000 rdl. til forskellige velgørende formål. Både mens hun levede, men også

←

For at illustrere, hvem der besad kapital, og for at få et indtryk af investeringerne i 1840'erne er skyld- og panteprotokollerne for Haderslev by gennemgået 1837-47, og alle nyudstedte pantebrev på 100 rdl. og derover er registreret. Pantebrev, der er overdraget til ny kreditor er ikke medtaget, og det samme gælder pantebrev, der er stillet som sikkerhed for modtagne varer, (kun de pantebrev, hvor der er kommet rede penge til udbetaling, er registreret). Materialet er meget lidt homogent og derfor vanskeligt at bringe ind i tabelform. De enkelte tal er derfor næppe alle helt præcise, da det ofte hviler på et skøn, om et pantebrev skal medtages, og hvor det i så tilfælde skal rubriceres. Materialet er dog så omfattende, i alt ca. 500 pantebrev, at det danner basis for en række slutninger angående det lokale kapitalmarked i denne periode.

I tabel 42 er samlet de største kapitaludlånere, i alt 17 personer, der gennemgående udlåner 40-50 % af de samlede beløb hvert år. Blandt de 17 er der enkelte helt store kapitalister, først og fremmest købmand Mussmann og major von Simesen, men også købmand C. A. Petersen kommer godt med i slutningen af 1840'erne, og i det hele taget må købmændene anses for de største kapitalbesiddere. Håndværkerne kan slet ikke måle sig med dem og embedsmændene og officererne, selvom en mand som murermester Paul Christiansen optræder hyppigere i slutningen af 1840'erne. Hans kapital var skabt ved det betydelige byggeri, som var igang i 1840'erne. Af andre håndværkere, der optræder et par gange, kan nævnes rebslagermester Hans Ohlsen. Blandt enkerne fortsatte madame Iversens betydelige midler med at være en væsentlig lånekilde efter hendes død, idet det var muligt at låne af de legater, som hun stiftede. Jørgen Faber er kun en enkelt blandt flere smårentiers, de fleste formentlig tidligere småhåndværkere eller småhandlende, som forekommer blandt långiverne. 1837-40 forekommer en Matthias Matthiesen, 1846-47 Johan Tobias Carl. Der er dog tale om småbeløb. Af tabellen fremgår tillige at legater og stiftelser gennemgående tegnede sig for 15-20 % af de samlede udlån. Der er dog et brat fald 1842-45. Ligeledes er der et brat fald 1843-44 i den andel af de samlede lån, som ydedes til håndværkerne, jfr. figur 7. Tabellen illustrerer således også håndværkernes store investeringer i slutningen af 1830'erne og begyndelsen af 1840'erne.

Figur 7. Sparekassens udlån 1830–48 samt nyudstedte pantebreves værdi 1837–47. Indeks.

Kilde: Olav Christensen: Haderslev Bys Spare- og Lånekasse 1819–1969 tabel 1 side 167.

Note: Indeks: 1837 = 100. Samlede udlån: 1837 = 9618 rdl. Håndværkeres lån: 1837 = 5945 rdl. Den punkterede linje 1841–43 skyldes, at der ingen oplysninger haves for 1842; 1843–45 er håndværkerens lån blot anført som $\frac{1}{2}$ af de samlede udlån.

Kilde: Som tabel 42.

Note: Indeks: 1837 = 100. Samlede pantebreve: 1837 = 18329 rdl. Håndværkeres pantebreve: 1837 = 5892 rdl.

De to diagrammer skal illustrere først og fremmest håndværkerens optagelse af lån, som når et betydeligt omfang i de sidste år af 1830'erne. Derefter mindskes lånene lidt, og med hensyn til pantebrevene er der tale om et betydeligt fald 1842–44. Dette hænger nok sammen med flytningen af Det holstenske Landsenerregiment i 1842, jfr. de relativt mange konkurser 1843 og 1844 (tabel 41). Også generelt er der dog tale om et fald i udstedelsen af pantebreve 1843–44, men i de følgende år stiger lånene igen og garnisonens flytning havde således næppe nogen varig betydning. Det må dog påpeges at fluktuationerne i pantebrevens samlede beløb kan skyldes tilfældigheder som følge af materialets manglende homogenitet, jfr. bemærkningerne til tabel 42.

efter hendes død, var disse betydelige midler en meget væsentlig lånekilde, især for byens håndværkere. Madame Iversen, som hun kaldtes, var enke efter købmand Peter Iversen P.søn, men hovedparten af formuen stammede formodentlig fra hendes slægt, der havde været bosiddende i Haderslev i flere generationer. Hun og hendes mand var dog nærtbeslægtede, og at der også fandtes rigeligt med midler på hendes ægtefælles side, ses bl.a. af, at dennes søster blev gift med branddirektør Leisner, der også hørte til en af byens store formuebesiddere.

Allerede i 1835 havde hun ladet 10.000 rdl. komme til udbetaling til oprettelse og vedligeholdelse af en hensigtsmæssig gadebelysning i Haderslev, en gave som blev modtaget med stor begejstring af byens borgerskab. Også Havneselskabet nød godt af madame Iversens testamente. Den 5. januar 1842 modtog direktionen en skrivelse fra

Tablet 43. Maria Margaretha Iversens legater 1840

Da Maria Margaretha Iversens testamente blev offentliggjort efter hendes død den 14. september 1840, var der heri truffet følgende dispositioner:

1. 10.000 rdl. skænkedes til fattige enker og gamle uforsørgede eller svage-lige piger.
2. 5000 rdl. til trængende studerende fra den lærde skole, som har vist god vandel og prisværdig opførsel.
3. 8000 rdl. til fattige, faderløse børn.
4. 1000 rdl. til fattige piger, så at de om sommeren kan besøge sy- og strik-skolen.
5. 4000 rdl. til oprettelse af en søndagsskole for håndværkerlærlinge, hvor de kunne få undervisning i tegning og andre hensigtsmæssige kunster.
6. 5000 rdl. til restaurering af Vor Frue kirke.
7. 5000 rdl. til Hertug Hans Hospitalet.
8. 3000 rdl. til tjenestepiger, som i 8 år eller mere har tjent samme herskab.
9. 2000 rdl. til byen til beplantning med træer og anden forskønnelse af byens omegn; i første omgang skulle den nye gangsti fra Gammelting til madame Iversens parcel (Åstrupvej) beplantes med lindetræer. (Den såkaldte forskønnelsesfond).
10. 14.839 rdl. til havnens udbedring, og endelig
11. 3000 rdl. til Christiansfeld, dels til understøttelse af fattige og nødlidende, dels til enkehuset og søstrehuset til understøttelse til fattige enker og søstre.

Kilde: Sønderjysk Månedsskrift 1955, s. 97—103 (Olav Christensen).

Forskellige slægtninge og venner var i forvejen betænket med indboet og en række småbeløb. Beløbet til havnen skulle omfatte resterne af formuen, når de øvrige legater var fordelt og boets udgifter betalt. Til rest blev da de her nævnte 14.839 rdl. og sammenlagt var der således tale om en formue på 60.839 rdl. Hertil kommer de 10.000 rdl. madame Iversen havde skænket til gadebelysningen i 1835, og mens hun levede havde hun tillige skænket Gl. Haderslev kirke og Hospitalskirken et nyt orgel. De fleste af disse legater eksisterer endnu den dag idag. Med hensyn til nr. 6 og 10 og til dels også nr. 9 blev kapitalen dog anvendt til det angivne formål.

Maria Margaretha Iversens liv var i øvrigt plaget af sorger og sygdom; sit eneste barn, en dreng, mistede hun i 1819, da han kun var 20 år, og hendes mand døde i 1825. I sine sidste leveår var hun så syg, at hun konstant måtte passes og plejes. Hendes godgørelse var betydelig, men hendes samlede kapital gav også en årlig indtægt på ca. 3100 rdl., så at en del heraf til trods for al godgørelse hvert år kunne tillægges kapitalen.

Peter Hiort Lorenzen, hvori det bl.a. hed, at det forlød, at den sum, som afdøde madame Iversen havde tiltænkt Havneselskabet, var på ca. 15.000 rdl. Allerede i 1839 havde selskabet imidlertid modtaget en gave, som løste i hvert fald en del af selskabets kapitalproblemer. På en ekstraordinær generalforsamling den 30. juli 1839 meddeltes det, at ridefoged og justitsråd Rübner havde meddelt, at han i sit testamente havde reserveret 2000 rdl. til Havneselskabet, men at han var villig til allerede nu at lade pengene komme til udbetaling mod en forrentning på 4 %, så længe han levede. Tilbudet blev modtaget med stor begejstring, så meget mere som Rübner ikke selv var medlem af selskabet. Man viste sin anerkendelse ved at udnævne Rübner til æresmedlem af selskabet.

Med disse to beløb, ialt 17.000 rdl. eller 51.000 mark – næsten dobbelt så meget som selskabet ialt havde anvendt indtil udgangen af 1839 – var selskabets kapitalproblemer løst, og det havde fået sikkerhed for, at det kunne fortsætte sin virksomhed mange år frem i tiden.

Disse mange legatmidler var sikkert stærkt medvirkende til, at byen undgik at optage noget lån i perioden fra sammenlægningen og indtil 1848. Arbejdsanstalten var vel næppe blevet bygget, hvis ikke man havde haft kammerherreinde von Holsteins legat, og på samme måde havde amtet næppe fået det store og praktiske sygehus, som blev bygget for andre af hendes legatmidler. Sikkert er det i hvert fald, at gadebelysningen ikke var blevet gennemført, hvis ikke madame Iversen havde skænket midlerne hertil, og ligeledes havde det næppe været muligt at gennemføre den restaurering af Vor Frue kirke, som skete for de 5000 rdl., som madame Iversen havde skænket til dette formål.

Havneselskabet havde uden de betydelige legater været nødsaget til at søge det fortsatte opmudringsarbejde finansieret ved lån, og det ville naturligvis have fordyret arbejdet væsentligt. Der er derfor næppe tvivl om, at disse legater ved de ting, de satte i gang, var af væsentlig betydning for den økonomiske fremgang, der var i gang i byen. Også på andre felter blev kapital imidlertid gjort frugtbringende.

Økonomisk fremgang i 1840'erne

NYE VIRKSOMHEDER

I 1842 indledtes en ny epoke i Havneselskabets historie, i 1841 startede et jernstøberi sin virksomhed i byen, og i 1842 har vi kendskab til ikke mindre end seks nystartede virksomheder med industrielt præg, det højeste antal for et enkelt år i 1840'erne, og to af virksomhederne hørte endda til de større. Samme år bygges det første store skib i Haderslev. Disse forhold understreger meget klart, at stilstanden for byens erhvervsliv nu var slut, og at en ny ekspansionsperiode var ved at sætte ind med aktivitet på mange områder. Årene 1841–42 er på denne måde særdeles vigtige i byens økonomiske udvikling.

Disse mange nye virksomheder er det første varsel om en begyndende industrialisering. De nye virksomheder havde i mange tilfælde et stort antal arbejdere, og arbejdsprocessen var opdelt i forskellige faser. Endvidere var der tale om masseproduktion med delvis anvendelse af maskiner, dvs. der var tale om kapitalkrævende virksomheder.

En lang række praktiske problemer måtte overvindes, før man kunne starte et sådant jernstøberi, som det Josua Petersen og A. P. Bonnichsen startede i 1841. For det første måtte en af de ældste og mest hævdvundne regler inden for lavsvæsenet brydes, nemlig at en mester kun måtte beskæftige svende af sit eget fag. Josua Petersen var snedkermester og skulle på sit jernstøberi beskæftige bl.a. smede og formere. Smedelavet i Haderslev vendte sig naturligvis stærkt imod, at dette blev tilladt, men myndighederne var så stærkt interesseret i at fremme et så betydeligt foretagende, at man ikke tog hensyn hertil, og Josua Petersen fik sin koncession. En anden væsentlig forudsætning var, at der var adgang til den kapital, som var nødvendig for at starte et så betydeligt foretagende. Josua Petersen ejede imidlertid ejendommen Naffet 33, hvor han havde sit snedkerværksted, der i 1840 beskæftigede tre svende og fire lærlinge. Kun et lille lån på 350 rdl. cour. optog Josua Petersen i 1841, og det betyder enten, at man benyttede de eksisterende bygninger, eller også at de to ejere havde så megen egenkapital, at de selv kunne finansiere et evt. nybyggeri. Fra starten beskæftigede støberiet fire formere, to smede, tre snedkere, en væver, fem arbejdsmænd og en læredreng, og det ekspanderede stærkt i de følgende år, både hvad angår antal beskæftigede, og hvad produktion angår. I 1842 produceredes således 170.000 pd. støbegods og i 1847, hvor der var beskæftiget ialt 47 mand, 381.000 pd., og de samlede lønninger udgjorde da 5000 rdl. Produktionen omfat-

tede ovne, gitterkonstruktioner, porte og vinduer af forskellig slags, plovskær og andre markredskaber, forskellige støbearbejder til skibe, møller og maskiner, og for at klare den stærkt voksende produktion udvidede man i 1843 med en stor nybygning, hvortil kom to mindre nybygninger i 1846. Det er imidlertid karakteristisk, at ejerne i 1843 erklærede, at man ville have udvidet yderligere, hvis der havde været den nødvendige kapital til stede. Byggeriet må formodentlig være finansieret ved egenkapital, da der hverken 1843 eller 1846 blev optaget lån i støberiet.

I 1842 startede to større virksomheder, en klædefabrik i Storegade 1, der begyndte med ni beskæftigede og 1846 nåede op på 19, samt købmand H. J. H. de Wolffs kradsuldsfabrik i Apotekergade 7, der startede med 18 beskæftigede, hovedsagelig kvinder. Også den ekspanderede stærkt i de følgende år og havde i 1845 30, i 1846 60 men i 1847 43 beskæftigede. Produktionen var 36.000 pd. kradsuld i 1842, den faldt i de følgende år og var i 1845 25.000 pd., men steg herefter til 60.000 pd. i 1846 og 58.000 i 1847. I 1843 startede endnu en klædefabrik med fem beskæftigede, og samme år åbnede en cigarfabrik med tre beskæftigede; byens gamle tobaksfabrikker var samtidig i stærk ekspansion. Det gjaldt først og fremmest Matthias Hansens i Nørregade 32, der især beskæftigede et stigende antal drenge. Produktionen steg her jævnt fra 45.000 pd. tobak i 1841 til 85.000 i 1847. J. G. Ozens tobaksfabrik i Storegade 3, der i 1841 blev overtaget af svigersønnen F. L. Petersen, producerede i 1841 44.000 pd. tobak. Produktionen var her mere svingende og nåede et højdepunkt på 68.000 i 1844. I 1847 begyndte man her også at fremstille cigarer, og produktionen var dette år ialt 38.000 pd. tobak og 60.000 stk. cigarer. En ret stor tobaksfabrik åbnedes af købmand C. Stuhr i Slotsgade 21 i 1845. Den havde 12 beskæftigede i 1845, 10 i 1846 og 14 i 1847 og producerede især cigarer, i 1845 187.000 stk., i 1846 310.000 og i 1847 320.000.

Til de lidt mindre virksomheder, som startede i 1840'erne, hører de ialt fem »pibeslangefabrikker«, der især beskæftigede kvinder, og som fremstillede de lange rør til datidens piber. De to første startede i 1842, to i 1845 og en i 1846. Et orgelbyggeri startede i 1843 ledet af en svend, der var udlært ved Marcussen og Søn i Åbenrå, og 1847 startede endnu et jernstøberi i Naffet 30. Det forøgede antallet af beskæftigede med 30 mand, og det var guldsmed Wolfgang Petersen, der havde drevet et af byens største guldsmedeværksteder, som nu kastede sig ud i et så omfattende foretagende, som et så stort jernstøberi var.

De to jernstøberier, H. de Wolffs kradsuldsfabrik samt Matthias Hansens tobaksfabrik var i slutningen af 1840'erne byens største virksomheder. Hertil kom imidlertid det skibsværft, som startede i 1846. Det er desværre ikke omfattet af datidens officielle statistik over fabrikker og fabrikslignende virksomheder i Haderslev, men ad anden vej kan vi få et indtryk af dets omfang.

. J. H. de Wolffs købmandsgård
apotekergade 7. Her indrettede han
en kradsuldsfabrik i 1842, formo-
entlig i bagbygningerne.

Der var tidligere bygget skibe i Haderslev, men de var kun ganske små, alle under 10 kommercelæster. En del var bygget i landsbyerne langs fjorden, det gjaldt bl.a. skibet Christina på 10 kommercelæster og Die Hoffnung på 8^{1/2} kommercelæster, der begge var bygget i Brorsbøl, hhv. 1840 og 1842. Sommeren 1841 synes imidlertid det første større skib bygget i selve Haderslev. Det blev uden tvivl bygget ved hjælp af indkaldt ekspertise, f.eks. fra Åbenrå, for i byen fandtes kun én skibstømmer, der var optaget som borger så sent som i 1841. I foråret 1846 var endvidere endnu et nyt skib under bygning, og Lyna udtrykte da håbet, at »muligen turde en skibstømmester snart stadig finde sit brød her i staden, da skibstømmeret i vor skovrige egn kan haves for en billig pris«.

Lynas håb blev ikke gjort til skamme, for i august samme år blev en af byens egne sønner, skibsbygmester Peter Kieldrup, optaget som borger i byen. Han var født i 1819 og var søn af købmand Jens Kieldrup, der igen var søn af den Peter Kieldrup, der blev optaget som borger 1802 og er omtalt i andet hovedafsnit. Hvor mange der har været beskæftiget ved Kieldrups skibsværft, ved vi ikke, men at det har hørt til de store virksomheder på linje med jernstøberierne og kradsuldsfabrikken er sikkert og vist; både faglærte og ufaglærte har fundet arbejde her, og der blev i årene 1846–49 bygget ialt ni skibe på ialt ca. 650 kommercelæster.

Selvom en del af disse nystartede virksomheder kun har præg af at være håndværksvirksomheder, er der dog næppe tvivl om, at der sammenlagt er tale om en ganske betydelig kapitalinvestering. Vi må imidlertid nok regne med, at en meget stor del af disse investeringer er sket ved hjælp af egenkapital, således som det er nævnt i forbindelse med Petersens og Bonnichsens jernstøberi. I forbindelse med skibsbygmester Peter Kieldrup, der var af købmandsslægt, og hvis fader især havde levet af kornhandel og korneksport, er det også gan-

Tabel 44. Større virksomheder, nye og ældre, i 1840'erne

Oprettelses- år	Virksomhedens			Antal beskæftigede								
	art	ejer	beliggenhed	1835	1840	1841	1842	1843	1844	1845	1846	1847
1822	Tobaksfabrik	Claus Petersen	Badstuegade 16	6	13	8	6	7-8	9	7	9	8
	Tobaksfabrik	Matth. Hansen	Nørregade 32	4	4	6	16	23	21	23	25	28
	Tobaksfabrik	J. G. Otzen	Storegade 3	6	4	4	5	3	4	4	5	3
	Tobaksfabrik	J. H. Endritz	Storegade	1	0	0	0	0	0	0	1	1
	Tobaksfabrik	C. Sørensen	Nørregade 31		0	0	0	0	1	0	0	0
	Sukkerraffin.	H. Richtsen	Bispegade 15	4	3	3	3	3	3	3	3	3
	Vognfabrik	Hans Jensen	Slotsgade 16	5	?	÷	÷	÷	÷	6	÷	÷
	Vognfabrik	Joh. H. Løding	L Skausgade 33	5	6	÷	÷	÷	÷	6	÷	÷
	Vognfabrik	J. Mordhorst	Storegade 58	4	5	÷	÷	÷	÷	9	÷	÷
	1840	Stentrykkeri	L. Andersen	Slotsgade 16							2	÷
1841	Jernstøberi	Petersen & Bonnichsen	Naffet 33			16	21	27	34	42	50	47
1842	Stenhuggeri	H. P. Jørgensen					÷	÷	÷	?	÷	÷
1842	Lakerfabrik	C. Häger	Storegade 10				2	2	2	2	2	3
1842	Klædefabrik	J. A. Christiansen	Storegade				9	9	12	16	19	8
1842	Kradsuldsfabr.	H. J. H. de Wolff	Apotekergade 7				18	15-20	15	30	60	43
1842	Pibeslangefabr.	A. G. Petersen	Gammelting				2	3	2	2	4	3
1842	Pibeslangefabr.	J. J. Schröder	Smedegade				4	4	5	5	5	6
1843	Klædefabrik	J. F. Dahrendorff	Naffet					5	5	5	8	10
1843	Cigarfabrik	G. B. A. Hinrichsen	Nørregade					3	3	6	4	3
1843	Orgelbyggeri	J. Jacobsen	Storegade 4					÷	÷	3	÷	÷
1844	Tobaksfabrik	P. Bønnelykke	Storegade						3	3	5	5
1844	Cigarfabrik	N. Chr. Schmidt	Torvet 5						1	1	2	2
1845	Pibeslangefabr.	Bungartz jun. & Birkefeld	Badstuegade							3	3	2
1845	Pibeslangefabr.	J. C. Hehr	Naffet							2	3	3
1845	Tobaksfabrik	C. Stuhr	Slotsgade 21							12	10	14
1846	Skibsbyggeri	P. Kieldrup	Skibbroen								÷	÷
1846	Pibeslangefabr.	C. F. A. Birkefeld	Badstuegade								2	3
1847	Jernstøberi	W. Petersen	Naffet 30									30
Beskæftigede i alt				35	35	37	86	104-	120	190	220	225
heraf piger							4	4	7	10	24	14
drengene							7	16	26-27	30	41	57
daglejere							6	34	35-40	39	62	82
} ufaglærte												
Virksomheder i alt ¹⁾				8	8(9)	7(10)	12	14	16	23	20	21
							(16)	(19)	(21)	(25)	(27)	(28)
heraf virksomheder					1	1	3	3	4	5	5(6)	6(7)
m. 10 eller flere besk.												
m. 6-9 besk.				2	1	2(3)	2(3)	2(3)	1(2)	5	2(5)	3(6)
m. 5 besk.				2	1(2)	(1)	1(2)	1(2)	2(3)	2	3	1
Håndværkervirksomh. ²⁾ m. 5 besk.				3	5					6		
m. 6 eller flere				7	6					4		

ske tydeligt, hvorfra denne egenkapital stammede. Det var kapital skabt ved handel, og det blev da også mere og mere klart 1840'erne igennem, at det var hos byens storkøbmænd, man skulle søge den største kapital. Når der var tale om udlån af store beløb, dvs. over 1000 rdl., var det næsten udelukkende købmændene, der optrådte som udlånere. Vi ser det bl.a. i de tilfælde, hvor egenkapitalen ikke slog til, men hvor der måtte lånes til investering i de foretagender, der er nævnt ovenfor. Købmand Christoph Stuhr lånte således i januar 1846 2500 rdl. og i januar 1848 igen 1500 rdl. hos rådmann Mussmann, penge som uden tvivl er blevet anvendt til investering i den tobaksfabrik, han startede i 1845. Guldsmed Wolfgang Petersen lånte i august 1847 3000 rdl. hos hofjægermester v. Krogh til Marielyst, et lån, som i 1851 blev overtaget af købmand N. C. K. Hansen, og som må være anvendt til etablering af det jernstøberi, han startede i 1847. Af andre betydelige investeringer, som utvivlsomt er anvendt til maskiner eller nye bygninger, men som ikke er nævnt ovenfor, kan nævnes de 1500 rdl. som sadelmager Hans Jensen jun. i november 1846 lånte hos købmand C. A. Petersen. Hans Jensen slog sig i disse år på vognfabrikation på samme måde som Jens Mordhorst, i hvis virksomhed C. A. Petersen i øvrigt også havde investeret et stort beløb i 1842.

Alt ialt har vi fra 1840'erne kendskab til 19 nystartede virksomheder i Haderslev, når der ses bort fra de deciderede håndværksvirksomheder. Tæller vi de virksomheder op, der havde seks eller flere beskæftigede, både af de deciderede håndværk og af de nye mere industrielt prægede, må vi regne med, at antallet ved tre-årskrigen udbrud i 1848 har ligget på 15–17. Regner vi virksomhederne med 5 beskæftigede med, bliver tallet formodentlig 23–25. I den officielle danske statistik regnes varer produceret på virksomheder med seks eller flere arbejdere for industriprodukter, mens produktionen fra firmaer med fem arbejdere eller derunder betragtes som håndværk. Ifølge denne definition er der altså tale om en kraftig stigning i industriproduktionen i Haderslev fra 1835 til 1848, og Haderslev lå, hvis vi ser på antallet af disse større virksomheder langt foran nabobyerne.

En begyndende industrialisering var i gang, og en arbejderklasse i moderne forstand var under dannelse. Dette afspejles i væksten i folketællingernes daglejerklasse, der i 1835 omfattede 192, 1840 200, 1845 215 og i 1855 340 personer.

—
 ikke alle de i listen nævnte virksomheder hører til de større eller an henregnes til industri, men er lot med til at tegne billedet af en økonomiske opgang, som satte ind i 1840'erne. Det må endvidere bemærkes, at de lister, der er benyttet, kun omfatter bestemte typer af virksomheder, og der kan derfor tænkes at være virksomheder, som ikke er med, fordi vi ikke har kendskab til dem. Antallet af beskæftigede i alt viser en kraftig stigning i antallet af arbejdspladser, og stigningen er i virkeligheden endnu kraftigere, fordi der mangler tal fra en række virksomheder. Det fremgår dog også, at en meget stor del af disse arbejdspladser var for de faglærte, dvs. den billigste arbejdsraft, især piger og drenge. Dette illustrerer de sociale følger, denne økonomiske fremgang havde. — Ser vi på det samlede antal af virksomheder, er der fra 1835 til 1845 tale om en kraftig stigning i antallet af større virksomheder (med mere end 5 beskæftigede). Trods den usikkerhed, der er med hensyn til lisen fuldstændighed, viser dette, at industrialiseringen ud fra dette kriterium var i fuld gang i Haderslev 1840'erne.

Kilde: Lister over garverier, fabrikker og manufakturer 1834ff, HBArk. Acta XIX D 1, Fabrikker. Generalia.

Noter: For vognfabrikkerne og orgelbyggeriet haves kun oplysninger fra folketællingerne; for skibsværftet mangler oplysninger helt, men det tilhører formodentlig virksomheder med over 10 beskæftigede. — Beliggenheden er ikke alle steder identificeret med gadenumre og gælder i øvrigt det sted, hvor virksomheden første gang er konstateret.

- 1) Tallene i parentes gælder, hvis de virksomheder medregnes, for hvilke tal kun haves fra folketællingerne;
- 2) fra tabel 40, vognfabrikanterne dog fratrukket, således at tallene her er mindre end i tabel 40.

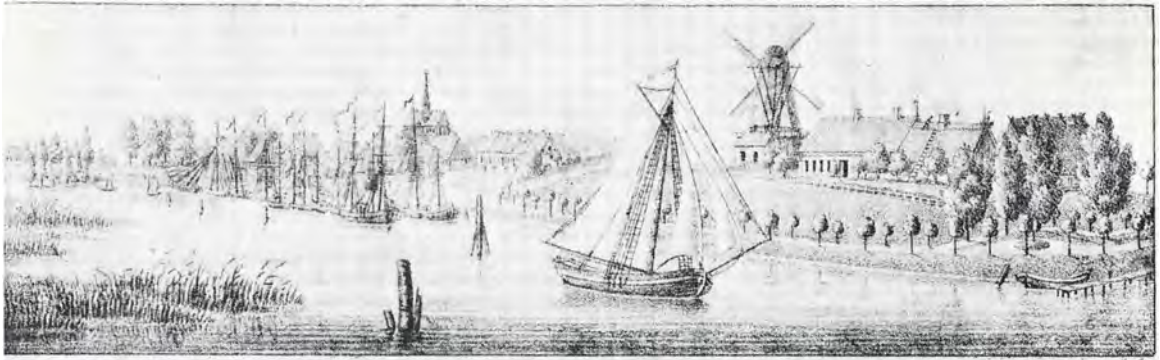
NY FREMGANG FOR HAVNEARBEJDET I 1840'ERNE

I det brev, som Peter Hiort Lorenzen sendte til Havneselskabets direktion den 5. januar 1842, og hvori han gav meddelelse om madame Iversens store gave, anmodede han om, at man på den følgende generalforsamling behandlede et af ham stillet forslag om, at der nedsattes en komité på tre medlemmer. Den skulle overveje og undersøge mulighederne for, om det ville være tilrådeligt fremtidig at anvende dampkraft ved uddybningen af fjorden, og om arbejdet med menneskehænder skulle indstilles helt eller delvis, nu da så store midler var kommet selskabet i hænde.

Denne skrivelse viser, at Hiort Lorenzen i 1836 havde tænkt langt videre, end hans tilsyneladende negative indstilling dengang kunne give indtryk af. Han fandt det spild af midler og kræfter kun at foretage en uddybning til 7 fod (ca. 2 m). Man måtte helt op på 10 fod, og hertil krævedes en så betydelig indsats, at den menneskelige arbejdskraft ikke var tilstrækkelig. Her måtte maskiner i anvendelse, og hertil krævedes så betydelig kapital, at byen og selskabet ikke engang i fællesskab ville kunne magte det uden at pådrage sig en betydelig gæld eller foretage en omfattende forhøjelse af skatterne, som næppe ville være populær. Hiort Lorenzen røbede her et vældigt vid syn med en klar erkendelse af samfundets ringe kapitalkraft og begrænsede ressourcer, og han har i 1836 måske vidst, at der ved madame Iversens død ville tilflyde selskabet de betydelige midler, som var nødvendige.

På generalforsamlingen den 10. februar 1842 blev Hiort Lorensens forslag imidlertid nedstemt med 29 stemmer imod 15, og der udspandt sig både før og efter mødet en livlig debat om forslaget med indlæg både i Lyna og i Dannevirke. I en længere artikel i Lyna nr. 16 gør Kier rede for, hvorfor direktionen ikke kunne gå ind for Hiort Lorensens forslag. En uddybning af fjorden i hele dens længde til 10 fod ville være en alt for stor opgave til, at selskabet kunne klare det, selv med de ikke ubetydelige midler, der nu stod til selskabets rådighed. Det skyldtes efter Kiers opfattelse kun Hiort Lorensens manglende kendskab til fjorden og dens grunde, at han i alvor kunne bringe et sådant forslag frem. Den forsigtighed, som til stadighed havde været selskabets ledetråd i alle dets dispositioner, påbød at begrænse opmudringen til 8 fods dybde, og hertil var selskabets nuværende muddermaskiner, der fungerede ved håndkraft, fuldt ud tilstrækkelige. En uddybning til 8 fod var også længe nok, idet byens egne skibe herved alle kunne gå ind til skibbroen fuldt lastede (byens største skib dengang var på 66½ cl.). Også forholdsvis fladbundede skibe af dobbelt så stor drægtighed kunne gå ind med fuld last med en sådan dybde, hævdede Kier.

Tonen var til tider meget skarp i denne debat, og der er ingen tvivl om, at det var de nationale og politiske modsætninger, der spillede ind. Mens Kier i 1836 kunne omtale Hiort Lorenzen som »mein Freund Lorenzen« og tale rosende om hans stærke interesse for hav-

*rti af havnen med skibe i begy-
lsen af 1830'erne. Man ser de ny-
ntede træer rundt om vindmøl-
i. I baggrunden Vor Frue kirke
til højre herfor Skibbrogade 1-
. I forgrunden står en jagt ud af
vnen for fulde sejl.*

nesagen trods meningsforskellene, hedder det nu seks år senere, at »vi havde ventet en alvorlig og grundig diskussion med hr. Lorenzen af dette vigtige anliggende . . . Vi vil dog gerne indrømme, at vi ikke bærer nag over de skridt, han har foretaget i sagen, så meget mere som vi er vant til modsigelser i hans taler og handlinger«.

De skridt, der her tænkes på, er uden tvivl Hiort Lorenzens forslag om, at byen benyttede sin ret til at overtage Havneselskabet. Hans begrundelse for dette forslag, der nok kunne bringe ledelsen af selskabet i harnisk, var, at når selskabet ikke mente at turde kaste sig ud i en uddybning af fjorden til 10 fods dybde, måtte byen træde til. Forslaget vandt imidlertid ikke genklang hos magistraten.

Med ridefoged Rübners gave og det overskud på ca. 1100 mark, som var oparbejdet i 1839, var der allerede indledt et meget omfattende opmudringsarbejde, især i den indre fjord. Med udgangen af 1842 havde man uddybet til 8 fod i 50 alens bredde fra skibbroen til Vesterris. Kirkerevet øst for Starup kirke var næsten gennembrudt i 8 fods dybde, man havde nået 8 fods dybde i den såkaldte Kirkebredning og manglede her blot at gøre den gravede kanal lidt bredere. Efter at Hiort Lorenzens forslag om at benytte dampkraft var blevet nedstemt, besluttede man i stedet med den i 1842 erhvervede kapital

- 1) at fortsætte uddybningen af fjorden i hele dens længde til 8 fods dybde,
- 2) at foretage en hovedreparation af skibbroen,
- 3) at anlægge en træksti ved Børløs bugt, for at skibene ved vindstille kunne trækkes afsted,
- 4) at udvide skibbroen mod vest i retning af Møllestrømmen og udbyde havnebassinet her.

Med dette stærkt intensiverede opmudringsarbejde i de følgende år var det nødvendigt med fastere regler for mudderarbejdet. De blev nedfældet i det i 1843 vedtagne »Reglement over Mudderarbejdet i Haderslev Fjord«, og ifølge dette blev brofoged og lods Thomas

De til Havne- og Broarbejde antagne Arbeidere ere saadanne, som arbejde paa Muddermaskinerne regelmæssig hele Aaret efter Accord, og saadanne, som af Opsynsmanden ved Broe og andet Arbejde i Dagløn antages.

Arbeiderne ved Maskinerne angaaende, da gjælde følgende Bestemmelser:

- 1) Enhver Maskine er besat med 5 Mand, som arbejde til fælles Fordeel og under fælles Risiko, og faae deres Fortjeneste til lige Deling udbetalt hver Søndag Morgen for Ugen. De nyde for hver Pram, som de optage af Grundten og henbringe efter Anvisning, hvilken Pram skal efter Mærkerne være beladt og saavidt mulig vandfri, i Sommer:Maanederne fra 1ste April til 1ste October 8 §. Cour. og i den øvrige Arbejdstid 9 §. Cour. Da den lille Maskine har mindre Pramme, faa er Prisen 7½ og 8½ §., dog vil denne Forskjel bortfalde, da efter Selskabets Beslutning nye Pramme antages efter lige Størrelse.
- 2) Af Arbeiderne paa Maskinerne antages af Opsynsmanden efter Aftale med Directioren en Formand, som fører Skovlen. Denne Formand ere de øvrige Arbeidere i Arbejdstiden undergivne og Lydighed og Følgagtighed Skyldige, hvorimod han bærer alene Ansvar for:
 - a. at Muddringen foretages efter Opsynsmandens Anordning og Bestemmelse;
 - b. at Prammen fuldstændig lades;
 - c. at de blive lossede behørig og Muddret henlagt efter derover imodtaget Instruction;
 - d. at Redskaberne af alle Slags ikke misbruges og paa det bedste skaanes.

Fremdeles paaligger det Formanden for hver Maskine

- a. nøagtig og samvittighedsfuld hver Aften hos Opsynsmanden at angive det hver Dag opmuddrede Pramtal, for at samme kan ligne det med sine Jagttagerter og føre det til Protokoll;
- b. hver Søndag at imodtage Anvisning paa Ugens Fortjeneste, have samme ved Havnekaafen og uddele den til hans Medarbejdere, dog saaledes, at hver Uge for hver Arbejder henlægges af Fortjeneren 8 §. Cour., hvorom nedentil det Nærmere vil være bestemt; endelig
- c. i Almindelighed at paasee, at hans undergivne Arbejdere under Arbejdet ere ordentlige, ædruer og skikkelige, og uden for Arbejdet ikke opføre sig saaledes, at de gjøre sig uduelige til Arbejdet til den næste Dag, hvilket han i saadant Tilfælde har at melde Opsynsmanden til videre Foranstaltning.

Bestemmelserne angående arbejdes forhold i »Reglement over Mudderarbejdet i Haderslev Fjord fra 1843. Man bemærker især, at β ugentlig skulle henlægges af hver arbejders løn. Den enkelte arbejder fik kun del heri, hvis han arbejdede »tro og villig«. På den anden side kunne der også heraf udbetal hjælp til en arbejder, der uforskyldt blev ramt af sygdom e. lign.

Kier, Otto Kiers broder, ansat som opsynsmand og leder af det daglige arbejde med ansvar over for direktionen. Reglementet rummede også en række bestemmelser angående arbejderne og deres forhold, og når vi ser bort fra håndværkerlavenes bestemmelser, er dette nok den første »overenskomst« mellem arbejdsgivere og arbejdstagere i Haderslev. Der er dog først og fremmest tale om nedfældelse af en række praktiske forholdsregler, som byggede på erfaringerne fra de forløbne års opmudringsarbejde. Deres formål var at fremme opmudringsarbejdet så meget som muligt, men gav dog også arbejderne sikkerhed både med hensyn til varig beskæftigelse i tilfælde af sygdom og ved uforskyldt forsømmelse af arbejdet. Men disse goder betingede også eksemplarisk opførsel, og man mærker bag reglementet klart direktionens ønske om en stabil og villig arbejdskraft. Erfaringerne fra tidligere år var åbenbart ikke for gode.

På grundlag af dette reglement fortsattes nu uddybningsarbejdet; i 1843 nåede man 8 fods dybde fra kirkerevet til Store Bredning, lod nye mudderpramme bygge og muddermaskinerne ombygge, således at

Erfaringen har lært, at enkelte Arbeidere paa Muddermaskinerne have i Arbeidsaarets Løb maattet bortfjernes, og fastsættes derfor, for at forebygge Misforstaaelser, følgende Betingelser, som ere nøiagtig at efterfølge af alle Vedkommende:

- a. Enhver Arbeidsmand nedlægger hos Opsynsmanden ugentlig 8 f. Cour. , som blive i Behold indtil Arbeidets Slutning i Esteraaret, og først udbetales naar han troe og villig har tjent paa Maskinen i Arbeidstiden.
- b. Gjør en Arbeidsmand sig skyldig i en Forsælse, saa staaer det Directionen frit, til enhver Tid at bortfjerne ham fra Arbeidet, naar den finder saadant nødvendig eller raadelig, hvorved han taber de henlagte Penge, uden nogenstunde at kunde gjøre Krav paa dem eller nogen Godtgjørelse.
- c. Directionen forbeholder sig efter forudgaaet Undersøgelse at afsjive en Resolution i saadant Tilfælde, hvorved det skal have sit forklivende, saaledes, at Arbeideren uden nogen Indsigelse og Kætergang er skyldig at underkaste sig Directionens Bestemmelse.
- d. I Tilfælde af, at en Arbeidsmand efter Opsynsmandens Formening ikke længere kan bruges, da har denne sidste at anmeldte dette til Directeuren, som fører Opsynet ved Mudderarbeidet, som derefter iagttager det Fornødne, for snarest mulig at bevirke en Resolution fra Directionen, som derpaa meddeles Arbeidsmanden skriftlig.
- e. Naar af de ugentlig henlagte 8 f. efter det Anførte skalde danne sig ved Aarets Slutning en Kassebeholdning, saa skal samme ikke komme Havnevesenet til Gode, derimod af Directionen tages en Bestemmelse, hvorledes de forfaldne Dincler kunne anvendes til Nytte for de Arbeidere, som troe og redelig have tjent Havnevesenet, hvorhos særdeles skal tages Hensyn til dem, som ved Engdom eller ufor- skyldt have lidt Skade i deres Fortjeneste.
- f. Som Selvfølge faae de Arbeidere, som ufor- skyldt i Aarets Løb have maattet for- lade Arbeidet, hvilket ganske beroer paa Directionens Bedømmelse, de ugentlig henlagte 8 f. Cour. uden Afkortning udbetale.
- g. Arbeiderne kunne med Sikkerhed forvente, at Directionen og Opsynsmanden ville i alle Henseender efter bedste Overbeviisning paasee deres Bedste, og, saavidt mulig, gaae dem til Haande for at befordre deres Velgaaende.

Haderslev i Havnedirectionen den 10de Mai 1843.

Kier. P. Gottfriedsen. E. A. Petersen.

man havde fire ens muddermaskiner, hver med to tilhørende pramme til rådighed. I 1844–46 arbejdede to maskiner i den ydre fjord og skabte her et sejløb i 60 alens bredde og 8 fods dybde. De to andre maskiner arbejdede i den indre fjord og ud for skibbroen.

Trækstien ved Børløs bugt var man allerede i gang med i 1844, men først i 1846 blev arbejdet hermed intensiveret, da sejløbet her allerede havde den ønskede dybde på $7\frac{1}{2}$ –8 fod, men manglede en del i bredden. I 1845 fik skibbroen sin hovedreparation, og året efter blev skibbropladsen brolagt. En bedding, der var bygget af Hans Bertelsen i 1843, blev overtaget af selskabet til afbenyttelse for byens skipperne til reparation og eftersyn af deres skibe. I årene 1844–46 udlejedes endvidere en del arealer på skibbroen til lagerplads m.v. for en række af byens næringsdrivende. Murermester Paul Christiansen havde således en lagerbygning til byggematerialer, flere af byens købmænd havde pakhuse, bl.a. til korn, og tømmerpladser med anlæg for opsavning af træ etableredes også i disse år.

Der var altså tale om en betydelig aktivitet, som også viste sig ved

en stærk forøget sejlads på havnen, således som det skal vises nedenfor. Men stod al denne aktivitet og omkostningerne i forbindelse hermed nu i forhold til det, man fik ud af det? Allerede Hiort Lorenzen havde som nævnt hævdet, at en uddybning til 8 fod var for lidt, og fra skippers side blev der også rejst kritik af, at man ikke gik videre end disse ca. $2\frac{1}{2}$ m. Af skrivelser i Havneselskabets arkiv fremgår det da også, at de store svenske skibe stadigvæk måtte ankre op i den ydre fjord og losse deres ladning af træ om i mindre skibe, der kunne gå ind til skibbroen. Der var også kritik af, at arbejdet gik for langsomt med håndmuddermaskinerne, og i 1845 var der igen røster fremme om, at man skulle anvende dampkraft, men det blev afvist af bestyrelsen som for dyrt.

I 1847 var kritikerne i selskabet imidlertid så talstærke, at spørgsmålet om anvendelse af dampkraft nu blev gjort til genstand for en mere grundig undersøgelse. Kier skriver i sit værk fra 1854 »Die Hafenanlage der Stadt Hadersleben«, at det var Hiort Lorenzens tilhængere, der foreslog, »at selskabet i overensstemmelse med statutterne beslutter fuldstændig at indstille det igangværende opmudringsarbejde for at undgå, at den disponible kapital formindskes, og at der indsættes en dampmuddermaskine til erstatning for håndmuddermaskinerne, der sættes fuldstændig ud af funktion«. ¹³ Dette forslag blev på en stormfuld generalforsamling den 16. juni 1847 nedstemt med kun én stemmes flertal, og i stedet vedtog man på forslag af 14 medlemmer at nedsætte en komité på fem medlemmer, som i løbet af seks måneder skulle afgive betænkning om, »hvorvidt det ville være formålstjenligt fremtidig at anvende dampkraft i stedet for håndkraft for at opnå en passende dybde og bredde af sejllobet«.

Komiteen, som bl.a. talte selskabets formand, herredsfoged Kier, som medlem, inddrog i sine overvejelser de erfaringer, man andre steder, bl.a. i Slesvig og Lübeck, havde gjort med hensyn til dampmuddermaskiner. Den nåede til den konklusion, at anvendelsen af dampkraft ganske vist ville fremskynde opmudringsarbejdet betydeligt, men også ville gøre det væsentligt dyrere. Såfremt man begrænsede sig til opmudring til 10 fods dybde og med et sejllob på 100 fods bredde, ville man imidlertid også på forholdsvis kort tid kunne opnå dette med håndmuddermaskinerne, især når deres antal blev forøget. En opmudring til 12 fods dybde (ca. $3\frac{1}{2}$ m), som efter komiteens mening forudsatte en bredde af sejllobet på 200 fod, mente komiteen var urealisabel rent økonomisk, uanset om man anvendte damp- eller håndkraft, ja selv den begrænsede plan om uddybning til 10 fods dybde forudsatte et betydeligt kapitaltilskud, medmindre man da ville skride til at lægge afgift på de varer, der indførtes over skibbroen, og ikke kun på skibene. På en generalforsamling den 29. februar 1848 foreslog direktionen i overensstemmelse hermed, at der blev optaget et lån på 20.000 rdl. til dækning af de udgifter, som uddybningen til 10 fod ville betyde.

Treårskrigen bragte alle planer og alt videre arbejde med uddyb-

ningen af fjorden til standsning. Disse tre års stilstand viste imidlertid, da man igen tog fat i 1851, med al ønskelig tydelighed, at man var ved at nå grænsen for, hvad der var teknisk muligt, i hvert fald med håndkraft: den møjsommeligt tilvejebragte dybde på 8 fod var ikke længere til stede overalt i fjorden. Tilsandingen og tilmudringen skete konstant og næsten lige så hurtigt som opmudringen, hvad vel allerede de vedligeholdelsesarbejder, man måtte sætte i gang i 1844–45, bl.a. mellem Vesterris og Starup kirke, må have overbevist direktionen om. En tilvejebringelse af 10 fods dybde ville kræve konstant indsættelse af et betydeligt antal håndmuddermaskiner for overhovedet at opretholde denne dybde. Denne erkendelse satte helt nye overvejelser i gang inden for selskabet.

SKIBSFARTEN

I 1839 skrev Havneselekabets direktør Otto Kier i bladet Dannevirke bl.a.:

»Det er almindeligt bekendt, at for få år siden var produkternes afsætning i Haderslev langt vanskeligere end som nu. Byen har nogle købmænd, som driver en ikke ubetydelig direkte handel med udlandet, men denne er ikke så udbredt, som den efter produkternes mængde og beskaffenhed burde være; med andre ord: Haderslev er ikke den handelsplads, som den efter sin beliggenhed burde være, og en vigtig årsag hertil er unægtelig havnens slette beskaffenhed«.

Der er næppe tvivl om, at Kier har ret i, at den stadige forbedring af havne- og besejlingsforholdene betød et vældigt opsving for byens handel. Kiers bekymring her i 1839 var dog næppe helt uden grund, da man omkring midten af 1830'erne havde oplevet en ret betydelig nedgang i sejladsen på havnen. Dette skyldtes dog næppe specifikke forhold i Haderslev, men var snarere et almindeligt konjunkturfænomen for hele monarkiet. Fra ca. 1840 satte en højkonjunktur for alvor ind, og dens virkning kan også iagttages i form af en stigende sejlads på Haderslev havn.

Den eksport, der fandt sted fra Haderslev, bestod først og fremmest af landbrugsprodukter, hovedsagelig korn, men i forhold til hvad der indførtes til byen, var udførslen ringe. Af de ekstrakter af havneprotokollerne, som er bevaret fra 1830–47, ses det, at den udgående mængde af varer fra byen gennemgående kun udgjorde $\frac{2}{3}$ – $\frac{3}{4}$ af den indgående, og ser vi på sejladsen til udenlandske havne, dvs. den egentlige eksport, udgjorde de udførte mængder gennemgående kun $\frac{1}{4}$ af de indførte. En følge heraf var, at langt de fleste af de udenlandske skibe ikke havde varer at tage med retur, men gik ud i ballast, således at $\frac{1}{3}$ – $\frac{1}{2}$ af den udgående tonnage var skibe i ballast til udenlandske havne.

Dette forhold var naturligvis uheldigt, men det var vanskeligt at ændre herpå. I slutningen af 1830'erne forsøgte man at lade de svenske skibe, som bragte træ til byen, medtage korn som returladning, men denne korneksport til Sverige forblev ubetydelig. Endnu i 1846

Tabel 45. Haderslevs vigtigste handelsforbindelser ad søvejen 1846.

Fra	Antal skibe i alt	Varer, hovedsagelig	Til	Antal skibe i alt	Varer, hovedsagelig
Flensborg	127	stygods (110)	Flensborg	121	landbrugsprodukter (110)
Assens	117	ballast (53), forsk. råmaterialer (14), salt (15)	Assens	117	stygods (79), korn (10) mursten (10)
Kiel	88	stygods (45), ballast (40)	Kiel	110	landbrugsprodukter (89)
København	23	stygods (21)	København	37	mursten (12), brænde (11) stygods (8)
Kalmar	34	træ (34)	Kalmar	35	ballast (32)
Åbenrå	24	ballast (21)	Åbenrå	36	skibstømmer (16), boghvede (10)
Kolding	20	korn (15)	Kolding	18	ballast (14)
Holland	4	ballast (3)	Holland	15	korn (14)
Kappel	14	ballast (14)	Kappel	10	landbrugsprodukter (10)
England	9	stenkul 6½, jern 2½	England	4	landbrugsprodukter (3)
460 af i alt 618				503 af i alt 623	

Kilde: Havnebog 1846 i HBArk. Acta XIX F 4: Direktionen for Havneselskabet pk. 2.

Note: Tallene i parentes er antal skibe.

Mens stygods og ballast var de vigtigste indførte »varer«, bestod udførslen først og fremmest af landbrugsprodukter, hovedsagelig til Flensborg og Kiel. Der er dog også stor stygods-sejlads på Assens, og det illustrerer den livlige forbindelse med Østdanmark, til trods for de få sejlads direkte på København.

havde kun 3 af 35 skibe fra Kalmar korn med retur, resten havde ballast. To af byens driftigste købmænd indlod sig endvidere på at lade et stort engelsk skib gå til Newfoundland med landbrugsprodukter, men der var her tale om et enkeltstående spekulationsforetagende. Hovedparten af de udenlandske skibe blev ved med at gå ud i ballast.

Fra 1846 er de originale havneprotokoller bevaret, og vi får herigennem et klarere indtryk af, med hvilke havne byen stod i forbindelse, samt hvilke varer, der blev ført ind og ud. Ialt 623 skibe gik ud fra byen i 1846, hvoraf 294 skibe med landbrugsprodukter, hovedsagelig korn, 112 med ballast, 93 med stygods, hovedsagelig til Assens, 70 med træprodukter, 41 med mursten og 13 med andre varer. Alle ladninger med mursten gik til kongeriget, og en del af dem blev indtaget ved Halk hoved. For træprodukternes vedkommende var der hovedsagelig tale om brænde, som især gik til København og Kiel, samt om skibstømmer til Åbenrå. Dette blev i flere tilfælde indtaget i Hejlsminde. Ser vi på mængderne, stillede forholdene sig noget anderledes, idet de skibe, der gik ud i ballast, som nævnt hovedsagelig var de store udenlandske, således at ialt 2056¾ cl. af ialt 5821½ gik ud i ballast.

Ind til byen gik i 1846 226 skibe med ballast, 190 med stygods, 69 med byggematerialer, bl.a. træ fra Sverige, især Kalmar, og kalksten fra Fakse, 42 med råmaterialer til forarbejdning i haderslevske virksomheder, f.eks. tobak, skind, klude til kradsuldsfabrikken, hamp til

rebslagerne, vidjebånd til bødkerne, jernvarer til jernstøberiet samt stenkul; 35 skibe førte landbrugsvarer ind, først og fremmest korn, og 24 skibe førte andre næringsmidler ind, bl.a. er der tale om en del salt, mens 32 skibe havde andre varer med. I alt er der tale om 618 indgående skibe. Det omfattende stykgods dækker uden tvivl over de samme varer, som kendes fra de skibe, der i protokollen kun er anført med én vare; f.eks. er der kun kommet et skib med sukker fra Flensborg, men byens sukkerraffinaderi har naturligvis forarbejdet mere sukker end denne ene ladning. Derfor må stykgodsladningerne også omfatte sukker på samme måde, som de må omfatte skind, klude og andre råmaterialer til forarbejdning. En stor del af stykgodset var endvidere forarbejdede varer, til direkte salg i byens forretninger, som f.eks. pottemagervarer, der også forekom som selvstændig ladning et par gange.

En meget stor del af sejladsen på havnen foregik med byens egne skibe, der gik i ret fast fart til de forskellige havne. I 1839 skrev Otto Kier, at et af byens skibe regelmæssigt gik til København og tog fragt med hertil til England, Holland og udlandet i øvrigt, to mindre skibe gik til Hamborg, et til Norge, tre til København og nogle endnu mindre til andre indenlandske havne. I 1846 var forholdene tilsyneladende lidt anderledes. Et skib gik ret regelmæssigt til København, et andet til Kiel, mens der derimod ingen tilsvarende forbindelse var til Hamborg. Det helt store forbindelsesled sydpå var Flensborg, hvortil en række skibe sejlede i regelmæssig fart. En række helt små skibe fra såvel Haderslev som fra Assens sejlede i fast fart på Assens.

Flensborg, Kiel og Assens var således de byer, Haderslev først og fremmest stod i forbindelse med. Flensborg har for byen fungeret som den store handelsstad, hvor man kunne hente så at sige alle de varer, man havde brug for (det var stykgodset der dominerede), samt afsætte først og fremmest landbrugsprodukter til videre eksport (de er næppe blevet brugt i Flensborg alle sammen!) Den direkte eksport af landbrugsprodukter fra byen var således kun ringe, men det er bemærkelsesværdigt, at de få eksempler, der synes at være på direkte eksport, gjaldt fjernere egne, som f.eks. Norge og Sverige samt Holland. Det er således meget karakteristisk, at man i 1846 sendte 15 skibsladninger korn direkte til Holland, og det synes i det hele taget, som om denne direkte korneksport i de følgende år var voksende; bl.a. betød Englands ophævelse af kornloven i 1846 og navigationsakten i 1849, at det blev muligt at eksportere korn direkte til England. De mange sejlads på Assens først og fremmest med stykgods tyder på, at handelsforbindelsen med det østlige Danmark har været livlig. Det er næppe sandsynligt, at de mange ladninger til Assens ikke har haft et videre mål end denne lille by eller dens opland. De torholdsvise sejlads på København er derfor næppe alene udtryk for forbindelsen med monarkiets hovedstad.

SKIBSBYGGERI OG JERNBANEPROJEKT

På samme måde som der ved midten af 1830'erne var sket et fald i sejladsen på byen, var også antallet af skibe hjemmehørende i Haderslev faldet. Mens dette 1836 havde ligget på 16 med ialt 194^{1/2} cl., var det i 1839 nede på 12 med kun 106 cl. Dette skyldtes først og fremmest, at to skibe på ialt 44^{1/2} cl. var forlist i 1837, det ene under en storm ved Læsø, det andet i Kattegat. Der skete imidlertid ikke nogen forøgelse af byens tonnage før 1842, og Otto Kier gør i sin oven for citerede artikel om havnen i Dannevirke 1839 opmærksom på de problemer, der bestod for byens skippere:

»De skibe, som herfra hidindtil er benyttede til udenlandske rejser kunne . . kun føre cirka 600 tønder korn, og må have en besætning af 5 mand. Omkostningerne står derfor så lidt i forhold til fragtens beløb, at ejerne må give slip på forsikring, for at beholde noget overskud. Ejede han derimod kun en tredie part af et skib til 1200 tønders drægtighed, som kan bestyres af 6 mand, da ville den rene overskud forholdsvis være større, og skibet kunne altid forsikres. At skipperens kår på denne måde ville vorde langt bedre, indses let; enhver kyndig mand vil give os ret i, når vi påstår, at vor skibsfart med sådanne skibe, som vi på vore udenlandske farter hidindtil har benyttet, går sin undergang imøde, da strandings-risiko alene hviler på ejeren«.

Med de voksende muligheder, som konjunkturerne og de forbedrede besejlingsforhold på fjorden betød, skete der imidlertid i løbet af 1840'erne en vækst i antallet af skibe hjemmehørende i Haderslev.

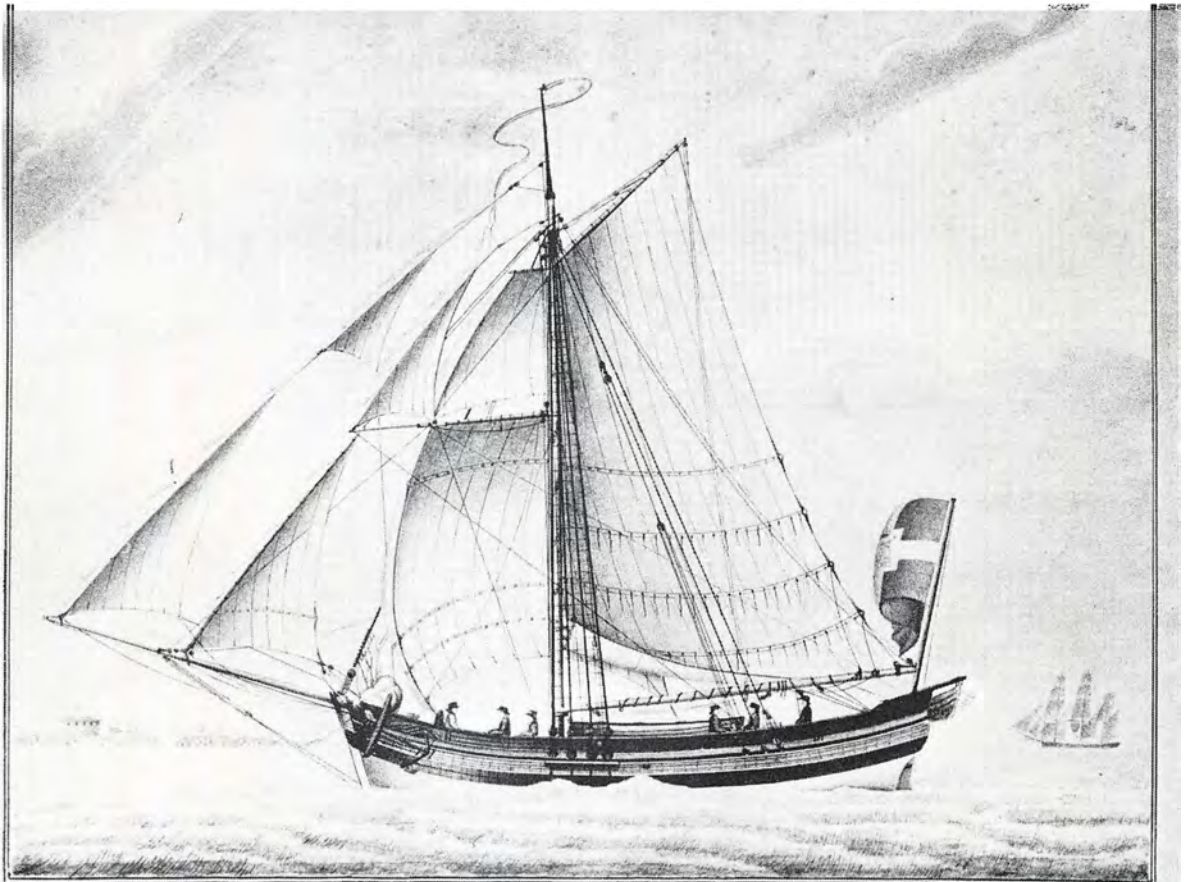
I 1842 byggedes der for første gang i Haderslev et så stort skib, at de mere sikre muligheder, som Kier pegede på, kunne udnyttes, og de følgende år bragte en sådan vækst i byggeriet af store skibe, at den

Tabel 46. Skibsfartens fordeling på hovedområder 1846.

	Fra	Til
Kongeriget		
Sjælland m. m.	48	50
Fyn	141	142
Jylland	32	32
I alt	221	224
Hertugdømmet Slesvig	216	209
Hertugdømmet Holsten	113	114
Sverige	40	41
Norge		4
Tyskland	11	9
Holland	4	15
England	9	4
Andet	4	3
I alt	618	623

Kilde: Som tabel 45.

Også denne tabel viser, at forbindelsen med kongeriget har været livlig. Sammenholdt med tabel 45 viser den tillige, at de tre havne: Assens, Flensborg og Kiel var så ganske dominerende i sejladserne på Fyn, hertugdømmet Slesvig og hertugdømmet Holsten. Ud fra disse tabeller var byens handelsforbindelser altså i ret høj grad østvendte.

JAGTEN ELISABETH OG JULIANE. FRA HADERSLEV. FØREN DES AÆSKTIPPER HANS GOTTFRIEDSEN. 1837.

Skibet Elisabeth og Juliane bygget 822 i Haderslev. Det var en jagt på 22 kommercelæster, som ejedes af Christian Jensens enke. Kaptajn ar Hans Gottfriedsen og den havde en besætning på fem mand. Den orliste 1837.

samlede tonnage næsten femdobledes i årene 1842–48, mens antallet kun øgedes fra 11 til 16. Denne vækst i skibsbyggeriet er udtryk for, at man også i Haderslev havde fået øjnene op for de gode muligheder for givtige investeringer, der lå i disse skibe. Det skyldtes de gode fragtindtægter, der var at få, især i udenrigsfart på f.eks. Kina og Amerika, og det er for Åbenrås vedkommende påvist, hvor betydelige overskud, der kom ud af disse fragter. Ligesom i Åbenrå var det da også i Haderslev byens kapitalbesiddere, der i stigende grad investerede i skibe. I modsætning til de allerfleste af de små skibe, der var hjemmehørende i byen, og hvor reder, dvs. ejer, og kaptajn som regel var en og samme person, var det i forbindelse med disse store skibe aktie- eller interessentselskaber, der stod som ejere og hyrede en kaptajn, som dog også kunne være medindehaver.

Det første store skib, der blev bygget i Haderslev, skonnertbriggen Union på 66½ cl., blev bygget af købmændene Hans Bertelsen og J. Andersen; i 1846 byggede købmand Jacob Juel og medinteressenter skonnertbriggen Cito på 68 cl., og i 1847 gik byens storkøbmand C. A. Petersen ind i rederivirksomhed med skibet Zampa. Han var

vel nok den mand i Haderslev, der i størst omfang udnyttede de muligheder, der i disse år lå i rederivirksomhed, idet han var medejer af adskillige af de skibe, der i de følgende år blev bygget i byen. Et interessant eksempel på, hvor mange personer, der kunne indgå i et sådant aktie- eller interessentselskab, har vi i forbindelse med briggen Chloris på 71¹/₂ cl., der var bygget hos Peter Kieldrup i 1847. I 1855 opgaves dets ejere at være tobaksfabrikant Matthias Hansen, der stod som korresponderende reder, samt købmændene og rådmændene C. A. Petersen og Hans Petersen, købmand Claus Petersen, kaptajn T. Maag (han var ikke skibets kaptajn), bogtrykker Seneberg, herredsfoged Thomsens arvinger og M. R. Metsch's arvinger, yderligere tre personer fra Haderslev samt 14 af oplandets bønder, således at skibet ialt havde 25 ejere. Oplandets bønder var i øvrigt medindehavere af flere af de skibe, der blev bygget i disse år. En del af disse skibe var som nævnt rene spekulationsforetagender, men nogle af de skibe, som bønderne investerede i, var bygget med det klare formål, at de skulle bruges til korneksport, og vi ser da også i de følgende år, at disse skibe gik i forholdsvis fast fart på England. Af en liste fra 1850 fremgår det, at der i årene 1844–50 ialt blev investeret ca. 160.000 rdl. i ialt 8 skibe, der alle blev bygget i Haderslev, og hvor alle aktier ejedes af Haderslev-borgere eller bønder fra oplandet. De enkelte aktiebeløb var på mellem 600 og 1500 rdl.

Også på andre felter var der gode muligheder for lettjente penge. Jernbaneaktier var i disse år det helt store investeringsobjekt, og denne jernbanefeber nåede også til Haderslev. I 1844 var den første jernbane i det danske monarki blevet åbnet mellem Altona og Kiel, og samtidig diskuterede man ivrigt, hvor de følgende jernbanestrækninger skulle gå. Endnu i 1844 var man stærkt fremme med planerne om en jernbane fra Rendsborg til Flensborg, og samtidig fremlagdes der et projekt om en bane fra Flensborg over Husum til Tønning. At jernbanen så ud til nu i løbet af få år at ville nå helt frem til Flensborg, satte også borgerskabet i de nordslesvigske byer i hektisk aktivitet.

I Åbenrå blev der nedsat en komité, der skulle arbejde på at gennemføre en forlængelse af den projekterede Rendsborg–Flensborg jernbane til Åbenrå, og onsdag den 24. april 1844 kunne Dannevirke meddele, »at sidste fredag indtraf hos hr. gæstgiver og agent Petersen to herrer fra Rendsborg, som ville underhandle om en jernbanes anlæggelse fra Åbenrå til Haderslev. Om eftermiddagen holdt en del venner af sagen møde hos hr. agent Petersen, som åbnedes af kammerjunker og amtsforvalter von Krogh fra Åstrup«. Dannevirke klagede i øvrigt gang på gang over, at der intet officielt kom frem om sagen. Planerne var imidlertid ganske konkrete. En komité var blevet nedsat »til sikring af den – i tilslutning til Flensborg–Åbenrå-jernbanen – påtænkte jernbane fra Åbenrå til Haderslev og derfra videre til Årøund, hvilken bane vil sætte de projekterede danske jernbaner på Sjælland og Fyn i forbindelse med baner i hertugdømmerne Sles-

vig og Holsten«. Komiteen bestod af kammerjunker og amtsforvalter von Krogh, agent J. C. Petersen, rådmænd C. A. Petersen, ejeren af Årøund, agent J. C. Bruun, advokat Selig, købmand N. C. K. Hansen, købmand H. J. H. de Wolff, herredsfoged Thomsen, købmand P. Giørtz og aktuar dr. Meyer. Allerede den 16. maj sendte den en fuldmagt til handelshuset Lawaetz & Koch i Altona til at lade foretage tegning af 7000 aktier à 100 specier, hvortil kom 500 aktier à 100 specier, der skulle reserveres til tegning i hertugdømmet Slesvig.

Aktierne blev hurtigt tegnet – jernbaner var som nævnt et godt investeringsobjekt i disse år – og allerede den 29. maj indsendte komiteen en ansøgning til kongen om tilladelse til at lade den pågældende banelinje nivellere, og den 15. juni forelå den ønskede tilladelse.

Nivellering af jernbanen, der ifølge projektet skulle løbe fra Åbenrå over Rise Hjarup-Ø. Løgum-Hovslund-Skovby-Mastrup-Haderslev-Øsby til Årøund, skete i løbet af sommeren 1844.

Nu løb projektet imidlertid ind i uforudsete vanskeligheder. En kongeligt udnævnt jernbanekommission sad i disse år og skulle overveje og afgive indstilling om jernbaner i det danske monarki som helhed. Denne komite så sig på grund af de mange private jernbaneprojekter, der var udkastet rundt omkring i monarkiet, i juni 1844 nødsaget til at udstede en bekendtgørelse om »at indbydelse til aktietegning på jernbaneanlæg uden forud erhvervet allerhøjeste tilladelse til aktietegning er blottet for al hjemmel«.

Komiteen i Haderslev mente imidlertid ikke, at det havde betydning for den, da aktier var tegnet før denne bekendtgørelse, men da man den 8. oktober indgav ansøgning til jernbanekommissionen om koncession til bygning af den projekterede jernbane, modtog man et meget bestemt afslag, der først og fremmest gik på, at tilladelse til aktietegning ikke var og heller ikke ville blive givet. I øvrigt mente man heller ikke, at de rentabilitetsberegninger, som komiteen havde foretaget, ville kunne holde, og en afgørelse om en bane i det hele taget skulle bygges til Årøund, måtte afvente en beslutning om, hvordan de øvrige baner på Fyn og Jylland skulle forløbe.

Et år senere tog den nydannede slesvig-holstenske patriotiske forening imidlertid sagen op igen. Efter at jernbanen fra Rendsborg til Neumünster var åbnet i september 1845, indsendte foreningen den 30. oktober et andragende til kongen om, at der byggedes en forlængelse af denne jernbane til Flensborg og derfra videre over Åbenrå og Haderslev til Årøund, og man fremhævede, at »navnlig havde banelinjen fra Åbenrå over Haderslev til Årøund en mageløs eklatant aktietegning at fremlægge«. Heller ikke denne gang førte ansøgningen til noget resultat, og der kom til at gå henved 20 år endnu, før Haderslev fik sin jernbane.

BYGGERI

Årene mellem 1835 og 1850 er ikke i særlig grad karakteriseret ved, at der blev bygget nye huse, hvor der ikke tidligere havde været bebygget. Nye kvarterer opstod ikke, således som det til dels havde været tilfældet i perioden før 1835, hvor bl.a. Nørregades nordende og Gammelting blev delvis bebygget. På Gammelting fortsatte man ganske vist med at bygge, bl.a. Gammelting 3 og 4, og ligeledes blev der også bygget et par huse i den ydre ende af Slagtergade, bl.a. nr. 77. På Sønderbro nyopførtes ejendommen Sønderbro 6, der herved blev starten til det byggeri af statelige toetages ejendomme op ad Sønderbro, som fulgte efter 1850. I Laurids Skausgade byggedes nr. 17, men det lå helt for sig i næsten landlige omgivelser. På skibbroen ved havnen byggedes en række pakhuse, men ingen beboelseshuse, og området ved Skibbrogade lå endnu øde hen.

Det var således kun i meget ringe grad, at byen bredte sig uden for det område, den dækkede før 1835. I langt højere grad er perioden karakteriseret ved, at en lang række huse blev nedrevet og genopført i

Nørregade 14, bygget i 1840'erne. Huset eksisterer endnu, men underetagen er næsten helt fjernet i forbindelse med indretning af udstillingsvinduer.

ræstegade 6, opført 1837, et eksempel på, hvor enkelt den lille åndværker byggede i årene omkring 1840.

Paul Christiansen, født Haderslev 807, død New York 1893. Murer- nester i Haderslev fra 1833, hvor van byggede en lang række offent- ige og private bygninger både i og iden for byen ca. 50 år frem i iden.

ny og bedre, og som regel også større skikkelse. Mange huse blev også udvidet, ved at de fik en etage ekstra sat på. Dette byggeri viser sig tillige ved, at byen i 1835 havde 6 murermestre, i 1840 derimod 11 og i 1845 12.

Betydeligst blandt murermestrene var vel Paul Christiansen, der af offentlige bygninger opførte arbejdsanstalten med fattigsygehuset samt Christine Frederikke stiftelsen. Han satte i de følgende år i meget høj grad sit præg på byens huse. Hans bygninger udmærker sig ved solid håndværksmæssig udførelse, forenet med et tiltalende arkitektonisk stilpræg. Under sin 6-årige vandreperiode 1827–33 kom Paul Christiansen vidt omkring i Europa og bragte herfra impulser fra datidens arkitektoniske strømninger med sig til Haderslev, hvor han blev mester i 1833. Det første hus han opførte, var Slotsgrunden 1, bygget 1834–35, hvor man klart ser påvirkningen fra den nye klassicistiske stil. I årene omkring 1842 opførte han Hjorteapoteket i Apotekergade 9, men i øvrigt er det meget få private huse, hvorom vi ved, at Paul Christiansen har opført dem. Et nøjere studium af byens huse fra denne periode ville dog nok kunne give visse formodninger om, hvor han har været bygmesteren, og man kan måske regne med, at han som byens betydeligste bygmester har opført en række af de største privathuse fra perioden.

En anden af byens store murermestre var Jens Jensen Wraa, der var noget ældre end Paul Christiansen, og som havde opført Frederiks- og Wilhelmineskolerne. Han ejede en række småhuse, som han selv havde opført og udlejede, og der er ingen tvivl om, at han direkte

spekulerede i den slags boligbyggeri. Nogle af disse huse står dog stadigvæk, bl. a. Klosteret 8–18, som stammer fra 1820'erne. Endelig bør også nævnes muremesterfamilien Raben, hvis ældste medlem er omtalt ovenfor. Familien omfattede i 1835 tre muremestre, nemlig foruden faderen Niels Clausen Raben også Mogens og Claus Raben.

Mens byggeriet før 1835 først og fremmest omfattede store borgerhuse, er byggeriet efter 1835 tillige karakteriseret ved opførelsen af mindre bygninger. Det er uden tvivl håndværkernes økonomiske fremgang i slutningen af 1830'erne, som danner baggrund for dette byggeri. Af sådanne til dels endnu eksisterende bygninger kan nævnes Nørregade 14, opført af dyrlæge Jens J. Hansen, Badstuegade 4 opført af skipper Peter Nissen Lundbeck, Slagtergade 39 opført af instrumentmager Jørgen Knudsen, Slagtergade 41 opført 1847 af maler Andr. Chr. Stuhr samt Slagtergade 52 opført af murersvend Matthias Hansen Plov.

Det er ret små, nydelige toetages bygninger med kun få eller slet ingen udsmykkende elementer på facaderne. Men også mindre borgere var i stand til at bygge nyt. Slotsgrunden 4 er således opført af krovært Jens Gottfriedsen i 1839, Præstegade 6 af snedker Christian Matthiesen og Katsund 10 af stolemager Jacob Weiler i 1837.

Der er dog også i perioden opført en række statelige bygninger tilhørende det højere borgerskab. Et par af Paul Christiansens byggerier er nævnt, men omtales bør tillige det smukke langhus Bispegade 6, som opførtes af bager Bertel Lund, og senere erhvervedes af bager Niels Dahl, samt Slotsgade 27, der opførtes af Gustav Frederik Lassen, byens borgmester fra 1844. Denne bygning viser ved sine lisener og udsmykninger rundt om vinduerne i gavlen ud imod gaden den klassicistiske påvirkning. De yderste lisener har en kapitællignende afslutning, hvor taghældningen begynder, og som fortsætter i et bånd tværs over facaden; det er en meget afdæmpet form for klassicisme, der i al sin enkelthed dog giver dette hus sit klare tidspræg.

Dette hus må, som det er beliggende, opfattes som et gavlhus, men adskiller sig ikke fra de langhuse, som er så karakteristiske for alt stort byggeri i Haderslev i hele perioden op til 1860. Disse som oftest toetages huse med et ofte stort antal vinduesfag har halvvalmede gavle og relativ lav tagrejsning og undertiden såkaldt strømskifte i gavlene, således som det ses på f.eks. Møllepladsen 6, der også er fra 1840'erne. Denne stil kommer i det hele taget klartest til udtryk på Møllepladsen, hvor disse huse vender gavlen imod pladsen, men også i husrækken Nørregade 34–46, der hovedsageligt er opført i perioden før 1835, træder dette karakteristiske præg med de halvvalmede gavle endnu frem trods alle senere om- og tilbygninger. Karakteristisk for byggeriet før 1850 er også, at facaderne og gavlene som regel ikke er pudsede, som det i stigende grad bliver tilfældet efter 1850. Facaderne står til dels endnu i den rå, gule Flensborg-sten, der var den foretrukne mursten. Eventuelt var facaderne kalkede, selvom en del af disse kalkede facader nok er senere, ligesom også gesimser og mur-

Slotsgade 27, opført af borgmester G. F. Lassen i sidste halvdel af 1840'erne, et af de markanteste n byggerier fra denne periode.

lotsgrunden 4, også et eksempel på en lille næringsdrivendes byggeri i. 1840.

bånd kunne være kalkede, således som det f.eks. endnu ses på Slots-gade 27 og på billedet af Nørregade 14. De klassicistiske træk, de halvvalmede gavle og den gule Flensborg-sten giver altså denne periodes byggeri sit helt specielle præg og viser samtidig, hvilke muligheder der var for med den rå mursten som eneste middel at skabe facader og gavle med en klar og enkel udsmykning.

Offentlig orden og retstilstand i 1840'erne

GADER OG VEJE

Den stigende trafik på Haderslev havn og den forøgede produktion i byens virksomheder, især de store nye, som f.eks. jernstøberierne og skibsværftet, betød naturligvis et øget behov for transport af varer rundt i byen. Råvarer skulle transporteres fra havnen og ud til videre forarbejdning på en virksomhed, og varer, der skulle føres ud af byen, f.eks. korn fra oplandet og færdigprodukter fra byens virksomheder skulle bringes til havnen. Det betød arbejde til byens vognmænd, og antallet heraf var da også forøget fra seks i 1803 til 21 i 1835. Det voksede ikke nævneværdigt herudover i de følgende år (1840 var det 23, i 1845 25), men vognmændene synes at have investeret kraftigt i køretøjer, heste o.lign. Det viser i hvert fald de mange lån, som vognmændene i disse år optog mod sikkerhed i deres ejendomme. Konkurrencen var imidlertid hård, og et par vognmænd gik da også konkurs i løbet af 1840'erne. En klage fra 1839 over amtsbud Peter Jørgensen, der havde fri bolig i Naffet 46, og som fik løn fra amtet og derfor kunne tilbyde vognmandskørsel til priser langt under byens vognmænd, viser hvor stærk konkurrencen var. Det hedder i klagen bl.a.: »Hvor ringe og usikker denne næringsvej er, indses let, når man betænker, hvor stort antallet af konkurrenter er, hvor dyrt havre og hør er, og hvor ofte vi må opleve, at en hest styrter; thi desværre er vores formuenhed sjældnen sådan, at vi kan købe de bedste og stærkeste heste«.

Den øgede trafik i byen, som allerede borgmester Schrader havde anført som et udtryk for den voksende økonomiske aktivitet i byen, kunne nok give anledning til indskærpelse af visse trafikregler. I den politiordning for Haderslev by, som blev udstedt i 1839, fik politimesteren således til opgave, at hindre »den utilbørlige jagen med heste og vogne gennem byen, samt kuske, vognmænd og bønders efterladenhed, der kan have til følge, at deres heste løber løbsk«. I samme forbindelse skulle han træffe forholdsregler imod børns faren omkring med deres slæder om vinteren, som åbenbart også var en fare for trafikken. Den øgede trafik betød naturligvis også større krav til gadernes tilstand, der ikke var særlig fremragende. Der var da også adskillige klager over gadernes dårlige brolægning, men fra gammel tid var det således, at grundejerne selv skulle betale brolægningen af gaden foran deres hus. Det var imidlertid magistraten der bestemte, hvor og hvornår der skulle udføres brolægningsarbejder, og i 1830-

Bispegade 6, den høje toetagesbygning, der stikker frem bag hushjørnet til højre. Det er et meget læst hus, som endnu eksisterer, dog med store forretningsvinduer i stueetagen. Nr. 8 er fra 1779, nr. 10 fra 1850'erne og nr. 12, der stikker frem bag træerne til venstre, er som nr. 6 fra 1840'erne.

Slagtergade 52 er fra 1840'erne, symmetrisk i sin opbygning og med enkle udsmykkede elementer. Den er beliggende mellem stueetagen og første etage. Den genfindes på adskillige huse i byen, bl. a. Slotsgade 20 og Badstuevej 9. Det er et af de få huse i byen, hvor trappen ned til gaden endnu er bevaret. Til venstre nr. 54 er der et ualmindeligt højt midter-vulparti. Det er lidt ældre end nr. 52.

erne tog magistraten derfor fat på at gennemføre en mere systematisk forbedring af gadernes brolægning. Man startede naturligvis med byens hovedgader og gik som regel frem med en enkelt gade eller to om året. I 1843 siges det, at det er lykkedes at belægge samtlige byens gader med stenbrolægning med undtagelse af et stykke af Slagtergade og et stykke af Allegade. Brolægningen medførte dog undertiden sammenstød med grundejerne, der naturligvis ikke altid kunne se det rimelige i den ekstraudgift, der blev pålagt dem, og netop i forbindelse med det nævnte stykke af Allegade var der vanskeligheder. På hjørnet af Naffet og Allegade havde Petersen og Bonnichsen deres jernstøberi, der strakte sig et godt stykke op ad Allegade, til hvor nu Østergade munder ud. Denne gade eksisterede ikke dengang, men rebslagerne havde deres reberbaner her. Støberierne ville ikke betale det fulde beløb for brolægningen af dette gadestykke, fordi de

mente, at der også var andre, der benyttede det, bl.a. rebslagerne. Byen hævdede imidlertid, at der blev afhentet særdeles meget tungt jernstøbegods med vogn ad denne gade, og at der yderligere fra jernstøberiet blev smidt udbrændte stenkul ud på gaden. Derfor var det bl.a. af hensyn til renligheden, og for at vandet kunne løbe væk, når det regnede, nødvendigt med brolægningen.

Dette eksempel viser også, hvorledes gaderne endnu på denne tid blev brugt som affaldsplads. Et moderne begreb som dagrenovation var ukendt, og affald blev simpelthen smidt på gaden til eventuel senere bortkørsel. Der klagedes ofte over svineriet på gaderne, og det er klart, at en ordentlig brolægning med etablering af rendesten hjalp noget. Vandet kunne løbe bort, når det regnede, og man undgik i nogen grad det pløre og ælte af jord, snavs og affald, som må have været ganske almindeligt, før en offentlig brolægning fandt sted. Også på dette punkt var det imidlertid nødvendigt i politiordningen at indskærpe, »at ingen anbringer møddinger og kloakaffald på gader og offentlige pladser samt vejene uden for byen, eller ved udbæring af affald [lokumsspande!] fra husene anbringer dette på gaderne eller ved transport heraf ud af byen tilsviner gaderne hermed«.

Der manglede dog meget endnu, før man kunne færdes på gader og veje uden ubehagelige gener. I 1835 klagedes der således over manglende tagrender på mange huse, og det hedder, at »adskillige herværende husejere ville gøre sig meget fortjent af det vandrende publikum, hvis de ville forsyne deres huse med tagrender, som kan aflede vandet til gaden. Som det er nu, står enhver fodgænger, der kommer bestemte huse for nær, i fare for at blive udsat for en ufri-villig dåb«.

Dette problem blev nok i nogen grad afhjulpet ved de mange nye huse, der blev bygget i denne periode. Politiordningen 1839 indskærpede endvidere, at politimesteren ikke måtte tåle tagrender, der havde afløb ud over gaderne, og at han skulle skride ind over for alt, der var forurenende og til ubehag og ulempe for publikum.

Politiordningen rummede i øvrigt en lang række bestemmelser, hvis formål var at gøre de fysiske omgivelser mere udholdelige. Politimesteren skulle således sørge for, at faldefærdige bygninger blev afstivet, så forbipasserende ikke stod i fare for at få mursten o.lign. i hovedet, og på samme måde skulle han sørge for afspærringer og rækværk ved opgravninger i gaderne, ved byggerier osv. Endvidere blev det forbudt at hindre trafikken i gaderne med dynger af træ, byggematerialer o.lign.

En sådan politiordning udtaler sig naturligvis først og fremmest om, hvorledes forholdene burde være, og siger kun lidt om, hvorledes forholdene var. At en lang række bestemmelser angående forholdene på gader og veje er optaget i politiordningen, illustrerer imidlertid klart, på hvilke punkter det var galt. Om forholdene så blev væsentlig bedre, er vel tvivlsomt. Også fra den følgende tid ved vi, at byens gader ofte var fyldt med affald og uhumskheder, der først og frem-

Slotsgrunden 1, Paul Christianse første hus i byen. Huset er stærkt præget af nyklassicismen med dets symmetriske opbygning, det fremherskende midterparti med lisen og tempelgavlstrekanter.

mest var til skade for den almindelige sundhedstilstand i byen. En del af bestemmelserne i politiordningen tilgodeså vel nok hensynet til sundheden, men det syntes dog ikke det primære. Formålet med bestemmelserne var først og fremmest at skabe en renere by, og en by, der var mere behagelig at færdes i.

Bygningerne 13 og 14 opført i 1835. I venstre ses en reklame for byens gader, der opførtes her i 1856. Billedet er fra ca. 1930.

RETSTILSTANDEN I 1840'ERNE

Tiden fra slutningen af 1830'erne var, som det er set, kendetegnet af en betydelig økonomisk fremgang for byen som helhed. Nye virksomheder voksede frem, skibsfarten på havnen og fjorden voksede, et betydeligt skibsbyggeri begyndte, og mange nye huse skød i vejret. Denne, set fra et vækstsynspunkt, positive udvikling havde imidlertid også visse ulemper. En anden og mere ubehagelig side af forholdene anes gennem politiordningens bestemmelser angående det tilsyneladende svineri, der herskede i byen. Det var ikke en direkte følge af denne udvikling. Det havde altid været der, selvom det vel blev forøget som følge af væksten.

De bestemmelser i politiordningen, som omhandler, hvorledes politimesteren skulle forholde sig i tilfælde af opløb, optøjer, slagsmål og forskellige andre forstyrrelser af den offentlige ro og orden, er imidlertid udtryk for, at de sociale modsætninger, som allerede tidligere fandtes i samfundet, nu forøgedes. Disse bestemmelser illustrerer, at store grupper i samfundet kun fik ringe eller slet ingen del i fremgangen. Det resulterede i en stigning i antallet af voldshandlinger, gadeoptøjer og slagsmål 1840'erne igennem. Byens øvrighed reagerede herimod med en skærpet holdning, ja politimesteren fik endog beføjelse til at rekvirere hjælp fra militæret i de tilfælde, hvor det var umuligt at få opløb af store menneskemængder til at opløse sig med ord og formaninger.

Politimesteren fik endvidere bemyndigelse til at anvende 80 rbd. af politikassen til »hemmelige politiformål«, og han skulle kun aflægge regnskab over for regeringen for anvendelsen heraf. Disse beløb blev i de følgende år anvendt som belønning til en række borgere for oplysninger (angiveri?) samt til belønning af politipersonalet for resolut optræden i forskellige situationer.

Borgmester og politimester Schrader var tilbøjelig til at tilskrive urolighederne de voksende politiske og nationale modsætninger. Det samme har en senere tid i vid udstrækning gjort, men at disse tildragelser i lige så høj grad skal tilskrives sociale modsætninger, viser især den følgende episode og er noget, som må drages med ind i en generel vurdering af de modsætninger, som karakteriserer 1840'erne.

Den 10. august 1842 sendte Schrader en indberetning til statholderen om nogle optøjer i byen i anledning af, at en luftballon ikke ville stige til vejrs! Pøbelen, som Schrader kalder den, forgreb sig i den anledning på ejeren af ballonen. En politibetjent indfandt sig og arresterede en læredreng, som blev ført til arresten, men undveg fra

fængselsgården, uden at nogen opdagede det. Mængden, der var op-
hidset over denne arrestation, fulgte med til rådhuset, hvor fængs-
lerne var, og forlangte læredrengen frigivet. De begyndte at kaste
med sten imod overpolitibetjenten og råbte, at han kunne gøre, hvad
han ville, for der var ikke længere militær i byen, og de ville have
nøglen til fængslet nu. Da det ikke lykkedes, løb mængden skrigende
og råbende gennem byen og indfandt sig kl. 11 om aftenen foran
borgmester Schraders privatbolig på Gammelting, hvor den igen for-
langte læredrengens frigivelse. Borgmesteren afviste naturligvis, hvor-
på mængden igen begav sig tilbage til rådhuset, fulgt til fods af borg-
mesteren.

»Foran rådhuset. . fandt jeg en skrigende, piftende og hurra-råbende mængde
på mere end 1000 mennesker, som holdt Torvet og de tilstødende gader tæt
besat, og som stormende forlangte fangens frigivelse. Midt i mængden befandt
sig, hårdt trængt, politibetjentene og fire natvægtere, der blev voldsomt angre-
bet og forsvarede sig kraftigt imod den vældige overmagt. En af dem var
allerede slået til jorden. Menneskemængden gjorde plads for mig, og fulgte
uden indvendinger min befaling om øjeblikkelig at opløses og gå hjem. Man
samledes imidlertid igen i smågrupper, og bag min ryg begyndte man igen at
skribe og pifte, hvilket dog hørte op, da jeg trådte frem imod mængden og
indrængende opfordrede til ro.«

Snart efter viste det sig, at arrestanten allerede var undsluppet, og det
bevirkede, at urolighederne lidt efter lidt hørte op, hvilket næppe
ville være sket, hvis ikke læredrengen var kommet fri.

Problemet for borgmesteren var, at han ikke mente at kunne for-
vente sikker bistand fra borgervæbningen, selv ikke i tilfælde af gade-
optøjer, hvor ingen af selve borgerskabet var involveret, og han
brugte derfor episoden som argument for, at det var nødvendigt med
militær i byen. Det var efter hans mening et fejlgreb, at Det holsten-
ske Landsenerregiment den 1. juli var trukket bort fra byen. Schra-
der blev anmodet om at uddybe sine udtalelser angående borger-
korpserne og svarede, at han i anledning af det passerede havde haft
en længere diskussion med borgerkorpsernes officerer. Hovedindtryk-
ket heraf var, at mange borgere, som allerede nu unddrog sig møde-
pligten, når korpserne mødtes, ved at foregive sygdom eller komme
med andre udflugter, ikke ville indfinde sig på mødepladsen i til-
fælde af lignende optøjer eller tumulter. De, der mødte frem, ville
måske ikke holde stand, hvis de stødte på stærkere modstand, f.eks. i
tilfælde af stenkast. Det var kort sagt ikke muligt at bruge én bor-
ger imod en anden.

Disse tildragelser var anledning til, at Schrader en måned senere
ansøgte om tilladelse til at udvide politipersonalet med en politi-
betjent og natvægterne med fire. Som begrundelse anførte han bl.a.,
at det nuværende personale ikke kunne overkomme de mange opgave
og pligter, der påhvilede dem.

»Forstyrrelse af den offentlige ro og orden forekommer ofte, uden at politiet
når at indfinde sig i tide, ja det sker endog, at sådanne tildragelser først senere
bliver politiet bekendt, uden at man derfor kan laste politiet for pligtforsøm-

*Gammelting set fra Kløften, dater
18. september 1844. Akvarel af A
C. Wolff. Man ser de store bygni-
ger på Gammelting, fra venst:
Frederiksskolen fra 1830, dereft.
Gammelting 1 og 2 fra 1820'eri
og til højre de nyopførte Gamme-
ting 3 og 4, nr. 3 endnu i en etag
Over Gammelting 1 og 2 ses træ-
erne på Klosterkirkegården. Billed
er topografisk næppe helt korrek-
møllen yderst til højre må såled
være møllen ved Storegade og h
ser det ud, som om den ligger no-
for byen. Vor Frue kirke ligger
plan med Gammelting. – I Gar-
melting 2 boede borgmester Sch-
der.*

melse. Når der finder offentlige forlystelser, dans o. lign. sted på samme tid flere steder i byen, og en politibetjents tilstedeværelse er nødvendig, mangler det nødvendige opsyn andre steder. Man benytter da politibetjentenes tilstedeværelse i danselokalerne til uroligheder andetsteds«.

Hvad byens seks natvægtere angår, er byen inddelt i seks lige store distrikter. De er imidlertid så store,

»at natvægterne ikke er istand til at kontrollere distrikterne på tilbørlig vis, da det ikke er dem muligt at nå distrikterne igennem på en halv time. Selvom de er udstyret med de bedste natvægterfløjter af metal, som giver en meget kraftig lyd fra sig, er afstanden mellem de enkelte natvægtere så stor, at de ikke kan kalde hinanden til hjælp. Dette viste sig også ved de sidst stedfundne tumulter [ballon-affæren], som de to natvægtere i Gammel Haderslev overhovedet ikke fik underretning om, samt ved et slagsmål mellem adskillige berusede bønder, som fandt sted i Gammel Haderslev sidste efterår. Det var da kun muligt for distriktets natvægter at tilkalde kollegaen i nabolokalerne ved hjælp af sin fløjte, og begge blev slået til jorden og mishandlet.«

Også indbrudstyre har frit spillerum, da de har en halv time til deres rådighed, nemlig den tid der går mellem natvægternes runder. Schrader oplyser tillige, at det samlede antal arrestationer i 1842 var nået op på 195 imod 136 i 1841 og 102 i 1840, altså næsten en fordobling i løbet af to år, og hertil kom 43 personer, der var anholdt for tiggeri og utugtigt levned og anbragt i arbejdsanstalten.

»Årsagen til dette store antal politisager i en by på ca. 6000 indbyggere må søges i den rå natur, som er særlig fremtrædende hos den jævne mand hersteds, samt i den ligeledes påfaldende drikfældighed. Dag og nat finder man berusede personer liggende på gaderne, så at man har været nødt til om vinteren konstant at opvarme en fængselscelle af hensyn til disse personer, som bliver anbragt her, for at de ikke skal fryse ihjel. Hvad danseetablissementer angår, så er deres antal skrumpet ind, efter at der er indført en afgift til fattiggassen heraf. Istedet for de tre steder, hvor der hidtil fandt dans sted hver søndag, findes der derfor nu kun ét sådant etablissement; men uden politiopsyn kan det ikke holde åbent, og det er først og fremmest nødvendigt med en person, der indgyder den nødvendige respekt, for at man kan være istand til at undertrykke den uro, der regelmæssigt finder sted ved disse store forsamlinger af de laveste klasser af befolkningen. Desuden ønsker og forlanger værterne også en politibetjents tilstedeværelse ved baller, assembleer, maskeradepartier etc. i de forskellige klubber. Det er nødvendigt, fordi den rå pøbel uden dette opsyn ikke kan holdes borte fra disse store sammenkomster. Desværre er dette også tilfældet ved begravelser og store sammenkomster i kirken, og allerede i mange år har en politibetjent måttet være tilstede ved den årlige konfirmation for at opretholde ro og orden«.

Vi må selvfølgelig regne med, at Schrader overdriver og gør forholdene værre, end de egentlig er, for at få gennemført den forøgelse af politi- og natvægterpersonalet, som han ønskede, men som deputeretkollegiet gik imod, fordi den betød en forøgelse af byens udgifter. Der er imidlertid næppe tvivl om, at forholdene i 1840'erne igennem forværredes så betydeligt, at et krav om en betydelig udvidelse af politiets personale må anses for rimeligt. Det fremgår klart af Schraders redegørelser, at de politimæssige opgaver var alt for omfattende og alt for mange til, at én politibetjent kunne klare dem, selvom han i visse tilfælde havde byens to bytjenere og natvægterne til hjælp. Også

deres opgaver var imidlertid så mange, at de vanskeligt kunne overkomme at stå politibetjenten bi.

Af Schraders redegørelse fremgår endvidere klart, at det var underklassen, der forårsagede uro og optøjer, og at selve borgerskabet stod udenfor, ja der er i flere tilfælde direkte tale om en modsætning mellem byens laveste sociale lag og overklassen, som åbenbart ikke kunne dyrke deres klubliv uden at føle sig generet af »pøbelen«. Der er næppe grund til at antage, at forholdene blev bedre i slutningen af 1840'erne, hvor de nationale og politiske modsætninger øgedes. Tværtimod må vi regne med en betydelig uddybning af de sociale skel og modsætninger, selvom vi ikke har så klare og entydige udsagn herom som Schraders fra 1842.

SOCIALE MODSÆTNINGER I SLUTNINGEN AF 1840'ERNE

Byens befolkningstal var stagnerende fra 1840 til 1845, men steg derefter meget kraftigt til 1855, og en del af denne vækst skete allerede før 1848. Det er ovenfor nævnt, at den egentlige årsag til, at man i slutningen af 1830'erne byggede arbejdsanstalten, var et udbredt tiggeri, der dækkede over en ret betydelig arbejdsløshed. Byen oplevede fra begyndelsen af 1840'erne en betydelig vækst i antallet af nye virksomheder og dermed i antallet af arbejdspladser. Alt i alt kan vi sikkert regne med, at disse nye virksomheder betød en forøgelse på ca. 220 arbejdspladser, og man kunne derfor tro, at denne ikke ubetydelige vækst betød, at arbejdsløsheden faldt væsentligt trods væksten i befolkningstallet.

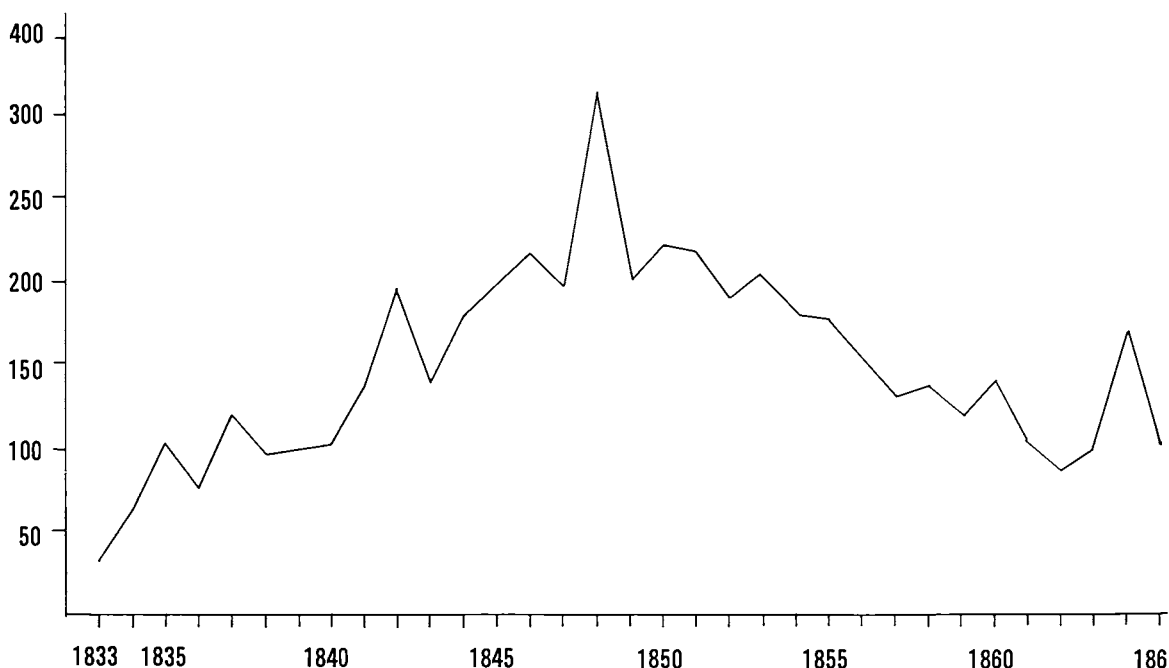
Af disse nye arbejdspladser var imidlertid kun ca. 80 for den mandlige ufaglærte arbejdskraft, og regner vi med, at der i 1835 var 58 mere eller mindre arbejdsløse (= fattige) daglejere, og at antallet af daglejere fra 1835 til 1845 ifølge folketællingerne forøgedes med 25, betyder det, at disse arbejdspladser kun lige og lige har kunnet dække behovet, og nogen rigelighed på arbejdspladser kan vi i hvert fald ikke regne med i slutningen af 1840'erne.

En væsentlig del af de nye arbejdspladser var nemlig baseret på den billige arbejdskraft, børn og kvinder, som i 1847 lagde beslag på ca. $\frac{1}{3}$ af de ca. 220 arbejdspladser, som de mange nye virksomheder havde skabt. På pibeslangefabrikkerne var det udelukkende kvinder eller unge piger, i 1847 ialt 14, der var beskæftigede, og også på byens to klædefabrikker, blev der en overgang (i 1846) brugt kvindelig arbejdskraft. Det var dog først og fremmest drengenes arbejdskraft, der blev udnyttet, og her var det især ved tobaksfabrikationen, hvor over halvdelen af den samlede arbejdskraft var drenge, samt på jernstøberierne. Ialt var i 1847 57 drenge beskæftigede på denne måde, og skønt det for det meste var børn i den skolepligtige alder, var der ingen, der greb ind. Der fandtes nemlig endnu ingen lovgivning, der ydede sikkerhed imod, at børns arbejdskraft blev udnyttet.

Det medførte naturligvis problemer for disse børns skolegang, og

Figur 8. Antal personer indsat i arresten 1833—65.

Antal arrestanter

Kilde: HBArk. Acta XXI A 1816—45 (i LA Ab.) heri protokoller over arrestanter 1832—38 og 1839—45, samt cod. 500, 1846—65.

Kurven viser, hvorledes antallet af arrestanter stiger 1840'erne igennem og når et toppunkt i 1848 med over 300 indsatte, heraf dog en del under transport gennem byen. Efter treårskrigen falder antallet frem til 1862. Disse svingninger bevirker, at man må overveje, om der er nogen forbindelse med de nationale modsætninger, der kulminerer under treårskrigen. De arresterede tilhørte imidlertid overvejende de laveste sociale lag, og de gennemgående årsager til arrestation var slagsmål, gadeuorden, drukkenskab, tiggeri og vagabonderen, simpelt tyveri samt i enkelte tilfælde prostitution. Ofte er det de samme personer der optræder. Dette taler for, at de sociale forhold og modsætninger er årsag til svingningerne, som tillige kan skyldes forskellig holdning og kurs hos politiet på forskellige tidspunkter. Det er således vanskeligt uden detailundersøgelse at give nogen entydig forklaring på svingningerne.

da der i 1847 blev holdt generalvisitats, blev det i forbindelse med en klage over de store klasser, fra lærerside bl.a. foreslået, at man kunne løse det problem ved at indrette en særlig fattigskole for »de mange fattige og på fabrikkerne arbejdende børn, som ved deres hyppige forsømmelse af skolen vanskeliggør undervisningen og hæmmer de øvrige børn, der har regelmæssig skolegang«. Dette forslag blev dog ikke ført ud i livet.

Heller ikke håndværkernes forhold var de bedste i slutningen af 1840'erne. Håndværket var som nævnt i fremgang i slutningen af 1830'erne, og det betød naturligvis en betydelig vækst i arbejdspladser. Dette fremgår også af folketællingerne, der viser, at antallet af

Bekanntmachung

für die Herzogthümer Schleswig und Holstein,
betreffend
ihre Abgaben- und Erleichterungen behufs der Versorgung
mit Kornwaaren.

Unsern Pfaffen dieses Monats haben Seine Majestät der König auf den allerunterthänigsten Antrag des legitimen allergnädigsten zu bestimmen geruht, wie folgt:

1. Der Einfuhrzoll für Getreide und Mehl, aller Art, ist aufgehoben.
2. Für seewärts eingehende Ladungen von Kornwaaren im unermesslichen oder verhältnismässigen Ausmass, so wie für Schiffe, welche bis zum Verzuge von mindestens ein Viertel der Frachtladung mit Kornwaaren beladen sind, werden sämmtliche Schiffsabgaben erlassen.

Vorstehende Bestimmungen, welche bis zum 1. Oct. des Jahres in Kraft bleiben, werden zur Nachsicht der Nachachtung für Einkommende hiedurch zur öffentlichen Kunde gebracht.

Königliches General-Zollamt; und Commers-Collegium. Kopenhagen, den 20sten April 1847.

Blume.

Carl Lieb. Francke. W. C. E. Sponeck.
(L. S.)
Christen.

Aufforderung an den Handelsstand hieselbst.

Uns vorstehende Bekanntmachung wird der hiesige Handelsstand ersehen, welche steuerliche Abgaben, Erleichterungen zur Verlesung des Landes mit Kornwaaren von ihrer Majestät dem Könige zugesprochen worden sind.

Es ist dabei zugleich die Erwartung gehegt worden, durch des Handelsstandes freie und gemeinnützige Thätigkeit der beabsichtigten Zweck am sichersten werde nicht werden. Im Vertrauen hierauf enthält die anserergerung sich jeder unmittelbar einwirkenden Werthung.

Sindem der Magistrat zufolge höherer Auftrags den igen Handelsstand auffordert, dem ihn hiedurch besetzten Vertrauen durch Entwidlung gemeinnütziger Thätigkeit zu entsprechen, sohat derselbe hinzu, daß die anserergerung geeigneter Schritte von der Königlichem Mar: gegen billige Fracht, auf nähere Anträge bei dem Realitäts- und Commissariats-Collegium wird erlangt den können.

Haberleberer Magistrat, den 20sten April 1847.
Lassen. Mufmann. Solm. Jürgens. Petersen.

Wiederholte Aufforderung.

Die Zeit der Aenderung ist leider noch immer nicht über, und der Nothstand über die Massen groß. In Ansehung dieser traurigen Umstände sieht die unterzeichnete nicht sich noch einmal veranlassen, eine Aufforderung Unterthänigkeit unserer nothleidenden Mitbürger in dieser Stadt ergehen zu lassen, und namentlich möchte die umitte ihre biemalige Anträge an Dierneigen ihrer reguilierten Mitbürger gerichtet haben, welche hieser siven noch keine Unterthänigkeit haben zulässig lassen. auch noch so kleine Geste wird mit Dank angenommen werden, und wird die Committie versprochenemmaßen Schluß ihrer Thätigkeit über die Vernehmung der erangenen Belter öffentlichen Nützlichkeit ablegen.

Haberleberer, in der Committie für freiwillige Unterthänigkeit hiesiger Armen, den 20sten April 1847.

Paul Christiansen. J. Kiedrup. Marcus. Meckelburg. Michelsen. Müller. Hans Petersen. J. Kasimusen.

moncer fra Lyna 1. maj 1847,
n illustrerer de foranstaltninger,
r blev truffet imod kornmanglen
året 1847. Øverst bekendtgørelse
i lettelse i afgifterne ved indfø-
af korn og gryn ledsaget af ma-
tratens opfordring til at udnytte
tte; nederst en opfordring fra ko-
teen til frivillig understøttelse af
fattige til igen at yde hjælp.

arbejdspladser inden for håndværket forøgedes fra ca. 850 i 1835 til ca. 1100 i 1845 med den største stigning fra 1835 til 1840, netop den periode, hvor håndværket var i fremgang. I slutningen af 1840'erne skete der imidlertid en forværring af indtjeningsforholdene for håndværkerne. Betydelige prisstigninger på levnedsmidler slog for alvor igennem i anden halvdel af 1840'erne og betød en reallønsnedgang for håndværkerne, hvis priser ikke steg tilsvarende. Om det betød direkte arbejdsløshed blandt håndværkerne, især svendene, er vanskeligt at afgøre, men at der i hvert fald må have været et arbejdsløshedsproblem andetsteds ses af, at byen i 1846–47 blev oversvømmet af arbejdsløse håndværkersvende, der især kom sydfra. Det årlige antal af svende, der passerede byen, lå frem til 1841 på ca. 2000, men steg herefter fra ca. 2500 i 1844 til 3000 i 1845, 3800 i 1846 og 4850 i 1847. Januar var hvert år den måned, hvor der kom flest, og i januar 1847 nåede tallet helt op på 674, dvs. mere end 20 om dagen i gennemsnit. Deres tilstedeværelse kunne nok sætte sit præg på byen, og der klagedes da også over, at det var tyske håndværkersvende, som skabte uro og optøjer i byen, bl.a. i forbindelse med de ikke sjældent forekommende rudeknusninger.

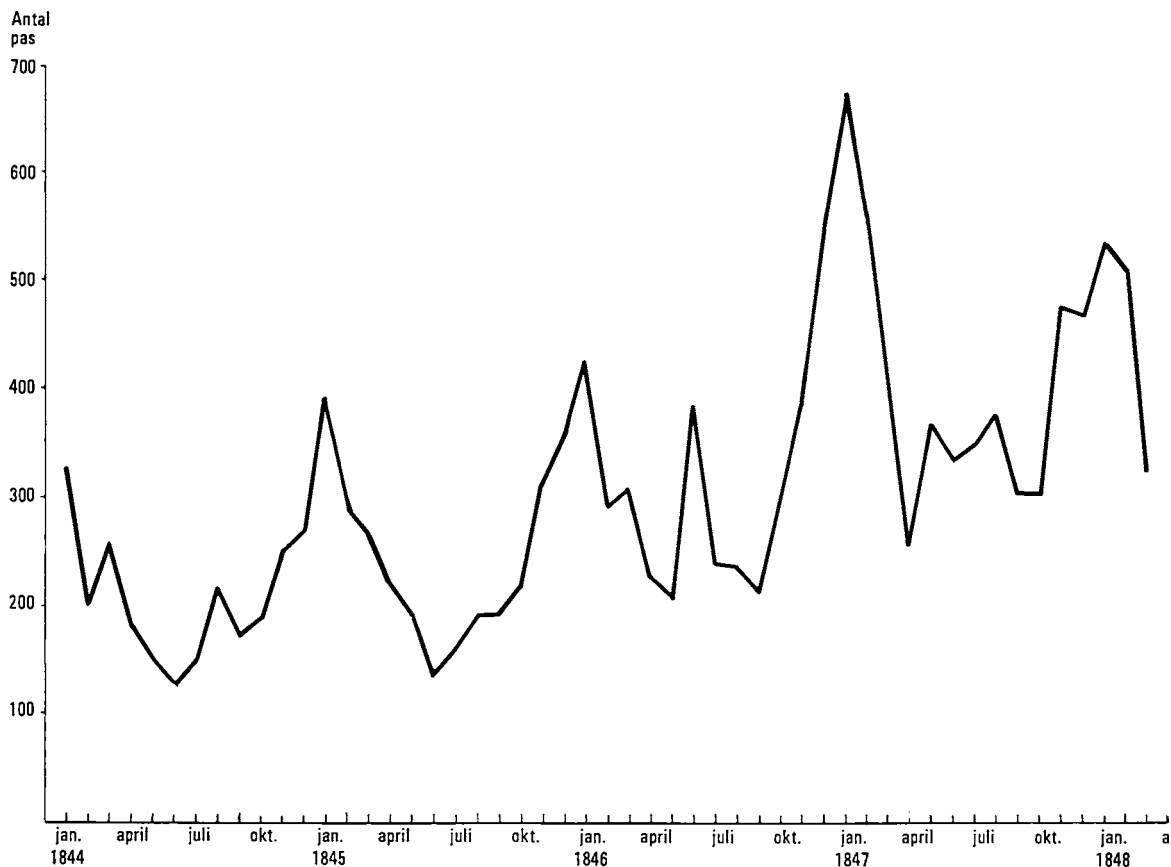
Kun et meget lille antal af disse håndværkersvende fik arbejde hos byens håndværksmestre, af de 674 således kun 50, og for de flestes vedkommende kun for ganske kort tid. Det er klart, at disse store tal ikke er udtryk for en pludselig lyst til at gå på valsen, men at der til grund for dem lå store vanskeligheder ved at få arbejde ikke kun i Tyskland, hvorfra de fleste kom, men også i Haderslev.

Bladet Dannevirke gjorde flere gange opmærksom på håndværker-nes problemer. Den 11. november 1846 hedder det i forbindelse med en omtale af prisstigningerne, at håndværkerens priser også måtte sættes op for at styrke håndværkerstanden, og i en almindelig omtale af byens næringsliv, som var i fremgang, udtryktes der den 6. marts 1847 bekymring for håndværkerstanden.

Prisstigningerne resulterede i 1847 i en direkte mangel på korn, men allerede i vinteren 1845–46 var der direkte nød. Det er et udtryk herfor, at en selvbestaltet, privat komité i januar 1846 trådte sammen. Dens opgave skulle være »efter bedste overbevisning at skride ind med hjælp og understøttelse dér, hvor den finder uforskyldt nød og trykkende kår, idet den efter bedste skøn vil uddele snart levnedsmidler, snart brænde, snart penge, så vidt komiteens kræfter tillader«. Komiteen bestod af et par af byens læger, bl.a. dr. Marcus, pastor Lautrup, degnen, fire købmænd samt en enkelt håndværksmester, der var deputeret borger, og dens grundkapital bestod af 48 rdl., der udgjorde overskuddet af en koncert, som byens sangforening havde holdt.

Vinteren 1846–47 var det endnu værre dyrtid og en ny komité til dels bestående af de samme personer som den forrige trådte sammen i december 1846. Deputeretkollegiet havde indsamlet 86 rdl. blandt sine medlemmer, og det var komiteens grundkapital. Nøden varede

Figur 9. Antal vandrebøger forevist for politimesteren i Haderslev 1844–48.

Kilde: LA Ab. HBArk. nr. 79—80, Vandrebogsprotokoller 1830ff.

Kurven illustrerer, hvorledes januar hvert år var den måned, hvor antallet af svende på vej gennem byen var størst; maksimum nås januar 1847. Sommermånederne var den tid, hvor der kom færrest, men også her viser 1847 et maksimum. Det viser, at der må have været betydelig arbejdsløshed i 1847.

til langt ud på sommeren, fordi manglen på korn var så stor, at kornlagrene allerede i april måned var ved at slippe op. Det var de gode eksportmuligheder til England, efter at England havde ophævet korntolden i 1846, som medførte denne store mangel. Der klagedes flere gange over, at købmændene opkøbte alt bøndernes korn og eksporterede det. Dannevirke skriver herom den 10. april, men mente ikke, der burde gribes ind, fordi bondens rigdom var kilden til alles rigdom! Tværtimod var det godt at sælge landets eget korn dyrt i England og ud på foråret købe billigt korn i Rusland. Det billige russiske korn kom imidlertid først i juni måned, og april og maj var derfor de værste med hensyn til priserne. Ganske vist havde oplandets bønder endnu korn, som de solgte på torvedagene i Haderslev, men det var dyrt, og alligevel var det et udtryk for en vis solidaritet med borgerne, at bønderne ikke forlængst havde solgt deres overskud til købmændene.

Be k a n n t m a c h u n g.

Seine Majestät der König haben mittelst Reskripts in den Ertheimen Staats- und Finanzminister, Grafen Moltke vom 25ten v. M. der städtischen Bevölkerung den Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg zu dem Zweck, damit durch Fürsorge der Communalverwaltung denjenigen hilfsbedürftigen Einwohnern in den Städten, welche nicht vom Armenwesen unterstützt werden, die ersten Lebensbedürfnisse bei der gegenwärtigen theuerung zu ermäßigten Preisen verschafft werden können, sie während der nächsten 5 Monate in monatlichen oder aus königlicher Casse baar auszuspenden, oder den städtischen Ausgaben des laufenden und des nächsten Quartals zu liquidirenden Beihilfe, in welcher jedoch der hilfsbedürftigen Einwohner der Postvereinspflichtigen Städte und Flecken in den Herzogthümern Schleswig und Holstein in Gemäßheit allerhöchster Resolution vom 14ten v. M. zu Gute kommende Verlastung des Armenwesens der Postvereinspflichtigen, und deren Besammlungsbeitrag zu 67,325 Rthlr. ausgemittelt ist, allernächst willigt.

Zugleich haben Sr. Majestät befohlen, daß dasfür Sorge zu tragen sei, daß Lebensmittel angeschafft, und durch Ueberlassung derselben zu ermäßigten Preisen solche hilfsbedürftigen Einwohner, welche nicht vom Armenwesen unterstützt werden, ersuchende Verträge durch den Obigen nach allernächst bewilligte Summe geschlossen werde.

Vorstehendes wird hiedurch zur öffentlichen Kunde derjenigen Stadteinwohner gebracht mit dem Hinzufügen, daß auf die Stadt Hadersleben im Verhältnis zur Einwohnerzahl von der vorgedachten Summe 1700 Rthlr. den, für deren zweckmäßige Verwendung nach Maßsabe der allernächstigen Willensbestimmung Sr. Majestät des Königs heute sofort eine aus Mitgliedern beider Stadtkollegien zusammengesetzte Committé erwählt worden ist.

Haderslebener Magistrat, den 11ten Mai 1847.

Es wird hiedurch zur öffentlichen Kunde gebracht, daß vom nächsten Freitag, dem 14ten v. M., an bis einer Wochen an unbenutzte Einwohner hiesiger Stadt, sie nicht Unterstützung aus der Armenkasse erhalten, für 6 fl. pr. Schipp verkauft werden wird, und haben diejenigen, welche davon zu kaufen wünschen, sich vorzugsweise jeden Freitag und Dienstag von 5 bis 4 Uhr Nachmittags auf dem Rathhause bei der unterzeichneten Committé zu melden, welche sich die Bestimmung darüber, ob den sich Meldenden Brodkorn verabfolgt werden könne, oder nicht, vorbehält. Diejenigen, welchen Solches zugestanden wird, haben einen Schein gegen souante Bezahlung zu lösen, gegen dessen Vorzeigung und Ueberlieferung der Wochen an dem darauf folgenden Tage von 7 bis 9 Uhr Nachmittags an einem mündlich näher zu bestimmenden Orte ausgetheilt werden wird.

Hadersleben, den 11ten Mai 1847.

Die zum Verkauf und zur Vertheilung von Brodkorn an unbenutzte Stadteinwohner gewählte Committé.

J. Kieltrup. M. G. Gößmann.
Chr. Juhl. P. Meckelburg.

A n z e i g e.

Die unterzeichnete Committé sieht sich unter den unvorteilhaften Umständen nicht im Stande, fernwiehin die bisherige wöchentliche Brodvertheilung unentgeltlich fortzuführen zu lassen, dahingegen wird sie bis weiter Brod etwa um halben Preise dreimal wöchentlich verkaufen, so daß in 4 Pfundiges Brod zu 4 fl., ein 2 Pfundiges zu 2 fl. 10 weiter zu haben sein wird. Jedoch kann das Brod in diesem ermäßigten Preise nur an Solche verkauft werden, welche Unterstützung aus der Armenkasse genießen. Der Verkauf wird auf dem Rathhause stattfinden an dem Montage, Donnerstage und Sonnabend und zwar beidseits von 6—8 Uhr, und wird derselbe das erste Mal seit dem nächsten Sonnabend beginnen.

Hadersleben, in der Committé für freiwillige Unterstützung hiesiger Armen, den 11ten Mai 1847.
Paul Christensen Gye. Kieltrup. Marcus.
Meckelburg. Michelsen, Küller. S. Petersen.
J. Kasmussen.

Innoncer fra Lyna 12. maj 1847.
Iverst bekendtgørelse fra magistrat om, at byen har modtaget 1700 rbd. til at nedbringe prisen på korn, ulgt af praktiske oplysninger fra en komite, der blev nedsat i den nedledning. Nederst den private komites meddelelse om, at den desværre er nødt til nu at tage betaling for det brød, den uddeler.

Nøden blev efterhånden så stor i hele hertugdømmet, at regeringen fandt det nødvendigt at gribe ind. Den 26. april udstedtes en bekendtgørelse om, at al indførselstold for gryn og mel var ophævet, og at alle skibe, der indførte korn, skulle være fritaget for alle skibsafgifter.

Det blev fulgt op af en appel fra magistraten til byens købmænd om at vise samfundssind og sørge for tilførsler af korn. Det var imidlertid ikke nok, og den 29. april stillede staten derfor 57.000 rbd. til rådighed for hertugdømmernes befolkning til indkøb af korn til uddeling, og af disse fik Haderslev 1700 rbd. En komité blev nedsat af deputeretkollegiet til at foretage denne kornuddeling, som skulle komme de ubemidlede indbyggere, der ikke fik understøttelse af fattigkassen, til gode for 36 β pr. skæppe.

Samtidig var den private komité aktiv og forlængede sin virksomhed, idet den den 1. maj opfordrede til understøttelse af »vore nødlidende medborgere«. Da de frivillige bidrag desværre ikke stod i et rimeligt forhold til nøden, så den sig nødsaget til at tage penge, dog kun halv pris, for det brød, den lod bage og uddele. Denne uddeling af billigt brød fortsatte helt til slutningen af august, da kornpriserne igen blev lavere, efter at den nye høst var i hus. Ialt blev der uddelt ca. 21.000 pd. brød, svarende til at ca. 175 personer fik et pund brød om dagen perioden igennem. Når vi endvidere tager i betragtning, at de 1700 rbd. skulle komme dem til gode, som ikke fik fattigpenge, viser det, at nøden rakte langt ud over byens egentlige fattige, og at hele underklassen og den laveste middelklasse har været ramt. Et enkelt vidnesbyrd om, at man også blandt håndværkerne led nød, har vi i den harmdirrende annonce, som pottemager Caspar Gelineck den 22. maj 1847 indrykkede i Dannevirke om, at han ikke kunne få del i det brødkorn, som var indkøbt for de 1700 rbd. Han havde fået at vide, at han hørte til den formuende del af byen, hvilket han herved på det kraftigste ønskede at afvise.

Denne betydelige nød kunne vel nok skærpe de sociale modsætninger i byen. Man behøver blot tænke på, hvorledes »spisekoteret« blev smædet i 1832, og Gelinecks annonce er udtryk for en lignende indignation over den måde, man blev behandlet på. På grundlag af ovenstående kan der næppe herske tvivl om, at den økonomiske fremgang i 1840'erne var med til at uddybe de sociale skel og øge de modsætninger, som allerede eksisterede i det lille bysamfund. Fremgangen fjernede ikke arbejdsløsheden totalt, den medførte en stigende anvendelse af børn i produktionen, og der var et voksende antal volds handlinger, især forøvet af de laveste sociale lag. Den almindelige prisudvikling forringede endvidere selv den jævne håndværkers, dvs. middelklassens kår i en sådan grad, at den nok kunne føle et modsætningsforhold til den overklasse, som dels tjente godt på prisstigningerne, dels administrerede den hjælp, der blev ydet. Dette modsætningsforhold forstærkedes endvidere som følge af de nationale og politiske modsætninger, som også karakteriserede perioden, og som skal omtales i det følgende.

Den nationale og politiske udvikling 1835-50

De liberale

DEN VÅGNENDE LIBERALISME

Peter Hiort Lorenzen var som allerede nævnt den første i Haderslev, hos hvem de nye liberale tanker modnedes fuldstændigt for at sætte sig frugt i en bevidst kamp for en større frihed for den enkelte borger på en lang række områder. Han fremkom i 1831 med et indlæg i Lyna, hvori han gjorde sig til talsmand for, at borgerne skulle have større indflydelse på byens administration ved valg af rådmænd og ved at give deputeretkollegiet større indflydelse og kompetence. Igen i 1832 fremførte han lignende tanker, da han foreslog, at man ventede med en sammenlægning af købstad og Slotsgrund, indtil en ny byforfatning var udstedt i overensstemmelse med de tanker, han tidligere havde skitseret.

Ikke alene lokalt gjorde Hiort Lorenzen sig til talsmand for liberalismens synspunkter. Også i Kieler Correspondenzblatt, liberalismens førende blad, fremkom han med indlæg, der viste ham som forkæmper for mange af tidens almindelige liberale anskuelser, såsom næringsfrihed, ophævelse af toldgrænsen ved Kongeåen og af godsvejernes jagttrettigheder. Gennem disse artikler kom han i nær kontakt med de førende liberale i Kiel, først og fremmest Theodor Olshausen, og blev herved hurtigt en af de ledende skikkelser inden for den liberale bevægelse, der rundt omkring i hertugdømmet fik voksende tilslutning blandt embedsmænd, akademikere og det højeste borgerskab i byerne.

Hiort Lorenzens omgangskreds i Haderslev var hans standsfæller blandt købmændene, deriblandt adskillige deputerede borgere. Man kan vel derfor ikke forestille sig andet, end at tidens nye ideer må være blevet diskuteret ivrigt i denne kreds. Nogen klar påvirkning af liberale ideer møder vi dog ikke hos borgerskabet eller deputeretkollegiet i Haderslev før i sidste halvdel af 1830'erne, og Hiort Lorenzen synes længe at stå som en ener i byen.

I begyndelsen af 1830'erne begyndte deputeretkollegiet imidlertid at optræde noget skarpere i sin kritik og ved sin revision af byregnskaberne. De initiativer, man tog, gik netop ud på at skaffe borgerne større indflydelse på byens styre og især på byens økonomi, og man kan derfor ikke se bort fra, at deputeretkollegiet har været påvirket af Hiort Lorenzens indlæg i Lyna 1831. Selvom man nok så meget tog sit udgangspunkt i småtingsafdelingen, skal vi sikkert opfatte det som et udtryk for, at de liberale tanker og ideer, delvis som følge af

Hiort Lorenzens påvirkning, var ved at få tag i borgerskabets ledende kredse.

Det følte i stigende grad som en uskik, at magistraten opkrævede skatter og afholdt udgifter deraf uden noget ansvar af betydning over for borgerne. Ganske vist skulle skatterne udskrives i samråd med deputeretkollegiet, og der tilkom de deputerede borgere en ret til nøje at gennemgå byens regnskaber og fremsætte kritiske bemærkninger hertil. I realiteten var kollegiets indflydelse dog nok forholdsvis ringe, måske fordi man ikke udnyttede de muligheder, der trods alt var, eller måske fordi skatteudskrivningen havde holdt sig meget konstant, og byen endog havde kunnet oparbejde et betydeligt overskud i løbet af 1820'erne, således at der ikke var anledning til den helt store uenighed.

I januar 1832 forlangte kollegiet imidlertid at få indseende med, hvorledes de såkaldte stadepenge i forbindelse med de store markeder blev opkrævet, og især hvorledes de blev fordelt mellem bykassen og byfogeden. Det var byfogeden, der opkrævede dem, og hvis bykassen var berettiget til en vis kvota heraf, mente deputeretkollegiet at kunne forlange, at byfogeden aflagde regnskab herfor. Af den redegørelse, som magistraten blev afkrævet som følge af en klage, som deputeretkollegiet i denne anledning indgav til regeringen, fremgår det, at de samlede indtægter i form af stadepenge for året 1830 var 72 rbd., og at kun 8 rbd. heraf var endt i byens kasse. Sagen endte med en næse til borgmester Lindenhan, der jo tillige var byfoged. Han beordredes til at tilbagebetale ialt 24 rbd. til bykassen, som han uretmæssigt havde oppebåret 1814–31 af stadepengene. Samtidig blev byen anmodet om at udarbejde et reglement for opkrævelsen af stadepengene. For fremtiden skulle de fordeles i tre lige store portioner med en portion til henholdsvis bykassen, borgmesteren og byfogeden.

Denne sag var unægtelig af overordentlig ringe omfang, men deputeretkollegiet har uden tvivl opfattet den som en betydelig sejr i forsøget på at få sat grænser for magistratens – efter dets mening – egenmægtige skalten og valten med bykassens og borgernes midler.

I juni 1832 foretog man et nyt fremstød over for magistraten. Man forlangte, at fattigskatten for fremtiden blev udskrevet i samråd med deputeretkollegiet, da det faldt ind under, hvad der havde med byens og borgernes økonomi at gøre. At deputeretkollegiet ikke hidtil havde været inddraget her på linje med udskrivelsen af byens øvrige skatter, skyldtes, at fattigskatten principielt var en frivillig skat, men praksis havde som tidligere nævnt i mange år været, at fattigskatten var tvungen og blev udskrevet med et beløb fastsat af magistraten. Også her lykkedes det deputeretkollegiet at opnå resultat.

Disse eksempler – og der kunne sikkert fremdrages adskilligt flere her fra begyndelsen af 1830'erne – illustrerer imidlertid blot, hvorledes deputeretkollegiet på en mere håndfast måde søgte at hævde de rettigheder, som det fra gammel tid besad. Disse initiativer berørte

imidlertid ikke det principielle spørgsmål, som Hiort Lorenzen havde behandlet, nemlig borgernes direkte indflydelse på bystyret, bl.a. i form af direkte valg af deputerede borgere og magistrat, således som dette var sket i forbindelse med sammenlægningen i 1834. På dette punkt blev der rundt omkring i hertugdømmernes købstæder i første halvdel af 1830'erne taget en række mere eller mindre resultatløse initiativer, mens man i Haderslev først foretog et direkte fremstød så sent som i 1837.

PETER HIORT LORENZEN OG DE LIBERALE

Peter Hiort Lorenzen blev medlem af deputeretkollegiet i september 1835, og kollegiets nye og mere principielle initiativer i slutningen af 1830'erne skal sikkert ses i sammenhæng hermed og med den fremtrædende position, som Hiort Lorenzen i stigende grad kom til at indtage i byens politiske liv. Denne position samt hans forbindelse til de liberale førere i Kiel gjorde det også naturligt, at han søgte valg til den rådgivende stænderforsamling i Slesvig, da denne i 1834 trådte sammen for første gang. Haderslev og Christiansfeld udgjorde tilsammen 7. købstadsdistrikt, men da valgetten til stænderforsamlingen var begrænset til dem, hvis ejendom var vurderet til over 1500 rbd. i brandtaksation, havde derfor kun 150 personer stemmeret i Haderslev. Kun 56 var valgbare, da der krævedes en endnu højere census for at kunne vælges.

Af de 165 valgberettigede i hele distriktet afgav 121 deres stemme, og deraf faldt 78 på Hiort Lorenzen og 41 på købmand og rådmann J. C. Holm fra Slotsgrunden. Hiort Lorensens position blandt de besiddende i byen fremgår klart heraf. Valget til stænderdeputeret betød, at Hiort Lorensens aktivitet i vid udstrækning blev trukket bort fra Haderslev. I den første stænderforsamling stod han som de liberales førende talsmand, stærkt støttet af de nordslesvigske bønder, bl.a. Nis Lorenzen fra Lilholt, Hiort Lorensens nære ven og kampfælle. Da han i 1836 vendte hjem fra stænderne, hyldedes han i Haderslev med fakkeltog og gilder, og Peter Christian Koch, der da var kommiss hos C. A. Petersen i Storegade, skrev en sang til hans ære.

Hiort Lorenzen var i slutningen af 1830'erne de liberales ukronede leder, og om ham samlede en række af byens embedsmænd, akademikere og velstillede borgere, der også var påvirket af de liberale ideer. I Hiort Lorensens købmandsgård på Møllepladsen, som netop i 1833 var blevet genopført i en ny og større skikkelse, færdedes advokaterne P. Gottfriedsen og C. Selig, der begge var indfødte haderslevere, den sidste tillige Hiort Lorensens nære rådgiver, samt konrektor Volquardsen og lægen, dr. Joseph Alexander Marcus; den førstnævnte var født i Hatsted ved Husum, den sidste i Åbenrå som søn af købmand Alexander Marcus, der år efter år var kommet med sine varer til markederne i Haderslev. Marcus var gift med en datter af købmand og rådmann Johan Simonsen, og alle fire var de uddan-

net dels i Kiel, dels ved tyske universiteter, hvor de var blevet præget af tidens frihedsideer og liberale anskuelser. De var ivrige forkæmpere for et frit Slesvig-Holsten med en fri forfatning, frigjort fra den danske enevældes trykkende åg. Hos Hiort Lorenzen færdedes også pastor Lautrup, der dog ikke kan betegnes som liberal, men som på samme måde som de fire førstnævnte noget yngre akademikere var stærkt præget af sin tyske dannelse; endvidere faktor Christian Sørensen, der var ansat ved bogtrykker Seneberg og agent for Tryk-kefrihedsselskabet i København, samt en række af byens fremtrædende købmænd, bl.a. den i Flensborg fødte H. J. H. de Wolff og Christoph Stuhr, Hiort Lorenzens svoger, der var medlem af deputeretkollegiet og en af dets mest fremtrædende og aktive medlemmer. Også andre af deputeretkollegiets medlemmer var knyttet nært til Lorenzen i venskabs- eller familieforhold, det gælder bl.a. gæstgiver J. F. Schroeter, hans svigerfar, som dog trådte ud af kollegiet i 1839.

Hiort Lorenzens fremtrædende position i de første stænderforsamlinger er velkendt og velbelyst, mens det derimod er meget vanskeligt at få et klart billede af hans betydning og indflydelse i Haderslev. Vi er nemlig i den situation, at vi oftest ved, hvad der er foregået i Haderslev, når Lorenzen har været borte fra byen og optaget af møderne i stænderforsamlingerne. Hans venner og familie sendte ham da lange breve, der rummer adskillige oplysninger om, hvad der skete hjemme i den lille by. Disse kilder tier naturligvis, når Hiort Lorenzen er tilbage i byen.

Et af disse breve fra svogeren, købmand Chr. Stuhr, illustrerer særdeles klart, hvorledes Hiort Lorenzens optræden og færden i stænderforsamlingen er blevet fulgt med den mest levende interesse hos det højere borgerskab i Haderslev. Det kan samtidig tages som et udtryk for den almindelige agtelse og respekt, der stod om Hiort Lorenzens navn og dermed indirekte vise den betydning, han må have haft, også i selve byens politiske liv. Stuhr skriver den 23. april 1836 bl.a.:

»Din beretning [om stændermøderne] vækker almindelig interesse her, så at det næsten er blevet en vane, når folk mødes, at spørge, om der er nyt fra Lorenzen. Referatet af forhandlingerne [i stænderforsamlingen] om takkeadressen [til kongen, hvori Hiort Lorenzen som den mest radikale havde stillet forslag om, at forsamlingen skulle bede kongen om en stænderforfatning] blev oplæst af advokat Gottfriedsen ved et stort selskab hos Mussmanns, efter at vi havde rejst os fra middagen, hvor der flød St. Julien og Champagne. Om dit ændringsforslag var meningerne stærkt delte. Kammerherre v. Düring fandt det – som ventet – meget upassende at bruge et sådant sprog over for kongen. Gottfriedsen mente ganske vist også, at det ikke var så godt, at dit forslag var faldet igennem. ., men at der måtte findes en anden lejlighed til igen at bringe sagen frem. Flere af de tilstedeværende udtalte også et pro og contra, men der kan ikke drages nogen konklusion deraf«.

At disse ledende kredse i byen også har forsynet Hiort Lorenzen med petitioner og sager, der kunne bringes frem i stænderforsamlingen, fremgår lidt længere fremme i Stuhrs brev, hvor det hedder:

ter Hiort Lorenzens købmands-
rd, Møllepladsen 2, opført 1833;
k fra ca. 1847, der viser gavl-
rtiets oprindelige udseende med
n store dobbelte trappe op til
æetagen. Trappen har et meget
ukt støbejernsgelænder og på re-
s'en en lygte. Trappen er væk
ag, og der er indrettet forretning
kælderetagen. J. S. Resting, med-
fter af selskabet Harmonien i
'49, havde forretning i ejendom-
en 1846–1847.

»Med petitioner her fra byen er vi nu i fuld gang. På J. C. Petersens forslag blev der i den anledning holdt et fællesmøde af magistrat og deputeretkolligium på rådhuset. Magistratsmedlemmerne erklærede, at de som privatpersoner ville yde al mulig bistand, men ikke kunne spille nogen rolle som organ. Man fandt det også noget aristokratisk, at de deputerede borgere ønskede at træffe beslutninger om petitionernes indhold, førend de havde ladet en almindelig opfordring udgå til alle byens indbyggere«.

Man besluttede dog foreløbig at vælge en komité på syv medlemmer, der efter at have overvejet de vigtigste emner for petitionerne skulle meddele publikum resultatet af deres overvejelser. Komiteen kom til at bestå af bysekretæren, justitsråd Schrader, bykasserer Müller, agent J. C. Petersen, pastor Lautrup, advokaterne Kier og Gottfriedsen samt gæstgiver J. F. Schroeter.

Et offentligt møde blev holdt på rådhuset den 4. maj, og som indbydere til dette stod hele deputeretkollegiet. Resultatet heraf blev, at ikke mindre end 11 petitioner, der indeholdt »landets almindelige ønsker«, og som var forsynet med talrige underskrifter, den 12. maj afgik til »vor stænderdeputerede, købmand Peter Hiort Lorenzen i Slesvig«. I forbindelse hermed udtryktes der i Lyna glæde over den umiskendelige aktive medvirken, alle tilstedeværende havde lagt for dagen, og at antallet af dem, der overhovedet ikke har sans for det offentlige vel, heldigvis ikke er stort i Haderslev. »Offentlig anerkendelse fortjener også vor magistrats liberale bestræbelse på ved det nævnte møde at gøre de tilstedeværende bekendt med mødets vigtige formål og at bistå forhandlingerne med råd og dåd«.

Denne petitionsiver illustrerer klart, hvorledes det liberale røre nu også i fuldt mål var nået til Haderslev. De to her citerede brudstykker af Stuhrs brev viser imidlertid også, hvor eksklusiv den kreds var, hos hvem disse nye ideer debatteredes. Det var embedsmændene, advokaterne og byens økonomiske overklasse, købmændene og gæstgiverne, der tog del heri. Brevene og referatet af mødet den 4. maj viser tillige, hvorledes magistrat og deputeretkollegium endnu kunne trække på samme hammel, samt hvorledes det var muligt at opnå det almindelige borgerskabs støtte i form af underskrifter.

KAMPEN FOR ET FRIERE BYSTYRE

Den 31. december 1836 døde borgmester Lindenhan efter at have stået i byens tjeneste i 40 år, først som bysekretær og fra 1813 som borgmester og byfoged. Hermed blev spørgsmålet om borgernes ret til valg af deres borgmester pludselig aktuelt efter at have hvilet siden 1797. Da det hurtigt forlød, at kancelliet ville træffe beslutning angående borgmesterpostens nybesættelse, foretog deputeretkollegiet en henvendelse til kancelliet, hvori det hævdede borgerskabets af kongen i 1796 garanterede ret til valg af deres egen borgmester. Kollegiet erklærede i sin henvendelse bl.a., at det i en tid med borgernes voksende deltagelse i offentlige anliggender bestemt ikke kunne være borgerne ligegyldigt, hvem der var deres ledende embedsmand. »Ikke kundskaber alene kræves til denne post; skal borgmesteren være til nogen velsignelse for byen, så må han kende de stedlige forhold nøje, han må elske byen og frem for alt nyde borgernes tillid«.

Deputeretkollegiets hentydning til stænderforsamlingernes virksomhed, blev taget meget unådigt op af kancelliet, der ikke kunne se, at stænderanordningen indebar nogen som helst forpligtelse til kongen til også at lade borgerne få indflydelse på kommunale anliggender. Henvendelsen var da også forgæves, og den 16. maj 1837 udnævnte kancelliet den tidligere bysekretær, Ludvig Friedrich Gabriel Schrader, til borgmester og byfoged. Schrader skulle vel nok kunne honorere deputeretkollegiets krav om, at borgmesteren skulle kende de stedlige forhold, eftersom han havde boet i byen i henved 25 år. At

han imidlertid ikke – eller i hvert fald i stadig mindre grad – nød deputeretkollegiets tillid skal det følgende vise.

I foråret 1840 døde rådmænd C. Jürgensen, og i den anledning forsøgte deputeretkollegiet et nyt fremstød for et friere bystyre. Man anmodede kongen om tilladelse til, at samtlige borgere med grundejendom måtte vælge en ny rådmænd, samt at valget skulle gælde for otte år og ikke for livstid. Kollegiet henviste i den forbindelse til, at det var blevet tilladt borgerne på Slotsgrunden at vælge en rådmænd ved sammenlægningen i 1834. Den levende interesse, som dengang blev vist dette valg, viste den høje værdi, man tillagde denne ret til at vælge sine egne repræsentanter, og siden da var interessen ikke blevet mindre. Også her var resultatet negativt.

En måned senere indgav man imidlertid en ny ansøgning, denne gang om at det måtte blive tilladt at besætte et ledigt embede som deputeret borger ved valg blandt alle borgere med fast ejendom. Man anmodede endvidere om, at alle fremtidige vakancer blev besat ved sådanne valg, som kun skulle gælde for seks år. Også her kunne man henvise til, at Slotsgrundens borgere i 1834 selv havde valgt fire borgere, som skulle indtræde i deputeretkollegiet. Heller ikke denne ansøgning gav resultat.

Over for regeringen søgte man altså at hævde borgernes ret til at vælge sit eget bystyre. Det kunne vel nok skabe misstemning også i forholdet til den magistrat, hvis valg måde man udtrykte sin utilfredshed med. Af større betydning for den gradvise forværring af forholdet mellem magistrat og deputeretkollegium, som skete i årene op til 1840, var imidlertid de gnidninger, der opstod i det daglige samarbejde. Den sag, der slog hovedet på sømmet, var nok spørgsmålet om en ny ugemarkedsordning. Ved en forordning af 22. september 1837 havde man ophævet den ældgamle, såkaldte nævningeinstitution. Disse nævninge blev valgt blandt byens borgere, men deres eneste funktion var efterhånden blot at fungere som en slags opsynsmænd de to dage om ugen, hvor der var almindeligt marked, og bønderne kom til byen for at sælge deres varer. De holdt vagt ved byens indfaldsveje og sørgede for, at der ikke foregik nogen handel med landbrugsprodukter her, eller før varerne nåede frem til selve torvet. Dette borgerlige ombud var efterhånden blevet temmeligt upopulært på grund af den tid, det tog. Derfor blev det nu afskaffet, og det blev samtidigt indskærpet, at bønderne kun måtte sælge deres varer på selve markedspladsen. Nævningenes opgaver blev overdraget til politiet. Det viste sig imidlertid meget hurtigt, at denne nye ordning ikke fungerede efter sin hensigt. Politiet kunne ikke overkomme opsynet ved siden af sine mange andre opgaver (der var tre politibetjente og fem indfaldsveje!), og bønderne overholdt heller ikke reglen om kun at sælge deres varer på torvet. Opkøb af varer uden for byen foregik i større og større omfang og havde til følge, at der ofte ikke var varer tilbage i tilstrækkelig mængde, når bønderne endelig nåede frem til markedet. Borgerne måtte så købe de nødvendige levnedsmidler, na-

turligvis stærkt fordyrede, hos de købmænd og høkere, der havde opkøbt dem hos bønderne.

Det førte i maj 1839 til, at 142 borgere klagede til magistraten og krævede ordningen fra 1837 efterlevet. I et fællesmøde af magistrat og deputeretkollegium den 29. juni fik borgmester Schrader tilladelse til foreløbig og rent interimistisk at ansætte det opsyns personale, som var nødvendigt, for at ordningen kunne efterleves. Der blev ansat 12 personer à 12 β om dagen, men dette antal blev dog hurtigt reduceret til fem. Den 5. november trak deputeretkollegiet imidlertid sin accept af udgifterne til opsynsmændene tilbage. Af referatet af mødet fremgår det, at det var Hiort Lorenzen, der førte det store ord, og det fremgår endvidere, at deputeretkollegiet i højere grad havde foretaget dette skridt i protest imod den procedure, magistraten havde fulgt i denne sag såvel som i andre sager, nemlig ikke at deltage i afstemninger sammen med deputeretkollegiet. Schrader meddelte øjeblikkelig dette til regeringen og fik straks tilladelse til at afholde udgifterne til disse opsynsmænd over politivæsenets kasse, som deputeretkollegiet ikke havde nogen indflydelse på. Deputeretkollegiet indgav i den anledning en klage over magistraten til regeringen, og specielt hæftede man sig ved, at der afholdtes udgifter, som ikke var godkendt af deputeretkollegiet. Samtidigt indgav imidlertid 132 borgere en på dansk affattet petition til regeringen, hvori det bl.a. hedder, at »kun købmændene og høkerne, som blot tænker på deres egen fordel, er imod de ugemarkeder, fordi de ville tvinge os at købe vores fornødenheder hos dem. Men flertallet af borgerne: håndværkerne og andre småfolk, står sig meget godt ved markedsordningen. Vi kan nu handle med bonden selv og betaler ikke mere end varernes virkelige værdi«.

I borgmester Schraders redegørelse i anledning af deputeretkollegiets klage, som i øvrigt blev fulgt af endnu en klage, nemlig over den slesvig-holstenske regering, fordi den havde godkendt markedsordningen(!), kom der artige ting frem, som sætter deputeretkollegiets modstand imod markedsordningen i et klart lys. Der nævnes nemlig her eksempler på, at Hiort Lorenzen og H. Petersen Frey for nylig ved mellemmand havde benyttet sig af opkøbere og bl.a. opkøbt store mængder smør, således at ugemarkedet var blotlagt for denne vare.

At deputeretkollegiet var imod markedsordningen, var altså ikke blot et klart udtryk for dets liberalistiske holdning. Man var imod ethvert indgreb, som hæmmede det enkelte menneskes frie dispositionsret, især på det økonomiske område. Handel og anden næring skulle være fri, og der skulle være så få snærende bånd som overhovedet muligt. Sagen afslører dog også med al ønskelig tydelighed, at denne frihed så afgjort og helt ensidigt var i de handlendes interesse, og at det var derfor, at ugemarkedsordningen stødte på så stærk modstand hos deputeretkollegiet, der jo repræsenterede disse købmænds interesser. Der var imidlertid også i sagen det principielle, at deputeretkollegiet hermed ønskede at protestere imod den behandling,

som det blev udsat for ved fællesmøderne med magistraten. Herover blev der indgivet en klage til regeringen senere på året 1840. Det var Hiort Lorenzen, der var klagens ophavsmand, og i det hele taget må han anses for deputeretkollegiets drivende kraft i denne kamp for hævvelse af kollegiets rettigheder. I den skrivelse, som Hiort Lorenzen forelagde for deputeretkollegiets medlemmer angående denne sag, hedder det bl.a. om fællesmøderne mellem magistrat og deputeretkollegium, som var lovfæstet i en forretningsorden for bykollegierne fra september 1837:

»Der bliver opført en parodi på en fælles rådslagning, hvor medlemmerne af magistraten tier, så at vi ikke ved, hvorledes de vil udtale sig; til sidst opfordres deputeretkollegiet til at lade sin opfattelse føre til protokols eller meddele den skriftligt. Hvad der sker med vores erklæring, og hvad magistraten udtaler, hører vi ikke et ord om. Vi er imidlertid ikke og vil ikke være maskiner, men kommunens repræsentanter i alle økonomiske anliggender. Denne vor stilling er truet og kan til slut trænges helt i baggrunden, hvis det tillades magistraten også fremtidig at behandle os, som den er begyndt på«.

Hverken denne klage, eller andre klager, således heller ikke de to klager over ugemarkedsordningen, gav noget resultat. Regeringen stillede sig i alle sager på magistratens side. Kampen mellem magistrat og deputeretkollegium var med striden om ugemarkedsordningen i slutningen af 1839 blevet alvorligt skærpet, og skærpedes yderligere i det følgende år. Det var imidlertid en kamp, som hidtil var blevet ført hen over hovedet på det menige borgerskab. De to adresser, først og fremmest de 132 småborgeres adresse fra november 1839, viser dog, at der var kredse i borgerskabet, særligt inden for de lavere sociale lag, som vendte sig imod deputeretkollegiets politik.

BORGERSKABET MOBILISERES

Deputeretkollegiet havde altså mødt modstand hos en del af borgerne i sit forsøg på at hævde kollegiets rettigheder og på at gennemføre et friere bystyre. At de liberale tanker imidlertid var begyndt at gøre deres virkning hos store dele af borgerskabet, ses bl.a. af den trang til større selvstændighed og større selvbestemmelse, som viste sig. En række initiativer, først og fremmest havnesagen, men også sparekassen og arbejdsanstaltens tilblivelse havde vist, at man kunne opnå resultater ved at løfte i flok, og det endog uden om myndighederne. De liberale tanker og ideer bestyrkede vel borgerne i denne opfattelse og gav så at sige den ideologiske overbygning for de initiativer, der udfoldedes. Peter Hiort Lorensens rolle som initiativtager og igangsætter fornemmes her gang på gang, uden at det i øvrigt er muligt fuldt ud at påvise hans indflydelse i hvert enkelt tilfælde.

Borgerne organiserede sig, og et af de første initiativer var oprettelsen af det såkaldte frivillige borgerkorps i 1833. Det var 100 borgere, der i juli 1832 indsendte en ansøgning om oprettelse af et sådant korps med den begrundelse, at man længe havde følt behovet for en bedre organisering af borgervæbningen. Det ældre borgerkorps gik

aptajn i Haderslev frivillige borgerkorps, oprettet 1833.

tilbage til ca. 1800 og omfattede først og fremmest det højere borgerskab, mens ansøgerne i højere grad omfattede et bredt udsnit af borgerskabet. Korpsets formål skulle være »på magistratens opfordring og forlangende, dels at sørge for opretholdelsen af indre ro og sikkerhed i byen samt tjene til forstærkning af politiet, dels at paradere ved passende lejligheder«. I ansøgningen henvistes der især til ildebrande, og en ildebrand året før anførtes som eksempel på, hvor nyttig en sådan hjælp kunne være for brandværn og politi. Hverken magistrat eller regering havde noget at indvende imod oprettelsen af korpset, og den 20. november 1833 udstedtes det kongeligt underskrevne reglement for det nye borgerkorps.

I de følgende år voksede korpset fra de oprindelige 100 medlemmer til ca. 150 mand i 1840, delvis som følge af den rivalisering, der opstod mellem de to korps. Dette medførte i 1843 en rekonstruktion af det ældre borgerkorps, således at det fik nogenlunde samme funktioner og rettigheder som det frivillige korps. Der var dog stadigvæk størst søgning til det frivillige korps, og derfor ansøgte officererne i det ældre korps i 1844 om tilladelse til at bruge bajonetter på geværrerne for at forhindre rivaliseringen med det frivillige korps, der havde en sådan tilladelse! Ligeledes ønskede man forbud imod udtrædelse af korpset, da det var uheldigt, at medlemmerne i tilfælde af uoverensstemmelser søgte over i det frivillige korps, hvor udtrædelse ikke var tilladt. Endvidere ønskede officererne i det ældre korps at anlægge uniform og indsendte forslag herom. Regeringen fandt imidlertid den foreslåede uniform lidt for spraglet, men havde herudover intet at indvende, hverken mod en lidt mere afdæmpet uniform eller imod de ændringer i reglementet, som var foreslået.

Mens der således nok kan anes en vis social modsætning mellem de to borgerkorps, kan man ikke sige, at der var nogen politiske modsætninger. Disse kom imidlertid frem i forbindelse med Borgerforeningens dannelse 1838–39 og striden mellem deputeretkollegiet og magistraten 1839–40.

Borgerforeningen blev stiftet den 19. november 1838, og til stifterne må regnes drejer Jens Rasmussen, maler Matthias Häger, murermester Paul Christiansen, tingbud J. A. Schmidt og købmand H. J. H. de Wolff. Disse fem mænd stod som købere af branddirektør Leisners hus, Slotsgade 33, og som underskrivere af den subscriptionsplan, der blev udsendt den 9. november. I den hedder det, at købet var sket i samråd med en række personer, der som køberne følte et almindeligt behov for indretning af en borgerforening for alle stænder, hvor medlemmerne kunne slappe af efter de daglige gøremål ved underholdning, læsning, anstændige og tilladte spil samt lejlighedsvis ved baller og spisning.

Der tegnede sig hurtigt ca. 100 borgere, hovedsagelig håndværksmestre, som forpligtede sig til at indskyde 50 rdl. til købet samt ombygning af den erhvervede ejendom. Blandt disse ca. 100 personer var også Peter Hiort Lorenzen. Det er dog et spørgsmål, om han ikke

Menig i Haderslev frivillige borgkorps. De menige havde kun epolet på højre skulder. Jakken i rød.

hører til blandt de personer, i samråd med hvem planen var udkastet og huset købt. Det er svært at forestille sig et initiativ som dette netop på dette tidspunkt uden Hiort Lorenzens medvirken. Ganske vist var foreningen ikke udadtil en politisk forening, men allerede dens første leveår viser, at den i meget vid udstrækning optrådte som støtteorgan for deputeretkollegiet. Det er således bemærkelsesværdigt, at en af køberne, drejer J. Rasmussen, var medlem af deputeretkollegiet. Ligeledes var maler Matthias Hägers far deputeret borger, og købmand H. J. H. de Wolff hørte til i kredsen omkring Hiort Lorenzen. Hertil kommer, at Hiort Lorenzen selv blev valgt ind i foreningens første bestyrelse på den stiftende generalforsamling den 19. november 1838. Han fik 55 stemmer, mens advokat Selig, Hiort Lorenzens nære rådgiver fik 71 stemmer. Ved et nyt bestyrelsesvalg den 27. december blev foruden Selig og Hiort Lorenzen drejer Rasmussen samt købmand de Wolff valgt. For andet kvartal 1839 blev valgt bl.a. Chr. Häger, købmand Hans Nissen og guldsmed Wolfgang Petersen, alle tre medlemmer af deputeretkollegiet. Deputeretkollegiets indflydelse og forbindelsen til de liberale er således ganske klar.

Der viste sig imidlertid meget hurtigt brydninger i foreningen. Den 22. marts 1839 meddelte 23 medlemmer, at de ønskede at udtræde af selskabet, og de bad sig i den anledning løst fra deres forpligtelse til at indbetale deres aktier. Dette var selvfølgelig en trussel imod foreningens økonomiske eksistensgrundlag, og det gav da også anledning til et vældigt rivegilde, der endte med, at direktionen blev bemyndiget til at prøve en retssag imod en af de 23 medlemmer. Man valgte tingbud J. A. Schmidt, der jo havde været blandt køberne af det leisnerske hus og medunderskriver af subscriptionsplanen, og sagen blev ført helt op til højeste instans, den slesvigske overret, hvor den gik tingbud Schmidt imod.

På en generalforsamling den 27. december 1839 blev det alligevel besluttet at fritage de 23 for deres forpligtelse til at indbetale de 50 rdl. Dette skyldtes, at tobaksfabrikant J. Otzen og købmand C. A. Petersen havde tilbudt at dække alle øvrige udgifter mod sikkerhed i ejendommen, når de 72 aktionærer, som da var tilbage, havde indbetalt 25 rdl. hver, dvs. det halve af det oprindelige beløb. Det synes altså, som om en række af foreningens medlemmer – og ikke kun de 23 – har haft vanskeligt ved rent økonomisk at klare indbetalingen af de 50 rdl., selvom de skulle indbetales i fem rater i løbet af 1839.

Tilsyneladende har sagen dog politiske undertoner, idet de 23 medlemmer blot har anført økonomiske årsager som den ydre grund for deres ønske om udtræden. Den egentlige grund har imidlertid været, at de hurtigt har mærket, at foreningen ikke kun var selskabelig, men at den bl.a. som følge af den dominans, som de liberale indtog, også var tænkt som en støtte for deputeretkollegiet, og det har de ikke villet være med til. At sagen i virkeligheden hænger sådan sammen, fremgår også af et brev fra Peter Christian Koch, dateret den 27. marts 1839. Det hedder heri bl.a.:

»P. H. Lorenzen er for tiden i megen nød og elendighed hersteds, da han i den i vinter hersteds sig dannede ny »Bürger-Verein« er trådt for stærkt op med sine meninger og planer, så selskabet, bestående af 100, har delt sig i to meget fjendtlige partier, der i disse dage går over i en tilsyneladende hårdnakket proces. I denne anledning og formedelst de hårde og skærende debatter, der stadigen i vinterens løb er blevet holdt, har Lorenzen tabt meget, ja næsten hele sin anseelse og behagelige omdømme i publikum. Sagen er meget vanskelig for Lorenzen, da hans modpartis formand er energisk, klog og ubøjelig, der lægger an på at styrte Lorenzens anseelse«.

Hvem modpartiets formand var, fremgår ikke af brevet, men man kan vel formode, at det var tingbud J. A. Schmidt, en mand som vi også senere skal høre mere til.

Denne splittelse inden for Borgerforeningen og den støtteklæring til magistraten, som de 132 småborgere underskrev den 30. november 1839, er de klare tegn på, at borgerskabet stod splittet i sin stillingtagen til deputeretkollegiets kamp imod magistraten. Disse modsætninger i borgerskabet brød frem i lys lue i marts 1840 i forbindelse med et nyt sammenstød mellem magistrat og deputeretkollegium. Ind i disse modsætninger blandede sig imidlertid nye toner. Stridighederne blev nemlig udnyttet af de mænd, der i årene siden 1837 havde søgt at vække til kamp og forsvar for det danske sprog. Ved at tage del i denne strid på magistratens side imod deputeretkollegiet søgte de igennem bladet Dannevirke at vinde tilslutning for deres ideer og tanker hos den utilfredse del af borgerskabet.

Jens Andersen Schmidt, født Vej, 1788, død Haderslev 1870, tingbu brændevinsbrænder, senere tilli kirkeforstander.

De nationale

NIELS CHR. NISSEN, P. C. KOCH OG DANNEVIRKE

De liberale havde ved dannelsen af Borgerforeningen i 1838 søgt at skabe en forening, der kunne bakke deputeretkollegiet op. Også gennem bladet *Lyna* havde man mulighed for at nå ud til videre kredse med sine synspunkter. Dette blad havde i henved 20 år været redigeret af pastor Lautrup og rektor Brauneiser, og dets spalter stod derfor åbne for de liberale, så vidt som de gældende censurregler nu tillod.

I 1837 blev der imidlertid gjort forsøg på at fravriste de liberale den fordel, det var at have et organ, gennem hvilket de liberale ideer kunne komme til udtryk. Den 30. juli 1837 blev der hos stænderdeputeret Nis Lorenzen i Lilholt på Haderslev Næs holdt et møde med deltagelse af værten, professorerne Chr. Flor og Chr. Paulsen fra Kiel, faktor Christian Sørensen, *Lynas* udgiver bogtrykker Heinrich Seneberg, bogbindersvenden Niels Christian Nissen og købmand Peter Christian Koch.

Flor, Paulsen og sammen med dem dr. Manicus i Egernførde ønskede at udgive et oplysende blad på dansk for at vække den nord-slesvigske befolkning til forståelse af værdien og betydningen af deres danske sprog og kultur. Flor vidste tillige, at Seneberg i lang tid havde haft planer om at udgive sit blad på dansk, bl.a. for at give det en større udbredelse og derved skabe et bedre økonomisk grundlag for bladet, som ikke var nogen blomstrende forretning for ham. Han savnede imidlertid en duelig redaktør, men Flor kendte flere præster i omegnen af Haderslev, som kunne påtage sig et sådant hverv. Det var det, der nu forhandlede om hos Nis Lorenzen.

Niels Chr. Nissen var søn af bogbinder Claus Nissen, en af byens mindre, men dog ret velhavende næringsdrivende, som var en anset mand i byen og havde været medlem af deputeretkollegiet. Sønnen havde ikke kun gået i borgerskolen, men også i byens lærde skole, og hans skolegang må således siges at være ud over det normale; og dog var hans udbytte begrænset på grund af de sproglige forhold, der rådede i byens skoler, hvor al undervisning som nævnt foregik på tysk. Som voksen kastede han sig over læsning af bøger på sit modersmål, og i 1836 skrev han til professor Paulsen i Kiel efter at have læst dennes skrift »Ueber Volksthümlichkeit und Staatsrecht des Herzogthums Schleswig«. Det hedder heri bl.a.:

»Ingen pen formår at beskrive den retfærdige harme, som må bemægtige sig hver sand fædrelandsven ved synet af den ringeagt og ligegyldighed, som her i det slesvigske, i købstæderne og af de fleste embedsmænd vises vor danske nationalitet i det hele og sproget i det enkelte taget. Sandelig et af en hovmodig fjende erobret land kan ikke vorde mere krænkende behandlet end vi danske her under en dansk konge og regering«.

Med disse tanker ønskede Nissen at begynde en kamp for modersmål og fædreland støttet til landsfaderen, den enevældige konge. Han havde dog kun blik for denne national-folkelige side af vækkelsen og var uden tanke for politiske og forfatningsmæssige aspekter.

Peter Christian Koch var en fattig smedesøn fra Tiset ved Gram og havde i årene 1820 til 1836 arbejdet i C. A. Petersens købmandsforretning i Storegade, først som lærling senere som kommis. Sommeren 1836 nedsatte han sig som urtekræmmer og landhandler i Vestergade 4, ikke langt fra Senebergs trykkeri i Storegade 42, og her modnedes hans planer om at udgive et oplysende og underholdende ugeblad for den dansktalende del af befolkningen. P. C. Koch var fra sin barndom præget af en gammelpietistisk religiøsitet og var livet igennem stærkt optaget af religiøse spørgsmål. Til grund for Kochs planer om at udgive et blad har vel derfor også ligget tanker om at give bladet et vist religiøst præg, men et møde med Niels Christian Nissen bragte ham formodentlig til større klarhed over, hvad man skulle med sådan et blad. En aften i vinteren 1837 blev han opsøgt af Nissen, der gennem faktor Sørensen havde fået nys om Kochs planer, og som ønskede at gøre hans bekendtskab.

»Det blev en vigtig aften; thi den bragte en ny, kraftig brand til mit ulmende stof«, skriver Koch herom. »Vi kom snart i en varm samtale, som varede hele aftenen, og mens tiden gik, udviklede han, uagtet alle hans skolekundskaber var ham bibragte på tysk og i tysk ånd, et sådant kendskab til sprogforholdene i Sønderjylland og en så dyb smerte over det danskes fornedrelse under det herskende tyskeri, at jeg faldt i stor forundring, men følte tillige lige så megen undseelse for mig selv, at jeg, af mangel på lejlighed og vækkelse, hidtil ikke selv var kommet til samme dybde af erkendelse«.

Som en frugt af deres møde besluttede de at skrive hver sin anonyme artikel om Sønderjyllands tilstand, Koch én på dansk, der sendtes til Århus Stiftstidende, hvor den imidlertid ikke fandt optagelse, og Nissen én på tysk, der blev optaget i Itzehoer Wochenblatt. Flor læste Nissens artikel, og den og Nissens brev til Christian Paulsen var anledningen til, at også Nissen og dennes ven P. C. Koch deltog i mødet hos Nis Lorenzen i Lillholt. De var for Flor og Paulsen de første nord-slesvigere, der havde udtrykt en klar forståelse for modersmålets betydning for den enkelte.

Lyna lykkedes det ikke at erhverve, formodentlig fordi de liberale i Haderslev stillede en eller anden form for økonomisk garanti, som gjorde, at Seneberg alligevel ønskede at videreføre Lyna i dets hidtidige, tysksprogede form. Flor fik dette at vide allerede et par dage efter mødet hos Nis Lorenzen, endnu mens han opholdt sig i Haderslev, og han blev meget fortørnet herover. Da havde Koch imidlertid

allerede på eget initiativ indgivet ansøgning om tilladelse til at udgive et dansksproget blad, men Flor var i begyndelsen meget betænkelig ved at inkludere sig med Koch, formodentlig fordi han i begyndelsen opfattede Koch som noget af en religiøs sværmer og fantast. Flor blev dog efterhånden klar over, at Koch var den eneste mulighed, og ved at benytte sig af forbindelser, der førte helt op til tronfølgeren, prins Christian, lykkedes det i marts 1838 at opnå privilegium på udgivelsen af bladet Dannevirke.

I første omgang fik Koch ikke mindre end to afslag af regeringen på Gottorp. Det første skyldtes, at amtmand Johannsen ikke kendte Kochs person og derfor ikke kunne udtale sig om ham, og magistraten, som også fik sagen til udtalelse, udtrykte nogen skepsis til projektet på grund af de oplysninger, man havde om Kochs noget flagrende natur. Begge instanser fandt dog, at et sådant dansksproget, oplysende blad ville være nyttigt først og fremmest for landmanden. I sin anden ansøgning angav Koch i stedet økonomiske bevæggrunde for sit ønske, hvad der vel skulle virke nationalt uskyldigt på regeringen, hvis afslag han fejlagtigt tilskrev modvilje mod det danske sprog. Men en oprettelse af et blad for at opnå personlig vinding kunne regeringen ikke godtage, hvorfor der faldt et nyt afslag. Den tredje ansøgning indsendtes til tronfølgeren, som bad amtmand Johannsen udtale sig. Denne indkaldte nu Koch til en længere samtale og kunne nu anbefale Kochs person. Da Koch nu var ham

»bekendt som en sindig og veltænkende mand, der aldeles ikke blander sig i ham uvedkommende politiske stridigheder, så tror jeg, at han ved hint ugeskrift vil kunne afhjælpe et i det nordlige Slesvig og i særdeleshed i det mig anbetroede amt hidtil følt savn, ej blot af morskabs, men og af anden, såvel for borger- som for bondestanden gavnlig og passende læsning, samt tillige bidrage til det danske sprogs hævd i Sønderjylland«.

Da der således både eksisterede et behov og en anbefaling af Kochs person, var vejen ryddet for tildeling af privilegium til et blad, som ikke var et intelligensblad, dvs. bladet måtte ikke optage annoncer. Dette skyldtes, at der efter myndighedernes opfattelse kun burde eksistere ét intelligensblad i hver by, og i Haderslev fandtes i forvejen et sådant, nemlig Senebergs Lyna.

Den 20. juni 1838 udkom det første nummer af Dannevirke, et »sølle, lille« halvarks-ugeblad, trykt hos Seneberg med tarvelige typer på endnu tarveligere papir. Mange vanskeligheder havde Koch at kæmpe med af såvel sproglig som praktisk art, men i løbet af forbavsende kort tid kom der god skik på bladet. En væsentlig hindring for bladets udbredelse var dog, at det ikke som en lang række andre blade, bl.a. Lyna, havde ret til at befordres med posten til nedsat pris. I slutningen af oktober opnåede Dannevirke imidlertid også dette privilegium, og man satte herefter alle kræfter ind på også at opnå privilegium til eget trykkeri og ret til annoncering. Ønsket om det første skyldtes, at Seneberg meget hurtigt afslog at trykke bladet. Ifølge Seneberg skyldtes dette de urimelige vilkår, Koch gav Seneberg

at arbejde under med rodede og ulæselige manuskripter, krav om ændringer, når ting allerede var sat osv. Som følge heraf måtte Koch lade bladet trykke i Flensborg fra og med nummer otte, og dette forøgede naturligvis omkostningerne og gav en mængde praktiske vanskeligheder, bl.a. medførte det for en avis noget ubehagelige, at nyhederne blev temmelig gamle, før de nåede ud til abonnenterne. Ønsket om ret til annoncering skyldtes den betydelige fordel, det var – også økonomisk – at måtte bringe såvel officielle som private kundegørelser o.lign., som naturligvis ville give bladet større værdi og virke befordrende på dets udbredelse. Ret til eget trykkeri opnåedes allerede i april 1839, og retten til at bringe betalte bekendtgørelser opnåedes i sommeren 1840.

Disse rettigheder gav Dannevirke en ganske anden status, end det havde været tanken, og myndighedernes holdning til Kochs blad og hans planer var således ganske positiv. Det viser tillige, at velviljen over for tanken om at fremme det danske sprog – men vel at mærke det danske skriftsprog – var ganske betydelig hos myndighederne.

REAKTIONEN PÅ DANNEVIRKES FREMKOMST

Magistraten i Haderslev fik i løbet af kort tid en lidt mindre positiv holdning til bladet på grund af dets angreb på tysk sprog og kultur, og da Kochs ansøgning om eget trykkeri kom til udtalelse, anbefalede flertallet et afslag. Det er bemærkelsesværdigt, at dette flertal udgjordes af rådmændene, de tre storkøbmænd, Holm, Jürgensen og Mussmann, mens borgmester Schrader og bysekretær Hargens nok kunne anbefale. Også fra Kochs breve ved vi, at Schrader var Kochs blad positivt stemt, men splittelsen i magistraten var uden tvivl udtryk for, at de liberale, hvortil de tre købmænd havde klare forbindelser, nu så den fare for Lyna, som lurede fra Dannevirkes side. Eget trykkeri og annonceret til Koch ville nemlig påføre Seneberg alvorlig økonomisk konkurrence. I sammenhæng hermed skal sikkert også ses de forsøg, der blev gjort på at få Lyna i bedre gænge. Seneberg havde foreslået at udgive Lyna på begge sprog, blandt andet for at fjerne grundlaget for Kochs ansøgning om annonceret. På dette punkt stod magistraten da også samlet i sin afvisning af Koch, fordi man var klar over, at byen og egnen ikke kunne bære to annonce- eller såkaldte intelligensblade. Den 7. juli 1839 udsendte Seneberg for første gang et dansksproget »Følgeblad til Lyna«, som dog indeholdt en del annoncer på tysk. Bladet havde endvidere fået et nyt og større format, og redaktør var formodentlig advokat Stibolt, senere på året dog hovedsagelig advokat Marquardsen.¹⁴

Koch var meget bekymret over denne konkurrent, men her kom kancelliet ham uventet og indirekte til hjælp. Det danske følgeblad blev nemlig opfattet som et helt nyt blad, hvortil der efter kancelliets opfattelse skulle særskilt privilegium. Man forlangte derfor af Seneberg, at han enten skulle søge et sådant privilegium eller lade Lyna

annevirke nr. 3, den 5. juli 1838. itelvignetten, der viser den gamle annevirke-vold, nåede ikke frem l første nummer af bladet, som lkom den 20. juni 1838, men var iteret den 15. Derfor anså Koch lv nr. 3 for det »rigtige« første r., hvilket også fremgår af det igt, der pryder forsiden. – Titelvig- etten er fuld af symbolik: solen år op over den gamle grænsevold, tegn på at en ny tid er ved at brinde. Dannebrog er hejst over en lukkede Karlegat-port i volden, g i forgrunden knytter en rune- en forbindelsen tilbage til Nor- ens fælles fortid. Det nordiske er idvidere symboliseret ved sjældet Sverige og Norge) og bøgetræet Danmark) til venstre. Lyren viser, det er med ordets og åndens vå- en og ikke med våben, at kampen al tages op; med spaden skal jold og sværd derfor graves ned!

Dannevirke.

Udkommer hver Uge
paa et halvt Rik;
Prisen er 15 S. Et.
eller 3 Rigshankant.
Sole for hvert Aar:
dingaar.

Bestilles paa de offent-
lige Postkontorer, hos
Herr Universitetsbog-
handler Metzger i
Kjøbenhavn og hos
Redaktøren.

Et Ugeblad for Hertugdømmet Slesvig.

Nr 3. Den 5. Juli. 1838.

<p>Grundlagt er Dana: Værket — Den mindesulde Vold — Dg bærer Banner: Mærket, Vi sit i gamle Tid. -- Du Fædres Liv opvælte, Som Søster dødsed' ind; Hver stemmed Land forskrækte, Opharmer end hans Sind!</p> <p>De Kræfter, jeg Dig yder, Er' ikke værd Dit Navn; — Dog Fædre: Landen lyder, At bøde paa Dit Savn; — Thi da Du gif af Kæde, Blev Overgangen let, Dg stemmed' i vor Have Fortrangte Svog og Ket!</p>	<p>See, Thyras Minde blinker End klart for mangen Sjæl; See, Dannebrogens vinler Ved Nordens Grandseffjel! — Dg santens Aar og Dække, Da rinder frem en Strøm, Der Værket nok skal trække Dg vorde meer end Drøm!</p> <p>Alt stoffes mange Gjøve, Med Vand og Bid i Pagt, — Bil' med mig Volden have Mod stemmed Overmagt. — Den reise sig med Vere Paa Drottning Thyras Wiis, Dg fange Navnet bare Til gamle Danmarks Priis! Pet. Chr. Koch.</p>
--	---

udkomme på begge sprog spaltevis ved siden af hinanden. Dette magtede Seneberg imidlertid ikke, og i oktober 1839 standsede følgebladet.

Nissens og Kochs arbejde var ikke uden effekt. Samtidig med at de arbejdede på forberedelserne til Dannevirkes første nummer, var de ivrigt optaget af at skaffe underskrifter til den store petition om dansk øvrighedssprog i Nordslesvig, som senere på året blev forelagt stænderforsamlingen i Slesvig. Den blev især underskrevet af landbefolkningen og fandt kun ringe tilslutning i købstæderne. Om årsagen hertil i Haderslev skriver Nissen i et brev til Flor maj 1838:

»Hvorledes det vil gå med petitionen her i byen, kan endnu ikke bestemmes. Vores nederdrægtige fjender gør os det onde de kan, og ingen middel er dem for nedrig for at styrte vores sag. Vi vil gerne have idetmindste 50 underskrifter, da meget få efter vores formening mere ville skade som gavne sagen.

Havde vores modstandere ikke uden ophør arbejdet, havde det været en let sag at få underskrifter i hundredvis, men det stakkels folk er på det ynkeligste dum og underkuet og afhængig af den hele store embedsstand og deres tilhængere, så at dem, der indser det skønne og fornuftige i vores petition, af frygt for at støde en eller anden og således miste den stakkels fortjeneste, han i sit ansigts sved må tilslide sig, dog ikke tør underskrive«.

Som følge af disse forhold opgav Koch og Nissen helt at samle underskrifter i byen, »da vi frygtede for at få for lidt; måske vor frygt er hel ubegrundet, men sagen er ny, folkene må først summe sig lidt.«

Den skildring Nissen her giver af indstillingen til agitationen blandt de jævne lag i byen, dem som Koch og Nissen først og fremmest henvendte sig til, er typisk både for denne tid og for tiden helt frem til oprøret 1848. Det vil også af det følgende fremgå, hvor svært det er at klarlægge, hvor stor tilslutning man opnåede i Haderslev, og fra hvilke kredse denne tilslutning kom.

Interesse for det nye blad var der imidlertid. Koch skriver således få dage før det første nummer udkom, at »hver dag løber man på mine døre for at forhøre, når bladet dog endelig kommer«. Vi ved ikke, hvor mange abonnenter bladet fik i Haderslev ved starten, men at det blev læst og diskuteret, og at dets synspunkter ikke var uvelkomne, kan en anden lille episode vise, fortalt af Nissen i et brev til Flor den 20. august 1838:

»Borgerne fra Haderslev begynder hist og her at få smag på de sandheder, Dannevirke ideligen prædiker. Et interessant bevis herpå havde jeg for nogen tid siden i et selskab af unge borgere og andre unge mænd. En krambodsvend hos en af vores første købmænd begyndte nemlig at laste på Dannevirke, og idet han påstod, at Koch gjorde sig almindelig forhadet, lastede han i det hele, hvad Dannevirke sagde, af hvilket raisonnement rigtignok den jammerligste dumhed fremskinnede. Jeg tav for det første, for at høre hvad virkning knægtens ord ville gøre. Da trådte en ung borger frem, der forhen har været meget tysksindet, men ved flere samtaler med mig er kommen til erkendelse, og sagde, hvad krambodsvenden havde fremført, var idel dumhed og formodentlig noget, han havde opsnappet af sin principal. Såvidt som dansk taltes, var folket dog vel for fanden også dansk, og deres modersmål burde indføres uden undtagelse. De fleste stemte i med, og krambodsvenden trak sig slukøret tilbage, tog sin hat og gik. Dette havde sandelig ikke sket for to, ja heller ikke for et år siden«.

Det var altså ikke kun gennem Dannevirke, at Nissen og Koch øvede deres »vækkelsesarbejde«. Også ved personlig påvirkning søgte de at overbevise deres medborgere og standsfæller om betydningen af at vågne op til kamp mod »tyskeriet«, som de kaldte det. Vi har i hvert fald navnene på et par mænd, som blev deres kampfæller i Haderslev by. I maj 1838 blev Koch således opsøgt af en mand, som bad om, »at tre vers, som han overrakte mig, måtte åbne det første nr. af Dannevirke«. Manden var skolelærer Bekker i Gl. Haderslev, »en meget vakker mand«, som blev Dannevirke til stor nytte, da han, som Flor bemærkede, skrev »et fuldkommen grammatikalsk dansk«. Uden betydning var det naturligvis ikke, at en skolelærer, ganske vist i den dansksprogede af byens skoler, blev vundet for sagen så tidligt. Hans påvirkning af skolebørnene kunne på lang sigt blive afgørende.

Tidligt var man også kommet i kontakt med tegnelærer Diedrichsen. Han havde i anledning af en anmeldelse af konrektor Volquardsen af Christian Paulsens skrift »Det danske sprog i hertugdømmet Slesvig«, forgæves søgt at komme til orde i Kieler Correspondenzblatt imod Volquardsens anmeldelse og derefter henvendt sig til Christian Paulsen. Han blev hurtigt en aktiv hjælper for Nissen i hans propaganda i byen. Således fortæller Nissen i slutningen af maj, at »en af vores første købmænd [Christoph Stuhr?] løber om med en petition [om den slesvigske og holstenske stænderforsamlings forening] og trygler og tvinger folk til at underskrive. Diedrichsen havde nær ved fået prygl, fordi han ikke ville underskrive og ytrede sig drøjt imod petitionen«. I et brev 2. december fortæller Nissen endvidere, at »medens Koch arbejder i »Dannevirke«, arbejder Diedrichsen og jeg med munden, hvor vi kommer så vel i private som offentlige cirkler. Diedrichsen erklærer mig for mester i at bearbejde borgerne, men er jeg mester, da er han en tro svend«. – Også en mand ved navn Schröder, der ganske vist er ukendt, men uden tvivl haderslev'er, fik man kontakt med.

Koch måtte imidlertid i løbet af kort tid se sig berøvet to af sine bedste støtter; Niels Chr. Nissen døde 23. januar 1839, og tegnelærer Diedrichsen døde den 25. marts 1840 af tuberkulose. Især Nissens død var et hårdt slag for Koch, som i et brev til Flor gav udtryk for sin dybe sorg herover.

KAMPEN FOR DANSK SPROG I SKOLEN

Kochs og hans tilhængeres arbejde synes altså at have haft en vis virkning, men også på anden og mere indirekte måde bar Kochs og Nissens arbejde frugt. Det er nemlig vanskeligt ikke at sætte de ændringer, der søgtes gennemført i Gl. Haderslev sogns skolevæsen i årene efter 1839, i forbindelse med agitationen for større ligeberettigelse for det danske sprog. Som tidligere nævnt var undervisningsproget i Gl. Haderslev sogns skoler dansk, mens det i Vor Frue sogns skoler var tysk. Man erkendte efterhånden, at det var særdeles upraktisk. Det forekom f.eks. tit og ofte, at folk flyttede fra den ene ende af byen til den anden, og altså fra sogn til sogn. For børnene betød det f.eks., at de kunne være startet med deres skolegang i Gl. Haderslev sogn, hvor undervisningsproget var dansk, og så ved flytningen måtte fortsætte i Vor Frue sogns skoler, hvor sproget var tysk. Det omvendte forekom naturligvis også, og begge forhold var lige skadelige og uheldige for børnenes udvikling; det kunne ikke andet end sætte barnet tilbage i forhold til dets kammerater og jævnaldrende. Upraktisk var det også, at landbefolkningen og byboerne blev undervist i samme klasse i hovedskolen, for som bykollegierne fremførte i maj 1839: »Borgerne forlanger for sine børn en højere skoleuddannelse end den landmand, der hører til samme distrikt; borgeren forlanger mere, end lærerne selv med den bedste vilje kan bibringe den

Peter Christian Koch, født Tiset 1807, død København 1880, købmand, redaktør og udgiver af *Dannevirke* 1838–56.

blandede skoleungdom, som til dels består af forsømte bondebørn. Landmanden derimod klager over, at der går for megen tid, og at det koster for megen møje for hans børn, som kun skal være bønder«(!).

Man søgte derfor regeringen om, at der for den del af Gl. Haderslev sogn, som hørte til købstaden, skabtes et selvstændigt skolevæsen, uafhængigt af landsognets skole; men man standsede ikke hermed. Når denne adskillelse var gennemført, ønskede man at ophæve sognetvangen i skolesager, således at forældrene, uden hensyn til hvor de var bosat i byen, selv kunne bestemme, om de ville sende deres børn i Vor Frue sogns tysksprogede skoler eller i Gl. Haderslev sogns dansksprogede skoler. En ansøgning herom blev efter indstilling fra skolekommissionen indsendt af bykollegierne i september 1839.

Denne ansøgning blev som sædvanlig sendt til udtalelse hos instanserne, og amtmand Johannsen udtalte sig i den forbindelse skarpt imod en ophævelse af skoletvangen, fordi kirke og skole hørte så uløseligt sammen, og især fordi religionsundervisningen i skolen sluttede med konfirmationsforberedelse og konfirmation, som hørte under kirken. Derfor ville det medføre alt for store ulemper, hvis et barn havde haft f.eks. dansk som undervisningssprog, dvs. havde gået i skole i Gl. Haderslev, men skulle konfirmeres i Vor Frue sogn, fordi det var hjemmehørende her, hvor kirkesproget var tysk.

Magistratens svar herpå illustrerer klart, hvor uendeligt mere komplicerede de faktiske forhold var:

»Det forekommer ikke sjældent, at forældre flytter fra en del af byen til en anden, så at børnene, som hidtil er undervist på tysk i de tyske skoler, kort før deres konfirmation flytter til den danske sognedel af købstaden og skal konfirmeres af præsten i Gl. Haderslev, på samme måde som det modsatte også er tilfældet. Derfor har præsterne da også givet (og giver) konfirmandundervisning på tysk eller dansk alt efter børnenes sprogforhold. Hvert år bliver børn, som ikke er det tyske sprog mægtig, konfirmeret på dansk i den tyske kirke, ligesom det omvendte er tilfældet i Gl. Haderslev. Sprogforholdene er her så blandede, at det ikke kan være anderledes, og præsterne er nødsagede til at forberede og konfirmere børnene på begge sprog. Heri vil der ikke ske nogen forandring, hvis ophævelsen af skoletvangen realiseres«.

Hvad der var herskende praksis ved konfirmationsforberedelse og konfirmation, ønskede man nu blot udvidet til også at gælde selve valget af skole.

Da generalsuperintendent Callisen i 1841 kom på generalkirkevisitats i Haderslev, diskuterede byens skolemyndigheder naturligvis de planer, man havde, med ham, og han fandt dem i det store og hele rimelige, men med hensyn til den nye dansksprogede byskole i Gl. Haderslev mente han, at det kun var med godkendelse af skolekollegierne for de øvrige skoler i byen Haderslev og med billigelse af skoleinspektøren (Schulinspektor) i Gl. Haderslev, at forældre i Vor Frue sogn skulle kunne sende deres børn i den nye dansksprogede byskole i Gl. Haderslev sogn. Callisen foretrak altså en begrænsning i eller kontrol med forældrenes frie valg af skole på tværs af sogne-

skellet. Byen holdt imidlertid fast ved sit ønske om at lade forældrene vælge helt frit uden kontrol.

Regeringens svar forelå den 21. januar 1842. Man meddelte, at der i Gl. Haderslev sogn skulle ske en adskillelse i en landskole og en byskole, begge dansksprogede, og at degnen i Gl. Haderslev skulle beholde undervisningen ved landskolen, men så længe han beklædte sit embede, af byen modtage en årlig godtgørelse som erstatning for nedgangen i sine indtægter. Byen skulle foruden distriktsskolen ved Moltrupvej indrette en hovedskole for købstaddelen af Gl. Haderslev sogn, og i skolekollegiet skulle borgmesteren indtræde i stedet for kirkevisitatorerne. Det var helt som byen ønskede det, men ikke med et ord nævntes forslaget om at ophæve skoletvangen. Heller ikke Callisens modificerede forslag omtaltes. Kun i en ledsageskrivelse henvistes der til, at de ulemper, der opstod i Haderslev, som følge af at byen var delt i et dansk og i et tysk skoledistrikt, kunne undgås »ved en formålstjenlig anvendelse af § 8 i skoleordningen af 24. juli 1829«. Her tales der om, at hovedskole- og elementarskolelærere kan yde privatundervisning (mod betaling), men hermed var problemet jo ikke løst.

Bykollegierne gjorde nu regeringen opmærksom på, at byens ønske om at indrette en særlig købstadskole i Gl. Haderslev sogn, hang så nøje sammen med kravet om ophævelse af sognetvangen i skolesager, at man så sig nødsaget til at fastholde status quo. Nu fangede bordet imidlertid, og efter krav fra regeringen blev sagen genoptaget, efter ganske vist at have været syltet af byen i ca. 2¹/₂ år.

I september 1844 blev der nedsat en kommission bestående af to magistratsmedlemmer og to medlemmer af deputeretkollegiet, som skulle tage sig af sagen. I december samme år afgav den sin betænkning, og det hedder heri bl.a., at de urimeligheder, der herskede på grund af sprogforholdene i byens skoler, kunne fjernes ved indbyrdes aftaler mellem skolelærerne i de to skoledistrikter. De børn, som under deres skolegang flyttede fra det ene distrikt til det andet, skulle altså ved aftaler mellem skolelærerne kunne fortsætte deres skolegang, hvor de var begyndt.

Man gav altså efter over for regeringen og erklærede sig tilfreds med denne løsning, som jo langt fra gav forældrene nogen fri ret til at vælge dansk- eller tysksproget skole, og om den har fungeret i praksis, er vi ikke i stand til at afgøre. Ændringerne inden for skolevæsenet i Gl. Haderslev ønskede man dog stadigvæk ikke at gennemføre, og man skød sig nu ind under den påståede tilbagegang, der var sket i byen efter garnisonens opløsning i 1842. Regeringen forlangte imidlertid den 22. maj 1845 bestemmelserne fra 1842 gennemført, og den 21. oktober blev der af bykollegierne truffet beslutning om ændringerne: den hidtidige elementarskole fra 1836 på hjørnet af Moltrupvej skulle indrettes til hovedskole, mens det tidligere militærssygehus i Vestergade skulle indrettes til ny elementarskole. Herved undgik man nybyggeri. Skolekollegiets sammensætning blev ændret, såle-

des at borgmesteren indtrådte i stedet for Gl. Haderslev sogns kirke-visitatorer. I maj 1846 blev de nye lærerstillinger besat, og ordningen trådte i kraft, men det var ganske vist et noget andet resultat, end man oprindeligt fra byens side havde tilstræbt.

Det er som nævnt vanskeligt at frigøre sig fra en fornemmelse af, at der er en sammenhæng mellem den danske bevægelses frembrud og bystyrets pludselige trang til at råde bod på de urimeligheder, der havde bestået i århundreder med hensyn til det danske sprogs stilling i byens skoler. Det er i denne forbindelse værd at bemærke, at Hiort Lorenzen i stænderforsamlingen i 1838 havde været ivrig forkæmper for forslaget om indførelse af dansk retssprog i Nordslesvig i de områder, hvor kirke- og skolesproget var dansk, og en indsats for at gøre dansk ligeberettiget med tysk i købstadens skoler ligger derfor klart i forlængelse heraf. Deputeretkollegiet var da også særdeles ivrig for gennemførelse af den nye ordning, og det var nok det, som ikke ønskede kompromisser eller halve løsninger. Samtidigt må det dog også opfattes som et forsøg på at tage vinden ud af sejlene på en agitation, der kunne blive farlig for de liberale. Det sprogligt-nationale var for dem endnu på dette tidspunkt uden betydning, og derfor kunne man give efter på et punkt, som ikke havde politiske konsekvenser.

Fire-fem år efter, da man måtte acceptere regeringens forslag, var situationen nok en anden. De politiske og nationale spændinger var tiltaget, men alligevel ser vi bykollegierne i princippet fastholde sit standpunkt fra 1839. Man kan vel derfor nok i denne sag undre sig over regeringens holdning i en tid, hvor der var voksende krav om dansk sprogs ligeberettigelse med tysk, og hvor f.eks. dansk retssprog blev gennemført i Nordslesvig, hvor kirkesproget var dansk.

DANSK BIBLIOTEK OG DANSK TEATER

Peter Chr. Koch var helt fra starten på det rene med, at et lille uanseligt blad som Dannevirke ikke var nok, hvis den nordslesvigske befolkning, og da slet ikke hvis borgerne i Haderslev skulle gøres nationalt bevidste. Hvor stor tilslutning bladet havde i Haderslev, er vanskeligt at sige, men af en opgørelse, som Koch giver i november 1839, kan vi indirekte beregne abonnenttallet i Haderslev by og amt til ca. 250 af ialt 400, og heraf har sikkert kun omkring de 100 været i Haderslev alene.¹⁵

Der måtte derfor en mere massiv propaganda til, og læselysten måtte tillige opelskes. Her tænkte han først og fremmest på biblioteker eller læseselskaber, gennem hvilke kendskabet til dansk skriftsprog, historie og kultur kunne udbredes. Der fandtes i Haderslev som allerede omtalt helt fra begyndelsen af århundredet det tyske lejebibliotek, ledet af Carsten Wieck, men det var først og fremmest beregnet på den tysksprogede del af byen, dvs. hovedsageligt overklassen. Et tilsvarende dansksproget lejebibliotek fandtes ikke før fra 1830, da Chr. Sørensen, bogtrykker Senebergs faktor, blev agent for

ilitær sygehuset Vestergade 29, bygget 1826–27, og efter landsenerzimentets flytning indrettet til mentærskole for købstaddelen af Haderslev sogn i 1845. Bygningen fungerede som skole indtil 1924.

det danske Trykkefrihedsselskab. Dette bibliotek var imidlertid efter Kochs mening for lille og havde kun en meget begrænset læsekreds. Koch ønskede et bibliotek i betydelig større målestok, og han forsøgte sig selv som udlåner af danske bøger, der i vid udstrækning var tilsendt ham fra Danmark, bl.a. fra Trykkefrihedsselskabet. Heller ikke dette blev rigtigt til noget, men der var efterhånden skabt interesse og forståelse for disse biblioteksplaner i videre kredse både nord og syd for Kongeåen, og i april 1839 dannedes en »Forening til dansk Læsnings Fremme i Sønderjylland«. Da der var tilstrækkeligt med pengemidler til rådighed, blev disse biblioteker udstyret rigeligt med bøger, bl.a. hele den danske guldalderlitteratur. I Haderslev var det en lang række embedsmænd, der tilsluttede sig planen, således både amtmand Johannsen og borgmester Schrader samt herredsfoged Otto Kier, og selskabets bibliotek i Haderslev fik til huse hos P. C. Koch i Vestergade. Haderslev var imidlertid den »seigeste by« med hensyn til tilslutningen af medlemmer til foreningen, men med hensyn til udlånet var der ingen problemer. Koch skriver herom den 25. marts 1840:

»Raseriet efter at låne bøger tiltager så meget, at jeg nu får lukke mit bibliotek. For ikke at have overrend alletider, udlåner jeg nu en tid lang kun bøger hver tirsdag og fredag aften fra 6 til 7. Massen af mennesker, især skoledrenge og piger her af byen, er i denne tid så foruroligende, da foruden stuen, forstuen, trappen også gaden aldeles tilspærres, så at de forbipasserende tror, at et opløb eller andet galt er på færde. . . Arbejdet med at afskrive og indskrive er også utåleligt. Bøgerne er tildels nu også stærkt medtagne, og bind agter jeg ikke at spendere«.

Kochs bogsamling blev i løbet af kort tid sammensluttet med Chr. Sørensens lejev bibliotek, der ved dennes bortrejse fra byen i foråret 1841 blev overdraget til Trauls Erichsen i Gåskærgade. Biblioteket blev med tiden meget omfattende og bestod i mange år.

Koch standsede imidlertid ikke hermed. Også dansk teater bragte han til byen. Trauls Erichsen, ejer af det senere Harmonien i Gåskær-gade, havde i sommeren 1840 bygget et »teaterhus«, der kunne rumme maksimalt 625 mennesker, og Koch havde lovet at hjælpe ham med en ansøgning om, at et dansk skuespilselskab måtte komme på gæstespil i Haderslev. Dette førte til 2^{1/2} månedes optræden af det Müllerske skuespilselskab fra Odense, som fik en formidabel succes i Haderslev. Koch skriver selv, at han gik til komedie næsten hver aften, og at teatret næsten altid var fuldt. Gæstespillet blev naturligvis dækket godt af Dannevirke, der »anmeldte« den ene forestilling efter den anden.

Lyna skrev, at skuespilselskabets hidkomst skyldtes »dansk propaganda«, og det påstodes også fra tysk side, at teatret kun søgtes af de laveste klasser. Dette er uden tvivl korrekt, og det er derfor også vanskeligt at overvurdere betydningen af såvel teater som biblioteker. Koch har uden tvivl ret i, at den dansksprogede litteratur, Oehlen-schlägers tragedier, Blichers noveller, Ingemanns historiske romaner, Chr. Winthers digte, Holbergs komedier, Saxo i Grundtvigs oversættelse osv. virkede betydeligt stærkere end Dannevirke med hensyn til at vække menigmand til erkendelse af, at dansk kultur nok kunne måle sig med den tyske, og skuespil som Kong Salomon og Jørgen Hattemager, Elverhøj, Et eventyr i Rosenborg Have, Aprilsnarrene, Emilies Hjertebanken og Jeppe på Bjerget har vakt umådelig begejstring hos et publikum, som ikke var vant til levende teater. Sammen med den danske litteratur har de endvidere været med til at styrke kendskabet til rigsdansk. For Koch var det blot en del af hans arbejde for større dansk nationalbevidsthed, men dette pædagogiske sigte har uden tvivl været afgørende for den positive holdning, som begge initiativer mødte hos embedsmændene. Det spores tydeligt i både amtmand Johannsens og borgmester Schraders stillingtagen til Kochs forskellige projekter, at man gerne så kendskabet til skriftdansk eller rigsdansk øget. Derfor stillede Schrader sig positivt til det Müllerske teaterselskabs optræden i Haderslev, og derfor var han og Johannsen medlemmer af Foreningen til dansk Læsnings Fremme i Sønderjylland. På samme måde var en liberal og udpræget slesvig-holstener som herredsfoged Otto Kier positivt indstillet over for denne for-
ening.

Denne velvilje gjaldt imidlertid kun et felt, som de liberale anså for underordnet. For dem var det af mindre betydning, at Koch og hans venner så stærkt fremhævede det nationale og herunder først og fremmest det danske sprog. Det var kun et gode, at almuen blev mere dannet i sprog og vaner, og derfor kunne både bystyret og de liberale støtte teater og læseselskaber og selv forslå dansk ligeberettiget med tysk i byens skoler. Der er dog næppe tvivl om, at der under denne tilsyneladende velvilje lå dybe modsætninger gæmt mellem overklassen og de lavere sociale lag, som endnu ikke for alvor var brudt frem. De liberale blev i stigende grad klar over, at den magistrat, hvis magt

og egenrådighed de så stærkt forsøgte at bekæmpe, i Koch og hans kreds havde en allieret, og det blev udslaggivende for deres stillingtagen. En avis og et parti, der forsøgte at fremelske troskab mod den enevældige monark og loyalitet mod hans styre, måtte bekæmpes på enhver måde. I den kamp kom de liberale for Koch og hans kreds, der vel endnu i 1839 kun omfattede ganske få personer, til at stå som repræsentanter for den tysksprogede overklasse, som i århundreder havde holdt det sprog nede, som de selv talte, og som gennem sin kamp imod magistrat og på et videre plan imod konge og regering først og fremmest varetog overklassens interesser.

Det var imidlertid endnu kun ganske få personer inden for de brede lag, som havde taget klar stilling for eller imod de to grupper. Der fandtes i borgerskabet og de lavere sociale lag en udpræget forsigtighed og tilbageholdenhed over for alt nyt med en tendens til at betragte alle nye tanker og ideer som noget farligt. Det var en konservatisme, eller småborgerlighed om man vil, der var skabt af årtiers rolige liv uden større begivenheder, og hvor selv nok så små afvigelser fra det daglige kunne føles som store omvæltninger. På denne konservatisme hvilede også loyaliteten og troskaben mod konge og stat.

Det var da også den, og ikke så meget spørgsmålet om dansk sprog og nationalitet, som for første gang fik bredere kredse til at reagere imod den liberale overklasse. Der er næppe tvivl om, at det var deltagelse i den strid, der ved årsskiftet 1839–40 udviklede sig mellem magistrat og deputeretkollegium, at Koch og hans kreds for første gang for alvor vandt gehør for deres synspunkter.

Voksende modsætninger 1840-45

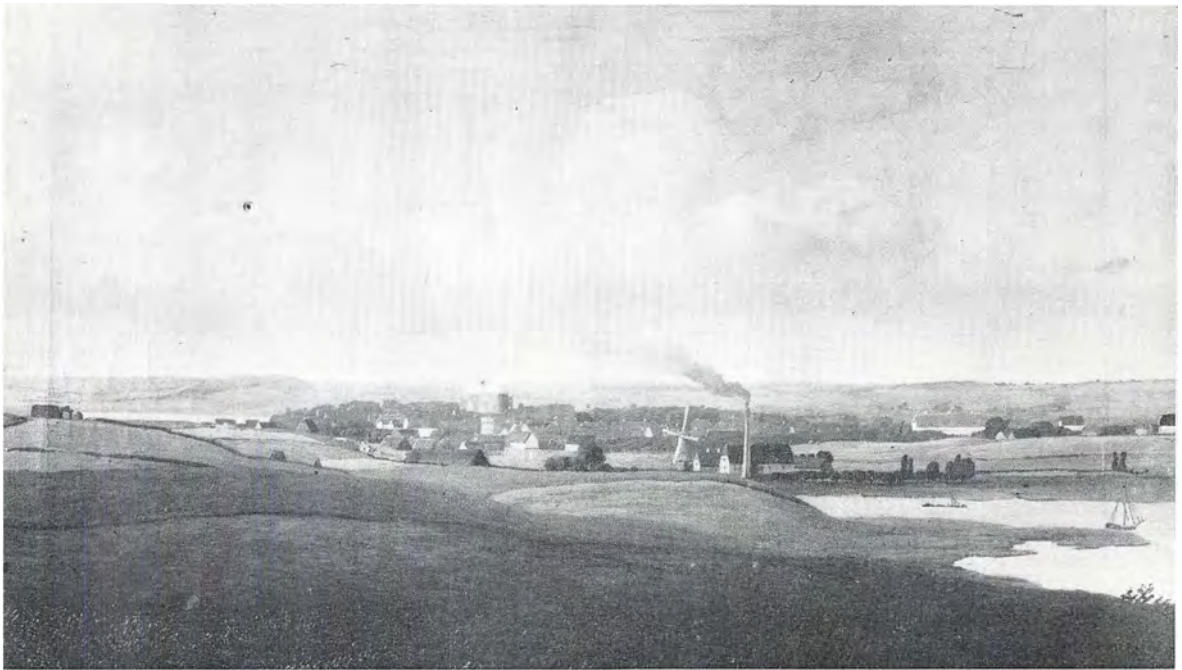
SPLITTELSE I BORGERSKABET

Den 3. december 1839 døde Frederik 6., og i den anledning ønskede magistraten, at bykollegierne skulle indgive en adresse til den nye konge. Deputeretkollegiet nægtede imidlertid at godkende den formulering, magistraten foreslog, og resultatet blev, at deputeretkollegiet selv udformede en adresse, der bl.a. fremførte en række liberale krav og forventninger til den nye konge, såsom pressefrihed og offentlighed i kommunale anliggender. Adressen skulle underskrives af byens borgere, og der indkaldtes derfor til et almindeligt borgermøde. Politimesteren forbød imidlertid mødet, da det stred imod forordningen af 13. december 1838, hvor det bl.a. hed, at der til offentlige møder, der ikke omhandlede kommunalforvaltning eller havde anden lovhemmel, i god tid skulle søges om politimesterens tilladelse, og at politimesteren skulle overvære sådanne møder.

Der var derfor ikke andet for, end at deputeretkollegiet selv indsendte adressen tillige med en klage over politimesterens forbud mod mødet, underskrevet af en række borgere med købmand Hans Bertelsen i spidsen. Det gik ikke upåagtet for sig. P. C. Koch vendte sig i Dannevirke imod adressen, der arbejdede for »en aristokratisk forfatning, hvori det menige folk ikke har en eneste stemme«, og blikenslagermester Vitus Hartmann skrev den 29. december 1839 i Lyna bl.a. »Alle de, som er beredvillige til at underskrive en adresse til Hans Majestæt kong Christian 8., som indeholder kun en lykønsning af tro borgere, men ikke upassende ønsker, ombedes herved at indfinde sig, fra den 29. ds. af, i mit hus, hvor samme til enhver tid om dagen ligger til underskrift beredt«. Denne loyale og kongetro adresse fik 180 underskrifter.

Kongen modtog magistratens adresse meget nådigt, mens deputeretkollegiet blev underrettet om, at de ikke havde forstået kongens tiltrædelsesbrev af 3. december 1839. »Vi kunne derfor ikke finde os bevægede til videre at tage hensyn til deslige utidige ønsker«. Også Hans Bertelsen og hans medunderskrivere blev afvist, idet det erklæredes, at det ikke hørte til deputeretkollegiets beføjelser at indkalde til offentlige møder, og at politimesteren havde handlet helt i overensstemmelse med de pligter, der påhvilede ham, ved at forbyde mødet.

I begyndelsen af 1840 gennemførte deputeretkollegiet en mere fast opbygning af kollegiets struktur. Hiort Lorenzen forelagde den 2. fe-

Haderslev set fra sydøst, malet af Anton Edvard Kieldrup, der var sønnesøn af købmand Peter Kieldrup (se side 108) og født i Haderslev 1829. Billedet er fra midten af 1840'erne. Til højre fjorden med muddermaskine i arbejde; ovenfor ses Gammelting 1-2, til venstre herfor agent J. C. Petersens malkornmølle fra begyndelsen af 1840'erne. Neden for vindmøllen ligger havnen, som her er skjult af bakkerne i forgrunden.

bruar 1840 et udkast til en forretningsorden for kollegiet. Den blev enstemmigt vedtaget, og ifølge den skulle der anskaffes en protokol, hvori kollegiets beslutninger skulle indføres. Før hvert møde skulle der udsendes dagsorden med de sager opført, som skulle behandles, og ved møderne var det den ældste deputerede, der fungerede som formand. En sekretær skulle føre protokollen og registrere alle kollegiets akter. Han skulle endvidere sammenkalde kollegiet og fungere som forbindelsesled til magistraten via bysekretæren. På kollegiets møde den 18. februar blev det endvidere besluttet at offentliggøre kollegiets beslutninger, skrivelser til og fra kollegiet osv. i Lyna, og det blev overdraget P. Hiort Lorenzen, der var blevet redaktør af Lyna, fremtidig at sørge for disse offentliggørelser.

Forretningsordenen skulle styrke kollegiets stilling som et selvstændigt organ, og offentliggørelsen af dets beslutninger var et udtryk for det almindelige liberale ønske om større offentlighed i forvaltningen. Offentliggørelsen skulle dog også medvirke til at styrke kollegiets stilling udadtil i den kamp om de menige borgeres støtte, som var en følge af de efterhånden talrige stridigheder mellem deputeretkollegium og magistrat, og som nu rasede på sit højeste.

Den fastere opbygning af deputeretkollegiet gav anledning til en række spotteartikler i Dannevirke under overskriften »Localiteter«. De var anonyme, men af P. C. Kochs breve ved vi, at de var skrevet af ingen ringere end borgmester Schrader! Det hedder den 7. marts bl.a.:

»Denne stad udmærker sig ved en overordentlig intelligens hos sine deputerede borgere. . de er født størstedels her i byen eller også i omegnen og er små købmænd eller håndværkere. Deres modersmål er dansk, flere af dem radbrække desuagtet tysk. Til os borgere taler de, når de ville bekendtgøre os deres højst vigtige beslutninger, kun tysk, hvilket sprog vi for det meste ikke forstår. . Vore deputerede borgere har den 21. januar 1840 fattet den vigtige beslutning, at anskaffe en protokol. Næste gang vil man vist beslutte at købe blæk, et bundt penne og strøsand, eftersom man allerede har valgt sig en sekretær. Den 7. februar 1840 har man puttet en bøde af 4 β i bøssen og valgt en præsident. Beslutningerne vorde stedse vigtigere«.

Disse artikler vakte enorm opsigt. Den 11. marts fandtes i Dannevirke et læserbrev underskrevet »En Haderslev Borger«, der hævdede, at han ikke kunne deltage i den almindelige morskab over disse artikler; tværtimod fandt han »deri kun anledning til sorg over det

Tabcl 47. Petitioner og deres underskrivere.

	Under- skriver alle	Underskriver to adresser	Underskriver en adresse	Under- skrivere i alt	Antal perso- ner
Adresse $\frac{4}{5}$ 1839	6	29 23	83	141	
Adresse $\frac{30}{11}$ 1839	6	15 29	72	122	
Adresse $\frac{13}{3}$ 1840	6	15 23	114	158	
	6	15 29 23	83 72 114	421	342
	21,3 %		24,2% 21,1% 33,4%		

Noter og kilder: $\frac{4}{5}$ 1839: adresse der ønsker den nye ugemarkedsordning gennemført (i RA TKIA. D 121 pk. 1. A. Alm. sager).

$\frac{30}{11}$ 1839: adresse der ønsker den nye ugemarkedsordning gennemført og fordømmer deputeretkollegiets holdning i denne sag (i RA TKIA. Den slesv.-holst. prov. regering pk. 80 nr. 7.

$\frac{13}{3}$ 1840: adresse der vender sig imod Dannevirkes smædeartikler imod deputeretkollegiet og roser dettes arbejde for byens og borgerens velfærd (i HIBark. Acta XVIII, II 3, Ac pk. 2, læg 1840).

En analyse af, hvem der har underskrevet de mange forskellige adresser og petitioner fra disse år må naturligvis gå ud fra, at underskriverne handler rationelt og f. eks. ikke skriver to adresser under med diamentralt modsat indhold. Denne opfattelse holder imidlertid ikke stik (og ville vel heller ikke gøre det, hvis den blev anlagt på nutidige forhold). Det ses bl. a. af at 21 (6 + 15) personer både har underskrevet en adresse, der vender sig imod deputeretkollegiets holdning i sagen om ugemarkedsordningen, og en adresse, der ganske vist i ret almindelige vendinger roser deputeretkollegiet for at have hævdet byens rettigheder og det almindelige velfærd. Af analysen af de tre adresser her fremgår imidlertid også, at der er personer, som kun har underskrevet en af de pågældende adresser, og analyserer vi de navne, træder der en klar social forskel frem mellem dem, der kun har underskrevet adressen $\frac{30}{11}$ 1839 og dem, der kun har underskrevet adressen $\frac{13}{3}$ 1840, således som det er omtalt i teksten. En konsekvent gennemført analyse af de mange petitioner fra 1840-erne ud fra disse principper ville uden tvivl være med til at præcisere, hvorfra slesvig-holstenerne og hvorfra modstanderne har hentet deres støtte. Af de 340 personer, der i alt har underskrevet de tre her nævnte petitioner, fremgår det således, at ca. $\frac{1}{3}$ klart har støttet deputeretkollegiet, mens ca. $\frac{1}{5}$ har vendt sig imod deputeretkollegiet i sagen om ugemarkedsordningen, og $\frac{1}{4}$ i hvert fald har ønsket ugemarkedsordningen indført uden i øvrigt at tage stilling for eller imod deputeretkollegiet. Resten har ikke optrådt rationelt!

skadelige væsen, som vore repræsentanter driver på«. Om deputeretkollegiet hedder det videre:

»Vi er utilfredse med vore deputeredes fremgangsmåde, og de har tabt vor tiltro. I særdeleshed forkaster vi de af dem indgivne adresser og besvælinger som usømmelige og fordærvelige skridt, hvis unytte bevises ved de dem meddelte afslående svar. . . Hovedgrunden til denne forkastelige fremgangsmåde ligger i det deputerede kollegies daddelværdige sammensættelse. . . Flere medlemmer er nær beslægtede med hverandre. Ved dette og ved andre omstændigheder fremstår en skadelig afhængighed. Flere mangler den fornødne indsigt, andre kraft til modstand. Man påstår dog nu, at flere for fremtiden ikke blindt vil følge strømmen, at de ikke længere vil udsætte sig for den dom, som om også de var af den i flere skandskrifter udtalte anskuelse«.

Her påstås altså ikke alene en sammenspisthed i kollegiet – og det vel ikke med urette – men også en indre splittelse, formodentlig mellem den liberale fløj bestående af Hiort Lorenzen, Stuhr samt de øvrige købmænd, og de mere forsigtige håndværksmestre. Kollegiets anseelse stod altså på spil, og derfor måtte munden lukkes på disse smædeskrivere. Samtlige borgere indkaldtes derfor til et møde i Borgerforeningens lokaler den 14. marts 1840 for at underskrive en støtteadresse for deputeretkollegiet.

I mødet deltog tilsyneladende højst 300 borgere,¹⁶ og det blev overværet af politimesteren, der tog ordet, og gjorde det klart, at magistraten intet havde med mødet at gøre. Dette bevirkede øjensynlig, at en del af de tilstedeværende – ifølge Lynas tal ca. 100 – forlod lokalet. Dannevirkes spotteartikler blev derefter læst op, og resten af forsamlingen blev opfordret til at dele sig i to grupper, de der billigede disse artikler, og de der var imod dem. Yderligere 30–40 personer skilte sig da ud under blikkenslager Hartmanns ledelse, og tilbage var ca. 150 personer, som underskrev en adresse til deputeretkollegiet, hvori man udtrykte sin afsky over spotteartiklerne i Dannevirke og roste deputeretkollegiets offentligheds af sine forhandlinger og korrespondance. »Hvad vi indtil nu har erfaret heraf, stemmer overens med vore egne ønsker. Vi ser deraf, at de deputerede ikke er bange for at forsvare kommunens ret til det yderste«.

Dannevirke mente i øvrigt, at det yderligere svækkede tiltroen til deputeretkollegiet, at man følte sig foranlediget til at søge skjul bag en vold af navne:

»Man er vant til at betragte de deputerede som vandrende i en glans af overborgerlig højhed og større væld end andre, og det er rigtig; men hvorledes rimer det sig, når tusinde [!] kaldes til forsvar, første gang et blad viser utilfredshed med deres handle måde? Skulle vore deputerede borgere fritages ganske fra at fremstilles i pressens lys. . . «

Der kan altså konstateres en klar splittelse inden for borgerskabet i dets syn på deputeretkollegiet og dets politik. Denne splittelse bærer tydeligt præg af at være af social karakter. Modstanderne vendte sig imod deputeretkollegiet, fordi det først og fremmest udtrykte overklassens synspunkter. Man vendte sig imod sammenspistheden og

imod de liberale synspunkter, men det, der især synes at have vakt modstandernes vrede, var adressen til kongen. Den har trådt den jævne borgers ældgamle kongetroskab for nær, og på samme måde har deputeretkollegiets kamp imod magistraten stødt an imod en lige så gammel følelse af pligt til at adlyde øvrigheden.

Det sociale skel fremgår tydeligt ved en nærmere analyse af navnene på de forskellige adresser. Desværre har det ikke været muligt at finde den loyale adresse til kongen med de 180 underskrifter; men adressen fra 30. november 1839 til støtte for indførslen af den nye ugemarkedsordning, som vendte sig klart imod deputeretkollegiets holdning, illustrerer det sociale skel lige så godt. Den har ialt 122 underskrifter, men af disse har 21 også underskrevet støtteadressen for deputeretkollegiet, mens resten, ca. 100, ikke findes som underskrivere af denne adresse. Ser vi på disse navne, er der så absolut tale om den jævne mand, småhåndværkere, småhandlende og arbejdere, mens det er navnene på byens større håndværkere, købmænd, gæstgivere og embedsmænd, vi først og fremmest finder på støtteadressen.

Dannevirke angreb mødet den 14. marts for at være foranstaltet af Borgerforeningen, hvilket naturligvis afvist. Af de 14 indbydere til mødet var imidlertid de 11 medlemmer af foreningen, og af de 158 underskrivere af adressen var de 36, dvs. ca. 23 %, medlemmer af foreningen. Det er denne forholdsvis faste kerne af byens overklasse og solide borgerskab – som regel medlemmer af Borgerforeningen – vi finder som underskrivere på de mange adresser og petitioner, som i de følgende år udgik fra de liberale eller slesvig-holstensk sindede i Haderslev. Som regel findes der også et skiftende antal af småborgere som underskrivere. Denne gruppe er imidlertid ikke stabil, men mere tilfældig, afhængig af hvem der nu har ladet sig overtale eller presse til at skrive under. Langt den største del af småborgerskabet og arbejderklassen vil imidlertid ikke findes som underskrivere af disse adresser. Dermed være ikke sagt, at de sluttede sig til P. C. Koch og hans tilhængere, men det var hos dem, at den danske bevægelses største potentielle støtte fandtes, og det var derfor dem agitationen gjaldt. At Koch havde svært ved at opnå denne støtte, er imidlertid helt klart og vil fremgå af det følgende.

TRANGE TIDER FOR DEN DANSKE BEVÆGELSE

»Affæren med de deputerede«, som Koch selv kaldte den, havde uden tvivl sat store dele af borgerskabet i bevægelse. Koch udtrykte da også, trods sine velyndere, professorerne Flors og Paulsens betænkeligheder, stor tilfredshed med Dannevirkes deltagelse i affæren. Bladet havde markeret et klart standpunkt og havde da heller ikke mistet en eneste abonnent. På den anden side havde den danske bevægelse hermed mistet den sidste rest af de liberales velvilje, og den følgende tids begivenheder, først og fremmest Hiort Lorenzens brud med de liberale i august 1840 og gradvise tilnærmelse til P. C. Koch, skærpede yder-

eter Hiort Lorenzen, født Haders-
lev 1791, død Haderslev 1845, køb-
mand, deputeret borger 1835-45,
ænderdeputeret.

ligere modsætningerne. Disse tildragelser gjorde det svært for den danske bevægelse at vinde fremgang i byen, hvor de liberale nu benyttede sig af ethvert middel for at vinde eller fastholde borgerskabet.

Det er ikke stedet her i detaljer at redegøre for Hiort Lorenzens brud med de liberale såvel i hertugdømmet som i Haderslev. Der er dog næppe tvivl om, at den opfattelse er rigtig, at Hiort Lorenzen ikke ændrede politik eller brød med de ideer, han hidtil havde arbejdet for, først og fremmest en fri forfatning og på lokalt plan borgernes selvstyre. Det var derimod hans liberale venner såvel i Slesvig som i Holsten, der glemte de fælles idealer. I Slesvig var det til fordel for et samarbejde med hertugen af Augustenborg, der for Hiort Lorenzen var en mindst lige så afskyelig enevoldshersker som den danske konge, i Holsten til fordel for en tysk national bevægelse, der alene tog sigte

på Holstens nærmere tilknytning til det tyske forbund, den såkaldte nyholstenisme. Samtidig var han stærkt påvirket af den betydelige fremgang, som de liberale ideer havde i Danmark, hvor han netop på denne tid stod i ivrig brevveksling med de liberales førende skikkelse, Orla Lehmann.

Efter sit brud med de liberale stod Hiort Lorenzen i begyndelsen helt isoleret i Haderslev. Han havde omkring sig kun få meningsfæller og rådgivere i byen, nemlig faktor Chr. Sørensen og købmand H. J. H. de Wolff. Koch stillede sig i begyndelsen køligt afventende, men kunne i hvert fald ikke gå ind på en gennemhægling af Hiort Lorenzen i Dannevirke, som borgmester Schrader foreslog ham på grund af Hiort Lorensens påståede vægelsindethed. Fra oktober 1840 udviklede der sig imidlertid et gradvist samarbejde mellem de to mænd, ikke uden forbehold fra begge sider, og først efter Hiort Lorensens klare manifestation i stænderforsamlingen den 11. november 1842 blev samarbejdet mere helhjertet.

Samarbejdet viste sig bl.a. ved, at Hiort Lorenzen begyndte at skrive i Dannevirke, efter at han i november 1840 havde opgivet Lyna, som han i de foregående måneder siden august havde fyldt med efterretninger fra kongeriget og afskrifter af artikler fra hovedstadens liberale blade, uden i øvrigt at vinde tilslutning hos bladets læserkreds. Lyna blev fra 1841 i stigende grad et udpræget slesvig-holstensk organ i hertugen af Augustenborgs ånd og betalt af denne. Ny redaktør blev konrektor Peter Volquardsen, og omkring ham stod dr. J. A. Marcus, advokat Gottfriedsen, amtsforvalter v. Krogh, herredsfoged Otto Kier o.fl., som Hiort Lorenzen kaldte »Cliquen«, og som blev de nye ledere af slesvig-holstenerne i Haderslev.

Denne slesvig-holstenske klike indså vel hurtigt, at Peter Hiort Lorensens gradvise overgang til det danske parti betød en fare for deres position i byen og dermed for deres ideers fremgang. Hiort Lorensens politiske evner og dygtighed var dem velbekendt, og en så farlig modstander måtte derfor på enhver måde bekæmpes. Hiort Lorensens brud med de liberale og med sine tidligere politiske tilhængere i Haderslev betød derfor en skærpelse af modsætningerne mellem de to partier i byen, og i denne kamp stod slesvig-holstenerne i begyndelsen stærkest, fordi de tilhørte overklassen og derfor også kunne benytte økonomiske midler i kampen.

Hiort Lorenzen havde i konsekvens af sit brud med de liberale nedlagt sit mandat som stænderdeputeret, og rådmand J. C. Holm var derfor trådt ind som suppleant, indtil der blev holdt suppleringsvalg den 3. november 1840. Om dette valg skriver Koch:

»Det var et stort nederlag vi led her den 3. november ved valget af en stænderdeputeret; de fleste almindelige borgere, der skulle have stemt imod det tysk-doktrinære parti, udeblev, og det blev en let sag for de fornemme at tilvende sig sejren og at tvinge de få håndværksborgere, der var tilstede, til at stemme på den tyske advokat [Gottfriedsen]. Vedkommende er fulde af jubel – og vi få: Lorenzen, Wolff, jeg og nogle flere trækker os tilbage i ængstelig tavshed«.

Af de 175 stemmeberettigede blev de 89 hjemme, og af de 86 fremmødte stemte de 60 på advokat Gottfriedsen, et vidnesbyrd om, hvor stærkt slesvig-holstenerne var i stand til at dominere og skræmme de mindre borgere væk.

Et mere direkte eksempel på økonomisk pression har vi i de forsøg, der i begyndelsen af 1840'erne blev gjort for at tvinge både Koch og Hiort Lorenzen til konkurs. I 1841 måtte Koch opgive sin købmandsforretning, som han vel kun i ringe grad havde haft tid til at passe i de forløbne tre år. Væsentligere i denne forbindelse var dog nok de politiske modstanderes bestræbelser på at ramme ham økonomisk. I januar 1841 skriver Koch, at advokat Gottfriedsen var ved at samle kreditorer, og trods det at to købmænd lovede at kautionere for ham, måtte han dog acceptere en udpantning. Selvom det lykkedes at undgå en erklæret konkurs, måtte Koch opgive sin købmandshandel og fremover leve af sit blad. Denne økonomiske ruin, der selvfølgelig ikke kunne skjules i den lille by, kunne nok afskrække menigmand fra åbenlyst at slutte sig til Kochs lille garde.

Hiort Lorenzens virksomhed som stænderdeputeret fortsatte, også efter at han havde nedlagt sit mandat i Haderslev. I januar 1841 blev han nemlig valgt som stænderdeputeret for Sønderborg købstad. På grund af sin politiske aktivitet havde han tidligt måttet lade sin forretning passe af en handelsbetjent, Ludvig Blom, der senere blev selvstændig købmand og en af danskhedens stærke støtter i Haderslev. Det gav naturligvis ikke den samme føling med økonomien, som hvis han selv havde haft tid til at passe forretningen. Hertil kom, at den politiske virksomhed krævede store beløb til rejser o.lign., og det var forretningen ikke stor nok til også at bære. Hans gæld voksede derfor hos storkøbmændene i Hamborg, og samtidig lånte han penge hos venner og slægtninge i Haderslev. Også her blev der gjort flere forsøg på at samle kreditorer.

I 1843 var det ved at gå galt, men en konkurs, som ville have været en endnu større triumf for hans politiske modstandere end en konkurs for Koch, blev undgået ved økonomisk hjælp fra kongeriget, en hjælp, som Hiort Lorenzen i øvrigt havde vanskeligt ved at opnå både denne gang og nogle år senere, da det igen var galt med hans økonomi. Peter Chr. Koch og Hiort Lorenzen skrev gang på gang bittert om, hvorledes slesvig-holstenerne i en blanding af politisk propaganda og økonomisk pression forsøgte at tvinge eller skræmme byens almindelige borgere til at slutte sig til deres sag. Efter Hiort Lorenzens optræden i stænderforsamlingen den 11. november 1842, hvor han talte dansk og vedblev at tale dansk, sammenkaldte de slesvig-holstenske ledere i Haderslev til et møde i Borgerforeningen den 1. december, hvor de fik 270 borgere til at skrive under på en adresse til kongen, der fordømte Hiort Lorenzens optræden. Herom skrev Hiort Lorenzen:

»I Haderslev er det tyske embeds- og pengearistokrati endnu så stærkt, at det har kunnet få en del underskrifter på et dokument, som er forfattet efter sigende af stænderdeputeret advokat Gottfriedsen . . . Aristokraterne truede de

stakkels borgere, at de skulle tabe deres næring, dersom de ikke ville underskrive, og det er glædeligt, at desuagtet næppe fjerdeparten har ladet sig tvinge dertil. Man kan derfor ikke lægge stor vægt på denne komedie; thi det er kun en gentagelse af alt det, hvad man i de sidste par år har gjort under en anden form. Folket i Haderslev er og bliver dansktalende«.

Koch mente endvidere, at den klage Hiort Lorenzen indgav til kongen over sin udelukkelse fra stænderforsamlingen, ikke ville forandre borgernes indskrænkede meninger, »ligesom borgerne selv er fysisk og moralsk indskrænket af næringsssorger og alskens elendighed og gerne benytter en lejlighed som denne i Borgerforeningen for at lave en morsom aften«.

Der var altså ikke megen støtte at vente i Haderslev, og et helt konkret eksempel herpå fik man i begyndelsen af 1843, da bønderne fra byens opland ønskede at holde en fest til ære for Hiort Lorenzen. Man traf aftale med gæstgiver Erichsen på Harmonien, men han annullerede aftalen, og da man herefter traf aftale med gæstgiver Iversen på Torvet, blev også dette forpurret. Borgmester Schrader var meget aktiv for at festen blev opgivet, fordi den var tænkt som en manifestation af først og fremmest bøndernes opslutten om Hiort Lorenzen. Da slesvig-holstenerne som moddemonstration ønskede at holde en fest i Borgerforeningen for kancellisekretær Claussen, byens stænderdeputerede fra januar 1841, blev der imidlertid ikke lagt hindringer i vejen, og der er ingen tvivl om, at byens slesvig-holstenerne har været stærkt aktive for at forhindre festen for Hiort Lorenzen, der i stedet blev holdt i Sommersted.

FORGÆVES FORSØG PÅ AT SKABE EN DANSK ORGANISATION

Den gruppe af borgere, som den danske bevægelse først og fremmest henvendte sig til, nemlig middelklassen bestående af mindre købmænd og håndværksmestre, var altså økonomisk sårbar og holdt sig derfor tilbage. Også organisatorisk stod man svagt, og her var flytningen af de to eskadroner af Det holstenske Landsenerregiment i juli 1842 et alvorligt tilbageslag. Det betød naturligvis først og fremmest et økonomisk tab for byen, eftersom militærets tilstedeværelse gav en øget omsætning hos en lang række af byens handlende og håndværkere. Byens borgere kunne da også mødes i en stor fælles petition til kongen om at måtte beholde militæret. Den fik 420 underskrifter, men alle bestræbelser var forgæves.

Nationalt betød flytningen en svækkelse af de dansksindede. Militærets kommandosprog var dansk, og dets officerer udgjorde et loyalt dansk element i byen og i særdeleshed i selskabet Harmonien, byens klub for officerer, embedsmænd og købmænd. Allerede i marts måned havde det tyske element udskilt sig af Harmonien og holdt møder for sig selv, og i august, da officererne var væk, følte slesvig-holstenerne, under ledelse af Volquardsen og dr. Marcus, sig stærke nok til at smide resterne af det danske element ud og etablere sig i den røde

H. Schroeters gæstgivergård på øllepladsen ca. 1900. Her stiftes Den slesvigske Forening i 1843, her mødtes byens dansksindede og oplandets bønder. Bygningen rsvandt i begyndelsen af dette århundrede.

gæstgivergård i Gåskærgade under klubnavnet Union. De ekskluderede var ifølge Koch »P. H. Lorenzen, generalkrigskommissær Michaelsen, major v. Simesen, justitsråd Gyrsting, justitsråd Friis og ca. 16–20 andre dansksindede, særdeles agtværdige medlemmer«. I Union, der fik 63 medlemmer, blev det embedsmændene og advokaterne, der kom til at dominere, idet de udgjorde over halvdelen af medlemmerne. Hele »kliquen« var medlemmer, men foruden dem bør nævnes borgmester Schrader, amtmand Johannsen, alle tre rådmænd og en række af byens største købmænd. Det bør dog understreges, at Union blot var en selskabelig klub, og både amtmand Johannsen og borgmester Schraders medlemskab borger for, at den slesvig-holstenske tendens ikke blev alt for tydelig, i hvert fald ikke udadtil. I øvrigt ved vi meget, meget lidt om klubbens virke, der sluttede 1850.

Koch forsøgte i slutningen af 1842 at få startet en forening, der kunne være samlingssted for de dansksindede. Regeringen på Gottorp fik imidlertid nys om sagen, og den påtænkte forening, der var døbt Cimbria, blev forbudt i januar 1843, endnu før den var dannet. Amtmand Johannsen og borgmester Schrader, der havde fået sagen til udtaleselse, anså endog planen for »farlig for samfundssordenen«. En sangforening, som Koch havde dannet i januar 1842 havde ikke mere end ca. 10 medlemmer, mest officerer, og den havde derfor måttet opgive sit virke, da garnisonen blev forflyttet senere på året. I januar 1843 havde man planer om at indrette en slags propagandakontor i byen. Det skulle fungere dels som boghandel og som legebibliotek, dels som informationskontor for den danske bevægelse, først og fremmest med henblik på kongerigske blade. Hiort Lorenzens butikssvend Ludvig Blom var tænkt som leder heraf; men planerne strandede, først og fremmest fordi de økonomiske midler ikke var tilstede.

Alle forsøg på at danne en kamporganisation var altså mislykkedes.

Den 12. juni 1843 stiftedes imidlertid Den slesvigske Forening hos gæstgiver Schroeter på Møllepladsen, men den bestod kun af bønder og havde ikke et eneste medlem fra Haderslev. Koch og Hiort Lorenzen var heller ikke medlemmer, men det var bevidst, og de må i hvert fald regnes blandt dens stiftere. De optoges som medlemmer i februar 1844, og samtidig optoges en mand ved navn Iversen som den første haderslev'er, men ellers ukendt. Et år senere optoges værtshusholder Laue Ebbesen, medstifter af selskabet Harmonien i 1849, samt slagtermester J. Sørensen Lund. Her var endelig skabt den kamporganisation, man så længe havde drømt om, men at der i den før 1848 kun optoges syv mænd fra Haderslev, er nok det mest talende vidnesbyrd, der tænkes kan, om borgernes forsigtighed.

Der er imidlertid fra 1843 adskillige vidnesbyrd om, at borgernes forsigtighed var ved at afløses af en mere klar tilkendegivelse af deres sindelag. Den 18. maj 1843 holdtes den første store fest på Skamlingsbanken, og i den anledning skrev Hiort Lorenzen allerede den 28. april:

»Her i byen stiger interessen for festen dag for dag. Vi kan vente et meget talrigt besøg herfra. I Gammel Haderslev er alle vogne bestilt til festdagen, fordi borgerne frygter, at der ikke vil kunne fås befordring. Blandt de tjenende klasser dannes allerede foreninger at marchere hen til bjerget. Vi kan vente hele karavaner fra det [såkaldt] tyske Haderslev«.

Af dette citat fremgår endvidere klart, at den danske bevægelse først og fremmest fik tilslutning fra de lavere sociale klasser, dels fra tjenestefolkene, som jo også for en meget stor del stammede fra amtet og oprindelig var af bondeslægt, dels det brede lag af småhåndværkere og arbejdere, som prægede den vestlige del af byen. At det var fra disse sociale grupper, at den danske bevægelse først og fremmest fik tilslutning, er måske også en del af forklaringen på, at det ikke var muligt at danne nogen organisation.

Et års tid efter det første Skamlingsbankemøde er det helt klart, at der er kommet skred i den store masse af byens befolkning. Laurids Skau skriver den 13. august 1844, at

»det danske element i byen for øjeblikket er i majoriteten, og at mange borgere har anråbt mig om at gøre alt muligt for at holde Hiort Lorenzen nogle år endnu [der tænkes på hans dårlige økonomiske forhold], da de ellers mangler en anfører og et tilslutningspunkt. I den tyske Borgerforening har det danske element en afgjort overvægt, og når Den slesvigske Forening kommer løs igen [den var blevet forbudt 3. juli på grund af sin protest mod kongens sprogpatent], er det muligt, at en del af borgerne ville lade sig optage som medlemmer«.

Også Hiort Lorenzen var fuld af optimisme. Han skrev den 23. august, »at der virkelig er trang til en dansk klub, hvor fædrelandsvenner kunne samles og være fri for det tyske aristokratiske hovmod«, og han har det håb, »at et dansk partis formelige organisation i Haderslev nu er mulig«.

En begivenhed i forbindelse med og kort efter kongens besøg i

Haderslev den 5.–6. august var tilsyneladende den ydre anledning til denne optimisme. Slesvig-holstenerne havde sat stærkt præg på modtagelsen af kongen, bl.a. ved at hænge nogle trefarvede slesvig-holstenske faner op over æresportalen på Sønderbro. Byens nyudnævnte borgmester og politimester Gustav Frederik Lassen befalede dem nedtaget, hvorefter slesvig-holstenerne anbragte en blodrød fane med den slesvigske løve og det holstenske nældeblad på Torvet; også den forlangtes fjernet, hvorefter den blev stukket ud af et vindue i Borgerforeningens lokaler i Slotsgade. Herfra vajede den under hele kongens besøg, og da kongen om aftenen tog byens illumination i øjesyn, kørte han selv hen under den.

Værre blev det imidlertid, da kongen den følgende aften blev hyllet med et fakkeltog. Hele borgermilitsen marcherede, anført af 70 fakkeltænder og to mægtige trefarvede standarter med løver og nældeblad og midt imellem dem et lille dansk skibsflag, fra Borgerforeningen til amtshuset ved landevejen til Ribe, hvor kongen deltog i et middagsselskab. Ud for amtmandsboligen råbte dr. Marcus et »Hoch«, som kongen besvarede på tysk; men ved synet af fanerne trak han sig skyndsomst tilbage. Kongen var meget ilde berørt over denne episode og skal ved sin afrejse have sagt til borgmesteren: »Alt har glædet mig her i byen, kun dette oprin har skåret mig i mit inderste hjerte«. Borgmester Lassen fik ordre til at optage forhør og personligt forelægge kongen resultatet; men der kom intet ud af dette. Lassen var ny i embedet og havde tilsyneladende vanskeligt ved at vise tilstrækkelig autoritet.

Men ikke kun kongen var såret, også borgerne var forargede, og en borgeradresse imod fanerne cirkulerede, men blev undertrykt. Da slesvig-holstenerne igen ville hejse fanerne under borgermilitsens skyttegilde den 14. august, blev det afvist med uvilje af borgerkorpset, hvorefter fanerne ophængtes i Borgerforeningen under et skyttebal nogle dage senere. Det kom til demonstrationer, og på et stort antal borgeres forlangende måtte fanerne tages ned.

Det var klart det samme lag af småborgere som i 1840, der nu vendte sig imod disse demonstrationer, og det var denne pludselige klare tilkendegivelse af modstand imod slesvig-holstenerne, som gav de danske ledere nyt mod. Det er imidlertid bemærkelsesværdigt, at det på samme måde som i 1840 i langt højere grad var borgernes ældgamle loyalitet og troskab over for kongen, end det var tanker om dansk sprog og nationalitet, som fremkaldte denne modstand.

Nogen direkte politisk organisation fik man ikke, men der blev dannet en sangforening kaldet Braga, uden tvivl som en modpol til den i 1843 dannede slesvig-holstenske Liedertafel. Vi ved desværre meget lidt om denne forening, således heller intet om medlemmerne eller deres antal, men sangen var utvivlsomt blot et dække udadtil, som skulle give foreningen et uskyldighedens præg. Foreningen var det samlingssted, som de dansksindede i byen så længe havde drømt om.

Et udtryk for den opsigt, værtshusregismålet den 2. januar 1845 vakte hele monarkiet, er denne og følgende spalter fra det københavnske, satiriske blad »Carsaren« nr. 17 sp. 4–6.

Slaget i Haderslev.

Sprog- og Nationalitetsstriden bliver truende — er flydt Blod! Og Blodet, der er flydt, er vel Hjertesblod, men Næseblod; men det gjør Intet Sjægen, Blod er Blod —

Man sætte Næse for, man sætte Næse bag" osv.

Der er nu ingen Tvivl om, at man vil sige, at hele et Præsenss Selskab; man vil sende Præsens Doctor- og Badfjærregning for hver ininflaet Næse, Præsens vil komme til at betale, om ikke paa den, saa paa den anden Maade.

Nælan, lad os da holde Mandtal over de beskaftede Næser, lad os see, hvad vi have at erlægge, lad saa en Nota specificeret i den yderste Detail. Det erklædeligste Document er vel en Extract af den for litiprotocolen optagne Sjæns- og Synsforretning, i vi have forfattet os, og som vi her, lade aftrykke melig uforfattet.

Det var den 2den Januar 1845. Hø. kongl. heds Kronprinsden var passeret igjennem Haderslev, Schleswigholstenerne havde ikke haft Mod til igjen udbænge de oprørte Faner. Schleswigholstenerne e yderst forbittede over, at dette Mod havde mangdem; nogle gif i Forbittelsern hjem og pryglede de Konger.

Derfra begave de sig op i Borgerforeningens Lok., hvor Peder Hjort Korngren med flere danske rigte og Vænder ligeledes indfandt sig og forlangte en de afbrændt Næse, i den Hensigt at briske den. Flere slesvigholstener kom til, og da Peder Hjort Korngren bragte en Staal for gamle Dannebrog, seeste Pulver viste holdt tilrods for alle oprørte aer", begyndte Schleswigholstenerne at bruge saa straffeligt, og med en saadan Virtuositet, at man de troet, det var virkelig Gaar.

Peder Hjort Korngren blev nok vred over dette ildige Tilbedriv; thi han vendte sig om og sagde, hvis Nogen holdt med de oprørte Faner, kunde i træde frem. De gjorde Wert, end han bad om de frang frem, de fore frem, de hylede frem og paa ham og de Danske. Peder Hjort Korngren b en Stol, hvormed han holdt Angriberte fra Li-

Fanestriden rasede videre hele efteråret. Politiet i byen stod meget valent over for disse demonstrationer, men da fanerne igen blev stukket frem under kronprinsens besøg i byen den 25. november, blev der båret ved til bålet. Modsætningerne voksede, og der kunne forudses et sammenstød ved nytårstid, hvor Liedertafel og Braga forberedte nytårsfestligheder med fakkeltog gennem byen.

PETER HIORT LORENZENS DØD

Sammenstødet kom. Den 2. januar 1845 havde kronprinsen igen været på rejse gennem byen, som i den anledning var festligt illumineret. Der sås ingen faner, og byen var nærmest oversvømmet af bønder, som hyldede prinsen, alle til hest og med Laurids Skau i spidsen. Om aftenen samledes en del af de ledende dansksindede hos gæstgiver Schroeter på Møllepladsen, hvor man blev enige om at aflægge et besøg i skænkestuen hos gæstgiveren i Borgerforeningen. Man har vel naturligt nok været nysgerrig efter at se, hvorledes modparten reagerede oven på kronprinsens besøg. Mærkeligt synes det imidlertid, at man ikke har tænkt på den provokation, der lå i at møde op netop på dette tidspunkt, og netop her, hvor man vidste, at de slesvig-holstenske sindede holdt til. Gruppen bestod af Peter Hiort Lorenzen, slagtermester Lauritzen, maler C. P. Møller, der tidligere havde gjort sig bemærket ved voldsom fremfærd imod de oprørske faner og i den anledning var blevet idømt en bøde, Laurids Skau og to andre bønder samt ca. 10 andre, bl.a. en række håndværkersvende. I gæstgiver Nehlsens skænkestue befandt sig 7-8 personer, alle medlemmer af Borgerforeningen, da Hiort Lorenzen og hans selskab trådte ind. Der blev bestilt rødvinstoddyer, og mens man ventede på dem, kom de to selskaber med en række drillerier og stikpiller til hinanden. Da vinen kom, ønskede det danske selskab hinanden et godt nytår, man sang et par danske sange og udbragte et leve for kronprinsen. Derpå sang man »Vift stolt på Kodans bølge«, og Hiort Lorenzen udbragte et leve for Dannebrog, idet han udtalte »Ned med de oprørske faner, ned med enhver, der vover at stikke dem ud«. Det noget højroastede selskab bragte andre gæster til fra de tilstødende lokaler, og det hævdedes bagefter fra dansk side, at der endog var hentet folk fra andre værtshuse(!). Da man lo i baggrunden, sprang Hiort Lorenzen op og forlangte, at den, der havde vovet at anskaffe eller ophænge de rebelske faner, skulle træde frem. Imod disse bemærkninger rejste der sig naturligvis en række protester, og man faldt i heftig diskussion. Pludselig faldt et slag, og det hele endte i en kortvarig tumult, hvor sadelmagermester Bungartz, bagermester Schley og tømmerhandler Bertelsen blev lettere såret. Politimester Lassen, der boede lige ved siden af, blev øjeblikkeligt hentet og kom tilstede, men da havde Hiort Lorenzen og hans selskab forladt lokalet.

Dagen efter blev der indledt undersøgelser af politimesteren, og det fremgik heraf og af de forhør, der blev foretaget senere på måneden,

Det: men paa de andre Puncter af Sinen ohsob haardnakket haandgemang.

Da Slaget rasede paa det stærkeste, kom Bort og Værtshusholder Hans Bertelsen ind, og st blev han greben af Forsærtergang. Han greb Lyf-sjage

og slog dermed den Første den Bedste. Etjæbn vilde, at denne skulde være hans egen Ven, Re- mentfæddelmager Bungartz, idetmindste har man sen sunbet Hr. Bungartz med et Gaar, hvori Lyfsjag passer.

Denne lille Episode, hvori Regimentsfæddelmag Bungartz blev fangen til Ridder af Lyfsjagen, har ingen videre Indsydelse paa Slaget Gang. I rasede fort, og mærkeligt var det da at høre, hvorlet Ehlewigsholsteinerne, der i Begyndelsen havde stja ud paa Lyfsh, alt som de blev varme, talte Dar og hvorledes Peter Hiort Lorensens Partil besvare begge Sprog med danske Pyggl.

at den der havde rettet det første slag, var maler C. P. Møller, der som nævnt tidligere havde vist sin ilterhed ved at rive slesvig-holstenske faner ned i Borgerforeningens lokaler. Hverken Peter Hiort Lorenzen eller Laurids Skau havde rettet slag imod nogen eller var selv blevet slået, og Laurids Skau havde endog manet til ro og orden og, da det kortvarige slagsmål var slut, foreslået, at man udbragte en skål, som alle kunne blive enige om, nemlig for kronprinsen, »for at man ikke skulle skilles sådan«.

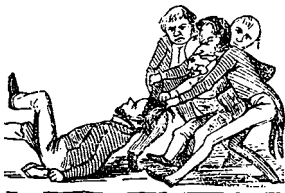
Sagen vakte enorm opsigt over hele monarkiet og blev omtalt i næsten alle aviser: »Den danske bevægelses leder indblandet i værthusslagsmål!« I Haderslev blev episoden udnyttet til det yderste af slesvig-holstenerne. Den 3. januar indstillede 31 medlemmer af Borgerforeningen til bestyrelsen, at Hiort Lorenzen blev ekskluderet, og på en ekstraordinær generalforsamling samme aften blev forslaget vedtaget med 103 stemmer imod 1. Eksklusionen blev meddelt Hiort Lorenzen uden nogen begrundelse, og da han bestred beslutningens gyldighed, nægtede han at godkende den og meddelte, at han ville komme i Borgerforeningen, nårsomhelst det passede ham. Foreningen gik så til politimesteren, der forbød ham at vise sig i foreningen, før hans sag var pådømt. Under protest bøjede han sig herfor.

Politiets undersøgelser, hvis resultater er refereret ovenfor, afsluttedes med en rådstuedom, der idømte Hiort Lorenzen en bøde på 120 rbd. og malermester Møller 14 dages simpelt fængsel, mens alle øvrige implicerede gik fri. Dommens præmisser gik først og fremmest på, at Hiort Lorenzen havde optrådt unødigt provokerende og derfor ved sin opførsel havde givet anledning til slagsmålet.

Vi må vel give dommen ret heri. En provokation var vel ikke planlagt, men selskabets indtræden i Borgerforeningen og Hiort Lorenzens optræden her, for så vidt den er os korrekt oplyst – og det er det, det hele står og falder med – kunne af modparten kun opfattes som en provokation. Det ulyksalige var blot, at det endte med håndgribeligheder. Provokationer var der nok af på denne tid de to parter imellem, og denne provokation var næppe værre end de provokationer, slesvig-holstenerne havde lavet. Episoden blev imidlertid udnyttet til en hetz imod Hiort Lorenzen, og her kan det måske undre, at byens rådstueret med politi- og borgmester Lassen i spidsen sprang på slesvig-holstenernes vogn. Det må dog huskes, at dommerkollegiet bestod af borgmesteren, bysekretær Hargens og de tre rådmænd, hvoraf i hvert fald Mussmann og J. C. Holm hørte til Hiort Lorenzens modstandere.

Hiort Lorenzens domfældelse var imidlertid ikke slesvig-holstenerne nok. I deputeretkollegiet blev det foreslået, at han skulle udelukkes fra kollegiet, og det var hans egen svoger, købmand Stuhr, som fremsatte forslaget. I en fælles rådslagning mellem deputeretkollegium og magistrat efter dommen over Hiort Lorenzen blev eksklusionen besluttet; men her sagde regeringen på Gottorp stop, og Hiort Lorenzen forblev medlem af kollegiet.

Striden antog et Dieblis en teen standnavist
acteer. Fite Schleswigholsteiner havde saet sat
Nordmand, der var med de Danse, og hvem de
ynkes at ville vise, hoor liden Fordeel Normæn-
ville have af en Union. De fastede ham omfint
obte ham ved Saarene for at faste ham ud.

der vilte sig ret Krigslyffens Ustahigbed; thi i
n møde dem en dansk Bonde, og efter et Die-
Ramp var det ifte Nordmanden, men Schleswig-
inerne, der kom udenfor.

Efter at tyve Vildtyffere vare bleve mere eller
re saarede, sagteedes Kampen, og endelig funde
ansse camperre paa Waldpladsen.

Den Regning, der nuvil blive indgloven, er saalydender:

amer	S. T.	font
foer	Oppositionspresen i Kjøbenhavn	Nær,
de		Muligst,
af 20.	Debet	Bøngst
18.	til Regeringen.	etc.

en besfabiget Næse paa Muurmester,
regerofficer Naben Mulst
et Hul foraaftaget i Hr. Bungarb Ho-
ved en Lyfshage. Generalstiftalaction
en Buff haar, udtevet af en Normands
ved Beslag
nrykker Underfen, en Flange i Rinden bito
neller Raadmufter, to binae Vine bito
r Håger, et blaait bito og et robt bito . . . bito
fire andre besfabigede Næser, 17 lose
nber, 10 sonderrevne Staffer, foruden
andre Besfabigelses Bøngst

Summa: En ny Trykstridsblov.

Denne hetzkampagne kunne vel nok have knækket en svagere mand end Hiort Lorenzen, der imidlertid ikke sådan lod sig slå ud, vant som han var til at kæmpe og slås for de ideer, han troede på. Af hans breve fra denne tid fremgår det da også, at han var ved godt mod. Den 12. februar 1845 fejrede Den slesvigske Forening sin genåbning efter at have været forbudt siden 3. juli 1844. I den anledning deltog Hiort Lorenzen i foreningens møde hos gæstgiver Schroeter og blev her mødt med varm sympati af foreningens medlemmer. Han stod ikke alene, og de økonomiske problemer, der havde plaget ham i mange år, blev på samme tid endeligt løst. Den københavnske stor-købmand Alfred Hage havde påtaget sig at bringe orden i Hiort Lorenzens økonomi, og i løbet af december 1844 og januar 1845 gennemførtes en ordning, der betød, at Hiort Lorenzen den 1. februar 1845 opgav sin detailhandel og fremover var henvist til at leve af den benhandel, som han i mange år havde drevet ved siden af sin detailhandel, og som gav et tilstrækkeligt udkomme. Den 24. februar erklærede Hage sit hverv for endt, men tre uger senere døde Hiort Lorenzen pludselig af en akut lungebetændelse.

Den afslutning, Hiort Lorenzens liv fik, var således på mange måder tragisk. Det kom til at præge hans minde helt op til vore dage, at det sidste man huskede om ham, var hans økonomiske ruin og det værts-husslagsmål, han var involveret i den 2. januar. Det er at beklage, at han ikke opnåede at præge den videre udvikling og se resultaterne af sin kamp for større politisk frihed for den enkelte, og det er vel næppe urimeligt at hævde, at den nationale og politiske kamp uden ham fik et andet forløb. Det er i hvert fald sikkert, at hans død betød, at slesvig-holstenerne i de følgende år fuldstændigt fik overtaget i Haderslev. Der var ikke i Haderslev, og næppe heller i Nordslesvig, nogen, der kunne måle sig med ham som leder af den danske og liberale bevægelse. Han var en ener og som sådan forkæret, også blandt sine kampfæller, for hvem han ofte var til besvær i sin radikalisme og alt for konsekvent i sin liberale holdning.

Hiort Lorenzen er vel nok den betydeligste personlighed, som byen Haderslev har fostret. Ikke alene satte han sit afgørende præg på den økonomiske, politiske og nationale udvikling i byen i disse afgørende år, men han er tillige den eneste, hvis virke har haft betydning langt ud over byens grænser.

Slesvig-holstenernes triumfer og nederlag 1845-48

SLESVIG-HOLSTENSKE FORENINGER

Peter Hiort Lorenzens død var et bedøvende slag for den danske bevægelse i Haderslev. Den optimisme, der havde præget lederne siden kongens besøg i august 1844, forsvandt fuldstændigt. Koch giver klart udtryk herfor i et brev til Flor to dage efter Hiort Lorenzens død:

»Angående sagens stilling her i byen, navnlig med alle de løbende forretninger, med ekspeditionen af alle til os kommende bønder, noget som Lorenzen så ivrigt og godt udførte, ser det desperat ud, og sagens hidtilværende organisation er lammet i sit inderste. De få vakte bønder ville, da ingen ven i Haderslev mere kan opholde deres mod, idet jeg er lænket til pulten, lidt efter lidt falde i fjendens garn eller trække sig ligegyldige tilbage. Kort, alt det hele mangler sit sammenhold. Sig mig, hvorledes skal alt dette gå? Allerede kommer de fra landet, som hidtil ellers gik til Lorenzen og hentede mod, lys og trøst. Og hvor kan jeg stakkels mand være en dobbelt, ja ofte tredobbelt person. Den nådige Gud skænke os kraft i vor hellige strid«.

Koch er naturligvis i dette brev stærkt præget af den øjeblikkelige sorg over vennens og kampfællens død, men der ligger uden tvivl en væsentlig grad af sandhed i hans vurdering af forholdene. Den følgende tid viser det. Arenaen blev fra 1845 totalt overtaget af slesvig-holstenerne, der i de følgende tre år prægede den politiske udvikling i byen fuldstændigt, og vi hører så at sige intet til en dansk bevægelse før oprøret i marts 1848. Organisatorisk stod man yderst svagt. Man havde ganske vist Den slesvigske Forening, men det er allerede nævnt, hvor få haderslev'ere, der var medlem heraf, og Kochs sangforening Braga synes ikke på nogen måde at markere sig i de politiske stridigheder. En lederskikkelse af Hiort Lorenzens format savnedes fuldstændigt. Koch havde nok at gøre med Dannevirke og manglede i øvrigt også de betydelige lederevner, som Hiort Lorenzen besad. Denne havde stået som formidleren mellem bønderne, der havde næsten grænseløs tillid til ham, og det jævne borgerskab i byen. Det trak sig nu tilbage i uforpligtende spidsborgerlighed og lod slesvig-holstenerne føre det store ord.

Borgerforeningen havde i januar 1845 ekskluderet Peter Hiort Lorenzen, bl.a. fordi det slesvig-holstensk sindede borgerskab i stigende grad prægede foreningen. Den havde siden starten i 1838 i nogen grad skiftet karakter, hvad medlemskreds angår. Mens håndværkerne i 1838 udgjorde ca. 45 % af stifterne, udgjorde deres andel i 1845 kun ca. $\frac{1}{3}$ (i absolutte tal hhv. 42 og 54), og mens der 1838 kun

havde været fire læger, advokater og andre akademikere (= 4,7 %) udgjorde denne gruppe i 1845 35 (= 21,7 %), dvs. de var sammen med købmændene, hvis procentvise andel af medlemsskaren var uforandret (27–28 %), i stand til at dominere foreningen. I løbet af få år efter foreningens start optoges de mænd, som vi må opfatte som hørende til inderkredsen i den slesvig-holstenske bevægelse; allerede 1839 optoges således dr. Marcus, dennes svoger købmand G. J. Simonsen, advokat Stibolt og garver Göhlmann, 1840 optoges købmændene Christoph Stuhr og J. Kieldrup samt konrektor P. Volquardsen, og 1841 optoges købmand N. C. K. Hansen, advokat Gottfriedsen, herredsfoged Kier, subrektor, dr. Michelsen og jernstøber A. P. Bonnichsen. Også i de forskellige direktioner, der valgtes kvartalsvis, kan vi se, hvorledes slesvig-holstenerne prægede foreningen. I hver eneste af de direktioner, der valgtes frem til oprøret 1848, kan vi blandt de ialt seks personer, som udgjorde direktionen, klart pege på mindst to, hvis slesvig-holstenske sindelag må betragtes som givet. Også af foreningens virksomhed fremgår den slesvig-holstenske tendens. Foreningen var det sted, hvor den blå-hvid-røde fane først blev set, og det sted, hvor sangen »Schleswig-Holstein meerumschlungen« først blev sunget. Som nævnt havde foreningen også virket stærkt for kancellisekretær Claussens valg til stænderdeputeret i 1841 og fejret ham med et festmåltid. Også ved andre lejligheder markerede foreningen sin slesvig-holstenske indstilling med sådanne festmåltider, bl.a. den 24. oktober 1844, da man fejrede Claussen og et par af de store slesvig-holstenske koryfæer med en stor fest. Til trods for foreningens selskabelige karakter blev den, som det ses, i stigende grad politiseret og var at betragte – og blev betragtet – som samlingssted for byens slesvig-holstensk sindede borgerskab.

Ved siden af Borgerforeningen fik slesvig-holstenerne i 1845 endnu en forening, der i modsætning til Borgerforeningen ud fra sit formål var at opfatte som en klar politisk organisation. Den henvendte sig også til en bredere kreds af mennesker end borgerne i byen, og den var formodentlig tænkt som et slesvig-holstensk sidestykke til Den slesvigske Forening. Dette ses bl.a. af, at det var en i 1844 dannet »Sognefogedforening«, hovedsagelig bestående af sognefogeder fra Haderslev amt, som i juli 1845 omdannedes og fik navnet »Den slesvig-holstenske patriotiske Forening«.

En landsomfattende forening med dette navn var blevet søgt dannet på denne tid, bl.a. havde der været holdt et møde i Rendsborg i april 1844 med deltagelse af medlemmerne af de lokalkomiteer, der i 1843 var dannet rundt om i hertugdømmet med det formål at skabe det lokale grundlag for en sådan forening. Fra Haderslev deltog dr. Marcus og advokat Stibolt, og af disse var dr. Marcus med blandt stifterne på mødet den 7. juli 1845 og var en væsentlig drivkraft i foreningen fra starten af, mens advokat Stibolt blev optaget den 6. oktober 1845. Der er derfor næppe tvivl om, at vi må opfatte dr. Marcus som hovedmanden bag denne omdannelse. Han har her udnyttet

Georg Friedrich Claussen, født Toftlund 1806, død Haderslev 1890, kancellisekretær ved overretten på Gottorp 1829, stænderdeputeret 1841–47, amtsdommer i Toftlund 1867.

chancen til at få den lokale og i sin medlemskreds stærkt begrænsede sognefogedforening omdannet til denne bredere organisation.

Det landsomfattende sigte fremgår også af, at der i de følgende år optoges et meget stort antal medlemmer ikke alene fra Nordslesvig, men også fra Sydslesvig, således at foreningen ved udgangen af 1847 havde ialt 683 medlemmer, hvoraf 316 fra Nordslesvig og heraf 132 fra Haderslev by og amt. De mange ikke-nordslesvigske medlemmer har dog næppe sat deres præg på foreningen, der til stadighed bar præg af at være en lokal forening. Man må da også formode, at de store medlemsgrupper fra de øvrige byer i hertugdømmet har dannet filialforeninger, hvortil der blev udarbejdet statutter i april 1847. Der var da heller ikke et eneste bestyrelsesmedlem, som var hjemmehørende uden for Haderslev amt, og dens møder fandt til stadighed sted hos gæstgiver Chr. Iversen på Torvet 8. Blandt foreningens 42 stiftere var 15 fra Haderslev, og frem til oprøret 1848 optoges ialt 47 andre borgere fra Haderslev. Det var næsten udelukkende personer, som tillige var medlemmer af Borgerforeningen.

Tilsyneladende upolitisk var den sangforening, en såkaldt Liedertafel, der var blevet dannet i juli 1843, og som fik dr. Marcus som formand, efter at advokat Stibolt i begyndelsen havde beklædt denne post. Disse »Liedertafel« var blevet almindelige ikke alene i hele Slesvig-Holsten, men overalt i Tyskland i disse år, hvor de samlede borgerskabet til sang, og gennem sangen blev arnesteder for en tysk nationalfølelse. Også de store fælles sangerfester, man holdt med deltagelse fra de lokale foreninger næsten hvert år i slutningen af 1840-erne, var med til at styrke den tyske og specielt den slesvig-holstenske nationalfølelse.

Den haderslevske Liedertafel var meget aktiv, også udadtil, bl.a. optrådte den nytårsaften 1843 med sang og tale af dr. Marcus på Torvet i anledning af nytåret, og i de følgende år afholdt den flere gange offentlige koncerter, bl.a. til fordel for byens asyl og for byens fattige. Flere af disse koncerter fik imidlertid et noget broget forløb, fordi publikum vendte sig imod, at de slesvig-holstenske faner var op-hængt i lokalet – som regel Borgerforeningen – hvor koncerten blev holdt, eller vajede, når Liedertafel om sommeren holdt koncert eller deltog i andre arrangementer i byens omegn, bl.a. på Erlev banke. Maler C. P. Møller blev således idømt bøde for optøjer under en koncert den 30. august 1844, og en smedesvend, en bagersvend og en handelskommis blev idømt bøder og fængsel på vand og brød for tumulter ved Liedertafels sangerfest på Erlev banke den 22. juli 1845.

Dannevirke var ganske klar over foreningens tendens og skriver om koncerten den 30. august 1844, som skriveren desværre ikke kunne overvære, at man godt kunne ønske sig den gentaget, »for at man kan overbevise sig om foreningen virkelig skulle have gjort så uhyre fremskridt siden vor allernådigste konges nærværelse [i begyndelsen af august], thi den gang var den virkelig ingen da capo værd«! Også mod festen på Erlev banke den 22. juli 1845 vendte Dannevirke sig

skarpt. Det var ganske klart, at den var tænkt som en moddemonstration mod Skamlingsbankefesten, ja man havde endog haft planer om at placere den på samme dag som Skamlingsbankefesten, dels for at trække folk væk fra Skamling, men på den anden side også for at undgå alt for dansksindedes deltagelse. Da det ikke skete, måtte man da også opleve, at festen blev forstyrret af »folkemassen, der råbte, leve de danske, leve Hans Majestæt Kongen, ingen hertug osv.«

Fra 1845 havde slesvig-holstenerne således ikke mindre end tre foreninger, hvor de kunne mødes, og gennem hvilke de kunne lade deres synspunkter komme til udtryk. Hertil kom så, at de dominerede byens selskabelige forening nr. 1, Union. Selv om det var de samme ca. 100 personer, der gik igen i alle disse foreninger, er det klart, at de herigennem også var i stand til at dominere og præge byens politiske liv. Fra dem udgik alle initiativer i politisk og økonomisk henseende, mens den danske bevægelse efter tabet af Hiort Lorenzen stod svækket og helt uden ledere.

SLESVIG-HOLSTENERNES AKTIVITETER

Lægen dr. Joseph Alexander Marcus trådte i slutningen af 1840'erne i stigende grad frem som leder af slesvig-holstenerne i Haderslev. Han var fra 1844 den egentlige redaktør af *Lyna*, selvom »studiosus« M. Schultz udadtil optrådte som redaktør, og Marcus benægtede enhver redaktionel forbindelse med bladet. Marcus har imidlertid skrevet en lang række artikler i *Lyna*, og af hans brevveksling med hertugen af Augustenborg, der betalte bladets stigende underskud, fremgår det også, at det var ham, der var den ansvarlige over for hertugen. Det var altså først og fremmest den hertugelige slesvig-holstenisme, der kom til udtryk i *Lyna*.

Også i Den slesvig-holstenske patriotiske Forening var dr. Marcus som nævnt en af drivkræfterne. Det var ham, der i 1845 forfattede petitionen til støtte for jernbaneprojektet Åbenrå-Haderslev-Årøsund, og i 1846 var han hoveddrivkraften i forbindelse med den industriudstilling, der da blev holdt i byen i dagene 1.–16. juni. Den kom på mange måder til at stå som et samlet udtryk for den økonomiske fremgang og begyndende industrialisering, der var sket i Haderslev siden slutningen af 1830'erne. Den var tillige tænkt som en slags reklamefremstød for byens håndværkere, og i indbydelsen til at deltage hedder det bl.a.: »Ved en sådan industriudstilling bydes vore håndværkere og fabrikanter dels den bedste lejlighed til at forelægge og anbefale det større publikum deres frembringelser, dels ville de just derved lettest besejre mange i publikum herskende skadelige fordomme angående vore egne håndværkeres og øvrige industrielle frembringelser«.

Det var naturligvis varer fra Haderslev, der dominerede, selvom der også var indleveret genstande fra bl.a. Christiansfeld, Åbenrå, Løgumkloster og Slesvig. I alt var der indleveret 565 numre, hvoraf en

Haderslev set fra nordøst i slutningen af 1840'erne. Billedet er topografisk mere korrekt end farvebilledet side 305. Man ser Gammelting i midten af billedet og tilhøjre herfor arbejdsanstalten og ved siden af den fattigsygehuset. Yderst til højre ses garver Göhlmanns møl fra 1842 og bagved den Dammen.

del bestod af flere genstande. Den samlede værdi var ca. 3200 rdl., hvoraf der solgtes for ca. halvdelen. Om de haderslevske numre hedder det bl.a.:

»Særdeles stort var udvalget af skønne guld- og sølvarbejder, fortræffelige kobbersmeds-, blikkenslager- og gjørtler- såvel som af forskellige sadlerarbejder fra Haderslev. Også jernstøberiet, klæde og uld- såvel som voxdug-fabrikkerne i sidste stad havde forelagt publikum mange slags fortræffelige fabrikater, såsom der endelig også var indkommet genstande fra den sidstnævnte stads ej ubetydelige vognfabrikker. Langt det mindste havde snedkerne indleveret, omendskønt Haderslev har et ikke ubetydeligt antal og mange ret vakre snedkere. Desuden havde sidstnævnte stad leveret en stor del af gode drejer-, smede-, læder-, pap- og bogbinderarbejder såvel som forskellige andre mode- og luksus-artikler; ej heller manglede det på herreklæder, skomagerarbejde, herrehatte og andre genstande. Kammagerarbejde var kun indsendt af en eneste herværende mester. Flere ret vakre arkitektoniske tegninger var fremlagt. Endelig må endnu bemærkes, at instrumentmager Jacobsen i Haderslev havde præsenteret et fortepiano og et aeolodicon, begge bravt udførte.«

Industriudstillingen var en stor succes og besøgte af 1100 betalende gæster, først og fremmest fra byen og dens omegn, og dr. Marcus modtog som tak for sit store arbejde en sølvpokal af byens næringsdrivende.

Både i 1846 (den 15. juni) og i 1847 (den 5. juli) afholdt Den slesvig-holstenske patriotiske Forening et dyrskue på Erlev banke. Det var proprietærene blandt foreningens medlemmer, der arrangerede disse dyrskuer. De var uden tvivl tænkt som et modtræk imod de planer, der på denne tid var om dannelsen af en nordslesvigsk landboforening. Også dommerkomiteerne bestod af større gårdejere, og af præmielisten fremgår det også, at det til dels var de store gårdejere, en del af dem endvidere af tysk herkomst, der deltog. At dømme efter antallet af dyr, der i 1846 kun var på 100, synes disse dyrskuer imid-

lertid ikke at have udmærket sig ved en særlig stor deltagelse, selvom det i 1847 hed, at antallet af dyr var betydeligt større end i 1846.

Væsentlig og måske det væsentligste i forbindelse med disse dyrskuer var nok også den fest, der blev afholdt i tilknytning hertil. På dyrskuepladsen var opstillet et stort telt, og her var der fællesspisning med mange skåler og taler for det slesvig-holstenske fædreland, for hertugen af Augustenborg osv. Haderslev Liedertafel, i dagens anledning forstærket med Åbenrå Liedertafel, deltog og leverede sammen med borgerkorpsets musikkorps den musikalske underholdning. I det hele taget var der gjort meget for at gøre dyrskuerne til en folkefest, der kunne måle sig med Skamlingsbankefesterne. Lyna beretter, at der begge år deltog ikke mindre end 10–12.000 mennesker (!), og at der herskede den største glæde og feststemning, der i 1847 mod festens slutning blev så stor,

»at den vedholdende ytrede sig i afsyngningen af fædrelandske sange og navnlig af vor sjælden skønne nationalsang [dvs. Schleswig-Holstein meerumschlungen]. Klokken henved 10 sluttedes festen, der kun desværre led et lille skår ved, at en dreng ved uforsigtighed beskadigedes ved afskydningen af en kanon, men i øvrigt har efterladt det glædeste minde i festdeltagernes bryst. Efter endt fest fulgte entreeballer på tre steder i Haderslev, og på alle disse steder herskede kun enighed og glæde indtil morgengry«.

Dannevirke ved dog at berette om tumulter både i 1846 og i 1847, og det var igen fanerne, der var anledning til ballade. Også uddelingen af præmier blev stærkt kritiseret: dommerkollegierne havde været partiske og først og fremmest givet de store gårdmænd præmier.

Den slesvig-holstenske patriotiske Forening og Liedertafel var således særdeles aktive udadtil. Også Borgerforeningen blev imidlertid brugt til at varetage slesvig-holstenernes interesser. Den 26. januar 1847 skulle der igen være valg til stænderforsamlingen. Haderslev havde siden 1841 været repræsenteret af kancellisekretær Claussen, der oprindeligt var valgt som suppleant for advokat Gottfriedsen, men da denne af hensyn til sin advokatforretning nedlagde sit mandat, trådte Claussen ind. I selve stænderforsamlingen havde han kun gjort sig lidt bemærket, mens han derimod i forskellige udvalg havde øvet en betydelig indsats. I 1847 ønskede de ledende slesvig-holstenere i Haderslev – sikkert i samråd med de ledende slesvig-holstenske politikere i Slesvig og Kiel – en politisk mere markant personlighed valgt. Foreslået blev dr. Heiberg fra Slesvig og Jürgen Bremer fra Flensborg, der begge var advokater, og begge erklærede sig villige til at påtage sig hvervet. De måtte imidlertid gøres valgbar, hvilket kunne ske ved, at man gjorde dem til medlemmer af Borgerforeningen, der jo ejede en betydelig ejendom i Haderslev (reglerne for valgbarhed sagde, at såfremt flere personer stod som ejere af en ejendom, der berettigede til valgbarhed, kunne valgbarheden kun udøves af en af disse).

På en generalforsamling i Borgerforeningen den 29. november 1846 blev det besluttet med 70 stemmer imod 2, at foreningen skulle op-

stille en kandidat til valget, og den 2. december blev der holdt afstemning om dr. Heibergs og advokat Bremers optagelse i foreningen. Før afstemningen trak dr. Marcus imidlertid dr. Heibergs kandidatur tilbage, uden tvivl for at være sikker på Bremers valg, og denne blev da også optaget med 81 stemmer imod 7 og derefter med 74 stemmer imod 11 valgt til at repræsentere foreningen ved valget.

Bremers opstilling affødte protester fra dansk side. Dannevirke forsøgte at gøre det klart, at det måtte forhindres, at en jurist og endog en udenbys blev valgt. For at styrke de økonomiske spørgsmål i stænderforsamlingen på bekostning af de politiske var det nødvendigt at vælge en næringsdrivende borger, og man opfordrede derfor de valgberettigede til at stemme på den lokale storkøbmand, rådmann J. C. Holm, og som stedfortræder på købmand og deputeret borger Christian Juhl. Skønt Holm må regnes til de slesvig-holstenske sindede, var han dog langt fra så radikal som Bremer; tværtimod regnedes han for en mand af forholdsvis loyal og regeringstro indstilling, og i det hele taget har hans forretning sikkert betydet mere for ham end en klar politisk stillingtagen. At Dannevirke bakkede Holm og Juhl op, og at selv Laurids Skau bearbejdede de mindre borgere blandt de valgberettigede for at få dem valgt, skyldtes nok først og fremmest ønsket om alt andet end denne jurist, og man kunne kun gøre sig håb om at drive en kile ind i slesvig-holstenernes rækker ved at opstille mænd, der nød almindelig agtelse i byen.

Aktionen lykkedes – naturligvis – ikke, dertil var slesvig-holstenerne for godt organiserede. Bremer blev valgt med 84 stemmer af 139, og kancellisekretær Claussen blev hans stedfortræder med 80 stemmer, mens Holm og Juhl fik hver 53 stemmer. Slesvig-holstenerne måtte imidlertid lide den tort, at Claussen alligevel blev deres repræsentant. Ved den fest, som blev holdt for Bremer den 3. februar i Borgerforeningen, frasagde han sig valget, fordi han var nødt til at påtage sig valget i Egernefærde, hvor han også var opstillet. Her kunne han nemlig ikke frasige sig valget, fordi hans stedfortræder dér, advokat Beseler var blevet valgt i Tønder! Dannevirke er derfor fuld af skadefryd i sit referat af denne fest, hvor det om reaktionen på Bremers erklæring bl.a. hedder:

»Intet uventet tordenskrald kan virke mere forfærdende og lammende end disse ord. Alle tilstedeværendes ansigter, selv de fedeste og rundeste, blev alenlange. Men snart begyndte forbitnelsen at rase i deres indre, og den måtte da give sig luft i korte udbrud af fortrydelse og harme til deres naboer, så at disse udbrud, hvor kujonerede og lavstemmede de end var, dog samledes til en ominøs mumlen, der efterhånden voksede og forstærkedes til en almindelig murren og lydelig knurren. [Et par af de ledende slesvig-holstener greb dog ordet og udbragte et leve for Bremer] og ved veltalenhedens og vinens hjælp holdtes nu vreden og ærgrelsen nede på bunden af gemytterne så længe forsamlingen varede... men Bremers vælgere går nu flove omkring og siger ærgerlige til hverandre: »Er hat uns doch fixiert; wir sind höllisch blamiert«.

DANSKHEDEN I FREMGANG – TRODS ALT

Det var naturligtvis en triumf for Koch og hans tilhængere i byen, at Bremer alligevel ikke blev byens repræsentant i stændersamlingen. Også andre triumfer oplevede det danske parti imidlertid i årene 1845–46. Selvom det organisatorisk stod meget svagt, holdt man sammen. Da maler C. P. Møller i april 1845 måtte afsonde de 14 dages

Tabel 48. Stændervalget 26. januar 1847.

	Stemte på Bremer og Claussen			Stemte på Holm og Juhl			Stemte ikke		
	antal	heraf mdl. af Hdls.- i Havforen.	heraf aktion. i Havneselsk.	antal	heraf mdl. af Hdls.- i Havforen.	heraf aktion. i Havneselsk.	antal	heraf mdl. af Hdls.- i Havforen.	heraf aktion. i Havneselsk.
embedsmænd	1			3			1		
officerer							2		1
advokater, læger, frit erhverv	1		1	2					
købmænd, apotekere	24	12	12	7	6	2	3 ¹⁾		3
fabrikanter	2	1					3		
gæstgivere, brændere	6		2	11		2	8		1
bagere, slagtere	7			3					
håndværks- mestre	27		1	17		1	5		
skipper				1			1		
vognmænd	1			2			3		
»arvinger«	1						5		
håndværker- svende							3		
andre				2			2 ²⁾		
	70			48			36		
Heraf 1849 anført som danske				20			1		
indifferente	3			8			4		

Kilde: LA Schl. Abt. 65,2 nr. 4903. Stændervalget 26/1 1847.

Noter: Arvinger kunne godt have valgret, fordi denne var knyttet til ejendommen, ikke til personen. 1) heraf en død. 2) Borgerforeningen (= Bremer) og etatsråd Schrader i Altona.

Parolen fra de dansksindede lød ved stændervalget 1847, at man skulle stemme på de to lokale købmænd Holm og Juhl, således som det er nærmere omtalt side 361. Slesvig-holstenerne stemte på de to jurister Bremer og Claussen. I ovenstående tabel er vælgerne rubriceret efter deres stemmeafgivning og deres erhverv, og ligeledes er også de, der ikke stemte, anført. Samtidig er det opgjort, hvem af vælgerne der var medlemmer af Handelsforeningen, og hvem der havde aktier i Havneselskabet. Disse personer, hovedsagelig købmænd, findes inden for begge lejre, og det illustrerer altså, at man godt kunne samarbejde på tværs af politiske skel. Det bemærkes i øvrigt, at købmændene kun er den tredjestørste gruppe blandt dem, der stemte på Holm og Juhl. Derimod stemte de fleste gæstgivere på Holm og Juhl, hvilket er udtryk for den påvirkning i dansksindet retning, de modtog fra bøndernes side. At de der stemte på Holm og Juhl, virkelig udgør det danske parti, fremgår af, at 28 af dem er anført som dansksindede eller indifferente i 1849, jfr. tabel 49 side 400.

fængsel, han var idømt på grund af urolighederne den 2. januar, fik han et sådant besøg i fængslet, at politiet måtte begrænse det til tre personer ad gangen, og da han blev løsladt, blev han den 22. april af sine venner i byen fejret med et festmåltid hos gæstgiver Schroeter. Også på kongens fødselsdag den 18. september 1846 viste man det indre sammenhold ved et festmåltid med skåler og taler.

En triumf udadtil var det naturligvis, når også slesvig-holstenerne måtte betale bøde eller endog i fængsel, når de var gået for vidt i deres kamp for deres synspunkter. Borgmester og politimester G. F. Lassen, der i begyndelsen af sin embedsperiode var blevet anset for meget forsigtig og tilbageholdende over for slesvig-holstenerne, optrådte i de sidste par år før 1848 med en noget større fasthed. Postholder Jürgen Raben var en af dem, der flere gange var i politiets søgelys. I april 1846 blev Koch således direkte overfaldet i postholdergården, og i marts 1847 klagedes der fra gæsternes side over, at de blev generet groft i Rabens gæstestue. I april 1847 forsvandt et brev fra en lomme i professor Flors frakke, som han havde glemt i postholdergården. Det rummede en række private oplysninger fra Koch til Flor og cirkulerede i kopier i byen. Her var imidlertid ikke kun Raben, men også så fremtrædende borgere som købmand G. J. Simonsen, jernstøber A. P. Bonnichsen, garver M. G. Göhlmann, maler Matth. Häger og købmændene N. C. K. Hansen, J. Kieldrup og P. Meckelburg involveret. Denne sag og flere lignende, bl.a. en sag, hvor kammerjunker og amtsforvalter v. Krogh blev dømt til som embedsmand både at annoncere i Lyna og Dannevirke, og en sag, hvor v. Kroghs søn blev dømt for gadeuorden (han havde slået ruder ind hos borgmester Lassen) blev naturligvis udnyttet af Koch til det yderste for at vise, hvilke midler slesvig-holstenerne benyttede sig af.

Der er da heller ingen tvivl om, at disse sager var med til yderligere at skærpe modviljen i de bredere lag imod overklassen og dens politiske aktiviteter. Kochs og Dannevirkes mangeårige propaganda var ikke uden effekt. Der synes virkelig i byen at være vokset en levende danskhed frem med interesse for dansk sprog og kultur. Man begyndte således offentligt at diskutere indførelsen af dansk sprog i kirken. Da Vor Frue kirke blev genindviet den 17. august 1845 efter 1½ års restaureringsarbejde, gav dette anledning til klager over kirkesproget. Den afskaffede danske eftermiddagsgudstjeneste skal og bør indføres, hed det, bl.a. til oplivelse af »den indslumrende kirkelige sans«, og i oktober 1847 gjorde en borger sig til talsmand for forandringer i gudstjenesten, således at der blev lige meget på tysk og på dansk. Han havde talt med flere medborgere om dette, og de var enige om, at det ville være rimeligt.

En ændring af kirkesproget blev dog ikke til noget. Derimod blev det på højeste plan besluttet, at latinskolen skulle omdannes til en dansksproget lærd skole. Allerede i 1839 havde v. Wimpfen i sin Sønderjyllands historie givet udtryk for det rimelige heri. Sagen blev i 1840'erne rejst flere gange, bl.a. af P. C. Koch og af Peter Hiort Lo-

Jürgen Lauritzen Raben, født Gl. aderslev 1801, død 1854 Haders- v., købmand og postholder.

renzen, der fremdrog spørgsmålet i en samtale med kongen ved nytårstid 1843, og i juni 1843 var kravet blevet fremført i den nystiftede slesvigske forenings opråb. De ivrigste forkæmpere for ideen var dog nok professor Chr. Paulsen, der gentagne gange fremførte det i sine skrifter, og Laurids Skau, der i en audiens hos Christian 8. på Føhr sommeren 1846 havde erklæret, at den bestående ordning med en tysk lærd skole midt i en dansk egn simpelthen måtte betegnes med det tyske ord »Unsinn«. Han understregede også, at tidspunktet netop nu forekom belejligt til at foretage en sådan forandring, ikke mindst »da skolen nu var således i forfald, at den umuligt kunne bestå med det herværende lærerpersonale«. Skolens standard syntes vitterlig dårlig under den aldrende og svækkede rektor Brauneisers ledelse i slutningen af 1840'erne, hvor der bl.a. klagedes over, »at den lærde skole i de sidste år har haft det uheld, at de fleste herfra dimitterede elever har fået meget dårlig karakter ved den ved universitetet [i Kiel] afholdte såkaldte convict[optagelses]eksamen«. En væsentlig anstødssten for de danske ledere var det naturligvis også, at konrektor- og subrektor-stillingerne beklædtes af de to fanatiske slesvig-holstenere, henholdsvis Peter Volquardsen og Conrad Michelsen.

I forbindelse med det såkaldte åbne brev udstedt den 8. juli 1846 skete der et skifte i hertugdømmernes øverste styrelse, og mulighederne for at gennemføre omdannelsen bedredes. Den 19. maj 1847 udstedtes et kongeligt reskript om, at skolen i Haderslev skulle omdannes, så at den fik dansk undervisningssprog, men dog således, at der stadig fandt en ikke ubetydelig undervisning i tysk sted. Omdannelsen skulle ske i forbindelse med den almindelige nyordning af det højere skolevæsen i hertugdømmet Slesvig, hvorom der udstedtes regulativ den 28. januar 1848.

Reskriptet af 19. maj 1847 vakte stor bestyrtelse i det slesvig-holstensk sindede borgerskab i Haderslev, og en petition med 237 underskrifter blev indsendt til kongen den 24. juli. Det hævdedes heri, at det forekom usandsynligt og utroligt, at man med et ville ændre en tilstand, der havde bestået til byens tilfredshed i næsten 300 år, og som gik imod skolens grundlægger, hertug Hans den Ældres fundats.

Denne adresse og hele sagen om latinskolen gav anledning til en lang række artikler og indlæg i Dannevirke, bl.a. et indlæg af Hans Lysen, »gårdmand i Haderslev Provsti«, der om adressen bl.a. siger: »Nu er . . . borgerne inde i Haderslev igen på færde og gør en farlig præk op og ned ad væggene . . . Kendte vi bønder ikke Haderslevs borgere bedre, så kunne vi næsten fristes til at tro, at de besad umådelig politisk visdom!«

Beslutningen om latinskolens omdannelse var naturligvis en vældig triumf for Koch og hans tilhængere. En endnu større triumf var det imidlertid, da Koch den 24. november 1847 i Dannevirke kunne meddele, at Heinrich Seneberg havde solgt sit privilegium på udgivelsen af bladet Lyna til Koch fra 1. januar 1848 at regne. Langvarige forhandlinger var gået forud herfor, bl.a. om fremskaffelsen af de økono-

Schulreform zu Hadersleben.

atirisk blad fra »Fliegende Blätter« 1847, der med sine vridne karakteristiske enkeltheder er et talende vidnesbyrd på, hvordan man i tyske kredse reagerede på reskriptet af 9. maj 1847 om dansk undervisningssprog i latinskolen. Tegningen er gennemgået i alle sine detaljer i Haderslev-amfundets årsskrift 1950 side 23ff, men her skal kun nævnes, at »læreren« til venstre er en af vildmændene i et danske rigsvåben, og at de tre personer til højre for-

modentlig er de tre slesvig-holstenske ledere K. Samwer, Fr. Rewentlow-Preetz og J. G. Th. Gülich. Som en lille pudsig detalje kan det anføres, at på samme måde som Gülich yderst tilhøjre visker de danske ord på tavlen ud, måtte rektor Thrige i 1850, da latinskolen endelig åbnede som dansksproget skole, på tavlen i skolebygningen i Smedegade viske ordene »Tod allen Dänen« ud.

miske midler, 5000 rdl., til overtagelsen. Det var bl.a. tingbud J. A. Schmidt og agent Bruun i Årøsum, der finansierede købet. Overtagelsen kom som et chok for slesvig-holstenerne, og dr. Marcus gav i et brev til hertugen af Augustenborg, der som nævnt havde finansieret Lynas stærkt voksende underskud, og som havde fået større og større indflydelse på bladets redaktionelle linje, udtryk for stor bitterhed over Senebergs handlemåde. Lyna fandt imidlertid, trods det at bladet blev udgivet på dansk, kun ringe tilslutning hos et bredere publikum, og det var årsagen til dets dårlige økonomiske tilstand.

Status ved udgangen af året 1847 var altså, at der var truffet beslutning om, at latinskolen skulle omdannes til en dansksproget lærer skole, slesvig-holstenerne havde mistet deres lokale organ, og Koch havde i stedet to, Lyna, som han fra 1. januar 1848 udgav på tysk, og Dannevirke, som var i stadig fremgang og var blevet langt mere »færdigt« i sin opsætning og journalistiske linje. Det var endvidere af betydeligt større omfang end i begyndelsen af 1840'erne og udkom nu to gange om ugen. – I januar og februar 1848 kunne Koch endvidere opleve den triumf, at det Müllerske teaterselskab, der gæstede byen og spillede på dansk, fik en så formidabel succes, at det måtte forlænge sin optræden i Haderslev gang på gang og først gav sin sidste forestilling den 30. marts. Aften efter aften havde man spillet for fulde huse, og det er i øvrigt bemærkelsesværdigt, hvor stor interesse der i disse år op til 1848 var for den slags kulturelle arrangementer. Til en koncert af H. C. Lumbye i Harmonien den 15. oktober 1847 var der således mere end fuldt, til trods for at slesvig-holstenerne satte en aktion i gang for at forstyrre koncerten og skræmme folk væk.

Der er ingen tvivl om, at der i de sidste år før 1848 var ved at komme skred i store dele af byens befolkning; deres stillingtagen for og imod blev stadig mere og mere klar, selvom det kan være meget vanskeligt at klarlægge i detaljer. At man imidlertid langt ned i den lavere middelklasse, ja helt ned i underklassen gjorde sig klare tanker om sin placering og gjorde front imod overklassen og dens slesvig-holstenske politik er sikkert og vist. Det kom klart til udtryk, da oprøret brød ud i marts 1848.

MARTSDAGENE 1848

Da rygten om februarrevolutionen i Paris, hvor den franske konge blev afsat og en fri borgerlig republik udråbt, nåede til hertugdømmet, vakte det febrilsk aktivitet til live hos alle liberale og slesvig-holstenske sindede. Dr. Marcus stod i forbindelse med de ledende slesvig-holstenske kredse i Slesvig gennem Haderslev bys stænderdeputerede, kancelisekretær Claussen. Den 15. marts meddelte Claussen ham, at han og advokat Wilhelm Beseler, en af bevægelsens ledere, ville komme til Haderslev den 15. om aftenen, åbenbart i forbindelse med en agitationsrejse, som Beseler ønskede at foretage i Nordslesvig for at få et nærmere indtryk af stemningen og for om muligt at påvirke den. Den

16. om aftenen blev der derfor holdt et møde i Borgerforeningen, hvor Beseler talte og formodentlig har opfordret Haderslev by til at sende repræsentanter til det møde, der skulle holdes i Rendsborg den 18. marts, og som resulterede i, at en deputation blev sendt til København med bl.a. krav om en fri forfatning for Slesvig og Holsten, på samme måde som de liberale i København havde krævet en fri forfatning for kongeriget. Da Beseler forlod byen dagen efter, blev han ledsaget af tingskriver Meyer, jernstøber Bonnichsen, maler Matth. Häger og garver M. G. Göhlmann, som tilsyneladende på mødet i Borgerforeningen var valgt til at repræsentere byen.

Magistrat og deputeretkollegium besluttede under indtryk af den herskende uro og begivenhederne i Rendsborg at anskaffe 200 geværer og ammunition til borgervæbningen; men også privat rustede man sig. Garver Göhlmann lod støbe kugler i sit garveri, fordi han, som han sagde, følte sig truet.

Natten mellem den 23. og 24. marts dannedes i Kiel en provisorisk regering som følge af, at de slesvig-holstenske krav var blevet afvist i København, hvor Frederik 7. endvidere havde indvilliget i at udnævne et nyt ministerium, bl.a. bestående af de ledende liberale i kongeriget.

Den 24. om eftermiddagen nåede efterretningen om den provisoriske regerings dannelse frem til Haderslev. Bykollegierne besluttede samme dag at fremskynde anskaffelsen af de 200 geværer, men først den følgende dag tog begivenhederne fart. Lørdag den 25. kl. 14 blev der holdt et møde i Borgerforeningen, og på dr. Marcus' forslag blev der her valgt en kommission på syv medlemmer bestående af dr. Marcus, malermester Matth. Häger, kleinsmedemester Drevitz, jernstøber Bonnichsen, sadelmagemester Gottfr. Bungartz, garver M. G. Göhlmann og købmand J. Kieldrup. De to sidste var medlemmer af deputeretkollegiet og befandt sig derfor i huset ved siden af hos borgmester Lassen, hvor deputeretkollegium og magistrat forhandlede.

Komiteen mødte nu op hos borgmesteren for at træde i forhandling med byens kollegier. Tilsyneladende har man blot forlangt, at borgmesteren skred ind over for Dannevirke og forhindrede, at der heri fremkom nogen artikel, der kunne virke ophidsende. Der udviklede sig på dette grundlag en heftig diskussion mellem dr. Marcus og borgmester Lassen, som imidlertid bøjede sig og meddelte Koch, at han ikke kunne acceptere et opråb indrykket af Laurids Skau, Krüger og Nis Lorenzen, Lilholt. Byen var naturligvis i stærk bevægelse, og borgmesteren lod derfor borgervæbningen afpatruljere byen om aftenen og den følgende nat igennem.

Om aftenen holdtes et nyt møde i Borgerforeningen, hvor det gik livligt til. Byens slesvig-holstenere fejrede den provisoriske regerings proklamation med et glas punch eller to, men endnu havde der tilsyneladende ikke rejst sig røster om, at byen skulle anerkende den provisoriske regering. Syvmandskomiteen eller enkelte af dens medlem-

Matthias Häger, født Haderslev 805, død Haderslev 1876, maler-røster, medlem af syvmandskomiteen den 25. marts 1848, oprettede 860 Hägers friboliger.

mer nøjedes med på Borgerforeningens forlangende over for borgmesteren bl.a. at forlange Kochs presse forsegle, hvilket også skete ud på natten, samt forlange den provisoriske regerings proklamation om sin overtagelse af styret offentliggjort. Ud på natten fik man imidlertid underretning om dagens begivenheder i Åbenrå, hvor den provisoriske regering var blevet anerkendt. Advokat Nissen og købmand Marcus, dr. Marcus' bror, indfandt sig ved midnatstid i Borgerforeningen. Nissen oplæste to skrivelser om begivenhederne i Åbenrå, og det har naturligvis rejst kravet om anerkendelse også i Haderslev. Komiteen begav sig derfor nu, ledsaget af de to Åbenrå-borgere, hen til borgmester Lassen, over for hvem dr. Marcus erklærede, at borgerskabet forlangte anerkendelse af den provisoriske regering. Lassen har naturligvis nægtet noget sådant, og bysekretær Hargens gik derfor med komiteen tilbage til Borgerforeningen for at tale forsamlingen, der efter sigende omfattede ca. 150 personer, til rette.

Nogen løsning nåede man ikke til denne nat, men ved firetiden blev man enige om at udsætte sagen til kl. 9 næste morgen, hvor magistrat og deputeretkollegium ville forhandle med borgerkomiteen om en eventuel anerkendelse af den provisoriske regering.

Herved vandt borgmester Lassen tid til at organisere en modstand mod en anerkendelse, og det er nok derfor denne udsættelse i forbindelse med borgmesterens faste og loyale holdning, der bevirkede, at slesvig-holstenerne ikke opnåede at få den provisoriske regering anerkendt.

Tidligt søndag morgen forhandlede syvmandskomiteen igen i Borgerforeningen, og tilstede her var formodentlig andre af de slesvig-holstenske ledere i byen, bl.a. herredsfoged Otto Kier, der var udset til provisorisk borgmester. Samtidig holdt magistrat og deputeretkollegium møde på rådhuset, hvor Lassen erklærede, at han på ingen måde ville gå med til en anerkendelse, og det lykkedes ham tilsyneladende at skabe et flertal herfor i de to kollegier, skønt både magistrat og deputeretkollegium rummede flere slesvig-holstenske sindede.

På Torvet var borgervæbningen tilsagt kl. 9, og da syvmandskomiteen indfandt sig på rådhuset på dette tidspunkt, var Lassen væk. Han stod på Torvet og oplæste kongens svar til den slesvig-holstenske deputation, hvilket besvaredes med stormende bifald. Den haderslevske kongetroskab fornægtede sig ikke. Da den provisoriske komité derfor indfandt sig sammen med kammerjunker v. Krogh og herredsfogederne Kier og Thomsen og fik lov til at fremføre sit ærinde, blev den mødt med råbet »Bort, bort med den provisoriske bestyrelse, bort med forræderne, bort med sk...! Leve kong Frederik den Syvende, leve vor magistrat«. Og da de provisoriske i deres bestyrelse endnu syntes at nøle, hørtes efter sigende råbet: »Skal vi fælde bajonetterne«. Så fortrak de skyndsomst, og på trappen ind til gæstgiver Iversens lokaler på Torvet, skal Marcus have grebet v. Krogh i armen og udbrudt »Nu er det ude med vor sag, nu må vi slå ind på en anden vej«. Borgmester Lassen og bysekretær Hargens roste borgernes loyale

Hyldest-adresse til en af de dansksindede borgere, her musikus Ha Lorentzen, der var med til at hindre anerkendelsen af den provisoriske regering søndag den 26. marts. Adressen, der blev overrakt på 2. årsdagen herfor, er underskrevet 260 dansksindede borgere, og uden tvivl ment som en dansk manifestation under det preussiske styre.

Carl Georg Andreas Thomsen, født Grambow 1794, død i Bordesholm 1851, herredsfoged i Gram herred 1828, i Tyrstrup herred 1840–50.

H. Nielsens Sønns Lorentzen.

Det var i Aaet femogtyve Aar siden, at Haderstø By Borgere foalte et af nogle landsforædelse og menneborne Embedsmænd og en Hof forfættede Borgere anstillet Landslovsog i Hadelen. Den 24. Marts var det ubrudt Dyrer i Kiel, samme Dag blev Hæshningen Rendeborg overrumplet, og fra den i Kiel sammtraatte saasatle provisoriske Regering ubgik der Befaling til dens Hjalpskaldstjere omkring i Høllen og Stedog og at tage Magten fra Kongens Embedsmænd og bemagtlige sig de offentlige Kasser. Da Hæstretningen om disse Begivenheder kom betill, fyldtes vor By med Uro og Bøghmning for, at det skulde lykkes de Gud fra fremtrængende bevandede opsatte Vænder, de saasatle Hjalpskald, at naae herop, inden vore Tropper kunde beslytte Byen. Denne Forvirring vidde den provisoriske Regerings Tilbængere knytte til at raastrefte vor By Dyrerskomplet.

Endogden den 26. Marts 1818 blev Borgerskorpset samlede paa Sladens Lov, og da her in flægtigori Mændighed traadte frem for at forskønde den provisoriske Regerings Dyrerlette, maatte den, endnu inden den kom til Ende, med Glam og Spog vige for det forskiltede Borgerskab, som tilsvor Kongens tilstedeværende Representant, Sladens Borgemeister, uroligk Fødsighed og Trofskab. Kongens Mændighed forblev uantødet i Haderstø By, saa længe til Krigens velskende Lykke først fremmede Tropper herop.

Det haderstøulste Borgerskabs mandige og energiske Dyrer den 26. Marts 1818 skal herse haare indtegnel i Sladens Aarbøger som et af dens haderstøulige og stæfeste Mænd, og vi undersegnede Borgere i Haderstøen haare felt Liang til — lige over for de sidste Dages Begivenheder — at beredne de endnu levende Døllagere i bin Vedtsit vor uflømlende Føielste, Mæstfendelse og Iafæmmelighed, fordi de den Gang stæfeste Dyrer for den Vænder, at haare foriget Trofskaben mod Kandelst Renge.

Minde om denne her Odet saa haderstøulige Dag, den stæfeste Mændslid. I den Gang stæfeste mod Vøldsmændens Hæd, det Fremmel, I gav paa Trofskaben mod og Hæstfægtighed til vor ulemædte Renge og vort gamle Haderstøul, skal huse et i Uheldshæd og Lise for os i Frelvens Dage. Men lige som I paa bin Dag vilde os, hvilken Dei vi bøe gaar, saaledes haare I ogsaa lagt den forsigtlige faarel paa Odet selv som paa os og vore Gæstkommer, at vaage over og efter Gode draage Lønsog for, at det Stempel, I raastrefte Dyrer Haderstøen, aldrig uddelles, og at den Vænder, der bin Dag bejælede Odet, aldrig fløves eller vømlægtes, om vi end i Kvættie maare venie vor Befættelses vømløge Dag — paa Dyrerbetien af det os givne forsigtlige Tilføgn om igjen at kunne vende tilbage til vort hære gamle Haderstøul.

Haderstø, den 27. Marts 1813.

P. O. Hagerup, 24 Aar		H. Hagerup, 24 Aar		S. Hagerup, 24 Aar		H. Hagerup, 24 Aar		H. Hagerup, 24 Aar		H. Hagerup, 24 Aar		H. Hagerup, 24 Aar		H. Hagerup, 24 Aar	
Haderstø		Haderstø		Haderstø		Haderstø		Haderstø		Haderstø		Haderstø		Haderstø	
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup
H. Hagerup	H. Hagerup	H. Hagerup</													

sindelag og erklærede, at de også ville være kongen tro, og hermed opløstes forsamlingen.

Uroen forsvandt dog ikke hermed, og byen blev stadig afpatuljeret. Mandag var markedsdag og mange bønder strømmede til byen. Man frygtede excesser fra de dansksindedes, såvel borgeres som bønders side, og en del af slesvig-holstenerne forlod byen, måske af frygt for overgreb; det gjaldt bl.a. dr. Marcus, men også tingskriver Meyer, da han frygtede repressalier, især fra skibsværftsarbejdernes side. Dette er bemærkelsesværdigt og kan sammenholdes med en anden ganske vist mere tvivlsom oplysning om, at det var skibsværftsarbejderne og byens søfolk, der var borgmester Lassens hovedstøtte. Da vi også må regne med, at det lavere borgerskab udgjorde kernen blandt borgervæbningens menige mandskab, synes det altså at vise, at det var det lavere borgerskab og en del af arbejderklassen, som nu klart markerede deres loyale holdning.

Dr. Marcus bragte sin familie i sikkerhed hos sine slægtninge i Åbenrå og fortsatte derfra til Rendsborg, hvor han mødtes med bl. a. prinsen af Nør, oprørets militære leder. På en anmodning om hjælp for at opnå en anerkendelse af den provisoriske regering i Haderslev, fik han det svar, at man nu måtte skøtte sig selv, som man bedst kunne. Tirsdag den 28. om aftenen var Marcus igen tilbage i Haderslev, men dagen efter rykkede dansk militær ind i byen, og noget af det første der skete, var, at Marcus blev arresteret som hovedleder af oprøret i Haderslev. Også andre slesvig-holstenerne, bl.a. garver Göhlmann, blev taget i forvaring, og enhver provisorisk magtovertagelse var således udelukket – i hvert fald i første omgang.

Hans Madsen Simonsen, født i Hustrup, skomagemester, deputatborger 1855–63; det var efter gende skomagemester Simonsen, der med råbet »Skal vi fælde banetterne« fik den provisoriske besættelse til at fortrække den 26. maj 1848.

Under provisorisk bystyre 1848-50

KAMPE I OG OMKRING HADERSLEV APRIL-JUNI 1848

Efter det danske militærs indrykken i Haderslev den 29. marts 1848 fulgte et par uger med stærk uro i byen som følge af det store militær-opbud. Uroen forstærkedes af, at de danske tropper havde flere sammenstød med slesvig-holstenske friskarer, som vovede sig ganske tæt ind til byen. Efter den danske sejr i slaget ved Bov den 9. april faldt der imidlertid mere ro over byen, og menigmand så efter sejren fortrøstningsfuldt på fremtiden. Et besøg af kong Frederik 7. i byen den 15. april var en stor opmuntring for den loyale del af byens befolkning, der sammen med oplandets bønder modtog kongen med stor begejstring. Det er igen gennem kongetroskaben, at byens danske element giver sig udtryk.

Men en uge efter vendte vinden. Slaget ved Slesvig den 23. april bragte ny uro, og nu var det det danske partis førere og de loyale embedsmænd, som måtte fortrække af frygt for de fremrykkende slesvig-holstenere og preussiske tropper. Mange, deriblandt P. C. Koch, flygtede nordpå, og byen blev besat af preussiske tropper. General Wrangel opslog sit hovedkvarter i byen og indlogerede sig sammen med prinsen af Nør hos apoteker Collenburg, der var ejer af Hjorteapoteket.

Nu fik byen endelig sin provisoriske bestyrelse. Herredsfoged Otto Kier blev af den provisoriske regering indsat som borgmester, Hargens blev erstattet som bysekretær af tingskriver Meyer, og købmændene Mussmann og C. A. Petersen blev erstattet som rådmænd af købmændene P. Meckelburg og J. Kieldrup. Da det senere i maj forlød, at det slesvigske spørgsmål skulle løses ved en deling af Nord-slesvig, søgte slesvig-holstenere at samle protester herimod, og borgmester Kier indkaldte borgerskabet til møde på rådhuset. Ifølge Dannevirkes referat næsten to år senere blev det til et stormfuldt møde, hvor en række borgere i hårde ord bebrejdede Kier, at han »ville afnøde borgerne en landsforræderisk erklæring til gunst for Tyskland«. Til trods for at Kier ifølge Dannevirke skal have ladet de i byen liggende slesvig-holstenske friskarer formelig omringe rådhuset, lykkedes det ham ikke at få underskrifter på sin adresse. I stedet underskrev 260 borgere den 28. maj en adresse, der ganske vist gik imod en deling af hertugdømmet, men – hedder det videre – »endnu meget mindre, og under ingen omstændigheder ønsker vi at indlemmes i det tyske forbund, men blive ved Danmark under nydelsen af de rettigheder,

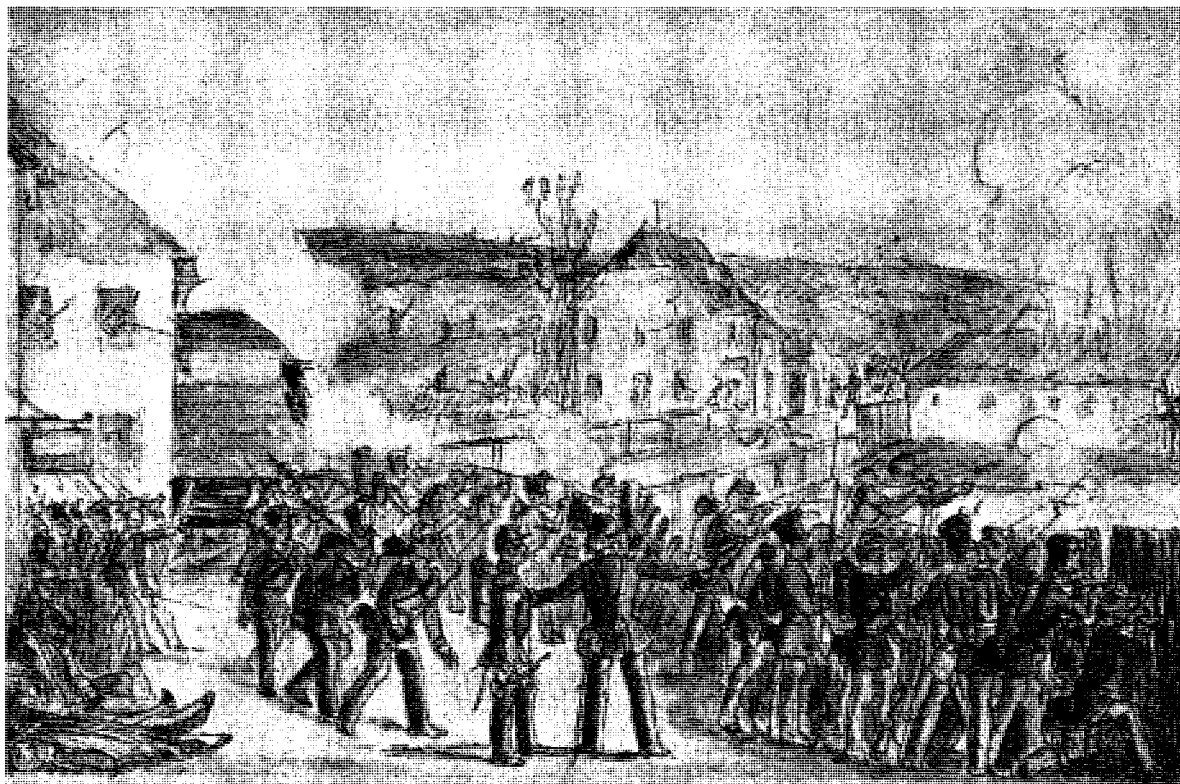
som den kongelige proklamation af 27. marts d.å. tilsiger os«. Proklamationen lovede hertugdømmet Slesvigs befolkning en fri forfatning i forening med Danmark, og adressen er derfor den første afgjort dansksindede adresse i Haderslev, siden småborgernes loyale adresse til kongen i maj 1840. Den illustrerer endvidere den mere selvsikre holdning, som synes at have præget borgerne i Haderslev i de første par måneder efter de begivenhedsrige martsdage.

Kier og hans styre sad da heller ikke alt for fast i sadlen endnu. I slutningen af maj fortrak de preussiske tropper fra byen, der igen blev besat af danske tropper, og Kier og hans magistrat måtte derfor gå af.

Hele juni var meget urolig. Danske tropper passerede uafslædt byen, og i omegnen huserede slesvig-holstenske friskarer. Der gik ikke en dag, uden at der var skudvekslinger mellem de to parter. General Bülow opslog sit hovedkvarter i Haderslev, og hans tropper forandrede snart byen til en hel fæstning. Det var naturligvis et angreb sydfra, man frygtede, og Sønderbro ved Slotsvandmøllen var derfor stærkt bevogtet. Langs med Møllestrømmen gravede man skyttegrave i haverne bag husene på Naffet. Det skar den officer, der ledede arbejdet, i hjertet »at skulle ødelægge de stakkels gudsjammerligt klægende, mere eller mindre fattige beboeres fortrinligt passede haver«. Også på den anden side af Sønderbro langs Dammen forskansede de danske tropper sig, og byen var nærmest i belejringstilstand. Al trafik ud og ind af byen blev kontrolleret, selv malkepigerne blev, når de skulle ud af byen, eskorteret af en soldat med skarpladt gevær under armen, men som oftest havde han pigen under den anden arm; selv en smule pigebarn, der skulle ud og sælge småsnaps og hårdkogte æg til forposterne, fik en sådan ledsager med 60 patroner.

Den store indkvartering var naturligvis til stærk gene for byens borgere, og især har byens slesvig-holstenere følt det som en byrde. Den forløb imidlertid ikke uden muntre episoder. Hos apoteker Colenburg var der igen indkvartering, men man forstår af den skildring, som en feltlæge har givet heraf, at de danske tropper ikke var dem, som apotekerfamilien helst så hos sig:

»Mens det på den ene side var en sand nydelse atter at leve blandt kultiverede mennesker, hvor en ung net kone gjorde honneurs med det dannede livs rolige anstand, blev man på den anden side således tirret ved hendes koldblodige bidende spot, at det kostede møje at beherske sig. Med et galant smil rakte hun kaffen og spurgte: »Wie viele haben Sie bei Mastrup verloren, wohl ein fünfzig Mann?« Vi levede naturligvis ikke friskarerne ære for en skilling og forklarede forræderiet. »Ja, der Capitain v. Bracklow hat sich öfters durch seinen verwegenen Muth grosses Ruhm eingelegt. Er ist fast tollkühn«. Det kogte i os, og officererne gav hende det glatte lag. »Aber bei Hoptrup«, sagde hun, mens hun roligt rørte om i sin kop og bøjede hovedet til siden med et skælnsk smil, »verloren Sie ja zehn Kanonen; das muss doch sehr unangenehm für Sie sein«. Kaptajnen kom i sin hede til at vælte en stor kop kaffe over den damaskes dug, hvorved det underliggende kostbare tæppe vistnok ødelagdes. Uden at fortrække en mine eller så meget som se efter ødelæggelsen, sagde hun spøgende: »Es kommt von gar zu grossem Eifer. Glückliches Dänemark! das solche Krieger besitzt«. Jeg knækkede min fine Havana-cerut og bad hende om tilladelse til at fjerne mig, da jeg trængte til hvile. Hun gjorde mig

laget ved Sønderbro den 29. juni 1848. Møllebygningen er beliggende til venstre. Bygningerne på den anden side af Møllestrømmen er sat i brand. Til højre for Sønderbro trakte der sig bygninger langs Møllestrømmen, jfr. billedet side 349, g der kan altså ikke være kæmpet på denne måde.

opmærksom på, at jeg skulle have den ære at hvile i den seng, som sidst havde optaget Hans Højhed Prinsen af Nør. Jeg bukkede og tænkte: Gid du var hængt; men kort efter forglemte jeg i søvnens arme både venner og fjender, mens jeg blidelig blev vippet op og ned på prinsesengens elastiske fjedre.«

Man ventede altså et angreb sydfra, og angrebet kom. Den 29. juni kl. 12.30 sprængte en dragon op ad gaden og parerede for døren til de danske troppers hovedkvarter på Hjorteapoteket. Han meddelte fjendens angreb på de danske forposter og hans anmarch mod Haderslev. De danske styrker, der skulle forhindre preussernes overgang over Sønderbro, besatte øjeblikkelig Slotsvandmøllen, der blev lagt melsække for vinduerne, og en spærring etableredes. På Torvet opstilledes reservetropper.

Den kamp, der udviklede sig, varede i ca. 8 timer fra ca. kl. 13.30 til 21.30, da det blev mørkt, og endte med, at fjenden måtte trække sig tilbage. Under kampen blev en del af husene syd for Sønderbro, bl.a. nogle staldbygninger sat i brand, og der dannedes herved så store røgmasser, at det en overgang lagde en dæmper på kampen; men snart efter forøgedes angrebene på selve broen, som dog holdt stand. Selve møllebygningen blev udsat for stærk beskydning, fordi fjenden ønskede at uskadeliggøre de skytter, hvis salver højt oppe fra var til stor fare og gene for angriberne. På grund af disse kanonsalver fortrak de danske soldater fra møllebygningen, hvis tykke mure imidler-

tid let holdt stand imod fjendens beskydning, og kampen koncentreredes i stigende grad på og omkring selve broen.

Fjenden måtte altså trække sig tilbage; men trods den tilsyneladende sejr, var man dog betænkelig i den danske lejr. Man frygtede et nyt angreb, og den danske kommandant besluttede derfor at forlade byen om natten. Sønderbro turde han ikke sprænge i luften af frygt for, at det ville blive signalet til, at fjenden gik til angreb, og tropperne fik endvidere ordre til, at retræten skulle foregå så lydløst som muligt. Byens borgere var dog ikke uvidende om, hvad der skete. En soldat fortæller om tilbagetoget bl.a.:

»Vi forlod byen i al stilhed; men indvånerne havde dog fået underretning derom og stod i deres porte og døre, nogle med sørgmodige blikke, andre derimod med glædestrålende ansigter . . . Vi måtte nu marchere i regn og slud til Kolding efter at have våget i 48 timer og kæmpet i 8 . . . Mandskabets kræfter var fuldstændigt udtømt. Jeg for min person havde kun nydt et glas portvin og to stykker brød, som et nydeligt pigebarn, datter af en velhavende rebslager gav mig; hun forærede mig tillige en buket roser ved afskeden«.

Fjenden opdagede dog hurtigt danskernes bortmarch, og allerede klokken halvfire om morgenen stod de slesvig-holstenske tropper i byen. En dreng, hvis forældre var slesvig-holstensk sindede, oplevede disse begivenheder fra Gammelting, hvor han boede. Han fortæller herom:

»Da fægtningen ved Sønderbro hørte op [om aftenen], gik mor med os børn, 6 i alt, op på den nordlige bakke. Der stod en godmodig dansk vagtpost; med ham underholdt vi os og så ud over byen mod den ulmende brand mod syd. Da vi kom hjem, sagde mor, at vi skulle lægge os påklædt på sengene; man vidste ikke, hvad der kunne hændes. Vi var meget fornøjede, for vi var aldrig før gået i seng med tøjet på. – Næste morgen kl. 3 hørte vi mors hviskende stemme: »Børn, stå op, danskerne flygter«. I et nu var vi vågne og ved vinduerne. Ja, der kom de op ad Nørregade i lange kolonner og i god orden. Men hvad er det, de har jo deres staldjakker på! . . . Og se de havde musik med; og hvad spillede de? Schleswig-Holstein meerumschlungen, deutscher Sitte Hohe Wacht. Hvilken jubel! Det var slesvig-holstenerne. Danskerne var forlængst flygtet«.

STEMNINGEN I HADERSLEV I JUNI 1848

Det provisoriske bystyre, der var indsat i maj 1848, blev som nævnt afsat i juni, da de danske tropper igen var herrer i byen. Otto Kier blev tillige afskediget som herredsfoged, og afskediget blev også en lang række af amtets andre embedsmænd, bl.a. tingskriver Meyer. Borgmester Lassen var igen i byen den 3. juni, men havde adskillige gøremål som medlem af forskellige kommissioner, bl.a. var det ham, der som medlem af en af regeringen udnævnt undersøgelseskommission i maj havde afhørt dr. Marcus, da denne sad fængslet i Nyborg! Bysekretæren, kancelliråd Hargens blev derfor konstitueret som borgmester, og endvidere konstitueredes en ny rådmand i stedet for rådmand J. C. Holm, der var den eneste af rådmændene, der havde støttet det provisoriske bystyre. Matthias Mussmann og C. A. Petersen

atirisk stik fra »Satyrische Zeitbilder Nr. 16« 1848, »De danske soldaters velordnede tilbagetog fra Haderslev. – Sidestykke til det velorganiserede tilbagetog fra Flensborg«. Illedet er fyldt med skadefryd over, at den danske hær så pludseligt opgav kampen uden at være ådet. Det er da heller ikke nogen ågen hær, der passerer forbi her atten mellem den 29. og 30. juni.

indrådte igen på deres poster, men søgte deres afsked hos kongen, der bevilgede den i nåde, et klart vidnesbyrd om deres loyale optræden den 26. marts. Hele deputeretkollegiet med undtagelse af købmand Hans Petersen, der konstitueredes som rådmand i stedet for Holm, blev efter ordre fra borgmester Lassen på et møde den 6. juni afskediget, »fordi det havde samarbejdet med den af den såkaldte provisoriske regering i Rendsborg interimistisk indsatte magistrat«. Som deputerede borgere konstitueredes herefter følgende otte borgere: muremester Claus Raben, snedkermester Rasmus Møller, garver Knud P. Jepsen, købmand H. J. H. de Wolff, bager Niels Dahl, skræddermester B. P. Andersen, farver Barkentin og købmand M. C. Brincken. Dette kan ikke siges at være en ensidig stillingtagen for det danske parti i byen, kun købmand H. J. H. de Wolff har vi mødt som en af den danske sags forkæmpere, snarere er der tale om en kreds af borgere, imod hvis loyalitet over for kongen der intet kunne indvendes.

Man gik imidlertid endnu dybere med hensyn til udrensningen af de personer, der i marts og april havde svigtet loyaliteten imod kon-

gen og hans borgmester. Officererne i borgervæbningen havde under preussernes besættelse vist en meget tvetydig holdning, og Lassen be- myndigedes derfor til at opløse de to borgerkorps, både det ældre og det frivillige, men det er værd at bemærke, at det menige mandskab i betragtning af deres troskab imod konge og fædreland fik lov til at beholde deres våben.

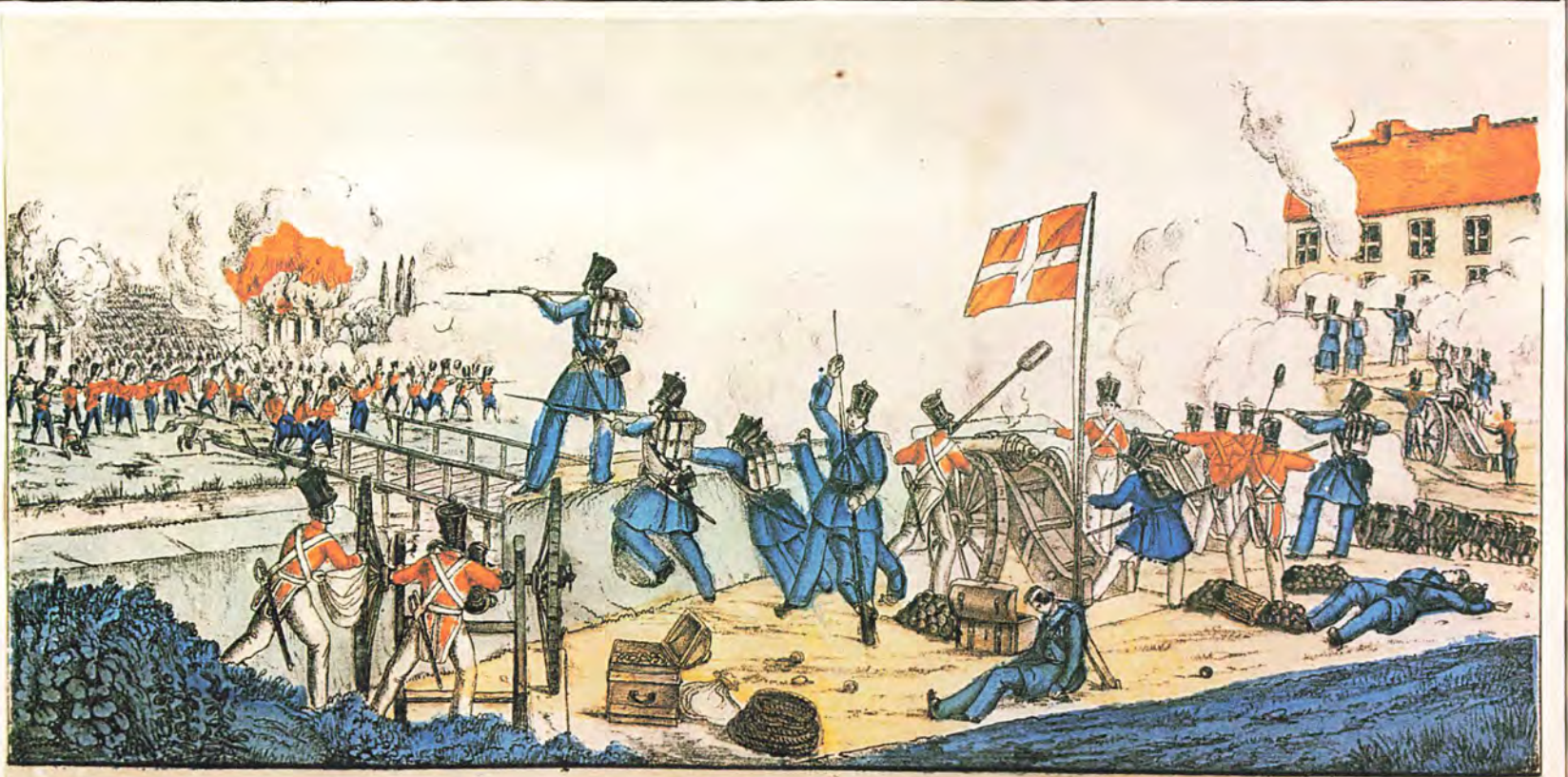
De tre måneder, der var gået fra slutningen af marts til slutningen af juni, havde vendt op og ned på meget i byen. Dette fremgår klart af en indberetning, som den konstituerede borgmester Hargens den 29. juni sendte til kancelliet. Mange mennesker stod uden arbejde. Byens største virksomheder, de to jernstøberier og skibsværftet lå stille, støberierne af mangel dels på råmaterialer, dels på afsætningsmulig- heder, skibsværftet som følge af, at næsten alle skibstømmerne var ud- taget til flådetjeneste. Byens sejskibe var ført til Fyn for ikke at falde i fjendens hænder og lå stille her, og sejladsen på havnen var ringe. Man måtte endvidere forudse, at krigen, hvis den trak ud, ville ram- me en lang række af byens håndværkere hårdt på grund af manglende afsætning. Et fag havde dog ingen grund til at klage, og det var bagerne, som arbejdede næsten i døgndrift for at mætte de mange ekstramunde. Til disse hørte naturligvis militæret, hvis indkvartering var et betydeligt problem. Hargens nævner, at der ofte måtte ind- kvarteres 75–100 mand i byens største huse, og det var især et prob- lem for indkvarteringsværterne at få betaling for deres ydelser. Men i byen fandtes også en lang række arbejdsløse tyske håndværkersven- de, som var blevet udvist fra kongeriget og var på vej til Tyskland, men nu ikke kunne komme længere på grund af den militære spær- ring, som fandtes lige syd for Haderslev. En stor del af dem havde man måttet anbringe i arbejdsanstalten for at forhindre udskejelser fra deres side.

Trods arbejdsløshed hos mange af byens egne borgere og trods til- stedevarelsen af de mange fremmede, såvel soldater som tyske hånd- værkersvende, bedømte Hargens alligevel stemningen og især retstil- standen i byen som god:

»Loyalitet og troskab mod Hans Majestæt Kongens sag er gennemgående fremherskende her, og selvom der blandt småkårsfolk indimellem findes nogen, som undertiden giver deres rå natur frie tøjler, så er det dog endnu ikke kom- met til udskejelser eller alvorlige gnidninger... At anvende politimæssig strengthed er nu kun tilrådeligt i påtrængende tilfælde; når en sådan er uund- gåelig, møder politiet imidlertid ikke nogen alvorlig modstand, tværtimod er det muligt med det gode at bevæge indbyggerne til en lovmæssig optræden.«

Hargens er ikke blind for, at militærets tilstedeværelse naturligvis er stærkt medvirkende til, at folk forholder sig i ro, men han mener også, at hans personlige kendskab, som følge af 11 års virke i byen, til alle, ja selv til folks familiemæssige og økonomiske forhold, og den tillid han nyder hos menigmand, har været væsentlig for opretholdelsen af ro og orden. Om selve bystyret skriver han, at deputeretkollegiet har

Farvelagt stik, der viser kamp ved Sønderbro den 29. juni 1864. man ser de danske soldater i f. grunden. Stikket er ikke topograf korrekt, da der næppe er blevet kæmpet langs Møllestrømmen denne måde. Stikket var et af mange forskellige med motiver fra treårskrigen store og små begivenheder, som blev spredt ud over landet, og som bl. a. også blev fotograferet i perspektivkasser rundt om kring på markederne.

De Danske afslaae Angrebet paa Haderslev,
den 29de Juni 1848.

bistået magistraten med utrættelig iver, men især må man rose byens personale, først og fremmest bykasserer Mortensen og politipersonalet, der har arbejdet næsten i døgndrift.

Hargens' indberetning er skrevet samme dag, som de danske tropper om natten forlod byen, og da de preussiske tropper igen var herrer i byen, blev det bystyre, der var udnævnt i begyndelsen af juni, naturligvis afsat og erstattet af den provisoriske magistrat fra maj måned, bestående af herredsfoged Kier, tingskriver Meyer og købmændene Kieldrup og Meckelburg. Også det tidligere deputeretkollegium indtog sin gamle plads, selvom tre medlemmer heraf, nemlig murermester P. Christiansen og købmændene C. Juhl og J. Juhl udtrykte betænkelighed herved. De blev imidlertid overtalt af de øvrige medlemmer til at indtage deres pladser. Den 2. juli sluttedes der våbenstilstand mellem Danmark og Preussen. Den blev ganske vist brudt igen i slutningen af juli, men endeligt vedtaget for syv måneder den 26. august. Den betød, at de preussiske tropper skulle rømme hertugdømmerne i løbet af 14 dage, og også de slesvig-holstenske tropper og friskarer forsvandt og blev trukket længere sydpå. Det provisoriske bystyre blev imidlertid siddende i hened to år, indtil det i marts 1850 blev afsat og Lassen genindsat med en ny magistrat og et nyt deputeretkollegium.

DET KIER'SKE STYRE

At give en objektiv skildring af borgmester Kiers styre i Haderslev fra juli 1848 til hans afsættelse i marts 1850 er særdeles vanskeligt, fordi det kildemateriale, der står til vor rådighed, er meget ensidigt. Den væsentligste kilde er bladet Dannevirke, som naturligvis skildrer denne periode som noget af et rædselsregimente for alle dansksindede. Slesvig-holstenerne fik ganske vist også deres avis, Nordslesvigsk Tidende, men den rummer meget lidt stof om forholdene i Haderslev. Det stof, der findes herom, indskrænker sig hovedsagelig til at stemple Dannevirkes skildringer som løgn!

Otto Kier, der i 1848 var 56 år, og i 1841 var blevet herredsfoged i Gram herred, var uden tvivl en særdeles dygtig embedsmand. Hans administrative evner havde også vist sig i hans mangeårige, dygtige ledelse af Havneselskabet. Der synes dog undertiden hos ham at være tale om en vis egenrådighed, som også kom til udtryk i hans embedsførelse som herredsfoged. Han havde bl.a. ført en meget langvarig og bitter kamp imod bønderne i herredet angående afløsningen af tienden til den såkaldte fælles kirkekasse, og ligeledes havde han gjort sig forhadet blandt bønderne som følge af den såkaldte tavlestrid fra 1843. At han så tillige var stærkt slesvig-holstensk sindet, gjorde naturligvis ikke sagen bedre. Denne resolute optræden eller egenrådighed var vel ikke noget, der alene karakteriserede Kier, den kan sikkert træffes hos en lang række af tidens embedsmænd, f.eks. også hos borgmester Lassen. I perioden juli 1849 til marts 1850 blev den imidlertid udnyttet til også at holde enhver form for dansksindet opposition og mod-

*Otto Kier, født Haderslev 179
død Haderslev 1863, advokat i Haderslev, herredsfoged i Gram herred 1840–48, borgmester i Haderslev 1848–50, direktør for Havneselskabet 1828–50.*

stand imod bystyret nede, og det var det, som er med til at tegne billedet af et hårdt og rigoristisk embedsmandsstyre.

Efter at P. C. Koch var flygtet fra byen i slutningen af april 1848, satte slesvig-holstenerne sig i besiddelse af det tidligere senebergiske trykkeri i Storegade 42, som var købt af Koch i efteråret 1847. I begyndelsen af maj udkom det første nummer af Nordslesvigsk Tidende, der var skrevet på dansk, og hvis redaktør var C. E. Basse, fra januar 1849 dog dr. Julin Fabricius. I juni måned, da danskerne igen sad ved styret i byen, kom der ganske vist en kort afbrydelse, men fra 8. juli udkom bladet konstant to gange om ugen indtil den 3. juli 1850. Bladet rummer en lang række artikler, hvor de slesvig-holstenske synspunkter kommer til udtryk, og som naturligvis er stærkt fjendtligt stemt over for Danmark, og alt hvad der smager af dansk styre. Det rummer dog også mange bekendtgørelser fra den provisoriske regering, og i en lang periode udgav man også som tillæg referater af den slesvig-holstenske landsforsamlings forhandlinger.

Valg til denne forsamling, der bl.a. skulle udarbejde en forfatning for hertugdømmerne, blev holdt i slutningen af juli, og i Haderslev blev den provisoriske bysekretær, dr. jur. Meyer, og byens tidligere stænderdeputerede, overretssekretær Claussen i Slesvig, valgt. Valgretten var her som ved stændervalgene stærkt begrænset, selvom der dog var flere, som havde valgret. Nordslesvigsk Tidende beklagede sig over, at langt fra alle udnyttede deres valgret, men en lang række danksindede har uden tvivl boykottet valget. Det var især Borgerforeningen, der prægede det politiske liv i byen i denne periode. Foreningen manifesterede sig med flere adresser, bl.a. allerede i maj måned med en adresse med ca. 300 underskrifter angående valget af den tyske professor Michelsen som repræsentant for bl.a. Haderslev i den tyske forbundsforsamling i Frankfurt, og i oktober 1848 med en adresse til forbundsforsamlingen, som protesterede imod den deling af Slesvig, der var blevet foreslået som løsning på det slesvigske spørgsmål.

Disse delingsplaner optog igen sindene stærkt sidst på året 1848 og i begyndelsen af 1849, og også 614 kvinder fra Haderslev skrev under på en adresse imod delingen, som sendtes til dronning Victoria. I januar 1849 kunne magistrat og deputeretkollegium meddele den slesvig-holstenske landsforsamling, at en adresse med 530 underskrifter, på linje med andre adresser fra Nordslesvig, var indsendt til centralmagten som protest mod de fredsplaner, der da verserede. I samme anledning havde magistraten fået en henvendelse fra Den slesvig-holstenske patriotiske Forening.

Disse høje tal på underskrifterne viser, hvorledes slesvig-holstenerne endnu var i stand til at få selv den jævne borger eller kvinde til at skrive under på adresser af slesvig-holstensk observans.

Der er imidlertid adskillige tegn på, at store dele af befolkningen ikke billigede det styre, der rådede. Man viste sin protest i det små, ved chikanerier o.lign. I september 1848 måtte Kier således udlove dusører for oplysninger, der kunne føre til pågribelse af de personer,

som rev den provisoriske regerings og andre myndigheders bekendtgørelser ned på gadehjørner o.lign. Det badensiske militær, som lå i byen, og som ifølge våbenstilstanden kun skulle bevogte depoter og hospitaler, blev, i håbet om at det ikke forstod dansk, mødt med skældsord som »Tysk kæltring«, og det blev tillige en sport for en del af byens ungdom at gå forbi de tyske soldater syngende eller fløjtende »Den tapre landsoldat«. Heller ikke byens tysk- eller slesvig-holstensk sindede borgerskab kunne være i fred for tilråb og skældsord. Det var formodentlig disse forhold, der var medvirkende til, at Kier i september henstillede til forældre og læremestre at forhindre deres børns og læredrenge gadestreger; men som Nordslesvigsk Tidende skrev: »Det var unægteligen på den høje tid, at der skete noget alvorligt ved første lejlighed, hvis ikke fred og ro skulle alvorligen forstyrres, og endnu større ulykke fremavles«.

Det første alvorligere sammenstød med det dansksindede borgerskab skete fredag den 6. oktober på Frederik 7.s fødselsdag. I dagene forud gik der rygter om en dansksindet demonstration, hvori bønderne skulle deltage (det var markedsdag). Tidligt om morgenen blev der flaget med Dannebrog på et skib, der var under bygning på Wolthers skibsværft, samt på andre skibe i havnen. Politimesteren indfandt sig med bykommandanten for militæret og forlangte flagene fjernet, hvilket skete. Ligeledes blev et flag, der smykkede blikkenslager Vitus Hartmanns hus, fjernet. I flere gader, bl.a. på Naffet, i Vestergade og i Slagtergade blev gaderne fejtet foran en række huse og bestrøet med sand og blomster, hvilket politiet lod passere.

Om aftenen blev politibevogtningen i al ubemærkethed skærpet. På Torvet holdt de dansksindede fest hos skrædder og dansevært Peter Joseph Hansen; men politiet greb ikke ind heroverfor. Først da blikkenslager Hartmann trådte frem på trappen foran huset og holdt en »ophidsende tale«, skred politimesteren, der netop befandt sig i Nørregade, ind. Da det ikke lykkedes at få den mængde, der havde samlet sig på Torvet, spredt, beordrede politimesteren personligt selskabet hos dansevært Hansen opløst. I Kiers indberetning til den provisoriske regering om begivenhederne, som her er fulgt, hedder det videre: »Selskabet var til dels vel som følge af umådeholden nydelse af stærke drikkevarer i stærk bevægelse, og det var svært at komme til orde. Efter nogen diskussion faldt man dog til føje og skiltes, uden at nogen, så vidt bekendt, blev forulempet på hjemvejen«. At dette imidlertid kun er delvis rigtigt, fremgår både af Nordslesvigsk Tidende og af Kiers egen redegørelse, eftersom tre personer, bl.a. hattemager Trap holdt, blev så svært sårede af soldaterne, at de måtte indlægges på lazarettet. Ifølge indberetninger til den danske regering blev 20 personer sårede, da militæret med sabelhug og bajonetter søgte at drive menneskemængden fra hinanden. Senere måtte byens styre da også vedgå, at otte personer var taget under lægebehandling.

Hermed havde roen dog ikke sænket sig over byen, for kl. 24 blev brandvæsenet alarmeret til en brand i havehuset til dr. Meyers ejen-

dom lige uden for byen. Branden, der hurtigt blev slukket, var uden tvivl påsat, og havde efter Kiers opfattelse til formål at splitte byens politi og militær. Dette lykkedes imidlertid ikke, fordi branden kom for sent.

Dagen efter blev politiretten sat, og arrestordre udstedt for blikkenslager Hartmann, cigarmager Schmidt, musikus Hartnack og skrædder Peter Joseph Hansen, der efter Kiers mening måtte anses for anstiftere af alle demonstrationer og uroligheder. Alle havde dog forladt byen, og sagen blev derfor foreløbig stillet i bero.

Det er klart, at Kier i sin indberetning søgte at bagatellisere det skete, og ligeledes får man heller ikke et klart indtryk af hans egen rolle. Enten har han ikke villet, eller også har han ikke kunnet hindre militæret i at hugge ind på de dansksindede, og det er i denne forbindelse værd at bemærke, at det ifølge de danske beretninger om det forefaldne, var tysksindede borgere, der for militæret udpegede, hvem der skulle »have klø«. Under alle omstændigheder var det forefaldne med til at skærpe modsætningerne i byen.

Det overvejende dansksindede Nordslesvig viste sin voksende modstand imod det provisoriske styre på forskellig måde. I efteråret 1848 gik en bølge af skattenægtelse over landsdelen, og embedsmændene svarede igen med udpantninger, for den provisoriske regering var konstant i pengetrang. I juli 1848 var almindelig værnepligt indført, men heller ikke her havde det provisoriske styre videre held med sig. Da der således i januar 1849 blev holdt session på rådhuset i Haderslev, indfandt store skarer af fortrinsvis søfolk sig. De få karle fra byen og landet, som lod sig fremstille for sessionsdommerne, blev grundigt gennembanket af folkemængden, der demonstrativt sang »Den tapre landsoldat«. Heller ikke en landstorm eller borgervæbning, som søgtes skabt i byen, blev til noget. Købmand Stuhr gik i den anledning omkring med en liste, hvor borgerne skulle tegne sig. De, der nægtede, og det var mange, skældtes ud for at være landsforrædere og berøvedes deres geværer og andre våben. I en omtale heraf i Fyens Avis hedder det bl.a.: »Det hjælper naturligvis ikke, at vi som medlemmer af borgerkorpset gør krav på at beholde vore våben, og endnu mindre frugter det, om nogen beråber sig på general Bülow, der ifjor sommer tillod alle haderslevske borgere at beholde deres geværer, for, som han sagde, at kunne opretholde den lovlige orden«. Nordslesvigsk Tidende stemplede denne skildring som løgn, men det er meget betegnende, at bladet en uges tid senere rummer nogle overvejelser angående en folkevæbning. Det anbefalede at begynde med duelige, krigserfarne officerer og underofficerer »for at det ikke skal blive legeværk«. Det kunne tyde på, at man havde været i gang med, men havde måttet opgive at skabe en sådan borgervæbning. Januar og februar 1849 var i øvrigt kendetegnet ved, at det var gode tider for byens glarmestre. Der førtes nemlig en lille privat krig mellem tysk- og dansksindede, hvor man knuste hinandens ruder. I februar og marts gik rygterne om nye kamphandlinger, og »kammen på de her-

Anzeige.

Dem geehrten Publikum erlaube ich mir im Namen der hiesigen Lehrerschule anzuzeigen, daß dieselbe am oben Montag, den 9. Decbr., mit vier Lehrern in drei Classen eröffnet wird, und nur die oberste Classe (prima) aus Mangel an Schülern für diesen Winter geschlossen. Die Unterrichtsgegenstände sind von dem Lehrreglement vorläufig auf folgende Weise in den einzelnen Klassen vertheilt:

	II.	III.	IV.
Religion	2 Stund.	2 St.	2 St.
Deutsch	2 "	2 "	3 "
Dänisch	2 "	2 "	3 "
Fransösisch	2 "	2 "	2 "
Mathematik	3 "	3 "	2 "
Naturwissenschaft	1 "	2 "	2 "
Geschichte u. Geogr.	3 "	4 "	4 "
Latin	7 "	6 "	6 "
Griechisch	6 "	3 "	2 "
Hebräisch	2 "	—	—
	31 Stund.	28 St.	28 St.

icfe Vertheilung unterliegt freilich noch der Genehmigung der hohen Regierung auf Goetorf, und sollte dieselbe die ne oder andere Abänderung verfügen, so werde ich dies gleich bekannt machen. Bei der erwähnten hohen Anzeigung ist auch beantragt worden, daß ohne besondere Erlaubnis von Seiten der Schüler in den beiden unteren Classen zweimal und 2 Stunden im Rechnen, 2 Stunden im Zeichnen und 2 Stunden im Griechischen möge unterrichtet werden. Von dem Unterricht im Griechischen können diejenigen Schüler, welche nicht zum Studiren bestimmt sind, dispensirt werden, wenn die Eltern oder Vormünder derselben mir den Wunsch zu erkennen geben. Für die in der Classe sind bereits mehrere neue Schüler angemeldet worden, und sollte noch der Eine oder Andere einen Sohn oder Pflegebefohlenen unserer Anstalt anvertrauen wollen: erlaube ich denselben, mir dies, wo möglich, noch am Sonntag den 9. d. M. anzuzeigen und Proben von den Leistungen des neu aufzunehmenden Schülers vorzutragen, umt alle Schüler den Unterricht von Anfang an benutzen können.

Haderslev, den 6. Decbr. 1848.

P. Volquartsen,
Rector.

annonce underskrevet »P. Volquartsen, Rector« om at latinskolen endåbner den 9. oktober 1848, men t øverste klasse falder bort af man- el på elever (de var formodentlig den slesvig-holstenske hær). Man emærker, at der undervises lige så reget i dansk som i tysk. Under- isningsproget var tysk.

værende danske kamphaner« begyndte derfor at svulme, som Nord-slesvigsk Tidende udtrykte det. Ligeledes hævdede Dannevirke, at en trykket stemning bredte sig blandt slesvig-holstenerne.

NYE KAMPE OG HÅRDERE STYRE APRIL–AUGUST 1849

Den danske regering opsigde den hidtidige våbenstilstand den 26. marts. Dansk militær lå ved Kolding, og preussisk militær var igen rykket ind i hertugdømmerne. I begyndelsen af april foretog det danske militær en fremrykning sydpå, og det kom til kamphandlinger i Haderslevs gader den 3. april. Den tyske major Gerstorff, der ledede forsvaret og rådede over 1500 hanseatiske dragoner forsøgte at angribe danskerne fra Kløften, da de rykkede frem imod byen. Det mislykkedes imidlertid, da danskerne foretog en omgående bevægelse og angreb byen gennem Bøndergårdene og Renden (nuværende Brøndstræde). Gerstorff trak så sine tropper tilbage til Torvet og herfra igen ned til skanserne syd for Sønderbro.

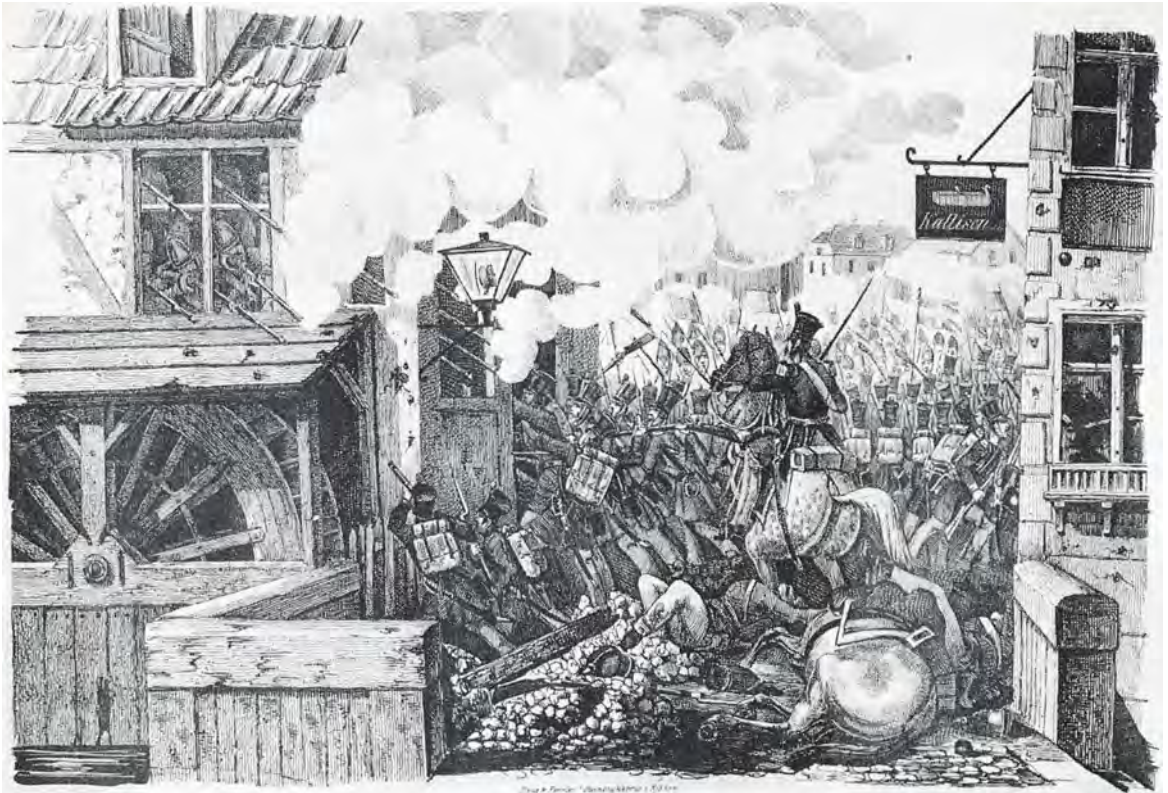
Om danskernes angreb fortæller Niels Grünwald, der i 1849 var 13 år og boede i Vestergade, hvor hans far og han kort efter middag den 3. april var beskæftiget med at lægge ærter i haven bag huset:

»På en gang hørte vi trompetererne ved den i byen i kvarter liggende eskadron af de hanseatiske dragoner blæse alarm, og vi løb ind for at se, hvad der var på færde. Da vi kom ud i gadedøren, fra hvilken en temmelig høj trappe fører ned, så vi en del af de tyske dragoner i fuldt firspring jage ned ad gaden mod den søndre del af byen. Straks efter opdagede vi, hvorfor de havde så travlt. Oppe fra den vestre ende af gaden fra Gammel Haderslev [nuværende Simmerstedvej] kom der nemlig en deling dansk fodfolk, med en officer i spidsen, i stormskridt og med fældet gevær, ned ad gaden«.

Kampene fortsatte i byens gader, og de tyske og slesvig-holstenske tropper blev efterhånden alle trængt tilbage til Sønderbro, hvor de forskansede sig. Også denne stilling måtte de imidlertid forlade og fortrække længere sydpå, da de danske tropper anbragte kanoner vest for byen, formodentlig på Damhalvøen, hvorfra de tyske skanser kunne bestryges på langs.

Da danskerne rykkede ind i byen fulgte byens embedsmænd og rådmænd de slesvig-holstenske tropper over Sønderbro, og holdt sig i de følgende dage bag de slesvig-holstenske linjer. I byen sørgede general Olaf Rye, der havde overkommandoen, for en midlertidig øvrighed, bestående af ti »såvidt muligt aldeles moderate« borgere, der skulle besørge det fornødne med hensyn til troppernes forplejning.

Den danske besættelse af byen blev dog kun kortvarig, da de danske styrker ikke evnede at trænge længere sydpå. Den 7. april trak de sig igen nordpå, og efter at byen i et par dage havde ligget i en slags ingenmandsland, vendte slesvig-holstenerne tilbage, og Kier sad igen ved roret. I slutningen af april rykkede de preussiske tropper igennem byen imod nord, og i maj opslog den øverstkommanderende for de tyske rigstropper, general Prittwitz sit hovedkvarter i byen, hvor han afholdt en stor tropperevy på byens Nørremark.

Fjenden førdrives ved en Gadekamp ud af Byen Haderslev, d. 3^d April 1849, af Gen^{ral} Rye's Division.

'adekampe i Haderslev ved Sønerbro den 3. april 1849. Der kæmtes vildt og blodigt mellem Slotsvadmøllen og Schroeters gæstgiverård. Ligesom det farvelagte stik a kampene den 29. juni 1848 er eller ikke dette topografisk korrekt. t møllehjul har aldrig siddet på enne side af Slotsvadmøllen. Og i her har stikkets væsentligste inktion imidlertid været, i en tid den TV og uden billeder i avirne, at anskueliggøre den pågældende kamp for menigmand.

Byen lå altså nu langt bag de tyske linjer og fik at mærke, at der nu stod en stærk militærmagt bag styret. Da der i juni blev holdt ny session, var resultatet noget bedre end i januar, og garver Göhlmann kunne i Nordslesvigsk Tidende udtrykke sin glæde over, at 44 unge mænd kunne medgives rejsepenge, indsamlet hos borgerskabet. Med de tidligere frivillige var der hermed ca. 80 haderslev'ere i den slesvigholstenske hær, et ikke særligt stort antal i betragtning af, at byen havde ca. 6500 indbyggere, og at der var almindelig værnepligt. Langt den største del af de unge mænd var flygtet eller tjente i den danske hær.

Også skatteudskrivningen blev genoptaget med stor strengthed, og en række bygninger tilhørende dansksindede eller flygtede embedsmænd blev konfiskeret. Det gjaldt bl.a. P. C. Kochs hus og trykkeri i Vestergade, og borgmester Lassens hus i Slotsgade og kancelliråd Hargens' på Gammelting blev indrettet til lazaretter. Efterhånden fandtes i byen 10 lazaretter, nemlig, foruden de to her nævnte ejendomme, bl.a. sygehuset, alle byens dansesaloner, amtshuset på Naffet og Frederiksskolen ved Gammelting. En lazaretkommission blev op-

rettet, bestående af borgmester Kier, dr. Hansen og de deputerede borgere H. Crüger og J. Rasmussen samt C. Häger. De gjorde et ihærdigt arbejde for at få byens befolkning til at levere skjorter, linned, forbindsstoffer o.lign. til lazaretterne.

Lazaretterne blev fuldt belagt efter slaget ved Fredericia den 6. juli, og den 10. juli lå der i byens lazaretter 467 sårede soldater, hvilket naturligvis måtte sætte sit præg på byen. Den 10. juli sluttedes en våbenstilstand mellem Preussen og Danmark, som betød, at de preussiske tropper forlod Jylland og trak sig tilbage til det sydlige Slesvig. I juli og august passeredes byen derfor af store preussiske troppestyrker på vej sydpå. Slesvig-holstenerne følte sig i nogen grad svigtet af Preussen, og Altona Merkur skrev i begyndelsen af august med dyb forargelse: »I Haderslev har preussiske og danske kredse fundet hinanden i fælles demonstrationer mod slesvig-holstenerne . . . preussiske soldater indlogerer sig hos dansksindede og enkelte har båret dansk kokarde og skældt ud på slesvig-holstenerne«. Skildringen, der jo nok er vildt overdrevet, viser imidlertid den bitterhed, som slesvig-holstenerne følte over for Preussen.

Men slesvig-holstenerne opgav ikke deres sag, selvom de i vid udstrækning mistede den militære støtte. I februar var der blevet indrettet et gendarmerikorps på foreløbig seks underofficerer og 60 mand under kommando af kaptajn v. Niemojevski. Det fik kvarter i Haderslev og blev især anvendt over for landbefolkningen, bl.a. i forbindelse med skatteinddrivningen. Det blev sidst i juli forøget med et ridende korps bestående af 12 underofficerer og 96 gendarmere. Det skulle være med til at hævde politimyndigheden i bl.a. Haderslev amt samt føre opsyn med de militære lazaretter, navnlig i Haderslev. Slesvig-holstenerne indsatte endvidere en mand ved navn Hugo Jensen, også kaldet Skanderborg-Jensen, til at varetage den politimæssige myndighed såvel i Haderslev by som amt ved siden af de ordinære embedsmænd, i byen borgmester Kier, i amtet herredsfogederne. Han betragtede det især som sin opgave at efterspore og pågribe »slemme propagandister«. Lovhjemmel for denne betydeligt skrappere kurs over for de dansksindede havde de lokale myndigheder i den suspension, der var sket i februar 1849, først for tre måneder, senere forlænget til et halvt år, af de borgerlige frihedsrettigheder i den slesvig-holstenske forfatning, såsom ytrings- og forsamlingsfrihed.

Jensen drev jagt på dansksindede skolelærere, og sidst i juni fortæller han stolt om, hvordan han da fra Haderslev havde udvist seks håndværkersvende, som var født i kongeriget. Gendarmeriet gav endvidere mulighed for at indrette et »velorganiseret sabelregimente«. Et par af de Haderslev-borgere, der var udsat for denne forfølgelse om ikke fra Jensens side, så dog af det provisoriske styre, kan nævnes. Klodsemager Arndt Linnemann havde den 3. april hilst de danske soldater ved at smykke sit hus med Dannebrog, og da danskerne få dage efter forlod byen, var han fulgt med af frygt for repressalier, skønt han havde såkaldt »Stadtarrest«, dvs. ikke måtte forlade byen

på grund af tidligere »udskejelser« i dansksindet retning. Da han vendte tilbage den 23. april, blev hans hus omringet af politi og tysk militær, og han selv sat i arresten, hvor han sad indtil den 2. juni, da han blev idømt to gange fem dage på vand og brød samt betaling af sagens omkostninger. Værre gik det Lorenz Nissen Schmidt, der blev arresteret ved påsketid, mistænkt for at være dansk spion; han blev fundet skyldig og idømt fem års tugthus, og blev først løsladt i september efter ordre fra den bestyrelseskommission, der da var blevet indsat i hertugdømmet. Et offer for Jensens iver var hattemager Trapholdt, der som nævnt var flygtet fra byen efter affæren den 6. oktober 1848. Da han i begyndelsen af august vendte tilbage i tillid til våbenstilstanden mellem Preussen og Danmark, blev han arresteret, og der ventede ham ifølge Dannevirke sikkert samme skæbne som bogholder Møller, »som da han ved en kaution af 200 daler ikke ville forpligte sig til at fraholde sig demonstrationer for fremtiden, blev transporteret tilbage til Jylland, hvorfra han var kommen«.

En del af dette var som nævnt Jensens værk; men borgmester Kier og magistraten bestående af dr. Meyer og købmændene P. Meckelburg og J. Kioldrup var i hvert fald dem, der afsagde dommene. Med i billedet af dette »rædselsregimente« skal imidlertid også, at skildringerne her bygger på Dannevirkes udsagn, som jo bestemt ikke kan siges at være uvildige.

DEN DANSKE BEVÆGELSE ORGANISERES

Ved midten af august 1849 blev den bestyrelseskommission indsat, som skulle oprettes ifølge den våbenstilstand, der var sluttet mellem Preussen og Danmark efter slaget ved Fredericia den 6. juli. Fra dansk side var kongens kabinetssekretær, F. F. Tillisch, blevet udpeget som medlem af kommissionen, der desuden bestod af grev Eulenburg som repræsentant for Preussen samt den engelske oberst Hodges som mægler.

I våbenstilstanden indgik også en aftale om, at svensk og norsk militær skulle besætte Nordslesvig, og de preussiske tropper trækkes bort. Til Haderslev ankom de første neutrale tropper, to kompagnier norsk infanteri, den 2. september, og det betød, at dagene nu var talte for den forhadte politimester Hugo Jensen og hans gendarm. Om den norske kaptajn Schrøders første møde med Hugo Jensen beretter Dannevirke den 6. september:

»De [norske tropper] blev modtaget af politimesteren, der var ledsaget af et helt slæng gendarm. Den øverstkommanderende spurgte politimesteren, idet han pegede på gendarmene, hvad det var for karle, og da han havde fået oplysning herom sagde han: »Den slags militær kender jeg ikke, og vil jeg ikke kende; dog derom kunne vi nærmere tale, nu hurtig indkvarteringsbilletter.« Det dansksindede parti udbragte et kraftigt hurra for nordmændene, der endte med et »Ned med gendarmene«, hvorpå disse tøfede af«.

Schrøder erklærede, at det var ham, der nu skulle sørge for ro og orden, og han befalede derfor, at gendarmerne skulle forlade byen, men Hugo Jensen lod hånt herom. Da der imidlertid også i de følgende dage ankom svensk militær til byen, begyndte jorden at brænde under Jensen. Den 7. september kl. 4 om morgenen gav han gendarmerne ordre til at marchere til Slesvig. Han begav sig også selv afsted og ankom den 9. til Kiel, hvor han modtog sin afskedigelse, der var udstedt af bestyrelseskommissionen og sendt efter ham fra Haderslev. Politimestereindbedet blev overdraget til borgmester Kier, som selv over for kommissionen havde erklæret såvel en politisk politimester som gendarm for helt overflødige for byens vedkommende. Kier og det provisoriske styre blev altså siddende, men andre embedsmænd forsvandt, f.eks. vendte amtmand Johannsen tilbage, efter at den af den provisoriske regering indsatte amtmand Bruhn havde forladt byen. Også andre fordrevne vendte nu tilbage. Det gjaldt bl.a. Peter Chr. Koch, som fra den 20. september igen kunne trykke Dannevirke i Haderslev.

Trods det fortsatte provisoriske styre begyndte de dansksindede nu at optræde betydeligt mere organiseret end tidligere, åbenbart i tillid til at de svenske og norske tropper stod som garant for, at overgreb ikke ville finde sted. Hvad der havde været umuligt ikke blot under det provisoriske styre, men også i årene forud for oprøret i marts 1848 kunne nu virkeliggøres. Man ytrede klart sin stillingtagen, og man organiserede sig.

Allerede den 12. september modtog bestyrelseskommissionen en skrivelse, underskrevet af blikkenslagermester Vitus Hartmann, handskemager J. D. Johannsen, købmand L. Jacobsen, kornhandler N. C. Juhl, tingbud J. A. Schmidt, cigarmager N. C. Schmidt, bogbinder E. J. Rheinländer, bogbinder T. A. Møller, skrædder L. C. Krüger, købmand J. S. Resting og købmand J. J. Grünwaldt. Man klagede heri over, at borgmester Kier havde nægtet at løslade Lorenz Nissen Schmidt, der som nævnt sad fængslet som dansk spion, imod kaution, skønt hans dom var appelleret. Senere på måneden modtog bestyrelseskommissionen endvidere en adresse underskrevet af 344 borgere i Haderslev, som klagede over borgmester Kier og hans regimente.¹⁷ Man betragtede det som en tort, at denne provisoriske mand skulle spærre vejen for byens retmæssige borgmester, og man havde ingen tillid til hans afgørelser. Den 6. oktober, kongens fødselsdag, blev en klar manifestation af, at man nu fra dansk side turde vise sin stillingtagen. En festkomité, der formodentlig bestod af bl.a. Laurids Skau, købmændene N. S. Gyldenfeldt og J. F. Rosendahl, gæstgiverne N. C. Lundbeck og Laue Ebbesen, dansevært P. J. Hansen samt tingbud J. A. Schmidt, havde denne dag arrangeret en storstilet fest på Erlev Banke, som efter Dannevirkes udsagn samlede 3000(!) mennesker. De norske og svenske officerer deltog i den fællesspisning, der fandt sted kl. 14 i et mægtigt telt på festpladsen, og hvorunder der blev holdt en lang række taler. Senere dansedes der: »Slesvigeren er af naturen

danselysten, og der blev derfor også en så stærk tilstrømning til dansepladsen, at det kun var med nød og næppe, at det ene par kunne komme frem for det andet. Denne forlystelse varede uafbrudt hele natten igennem«. Denne fest fik altså et noget andet forløb end den tilsvarende fest året før hos gæstgiver Hansen på Torvet. Jo, tiderne var skiftet.

En sådan fest styrkede naturligvis sammenholdet, og tiden var nu moden til endelig at skabe den organisation, som danskheden havde savnet 1840'erne igennem. En uge efter fødselsdagsfesten mødtes 52 borgere hos købmand Rosendahl og stiftede en klub, som de »for at sætte Unionen en pæl i kødet« kaldte Harmonien. Blandt stifterne træffer vi flere af de mænd, som tidligere havde vist en klar, dansksindet holdning. Af Den slesvigske Forenings medlemmer møder vi gæstgiver Laue Ebbesen og tingbud J. A. Schmidt, som allerede tidligt i 1840'erne havde arbejdet nært sammen med Peter Chr. Koch. Endvidere kan nævnes Hiort Lorenzens nære ven og støtte, købmand H. J. H. de Wolff, der tillige var blandt de otte deputerede borgere, som var blevet udnævnt den 6. juni 1848 og havde siddet den måned, de danske tropper var i byen. Af disse otte var tillige skræddermester B. P. Andersen og bager Niels Dahl blandt stifterne. Dansevært P. J. Hansen var også med, og af de elleve borgere, der havde underskrevet klagen den 12. september, var foruden tingbud Schmidt, kornhandler Juhl, cigarmager N. C. Schmidt, de to bogbindere E. J. Rheinländer og T. A. Møller samt købmand J. S. Resting blandt stifterne, og af festkomiteen for festen den 6. oktober foruden de allerede nævnte købmændene J. F. Rosendahl og N. S. Gyldenfeldt. Det er også blandt de her nævnte mænd, vi skal finde Harmoniens første bestyrelse, som kom til at bestå af købmand H. J. H. de Wolff, bogbinder E. J. Rheinländer, bogbinder E. Erichsen, tingbud J. A. Schmidt, købmand L. Blom (Hiort Lorenzens tidligere kommis), købmand J. S. Resting og skræddermester B. P. Andersen. At det blev disse mænd, skal vel ses som et udtryk både for, at de enten tidligt eller meget klart havde udtrykt deres sindelag, og for, at de rent socialt og økonomisk hørte til det dominerende lag inden for de dansksindedes rækker. Blandt foreningens stiftere finder vi endvidere syv af de 16 deputerede borgere, som blev udnævnt i marts 1850 efter borgmester Lassens genindsættelse. Mærkeligt kan det synes ikke at træffe f.eks. redaktør Peter Chr. Koch og blikkenslager Vitus Hartmann blandt Harmoniens stiftere. Peter Chr. Koch blev imidlertid optaget på det første møde efter stiftelsen, og inden årets udgang havde klubben 82 medlemmer. Nord-slesvigsk Tidende antyder den 7. november, at Vitus Hartmann skulle være blevet udelukket på grund af sin alt for skarpe holdning.

Harmonien var i øvrigt som Borgerforeningen først og fremmest en selskabelig forening eller en klub på samme måde som de klubber, bl.a. Det harmoniske Selskab, der eksisterede i byen i begyndelsen af 1800-tallet, og den nye klubs navn antyder da også, at den var tænkt som en fortsættelse af det i 1842 sprængte harmoniske selskab. Dens struk-

ans Jürgen Heinrich de Wolff, dt Flensborg 1805, død Haderslev 1854, købmand, deputeret borger 1850-52.

tur adskilte sig derfor ikke fra disse andre foreninger eller klubber af selskabelig og kulturel art. Ligesom Borgerforeningen imidlertid i høj grad blev politiseret og opfattedes som organ for slesvig-holstenerne, på samme måde var Harmonien lige fra starten af at opfatte som en klart dansk orienteret, loyal forening, hvor det socialt og økonomisk ledende lag inden for den dansksindede del af byens borgerskab kunne mødes.

KAMPEN FOR DET GAMLE BYSTYRES TILBAGEVENDEN

Byens slesvig-holstenerne havde imidlertid ikke tabt modet. I oktober fejrede borgmester Kier bryllup for sin søn, der var marineløjtnant i den slesvig-holstenske flåde, og det blev udnyttet til en klar manifestation af det slesvig-holstensk sindede borgerskabs indstilling. Borgerforeningen, der i andet og tredje kvartal af året kun havde holdt to møder eller generalforsamlinger, som de kaldtes, blev særdeles aktiv i årets sidste tre måneder. Den 11. oktober valgte man jernstøber Bonnichsen og garver Göhlmann som repræsentanter for foreningen til de forhandlinger om Slesvig-Holstens øjeblikkelige forhold, hvortil Borgerforeningen i Altona havde indbudt de tilsvarende foreninger i Flensborg, Åbenrå og Haderslev. Den 29. oktober besluttede man endvidere at sende en deputation til den slesvig-holstenske landsforsamling i Kiel, som åbnede den 1. november, og som bl.a. vendte sig skarpt imod bestyrelseskommissionen, og en adresse med 423 underskrifter blev medgivet deputationen. I begyndelsen af december stiftede man en ny forening, som fik navnet »Germania«. Dens formål var at vække ungdommens interesse for den slesvig-holstenske sag, og den fik fra starten ca. 50 medlemmer. Første gang den trådte frem for offentligheden, var ved et bal den 5. december, som imidlertid gav anledning til uroligheder. Bestyrelseskommissionen afkrævede magistraten en redegørelse herfor, og fik det svar, at en mand havde demonstreret mod en tysk fane, der var opstillet i det lokale, hvor ballet havde fundet sted. Herved blev der opløb, så vagten måtte skride ind, men »Germania« var ikke skyld i denne »fremmede råhed«, og sagen i sig selv var »højst ubetydelig«. Også Den slesvig-holstenske patriotiske Forening blev pludselig aktiv. På et møde den 17. december besluttede man at indgive en protest til statholderskabet imod nogle udtalelser af Tillisch, og der nedsattes endvidere en komité, der skulle arbejde for, at der i Haderslev blev rejst et monument for den slesvig-holstenske armés faldne. Der kan altså overalt konstateres en næsten hektisk aktivitet blandt slesvig-holstenerne, hvad enten det så skyldtes, at det danske parti nu havde organiseret sig, eller frygt for at bestyrelseskommissionen ville afskedige Kier.

En sådan frygt var ikke ubegrundet. At Kier ikke var blevet afskediget allerede i september, kan dels tilskrives, at han sammen med andre haderslevske embedsmænd havde underskrevet en erklæring om at ville adlyde kommissionen, dels at han optrådte klogt og undgik

*Harmoniens lange bygning i Gås-
ergade, bygget ca. 1760 af skov-
ler Andreas Wildschütz, 1811 er-
vervet af gæstgiver Trauls Erich-
sen. Ejendommen købtes i 1853 af
selskabet Harmonien, der havde til-
værelse her allerede før sprængningen
af det oprindelige selskab i 1842.
Billedet er malet af P. A. Diedrich-
sen 1826.*

alle udfordrende skridt. En splittelse inden for kommissionen kan også være en forklaring, ligesom det er hævdet, at amtmand Johannsen holdt hånden over ham («Han er uordentlig, men redelig»). Presset imod Kier fra det efterhånden bedre og bedre organiserede danske parti øgedes imidlertid gradvist. Voksende modsætninger mellem de to partier i byen, som henimod nytår 1850 slog ud i åben og voldelig konflikt, og som det kunne være svært for selv et upartisk bystyre at tøjle, har sikkert også været medvirkende til at gøre hans position usikker, således at kommissionen til slut fandt det rådeligst at afskedige ham af hensyn til stemningen i byen.

På et møde i Borgerforeningen den 23. december 1849 meddelte dr. Michelsen, at det forlød, at det danske parti i byen havde andraget hos kommissionen om magistratens afsættelse. Derfor anså han det for højst nødvendigt at indlevere en protest herimod til grev Eulenburg og oberst Hodges. En protestskrivelse blev vedtaget og underskrevet af de tilstedeværende, og det blev overdraget bl.a. dr. Michelsen at overbringe den. Allerede den 4. januar kunne han meddele, at grev Eulenburg havde svaret, at et sådant andragende om afskedigelse endnu ikke var indgivet, og at det i øvrigt ikke ville nyde fremme, medmindre det var bilagt vægtige grunde og kendsgerninger.

Man havde altså været lidt for hurtige med en protest mod et andragende, som endnu ikke var afsendt. Men rygtet talte sandt, der

var et andragende på vej. Den 4. november 1849 havde Harmonien som Haderslevs danske klub sluttet sig sammen med en nyoprettet Slesvigsk Forening i Flensborg og Frederiksklubben i Åbenrå til et politisk hele med den kgl. proklamation af 27. marts 1848 om en fri folkelig forfatning for Slesvig i tilknytning til kongeriget som udgangspunkt for virksomheden. Til at lede denne side af Harmoniens virksomhed stod en direktion bestående af tingbud Schmidt, købmand de Wolff, Laurids Skau og P. C. Koch. Den 31. december 1849 indsendte de i den slesvigske filialforenings navn følgende klage til bestyrelseskommissionen:

»Det er i dag vor sørgelige pligt at meddele den ærede overdirektion, at anarkiet i den grad udvikler sig her i byen, at ingen skikkelig mand og allermindst de rolige og besindige nordmænd kunne vandre fredeligt til hjemmet om aftenen. Stene og tomme flasker, som af tyske håndværkere, der næsten alle er tidligere friskaremænd, kastes i ansigtet fra vinduer og hjørnehuse på den rolige vandrer, er den sædvanlige hilsen fra de tyske burscher, og de enkelte som gribes på fersk gerning, løslades ustraffede af en revolutionær politimester. At der er en hemmelig og nøje forbindelse mellem de forenede slesvig-holstenere og urostifterne, er uden for al tvivl, men at bevise sligt juridisk må under vore forhold, med en politimester som hr. Kier i spidsen for byens bestyrelse, anses for en umulighed.«

Det hedder endvidere, at den væsentligste grund til klagen er, »at ganske anderledes alvorlige og blodige affærer forestår, end de sidst passerede, hvis vi ikke hurtigt får en ny og skikkelig borgmester og politimester«. Der smøres tykt på her for at opnå det ønskede resultat, men spørgsmålet er dog, om disse uroligheder var værre end de uroligheder, der tidligere havde fundet sted. Vi har så mange beretninger fra forskellige tidspunkter, der alle vidner om, at modsætningerne gang på gang gav sig udtryk i voldshandlinger af denne art med rudeknusninger, overfald o.lign. Men galt var det naturligvis, når dette til stadighed kunne ske, uden at øvrigheden greb ind med fast hånd, og når disse voldshandlinger greb stadig mere om sig.

Denne henvendelse gav da heller ikke noget resultat, i hvert fald ikke i første omgang, og der udspandt sig i de første par måneder af 1850 en kappestrid mellem de to partier om over for kommissionen at fremhæve det Kier'ske styres henholdsvis fortræffelighed og elendighed. Både Borgerforeningen og Harmonien indgav adresser, men væsentligst i denne forbindelse er nok en adresse, dateret den 25. januar, og underskrevet af 633 »borgere og indvånere«. Det er det højeste antal underskrifter, en adresse nogensinde havde fået i byen i disse år, og vidner derfor om, at man her nåede længere ned i de sociale lag end blot overklassen og middelstanden. Der må her virkelig være tale om bred folkelig opbakning. Adressen var formuleret som en bøn til bestyrelseskommissionen om,

»at vor lovlige og almindeligt højagtede borgmester, etatsråd Lassen, må blive givet os tilbage, og at den faktisk fungerende, ved et skændigt oprør indsatte provisoriske borgmester Kier må blive afsat fra dette vigtige embede . . . Hr. Kier er blevet os påtvunget som borgmester og er aldrig blevet eller vil blive

Gustav Frederik Lassen, født Haderslev 1801, død Flensborg 185 borgmester, byfoged og politimester i Haderslev 1844-48 og 1850, overpræsident i Flensborg 1850-54.

efter drog et musikkorps spillende »Den tapre landsoldat« foran toget op på Torvet, hvor der udbragtes et tordnende hurra af borgerne, og under stadig kraftigere ovationer nåede Lassen endelig sit hjem på Gammelting. Her udbragte han et »Leve kongen«, der besvaredes med fornyet begejstring, og mængden spredtes overbevist om, at danskheden havde sejret.

Et loyalt, kongetro bystyre var blevet genindsat, og byen var sluppet af med den forhadte provisoriske borgmester og hans styre.

National splid i lys af sociale og økonomiske skel

DEN »SLESVIG-HOLSTENSKE« OVERKLASSE

Et dansk parti havde ved årsskiftet 1849–50 endelig manifesteret sig klart i Haderslev. Herved får vi et klarere indtryk af, hvilke personer det omfattede, og hvilke sociale klasser disse personer tilhørte. Det skulle gøre det muligt at nå til klarhed over, hvor skillelinjerne gik mellem slesvig-holstenere og dansksindede med hensyn til socialt tilhørsforhold. Derved bliver vi også i stand til at sige noget om, hvilke forhold der var afgørende for, at netop disse skillelinjer skabtes. Spørgsmålene, der skal besvares her til slut, er altså: hvem var slesvig-holstenerne, hvem var de dansksindede, og hvad skilte dem?

Det slesvig-holstensk sindede borgerskab havde domineret byens foreningsliv i sidste halvdel af 1840'erne. Man havde de selskabelige foreninger Union og Borgerforeningen, af hvilke den sidstnævnte viste en klar politisk stillingtagen, man havde Den slesvig-holstenske patriotiske Forening, og man havde Liedertafel, der mødte op, når et arrangement skulle have et særligt festligt præg. Endvidere havde man som organ bladet Lyna, hvor de slesvig-holstenske synspunkter kunne komme frem og nå ud til videre kredse. Man var endvidere gang på gang i stand til at rykke ud med adresser og petitioner med op til 200 og ofte flere underskrifter. Heroverfor kan vi stille den danske bevægelse, hvis det da overhovedet er rimeligt at tale om en bevægelse. Hovedhjørnestenen var her bladet Dannevirke og dets redaktør P. C. Koch, men herudover havde man så at sige intet. Kochs sangforening Braga førte en meget tilbagetrukket tilværelse, om den da overhovedet eksisterede i slutningen af 1840'erne, og Den slesvigske Forening var først og fremmest landboernes forening med kun ganske få medlemmer fra Haderslev. Ikke en eneste petition i dansksindet retning underskrevet af et nogenlunde fyldigt udsnit af det haderslevske borgerskab kan påvises mellem 1840 og 1848.

Udfra dette kan konklusionen da også kun være, at byen var i slesvig-holstenernes magt, og at borgerskabet var slesvig-holstensk, og denne slutning er da også tidligere blevet draget. Desto mærkeligere er det derfor, at det ikke lykkedes det slesvig-holstenske borgerskab at gennemføre en anerkendelse af den provisoriske regering den 26. marts 1848. Borgernes optræden her viser, at slesvig-holstenerne i hvert fald ikke har formået at opnå støtte hos de bredere lag af byens befolkning. En nærmere undersøgelse af, hvem vi egentlig kan henregne til slesvig-holstenerne, viser da også, at der er tale om en lille gruppe på maksimalt 80–100 personer. De går igen som medlemmer af de her nævnte foreninger, og af dem kan en lille gruppe på 10–20 karakteriseres som de fanatiske eller yderligtgående. Lederen var her dr. Marcus, der var hovedmanden bag Den slesvig-holstenske patriotiske Forening og redaktør af Lyna, og som stod bag en lang række andre initiativer og aktiviteter. I nært samarbejde med ham stod advokat Gottfriedsen og herredsfoged Kier samt en lille gruppe andre advokater og embedsmænd, der havde samme akademiske baggrund som ham, bl.a. konrektor Volquardsen og subrektor Michelsen. Til

denne gruppe var knyttet en række medlemmer af byens solide borgerskab, bl.a. kan nævnes garver M. G. Göhlmann, der var næstformand i Den slesvig-holstenske patriotiske Forening, jernstøber Bonnichsen, sadelmagerne J. G. og Joh. C. Bungartz, malermester M. Häger, dennes fader maler C. Häger, postholder og gæstgiver J. Raben, købmændene J. Kieldrup, P. Meckelburg og Christoph Stuhr, ialt en gruppe på 10–20 personer, som var aktive på forskellig måde. Herudover har der vel været en 20–30 borgere, der ikke kan karakteriseres som aktive, men som har været sympatisører, og hvor man kunne påregne støtte. Det var disse 60–70 personer, de yderligtgående, de aktive og sympatisørerne, som prægede Borgerforeningen, hvor generalforsamlingerne 1845–48 gennemgående overværedes af 50–60 personer, og det var også nogenlunde det antal medlemmer fra Haderslev, som vi træffer i Den slesvig-holstenske patriotiske Forening frem til 1848 (her var deltagelsen i møderne endnu ringere end i Borgerforeningen, og man måtte 1847 indføre en regel om, at mindst 30 medlemmer skulle være tilstede, for at foreningen kunne være beslutningsdygtig).

Det er i øvrigt bemærkelsesværdigt, at kun ganske få inden for det egentlige borgerskab, dvs. blandt de næringsdrivende købmænd, gæstgivere og håndværksmestre hører til blandt de aktive, for slet ikke at tale om de yderligtgående, som næsten udelukkende bestod af advokater, læger og embedsmænd. Størstedelen af de næringsdrivende, som kan betegnes som slesvig-holstenere, finder vi blandt sympatisørerne, og de ca. 70–80 personer, der i januar 1847 stemte på advokat Bremer og kancelliråd Claussen, er formodentlig det maksimale antal, vi kan regne med som »det slesvig-holstensk sindede borgerskab«. For en stor dels vedkommende var tilslutningen til den slesvig-holstenske sag mere eller mindre valen, og i en række tilfælde kan vi klart påvise, at det har været så som så med en klar slesvig-holstensk overbevisning.

Hvad man heudover kunne præstere af tilslutning til petitioner og adresser, f.eks. adressen imod latinskolens omdannelse, der som nævnt fik 270 underskrifter, udgjorde en meget lidt stabil gruppe. Der kan være mange bevæggrunde til at skrive under på en sådan adresse, og en sådan underskrift behøver ikke at betyde, at man ønskede f.eks. en selvstændig slesvig-holstensk stat, således som de ledende slesvig-holstenere, fanatikere, gjorde det. Det kan vel også tænkes, at man hældede til den side, fordi ens omgangskreds, ens kunder og forretningsforbindelser, vennerne i foreningen (Borgerforeningen) gjorde det, eller fordi det meste af borgerskabet havde den indstilling, og man ville nu engang gerne regnes for at høre til borgerskabet. Det må heller ikke glemmes, at det for mange mennesker dengang som nu kunne være svært at tage et særstandpunkt, at skille sig ud fra mængden og derved isolere sig, for slet ikke at tale om at skulle kæmpe aktivt for hævdelser af et synspunkt, som gik stik imod flertallet. Også den propaganda, som udgik fra de aktive slesvig-holstenere, og som ikke kun gik på politiske, men i høj grad også på økonomiske for-

slesvig-holstenerne fik først deres indesmærke for den slesvig-holstenske rejsning efter 1864; det er en sort marmorobelisk med det slesvig-holstenske våben på soklen. Indesmærket blev afsløret den 23. august 1886 og var placeret på gaturammen, hvor nr. 3 og 4 ses i baggrunden; det stod indtil 1920.

hold, har uden tvivl spillet en stor rolle. Det var nu engang svært at mene det modsatte, når det blev hævdet, »at vore handelsforbindelser hovedsageligt går sydpå«, og »at vi for det meste afsætter vore varer sydpå«, og man fra sin egen forretning eller fra sine kunder vidste, at det i meget vid udstrækning var rigtigt. Den slags synspunkter er altid lettere at forstå end mere idealistiske, der opererer med så vage og dengang nye begreber som sprog og nationalitet.¹⁸

Den mere eller mindre valne holdning, som en meget stor del af overklassen og det solide borgerskab indtog til den slesvig-holstenske sag, er imidlertid også ensbetydende med, at vi næppe skal regne med de helt store og dybtgående modsætninger inden for denne gruppe. Man samarbejdede på en lang række felter, især inden for det økonomiske område.

I 1844 var der i Haderslev dannet en Handelsforening, hovedsagelig bestående af byens større købmænd og enkelte mindre handlende. Det var en forening, hvis formål var »at befordre og muligst at udvide denne stads handel og skibsfart og de dermed i forbindelse stående erhvervsgrøner«. Det økonomiske stod altså klart i forgrunden; men ser vi på medlemsskaren, træffer vi købmænd og handlende, hvis politiske synspunkter ud fra den almindelige betragtning, dansk- eller slesvig-holstensk sindet, stod skarpt over for hinanden. Vi kan pege på følgende personer, alle købmænd, som normalt betragtes som dansk-sindede, enten fordi de blev deputerede borgere i tiden mellem krigene eller blev medlemmer af selskabet Harmonien i 1849: H. J. H. de Wolff, Hans Petersen, A. J. Bergstedt, Jep Lorenz Nissen, Niels Sehestedt Gyldenfeldt, Julius F. Rosendahl, J. L. Thisenius, og endvidere kan nævnes Ludvig Christian Blom, P. Hiort Lorenzens tidligere kollega. Heroverfor kan vi som klart slesvig-holstensk sindede anføre dr.

Marcus' svoger Gustav Jacob Simonsen, Peter Meckelburg, der var deputeret borger 1845–48 og rådmænd under det provisoriske styre 1848–50, jernstøber A. P. Bonnichsen, N. C. K. Hansen samt foreningens sekretær Moses Aron Cohen, der var Borgerforeningens sekretær 1845–56. I 1845 optoges endvidere garver M. G. Göhlmann, en af de mest aktive slesvig-holstenerere. Blandt de 42 stiftende medlemmer valgtes en komité på fem medlemmer, som skulle udarbejde de nødvendige statutter og lede forhandlingerne, indtil de forelå. Denne komité bestod af Peter Giørtz, L. Blom, Hans Petersen, H. J. H. de Wolff og Gustav Jacob Simonsen. De personer, hvis sindelag her er opfattet som dansk, er klart i flertal; men på generalforsamlingen den 18. januar 1844, hvor statutterne blev vedtaget efter visse ændringer, valgtes en komité på syv medlemmer, som skulle repræsentere foreningen, når den ikke var samlet til generalforsamling. Den bestod af Claus Petersen, Peter Giørtz, N. C. K. Hansen, P. Meckelburg, Hans Petersen, J. B. Sønnichsen og M. C. Brincken og rummede i hvert fald to fremtrædende slesvig-holstenerere (Hansen og Meckelburg) samt to medlemmer af deputeretkollegium og magistrat i juni 1848 (Petersen og Brincken). I foreningens virke er der intet, der viser specielle slesvig-holstenske sympatier. Man drøftede postforbindelser og posttakster, jernbaneforbindelser og veje, toldvæsen og handelsforhold uden i øvrigt at træffe afgørelser af virkelig betydning. I 1847 anbefalede man, at postfuldmægtig Nicolaj Nissen, der fra 1843 havde været adjungeret postmesteren, måtte blive udnævnt til postmester. Denne Nissen blev afskediget af den provisoriske regering i 1848 og først indsat som postmester af bestyrelseskommissionen i 1850 og var altså en loyal kongetro embedsmand. Heller ikke her kan foreningen siges at vise slesvig-holstenske sympatier. Man kunne altså samarbejde på tværs af politiske synspunkter.

I Havneselskabet finder vi aktionærer både fra såkaldt dansk og såkaldt slesvig-holstensk side, selvom slesvig-holstenerne nok må siges at dominere. Direktionen bestod fra 1844 af herredsfoged Otto Kier, købmand Christian Juhl og købmand N. C. K. Hansen, der alle må betegnes som slesvig-holstenerere, Kier dog den mest overbeviste, og det bør måske i den forbindelse bemærkes, at Kier ved valget til bestyrelsen i 1844 kun med nød og næppe blev genvalgt, da garver Göhlmann ved lodtrækning om tredjepladsen i direktionen tabte til Kier (de havde begge fået 13 stemmer). Af aktionærerne pr. 1. april 1847 kan der af dansksindede peges på major v. Simesen, tingmand J. A. Schmidt, købmand N. Jensen J.søn og købmand H. J. H. de Wolff, der havde overtaget en af Hiort Lorenzens aktier. Der er dog på ingen måde tale om nogen modsætning mellem de to grupper eller nogen majorisering fra slesvig-holstenernes side. Også her samarbejdede man om det fælles mål: en forbedring af besejlingsforholdene på fjorden. De modsætninger, der opstod 1847 om, hvorvidt man skulle anvende dampkraft, gik på tværs af nationale og politiske skel. Forslaget om anvendelse af dampkraft var stillet af købmændene H. J.

H. de Wolff og N. Jensen J.søn, der må anses for dansksindede, samt købmændene G. J. Simonsen, Chr. Neiling, C. Stuhr, Claus Petersen, H. C. Sohl, Caspar Jürgensen og Wassner, tobaksfabrikant Matthias Hansen, apoteker H. H. Hansen og håndværksmestrene M. Häger, J. Rasmussen og J. J. Wraa, hvoraf flere var fremtrædende slesvig-holstenere.

Den komité, der blev nedsat til at undersøge spørgsmålet, bestod af fire så aktive slesvig-holstenere som herredsfoged Kier, købmand P. Meckelburg, garver M. G. Göhlmann og købmand Gustav Jacob Simonsen samt købmand H. J. H. de Wolff og rummede altså to af forslagsstillerne, hvoraf den ene var slesvig-holstener, den anden dansksindet.

De virkelig overbeviste slesvig-holstenere var altså først og fremmest akademikerne, heriblandt en række embedsmænd, mens skillelinjerne inden for det højeste borgerskab, købmændene, gæstgiverne og de større håndværksmestre var mindre skarpe. Man kunne samarbejde på en lang række felter trods politiske og nationale meningsforskelle, og kun enkelte inden for denne gruppe skilte sig ud som klart fanatiske slesvig-holstenere. Bemærkelsesværdigt er det endvidere ikke at finde en eneste mindre håndværker endsiges arbejder blandt slesvig-holstenerne. Der gør sig altså en klar social skillelinje gældende. Slesvig-holstenerne omfattede kun overklassen og den højere middelklasse.

DET DANSKSINDEDE BORGERSKAB

Det brogede lag af mindre håndværksmestre og handlende samt de helt små håndværkere uden tjenestefolk udgjorde rent talmæssigt den største del af borgerskabet. Deres politiske og økonomiske indflydelse var derimod stærkt begrænset. Også inden for denne gruppe synes det, som om splittelsen, når alt kommer til alt, måske alligevel ikke var så dyb, som en senere tid har villet gøre den til. Vi ser det måske bedst inden for de to borgerkorps, hvis menige mandskab, netop bestod af dette småborgerskab.

Den 11. og 12. august 1846 holdt det ældre borgerkorps («stamkorpset») sit årlige skyttegilde, og Dannevirke beretter herom, at »glæde, fred og orden herskede den hele dag, og ingensinde er her en folkefest blevet fejret med sådan glans og under et så smagfuldt og indbydende, af hr. major W. Petersen anordnet arrangement som denne«. Efter en nærmere omtale af selve skyttegildet fortæller P. C. Koch om det bal, der om aftenen blev holdt i ridehuset, som velvilligt var overladt korpset af major v. Simesen. Heri deltog vist 1000 til 1500 personer, og det varede til den lyse morgen næste dag. »De tven- de festlige dage var en nydelsesfuld afveksling i vor lille købstads ellers altid stille og monotone liv, de var dette så meget mere, som deres glade strømninger mere eller mindre må have berørt byens fleste familier og vistnok af alle ønskes at måtte ad åre vende tilbage«. Det

ohann Heinrich Droste, skomager, ombourmajor i Haderslev frivillige orgerkorps.

Tabel 49. De dansksindedes sociale og erhvervmæssige placering 1849.

Social Erhvervmæssig	Månedlig fattigskat								I alt	Procentvis fordeling		
	2—3 β	4—6 β	8—10 β	12 β	16 β	20—24 β	28—40 β	1 rdl. og derover		dansk- sindet	indif- ferent	i alt
Embedsmænd og akademikere			1	1					2	1,2	0,7	0,9
Købmænd, fabrikanter og handelsmænd	1	2	4	3	6	5	2	2	25	14,6	1,9	8,2
Gæstgivere, brændere og kroværter	2	3	4	4	5	2	3		23	13,5	6,9	10,3
Håndværksmestre	23	34	9	5	4	4	3		82	48,0	35,2	42,0
Høkere/gartner	3	1							4	2,3	5,7	3,9
Barber, vognmænd, skipper	3	1	3						7	4,1	6,3	4,8
Lavere embedsmænd	1	3							4	2,3	0,6	1,8
Rentier, pensionist			1						1	0,6	1,2	1,1
Enker eller enlige kvinder	2	2	1					1	6	3,5	17,6	10,3
Håndværkersvende	3								3	1,7	10,0	5,8
Daglejere, -sker	8								8	4,7	11,4	7,8
Uangivet	4			1	1				6	3,5	2,5	3,1
I alt	50	46	23	14	16	11	8	3	171	100,0	100,0	100,0
Antal skatteydere i alt	274	226	92	62	52	69	50	66	891			
% dansksindede	18,2	20,3	25,0	22,6	30,8	15,9	16,0	4,5	19,2			
Antal indifferente	83	34	14	8	4	8	4	4	159			
% indiff. + danske	48,5	35,4	40,2	35,4	38,5	27,5	24,0	10,6	37,0			
Heraf stiftede og mdl. af Harm. 1849	1	16	7	6	7	9	7	2	55			

Kilde: LA Schl. Abt. 22 III EE 48 f.

Subrektor Michelsens materiale angående de dansksindede og indifferente er her anført i tabelform efter personernes erhverv e. lign. og månedlige skat, begyndende fra venstre med den laveste skatteydelse. Af disse små skatteydere var 18,2 % dansksindede og 48,5 %, dvs. ca. halvdelen dansksindede plus indifferente. Jo længere vi bevæger os op ad skatteskalaen, dvs. til højre i tabellen, jo lavere bliver procenten, og af de højeste skatteydere, dvs. overklassen, var kun ca. 10 % dansksindede eller indifferente. Til højre i tabellen er endvidere anført de dansksindedes og indifferentes procentvise fordeling på erhverv. Ca. halvdelen af de dansksindede var håndværkere, og det antyder, at det er inden for det jævne borgerskab, vi finder de dansksindedes kerne. Dette er yderligere belyst ved at anføre, hvor mange af de dansksindede plus indifferente, der var stiftede eller medlemmer af Harmonien i 1849. Det viser sig da, at de fleste af Harmoniens medlemmer har betalt en skat på mellem 4 og 40 β, og kun en enkelt lå på 2 β. Der gør sig altså her et klart skel gældende mellem den lavere middelklasse og underklassen. En grafisk fremstilling af den procentvise fordeling af skatteyderne på dansksindede, slesvig-holstensk sindede og indifferente på grundlag af det beløb, de betaler i skat, er givet i figur 10.

er næsten med vemod, at Koch omtaler den glæde og harmoni, der har hersket under denne fest. Af navnene på en række af officererne og dem, der havde vundet præmier, fremgår det da også, at begge »partier« i byen var repræsenteret i korpset. En 7. præmie vandt således slagter J. Sørensen Lund, medlem af Den slesvigske Forening

og under treårskrigen en af de mest aktive danske. Ved souper'en om aftenen holdt købmand H. J. H. de Wolff, der var løjtnant i korpset, tale for korpsets øvrige officerer, der omfattede bl.a. jernstøber Bonnichsen, postholder Raben og købmand Petersen Frey, hvis slesvig-holstenske sindelag er velbevidnet fra treårskrigen og årene derefter. Korpsets chef var som nævnt guldsmed, senere jernstøber Wolfgang Petersen, der roses meget stærkt af P. C. Koch:

»Ved valget af en ny chef var korpsets majoritet for et par år siden fast besluttet på at stille en mand i spidsen, der besad de fornødne evner til at bringe den forsvundne orden tilveje og vække en sådan ånd i korpset, som tæller ca. 300 medlemmer, at det selv kunne føle lyst til våbenfærd og ved sin offentlige optræden hver gang tækkes beskuernes øjne. Stamkorpset er ved sin nidkære chef, ved sin vakte ånd, ved sin indre harmoni, der forstandigvis ikke tilsteder, at noget af vore politiske spørgsmål kommer på tapetet, og endelig ved sin iver og lyst til at hævde sin egen anseelse istand til ret ofte at kunne berede byen en smuk og oplivende folkefest«.

Det var som nævnt disse borgerkorps, der den 26. marts 1848 var af væsentlig betydning for slesvig-holstenernes nederlag, og det synes da også at være i dette småborgerskab, at vi skal finde den danske bevægelses kerne. Borgerkorpserne blev ganske vist opløst i juni 1848, men det var på grund af officerernes holdning, og officererne tilhørte som nævnt det højere borgerskab og overklassen, hvor der var flest slesvig-holstenere. Det menige mandskab fik imidlertid lov til at beholde deres våben, et klart vidnesbyrd om deres loyale holdning.

Fra 1850 er bevaret en fuldstændig liste over, hvem der blandt dem, som betalte fattigskat, var henholdsvis tysk, dansk eller indifferent i national henseende. Den er udarbejdet af latinskolens subrektor, dr. Conrad Michelsen, der var en af de mest fanatiske slesvig-holstenere, for at bevise at byen var tysk. Han når nemlig til det resultat, at ialt ca. 890 skatteydere var de 538, som betalte ialt 201 rdl. om måneden, tysksindede, 172, der betalte 33 rdl. var dansksindede og 160, der betalte 24 rdl. var indifferente i national henseende. Listen er naturligvis stærkt tendentiøs; men vi kan gå ud fra som helt givet, at de personer, der er anført som dansksindede, vitterlig også var det, og at også langt de fleste af de indifferente var dansksindede.

En analyse af disse to grupper giver da også ganske interessante resultater. Den viser, at jo længere vi kommer ned i skattebeløb, jo større bliver den procentvise andel af dem, der er dansksindede eller indifferente. Af dem der betalte den laveste skat, 2 og 3 β om måneden, var således ca. halvdelen dansksindede eller indifferente, mens dette gælder ca. $\frac{1}{3}$ af dem, der betalte 12 og 16 β . Af dem, der betalte 1 rdl. og derover, er derimod kun ca. 10 % anført som dansksindede eller indifferente.

Den laveste skat betaltes af de helt små håndværkere samt af daglejerne; men det er værd at bemærke, at de 25 daglejere, der anføres som danske eller indifferente, udgør ca. 80 % af de daglejere, der betalte skat. Langt den største del af daglejerne betalte nemlig ikke

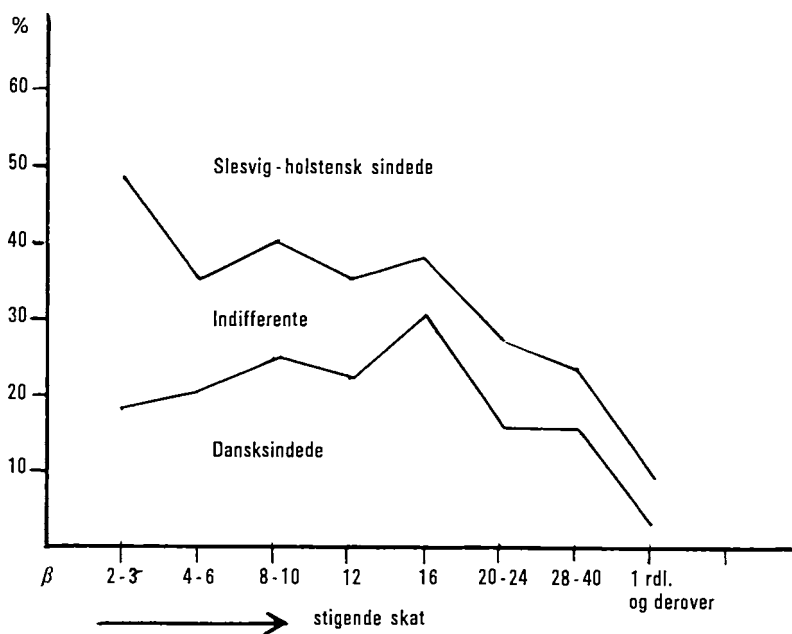

Conrad Anton Michelsen, født Vester Sottrup 1804, død Hildesheim 1862, kollaborator i Haderslev 1835, brektor 1838 og konrektor 1848-51.

fattigskat, og det illustrerer klart, hvor tendentiøs undersøgelsen er. Eftersom de dansksindede findes i stigende antal, jo længere vi kommer ned i de sociale lag, men de laveste sociale lag ikke betalte fattigskat, falder en meget stor del af de dansksindede derfor uden for undersøgelsen.

Kernen blandt de dansksindede fremtræder klart, når vi undersøger, hvem af de dansksindede og indifferente, der var stiftere eller medlemmer af Harmonien inden udgangen af året 1849, og samtidig ser på, hvor meget disse personer betalte i fattigskat. Vi finder en meget stor del af disse personer i dr. Michelsens liste, og det viser sig da, at ikke en eneste af dem betalte under 4 β om måneden i fattigskat, og kun få ligger på over $1/2$ rdl. Kernen i den danske bevægelse udgjordes derfor af det brede lag af mindre håndværksmestre, gæstgivere og handlende, dvs. den solide eller lavere middelklasse, netop det sociale lag som udgjorde stammen i borgerkorpserne.

Figur 10. Slesvig-holstensk sindede, indifferente og dansksindedes procentvise fordeling efter skatteydelse 1849.

Figuren illustrerer i skematisk form procenttallene i tabel 49 nederst. Ad den vandrette akse er afsat den månedlige fattigskat, begyndende med den laveste til venstre. Ad den lodrette akse er dernæst anført, hvor stor en procentdel af de pågældende skatteydere, der var henholdsvis dansksindede samt dansksindede + indifferente. Disse punkter er derefter forbundet. Herved fremkommer to kurver, der viser, at de dansksindedes kerne fandtes blandt dem, der betalte 8-16 β i fattigskat, og at andelen af indifferente var størst blandt de mindste skatteydere, dvs. de laveste sociale lag. Jo højere vi kommer op i skat, jo flere slesvig-holstensk sindede fandtes der. Af skatteydere, der betalte 1 rdl. og derover var f. eks. alle undtagen ca. 9 % slesvig-holstensk sindede ifølge dr. Michelsens undersøgelse, mens dette f. eks. kun gjaldt ca. 52 % (alle undtagen ca. 48 %) af skatteydere, der betalte 2-3 β .

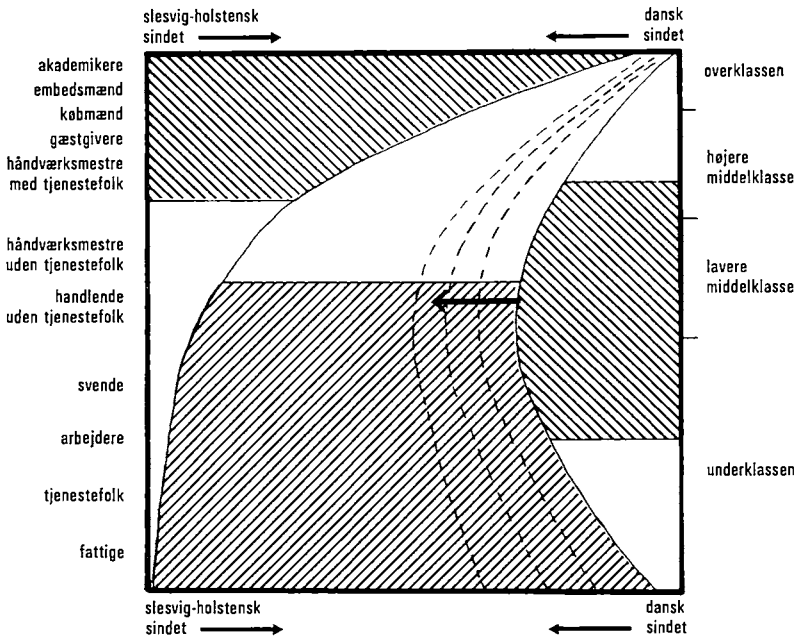
Om den nationale holdning hos underklassen, især den del af den, som ikke betalte fattigskat, er det vanskeligere at sige noget sikkert. Det er således bemærkelsesværdigt, at jo længere vi kommer ned i skat, desto større bliver andelen af dem, der betegnes som indifferente. Af den laveste gruppe, som betalte 2 eller 3 β om måneden var således 30 % anført som indifferente og kun 18 % som dansksindede. Det er nok rimeligt at antage, at det med hensyn til en bevidst danskhed sikkert var så som så inden for den deciderede underklasse. Kampen for det daglige brød betød for den mere end kampen for det danske. Dette fremgår ganske klart i forbindelse med kornmangelen i årene 1846 og 1847, hvor det var nødvendigt at sætte omfattende støtteaktioner i gang for at forhindre sult. At så denne kamp for det daglige brød skabte et lige så reelt modsætningsforhold til overklassen, den være sig slesvig-holstensk eller ej, er en anden sag. I en tid, hvor det var det nationale, der talte, hæftede man alligevel etiketten dansksindet på disse mennesker, skønt det modsætningsforhold, de følte, var af et helt andet indhold.

BØNDERNES PAVIRKNING AF BORGERNE

Det var altså dette småborgerskab, der organiseret inden for borgerkorpserne i marts 1848 afviste at anerkende den provisoriske regering. Trods al organisatorisk svaghed i politisk henseende stod småborgerskabet enigt og havde styrke nok til at træde op imod slesvig-holstenerne, der i hvert fald udadtil stod stærkt både rent organisatorisk og i deres dominans af byens politiske liv. I tidligere afsnit er der flere gange peget på kræfter, der kunne afholde borgerskabet fra en klar politisk og national stillingtagen; men begivenhederne i marts 1848 viser, at borgerskabet i det lange løb blev udsat for en så stærk påvirkning i dansk retning, at det, da det kom til stykket, stod enigt i afvisning af slesvig-holstenerne. P. C. Koch giver selv efter treårskrigen en meget rammende skildring af, hvad der kunne afholde fra en klar stillingtagen:

»I de ti år fra 1838–48, da kampen førtes i Haderslev og det øvrige Nord-slesvig om modersmålets undertrykkede ret og ære, gik de borgere her i byen, der senere . . . erklærede sig lydeligt og bestemt for kongens og Danmarks sag, deres stille gang; ingen kunne sige om dem, om de holdt med hertugen eller kongen, om de i enden helst ville være tyskere eller danskere. Der var opstået en kamp, som fra hvilken af siderne, kostede bryderier, tid, penge og velfærd. Man ville nødig tage del i en strid, der kostede så meget . . . Men det var vel endog kun få, der forstod sagen klart; for de fleste var nationalspørgsmålet, og hvad der lå bag samme, dunkelt; kampen syntes at være en underlig parti-strid, der ialfald førtes alt for heftigt; det danske sprog var jo nu engang fordømt til at være det menige folks sprog, det tyske de fornemmes; at tvinge de sidste til at respektere de førstes var jo nu umuligt. Under disse forhold forblev Dannevirkes profetiske tale om, at der forestod en krig med Tyskland, og at dette ville forsøge at opluge Slesvig, kun tomme overspændte ord. De fleste anså sig for at være klogere end danskhedens forkæmpere, hvem det jævnlig gik ilde, eller deres modstandere, der havde uret. Det rigtigste og forstandigste var åbenbart dette, at holde sig fjernt fra begge partier.«

Figur 11. Nationale skillelinjer inden for og mellem byens sociale klasser. Schematisk fremstilling.

En meget stærkt forenklet fremstilling af skillelinjerne inden for og mellem byens sociale klasser kan gives i form af denne figur. Byens samlede befolkning er symboliseret ved et kvadrat, hvor de enkelte sociale grupper er angivet lodret, således at det areal, de herved beslaglægger, svarer til den del af den samlede befolkning, de udgør. Underklassen omfatter således ca. halvdelen af kvadratet. Vandret er angivet sindelaget, således at jo længere vi kommer ind imod midten jo flere dansksindede, hhv. slesvig-holstenske findes der.

Ud fra opfattelsen, at overklassen er slesvig-holstensk sindet, underklassen dansksindet, og at jo længere vi kommer ned ad den sociale rangstige desto flere dansksindede, ville vi få en skillelinje, der går diagonalt fra nederste venstre til øverste højre hjørne. Som det fremgår af fremstillingen her er forholdene imidlertid ikke så enkle, da vi må regne med en meget stor gruppe indifferente, samt at jo længere vi kommer ned ad den sociale rangstige, desto flere indifferente. Denne inddeling giver to kurver, således som det fremgår af figuren. Mellem de to kurver skyder de indifferente sig op som en kile, der bliver mindre og mindre jo højere vi kommer op i de sociale lag. Det må understreges, at kurverne først og fremmest skal vise, hvor skillelinjerne gik, og altså ikke siger noget præcist om, hvor store andele af de forskellige sociale lag, der hørte til de tre grupper. Med skravering er blot angivet, hvor de tre grupper havde deres største tilslutning.

På figuren er endvidere tidsfaktoren søgt anskueliggjort. Vi må nemlig regne med, at jo længere tid, der går, jo flere bevidst dansksindede bliver der. dvs. at kurven, der skiller de dansksindede fra de indifferente, flytter længere ind imod midten, jo nærmere vi kommer 1850. Kurven, der adskiller slesvig-holstenerne og de indifferente flytter sig derimod næppe meget.

Det gik danskhedens forkæmpere ilde rent økonomisk, og man var også selv økonomisk afhængig af det slesvig-holstensk sindede borgerskab, således som det er understreget ovenfor. Derfor holdt man sig tilbage, og derfor kunne man endog presses til at skrive under på petitioner med slesvig-holstensk indhold. Det, der brød denne økono-

miske tvang, var næppe alene P. C. Kochs propaganda i Dannevirke. Der måtte andre og lige så stærke økonomiske kræfter til. En sådan styrke besad oplandets bønder, som udgjorde ryggraden i den danske bevægelse i Nordslesvig, og som i løbet af 1840'erne opnåede en økonomisk fremgang på grund af stigende priser på landbrugsprodukter.

Handel og omsætning med bønderne betød dengang som nu overordentlig meget for byens borgere, og bønderne kom i hvert fald i stort tal til byen mandag og fredag, når der var ugemarked. De tog da ind hos byens næsten utallige gæstgivere, som hver havde deres faste klientel af bønder. Gæstgiverne var afhængige af dem i deres næring, og dette sammen med en personlig påvirkning bevirkede, at mange gæstgivere uden tvivl tidligt blev vundet for den danske sag. Hiort Lorenzens svoger Otto Schroeter er et godt eksempel herpå, netop fordi han var gæstgiver og samtidig den eneste af Hiort Lorenzens slægtninge i byen, som ikke vendte sig i bittert og personligt fjendskab mod Hiort Lorenzen efter dennes brud med de liberale i 1840. Hans holdning var selvfølgelig medvirkende til, at Den slesvigske Forening lige fra starten fik sit faste tilholdssted hos ham. Ligeledes kan nævnes gæstgiver Laue Ebbesen, en af de første Haderslevborgere, der var medlem af Den slesvigske Forening. På samme måde er det værd at bemærke, at da det klart dansksindede selskab Harmonien blev stiftet i 1849, var ca. 8 af de 52 stiftere fra Haderslev gæstgivere, og af de 171 dansksindede i dr. Michelsens undersøgelse var de 23 gæstgivere. Også ved stændervalgene indtog gæstgiverne en bemærkelsesværdig stilling. Ved valget i januar 1841 var således ialt 62 stemmeberettigede, som ikke stemte, de sytten gæstgivere, og i januar 1847, da de dansksindede gik ind for de lokale købmænd J. C. Holm og Chr. Juhl, stemte 10 gæstgivere på dem, 8 undlod at stemme, mens kun 6 stemte på Bremer og Claussen. Et klarere vidnesbyrd om, hvor forsigtige gæstgiverne var af hensyn til deres næringsvej, kan næppe gives. Hvad der gjaldt gæstgiverne, har sikkert også været gældende for en meget stor del af byens småhåndværkere og handlende. Deres afhængighed af omsætningen med bønderne var formodentlig mindst lige så stor som afhængigheden af den slesvig-holstenske klike og byens pengearistokrati, og dette sammen med bøndernes personlige påvirkning af dem har sikkert i det lange løb været medvirkende til en klar tilkendegivelse af sindelag. Vi ser da også, at man i den lille dansk-nationale gruppe tidligt var klar over det pressionsmiddel, man havde her. Der tales i februar 1843 om, at der blandt bønderne er stiftet »Foreninger til kun at ville besøge dansksindede værter og kun købe af dansksindede købmænd«; men desværre høres der intet mere herom. Hiort Lorenzen fortæller endvidere, at da han i december 1842 vendte hjem fra stænderforsamlingen i Slesvig, havde slesvig-holstenerne planlagt demonstrationer foran hans købmandsgård på Møllepladsen, men at det ikke blev til noget, fordi »de er bange for bønderne, thi disse er så irriterede, at vistnok en 5 eller 600 var rykket ind i byen, dersom man havde vovet at gøre mig fortræd«.

Et andet eksempel på bevidst udnyttelse af det pressionsmiddel, bønderne her sad inde med, har vi i forbindelse med stændervalget i januar 1847, hvorom Laurids Skau skriver:

»Uden ligefrem at købe stemmer har jeg dog på indirekte måde anvendt et slags bestikkelse og ofret rigelig 100 daler dertil. Hermed er det gået således til: først lejede jeg nogle gode sqvadronnrører til at gå omkring i byen og bi-bringe borgerne den overbevisning, at det var galt, når stænderforsamlingen blev et advokatkollegium, hvorved hensigten med samme ganske forfejledes. Dernæst gik alle mine venner omkring og sagde det samme, og de talentfulde-
ste bønder fik jeg også til at tage del i operationen, når de på torvedagene kom til Haderslev. Mine venner vidste naturligvis ikke, at jeg havde lejede tjenere, som er og altid må være en hemmelighed, ligesom heller ikke nogen kender, hvorledes jeg opererer blandt håndværkerstanden. Når jeg får et nyt klædningsstykke, siger jeg til min skrædder, at det er brillant, betaler ham i min tilsyneladende glæde det dobbelte derfor, lader et ord falde om anbefaling til mine mange fornemme venner, og manden er vundet! thi håndværksmestre er gode regnemestre, og fordelten er dem alt.«

Selvom Laurids Skau her søger at tiltage sig selv al ære for at have fundet på dette middel til påvirkning, er der næppe tvivl om, at det blot var ganske normal praksis, som i dette tilfælde blev sat lidt mere

Table 50. Håndværkeres pantebreve 1837–47. Fordeling på kreditorer.

	Antal pante- breve	Samlede beløb rdl. cour.	Samlede beløbs procentvis fordeling
Legater og stiftelser	44	15175	17,4
Købmænd, købmandshustruer, gæstgivere	41	15314	17,7
Håndværkere	28	7016	8,1
Umyndige børn og unge	19	4727	5,5
Embedsmænd og officerer (både højere og lavere)	45	16708	19,3
Oplandets bønder o. lign.	29	6666	7,7
Ugifte og enlige kvinder, enker	27	12483	14,4
Tjenestekarle, svende o. l.	8	1500	1,7
Andre (bl. a. udenbys)	25	7081	8,2
I alt	266	86670	

Kilde: Som tabel 42.

Eftersom kernen i den danske bevægelse var håndværkerne, er det væsentligt at klarlægge, hvor stor håndværkeres økonomiske afhængighed af den slesvigholstenske overklasse var. Det kan gøres bl. a. ved at se på, hvor håndværkerne lånte deres penge. Af de ca. 500 pantebreve, der er registreret 1837–47 (jfr. tabel 42) skyldtes de 266 håndværkeres lån til et samlet beløb af 86.670 rdl. Dette beløb var fordelt på en række forskellige kreditorer, således at håndværkerne ikke kan siges at være afhængige af en enkelt gruppe, selvom byens overklasse, købmænd, gæstgivere, embedsmænd og officerer samt til dels ugifte kvinder og enker tegnede sig for henvend halvdelen af beløbet. Oplandets bønder havde kun udlånt ca. 8 % af det samlede beløb, men det er bemærkelsesværdigt, at oplandets bønder i årene 1845–47 udlånte ca. 17 % af de samlede beløb disse tre år; deres betydning synes altså stigende og generelt kan det siges at afhængigheden – hvis der er tale om en sådan – af lån fra købmændene og embedsmændene var størst i årene omkring 1840. En af de største pengeudlånere blandt embedsmændene var endvidere major v. Simesen, og han hørte afgjort til de dansksindede og forstrakte mange håndværkere med lån.

i system. Når bønderne kom til byen på torvedage og tog ind i deres sædvanlige gæstgivergårde, når de solgte deres varer til deres kunder på torvet, og når de gjorde deres indkøb, f.eks. af tøj og sko, og talte med håndværkerne, har man uden tvivl også diskuteret de politiske forhold, såvel i almindelighed som i byen i særdeleshed. Med den voksende selvbevidsthed og købekraft, som bønderne lagde for dagen, har deres ord uden tvivl haft betydelig vægt hos byens jævne lag.

Bøndernes indtjening steg som nævnt i 1840'erne som følge af prisstigninger på landbrugsprodukter, ja prisstigningen var så stærk, at det i årene 1846 og 47 blev dyrtid set fra forbrugernes synsvinkel. Der ophobedes derfor efterhånden betydelig kapital hos bønderne. Vi har set, hvorledes den blev anbragt i bl.a. skibe bygget i Haderslev – skibet Chloris er nævnt som eksempel ovenfor – men også i pantebreve blev den anbragt. Bøndernes andel af den kapital, der var udlånt til Haderslev-borgere mod sikkerhed i fast ejendom, var stigende 1840'erne igennem. Mens der omkring 1840 således kun blev udstedt et par pantebreve af borgere i Haderslev til bønder, er dette antal i 1845 7, i 1846 3 og i 1847 9 af ialt 52. Det er naturligvis ikke så store beløb, som købmændene og de andre store kapitaludlånere i byen kunne præstere, men de allerfleste af disse penge var anbragt hos håndværksmestre, vognmænd, gæstgivere og daglejere, hvis lånebehov ikke var så stort. For dem bød der sig altså nu en ny lånemulighed, og da de i stigende grad også benyttede byens betydelige legatmidler som lånekilde, blev afhængigheden af byens overklasse på dette felt mindre. Den indflydelse, som bønderne herved opnåede på middelklassens mange håndværksmestre, kan, hvor små tallene end er, næppe overvurderes.

Bøndernes betydning for, at det gik, som det gjorde, i marts 1848, er således en faktor, vi uden tvivl må tillægge stor vægt, og bønderne udtrykte da også deres anerkendelse over for det loyale borgerskab på en meget kontant måde. Få dage efter at borgerne den 26. marts havde nægtet at godkende den provisoriske regering, blev der i sognene rundt om byen foretaget indsamling af penge til uformuende borgere i Haderslev til hjælp til de udgifter, som den store indkvartering af dansk militær betød. Der blev bl.a. indsamlet 100 rdl. i Fjellstrup sogn, 30 i Vonsbæk sogn og 155 i Bjerning sogn, og i den skrivelse, der fulgte med pengene, hedder det bl.a.: »Landboerne i Haderslev amt har med stor glæde set, at borgerskabet i byen Haderslev uagtet mange forsøg på at lokke dem til forfald, er blevet deres konge og fædreland tro«.

Ud fra ovenstående var bøndernes egen medvirken hertil af en ikke ringe betydning, og Haderslev adskiller sig herved væsentligt fra f.eks. Åbenrå, hvor en sådan påvirkning fra omegnen slet ikke kommer på tale.

Bøndernes påvirkning af småborgerne i Haderslev var altså af stor betydning, for at et dansk parti voksede frem i slutningen af 1840'erne, og er således en faktor af væsentligst økonomisk karakter. Den

De dansksindede i Haderslev var dem, der først fik deres mindesøerke for treårskrigen. Mindestenen er rejst over en række faldne soldater og rejst på Klosterkirkegården i juli 1853, og indvielsen var en klar dansk manifestation.

hænger uden tvivl sammen med den borgerliggørelse, der skete af bønderne i slutningen af 1840'erne. Den almindelige økonomiske udvikling, som er omtalt i et tidligere afsnit, og de sociale modsætninger, der var en følge heraf i slutningen af 1840'erne, har imidlertid også spillet ind. Især forværringen af håndværkernes kår som følge af prisstigningerne i slutningen af 1840'erne må have skabt et klart modsætningsforhold til den overklasse, som dels tjente på prisstigningerne, dels administrerede den hjælp, der blev ydet under kornmanglen. For underklassen, arbejderne og de fattige, behøvedes der ikke nationale og politiske grunde for at skabe et modsætningsforhold til overklassen. Det var der i forvejen.

Den danskhed, der voksede frem, byggede tillige på borgerskabets ældgamle loyalitet og troskab mod konge og monarki, som kom frem ved flere lejligheder, bl.a. i 1840 i forbindelse med kongeskiftet, ved kongebesøget i 1844 og den 26. marts 1848, da borgmester Lassens loyale erklæring blev hilst med stormende jubel.

Sociale og økonomiske forhold har derfor sammen med en grundfæstet loyalitetsfølelse spillet en mindst lige så stor rolle for det jævne borgerskabs danskhed, således som den kom til udtryk i årene 1848–50, som P. C. Kochs og Dannevirkes propaganda for hævdelser af dansk sprog og kultur. De nationale forhold skabte ikke, men forøgede og uddybede i forvejen eksisterende modsætninger.

Politiske, nationale og kulturelle forhold 1850-64

Politiske og nationale forhold

NYE EMBEDSMÆND OG NYT BYSTYRE

Gustav Frederik Lassen var den 5. marts 1850 vendt tilbage til Haderslev som borgmester og politimester, men hermed var et loyalt, velfungerende bystyre ingenlunde en selvfølge. Lassen var selv langt fra begejstret for situationen, hvilket fremgår af et brev til Tillisch allerede den 6. marts:

»... Jeg meddeler i dag ikke noget til bestyrelseskommissionen; jeg har ingen tid og ved endnu ikke, om magistraten og de deputeredes kollegium vil arbejde sammen med mig. De narre! De kunne sku ærgre mig dygtigt ved at blive. Hidindtil har de ikke været hjemme, når jeg sender bud efter dem. De er satans i knibe; i går og i dag bliver der næsten uafbrudt holdt råd i den tyske borgerforening...«.

Lassens bange anelser var ikke ubegrundede. Deputeretkollegiet demonstrerede ved at udeblive fra møder, mens magistratsmedlemmerne den 8. marts meddelte, at de nedlagde deres embeder, såfremt Lassen skulle forblive som borgmester. Overfor deputeretkollegiet satte Lassen hårdt imod hårdt og viste som i de begivenhedsrige martsdage to år tidligere beslutsom og håndfast optræden. Den 19. og 21. marts var deputeretkollegiet indkaldt til fællesmøde med den nyudnævnte magistrat, der foruden Lassen bestod af bysekretær Hargens, som var vendt tilbage sammen med Lassen, og de konstituerede rådmænd, købmændene Jacob Juel og Hans Petersen. Begge møder var sat til kl. 10, men da de deputerede borgere endnu ikke var mødt kl. 13, skiltes magistratsmedlemmerne, den 21. dog efter at have besluttet at afskedige samtlige 14 deputerede samt at indsende en ansøgning til bestyrelseskommissionen om at måtte udnævne nye medlemmer af deputeretkollegiet. Denne tilladelse samt bekræftelse af afskedigelsen forelå den 27., og på et møde samme dag blev et nyt deputeretkollegium udnævnt bestående af købmand H. J. H. de Wolff, farver Mathias Barkentin, bogbinder Emil Julius Rheinländer, guldsmed Johan Peter Röhde, købmand Niels Sehested Gyldenfeldt, skræddermester Bertel Peter Andersen, garver Asser Bløcher, grovbager Niels Dahl, murermester Claus Raben, købmand Jacob Lund Thissenius, snedkermester Peter Jürgensen, grovsmedemester Mads Jürgensen Thuesen, gæstgiver Hans Jepsen, gæstgiver Knud Christensen Skøtt, gæstgiver Mathias Damgaard samt brændevinsbrænder Hans Petersen, ialt 16 borgere.

Murermester Claus Raben undslog sig dog på grund af sine mange

udenbys byggeføretagender, der krævede hans fravær fra byen, og i hans sted udnævntes glarmester Torp den 28. juni 1850. Den 27. marts blev også udvalgsposter fordelt, og det er i den forbindelse bemærkelsesværdigt, at muremester Paul Christiansen, der havde siddet i det afskedigede deputeretkollegium, blev udnævnt til 2. assistent i brandkommissionen. Man var altså klar over det pres, der var lagt på ham af de øvrige deputerede borgere i juli 1850 (se side 378). Ligeledes forblev Wolfgang Petersen brandmajor, idet hans indsats som leder af borgerkorpserne den 25.–26. marts 1848 var blevet stærkt rost af borgmester Lassen. Men ikke kun magistrat og deputeretkollegium blev udskiftet; der indsattes også nye embedsmænd blandt det underordnede personale. Til overpolitibetjent udnævntes politifuldmægtig Peter P. Schmidt og til underpolitibetjente udnævntes stads-tjenerne Guldager og Petersen samt vægter Lars J. Rasmussen.

Borgmester Lassen fik imidlertid ikke lov til at sidde længe som borgmester. Der var brug for hans dygtighed andetsteds, og da han i juli blev overpræsident og førsteborgmester i Flensborg, blev Hargens konstitueret som borgmester, således som han havde været det i juni 1848. Men også Hargens' dygtighed og loyalitet var der brug for på højere sted, og i november blev han udnævnt til bysekretær i Flensborg.

Til borgmester, politimester og bysekretær blev da udnævnt Emil Hammerich. Om nogen valghandling foretaget af magistrat og deputeretkollegium var der ikke tale. Hammerich var kongelig udnævnt, og den sammenslutning af de tre embeder, som var påtænkt i 1813, skete nu. Det betød samtidig, at den overpræsident eller tilsynsførende, som byen havde undgået i 1813, nu blev indsat, idet den nye amtmand W. Stockfleth, der afløste amtmand Johannsen i oktober 1850, kom til at fungere som kontrol- og melleminstans mellem købstadsstyrelse og centraladministration. Overgangen til dansk styre betød altså også en større kontrol med den kommunale forvaltning.

Etablering af dansk styre medførte også overgang til dansk sprog i administrationen. Den 27. december 1850 anmodede magistraten i en udtalelse til Tillisch om, at det måtte forordnes, at dansk for fremtiden var det i Haderslev gældende rettergangs- og i alle offentlige anliggender brugelige sprog. Under henvisning til sprogeskriptet af 14. maj 1840 meddeltes det den 8. februar 1851, at dansk herefter skulle være »regerings- og retssprog for Haderslev by«. Man gik endog så vidt, at der også indførtes dansk sprog for natvægterne, således at de fra nu af råbte klokkeslettene på dansk; det havde dog den ulempe, at melodien ikke passede hertil!

Det deputeretkollegium, som byen fik i marts 1850 havde en helt anden social sammensætning end det kollegium, der var blevet afskediget. Det var middelklassen, der nu besatte flest poster i overensstemmelse med de politiske forhold. De dansksindede fandtes netop inden for middelklassen, og det var de loyale, dvs. de der havde demonstreret kongetroskab og dansk sindelag, som havde sejret. Depu-

Mathias Jepsen Damgaard, født Haderslev, gæstgiver, deputeret borger 1850–64.

teretkollegiet beholdt denne sammensætning 1850'erne igennem. De solide håndværksmestre og gæstgivere dominerede, og mens deputeretkollegiets medlemmer i 1845 havde betalt 9,2 % af hele næringskatten og 7,5 % af grundskatten, betalte de i 1855 kun 2,8 % af næringskatten og 3,3 % af grundskatten. Det illustrerer klart den forskel, der var i social sammensætning. Det var ikke længere byens største næringsdrivende, som sad i kollegiet.

Borgmester Hammerich var ikke den eneste nye embedsmand, der kom til byen. Hele embedsmandsstanden inden for den civile administration blev udskiftet. Amtmand William Walcker Stockfleth skildres som »en human og elskværdig foresat« og var tillige en fremragende administrator. Af de tre herredsfogeder karakteriserer konrektor Lembcke H. P. With som »en simpel rå karl«, mens derimod herredsfoged A. Heide var »en virkelig prydelse for den danske embedsstand; han var et klart og skarpt hoved, resolut og snarrådig og forstod at sætte sig i et ypperligt forhold til sin jurisdiktions beboere«. Herredsfoged Rumohr var derimod »temmelig komisk«; som herredsfoged nød han ikke stor anseelse, og hans domme havde ord for undertiden at være temmelig mærkelige. Som amtsforvalter for Haderslev Østeramt blev Søren Kornerup-Borch genindsat, og ved hans død i 1855 blev hans svigersøn, amtsfuldmægtig Claus Detlef Huss hans efterfølger. Det fortælles om disse to, at de til stor forargelse for de dansksindede som regel talte tysk med deres underordnede personale. Som amtsforvalter for vesteramtet fungerede grev Schulin 1850–52, da han blev efterfulgt af Laurids Skau, der uden nogen form for embedsmandsuddannelse klarede posten som amtsforvalter med stor administrativ dygtighed. Af andre embedsmænd fra før oprøret blev husfoged Carl H. Heuckendorff genindsat som husfoged i østeramtet. I 1854 blev Poul Anton Madvig, en broder til sprogforskeren Johan Nicolai Madvig, fysikus i byen. Foruden disse overordnede fulgte en stor gruppe af underordnede embedsmænd, og herudover var der kirkens præster og skolens lærere, hvorom der skal berettes nedenfor. Af ikke-embedsmænd bør i denne forbindelse nævnes Carl Salicath, der i 1854 slog sig ned som underretsadvokat i Haderslev, samt Niels Nørgaard Aggersborg, der i 1852 overtog Hjorteapoteket. De kom senere sammen med Madvig til at spille en stor rolle i byen, ikke mindst inden for selskabet Harmonien. I det hele taget satte de her nævnte embedsmænd deres præg på det selskabelige og kulturelle liv, som det udfoldede sig inden for byens overklasse, men dette samkvem forløb ikke, uden at der opstod undertiden bitre modsætninger mellem den lokale befolkning og disse tilflyttede embedsmænd.

FORHOLDET MELLEM EMBEDSMÆND OG BEFOLKNING

Selv om både borgmester Lassen og borgmester Kier var embedsmænd, havde de dog som indfødte haderslevere på mange måder den samme miljømæssige baggrund som den magistrat og det deputeret-

kollegium, de havde samarbejdet med. Borgmester Hammerich stod derimod som født københavner både miljømæssigt og socialt milevidt fra det småborgerskab, han kom til at arbejde sammen med, og stod i øvrigt på mange måder helt fremmed over for forholdene i byen. Formodentlig som følge heraf viste der sig hurtigt modsætninger mellem ham og byens borgerskab. Hammerich skred i 1851 som politimester ind imod, at der blev spillet kegler i Harmoniens have til langt ud på aftenen. Han kunne som politimester ikke tillade, at det skete efter kl. 10 om aftenen og efter kl. 9 om lørdagen. Bestyrelsen protesterede herimod, men foreningen måtte affinde sig med ordningen. Da Hammerich imidlertid nogen tid efter blev foreslået som medlem af foreningen, fik han ikke det tilstrækkelige antal stemmer. Det var en højst ubehagelig situation for borgmesteren og for de mange tilflyttede embedsmænd, som allerede var blevet medlemmer af klubben. Mange af dem reagerede ved at melde sig ud af foreningen, men et brud mellem borgerskab og embedsmandsstand blev undgået, da både borgmesteren og amtmanden i oktober 1851 på formanden, P. C. Kochs forslag blev optaget som æresmedlemmer.

Embedsmændene kom meget hurtigt til at udgøre en klike i byen, som kun omgikkes borgerskabet lidt. Godske Nielsen, der i 1855 blev redaktør af Dannevirke, skrev til sin senere hustru herom:

»De kan ellers tro, at det er et underligt samfund vi lever i her: en flok embedsmænd eller indvandrede som jeg, der omgås indbyrdes, dernæst den indfødte danske befolkning, som man, da de er højst udannede, aldrig træffer sammen med, uden når man for skams skyld engang imellem viser sig i klubben [Harmonien], og endelig det store tysksindede samfund, der er moralsk underkuet, men som man uagtet de forholdsvis er i besiddelse af større dannelse, aldrig ser eller hører det mindste til. Og så de indvandrede; uagtet de i reglen befinder sig ganske vel, og mange nødigt ville herfra igen, har de endnu ikke slået rod i jordbunden, at de jo betragter stillingen som aldeles foreløbig, hvor det gælder om at nyde minuttet og intet videre; det hele er derved præget af en vis koloniagtighed, en californisk tilstand, eller, hvad der ligger nærmere for til en sammenligning, en silkeborgsk«.

Man fik flere gange anledning til at bebrejde embedsmændene, at de således isolerede sig. I anledning af amtsforvalter Laurids Skaus køb af Mariegård tæt ved Haderslev bemærkede Dannevirke den 22. juni 1856, at de kongelige embedsmænd mere og mere flyttede ud af byen, fordi de herved undgik de høje skatter, som byen påstodes at være bebyrdet med. En læser mente imidlertid, at der snarere var tale om, at embedsmændene havde så betydelige indtægter, at de kunne leve som små herremænd og foretrak det fremfor at bo inde i byen.

Dannevirkes synspunkter er nok i højere grad Godske Nielsens synspunkter, men han havde, som det allerede er set, et skarpt øje for disse forhold og ramte derfor uden tvivl den jævne mands opfattelse ganske godt, også da han i 1858 i en længere redegørelse i anledning af kongens nyligt overståede besøg i byen bebrejdede embedsmændene, at de havde isoleret kongen fra den jævne mand:

»Vi anker slet ikke over, at embedsmændene modtager og omgiver kongen, thi det er sømmeligt og i sin orden, at statens embedsmænd opvarter statens overhovede, men vi beklager, at der ikke tillige gives borgermanden adgang til Hans Majestæt under en eller anden form. Under kongens sidste ophold i Haderslev har borgerstanden kun været brugt til at råbe hurra og illuminere for kongen: med undtagelse af en enkelt funktionær har ikke en eneste borger erholdt lejlighed til at tale med Hans Majestæt. Vor hovedanke imod autoriteterne under Hans Majestæts nærværelse her i byen er altså den, at embedsmændene har skilt sig fra den øvrige befolkning, istedet for at disse to elementer burde have samvirket i forening; man har isoleret sig, hvor man netop burde have forenet sig . . .«

Også borgerne selv gav undertiden udtryk for utilfredshed med embedsmændenes arrogance og, som det syntes, ligegyldighed over for befolkningens ønsker og interesser. Et par sager angående græsningen på byens Nørremark illustrerer det. I september 1859 rettede flere borgere igennem Dannevirke en henvendelse til byens markkommission om omsider at slippe køerne på Nørremarken løs af deres tøjr, så de kunne gå løse den sidste del af sæsonen. Henvendelsen hjalp tilsyneladende ikke, og den 20. september hedder det derfor i Dannevirke, at kommissionen vel ikke bilder sig ind, »at dens indsigt er så stor eller dens autoritet så ophøjet, at den ikke behøver at tage hensyn til sine medborgeres ønsker, og at den kan skalte og valte som den lyster«.

I 1862 var der igen røre om byens Nørremark, idet en række borgere med J. Sørensen Lund i spidsen beklagede sig over den fremgangsmåde, der havde været fremherskende i 12 år, nemlig at græsningen på byens Nørremark blev bortlejet i stedet for, som det var sket indtil 1850, at blive fordelt mellem de borgere i byen, som betalte næringsskat. Den nye fremgangsmåde var blevet indført imod, at næringsskatten var blevet nedsat med det tilsvarende beløb, således at borgerne herved fik kompensation for tabet af deres ret til at lade græsse køer på Nørremarken. J. Sørensen Lund og en række borgere med ham ønskede nu den gamle ordning indført eller i det mindste »som ret og rimeligt var, at det græs, som endnu den dag i dag tilfalder magistratens såvelsom Den lærde Skoles personale, måtte bortfalde«. Man ankede altså over, at embedsmændenes særrettigheder var blevet bevaret ved ændringen i 1850. Dette var så meget mere mærkeligt, som det i bestemmelserne hed, at ingen som bor uden for byen, kunne leje land til dyrkning eller græsning, og en del af skolelærerne boede netop uden for byen. Man aner også i denne sag modsætningsforholdet mellem den almindelige borger og embedsmændstanden.

Disse småsammenstød mellem befolkning og myndigheder var i sig selv ganske harmløse, men deres gentagne forekomst samt den holdning, som i hvert fald en del af embedsmændene viste over for befolkningen, gør det rimeligt at tale om et dårligt forhold mellem embedsmænd og indfødte. Hertil bidrog vel også følelsen af, at de mange indvandrede embedsmænd var et fremmedelement og var

nil Hammerich, født København 01, død Frederiksberg 1877, rgmester, politimester og bykretær i Haderslev 1850–64, utsråd.

noget, der var påtvunget befolkningen. De tilhørte ikke dens egne, de havde andre vaner og beholdt disse og skilte sig også på denne måde ud.

EMBEDSMÆNDENE OG DET FOLKELIGE

Nok var deputeretkollegiet blevet udskiftet, og dets sammensætning svarede i højere grad end tidligere til borgerskabets som helhed. Det betød dog ikke, at borgernes indflydelse på bykollegierne blev større end tidligere. Både bystyret og i det hele taget styret af hertugdømmet var stærkt bureaukratisk og centralistisk og uden ret meget folkeligt islæt eller indflydelse fra menigmand.

Enevælden gjaldt stadigvæk i hertugdømmerne, og det betød tilige, at mange af de borgerlige rettigheder, som var nedfældet i den danske grundlov ikke gjaldt her. Således var pressefrihed et ukendt fænomen, selvom der havde hersket pressefrihed under bestyrelseskommissionens virke. I et cirkulære oktober 1850 havde Tillisch imidlertid indskærpet politimestrene i hertugdømmet især at holde øje med artikler, der behandlede nationalitets- og sprogforholdene i hertugdømmet med en kritisk holdning over for regeringen. Dette cirkulære var foranlediget netop af en artikel i Dannevirke.

Denne skærpede holdning over for pressen førte i årene 1854 og 1855 til en række voldsomme sammenstød mellem myndighederne og P. C. Koch, og det var nok først og fremmest ministeren for Slesvig, H. Raasløf, som stod bag disse angreb på Kochs blad. Også andre blade, bl.a. Flensburger Zeitung og Frederik Fischers Freja i Åbenrå havde sådanne vanskeligheder med myndighederne. I foråret 1855 skete en række beslaglæggelser af Dannevirke på grund af artikler, der påstodes at indeholde kritik af regeringen og dens politik. Det blev imidlertid Kochs skrivelser om Søren Kierkegaard og hele det kirkelige røre, som denne var skyld i, der fik bægeret til at flyde over. Ministeriet nøjedes ikke med beslaglæggelser af bladet, men besluttede i juli 1855 at anlægge sag imod Dannevirke for »angreb på landskirken og usømmelig omtale af kirkelige anordninger«. Det er i denne forbindelse værd at bemærke, at det altså ikke var borgmester Hammerich, der forfulgte Dannevirke, tværtimod. Hammerich måtte gang på gang modtage mindre næser fra ministeriet, fordi han ikke var skredet ind over for Dannevirke, men havde ladet artikler passere. I juli 1855 modtog han derfor en »alenlang« censurinstruks og kaldte i den anledning Koch til sig for at underrette ham herom.

Som følge af denne instruks blev bladet for den 20. juli beslaglagt på grund af en indsendt artikel »Kirkespørgsmålet i Kongeriget«. Koch svarede igen med en artikel eller leder, som vi ville kalde det, den 31., hvor han under overskriften »Frihed og fred« hudflettede regeringen og dens politik i bl.a. følgende vendinger:

» . . . I de ti år som henrandt før krigen (fra 1838 til 1848) havde vi i Slesvig frihed, men ingen ret fred, under krigen havde vi ingen af delene, efter krigen fik vi fred, men ingen frihed. I hine 10 år før krigen herskede der stor frihed i stænderforsamlingen, i pressen, i samfundet, petitionsretten blomstrede i fuld flor, enhver trang til liv og røre kunne uhindret søge sin tilfredsstillelse . . . men friheden gik tabt; folket tør f. eks. nu ikke sende petitioner til sin konge, og hvad landets få offentlige blade angår, da har de siden krigen ikke af frygt, men af loyalitet og tillid til styrelsen, vedligeholdt en eksemplarisk tone hele tiden. Verden kan bevidne dette. Alligevel har regeringen altid været og er endnu urolig over den loyal-folkelige presse, og ingen kan sige, hvor grænserne for skrivebrugen skulle være, trods de mange års garantier man har for, at den kun vil, hvad der er kongehusets og rigets gavn og bedste.«

Kochs udtalelser om frihed og i særdeleshed om pressefrihed før 1848 må dog nok tages med et gran salt. Det var i hvert fald ikke hans opfattelse dengang. Det gjaldt dog også blot om her at sætte tingene så skarpt op som muligt, og bladet blev naturligvis også beslaglagt som følge af denne meget hårde kritik af regeringen. I august skete ingen beslaglæggelser af Dannevirke, måske fordi ministerens kolleger og embedsmænd fandt kursen betænkelig, og beslaglæggelsen af bladet den 20. juli blev ophævet. Hertil kom, at kongerigske blade optrykte Dannevirkes beslaglagte artikler, og at sagen således vakte betydelig opmærksomhed i kongerigets presse. De kongerigske blade blev endvidere distribueret i hertugdømmerne, og et forsøg fra ministerens side på at hindre dette blev en fiasko, på samme måde som det havde været tilfældet før 1848. Koch troede derfor, at angrebene var slut og fortsatte sine skrivelser angående Søren Kierkegaard, men i september skete beslaglæggelser af numrene den 14. og 26., og kort tid efter forelå det offentlige anklageskrift imod Koch. Retsdagen blev fastsat til den 27. november, men da borgmester Hammerich havde ladet de påtalte artikler passere og ikke kunne betragtes som uhildet, udnævntes herredsfoged Heide til dommer.

Koch var efterhånden blevet noget mismodig over disse idelige følger af ham og hans blad, som han mente altid havde oprådt loyalt. Han begyndte derfor at sysle med tanken om at sælge bladet, og hans kone støttede ham stærkt heri på grund af de mange fortrædeligheder. Det blev Laurids Skau, som vidste, at de nationalliberale i København gerne så en mand af deres politiske observans som redaktør af Dannevirke, der kom til at stå som formidler af salget. Som Kochs nære ven kendte han allerede i begyndelsen af september til planerne og opfordrede i et brev den 4. september Godske Nielsen, der da var ansat ved det københavnske »Dagbladet« til at skaffe penge til købet. Den 13. oktober ankom Godske Nielsen til Haderslev, og handelen blev afsluttet. Koch solgte sin ejendom Vestergade 4 med trykkeri og alt tilbehør samt de forskellige privilegier, dog forudsat kongelig godkendelse, for 30.000 rd. med 5000 ved bladets overtagelse den 1. januar 1856, 10.000 til juni termin samme år samt 15.000 rd. som 1. prioritet i ejendommen til 4 % rente.

Selvom Godske Nielsen fik frist til den 31. oktober og Chr. Flor udtrykte sit mishag med salgsbetingelserne, som dog vistnok må anses

Godske Nielsen, født ved Præsto 326, død København 1899, redaktør af Dannevirke 1856-64.

for rimelige, fastholdt Koch dog sin beslutning om at opgive Dannevirke og hele sit arbejde i den danske sags tjeneste i Nordslesvig. Her-til bidrog sikkert en begivenhed, som fandt sted i Harmonien den 15. oktober 1855. Den 24. februar 1855 var der udgået en opfordring til at danne et »Dansk Samfund« i Nordslesvig svarende til den sammenslutning af samme navn, som var dannet i København i 1839, og som var stærkt præget af det grundtvigske og ville vække og opdrage til forståelse af, hvad der var dansk særpræg. Opfordringen var underskrevet af apoteker Aggersborg, garver A. Bløcher, P. C. Koch, fysikus Madvig, boghandler Møller, Laurids Skau, tingmand J. A. Schmidt, rektor Thrige, herredsfoged With samt en del præster fra omegnen, bl.a. Boisen i Vilstrup og Marckmann i Hoptrup. Den 22. marts holdtes foreningens første møde, hvor Boisen blev valgt til formand og Chr. Flor blev æresmedlem. I løbet af sommeren fulgte endnu et par vellykkede møder, som blev holdt i Harmoniens gård i Gåskærgade.

Danske Samfund ville gennem foredrag og sang søge at genoplive befolkningens patriotiske ånd, og dette formål lå på linje med det, der var udtrykt i Harmoniens formålsparagraf om at virke oplysende til danskhedens fremme. Da de fleste af Danske Samfunds medlemmer tillige var medlemmer af Harmonien, var det naturligt, at man kom på den tanke at sammenslutte de to selskaber til en enhed. På en generalforsamling i Harmonien den 15. oktober 1855 blev dette forslag lagt frem til diskussion og afstemning. Drøftelserne blev særdeles voldsomme, og forslaget blev fra flertallets side mødt med forbitret modstand. Et par af embedsmandsspidsene udtalte under trampen og bifald »de værste grovheder og bagtalelser imod Danske Samfund, som om dette bestod af kæltringer og rak«. Man forsøgte at forsvare sig, men blev forhånet, og med 53 stemmer imod 13 forkastedes forslaget. Dagen efter meldte Koch sig ud af selskabet, hvis virksomhed han dels som bestyrelsesmedlem, dels som formand havde været så nøje knyttet til siden stiftelsen i 1849. I en erklæring i Dannevirke samme dag siger han, at udmeldelsen skyldtes, at selskabet fra nu af kun kunne opfylde bestemmelsen som klub og ikke som en forening for dansk folkeoplysning, således som han havde ønsket det, og som han havde arbejdet for. Embedsmændene og overklassen havde altså efter hans mening svigtet den forpligtelse, de havde til at drage den jævne borger ind i arbejdet for dansk sprog og kultur. Til Flor skrev han, at han og hans hustru nu kun længtes efter at komme bort fra byen, men da Koch endnu stod som udgiver af Dannevirke, indtil de kongelige privilegier var overdraget til Godske Nielsen, kunne han først i april 1856 bryde op fra Haderslev for at flytte til København, hvor han i en årrække udgav bladet Øre-Sund.

Det er sikkert rigtigt, som det er blevet sagt, at Kochs salg af Dannevirke var overilet og fejlagtigt. Koch var endnu kun 48 år, og hans blad havde et stort antal holdere og gode annonceindtægter, og bortset fra enkelte embedsmænd stod han på god fod med byens og

Asser Blocher, født Fredericia 180. død Haderslev 1885, garvermeste deputeret borger 1850–64, kirkforstander.

omegnens befolkning. Koch fortrød da også salget, da det viste sig, at regeringens angreb på bladet hørte op med Raasløfs udtræden af ministeriet i februar 1856. Dommen imod ham, som blev afsagt den 25. april 1856 var heller slet ikke så hård, som der var lagt op til.

I de 18 år Koch kom til at virke som udgiver og redaktør af Dannevirke, havde han øvet en betydelig indsats for at bringe menigmand til forståelse af dansk sprogs og kulturs værd. Han var særdeles initiativrig og fuld af ideer, altid i færd med at sætte nye ting i sving. Men også han var ligesom Hiort Lorenzen en ener og kunne undertiden virke lidt sær. Med tiden udviklede han vel også temmelig selvsikre meninger om sit eget værd og sin egen indsats, og især i tiden efter treårskrigen faldt han udenfor og opfattedes som »en ejendommeligt datidens figur« som J. Fibiger udtrykker det. Hans fortjenester påskønnedes ikke, og det var måske det, som i den sidste ende fik ham til at opgive Dannevirke og forlade byen.

STÆNDERVALG

Godske Niensens overtagelse af Dannevirke og sammenstødet i Harmonien den 15. oktober 1855 illustrerer den bevægelse bort fra det folkelige, som karakteriserede 1850'erne i modsætning til 1840'erne. Det nationalliberale parti i kongeriget rykkede frem imod de folkelige retninger, grundtvigianerne, bondevennerne og »patrioterne«, hvortil Koch så afgjort hørte. Hertil kom, at Koch ligesom Manicus, der redigerede Flensburger Zeitung, har forekommet de nationalliberale for konservative. Der måtte mænd til af en anden holdning end disse folkeligt engagerede, men også ret konservative mænd.

Disse brydninger kommer også frem ved stændervalgene i 1850-erne. Ved valget af stænderdeputeret 4. januar 1853 var det danske partis kandidater borgmester Hammerich og kirkeforstander, tingmand J. A. Schmidt, mens byens slesvig-holstenere eller tysksindede stemte på købmand H. C. Sohl og gæstgiver Chr. Iversen. Hammerich fik kun 63 stemmer, og gæstgiver Iversen blev byens repræsentant med 81 stemmer, mens Sohl fik 77. Selvom slesvig-holstenernerne havde haft til hensigt at få Sohl valgt som deputeret og Iversen som suppleant, var det alligevel et alvorligt nederlag for det danske parti, og udfaldet blev kommenteret stærkt i de danske blade, hvor det bl.a. hævdedes, at forklaringen på resultatet »måske må søges i en vis mistemning imod Hammerich«. Det tilbagevistes på det kraftigste af Dannevirke. En analyse af stemmeafgivningen viser imidlertid, at af de 74 personer, som stemte på både Sohl og Iversen, stemte ved stændervalget 1860 kun 32 på slesvig-holstenernes kandidater og 10 stemte på en dansk og en tysk kandidat, men af de 32, som ikke findes 1860, er det rimeligt at antage, at ca. 20 ville have stemt anderledes, hvis en anden end Hammerich var blevet opstillet. De kongerigske blades ræsonnement er altså ikke helt usandsynligt.

Sagen var dog i lige så høj grad, at valgretsbestemmelserne fra

Tabel 51. Stændervalget den 12. december 1860.

	Valgberetigede i alt	Stemte ikke	Stemme-procent	Stemte				Afgivne stemmer			Proceder ikke stemt på G.l
				på danske kandidater	på tyske kandidater	på en af hver	ikke på Godske Nielsen	Procentvis fordeling			
				danske kandidater	tyske kandidater	på en af hver	ikke på Godske Nielsen	danske kandidater	tyske kandidater	en af hver	
Embedsmand	1		100	1				100			
Lavere embedsmand	3		100	3			1	100			33
Liberal erhverv	3		100	3			1	100			33
Apoteker	1		100	1				100			
Kobmand	27	2	93	3	18	4	4	12	72	16	57
Fabrikant	8	3	63	1	2	2	2	20	40	40	67
Kornhandler	3	1	67	2			1	100			50
Gæstgiver	37	10	73	18	4	5	5	67	15	18	22
Brændevinsbrænder, møller	5	1	80	3	1			75	25		
Håndværker	187	35	81	75	53	24	24	49	35	16	24
Bager, slagter	32	9	72	7	8	8	9	30	35	35	60
Høker, vognmand, gartner, barber, skorstensfejer	27	14	48	6	3	4	3	46	23	31	33
Håndværkersvend	11	1	91	6	3	1	1	60	30	10	14
Murer, tømrer (ikke mester)	7		100	6	1		5	86	14		83
Arbejder	28	11	61	8	4	5		47	24	29	
Skipper	5	1	80	2	2			50	50		
Deputeret borger	12	1	92	10		1	1	91		9	9
Rådmand	4	1	75	3				100			
Uangivet eller andet	21	5	-	13	2	1	1	81	13	6	7
I alt	422	95	77,5	171	101	55	58	52	31	17	25,7

Kilde: Dannevirke den 13. og 14. december 1860.

Note: De der ikke stemte på Godske Nielsen indgår i dem, der stemte på de dansksindedes kandidater, og dem, der stemte på én af hver. Procentberegningen i sidste spalte er foretaget i overensstemmelse hermed.

Stemmeafgivningen ved valget til stænderforsamlingen den 12. december 1860 faldt ikke enten på de dansksindedes kandidater eller på de tysksindedes. 17 % af de valgberettigede, som afgav deres stemme, stemte på en kandidat fra hver side, og det illustrerer den opløsning af de hidtil så skarpe fronter, som var igang. Medvirkende hertil var formodentlig også, at redaktør Godske Nielsen var opstillet som de dansksindedes kandidat. Mange af dem, der stemte på en kandidat fra hvert parti, hørte nemlig til de i alt 18 % af dem, der afgav deres stemme og som ikke stemte på Godske Nielsen.

Af tabellen fremgår endvidere, at stemmeprocenten var 77,5, højst for købmændenes vedkommende. De tyske kandidater havde flest stemmer blandt købmændene og fabrikanterne, mens de danske stod stærkest blandt gæstgiverne, brændevinsbrændere og murerne og tømrerne samt – naturligvis – blandt de deputerede borgere. Bemærkelsesværdigt er de dansksindedes forholdsvis lave andel af stemmerne blandt håndværkerne og arbejderne, hvor der skulle forventes mange danske stemmer. En del af forklaringen herpå er formodentlig, at nogle stemte på en kandidat fra hver side, ligesom der også inden for disse to grupper var mange, som slet ikke afgav deres stemme.

stænderanordningen 1834 var blevet bibeholdt, hvilket allerede Regenborg, departementschef i Slesvigske Ministerium, havde advaret imod. Han udtalte bl.a.: »Er således en censur [begrænsning af valget] her i byen [Flensborg] meget betænkelig, så er den det endnu mere i Åbenrå og Haderslev. Her har vi dog en del af den velhavende

borgerstand og vel den største del på vor side; men i de andre byer er de mere velhavende rent slesvig-holstenske med ganske enkelte undtagelser«. Regenburgs betænkeligheder viste sig fuldt ud beretigede, og også hans frygt for at slesvig-holstenismen langt fra var død, viste sig begrundet, da man så, hvorledes stænderforsamlingen blev brugt som et forum for slesvig-holstenske synspunkter. Gæstgiver Iversen viste sig dog på mange måder som en deputeret med loyale synspunkter.

Situationen i Haderslev var altså i 1853 den samme som før 1848: overklassen stemte på de slesvig-holstenske kandidater, middelklassen på de dansksindede. Da valgreglerne til stænderforsamlingen blev ændret, således at vælgerkorpset blev udvidet, viste det sig derfor også klart, at de loyale kandidater sejrede i Haderslev. Ved valget den 24. maj 1854 var rådmænd Hans Petersen og tingmand J. A. Schmidt opstillet som de dansksindedes kandidater, og de fik hhv. 158 og 152 stemmer i modsætning til de tysksindedes, som fik ca. 100.

Ved valget i december 1860 kom brydningerne mellem embedsmandsgruppen og borgerskabet igen klart frem. Det menige borgerskab, først og fremmest håndværkerne ønskede de to deputerede borgere, skræddermester B. P. Andersen og skomagermester H. M. Simonsen som kandidater, mens den ledende gruppe inden for det danske parti ønskede redaktør Godske Nielsen og apoteker Aggersborg. I den anledning besluttede byens ældste rådmænd, Jacob Juel, to deputerede borgere samt tre andre borgere, heriblandt Håndværkerforeningens formand, at indkalde til et valgmøde. Dets hensigt var »at komme til klar kundskab om, i hvilken retning vælgernes stemning gik, og nytten var den: blandt de kandidater, som måtte blive foreslået, at blive enige om to, for derved at gøre valget sikkert og stærkt og ikke ved den endelige valghandling at være prisgivet til tilfældigheder«. Ved en afstemning faldt der 49 stemmer på Godske Nielsen og Aggersborg og 31 stemmer på de to håndværkere, mens ca. 20 dels afholdt sig fra at stemme dels stemte for andre kombinationer af de fire kandidater. Der fulgte herefter en diskussion om, hvorvidt man var til sinds at slippe en eller to af kandidaterne, og herunder spurgte snedkermester Matthiesen redaktør Godske Nielsen, hvad han mente om næringsforholdene. Dette spørgsmål illustrerer klart, at der i lige så høj grad var tale om klassemodsatninger. Håndværkerne ønskede en håndværker eller i hvert fald en næringsdrivende borger og ikke denne redaktør, som ikke var særligt vellidt i byen, og som havde stærkt liberale synspunkter. Da både apoteker Aggersborg og skræddermester B. P. Andersen frivilligt trak sig tilbage, fulgte dog langt de fleste parolen og stemte ved valget på Godske Nielsen og H. M. Simonsen, således at Godske Nielsen blev valgt med 181 stemmer, mens Simonsen fik 170 stemmer.

Stemmeafgivningen er imidlertid interessant derved, at stemmerne faldt ret spredt, og at det vist nok må anses for noget af et tilfælde, at Godske Nielsen og ikke Simonsen blev valgt. En række fremtræ-

Portræt Peter Andersen, født Kolding 809, død Haderslev 1880, skræddermester, deputeret borger 1850-4.

dende borgere, deriblandt fire deputerede borgere stemte nemlig trods alle aftaler på Godske Nielsen og apoteker Aggersborg. Dette må være sket for at opveje de mange stemmer, man måtte regne med ville falde på Simonsen, men ikke på Godske Nielsen. Det er nemlig meget bemærkelsesværdigt, at 55 af de ialt 327 borgere fra Haderslev, som afgav deres stemme, stemte på en dansk og en tysk kandidat, og af disse 55 faldt kun 9 stemmer på Godske Nielsen, mens 22 faldt på skomager Simonsen og købmand P. J. Petersen, der var det tysksindede partis hovedkandidat, og som fik ialt 153 stemmer. Endvidere stemte så fremtrædende medlemmer af det tysksindede parti som købmand C. P. Holm (J. C. Holms søn), tobaksfabrikant H. C. Hansen og købmand P. J. Petersen (C. A. Petersens søn) på en tysk kandidat (Petersen eller Holm) og som suppleant på købmand Hans Petersen, der hørte til det danske parti.

Der er altså ganske klart tale om en splittelse i byen, som ikke så meget gik på tysk eller dansk, men i langt højere grad på en lokal og næringsdrivende borger eller en indvandret og ikke næringsdrivende, dvs. næsten samme situation som ved stændervalget i 1847.

Selv med de 442 stemmeberettigede vælgere fra Haderslev og Christiansfeld ved stændervalget 1860 må valgretten siges at være meget begrænset. Der rejste sig imidlertid også en voksende kritik af, at der slet ingen valgret var til deputeretkollegiet, og at der tillige var for lidt offentlighed omkring bystyret. Allerede i 1855 var Dannevirke inde på, at det var beklageligt, at borgernes frie valg af kommunale repræsentanter, som da var indført i kongeriget, ikke blev indført i hertugdømmet, og bladet skrev den 11. april 1859 om den selvsupplering, der fandt sted inden for deputeretkollegiet:

»Det følger af sig selv, at en sådan fremgangsmåde, der kun lidet stemmer med vor tids ånd, [lige]som den i ringe grad passer for en autoritet, der har at give sit samtykke til pålæg af byskatterne, ikke har kunnet undlade at genere stærkt ved forskellige lejligheder, navnlig når spørgsmålet har været om at bevilge større summer til arbejder i kommunen, idet deputeretkollegiet ikke med bestemthed kunne vide, om det i dette eller hint anliggende virkelig repræsenterede befolkningens ønske og trang«.

Derfor blev det også hilst med tilfredshed af Dannevirke, at garver A. Bløcher på et møde i april 1859 havde foreslået, at ledige pladser for fremtiden blev besat ved valg af alle grundejere, selvom Dannevirke mente, at det var forkert, at alle ejendomsløse herved udelukkedes. Ministeriet havde ikke vanskeligt ved at give sin tilladelse til, at man arbejdede videre med sagen, da der netop på denne tid andre steder arbejdedes med lignende planer om at indføre valgret. Det var sket i Sønderborg i 1857, og til Haderslev amtsråd blev der indført valgret i 1858.

I januar 1860 bragte Dannevirke på bane, at man i forbindelse med indførelsen af valgret også burde indføre offentlighed i bykollegiernes forhandlinger. Det var en sag, der havde været fremme flere gange, og da borgmesteren i januar 1859 på gentagne opfordringer endelig

indkaldte til et offentligt møde om kommunens økonomiske tilstand, blev det hilst med stor tilfredshed af Dannevirke, »fordi vi betragter mødet som signalet til en større offentlighed i henseende til byens anliggender, til en hyppigere tilbagevendende drøftelse af de offentlige forhold her i Haderslev, til den jævnlige samvirken og samarbejden imellem de ydende og de bydende, der ene vil være i stand til at avle et sundt og heldbringende kommunalt liv«.

I november 1860 blev der holdt endnu et offentligt møde, men mere end disse to møder synes det ikke at være blevet til. Den 3. august 1863 fremsatte deputeret borger, apoteker Aggersborg imidlertid forslag om, at bykollegierne møder »fremtidig skulle være offentlige, således at enhver af byens skatteydere samt referenten for avisen har adgang til at overvære møderne, såvidt pladsen tilsteder det«. Forslaget blev vedtaget, og den 27. oktober vedtoges »Regulativ for Forretningsorden for Bykollegierne Fællesmøder«, hvor det i § 5 fastslås, at møderne er offentlige. Med hensyn til valgretten trak det ud, da ministeriet ikke kunne godkende bestemmelserne i den udformning, man havde givet dem, og valgret til borgerrepræsentationen blev først gennemført med Ståtteordnings indførelse i 1869.

Der gik altså mere end tyve år fra det tidspunkt, da Hiort Lorenzen som den første i byen fremførte kravet om offentlighed i forhandlingerne og valgret til deputeretkollegiet, og indtil disse ændringer blev gennemført. Først da var tiden moden til det, og først da blev det betragtet som en helt naturlig og selvfølgelig ting, selvom der på ingen måde blev tale om nogen almindelig valgret.

FORHOLDET MELLEM DANSKSINDEDE OG SLESVIG-HOLSTENERNE

Borgmester Lassen udtrykte efter sin tilbagekomst til Haderslev i et brev til Tillisch den 22. marts 1850, at han i Haderslev havde forefundet et had mellem partierne, der ikke ville blive udslukt i det første slægtled. Det opgør, der kom med slesvig-holstenerne, blev da også bittert og førte til mange personlige og familiemæssige tragedier. Lederne af bevægelsen måtte forlade byen. Dr. Marcus var blandt dem, der blev udelukket fra det kongelige amnesti, mens rektor Volquardsen og dr. Michelsen måtte flytte, da latinskolen nu endelig blev omdannet til dansksproget skole. Også de øvrige embedsmænd blev som nævnt udskiftet. Otto Kier kom på ventepenge og levede helt frem til sin død i 1863 uden embede. Han måtte i årene efter 1850 stå til regnskab for påståede kassebesvigelser over for en enkekasse og over for den fælles provstikasse, som han havde bestyret, og blev flere gange truet med udpantning for de manglende beløb.

Men også de af byens næringsdrivende, der havde taget mere eller mindre aktivt del i oprøret, blev der skredet hårdt ind imod. Nogle foretrak vel at forlade byen helt og tage bopæl længere sydpå, men for andre betød det først endelig tilbagevenden efter lang tid. Garver

Niels Norgaard Aggersborg, født 1825, død 1895 Sicilien, apoteker, ejer af Hjorteapoteket 852-72, deputeret borger 1863-4.

Göhlmann fik således først tilladelse til at vende tilbage i juni 1851, og en mand som jernstøber A. P. Bonnichsen måtte vente endnu længere. Da dr. jur. O. A. Meyer, den provisoriske bysekretær, i juli 1851 ønskede at vende tilbage, udtalte magistraten, at den helst så, at han ikke viste sig i byen, og den ønskede, at et eventuelt ophold blev så kortvarigt som overhovedet muligt. Bogtrykker Basse fik i december 1851 blot tilladelse til at vende tilbage i tre dage for at pakke sine ting sammen.

Det er endvidere vanskeligt i de hindringer, der lagdes i vejen for garver Göhlmann og agent J. C. Petersen med hensyn til driften af deres møller, ikke at se ren og skær chikane og forfølgelse, selvom de forbud, der blev udstedt, formelt var nok så velbegrundede som følge af statens møllepolitik. Også mange bevillinger af koncessioner og tilladelser til at drive håndværk o.lign. blev gjort afhængige af magistratens udtalelser angående ansøgenes stilling under oprøret. Det er klart, at megen vilkårlighed på denne måde kunne gøre sig gældende, og det ses da også, at ministeriet i mange tilfælde anlagde en blødere linje end byens myndigheder.

De personer, som fik tilladelse til at vende tilbage, måtte afgive en erklæring om ikke at ville give sig af med politik eller nogen form for aktivitet, der lå i forlængelse af deres virksomhed under oprøret, og man fratog dem endvidere f.eks. valgretten til stænderforsamlingen. Ved valget i 1853 blev således 19 vælgere strøget af valglisten, en del af dem som følge af påstået deltagelse i oprøret. Endnu i 1860 var mænd som malermester C. Häger, købmand C. Stuhr, apoteker H. H. Hansen og købmand Peter Kieldrup frataget valgretten, men indgav da ansøgning om at blive optaget på valglisten. Dette skete imidlertid ikke. Hvor meget af alt dette, der skyldtes rigoristiske og alt for danske embedsmænd, og hvor meget der skyldtes de borgere, der sad som medlem af magistrat eller deputeretkollegium, eller byens almindelige borgere, er vanskeligt at afgøre, men sikkert er det i hvert fald, at denne fremgangsmåde enten helt fjernede de mest radikale slesvig-holstenske elementer eller lagde dem politisk på is, og dermed var med til at bane vejen for et senere samarbejde mellem dansksindede og tysksindede.

Borgerforeningen, der især i årene 1847–50 havde været et politisk forum for slesvig-holstenerne, og som stod bag en lang række petitioner og adresser, levede i årene 1850–64 en stille og rolig tilværelse uden på noget tidspunkt at manifestere sig politisk. Dets medlemstal gik naturligvis tilbage som følge af den fraflytning, der skete af embedsmænd og akademikere, og udmeldelser fandt også sted. Sammensætningen blev også herved anderledes. Mens der ved nytår 1851 var 133 medlemmer, var tallet i 1864 90, som fordelte sig med 38 % købmænd og fabrikanter, 28 % håndværkere og gæstgivere, 16 % gårdejere, mens akademikere og embedsmænd, som i 1845 havde udgjort 28 %, nu kun udgjorde 12 %. Hvis vi skal antage, at det er slesvig-holstenernes eller de tysksindedes ledere, vi træffer som for-

mænd for Borgerforeningen i denne periode, må det siges gennemgående at være særdeles moderate mænd, der nu tegnede gruppen. Som formænd fungerede hovedsagelig næringsdrivende borgere, og kun købmand Peter Meckelburg, der var formand 1856–57, kan anses for alvorligt kompromitteret, mens f.eks. købmand Eduard Wassner, formand 1. kvartal 1854, og tobaksfabrikant Matthias Hansen, formand 4. kvartal 1854 og 3. kvartal 1857 nød almindelig anseelse i byen.

I løbet af 1850'erne er der endvidere adskillige tegn på, at en mere forsonlig stemning er ved at blive fremherskende mellem de to grupper i byen. Bemærkelsesværdigt er i denne forbindelse en udtalelse af borgmester Hammerich i et brev til Regensburg den 5. november 1855, hvori han beder Regensburg om at virke for at fremme havnesagen, dvs. kommunens overtagelse af det private havneselskab. Det hedder i brevet bl.a., at det er meget vigtigt med en afgørelse, »fordi jeg tror det ville bidrage såre meget til at forene alle borgeres interesse om et punkt, og derved bringe de fjernerestående af et vist parti i berøring og nyttig samvirken med det loyale parti«.

Da en havnekommission i marts 1856 blev nedsat af bykollegierne, ser vi da også, at købmændene C. P. Holm og Hans Sohl blev bragt i forslag som repræsentanter for byens købmænd og Holm med 9 stemmer imod Sohls 6 valgt som medlem. Også i en privat komité, der i januar 1854 blev nedsat for at hjælpe byens fattige, havde C. P. Holm sæde sammen med købmand P. J. Petersen side om side med farver og tidligere rådmænd Barkentin og købmand og senere rådmænd N. S. Gyldenfeldt. Også i Handelsforeningen arbejdede stadigvæk fremtrædende medlemmer af det danske parti, bl.a. flere deputerede borgere og rådmænd, sammen med mænd, som rykkede ind i magistrat og borgerrepræsentation efter 1864. Da foreningen i 1857 skulle have sine statutter godkendt, havde man således to repræsentanter, nemlig købmand og rådmænd N. S. Gyldenfeldt og købmand L. F. Lützen, der var deputeret borger 1864–69, i København for at virke for en godkendelse.

Dette praktiske samarbejde i kommissioner, komiteer og en økonomisk interesseorganisation som Handelsforeningen, banede uden tvivl vej for et samarbejde på et andet og mere selskabeligt plan. I 1857 blev der stiftet et skydeselskab i byen, som blandt sine medlemmer talte et bredt udsnit af byens embedsmænd, bl.a. amtmanden og borgmesteren, Den lærde Skoles rektor og lærere, amtsforvalter Laurids Skau og fysikus Madvig, endvidere apoteker Aggersborg og en lang række næringsdrivende borgere, bl.a. rådmænd Gyldenfeldt, tømmerhandler Amorsen og den senere formand for Håndværkerforeningen Carl Christian Galatius, som alle hørte til byens dansksindede. Ved siden af disse var imidlertid mænd som købmand C. P. Holm, jernstøber A. P. Bonnichsen, købmand Hans Petersen Frey, gæstgiver Christian Iversen, købmand P. J. Petersen, guldsmed Johann Wilhelm Nissen, der var formand for Borgerforeningen 1859–61, med

Tabel 52. Den sociale sammensætning af medlemmer i en række foreninger 1836–1864. Procentvis fordeling.

	Harmonien	Union	Borgerforeningen			Den slesvig-holstenske patriotiske forening		Harmonien
	1836	1843	1838	1845	1864	1845–47	1848–51	1849
Embedsmænd	26,8	31,8	8,4	6,8	4,5	1,6	8,8	2,4
Officerer	31,8	4,8						
Læger, advok., lib. erhverv	11,0	23,8	4,2	21,8	9,0	13,0	11,0	2,4
Købmænd, fabrik., apotekere	26,8	35,0	27,4	24,9	36,9	21,0	18,7	20,8
Gæstgivere, brændere, møllere			5,3	3,7	2,7	4,8	3,3	11,0
Håndværkere	1,2	3,1	44,1	33,5	25,3	50,0	47,2	43,9
Småhandlende, skippere			3,2	1,8	2,7			6,1
Kommis, fuldmægtig o. l.			3,2			1,6	3,3	2,4
Andre	1,2					3,2	4,4	3,7
Udenbys (gårdejere)	1,2	1,5	4,2	7,5	18,9			7,3
Uangivet						4,8	3,3	
Antal i alt	82	63	95	161	111	62	91	82

Kilde: Gesetze für die Gesellschaft der Harmonie in Hadersleben. Had. 1836; Statute der Gesellschaft der Union in Hadersleben. Had. 1843; Verfassung und Gesetze des Bürgervereins in Hadersleben. Had. 1839; Revidirte Statute des Bürgervereins in Hadersleben, Had. 1845 (her efter Th. O. Achelis: Bürgerverein zu Hadersleben 1838–1938, side 20); Revidirte Statute des Bürgervereins in Hadersleben. Had. 1864; alle med medlemsfortegnelser. Den slesvig-holstenske patriotiske Forenings protokol i HByhist Ark (medlemslister også trykt i Lyna, div. numre); Selskabet Harmoniens forhandlingsprotokol 1849ff.

Note: For Den slesvig-holstenske patriotiske Forening gælder angivelserne 1845–47 optagne medlemmer i det pågældende tidsrum, i alt 62, hvorefter disse tal er lagt sammen med det optagne antal medlemmer 1848–51, i alt 29, tilsammen 91; der er altså ikke tale om antal medlemmer på et bestemt tidspunkt. Harmonien 1849 er stifterne, i alt 52, + optagne medlemmer inden årets udgang, i alt 30.

Tabellen skal illustrere, hvorledes medlemmernes sociale placering skifter fra forening til forening og inden for den enkelte forening fra et tidspunkt til et andet. Harmonien og Union var i udpræget grad overklassens foreninger, idet kun en enkelt håndværker var medlem. Samtidig ses det, hvor stort et element officererne udgjorde inden for Harmonien, mens akademikerne (læger, advokater osv.) vejede tungere i Union. Det er det samme element af akademikere, som i løbet af første halvdel af 1840'erne blev optaget i Borgerforeningen, således at håndværkerne, der 1838 udgjorde det stærkeste element i Borgerforeningen, ikke længere var så dominerende. Inddrages må nemlig ikke alene det rent talmæssige, men også den rolle, som en gruppe spillede inden for en forening, og i den forbindelse var det netop akademikerne og til dels embedsmændene, som gjorde både Borgerforeningen og Union slesvigsk-holstensk orienterede i politisk henseende. Det samme var tilfældet inden for Den slesvig-holstenske patriotiske Forening til trods for håndværkernes talmæssige dominans. I Harmonien 1849 var det ligesom i Borgerforeningen 1838 middelklassen der dominerede, men også her skete en ændring af foreningens sociale sammensætning med optagelse af en lang række embedsmænd, således at håndværkerne procentvis ikke længere vejede så tungt. Desværre findes der ingen medlemsliste bevaret fra Harmonien efter 1849. I Borgerforeningen derimod reduceredes elementet af embedsmænd og akademikere efter 1850, og foreningen blev præget af købmænd, fabrikanter og velstående håndværkere. Det bevirkede, at foreningens slesvig-holstenske observans afdæmpedes betydeligt. – Embedsmænd og akademikere var altså en gruppe, der i høj grad satte sit præg på foreningernes aktiviteter og politiske holdning.

blandt foreningens første 66 medlemmer. Foreningen var udpræget dansk-national, og ved dens fugleskydninger med efterfølgende festmiddag blev der sunget nationale melodier og udbragt skåler for Frederik 7. og for Danmark, »vort fædreland«. De ovennævnte tysksindede deltog aktivt i selskabets virksomhed, og under festmiddagen i 1859 udbragte købmand P. J. Petersen således en skål for freden.

Fra begge sider var der tale om voksende imødekommenhed over for modparten, således besluttede Borgerforeningen i 1859 enstemmigt at åbne foreningens lokaler for deltagerne i Den 7. danske Landmandsforsamlings møde i Haderslev. Også inden for deputeretkollegiet var der efterhånden stemning for at inddrage modparten i byens styre. Da der i foråret 1863 skulle besættes to ledige pladser i kollegiet, bragtes seks tysksindede i forslag over for magistraten, der heraf skulle udpege to. Da syv deputerede rejste indsigelse imod valget, bl.a. skulle det være sket uden nogen kontrol med stemmeafgivning og protokollering, lod kollegiets formand stemmesedlerne brænde, og ministeriet erklærede valghandlingen for ugyldig. Ved en ny skriftlig afstemning indstillede imidlertid bogbinder T. A. Møller, skræddermester B. P. Andersen, gæstgiver Knud Chr. Skött og skomager J. Kröllpfeifer bl.a. købmand M. Scherrebeck, købmand J. Jørgensen, gæstgiver J. Johannsen, købmand Peter Kieldrup og tømmerhandler L. Mussmann, som alle var deputerede borgere efter 1864. Det er altså ganske klart, at en fløj inden for deputeretkollegiet arbejdede for et samarbejde.

Også af stændervalget 1860 ses det som allerede nævnt, at modsætningerne ikke længere var så stærke, men et brev fra Haderslev trykt i Fædrelandet i forbindelse med dette valg sætter klart forholdene i relief. Brevskriveren anfører bl.a., at »ved denne lejlighed udtalte f.eks. en borger en meget gængs talemåde: at det var umuligt i det daglige liv at stå skarpt lige over for modpartiet; at man ikke måtte foragte dets medlemmer, fordi de var af en anden mening, og at der blandt »tyskerne« i vor by findes mange retskafne mænd . . .« Brevskriveren anfører hertil bl.a., at

»ikke få dansksindede synes at nære den tro, at danskhed og slesvigholstenisme er to ting, som enhver i grunden bør have frihed til at vælge imellem, og at den, der vælger danskhed, bør nyde tak og ære derfor af sine trosfæller, mens den, der vælger slesvigholstenisme, fortjener tak og ære derfor af sine trosfæller, men at begge, set bort fra dette valg, kunne være lige gode og retskafne mænd. En sådan mand husker ikke på, at valget imellem danskhed og slesvigholstenisme er valget imellem pligt og troskab på den ene side og forbrudelse og forræderi på den anden side.«

Noget tredje gives altså ikke for denne ukendte haderslev'er, og det illustrerer formentlig de brydninger, der i årene omkring 1860 var mellem tilhængerne af en mere forsonlig holdning de to parter imellem og af den kompromisløshed, som der her gives udtryk for. Det synes imidlertid som om det var forsonligheden, der efterhånden fik flest tilhængere blandt de ledende dansksindede. Det kom klart til

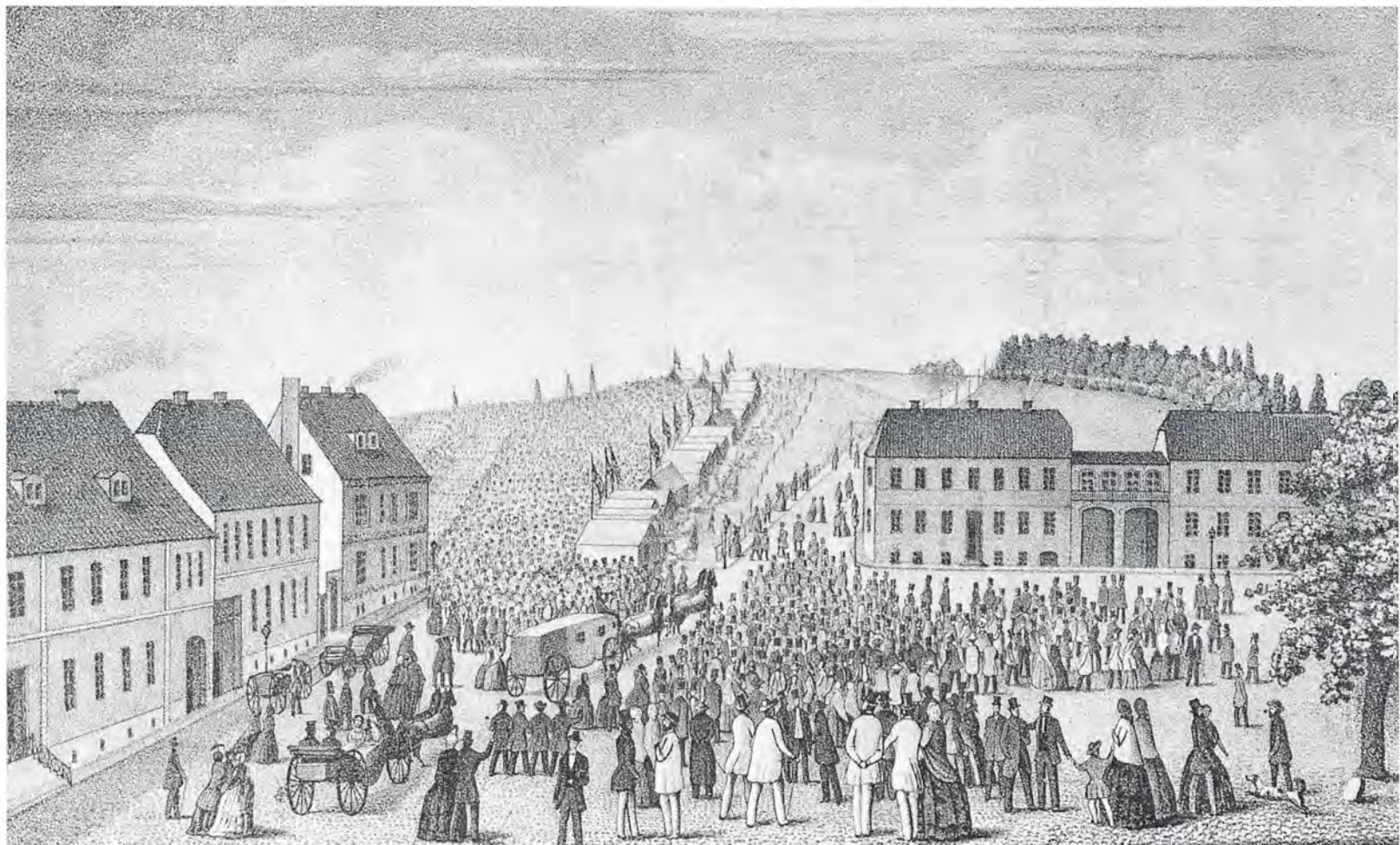
Carl Salicath, født Haraldsted 825, død København 1899, undersædsvokat i Haderslev 1854, levede i byen indtil 1872.

udtryk, da kongen i oktober 1863 for sidste gang var på besøg i byen. Advokat Salicath var på dette tidspunkt formand for Harmonien, der stod som arrangør af en festmiddag med efterfølgende bal for kongen og grevinde Danner. Salicath fik sat igennem, at tyskerne skulle indbydes. En invitation blev sendt til Borgerforeningen, og her kom det til et sammenstød mellem bestyrelse og sekretær, idet bestyrelsen var meget forbitret over, at sekretæren blot havde ladet invitationen cirkulere blandt medlemmerne. Det var en meget upassende måde, at behandle et så vigtigt anliggende på, som rimeligvis hørte hjemme på en generalforsamling. Det viser den store betydning, man i de tyske kredse tillagde denne invitation, selvom der herskede stor uenighed i foreningen, om man skulle deltage eller ej. De tysksindede mødte imidlertid op i stort tal, og da Salicath efter souper'en spurgte kongen, hvilken march han ønskede, og majestæten bad om »Den tapre landsoldat«, »trampede tyskerne fornøjede med efter den. Da troede vi nok, at adskillige af dem havde skiftet couleur«, skriver fru Salicath herom i sine erindringer.

Lembcke skriver i sine erindringer, at der blandt hjemmetyskerne var tydelige tegn på et begyndende omslag i stemningen. »Fra de mindre fanatiske hørte man ofte talemåder som »Nu stillede forholdene sig jo ganske anderledes«, og hospitalspræsten Jensenius Johansen fortæller, at der mod slutningen af Frederik 7.'s regeringstid stadig viste sig flere tegn, »der tydede på, at hjemmetyskerne i Haderslev og særlig de mest ansete familier begyndte at længes efter at få en ende på striden og opnå fastere, mere betryggende forhold«, og han fortsætter: »En af de mest fremtrædende hjemmetyskere, tobaksfabrikant [Hans Christian] Hansen, ytrede således en dag i fortrolighed til mig, at uagtet hans sympatier, som jeg vidste, gik syd på, så gik han over, hellere i dag end i morgen, hvis blot han turde gøre regning på, at grænsen ikke atter blev flyttet imod nord«. Om hjemmetyskernes deltagelse i Harmoniens bal for kongen siger Johansen: »Der gik en stærk fredsluftning gennem Haderslev i de dage, – der flagedes blandt andet med Dannebrog fra en stor del af hjemmetyskernes huse –«.

I den politiske og nationale udvikling 1850–64 mærkes naturligvis nok stærke efterdønninger af 1840'ernes modsætninger, men da de mest fanatiske slesvig-holstenere blev fjernet i 1850'erne og årene derefter, udviklede der sig efterhånden en mere forsonlig stemning mellem byens to nationale befolkningselementer. Hertil bidrog måske det modsætningsforhold, der fandtes mellem embedsmændene og befolkningen. De tysksindede følte sig især i begyndelsen forfulgt af de nye, nordfrakommende embedsmænd, og de dansksindede følte, at de blev skubbet til side af embedsmændene i det nationale arbejde, dels at det danske styre ikke gav dem nogen reel indflydelse på byens styre, men at dette fortsatte som hidtil. Man fandt derfor sammen i et

—
Den 7. danske forsamling af landmænd, forstmænd og gartnere åbnede sit møde i Haderslev den 26 juni 1859 og havde trukket mange mennesker til fra hele kongeriget. Den fornemste gæst var ministere: for Slesvig, C. Blixen Finecke, hvis ankomst det måske er, som er for evigt på hosstående stik. Efter billedet at dømme havde forsamlingen, der, som det ses, omfattede en dyrskue på byens Nørremark samt forhandlinger i teatret på Gammelting og udstillinger i ridehuset ved Havnen, samlet en tusindtallig mængde. Billedet er topografisk interessant, idet det viser til venstre Gammelting 3, 4 og 5 og til højre Gammelting 6 (Skulderbladet) o. 7 (jfr. side 491 og 499). Vest for Skulderbladet løber chausseen med telegrafledninger nordpå til Kolding. De mange gæster satte naturligvis deres præg på byen, og både Borgerforeningens og Harmoniens lokaler stod åbne for dem i de tre dage forsamlingen varede, således at der også blev mulighed for kontakt med byens befolkning.

praktisk samarbejde på en række felter. Så kom begivenhederne i 1864 og slog dette begyndende samarbejde i stykker. Modsætningerne skærpedes, da det blev fanatikerne og de kompromisløse, ofte udefra kommende, som igen blev de toneangivende. Først næsten 100 år senere fik atter en mere forsonlig holdning overtaget, og 1864 ødelagde således for lang tid de menneskelige relationer mellem byens to nationale befolkningselementer.

Kirkelige og religiøse forhold

OMDANNELSE AF KIRKE- OG SKOLEVÆSEN

Med udgangen af marts 1850 havde Haderslev fået et helt nyt bystyre, hvis sammensætning var i overensstemmelse med de herskende politiske forhold. Turen kom nu til kirke- og skolevæsen. Byens tre præster, førstepræsten Johann Sigismund Strodtmann, der i 1840 havde efterfulgt sin far som førstepræst, men ikke var blevet provst som denne, andenpræsten H. P. Schlaikier, der havde efterfulgt Erasmus Lautrup i 1848, og hospitalspræsten H. P. Godt havde alle i januar underskrevet en protest imod afskedigelsen af provst H. P. Prahls i Øsby, hvori de også vendte sig imod konstitueringen af pastor Boesen i Fjelstrup som provst. Der var tale om lydighedsnægtelse, og da pastor Schlaikier yderligere nægtede at fungere i Prahls vakante embede i Øsby, blev han afsat. Det skete i begyndelsen af april, og da konservatoratet, der bestod af kirkevisitatorerne og borgmesteren konstituerede pastor H. Fr. Helweg, den tidligere forstander for Rødding Højskole i hans embede, nægtede Strodtmann at have noget med ham at gøre i skolekollegiet, hvor både første- og andenpræst sad. Da de kirkelige myndigheder nu afkrævede Strodtmann og H. P. Godt lydighedserklæringer, som de skulle offentliggøre i Dannevirke, nægtede de dette, og de blev begge afskedigede, Strodtmann den 24. maj og Godt den 1. juni. Også skolelærerne protesterede imod Helwegs konstituering, og da skolekollegiet trådte sammen til møde den 4. maj for at behandle denne protest, udeblev de menige medlemmer, nemlig drejer J. Rasmussen, snedkermester C. A. Holgersen og købmand H. J. Jürgensen. Heller ikke pastor Strodtmann mødte op, dels på grund af sin holdning til Helweg dels på grund af uenighed med borgmester Lassen om, hvem der var formand for kollegiet (det var Lassen der havde indkaldt til mødet). I stedet for de tre udeblevne borgere blev købmand de Wolff, snedker J. A. Erichsen og købmand A. J. Bergstedt valgt til medlemmer af skolekollegiet, og dette skolekollegium bestående af lutter nye medlemmer afskedigede den 6. maj samtlige byens ni lærere og konstituerede nye i løbet af otte dage.

Helweg var egentlig udset til førstepræst efter Strodtmann, men på grund af den strid, der opstod om hans person, forblev han andenpræst. Han blev voldsomt angrebet i bl.a. Nordslesvigsk Tidende for at være en renegat, der som student i Kiel havde været ivrig tysk for så at blive fanatisk dansk agitator, især beskyldtes han for i begyn-

delsen af april 1848 at have medvirket til fængslingen af byens ledende slesvig-holstener, dr. Marcus. Der var da også fra ministeriets side ytret betænkelighed ved at udnævne en så ivrig dansk-national til præst i en by, hvor trods alt en betydelig del af borgerskabet var tysk-orienteret. Man opgav derfor at gøre Helweg til førstepæst, og i stedet blev det H. P. Kofoed-Hansen, der fik dette embede. Præst ved hospitalskirken og tillige lærer ved latinskolen blev Johannes Fibiger. Det var tre betydelige mænd, som her fik præstegerningen betroet. Alle tre var de dybt-tænkende teologer og havde hver især et omfattende forfatterskab bag sig af dels teologisk dels religiøs-filosofisk art. Betydeligst af dem var nok Kofoed-Hansen, der var en tungsindig natur og en grublende mystiker, som blev stærkt påvirket og grebet af Søren Kierkegaard.

I sidste halvdel af 1850 fulgte betydelige indre ændringer inden for kirke- og skolevæsen. Først gennemførtes latinskolens omdannelse til dansksproget skole. Treårskrigen udbrud havde forhindret, at den allerede den 29. maj 1847 vedtagne omdannelse var blevet ført ud i livet, og den 27. marts 1848 havde den provisoriske regering ved en bekendtgørelse ophævet bestemmelserne i regulativet af 28. januar 1848 om indførelse af dansk undervisningssprog i den lærde skole i Haderslev. Konrektor Volquardsen blev udnævnt til rektor, men skolen lå næsten stille i de tre år, krigen varede, bl.a. fordi en stor del af eleverne tog del i krigen som frivillige på slesvig-holstensk side. Krigen gik til ende, før bestyrelseskommissionen endelig den 24. juli 1850 erklærede den provisoriske regerings bestemmelse for ophævet, således at bestemmelserne i januar-regulativet nu blev gennemført med virkning fra Michaelis (30. september) samme år. I september ansattes de nye lærere ved Den lærde Skole, overlærer ved Roskilde Katedral-skole S. B. Thrige blev rektor og digteren Edvard Lembecke konrektor, og den 6. oktober startede den nye undervisning i den gamle skolebygning i Smedegade.

Den 2. august stillede den konstituerede borgmester Hargens i skolekollegiet forslag om, »hvorvidt det ikke var formålstjenligt under de nuværende forhold at ansøge regeringskommissæren [Tillisch] om, at det hidtidige tyske undervisningssprog i borgerskolerne blev afskaffet, og at dansk blev indført i stedet«. Kollegiet var enig med borgmesteren i, at det var rimeligt, at dansk var undervisningssprog, hvor flertallets sprog var dansk, men man fandt det bedst at overveje sagen meget grundigt og foreløbig vente med forhandlinger herom.

Det blev da også en moderat reform af de sproglige forhold ved gudstjeneste og kirkelige handlinger, som først blev gennemført. Den 12. september indsendte Vor Frue kirkes konservatorat forslag til regeringskommissæren dels om det nærmere forhold mellem de to præster, førstepæst og andenpræst (diakon), dels om de to sprogs ligestilling. I modsætning til den hidtidige ordning, hvor højmesse var tysk og eftermiddagsgudstjenesten afvekslende dansk og tysk, blev det nu foreslået, at både for- og eftermiddags-gudstjenesten afvekslen-

Hans Friedrich Helweg, født Bo desholm 1816, død 1901 Kobele forstander for Rodding Højsko 1846, andenpræst ved Vor Frue kirke i Haderslev 1850, førstepæst. 1856–64.

de skulle være dansk og tysk; det samme skulle være tilfældet ved sakramenternes forvaltning og konfirmationen, medens valget af præst ved dåb og begravelse burde stå menighedsmedlemmerne frit. Begge præster skulle afvekslende bruge dansk og tysk for at undgå, at de politiske spaltninger påvirkede menighedens forhold til præsterne. Med hensyn til konfirmationen ønskede konservatoratet dog efter nærmere drøftelse, at en endelig ordning først gennemførtes efter en reform af skolevæsenet. De øvrige forslag blev gennemført ved reskript af 18. november 1850, og konservatoratet anmodedes om at foranstalte det videre fornødne.

Den 26. november afgav konservatoratet betænkning angående skolevæsenet. Den ordning, der var truffet med hensyn til gudstjenesten, anså man kun »for en overgangstilstand til en indretning, der endnu fuldstændigere svarer til de rettigheder, det danske sprog i Nordslesvig, og altså også i Haderslev købstad, kan fordre realisere«. Inden for skolevæsenet burde der imidlertid straks ske en fuldstændig indførelse af dansk som undervisningssprog. Det var også blevet anbefalet af skolekollegiet, som altså i modsætning til i august måned nu var nået til en afgørelse. Konservatoratet mente dog, at der skulle ske en ret omfattende undervisning i tysk, og da ordningen blev gennemført ifølge reskript af 12. december, blev det bestemt, at der skulle undervises i tysk i fire timer ugentlig i elementarskolens øverste og hovedskolens laveste klasse og tre timer ugentlig i hovedskolens øverste klasse.

Med udgangen af 1850 var undervisningssproget altså dansk såvel i Den lærde Skole som i borgerskolerne, og dansk og tysk var lige-stillet inden for kirken. Ændringerne blev hilst med tilfredshed af flertallet af byens indbyggere. Allerede den 8. maj indsendtes der en adresse til bestyrelseskommissionen med 406 underskrifter, hvori der takkedes for konstitueringen af pastor Helweg. En adresse, der cirkulerede i byen i juni til støtte for de afsatte præster, fik kun 19 underskrifter, før den blev konfiskeret af borgmester Lassen, og den 16. januar 1851 anførte amtmand Stockfleth i en anbefaling af magistratens forslag om dansk retssprog, at »den velvilje, hvormed Deres Excellences [Tillisch'] bestemmelser angående sprogforandringen i skole og kirke er blevet optaget, og den totale mangel på hindringer, der har vist sig ved disse betydelige forandrings indførelse, viser tilstrækkeligt, at dansk er det sprog, som her hører hjemme«. Også Helweg kunne i 1856, da der var generalkirkevisitats, konstatere, at ændringerne inden for skolevæsenet var sket uden nogen forhindringer, selvom der, som han skrev i et brev til Regensburg den 25. februar 1851, heller ikke var tale om nogen egentlig jubel, men det havde man vel heller ikke regnet med.

RELIGIØS VÆKKELSE

Tysk og dansk forblev frem til 1864 ligeberettigede ved Vor Frue kirke, således som det var bestemt ved reskriptet 18. november 1850, og det praktiseredes for konfirmationens vedkommende således, at der var dansk konfirmation om foråret, tysk om efteråret; pastor Helweg mente dog i 1856, at den tyske konfirmation snart ville falde bort af sig selv.

Pastor Helweg var grundtvigianer, og hans veltalenhed var betydelig og ikke uden lidenskab. En af Den lærde Skoles elever, der gik til konfirmationsforberedelse hos ham, fortæller, at hans heftighed ofte grænsede til sindssyge, hvorfor hans forberedelse nærmest blev en lidelse for eleverne. »Endnu ved selve konfirmationen talte han sig op til en sådan lidenskabelighed med trusler om de forfærdeligste helvedsstraffe, at vi alle ønskede os langt bort. Modtage den hellige nadver af hans hånd var mig umuligt«. Ved en anden lejlighed, da der skulle holdes en takkegudstjeneste i anledning af, at kongen var helbredt for en farlig sygdom, mødte der så mange op i kirken, at han optændt af nidkærhed holdt en tordentale om Haderslevs vantro og ugudelighed, så det skingrede i kirkens hvælvinger. Anledningen til festen glemte han næsten at omtale.

Kofoed-Hansen havde svært ved at finde sig tilrette med de betydelige embedspligter som førstepræst og provst, og hospitalspræsten J. Fibiger måtte derfor ofte udføre kirkelige handlinger for ham. Det førte imidlertid med sig, at Kofoed-Hansen i 1856 blev sognepræst i Gl. Haderslev sogn. Han blev ved med at være provst, og ny førstepræst ved Vor Frue kirke blev pastor Helweg, mens G. W. Müller blev ny andenpræst. Kofoed-Hansens tungsind og grublerier førte ham endog til i 1857, stærkt påvirket af Kierkegaard'ske spekulationer og grebet af tanken om askese, at indgive sin afskedsansøgning. Edvard Lemcke, der stod i nært venskabeligt forhold til ham, fik ham dog talt til rette og til at love foreløbig at blive i sit embede. Også borgmester Hammerich havde en samtale med Kofoed-Hansen, og i et brev til Regensburg, departementschef i Slesvigske Ministerium, fremfører han, at der må gøres alt for at bevare ham for byen. Det lykkedes da også; mange år senere gik Kofoed-Hansen over til katolicismen.

Medvirkende til Kofoed-Hansens tungsind og beslutning om helt at opgive præstegerningen i byen har formodentlig også været, at han ikke følte, at hans arbejde som præst bar frugt. Helweg skriver i 1856 om menighedens tilstand, at det kirkelige livs udvikling ikke havde været umærkelig siden 1850, men at det langtfra var, hvad det skulle være. Antallet af konfiterter dvs. nadvergæster, der ofte kan tages som et udtryk for det kirkelige livs intensitet, lå 1845–47 på 1700–1800, hvoraf 400–500 på dansk, og var i 1859–60 på ca. 2100, hvoraf ca. 1000 på dansk. Stigningen var altså ikke særlig stor, men hvordan forholdene har været ved midten af 1850'erne, er ikke til at sige.

Det er bemærkelsesværdigt, at antallet af danske nadvergæster i

1850'erne ikke er større, og at der er lige så mange tyske. Det antyder, at en stor del af den dansktalende befolkning ikke kom i kirken, og det er formodentlig inden for denne del af menigheden, at der fra midten af 1850'erne skete en udvikling, som måtte vække bekymring blandt byens præster. En religiøs vækkelse ledet af en lægmand, greb mere og mere om sig i byen. De religiøse vækkelser, der var begyndt omkring 1800, og som bredte sig ud over store dele af landet i 1820-erne, 30'erne og 40'erne var en bevægelse, som havde sit udspring i almuen, og som især kom til udtryk gennem de gudelige forsamlinger. Lægmand, som afholdt opbyggelige møder, forsøgte at vække til en dybere og mere inderlig tro med et mere personligt og subjektivt indhold. Disse lægmandsbevægelser, som i øvrigt kom til udtryk på vidt forskellig måde fra egn til egn, mødte i begyndelsen stærk modstand, såvel fra statsmagt som kirke, selvom mange præster selv var interesseret i og virkede for en dybere religiøsitet. Bevægelsen hørte først og fremmest til på landet, men også til byerne bredte den sig. Også i Haderslev var der grobund herfor, og Fibiger skriver således om sit første møde med sin kommende husvært, der var »en »christen«, det ville der i egnen sige en Christiansfelder ven, en herrnhutisk pietist«, at det gav ham »det første indblik i borgerstandens åndelige liv i den slesvigske by, og det viste mig straks, at her var adskilligt andet at gøre end at drive national storpolitik«. I november 1853 blev Mogens Abraham Sommer, der da var 24 år, og som var stærkt påvirket af de gudelige forsamlinger, således som de udfoldede sig på Sjælland, ansat som hjælpelærer ved Frederiksskolen i Haderslev. Han gik straks i gang med et opbyggelsesarbejde og skriver selv herom:

Mogens Abraham Sommer, født 1829, død Ålborg 1901, lægmand, i snedkerlære i Haderslev 1844-45, lærer i Haderslev 53-56, opholdt sig senere en år i Amerika.

»Såsnart jeg var blevet bekendt med de troende familier, som fandtes i Haderslev, begyndte jeg straks en privatskole i religionsundervisning gratis. Fra kl. 5 til kl. 7 om aftenen var skolen i tre år regelmæssig propfuld af voksne og børn, som med begærlighed hørte ordet forkynde om nåden i Christo og saliggørelsens vej i hans fodspor.

Justitsråd Hammerich indsatte mig straks derpå til ordets forkyndelse i arresterne på rådstuen, og da det var pastor Johannes Fibigers og Frederik Helwegs pligt at prædike i arbejdsrummet hver søndag, så ønskede de helst at være fri for denne byrde og overlod mig derfor om formiddagen til at tale i arbejdsrummets kapel, hvor jeg tillige spillede orglet. Min tid var således godt besat, og Gud gav mig nåde og kraft til at arbejde i åndens tjeneste ufortrødent. Min skoletid var seks timer daglig, to timer med forsømte børn, som skulle gå til konfirmation, og som provst Kofoed-Hansen overlod mig, og to timer om aftenen til evangeliske foredrag i skolen.«

Myndighederne, både borgmesteren og præsterne, så altså i begyndelsen velvilligt på Sommers virksomhed, og lod ham udstrække den til de indsatte i arresten og i arbejdsrummet, og det fremgår således klart, at det var de laveste sociale lag, Sommer stod i forbindelse med.

Hans virksomhed indskrænkede sig imidlertid ikke til de opbyggelige møder. Han solgte også forskellige gudelige småskrifter og havde allerede den 17. december 1853, altså få måneder efter sin ansættelse som lærer, en annonce herom i Dannevirke. Han siger selv, at denne

boghandel undertiden havde en omsætning på ca. 1500 rd. årlig. Et lille hæfte med 50 sange og salmer, som han udgav til brug ved forsamlingerne i skolen og andre steder, blev i løbet af kort tid solgt i 1000 eksemplarer. Ved nytårstid 1856 åbnede han tillige et lånebibliotek med kristelige bøger. Denne side af hans virksomhed antyder klart den religiøse vækkelses omfang.

KIERKEGAARDSRØRE I HADERSLEV

Sommers arbejde fik i begyndelsen af 1855 en drejning, som ikke var præsterne og kirken til behag. I et åbent anonymt brev i Dannevirke den 13. marts 1855 rettedes en opfordring til pastor Fr. Helweg om at udgive den prædiken, han holdt i Vor Frue kirke den tredje søndag i fasten 1855, i trykken. Også i den følgende tid rummede Dannevirke flere anonyme skrivelser, der måtte forurolige byens præster stærkt. Især pastor Helweg, hvem den første anonyme skrivelse gjaldt, rykkede ud med svar og modindlæg, og den 28. april indbød han menigheden til hver anden onsdag i maj måned at deltage i »foredrag i den frieste form«, hvor man skulle søge at »lade skriftens lys falde på tidens forhold og menighedens stilling i vor tid«. Disse møder, som nærmest blev til en aftenandagt, blev imidlertid ikke nogen succes, og Helweg måtte snart opgive dem. Konkurrencen fra Sommer, som efterhånden blev det helt store trækplaster i byen, var for stærk. Folk strømmede til hans forsamlinger i, som Fibiger siger, »en vrimlende mængde«.

Hertil kom så Søren Kierkegaards voldsomme og forbitrede angreb på kirke, præstestand og hele den officielle kristendom, som netop nu for alvor satte ind, bl.a. gennem småskrifterne »Øieblikket« 1–9, og som overalt, men allerstærkest i Haderslev gav genlyd i pressen. Præsterne i Haderslev kom så at sige i dobbeltild, idet P. C. Koch, der altid havde været optaget af religiøse spørgsmål, og som var ven med Sommer, bragte lange citater af Kierkegaards Øieblikket, som han dels selv kommenterede, dels lod andre kommentere. Også Sommer udnyttede dette stof i sine forsamlinger i skolerne og vendte sig skarper og skarper imod kirken og præstestanden.

Pastor Fibiger, der kunne følge Søren Kierkegaard et langt stykke ad vejen, gik i en prædiken meget stærkt i rette med Koch på grund af hans angreb på kirken. Koch blev meget vred herover, men da Fibiger opsøgte ham, kom det til en forståelse mellem de to mænd. Fibiger lovede hver uge at skrive en kort betragtning i Dannevirke, hvori han ville fremdrage det bedste, alvorligste og mest positive i Kierkegaards skrifter. Disse stykker, som Fibiger kaldte for »Løverdags Læsning«, kom i bladet fra den 28. april til den 24. november 1855.

Sommer fortsatte imidlertid sine angreb i skolen og erklærede: »Væk med præsterne, skær de lange kjoler af dem og lad dem rende i trøjen. Væk med kirken, den dur kun til en kostald! Dåben er en

sjat vand, og konfirmationen gement snyderi«. Fibiger måtte endvidere lide den tort en dag at modtage følgende anonyme henstilling: »Luk De hellere Deres kirkedør og skriv udenpå: Her vrøvles ikke mere af J. Fibiger, sjælemyrder«.

Det ulmede og gærede i Haderslev, og kampen blev voldsommere og voldsommere. Præsterne modtog flere anonyme breve, af hvilke det bl.a. fremgik, at »vi præster som unyttige og ørkesløse personer skulle træde tilside og væsentlig i det mindste overlade pladsen til lærer Sommer«. Provst Kofoed-Hansen opfordrede i et indlæg i Dannevirke den 28. januar 1856 den anonyme til at henvende sig personligt, men både han og Fibiger holdt sig mest muligt uden for striden.

Det trak dog op til en afgørelse, og den synes at være fremskyndet af, at P. C. Koch, træet af alle de fortrædeligheder, han havde mødt med censur og beslaglæggelse af sit blad, som tidligere nævnt besluttede at sælge Dannevirke og i maj 1856 flyttede til København. Koch, der stod på venskabelig fod med både Helweg og Sommer, havde hidtil kunnet stå som formidler og forsoner mellem de to, men da Koch var væk, kom det til et alvorligt sammenstød.

Da Sommer begyndte at uddele skrifter, som efter Helwegs mening stred imod den lutherske lære, udvirkede han en husundersøgelse hos Sommer, men ifølge denne var politiet hans venner, og de havde derfor givet ham et vink om, at de kom, så at han fik ca. 400 eksemplarer af skriftet til side og senere uddelt blandt befolkningen. Også et andet småskrift med lignende meninger, som det førstnævnte, og som Sommer besørgede i trykken, undgik beslaglæggelse, da Sommer fik nys herom og fik det udleveret fra trykkeriet og sendt til København før politiets komme.

Helweg overværede i de tre år, Sommer virkede i Haderslev, 10–12 gange hans vækkelsesmøder og tog ca. seks gange ordet dels for at berigtige, dels for at rette Sommer, men den 27. september 1856 trådte han frem under mødet og indlod sig i heftig diskussion med Sommer. Han forlangte svar på fem spørgsmål angående statskirken, dens sakramenter og præsternes forvaltning heraf, og fik for så vidt tilfredsstillende svar. Sommer følte imidlertid situationen uholdbar, og allerede inden mødet mellem ham og Helweg den 27. september havde han indsendt sin afskedsbegæring til skolekommissionen. Som grund anførte han, at hans helbred var nedbrudt, og at han følte et stærkt indre kald til at ofre sig for en ny virksomhed. Ansøgningen blev bevilget, imod at han stillede en anden lærer i sit sted eller også forblev i sit embede til årsskiftet 1856–57; den 19. november kunne Sommer forlade Haderslev, efter at en anden lærer havde indtaget hans plads.

Dette var dog ikke pastor Helweg nok. Han var klar over, hvad det var for en virksomhed Sommer tænkte på i sin afskedsansøgning, og den 20. november udstedte han et hyrdebrev, hvori han advarede imod Sommers seneste agitation i religiøs-sekterisk retning, specielt hans uddeling af skrifter, der stred imod den lutherske lære. Samtidig

blev det forbudt Sommer at holde gudelige forsamlinger i Haderslev, men Helweg benægtede i en redegørelse den 3. februar 1857, at han eller nogen anden gejstlig havde medvirket til forbudets udstedelse. Borgmester Hammerich behøvede da heller næppe tilskyndelse her- til; sindene var sat i alt for stærk bevægelse, og der var rejst en alt for voldsom stemning imod såvel kirkens som statens autoritet til, at det kunne tolereres, at Sommer fortsatte sine møder.

DE VAKTES ANTAL OG SOCIALE TILHØRSFORHOLD

Sommers virksomhed lader ane, at der var grobund for andet end national agitation i Haderslev. Allerede Fibiger antyder med sin oven for citerede udtalelse, at det ikke var alle, der var grebet af Kochs og hans tilhængeres propaganda i national henseende. Han siger til- lige, at han i begyndelsen havde god søgning i sin kirke,

»og om det end siden blev ringere med besøget, da folk havde fået hørt, hvad jeg havde at sige, og der var bedre prædikanter i byen end jeg, havde jeg dog altid den tilfredsstillelse at have min kreds. Den bestod mest af de stille i me- nigheden, de gammeldags pietister, der havde en fornemmelse af, at jeg hørte til de opvakte. Min største glæde havde jeg af sjælesorgen, den gik af sig selv. Jeg kom straks i et fortroligt forhold til dem, jeg så ind til, og jeg havde nok af det fromme livs erfaringer til at støtte den til.«

Fibiger var som nævnt præst ved Hospitalskirken, og det var natur- ligvis først og fremmest hospitalets beboere, der hørte til hans menig- hed. Fra gammel tid kom imidlertid også det jævne og lavere borger- skab i Hospitalskirken. På samme måde er det helt klart, at det var de laveste sociale klasser, der hørte til Sommers »menighed«. I en meget lang redegørelse til biskop Boesen i anledning af sine sammen- stød med pastor Helweg præciserede Sommer selv, hvem der var tale om: »der er vel over 100 tjenestefolk, piger, karle, læredrenge og svende, [lige]som også gamle tunghørede og enfoldige folk, som hver- ken kan få lov at komme i kirken til den fastsatte tid, gudstjenesten afholdes, eller engang forstå eller høre, hvad der bliver talt, og som nu alt i længere tid er ført ind på omvendelsens og troens vej«. P. C. Koch siger endvidere i en beretning i sit københavnske blad »Øre- Sund« om de religiøse forhold i Slesvig og Sommers virksomhed, at skolelokalerne, hvor Sommer holdt sine gudelige forsamlinger, kunne rumme 2–300 personer, og at det hver gang, i reglen tre gange om ugen, var fuldt,

»hyppigt så propfuld, at langtfra alle tilhørere kunne komme ind . . . Forsam- lingen . . . bivånedes i reglen af folk af den borgerlige klasse, men dog også af damer af den finere klasse. Der indtrådte snart en opvækkelse blandt både voksne og børn: de sidste talte hjemme med held mod naturligsindede foræl- dres sværger og banden, og byen Haderslev, som før Sommers ankomst ikke kendte noget til troens lys, tæller nu ikke så lille en skare, der er blevet vakt og lever i håbet om det evige liv.«

Selvom det er umuligt at få helt præcise oplysninger om, hvem der hørte til de vakte, og hvilke sociale lag de kom fra, er der ud fra oplysningerne her næppe tvivl om, at de hovedsageligt tilhørte de lavere sociale lag. Der nævnes et par enkelte håndværksmestre, men ellers er det svende, lærlinge, tjenestepiger, bl.a. Fibigers egen kokkepige, syersker, daglejere og fattige. Hvor stor tilslutning Sommer fik inden for disse grupper, er vanskeligt at sige, men den synes at have været ret bred.

Det røre der var vakt til live, forsvandt ikke med Sommers bortrejse. De første par måneder efter sin afsked som lærer boede Sommer i Mastrup, og det var således let at komme i kontakt med de vakte i Haderslev. Forsamlingen har sandsynligvis været delt i mindst to kredse, en for mænd og en for kvinder. Syersken Anna, der var så værkrbrudden, at hun kun ved hjælp af et par krykker kunne slæbe sig over gulvet, og som ledede kvindekredsen, holdt forsamlinger i sin stue. Politiet så dog ikke med milde øjne herpå, og en morgen blev Anna arresteret. Fibiger skriver herom: »Det gjorde mig bitterlig ondt for det syge og lidende menneske, og ihukommende Herrens ord om at besøge dem, der er i fængsel, ilede jeg til arbejdshuset, hvor jeg traf hende på en hård madras i et skummelt lukaf lovsyngede sin frelser med forklaret åsyn.« Fibiger rettede derefter en henvendelse til politimester Hammerich, hvori det hed, at det aldrig kunne være lovens mening at straffe, »en stakkels pige, fordi hun så nogen uskadelige bedesøstre hos sig, så meget mere som hun uagtet sin stadige sygdom flittig og skikkelig tjente sit brød«. Anna blev herefter løsladt.

Politiets indskriden viser imidlertid, hvor alvorligt myndighederne så på det, der var i gang. Selv efter at Sommer i foråret 1857 var flyttet til Vejle, fortsatte røret, og Sommer holdt stadigvæk forbindelse med sine tilhængere. I september 1857 skrev han et brev til borgmester Hammerich, hvori han bad om tilladelse til, trods forbudet imod at holde møder, at komme til Haderslev og tale til sine tilhængere, som ønskede et trøstens ord på grund af den blodgangs-epidemi, der rasede:

»Nu da sygdommen raser så stærkt også iblandt en del af dem, som gik og hørte mig, så er der ikke så få, som har skrevet mig til og bedt mig om, at jeg måtte gøre alt for at komme til dem og tale et trøstens ord til de bedrøvede, som har mistet enten børn eller deres forsørgere, og tillige føjet til, at deres hus stod åben for mig, og hvad følgerne blev, ville de tage på dem, blot de fik Guds ord at høre«.

Om Sommer kom til Haderslev i denne omgang vides ikke, men han var der i hvert fald i 1858, da han organiserede forsamlingen til en af de frie »evangeliske christelige Menigheder i Danmark«, som han da var blevet forstander for. I 1859 holdt han endvidere den 14. og 15. juli for sine tilhængere i Haderslev to taler, som senere blev trykt.

Helweg siger i sin visitatsindberetning august 1859, at Sommers

indflydelse stadig var betydelig, og at bevægelsen havde udviklet sig til en baptistisk menighed. En »præst« var indsat af Sommer, nadveren uddeltes efter selvvalgt ritus, og barnedåb foretoges ikke. Denne vægning ved at lade børn døbe havde endvidere udbredt sig til andre i sognet.

Et af de karakteristiske træk ved Sommers lære var det anationale eller for hans personlige vedkommende næsten antinationale. Her ligger måske også en af de væsentligste årsager til den bitre strid mellem Sommer og Helweg, som deltog ivrigt i det nationale arbejde. Sommer havde endog i sine angreb på præsterne sagt nogle bebrejdede ord om præsternes deltagelse i Skamlingsbankefesterne og i møderne i Harmonien, og det måtte især ramme Helweg. I en samtale mellem de to mænd efter sammenstødet den 27. september spurgte Helweg Sommer, om en sand troende kristen ikke skulle ofre sig lige så meget for fædrelandskærligheden som for kristendommens lære. Hertil svarede Sommer bl.a., at han aldrig havde givet sig af hermed,

»fordi det ene fornødne havde givet mig så meget at bestille, at jeg desuden aldrig var sat i et sådant tilfælde, at slige følelser var blevet vakt i mig, hvorfor jeg hellere overlod dette spørgsmåls besvarelse til hans [Helwegs] menighed, den ville bedre kunne give ham svar end jeg, da fædrelandskærligheden aldrig havde været en sag jeg havde følt mig kaldet til at arbejde for eller imod . . . jeg for min person førte det aldrig enten i større eller mindre kredse af tilhørere, og jeg bad ham derfor på det inderligste, ikke at berøre disse tvende spørgsmål, når han kom i forsamlingen, for ikke at give forargelse og sætte ondt blod i gemytterne, da slikt let kunne misforstås«.

Vi må formodentlig på grundlag af Sommers virksomhed og det kendskab, vi herigennem får til den religiøse vækkelse i Haderslev, konkludere, at det nationale røre og modsætningerne i 1840'erne ikke havde sat noget videre præg på underklassen, og at en meget stor del af underklassen var uden national bevidsthed. Det stemmer for så vidt udmærket overens med undersøgelsen af det nationale sindelag i 1849, som viste, at den største procentdel af indifferente fandtes blandt de laveste skatteydere. I 1850'erne fik denne befolkningsgruppe altså også *sin* vækkelse, men af et helt andet indhold end den nationale i 1840'erne.

Spørgsmålet er så, om denne religiøse vækkelse var lige så stærk og slog lige så dybe rødder, som den nationale bevidsthed gjorde. Her er vi på usikker grund, fordi vi ved langt mere om den nationale bevægelse end om den religiøse vækkelse. Helweg siger i sin visitatsberetning 1862, at de »seperatistiske« bevægelser ikke længere havde fremgang, snarere tværtimod. Varige spor var dog sat, men bevægelsen blev efterhånden ledet ind i et for præsterne mere acceptabelt spor, og førte i 1868 til dannelsen af en »Kirkelig Forening til Guds Riges Fremme i Slesvig«. Den havde som medstiftere bl.a. lærer J. Hansen fra Gl. Haderslev skole, orgelbygger Jacobsen, hører J. P. Jensen, købmand P. Matthiesen og snedkermester P. Jørgensen fra

Haderslev set fra nordvest (Bøgh ved) ca. 1855. Farvelagt litografi fra Em. Bærentzen & Co.'s litografiske anstalt, tegnet af Th. Brønstrup. Gården neden for marken forgrunden er den stadig eksisterende gård med bullade umiddelbart vest for Damager kirkegård ved Ribe Landevej. De første huse byen er amtmandsgården og Christine Frederikke stiftelsen, Storegade 86, hvis røde tage ses til venstre. Her ses endvidere Bløche mølle, Storegade 85, og bag mølle formodentlig alleen af træer a Astrupvej eller langs kanalen (Jon frustien). Til højre i billedet ses enkelt hus syd for byen. Det er af de først byggede huse på Sønde bro ved den nye chausse til Åbenrå. Yderst til højre ses over træerne en mølle, som må være Ryes Møl fra 1852. Midt i billedet ses Vc Frue kirke og til højre herfor mølen ved havnen samt Starup kirke som dog ikke er særlig vellignende og synes at ligge for tæt ved byeperspektivet i billedet er ikke helt vellykket.

Haderslev. Det var lægfolk fra Haderslev by og omegn, som tog initiativet til stiftelsen af denne forening, men den fik tillige en række præster som fremtrædende medlemmer, bl.a. Fibigers efterfølger som præst ved Hospitalskirken, Jensenius Johansen. Foreningens formål var bl.a. ved udsendelse af kolportører og ved afholdelse af større og mindre forsamlinger at fremme sagen. I juli 1868 fandt det første større møde sted i Nygård skov ved Haderslev fjord, og Johansen skriver bl.a. herom:

»Vi havde lejet byens lille damper med en jagt og nogle store pramme på slæb til at føre folk fra Haderslev derud og tilbage igen. De blev fuldt besat, og under vejs frem og tilbage veksledes der med samtale, tale og salmesang. Fra hele omegnen strømmede folk til, til fods, til vogns og i både, så der var samlet en skare på et par tusinde mennesker på den idyllisk skønne festplads.«

Om efteråret holdtes et lignende møde på Bøghoved vest for Haderslev og også her var fremmødet stort.

Disse møder og denne forening tyder på, at der endnu ti år efter Sommers virke fandtes vakte i Haderslev, og at bevægelsen ingeniende var uddød. Tværtimod må vi nok regne med, at der ved siden af den slesvig-holstenske og danske bevægelse fandtes denne »tredje styrke«, som havde sin største tilhængerskare inden for den lavere middelklasse og underklassen, mens slesvig-holstenismen som nævnt var en overklassebevægelse, og de dansksindede fandtes inden for middelklassen. Kun fortsatte detailundersøgelser kan dog godtgøre, om denne noget skematiske inddeling er holdbar.

Skolevæsen

BORGERSKOLERNE

I forbindelse med nyordningen af skolevæsenet i 1850–51 blev det som nævnt bestemt, at der skulle undervises fire timer ugentlig i tysk i hovedskolens nederste klasse og tre i den øverste. Dette timetal blev i løbet af 1850'erne indskrænket yderligere, og i 1859 undervistes der f.eks. kun ialt i fire timer i tysk i pigeskolens fire klasser, mens der undervistes ialt i 19 timer i dansk.

Større problemer end disse forhold angående undervisningens indhold voldte imidlertid de rent ydre forhold. Som følge af byens voksende befolkningstal steg antallet af børn i skolerne ganske betydeligt, og en deling af de store klasser og dermed også ansættelse af flere lærere blev meget hurtigt påkrævet. De bevilgende myndigheder, dvs. magistrat og deputeretkollegium, var imidlertid meget lidt villige til en forøgelse af udgifterne, og resultatet var derfor gang på gang halve eller kvarte løsninger med deraf følgende utilfredsstillende arbejdsforhold for lærere og elever.

I marts 1852 indgav samtlige fastansatte lærere ved byens skolevæsen en ansøgning til skolekollegiet om fastansættelse af de hidtidige hjælpelærere, der lønnedes af skolelærerne, og som disse ifølge skoleordningen 1829 var pligtige til at holde. Skolekollegiet udtalte om forslaget, at det var »alt for bekosteligt og på grund deraf uudførligt«. Der blev dog indledt forhandlinger med bystyret herom, og der nåedes herved frem til en ordning, hvorefter de fem hjælpelærere ansattes som faste lærere. De faste lærere måtte til gengæld herfor indvillige i at gå så meget ned i løn, som det hidtil havde kostet dem at holde disse hjælpelærere. Herudover bevilgede bystyret 1100 mark om året til de nye fastansatte læreres løn. Denne ordning gennemførtes 1853 og betød, at der kom mere fasthed i skolernes gang, mens man tidligere konstant havde skiftet lærere.

Ordningen betød dog ikke nogen forøgelse af klassernes antal, og ifølge en visitatsberetning var byens børn i 1856 delt i 11 klasser med et elevantal, der svingede mellem 44 og 63 elever i hovedskolernes øverste klasser og 91 og 123 i elementarskolernes laveste klasser. Selvom man f.eks. anskaffede såkaldte læsemaskiner, der, som det hedder, ville sætte læreren »i stand til selv at beskæftige hele klassen på engang«, erkendtes det dog, at det var umuligt for en lærer på en gang at beskæftige så mange elever eller give dem tilstrækkelig undervisning. Også med hensyn til sundheden var det uforsvarligt at

lade så mange børn være samlet i et lokale, selv om det var temmelig stort.

I 1859 forsøgte man sig med en ordning, ifølge hvilken den underste elementarklasse ved Frederiksskolen, der da rummede over 150 børn, blev delt i to, dog således at der kun undervistes 15 timer i hver halvdel; det betød nemlig ikke ansættelse af nogen ny lærer. En del forældre klagede imidlertid herover, ikke så meget fordi deres børn på denne måde lærte for lidt, men fordi de strejfede omkring på byens gader resten af tiden og således var uden nogen form for kontrol. På grund af disse klager så skolekollegiet sig nødsaget til at foreslå, at tre eller fire af skolens lærere fik et løntillæg for at undervise en fast femte klasse, thi en ansættelse af en femte lærer var overflødig, så længe der i skolen kun var fire skolelokaler.

Da man ved Wilhelminkolen ville gennemføre en lignende ordning i 1859, stødte man imidlertid på vanskeligheder fra ministeriets side. Det var tanken nu at dele begge de to elementarklasser, men samtidig skulle det ugentlige timetal skæres ned fra 30 til 24 timer, fordi det heller ikke her var tanken at ansætte nye lærere. Hver halvdel af klasserne skulle have ialt 12 timers undervisning om formiddagen og 12 timer om eftermiddagen, og det forøgede antal læste timer skulle besørges af to lærere, imod at de fik et løntillæg. I begrundelsen for den foreslåede ordning anførtes det bl.a., »dels at seks timers undervisning om dagen må anses for temmelig anstrengende for pigebørn i en alder fra seks til ti år, dels at mange forældre ønsker, at deres døtre så tidligt som muligt kunne besøge en systole«. Man tænke sig en sådan begrundelse i vore dage! Ministeriet kunne ikke gå med til den foreslåede ordning, og anførte bl.a., at da forholdene ved Vor Frue sogns skoler blev nyordnet 1850–51, blev undervisningen for de to øverste klasser i pigeskolen fastsat til kun fire timer om formiddagen, netop for at eftermiddagen skulle være fuldkommen fri til at søge systole i. Efter amtmandens og provstens mening havde der imidlertid næppe været nogen foranstaltning, som var blevet modtaget med større misfornøjelse fra borgernes side end netop denne.

Denne sag gav ministeriet anledning til en meget stærk kritik af skoleforholdene i Haderslev i almindelighed. Det hedder herom bl.a.:

»Amtmanden og provsten har . . . gjort opmærksom på, at skoleforholdene i Haderslev i det hele taget lader en del tilbage at ønske, hvilket de tror for en del lader sig mærke såvel på ungdommens væsen og tone overhovedet som navnlig på de hvert år fra skolerne til konfirmationsundervisningen afgående børn. Det er så langt fra, bemærker de, at antallet af lærerne ved Haderslev bys skoler kan tåle at formindskes, at det tværtimod efter deres mening burde ikke ubetydeligt forøges og skolevæsenet sammesteds helt omordnes, navnlig har provsten forment, at der burde bygges en ny skole foruden de allerede bestående med fire klasser og fire nyansatte lærere, idet kun således skolevæsenet i Haderslev kunne komme til at svare til byens tarv og trang«.

Skolekommissionen anmodedes derfor om at udarbejde et fuldstændigt forslag til en omordning af skolevæsenet. Forhandlinger om en sådan nyordning indledtes også, men endnu i 1862 var der ikke sket

nogen forbedring af forholdene. Klassedelinger havde man dog foretaget, således at der nu fandtes seks klasser i borgerskolerne. Lærernes antal var derimod ikke forøget, men det forhøjede timetal var blevet fordelt mellem de ti lærere til gengæld for et løntillæg. Der var dog i december 1861 blevet bevilget to nye lærerstillinger ved borgerskolerne, men de stod længe ledige og blev først besat i løbet af 1862. I Sct. Severin sogn havde man i 1861 indført den ordning, at skolen ved Moltrupvej blev indrettet til drengeskole med to klasser. Den fik samtidig hermed en tilbygning, mens skolen i Vestergade blev pigeskole, også med to klasser. Selv med denne ordning, der forøgede antallet af klasser fra tre til fire og betød ansættelsen af en ny lærer, var klasserne med ca. 60 elever stadigvæk for store, og i 1863 føjede man derfor endnu en klasse til hvert sted. Det betød ansættelse af yderligere to lærere, og med udgangen af 1863 underviste ialt 18 lærere i byens fire skoler; der fandtes 6 klasser i Sct. Severin og 12 i Vor Frue sogn.

Der skete altså 1861–63 en betydelig forøgelse af lærernes og dermed klassernes antal, men de ubesatte stillinger 1861–62 illustrerer de vanskeligheder, byen havde ved at skaffe lærere. Der synes i 1850-erne at være tale om en temmelig kraftig udskiftning af lærere. Mange sad blot et par år, og det hænger formodentlig sammen med de forhold, lærerne havde at arbejde under. De store klasser vanskeliggjorde undervisningen, og megen tid gik med blot at holde ro og orden. Lærerne pressede gang på gang på for at gå gennemført forbedringer, og prøvede selv inden for de givne rammer at bedre deres egne arbejdsvilkår. Lærerne ved Wilhelmineskolen foreslog således i 1859 at gennemføre fagundervisning i stedet for klasseundervisning i skolens fire øverste klasser. Men selv dette besværliggjordes på grund af de store klasser. En forudsætning herfor var nemlig, at der blev anbragt en dør mellem to klasselokaler, »for at lærerne ikke mellem timerne skulle spadsere helt uden om skolebygningen, hvorved der mellem timerne let kunne opstå små uordner i klassen«. Ved samme lejlighed ansøgte der tillige om, at de to legepladser ved skolen blev udvidet ganske betydeligt. Disse to småtræk illustrerer, hvor ødelæggende for undervisningen og forholdene i skolerne i det hele taget de trange forhold var.

Hensigten med indførelsen af dansk som undervisningssprog i 1850 var dels at give børnene, der for flertallets vedkommende havde dansk (sønderjysk) som modersmål, et større udbytte af undervisningen, dels tillige ved undervisningens indhold at vække deres kærlighed til dansk sprog og kultur. Med de ydre forhold, der i hele perioden 1850–64 rådede inden for skolevæsenet i Haderslev, får man fornemmelsen af, at det kun i ringe grad er lykkedes. Bystyrets vrangvilje over for kostbare forbedringer, der kunne have bragt antallet af elever i klasserne ned på et niveau, der ville give eleverne et større udbytte og lærerne bedre arbejdsvilkår, stod i vejen for, at et sådant arbejde kunne lykkes.

Tabel 53. Antal klasser og antal børn i byens skoler 1847–1862.

		1847	1856		1859		1862		
			klasse	antal	klasse	antal	klasse	antal	
Wilhelmineskole	hovedskole	154	4.	63	5.	57	6.	52	
				3.	71	4.	61	5.	53
				2.	80	3.	77	4.	62
	elementarskole	151	2.	80	3.	77	3.	72	
				1.	123	2.	75	2.	82
						1.	72	1.	78
i alt		305	337		342		399		
Frederiksskole	hovedskole	196	4.	44	5.	51	6.	52	
				3.	48	4.	62	5.	53
				2.	68	3.	63	4.	62
	elementarskole	203	2.	68	3.	63	3.	72	
				1.	91	2.	63	2.	82
						1.	66	1.	78
	aftenskole		399	251		305		399	
	i alt		399	251		344		434	
Vor Frue sogn i alt:		704	588		686		833		
Sct. Severin hovedskole	drengedrenge	150	60		drengeskole				
			81		hovedklasse		62		
			141		elem. klasse		60		
Sct. Severin elem. skole	piger	146	141		pigeskole				
			31		hovedklasse		63		
			30		elem. klasse		63		
øverste klasse	dr.	31	61		hovedklasse		63		
			30		elem. klasse		63		
			57				126		
nederste klasse	dr.	57	98						
			41						
			159						
aftenskole							41		
pogeskole							68		
Sct. Severin sogn i alt		296	300				357		
Byen i alt		1000	888				1190		

Kilde: 1847: Th. O. Achelis: Deutsche und dänische Schulen side 59 med henvisning til generalkirkevisitatsberetning, 1856–62: LA Ab. Generalsuperintendentens arkiv (Abt. 18) nr. 41, visitatsberetninger, Haderslev provsti.

Tabellen viser de meget store klassekvotienter i byens skoler; selvom skolerne efterhånden blev delt i indtil seks klasser, vedblev elevtallet at være alt for stort til, at undervisningen kunne give noget udbytte af betydning. Eleverne gik flere år på de enkelte trin, dvs. flere aldersgrupper undervistes i de enkelte klasser. Med den voksende klassesdeling blev børnenes alder i de enkelte klasser dog mere ensartet, mindst i Sct. Severin sogns skoler, hvor der endnu 1862 kun var to klasser. At antallet af elever faldt fra 1847 til 1856, hænger formentlig sammen med privatskolernes eksistens, som ophørte 1857. Det satte sig især spor i drengeskolens elevtal, der 1856–59 steg med 44. Privatskolernes eksistens er dog næppe tilstrækkelig forklaring på faldet i elevantal i Vor Frue sogn 1847–56. Sammenligner vi med tallene for antal børn i byens skoler 1822–26 i tabel 34 side 204 er der ikke sket nogen væsentlig stigning, og spørgsmålet er derfor, om tallene omfatter alle byens børn i den skolepligtige alder. Aftenskolernes eller fattigskolernes oprettelse viser, at nogle børn næppe viste sig meget i skolerne.

FATTIGSKOLER, PRIVATSKOLER OG REALSKOLE

De fattigskoler, der var blevet foreslået ved generalkirkevisitatsen i 1847, blev indført i begyndelsen af 1850'erne. Samtidig med at lærerne i marts 1852 foreslog fastansættelse af hjælpelærere, androg de om oprettelse af en fattigskole eller hjælpeskole, som det kaldtes. Forslaget godkendtes af byens styre, men dog kun således, at der blev tale om en aftenskole, hvor det blev pålagt de nye fastansatte lærere at undervise som en del af deres arbejde. Begrundelsen herfor var, at »ved en sådan forandret indretning vil ikke alene de betydelige bekostninger, der påbyrdes byen, for en stor del bortfalde, men børnene, der formedelst deres forældres trange kår er tvungne til at søge erhverv, kan endog ved en mindre afkortning i deres dagværk mere regelmæssigt besøge skolen«.

Hensynet til de sparede udgifter har dog vejet tungere end hensynet til børnenes tarv. Skoletiden blev fra kl. 17 til kl. 19, dvs. disse børn fik 12 timers undervisning om ugen, men man kan let forestille sig det udbytte, børnene har haft af denne undervisning, når de efter en lang dags arbejde skulle sidde på skolebænk.

Aftenskolen trådte i funktion i 1854, og 1856 blev en lignende skole oprettet i Sct. Severin sogn. Disse to skoler havde 1862 hhv. 35 og 41 børn af begge køn, og man må derfor formode, at ca. 75 børn, svarende til 6,2 % af samtlige børn i skolerne, i 1862 har haft så fast arbejde, at de måtte henvises til hjælpeskolen. En del af dem må formodes at have arbejdet på Matthias Hansens tobaksfabrik, der i stort omfang benyttede børn som arbejdskraft.

I Sct. Severin sogn oprettedes i 1862 en pogeskole, dvs. en slags forskole, hvor forældre kunne sende deres børn hen nogle år, før de begyndte i elementarskolen. Dens oprettelse skyldtes sikkert et behov, mange forældre, især inden for de lavere sociale lag, hvor både mand og kone arbejdede, havde for at anbringe deres børn et sikkert sted. Det er derfor meget betegnende, at denne skole netop fandtes i Sct. Severin sogn, hvor byens underklasse dominerede. Pogeskolen havde i 1862 68 børn.

Denne pogeskole eksisterede altså inden for det offentlige skolevæsens rammer. Det var ikke særligt almindeligt, idet den slags forskoler normalt blev overladt til privat initiativ. I Haderslev havde man imidlertid i årene 1850–57 ført en langvarig kamp imod de private skoler, der til dels var blevet oprettet i 1850 af de afskedigede lærere og præster, og som for en stor del havde tysk undervisningssprog.

Fire af de afskedigede lærere ved Vor Frue sogns skoler fortsatte i 1850 »uden forudgående forespørgsel endsige nogen tildelt koncession« deres undervisning. Skolekollegiet besluttede den 31. maj 1850 at lade politiet skride ind herimod. En tidligere lærer ved Frederiksskolens elementarklasse, Claus Hansen, der 1848–50 havde fungeret som lærer ved latinskolen, gav undervisning for 16–20 børn. Det blev forbudt 8. november 1850, men han fortsatte med at undervise enkelte børn. Undervisningssproget var tysk. Skolekollegiet forbød også

dette den 24. februar 1852, selvom han i en skrivelse anførte, at han var nødt til at leve af at undervise, da han var blevet afskediget uden pension. Også den tidligere konrektor Peter Volquardsen gav privatundervisning til et ikke ringe antal af sine tidligere disciple, som det påstodes. Hertil anførte Volquardsen, at det ialt drejede sig om fem drenge, nemlig hans egen søn og to slægtninge samt to sønner af hans værtinde. Ministeriet meddelte ham den 12. december 1850, at han kun måtte undervise sine egne børn. Volquardsen flyttede herefter til Christiansfeld, hvor han døde 1852.

En liste fra efteråret 1850 viser, at der da fandtes 15 privatskoler i byen, hvoraf ca. halvdelen var syskoler, strikkeskoler eller såkaldte opsynsskoler for småbørn og lededes af kvinder. En rigtig skole var imidlertid blevet indrettet af den afsatte hospitalspræst Peter Hinrichsen Godt. Han havde i januar 1850, dvs. før sin afsættelse, overtaget det såkaldte Janssenske pigeinstitut, der blev ledet af en datter af pastor Janssen i Gammel Haderslev. Det daværende skolekollegium havde mundtligt givet ham tilladelse hertil, men det nye kollegium var ikke tilfreds hermed, især da man mente, at Godt ikke havde nogen god indflydelse på ungdommen. Kollegiet indstillede derfor til ministeriet, at skolen blev lukket. Det skete i marts 1852. Man sporer bag denne sag tillige et personligt modsætningsforhold mellem pastor Godt og pastor Helweg.

De muligheder, som byens tysksindede fra ca. 1852 havde tilbage for at give deres børn undervisning på tysk, var efterhånden få, og der indkom derfor flere ansøgninger fra disse tysksindede om, at der måtte forundes dem tilladelse til at oprette en privatskole. Skolekollegiet kunne dog ikke godkende de personer, der blev foreslået som lærere, og først fra begyndelsen af 1853 nåede man til en ordning. Adjunkt Dreesen fik da tilladelse til at oprette en skole med 34 drenge. Undervisningssproget skulle være tysk, men dansk skulle også benyttes. En privatskole ledet af en seminarist Prehn blev samtidig overtaget af adjunkt Krøyer fra Den lærde Skole, og han fik tilladelse til at indrette den til både pige- og drengeskole og ansætte lærere og lærerinder. Et vist antal piger måtte endvidere i denne skole modtage religionsundervisning på tysk. Samtidig vedtog skolekollegiet den 12. februar 1853, at der i alle større pøgeskoler med tyve børn og derover kun måtte benyttes dansk som undervisningssprog.

Formålet med disse ordninger var ganske klart. Ved at give tilladelse til Dreesens skole og ved at give tilladelse til religionsundervisning på tysk i Krøyers pigeskole håbede man at samle så mange som muligt af de børn, hvis forældre var tysksindede, i de anerkendte privatskoler. Bestemmelsen angående pøgeskolerne skulle begrænse antallet af børn under den skolepligtige alder, som fik undervisning på tysk. At dette var nødvendigt, fremgår af en klage 1855 over, at mange af de børn, der havde gået i pøgeskole, var sprogligt fordærvede, når de begyndte i den »rigtige« skole, og f.eks. blev ved at kalde v og y for fau og ypsilon!

Ministeriet var dog ikke tilfreds med denne ordning, fordi den ikke fulgte bestemmelsen fra 1850, at dansk skulle være eneberrettiget som undervisningssprog i Haderslev. Flere gange pressedes på for at få gennemført ændringer, men ordningen kom til at fungere i ca. fire år, før skolekollegiet gav efter. Den 23. juli 1856 besluttede kollegiet efter forslag fra borgmester Hammerich enstemmigt, at både adjunkt Krøyers og kandidat Dreesens drengeskoler skulle ophøre fra påske 1857, og den tyske religionsundervisning i Krøyers pigeskole ophøre til efteråret, samt at al undervisning i tysk i pigeskoler skulle ophøre.

Denne vedtagelse skete på baggrund af, at der med skoleåret 1856–57 blev oprettet en realskole i tilslutning til Den lærde Skole. Undervisningssproget var her naturligvis dansk, men der gaves en ret betydelig undervisning i tysk, og den forøgedes i de følgende år. Samtidig med de danske og tyske privatskolars ophør oprettedes en forberedelsesklasse for drenge på 7–9 år i Den lærde Skole. Den fik ret stor tilslutning nu, da der ikke længere fandtes privatskoler, og i 1861 oprettedes derfor endnu en klasse, den såkaldte overgangsklasse. Denne forskole havde 1861/62 36, 1862/63 43 elever.

Fra 1857 var dansk altså eneherkende i Haderslev som undervisningssprog. Helweg siger herom, at selvom det varede ca. 7 år, så opnåedes der dog, »at de sidste gennemgribende foranstaltninger aldeles ikke er stødt på modstand hos en del af befolkningen eller har vakt den ophidselse i gemytterne, som for fire-fem år siden var uadskillelig fra enhver bestræbelse for at ordne skoleforholdene på en naturlig måde«.

Grunden til, at det gik så forholdsvis smertefrit, var vel dels, at en mere fordragelig stemning var blevet fremherskende, dels at undervisningen i tysk var ret omfattende i Den lærde Skoles realafdeling. Også den høje standard, som rådede med hensyn til lærere og undervisning på Den lærde Skole, kan have spillet ind. Af navnene på de elever, som gik i Den lærde Skoles forskole og af oplysningerne om privatskolerne, fremgår det klart, at der var tale om borgerskabets børn. Det var det tysksindede borgerskabs børn, der havde gået i Dreesens privatskole og for pigernes vedkommende sammen med de dansksindedes børn i Krøyers privatskole. Nu blev de sammen sendt i Den lærde Skoles forskole og realafdeling, selvom en del hjemmetyskere også sendte deres børn sydpå til skoler med tysk undervisningssprog, især hvis de skulle studere. Pigerne gik i de dansksprogede privatskoler i byen.

På denne baggrund forstås det måske også bedre, hvorfor der ikke rejste sig flere protester imod det danske undervisningssprog og den ringe undervisning i tysk i borgerskolerne, og hvorfor det trak så længe ud med en nedskæring af klassernes størrelse. Det økonomisk ledende borgerskab i byen, både dansk- og tysksindede, havde ikke sine børn i borgerskolerne, men sendte dem i privatskoler og Den lærde Skoles forskole og realafdeling.

DEN LÆRDE SKOLE

Det var et ungt lærerkollegium, der den 7. oktober, som Johannes Fibiger skriver, i den skumle, sorte bygning på kirkepladsen uden indledning tog 12 danske drenge under behandling. Lærernes gennemsnitsalder var 30 år, og de var af professor J. N. Madvig, undervisningsinspektør for de lærde skoler, udvalgt med omhu til det pædagogiske og kulturelle arbejde, de skulle udføre. De fleste var søgt til Nordslesvig af idealistiske grunde, ivrige efter en gerning i den danske sags tjeneste.

Rektor blev den da 30-årige Søren Bloch Thrige, hvis dygtighed som lærer og lærebogsforfatter i historie og geografi havde påkaldt sig myndighedernes opmærksomhed. Den fem år ældre Edvard Lembcke blev konrektor. Han havde været adjunkt i Vordingborg og senere i Odense og arbejdede ved siden af som oversætter. Han var tillige digter, og fra hans tid i Haderslev stammer nogle af hans smukkeste digte, især fædrelandssange. Subrektor blev Christian J. L. Krarup-Hansen, den eneste sønderjyde i lærerkollegiet. Han var polytekniker og syslede meget med mekaniske problemer, især eksperimenterede han med at skabe en flyvemaskine, og Dannevirke beretter om, at det i 1856 lykkedes ham at få en sådan maskine til at hæve sig en meter over jorden. Han skildres som den typiske bondestudent. Femtelærer blev Johannes Fibiger, der tillige som nævnt blev hospitalspræst. Ialt seks lærere blev ansat i 1850, men kun de fire her nævnte virkede i en længere periode. Senere kom der flere til. I 1851 blev Waldemar A. Bloch sjettelærer, senere kollaborator (fjerdelærer). Adjunkt H. A. Krøyer, der drev den ovennævnte privatskole, og C. C. H. Grønlund, der skønt teolog specialiserede sig i naturfagene, ansattes hhv. 1851 og 1852. I 1853 ansattes Poul Dorph, der til forskel fra J. P. C. Dorph, ansat 1855 og kaldet Lyse, fik tilnavnet Sorte. I 1863 var ialt 13 lærere ansat ved skolen enten fast eller som timelærere.

Samarbejdet mellem disse mænd forløb godt og gennemgående gnidningsløst. Thrige, der manglede fasthed og af Lembcke skildres som en lidt væg natur, lod lærerforsamlingen få en afgørende stemme, og skolens styrelse blev derfor, som Lembcke udtrykker det, rent republikansk. Kun en enkelt gang kom det til et alvorligere sammenstød. Det var i 1860, da kollaborator-stillingen skulle besættes. Krøyer og Poul Dorph var ansøgere, sidstnævnte endda på Thriges opfordring, men stillingen blev besat med Jensenius Johansen. Thriges optræden i denne sag vakte stærk diskussion og adskillig kritik i kollegiet.

Lærerne omgikkes også hinanden selskabeligt, og især blev Waldemar Blochs hjem vigtigt i denne sammenhæng. Han blev nemlig i 1854 gift med borgmester Hammerichs datter, og hans hjem dannede derfor forbindelsesled mellem lærerkredsen og den øvrige embedsmandsstand i byen. Mellem Lembcke og Fibiger udviklede der sig et meget snævert venskab, men også Thrige og Lembcke stod i nær forbindelse.

Skolen startede som nævnt med 12 elever og seks lærere, hvilket sammenlignet med forholdene i borgerskolerne var den rene luksus. Antallet af elever steg dog hurtigt og var i 1854, da man flyttede ind i en ny stor skolebygning i Gåskærgade, 107. Især i 1856, da der blev oprettet realafdeling, steg antallet kraftigt (fra 119 i 1855 til 142), og i oktober 1862 var det 202. I alt havde skolen 1850–64 485 elever, hvoraf 75 bestod studentereksamen og 21 realeksamen. Det var altså kun få, der afsluttede skolegangen med en eksamen, og mange elever gik ud efter konfirmationen. Skolens virksomhed blev som nævnt udvidet betydeligt i 1856, og fra 1861 var skolen fuldstændig med følgende klasser: 1) fire fællesklasser (forberedelsesklasse, overgangsklasse, 1. og 2. klasse), hvorefter eleverne deltes og fortsatte enten i 2) tre realklasser eller 3) i fem studerende klasser, 3.–7. klasse, hvoraf den sidste var to-årig.

Ser vi på rekrutteringen af eleverne, stammede af de 436 elever, der indtil maj 1862 gik eller havde gået i skolen, ca. 48 % fra Haderslev og nærmeste omegn, ca. 29 % fra Haderslev amt i øvrigt, 8 % fra det øvrige Slesvig og ca. 13 % fra kongeriget. Af disse tal fremgår, at skolen ikke kun var en lokal uddannelsesinstitution, men at en stor del af dens klientel kom langvejs fra. Det illustrerer den betydning, man tillagde skolen.

Med hensyn til social rekruttering var 35 % sønner af næringsdrivende borgere, 25 % af gårdejere, 16 % var præstesønner, 18 % var sønner af embedsmænd, læger, officerer og lærere ved lærde skoler, mens 5 % var sønner af almueskolelærere, private fuldmægtige, skrivere o.lign. Det var altså udelukkende overklassens og til dels middelklassens børn, hvilket hænger sammen med, at der måtte betales for skolegangen. Kun i særlige tilfælde kunne lærerkollegiet bevilge fri, dvs. gratis skolegang; i 1858 havde således 17 af 149 elever fri skolegang. Af de 57 elever, som 1854–61 bestod studentereksamen, var 17 præstesønner, 18 sønner af embedsmænd, læger, officerer og lærere ved lærde skoler, mens kun 11 var sønner af gårdejere og 6 af næringsdrivende borgere, således at det her var overklassen, der dominerede.

De elever, der først og fremmest har berettet om livet i skolen set fra elevernes synsvinkel, er hovedsagelig disse studenter og først og fremmest tilflytterne blandt dem. Fra den jævne, almindelige elev, sønnen af den næringsdrivende borger eller gårdmandssønnen foreligger intet.

Det fremgår imidlertid, at der herskede en klar social lagdeling i skolen, og tilflytterne, der var indkvarteret hos borgerfamilier i byen, og som væsentligst var præste- og embedsmandssønner, ønskede ikke at optage »eleverne af bondeæt eller udgåede fra tarveligere borgerhjem« i deres kreds. Denne kreds af vordende studenter omfattede en 15–20 elever. En af dem, Heinrich Raimond Baumann, skriver, at faste ordensregler ikke fandtes på skolen, og at det undertiden kunne bevirke en meget slap disciplin. Det blev derfor nødvendigt med en

Øren Bloch Thrige, født Roskilde 1820, død København 1890, rektor for Haderslev lærde Skole 1850–64, rektor for Haderslev Læreres Skole København 1864–89.

noget strammere kurs, og i 1858 indførtes derfor et ordensreglement. Det var især elevernes optræden uden for skoletiden, der gav anledning til problemer. Ordensreglementets § 11 siger således, at »disciplene må ikke besøge værtshuse eller deltage i offentlige baller og lignende forlystelser uden i deres forældres eller værgers selskab eller med rektors tilladelse« og § 12 lyder: »Tobaksrøgning i en yngre alder frarådes som skadelig. Offentlig tobaksrøgning forbydes«. Disse to paragraffer havde deres baggrund i de ældre elevs værtshusbesøg, drikkegilder og udflugter i byens omegn med madkurv, punch og tobak. Også kortspil var med til at fordærve disciplinen, og det blev således nødvendigt at skride skarpt ind over for en række elever i 1860, bl.a. fik Laurids Skaus søn, Knud Skau, en meget skarp irettesættelse, hvorover faderen blev særdeles opbragt. Afstraffelsesformen var i de særlige grove tilfælde korporlig, og det accepteredes fuldt ud af forældrene, således som det fremgår af et brev fra proprietær N. Sørensen på Bramdrupgård til rektor Thrige i forbindelse med en sag angående hans søn Erik: »Jeg synes det fornuftigste vil være og lade ham modtage en lille legemlig tugtelse. Dog må jeg i denne henseende gøre Dem opmærksom på, at hans bryst er svageligt, så tugtelsen vil forandre en forsigtig behandlingsmåde. Med bedrøvelse tegner jeg . . .«

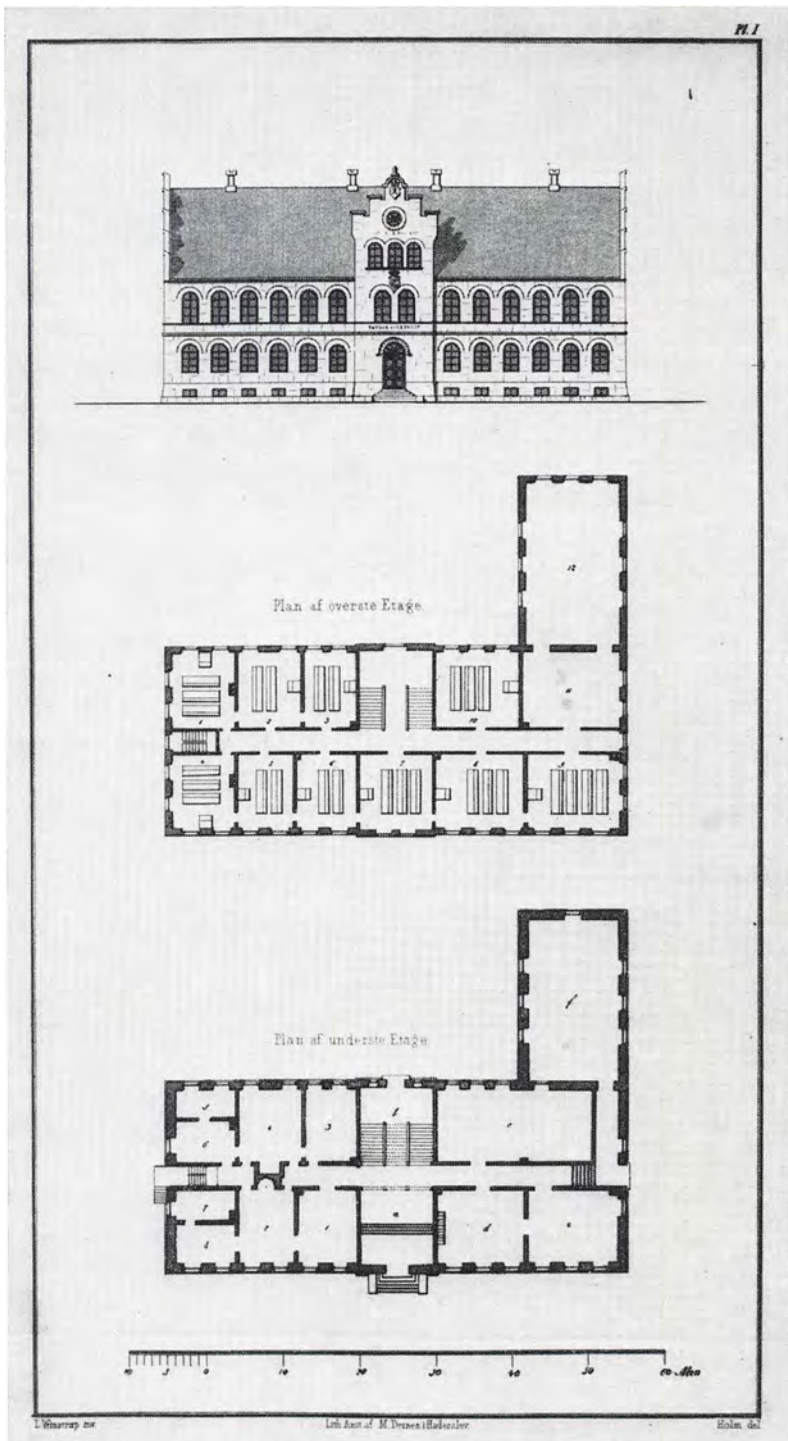
Rektor Thrige var næppe særlig begejstret for at skulle bruge spanskrøret, for Baumann siger om ham, at han var så genert, »når han en enkelt gang skulle holde en donnertale til os galgenknebler, at han nærmest så ud, som om han var forbryderen«. Baumann skriver tillige, at »vor lovløshed og vore gale streger gik stundom over alle grænser«, og at det gav lærerne mange ærgrelser.

På den anden side voldte elevernes flid (ifølge Baumann) lærerne megen glæde og især fremhæves, at det at undervises i græsk og latin af Edvard Lembcke nok kunne opildne til flid og begejstring; hans timer var en fest. Mere kedelige var åbenbart Thriges timer. Fibigers store lærdom gjorde sig også stærkt gældende ved undervisningen i skolen, og derfor fik eleverne ikke stor gavn deraf, da de var for umodne.

Det er vanskeligt at vurdere skolens pædagogiske indsats, fordi de 14 år, den fik lov at virke som dansk skole, er for kort et åremål til at give en sådan vurdering. Baumann siger, at Haderslev-studerne var kendt for deres gode kundskaber, men det er naturligvis en subjektiv vurdering. Alt i alt er der dog nok grund til at sige, at skolen var en god skole, hvor der arbejdedes flittigt og grundigt under fagligt dygtige, omend ikke altid pædagogisk lige velkvalificerede lærere.

Det er værd at nævne, at engelsk blev gjort til skolefag i Haderslev før noget andet sted i Danmark, og at dette formodentlig skyldtes Lembcke, der i sin Haderslev-tid skabte den danske oversættelse af Shakespeare. Allerede 1850–51 læste Lembcke engelsk med 11 elever, og fra 1851–52 var faget fast på timeplanen. Engelskundervisningen begyndte med første klasse, dvs. i 10-års alderen, og fortsatte i alle

itografisk blad fra M. Dernens li-
 ografiske anstalt i Haderslev, der
 iser facade og grundplan af Den
 ørde Skoles nye hovedbygning fra
 854. Frontespicen og den såkaldte
 interne i midterpartiet blev ikke
 djørt. Planen af øverste etage vi-
 er 10 klasseværelser samt nr. 11:
 usik- og forsamlingsværelse og nr.
 2: festsal. I underste etage er nr.
 -8 rektorbolig, a: vestibule, b:
 rappe, c: bibliotek, d: fysisk sam-
 ing, e: naturhistorisk samling og f:
 ymnastiksal.

følgende otte skoleår, mens fransk og latin først startede i 3. klasse. Engelsk indtog altså en ret stærk position.

Også faget gymnastik blev som noget helt nyt indført i 1850, og da skolen i 1854 flyttede til den nye skolebygning, hvor der var særskilt gymnastiksal, fik faget 6 timer ugentlig med løjtnant Jessen som leder. Fægtning og skydeøvelser hørte også med til faget, og dette var naturligtvis med til at opelske patriotismen i en tid, der i forvejen var præget af »ånden fra 48«.

Realskole blev som nævnt oprettet i 1856, og også det var noget forholdsvis nyt, indført i det højere danske skolevæsen med de Madvigske skolelove 1850. Realfagene matematik, geometri og naturlære indtog en stærkere position her end i de såkaldte studerende klasser, og latin og græsk gled ud, således at det af sprogene var de moderne, der dominerede. I denne realafdeling lå vel nok Den lærde Skoles største betydning for byen Haderslev, idet det var her borgerskabets sønner fik deres skolegang.

Skolevæsenet illustrerer på mange måder de sociale forskelle i byen. I borgerskolerne gik den jævne borgers og underklassens børn, og her måtte man 1850'erne igennem slås med de problemer, som de store klassekvotienter medførte. I privatskolerne, der senere blev opslugt af forberedelsesklasserne i Den lærde Skole, samt i denne skole havde man ikke nær det samme antal elever i klasserne, og undervisningen kunne derfor blive betydeligt bedre. Disse skoler, hvor borgerskabet selv skulle betale for deres børns undervisning, foruden at de skulle betale skoleskat, var formodentlig en medvirkende årsag til, at bykollegierne ikke ville bevilge de midler, der kunne gøre forholdene i borgerskolerne uholdelige, men som samtidig ville betyde øgede udgifter for byen og skatteyderne.

Kulturelt og selskabeligt liv

ARBEJDET FOR DANSK SPROG OG KULTUR

Lærerne ved Den lærde Skole øvede nok en stor indsats i den danske sags tjeneste i det daglige skolearbejde, men lige så væsentlig var det arbejde, de udførte uden for skolen til gavn for dansk sprog og kultur. Den lærde Skoles lærere blev ligesom byens øvrige embedsmænd medlemmer af Harmonien. Thrige, Lembcke, Fibiger og Krarup-Hansen blev således optaget allerede 1850, og i 1851 optoges kollaborator Bloch og adjunkt Krøyer.

Deres position inden for selskabet blev ret fremtrædende, idet de flere gange beklædte bestyrelsesposter. Krarup-Hansen var således formand i flere perioder, bl.a. i 1852, 1853 og 1857–58. Krøyer var formand flere gange 1852–54, og Thrige var formand i 1851, 1853, 1855 og 1858 (bestyrelsen valgtes kvartalsvis). Den foredragsvirksomhed, som Harmonien tog op i de første år af sin levetid, blev også båret af Den lærde Skoles lærere. Thrige holdt i 1852 foredrag over historiske og Krarup-Hansen over fysiske emner. Den slags foredrag var noget ganske nyt, og især Krarup-Hansens kritiseredes af nogle, som fandt, at de ikke blev holdt med livlighed, varme og fynd.

Det arbejde, som Danske Samfund ønskede at udføre inden for Harmoniens rammer, synes at være løbet ud i sandet på grund af affæren i 1855. Harmonien forblev dog samlingssted for byens danske borgere, selvom man næppe kan tale om noget større folkeligt element. Man mødtes til festmiddage med taler og sang på kongens fødselsdag, og også ved andre lejligheder veksledes der mellem sang og tale. Lembckes sang om »Vort Modersmål« og den højborne jomfru blev sunget første gang ved en afskedsmiddag 1859 for pastor Boisen i Vilstrup, mens sangen »Du skønne land med dal og bakker fagre« blev skrevet i anledning af Den 7. danske Landmandsforsamlings møde i Haderslev samme år. Harmonien var tillige rammen om Frederik 7.'s besøg i byen i 1854 og 1863, og i 1859 var danske studenter på besøg. Alt dette var med til at knytte forbindelsen mellem kongeriget og byen.

Harmonien var ikke alene bindeled mellem borgerskabet og den tilflyttede embedsmandsstand, men også mellem disse to grupper og omegnens bønder, som i stort tal indmeldte sig i selskabet fra 1850. Omegnens præster arbejdede nært sammen med skolens og kirkens embedsmænd i byen inden for Danske Samfund, men også på anden måde kom et samarbejde i gang. Pastor Boisen udgav på P. C. Kochs

trykkeri fra 1. januar 1852 »Budstikken, et Folkeskrift til Oplysning og Opbyggelse«, som hurtigt vandt stor udbredelse ikke blot lokalt, men også i kongeriget. Pastor J. W. Marckmann i Høptrup havde været medlem af Trykkefrihedsselskabet, og tanken om et bredt oplysende arbejde var således ikke disse mænd fremmed.

I løbet af vinteren 1851–52 ventilerede Marckmann over for Boisen, Thrige og Lembcke det forslag, at de i fællesskab skulle udgive oplysende folkeskrifter. Ideen faldt i god jord og blev bragt frem i større kredse. Den 23. marts indbød Marckmann, Boisen, Thrige og Lembcke derfor i Dannevirke »de herrer, som har tegnet sig som indbydere til at danne et Selskab til Udgivelse af danske Folkeskrifter« til et møde i Harmoniens lokale den 29. marts. Her blev et sådant selskab stiftet, og hvervning af medlemmer blev startet, bl.a. blev en række blade i kongeriget anmodet om at optage en bekendtgørelse om planen. Endvidere var tegningslister fremlagt i København. Medlemstegningen var ret tilfredsstillende, og det blev derfor besluttet, at selskabet skulle begynde sin virksomhed den 1. oktober 1852.

Selskabets formål var at bidrage til menigmands oplysning ved at udgive folkeskrifter af belærende såvel som underholdende indhold. Som medlem måtte man abonnere på selskabets tidsskrifter, og kontingentet udgjorde 2 mk (= 10 β cour.) i kvartalet eller frit tilsendt med post 2 mk $6\frac{1}{2}$ β (= 12 β cour.). Denne pris bevirkede, at det først og fremmest var overklassen og den højere middelklasse, der havde råd til at blive medlem.

Selskabet fik ved starten ca. 1050 medlemmer, hvoraf de 111 fra Haderslev by og omegn. Medlemstallet faldt imidlertid til 935 i 1853 og 526 i 1860, heraf 101 fra Haderslev by og omegn. Af det antal på 3000 hæfter, hvori den første af foreningens publikationer blev trykt, fremgår det, at bestyrelsen havde ventet sig betydelig større tilslutning, og det var derfor en skuffelse, at tallet ikke blev større og endog gik tilbage.

Den første bog, selskabet udsendte, var en skildring af treårskrigen, forfattet af historikeren Fr. Hammerich. Af de følgende skrifter kan nævnes »Nordiske Gudesagn« af F. L. Boisen, »Danmark under kongerne af den ældre oldenborgske linje« og »Danmark under Adelsvælden« af Fr. Hammerich samt »Danskhedens skæbne i Slesvig«, udarbejdet af pastor J. W. Marckmann efter C. F. Allens »Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig«. Ikke kun historiske emner behandlede, også emner som »Planternes Bygning og Liv« af C. Grønlund, adjunkt ved Den lærde Skole, og »Grønland skildret af V. Vallø« forekommer. Ialt udsendte selskabet fra 1850 til 1864 46 hæfter, hvoraf en del var købt af forlag, og et par var overtaget fra »Selskabet til Folkeoplysningens Fremme i Norge«, som man samarbejdede med.

Den betydning dette selskab fik for udbredelsen af kendskabet til dansk historie, sprog og kultur, var vel for menigmand begrænset, og i det hele taget synes den jævne mands muligheder for at få sit even-

Edvard Lembcke, født København 1815, død sst. 1897, forfatter, konrektor ved Haderslev lærde Skole 1850–64.

tuelle læsebehov dækket mere begrænsede i 1850'erne end i 1840'erne, da det af P. C. Koch oprettede bibliotek eksisterede og blev flittigt benyttet. Bøgerne i dette bibliotek blev hurtigt slidt op, og det er vel tvivlsomt om det eksisterede efter 1850, idet den kongerigske »Forening til dansk Læsnings Fremme i Slesvig«, som forsynede biblioteket med bøger, ophørte med sin virksomhed i 1847. Chr. Sørensens lejebibliotek var overgået til Harmoniens ejer Trauls Erichsen, men om udlån herfra i 1840'erne ved vi intet.

I 1851 stiftedes i København en »Comité for Oprettelsen af danske Folkebiblioteker i Slesvig«, og fra den modtog selskabet Harmonien en række bøger. Det var P. C. Koch, der var drivkraften i skabelsen af Harmoniens bibliotek, og det var også ham, der havde skaffet disse bøger. Bogsamlingen kom hurtigt til at omfatte ca. 500 bind, og formodentlig indgik resterne af Chr. Sørensens lejebibliotek heri. Selskabet ofrede et bogskab til samlingen, og de hæftede bøger blev indbundet; endvidere blev der ansat et medlem til at forestå udlånet.

Den lærde Skoles bibliotek forøgedes betydeligt i 1850'erne, men både dette og Harmoniens bibliotek havde en begrænset lånerkreds, skolens nok mest begrænset, mens Harmoniens var forbeholdt foreningens medlemmer, der som tidligere nævnt hovedsagelig hørte hjemme inden for middelklassen og overklassen. I denne forbindelse bør også nævnes Håndværkerforeningens bibliotek. Det var igen komiteen for oprettelsen af danske folkebiblioteker, der var givener. I maj 1858 modtog foreningen herfra 94 bøger, som blev stammen i det bibliotek, som foreningen opbyggede. Det er karakteristisk, at foreningen i oktober besluttede at forøge samlingen ved indkøb af tyske bøger. Ligesom i selskabet Harmonien blev der udarbejdet et lille katalog over samlingen, som blev uddelt til alle medlemmer.

Folkebiblioteker i dette ords moderne betydning er der ikke tale om, men det kan skyldes kildernes tavshed, at vi ikke ved noget om den jævne mands og børnenes muligheder for at låne bøger i 1850'erne. Vi kender dog et bibliotek, hvor især underklassen kunne få sit læsebehov dækket, men det var læsning af et helt andet indhold end det, som de tre ovennævnte biblioteker bød på. Det var det lånebibliotek, som Mogens Abraham Sommer oprettede ved nytårstid 1856, og som rummede kristelige bøger. Det har dog formodentlig kun eksisteret, indtil han forlod byen et års tid senere.

Af betydning for danskheden i Haderslev var tillige, at de omrejsende teaterselskaber fortsatte og intensiverede deres gæsteoptræden i Haderslev efter treårskrigen. Så at sige hver vinter gæstede et eller flere teaterselskaber, f.eks. det Olsenske og det Müllerske, byen. Opholdene strakte sig ofte over flere uger. Også Det kongelige Teater besøgte byen enten med en enkelt eller flere skuespillere, der læste op eller opførte småstykker. I 1856 opførte gartner J. Christensen en stor teaterbygning ved Gammelting, og det forbedrede forholdene såvel for publikum som for skuespillere. Teaterbygningen fungerede tillige som koncert- og dansesal.

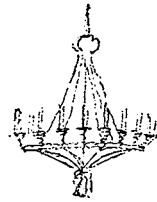
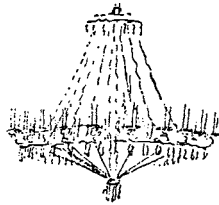
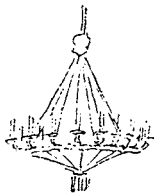
SELSKABELIGT LIV

På mange måder viser de kirkelige forhold, skoleforholdene og de kulturelle forhold klare skel imellem byens forskellige sociale lag. Det var de lavere sociale lag, der fortrinsvis blev grebet af den religiøse vækkelse, det var dem, der gik i de overfyldte borgerskoler, og de stod tillige uden for det danske kulturarbejde, som fandt sted. På samme måde var der meget klare skel i den selskabelige omgang, som byens borgere havde med hinanden. Det modsætningsforhold, som fandtes mellem embedsmændene og byens borgerskab, viste sig også ved festlige lejligheder, og gårdejer Peder Skau, Laurids Skaus yngre broder, fortæller f.eks., at han engang ved et bal i Harmonien oplevede, at embedsmændenes damer havde et hjørne for sig, som ingen af borgernes damer vovede at nærme sig, ligesom heller ingen af de unge eller ældre borgere bød nogen af embedsmændenes damer op til dans. Privat forholdt det sig på samme måde, og Godske Nielsen har givet en malende skildring af et »umådeligt gallataffel« hos borgmesteren i januar 1857. Det gik for sig

»på københavnsk maner, men med provinsielt tilsnit. Borgmesteren tog amtmandens kone, amtmanden borgmesterens, den ene herredsfoged den anden herredsfogeds kone, den anden den enes kone, den tredje fysikus's kone, og fysikus den tredjes, svigersønnen i huset postmesterens kone og postmesteren svigersønnens, og jeg trissede »i mangel af en teske« afsted med en herredsfoged-søster. Det hele var bygget på princippet: slår du min jøde, slår jeg din jøde. Også toilet var overdrevent københavnsk . . .«

Ved siden af denne kreds fandtes en kreds af Den lærde Skoles lærere og andre akademikere, som mødtes til selskabelighed på omgang hos hinanden. Den omfattede Thrige, Lembcke og Fibiger samt byens to andre præster, og til den hørte tillige apoteker Aggersborg, hvis hustru, den åndrige og sværmeriske Pauline Aggersborg, havde sin bedste glæde af at samle det lærde selskab. Til dette selskab af lærde søgte også ugifte adjunkter og andre løsgængere, og præster kom ind fra landet, bl.a. C. D. Møller i Vonsbæk.

Oplandets præster spillede i det hele taget en stor rolle i byens selskabelige og kulturelle liv. Deres deltagelse i Danske Samfund og i Selskabet til Udgivelse af danske Folkeskrifter er omtalt; men også ude på selve præstegårdene udfoldede der sig et rigt og ofte meget afslappet selskabeligt liv. Frede og Peter Boisen fra Vilstrup præstegård gik i Den lærde Skole, og det betød ferie- og weekendophold i præstegården i Vilstrup for en del af de vordende studenter. Tiden gik med fodture i omegnen, besøg på nabogårdene, boldspil i haven o.lign., og aftenen endte med sang, dans eller et livligt punchesold, hvori pastor Boisen tog ivrig del. Uden betydning har det naturligvis heller ikke været, at pastor Boisen havde to døtre, som de unge mænd kunne gøre deres opvartning. På samme måde var det i Hoptrup præstegård, hvor J. W. Marckmann var præst, datteren Judithe, der spillede en central rolle i det liv, der udfoldede sig her. Hendes mor døde 1851, og hun blev således 14 år gammel på mange måder au-

*Stor Thevandsknægt dansant
i Anledning af fruens Nær-
ærelse.*

Ægteren Fritz Jürgensens søster ar gift med telegrafbestyrer J. C. l. Nees ved telegrafstationen i Haderslev (jfr. side 514–516). Fritz Jürgensen besøgte sin søster og svoger her i 1858 og 1859, sidstnævnte sammen med sit livs anden og sidste store kærlighed, Jette Funck. Fra dette besøg er bevaret nogle tegninger i Fritz Jürgensens karakteristiske streg. Det her gengivne viser en fest i Harmoniens hvide sal »Stor Thevandsknægt Dansant dvs. Thé Dansant] i Anledning af endes [dvs. Jette Funcks] Nærærelse«. Midt i forgrunden danser Jette en fingerpolka med en lokal balløve, mens hunden Basse jævnfende løber ham i hælene og et haderslevske borgerskab ser til. I anekdoten brugte Fritz Jürgensen som det fælles kendetegn for både den embedsmandige og den elskabelige vigtighed. — Midt i baggrunden har Fritz Jürgensen, der ikke selv dansede, anbragt sig selv betragtede parret med inddækket fnysen.

svarlig for husførelsen og de mange gæsters velbefindende. Marckmann havde som rigsdagsmand en stor omgangskreds, og der var derfor næsten altid besøg i huset både fra nær og fjern. Laurids Skau og hans familie kom der, og ligeledes lærerne fra Den lærde Skole, især Marckmanns nære ven Edvard Lembcke. Da Godske Marckmann blev elev i Den lærde Skole, kom også mange elever og andre unge herud på besøg, bl.a. advokat Salicath, med hvem Judithe Marckmann i 1856 blev forlovet og senere samme år gift.

Den lærde Skoles elever kom ikke kun i disse præste- og akademikerkrede. De udefra kommende elever boede rundt omkring hos borgerfamilierne, bl.a. også de tysksindede, og gik ofte i skole med deres sønner. H. R. Baumann boede hos købmand H. Petersen Frey, og han og hans kammerater blev derfor ofte bedt til baller om vinteren og til skovture om sommeren. De tog glade imod disse indbydelser, svang borgernes døtre i dansen, spiste deres gode mad og drak deres gode vin.

Den lærde Skoles elever havde dog også deres eget klublignende samvær, hvor de om sommeren mødtes til tobaksrygning, øldrikning og keglespil i en lille pavillon syd for byen. Om sommeren foretog de tillige udflugter til skovene ved den vestlige ende af Dammen og havde kedler, pander, råt kød, brød osv. samt puncheekstrakt med i båden. I løbet af vinteren mødtes de til seks sammenkomster med fast menu, enten gås eller hare, en tærte fra konditoren, øl til maden og bagefter en bolle punch. Aftenen gik med tale, sang og alskens løjer og kommers.

Vender vi os fra dette liv, som det udfoldede sig inden for embeds-

mandsstanden, til borgerskabets selskabelige omgangsformer, bliver vor viden sørgelig mager. Det fremgår klart, at borgerskabet stod uden for det liv, der her er skildret. Nok mødtes man med embedsmændene til baller og assembleer i Harmonien, men som det fremgår af Peder Skaus udtalelser, holdt de to grupper sig her for sig selv. Godske Niensens tidligere citerede udtalelser om de forskellige grupper i byen viser tillige, at det dansksindede og det tysksindede borgerskab ikke omgikkes hinanden. De tysksindede holdt til inden for Borgerforeningen, og også her mødtes man til baller og assembleer i vinterens løb. Kun ved en lejlighed som kongens besøg i 1863 kunne de to parter mødes.

FORENINGS- OG FRITIDLIV

I de ikke-nationale foreninger kunne man dog mødes under mere afslappede og selskabelige former. I 1857 stiftedes et skydeselskab og den 28. august 1857 holdt det sin første fugleskydning. Det er tidligere omtalt, hvorledes man i 1820'erne havde søgt dannet et skyttegilde, og hvorledes skiveskydninger i 1830'erne var populære. Treårskrigen øgede uden tvivl denne interesse for at dygtiggøre sin skydefærdighed, og i 1857 førte dette altså til dannelsen af en forening i Haderslev. Foreningen fik som tidligere nævnt medlemmer både fra den tysksindede og den dansksindede del af byens borgerskab, og omfattede både handlende og håndværkere. Skive- og fugleskydning var naturligvis foreningens primære opgave, og i 1862 lejede man et areal på byens Nørreemark (ved den nuværende Louisevej), som blev indrettet hertil. Festerne i forbindelse med fugleskydningen var dog også et væsentligt led i foreningens virksomhed, og ifølge foreningens protokoller herskede der her altid en gemytlig stemning. Der udbragtes skåler for konge og fædreland, og der blev sunget nationale melodier. Håndværkerforeningen, der også stiftedes 1857, var nok en forening, der skulle varetage håndværkerens økonomiske interesser, men det rekreative og selskabelige islæt var også væsentligt. Foreningen kan på mange måder minde om Harmonien. Den fik til huse hos gæstgiver Erik Christensen Skøtt i Skulderbladet på Gammelting, hvor dens lokaler var åbne for samvær, oprindelig kun én aften, men i løbet af kort tid tre aftener om ugen. Her var aviser fremlagt, og det er interessant at se, at foreningen bl.a. abonnerede på Bergedorfer Eisenbahn-Zeitung, Illustrierte Zeitung fra Leipzig og Peter Chr. Kochs Øre-Sund. Foreningens medlemmer havde altså ikke helt glemt Koch.

Foreningen kom meget hurtigt ind på at arrangere udflugter. Allerede i 1857 var man på tur til Bøghoved, og det blev endog besluttet, at det skulle være på en arbejdsdag. Værten på traktørstedet ved Bøghoved skulle sørge for musik og servere kaffe med kager eller te med smørrebrød. Turen blev så stor en succes, at man det følgende år, da man arrangerede en lignende udflugt, måtte vedtage, at hvert

Med den Derhøvede Tillæbs.

Søndagen d. 8. August, Efterm. Kl. 6,
 næststørste Derhøvede tillæbs, vil Underrettede have
 den Være at give Ansigel her ved **Estirato**
en stor aerostatisk Forestilling
 (som alle tidligere er set der),
 bestående af:

En Zephyr,
En trykfuld Dragoman og
 til Slutning:
Madame Vompaburs Himmelfart.

Følsmigen med Underrettede af disse Figurer, der ere
 i menneskelig Størrelse, vil ske i Publikum's Paaske,
 hvorefter de enkelte blive isolerede.

Billetter til denne Forestilling, a 6 f. Cour. for
 Børn og for Børn der fulde, naar indbødes hos Res-
 sistent Forestillingsbagen og i mit Værelse hos Dr.
 Hyslopport 3. Døgnene i Slotskøben. Billet-
 terne vilde.

Figurernes Følsmigen vil begynde Kl. 6. Res-
 sistent Kl. 4. Under Forestillingen vil
 NB. Der vil være Billetter af de østlige Figurer
 i ubetalt Tilfælde ubetalt 10 Rbd. for hver.
 Søndag, d. 4. August 1852.

Julius Wolff,
 Ballonist og Kunstfører.

Stort Menageri i Haderslev.
 I morgen, Søndag d. 12.
 August, om Middag Kl. 12
 vil der være en stor og
 ny, som vil indbringe den største
 Være, en Døgn, en Døgn, en
 væsentlig Være, en Døgn, den store
 Være, en Døgn, den store Være, en Døgn,
 og andre ubetalt Være og Døgn. Det vil være
 en stor Være.

Billetterne vilde i mit Værelse, og i
 Res. Casp. Hyslopport 3. Døgnene i
 Slotskøben.

Ommerne ere:
 1ste Plads: 10 R. 2de Plads: 5 R. 3de Plads: 2 R.
 4de Plads: 1 R. 5de Plads: 1 R.
 Billetterne vilde i mit Værelse, og i
 Res. Casp. Hyslopport 3. Døgnene i
 Slotskøben.

Joseph Kiphart.

Theatret i Haderslev.
 Søndag den 18. Være om Middag Kl. 7. Der vil
 være en stor og
 ny, som vil indbringe den største
 Være, en Døgn, en Døgn, en
 væsentlig Være, en Døgn, den store
 Være, en Døgn, den store Være, en Døgn,
 og andre ubetalt Være og Døgn. Det vil være
 en stor Være.

Billetterne vilde i mit Værelse, og i
 Res. Casp. Hyslopport 3. Døgnene i
 Slotskøben.

Victor Thyrige agter, Søndag den 17. d. om
 Middag Kl. 7. i Gæstgiveren's Paaske, at
 holde sit første Foredrag over Foretaalede Haderslev.
 Directorerne.

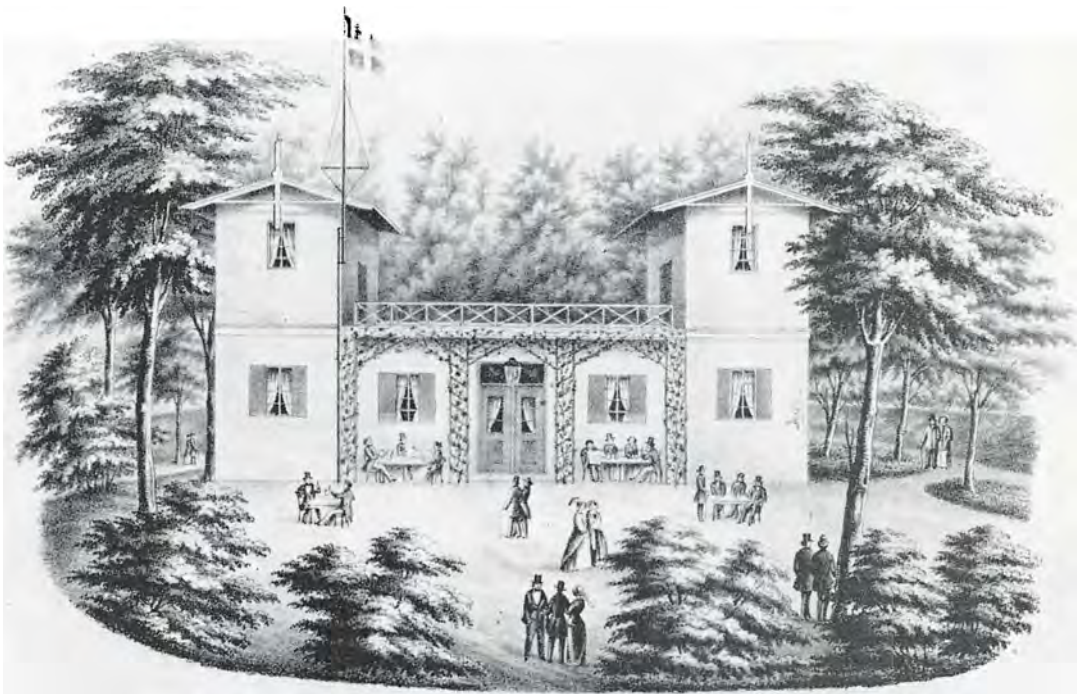
Annøncer fra Dannevirke 1852, de viser nogle af de muligheder, de var for forlystelser i begyndelsen a 1850'erne. Øverst annonce for e »aerostatisk forestilling», derefter for et menageri samt for en trylle kunstner og nederst annonceres de for rektor Thyriges foredrag over fædrelandets historie.

*Ulfshus 1852. I skoven her holdt
elskabet Harmonien undertiden
fest, og her musiceredes på sommer-
øndage.*

medlem kun måtte medtage to fremmede. Menuen bestod dette år af koldt bord. Det er i øvrigt karakteristisk i forbindelse med denne fest at se adjunkterne Grønlund, Møller, Dorph og Krøyer inviteret med. De yngre adjunkter ved Den lærde Skole havde altså et mere nært forhold til byens jævne borgere end den øvrige embedsmandsstand. Måske skyldtes det i dette tilfælde, at de, som f.eks. Møller i vinteren 1857–58, holdt læretimer for lærlinge hos foreningens medlemmer, eller måske var det fordi de boede i det hus, hvori foreningens lokaler fandtes, eller var nabo hertil og på denne måde var kommet i kontakt med mange af foreningens medlemmer. I 1860 foretog foreningen en udflugt med dampskib til Assens, hvilket blev fulgt op af et besøg i Haderslev af håndværkerforeningen dér senere på måneden.

Disse fester og udflugter var jo kun begivenheder, som vendte tilbage med lange mellemrum, og spørgsmålet er derfor, hvad Haderslev ellers kunne byde på af afveksling og fritidsfornøjelser i 1850'erne. Der var nogenlunde de samme som i 1830'erne, dansesaloner, keglebaner, ved markedstide forskelligt gøgl og undertiden optræden af omrejsende akrobater, kunstnere, stærke mænd o.lign. Dannevirke beretter f.eks. i marts 1852 om de fornøjelser, som den forløbne vinter havde budt på i den forbindelse. Desværre havde man måttet und-

være teater, men i stedet var der i februar kommet en tryllekunstner, som havde optaget publikum meget. Efter ham kom signore Viti fra Calabrien med sine damer og opførte pantomimiske spil, »så at det forstodes af alle og ikke vakte jalousi blandt sprogparterne i publikum«. Næppe var han væk før der i marts kom anatomisk museum, hvis 300 genstande omfattede dels naturlige legemsgenstande, dels legemsdele i voks, således at man kunne følge menneskets udvikling fra fødsel til død. Endelig i april indfandt det Olsenske teaterselskab sig.

Ture i byens omegn var stadigvæk en yndet fritidsforeteelse, og 1850'erne skabte nye muligheder for at få tørst og sult stillet undervejs. Af det foregående fremgår, at der var opstået etableringer ved Bøghoved og syd for byen ved den nyanlagte chausse til Abenrå, hvor man, som Den lærde Skoles elever, kunne få sig et spil kegler. Nord for byen byggedes ved chausseen til Kolding Thomashus kro i 1853, og her holdt Skydeselskabet til i de første år af sin virksomhed. I Kløften eller det såkaldte »Nye Anlæg« lidt nord for Gammelting byggede gæstgiver J. Høffner i 1852 en pavillon, som blev et yndet mål for borgerskabets aften- og søndagsture, ja han ansøgte endog i 1856 om tilladelse til at udvide pavillonen, da pladsen var alt for trang på grund af den store søgning. Høffner gjorde meget ud af udsmykningen af bygningen og anlægget udenom og annoncerede ofte i

J. Hoffners pavillon i »Nye Anlæg (nu Kløften) nord for Gammelting, opført 1852 og nedbrændt 1863. Efter klædedragten at dømme tilhørte publikum det højere borgerskab.

Dannevirke med »Vauxhall« dvs. kulørte lamper, begkranse og fyrværkeri. Pavillonen brændte i 1863 og genopstod ikke senere.

Bystyret gjorde også sit til at forskønne den nærmeste omegn af byen med skyggefulde spadserestier, og hertil havde man først og fremmest den forskønnelsesfond, som Maria Margaretha Iversen havde stiftet i 1840. Der blev således anlagt en sti langs kanalen ad den nuværende Jomfrusti ud til Lindedal, således at man nu kunne gå fra Nørregade under skyggefulde træer rundt om det i 1858 anlagte gasværk og ad kastanjealleen fra 1830 rundt om møllen til skibbroen, hvor der altid var noget at se på. Også såvel syd for som nord for byen blev der plantet træer langs de nyanlagte chausseer, og en del af dem står endnu.

Mod vest ad Ribe Landevej manglede der træer, og ejeren af etableringen Frederiksminde ved Bøghoved anførte i en ansøgning til kommunen i 1855, at hans mange gæster klagede over, at de måtte gå ad en åben og støvet landevej for at komme ud til det meget søgte traktørsted. Han anmodede derfor kommunen om at bidrage med et beløb til plantning af træer langs landevejen. Han havde selv ved egne midler og ved subskription skaffet 70 mark til arbejdets udførelse, så det var åbenbart noget der betød noget.

Den helt store man for borgerskabet var 1860 og 1861 lystture med byens nybyggede vidunder, hjuldampskibet Haderslev. Adskillige ture til Assens, Middelfart, Sønderborg osv. blev foretaget, og det greb sådan om sig, at det medførte kritik fra visse aktionærers side, fordi det undertiden medførte aflysning af de ordinære ture.

Disse mange traktørsteder og restauranter og den aktivitet, der udfoldedes inden for Håndværkerforeningen og Skydeselskabet, tyder på, at en større del af borgerskabet end tidligere havde tilstrækkelig med fritid til sin rådighed til den slags aktiviteter. Trangen til at danne foreninger udelukkende i fritidsøjemed mærkes mere og mere. Skydeselskabet er et eksempel herpå, inden for Håndværkerforeningen dannedes en sangforening, og også en gymnastikforening opstod i 1850'erne. Det var en tendens, der fortsatte op imod århundredskiftet, hvor der efterhånden dannedes et utal af den slags foreninger. Det må imidlertid fremhæves, at mens det tidligere var overklassen, der havde tid og råd til den slags, er det nu middelklassen, der tager del heri, mens der endnu ikke er det mindste spor af, at underklassen – og det var størstedelen af byens befolkning – tog del i den slags aktiviteter.

En stærk folkelig bevægelse gik i 1840'erne hen over store dele af Nordslesvig. Den mærkedes også i Haderslev, hvor middelklassen, dels under påvirkning fra oplandets bønder, vendte sig imod den sociale, økonomiske, politiske og nationale undertrykkelse, som byens økonomiske overklasse i århundreder havde gjort sig skyld i. Håndværkerens overtagelse af posterne i deputeretkollegiet, deres dannelse af selskabet Harmonien og indførelsen af dansk som undervisningssprog i

Med Kongelig allernæstlige Tilladelse.
MANDAG Aften d. 19. October Kl. 8
 har
 Musikdirecteur
H. C. Lumbye
 (med sit Orkestre fra Kjøbenhavn Tivoli)
 den Ære at give
I „Harmoniens“ Lokale
En Instrumental-Concert
 af følgende Indhold.

Første Afdeling.
 1. Soldatmarch, March af C. C. Møller.
 2. Fleur de Phantasie, Vals af Gungl.
 3. Ouverture til „Hersna og Hayskreen“, af Anber.
 4. Christiane-Polka af Lumbye.
 5. Concerterende Polonaise, af Withmann.
 6. Sælvi-Galop, af Lumbye.

Andens Afdeling.
 7. Ouverture til „Sørensby“, af C. M. v. Weber.
 8. Cæcilia-Vals, af Lumbye.
 9. „Søvejersens Drom“, stor Phantasie af Lumbye.
 10. Scen-Serjant, Polka af Strakosck.
 11. Dronnehjælper, Phantasie af Lumbye.
 12. Petersbergers Champagne-Galop af Lumbye.

Billetter a 15 A Cour. for Vorne og 10 A Cour. for Børn erholdes i Concertgiverens Løst. Hos Hr. Postholder Baben og Redaktør Koch samt ved Indgangen, der sættes Kl. 6, NR. Tæsten til „Søvejersens Drom“ og „Dronnehjælper“ sæes ved Indgangen for 1 A Cour. hver.

De, som maatte ønske at tage Deel i Assensbieren, der holder Sted efter Concerten (fra Kl. 10 til 1), vilde foretrække Løst til Pastisning frømløge i „Harmoniens“ Lokale, i „Borgerforeningen“, hos Hr. Gaasgiver A. C. Hansen, Postholder Baben, Conditør Brønden og hos Redaktør Koch. Billet til Assensbieren koster 15 A Cour. for dem, som tage Deel i Concerten, for Andre 30 A Cour.

Oriente Beskræjvelser.
Vauxhall
 i „Nye Anlæg“.

Undertegnede agter imorgen (Torsdag) fra Kl. 7 til 11, hvis Veiret tillader det, at illuminere sin Pavillon og omgivende Anlæg med Lampes, Bergkrands, Trandeparanter, Dekorationer etc.

Indgangen (syd- og nordfra ad Fodstien) aabnes Kl. 7; Entreen betales efter Behag.

Under Illuminationen mufter et velbesat Orkester.

Skulde imod Forrentning Veirligt gjøre Velysningen umuligt, bliver det den følgende Dag.

Jac. Høffner,
 Høffner i Elvsgade.

Oriente Hverstifemeter.
Harmonien.

Træbøgen den 6. Jun. afholdt en Fest i Gæstebud, som begyndte Kl. 5 i Storm og Uveir. Efter det blest indledt et til Kl. 8. Deres Høst Udførelse i Høstet Lokale (samt Kl. 10.

DIREKTORER.

annoncer fra Dannevirke 1852. H. Lumbye giver koncert, Høffner er »Vauxhall« ved sit anlæg, og harmonien holder fest i skoven ved Ushus.

byens skoler var nogle af de sejre, middelklassen opnåede politisk og nationalt.

Disse sejre satte sig imidlertid næppe frugt i noget dybere folkeligt og nationalt liv. Det blev de nordfra kommende embedsmænd, som i 1850'erne overtog ledelsen af det kulturelle og nationale arbejde i byen, og det var dem, der blev drivkraften i hævningen af dansk sprog og kultur, bl.a. inden for Harmonien og inden for skolevæsenet, hvor pastor Helweg var den dominerende kraft, og hvor Den lærde Skole og dens lærere spillede en betydelig rolle.

P. C. Kochs salg af Dannevirke og flytning fra Haderslev er et klart udtryk for det folkelige elements tilbagetrængning. Imens udviklede der sig en voksende vilje til politisk og økonomisk samarbejde mellem de to oprindeligt så fjendtlige grupper i byen. Man slog bro over tidligere så skarpe nationale modsætninger og hertil bidrog, at de mest fanatiske slesvig-holstenere blev fjernet eller udelukket fra indflydelse. Man samarbejdede i havnekommissionen, i Handelsforeningen og i Håndværkerforeningen, og overladelsen af pladser i deputeretkollegiet til hjemmetyskere var på vej i 1863.

De lavere sociale lag, der fra starten af formodentlig kun i ringe grad var påvirket af det nationale, gik imens sine egne veje. En religiøs vækkelse, hvis fulde omfang det er svært at få et indtryk af, greb mere og mere om sig inden for almuen og påvirkede selv middelklassens håndværkere og småhandlende.

Den politiske og åndelige udvikling 1850–64 udjævnede således på mange måder de skel, der var skabt mellem den økonomiske overklasse og middelklassen i 1840'erne. På den anden side uddybede den skellene nedadtil til underklassen, og dette skel blev tillige dybere som følge af den økonomiske udvikling, der forøgede lønarbejdernes tal, men samtidig alvorligt forringede disse og de fattiges levevilkår. Det er denne økonomiske udvikling og dens følger, der skal behandles i det følgende.

Nationalt og politisk klinger perioden 1850–64 således ud i en begyndende harmoni. Denne harmoni byggede dog på et skrøbeligt grundlag, som bristede som følge af begivenhederne i 1864. De bragte øjeblikkeligt ophør af det begyndende samarbejde mellem byens to nationale befolkningslementer og medførte straks nye og om muligt endnu skarpere modsætninger end i 1840'erne. Nationalt udgør året 1864 således et klart skel i byens historie, mens der økonomisk kun i mindre grad er tale om et brud. Derfor er den nationale udvikling kun ført frem til 1864 i dette afsnit, mens den økonomiske og sociale udvikling føres frem til 1870 i det følgende.

Den økonomiske og
sociale udvikling
ca. 1850-1870

Fortsat økonomisk fremgang i 1850'erne

FORTSAT VÆKST I INDUSTRIPRODUKTIONEN

Krigsbegivenhederne i 1848 havde som nævnt medført, at arbejdet på skibsværftet og jernstøberierne var gået i stå. Denne standsning af byens største arbejdspladser synes dog kun at have været af kortere varighed, og i hvert fald i de lange perioder, hvor der var våbenstilstand, blev der arbejdet normalt på byens virksomheder. Skibsværftet fortsatte med at bygge skibe, og den 10. december 1848 kunne der således holdes stabelafløbning for skibet Concordia. I den anledning holdtes en fest for hele skibsværftets personale, og ifølge Nord-slesvigsk Tidende svarede skibets navn smukt til den stemning, der ved denne fest rådede mellem dansk- og slesvig-holstensk sindede.

Nogen stigning i forhold til produktionen i 1847 var der dog ikke tale om under treårskrigen, og produktionen på byens jernstøberier og tobaksfabrikker lå i 1850 generelt på et lavere niveau end i 1847. Enkelte virksomheder, bl.a. Richtsens sukkerraffinaderi, havde dog allerede i 1850 større produktion end i 1847.

I maj 1853 gjordes i et anonymt indlæg i Dannevirke en slags status over »Haderslev Industri i Aaret 1852«. Dette år måtte anses for et normalår, »eftersom krigen da aldeles var endt og i grunden ingen af dens følger, f.eks. stærk indkvartering har kunnet yde nogen væsentlig indflydelse på industriens gang, ej heller er det bekendt, at industriens gang ved unaturlige bånd har været underkastet afbræk«. Ifølge den ukendte skribents oplysninger fandtes der i Haderslev i 1852 78 industrielle anlæg med ialt 655 arbejdere, og industri var ifølge hans definition »alt arbejde, der drives på fabriksmæssig måde«. Ud fra vor opfattelse er der dog i mange tilfælde blot tale om håndværk, selv om en del af disse håndværkervirksomheder hørte til de større. Analyserne fører til den konklusion, at der i forhold til året 1847 ikke er tale om nogen tilbagegang, og dommen om industriens driftighed måtte derfor lyde meget tilfredsstillende, »omendskønt vi heller ikke ville nægte, at der endnu i denne henseende ikke er lidet tilbage at ønske«.

Alle byens virksomheder havde altså i løbet af de første par år af 1850'erne overvundet de tilbageslag, som krigsårene måtte have betydet, og produktionen var i stadig vækst i de følgende år. Årsagen til denne vækst og økonomiske fremgang, som var betydeligt større end den fremgang, der var sket i 1840'erne, skal søges i flere forhold. Stigende priser og stigende råstofproduktion karakteriserede den øko-

nomiske udvikling overalt i Europa i 1850'erne og hang sammen med den forøgede guldproduktion som følge af de store guldfund i Californien i 1849. For et landbrugsland som Danmark var især de stigende kornpriser af stor betydning, og korntoldens afskaffelse i England i 1845 blev fuldt udnyttet i 1850'erne. Bøndernes velstand fortsatte således med at stige i 1850'erne, og det betød som så mange gange før øget omsætning og gode tider for handlende og håndværkere i Haderslev. Endvidere havde den politiske udvikling som følge af treårskrigen medført, at Ejderpolitiken havde sejret, i hvert fald økonomisk. Mens toldgrænsen indtil 1850 havde ligget ved Elben, flyttedes den nu til Ejderen, hvilket betød, at hertugdømmet Slesvig og kongeriget lå beskyttet for konkurrence fra den holstenske og især den hamburgske industri.

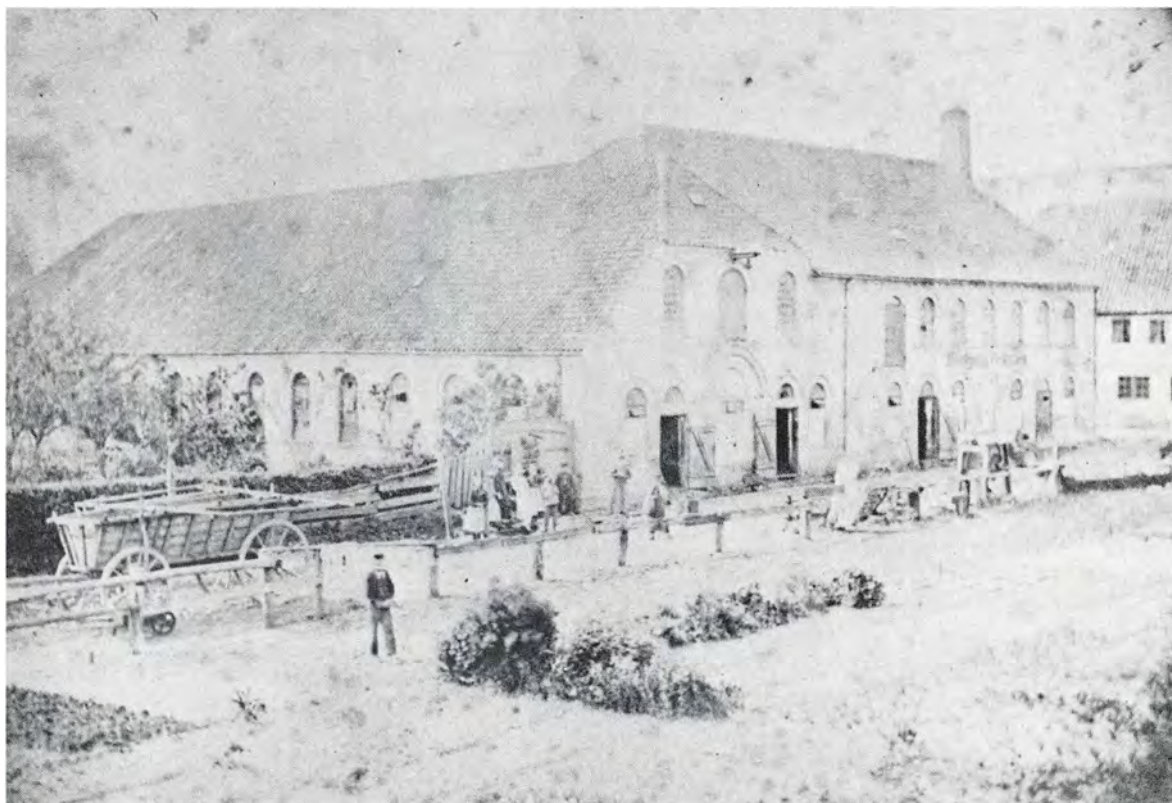
Produktionens vækst ses bedst ved at undersøge byens største virksomheder, jernstøberierne og tobaks- og sukkerfabrikkerne. På Petersen og Bonnichsens jernstøberi steg det samlede forbrug af råmaterialer fra ca. 143 tons jern af forskellig art i 1850 til ca. 484 tons i 1856 og på Wolfgang Petersens fra ca. 118 tons til 303 tons i samme periode. Det medførte en stærk vækst i antallet af beskæftigede. Hos Petersen og Bonnichsen arbejdede i 1850 35 og i 1856 101 og hos Wolfgang Petersen hhv. 27 og 58. Samtidig fandt en udvidelse af fabriksbygningerne sted, hos Petersen og Bonnichsen i 1854, da den lange bygning langs med Allegade opførtes. Wolfgang Petersen opførte i 1851 et stort beboelseshus i fire etager ud til Naffet, hvor han selv flyttede ind i stuen, og bagtil opførtes der forskellige fabriksbygninger i flere tempi.

Nok så interessant er det at se på, hvilken slags produktion der foregik på de to jernstøberier, som mere og mere gik over til at bygge maskiner. Petersen og Bonnichsen byggede i 1852 deres første dampmaskine på 2 HK, som leveredes til et firma i Altona, og i de følgende år produceredes hvert år flere dampmaskiner. Ifølge Dannevirke var disse dampmaskiner

»af en ejendommelig forbedret art, nærmest efter nordamerikansk konstruktion; de er forholdsvis meget små og af liden vægt, men af desto større virkekraft. Maskinens stilling er horisontal, liggende og hvilende, ikke, som tidligere almindeligt var, perpendikulair [opretstående] og herfra hidrører dens forholdsvis store og sikre kraft i sammenligning med de opretstående og på grund heraf rystende maskiner.«

I 1853 byggede Wolfgang Petersen sin første dampmaskine, som blev installeret i selve fabrikken til at trække de maskiner, bl.a. drejebænke, som der nu investeredes i. Også Petersen og Bonnichsen anskaffede i 1853 drejebænke, høvlemaskiner, boremaskiner og »andre mekaniske redskaber«, og man begyndte tillige selv at producere sådanne maskiner. Wolfgang Petersen lagde sig især efter produktion af landbrugsmaskiner, igen et udtryk for de gode tider for landbruget. Også mølleværker konstrueredes på Wolfgang Petersens jernstøberi,

Den 1. april 1854 gennemførtes en møntreform i hele det danske monarki. Der indførtes en fælles møntenhed, rigsdaler rigsmønt, og alle andre møntenheder blev forbudt og måtte ombyttes med den nye rigsmønt. Det gjaldt også den slesvig-holstenske courantdaler, som stadig var gangbar mønt i hertugdømmet, og som overalt brugtes som regningsenhed. Den nye rigsdaler deltes i 6 mark á 16 β, dvs. en rigsdaler var på 96 β ligesom rigsbankdaleren fra 1813. Forholdet mellem rigsdaleren og rdl. cour. var som mellem rbd. og rdl. cour., dvs. 8: (jfr. side 101). Den nye rigsdaler er her betegnet med rd.

Volfgang Petersens jernstøberi. Dette billede og billederne side 530, 31 og 533 er meget gamle og går irmodentlig helt tilbage til 1870'erne, deraf den dårlige kvalitet. Bygningen her blev opført 1854–56 og giver et indtryk af, hvor stor en irksomhed der var tale om. Bygningen forsvandt 1969.

og de rostes stærkt for deres meget fine konstruktion, som bevirkede at de kunne producere hvedemel af betydelig finhed. Bl.a. Bygholms vindmølle ved Horsens og dampmøllen i Kolding blev forsynet med disse mølleværker.

I maj 1855 startede endnu et jernstøberi, det såkaldte Frederiksstøberi i Slagtergade 20. Det var et interessentselskab, der bestod af Laurits Frydenborg, P. H. Beck og Jacob Møgensen. Sidstnævnte havde indskudt 2600 rd. i det, og de to førstnævntes anpartertoges senere af sognefoged Autzen i Maugstrup og Paul H. Wind i Gl. Ladegård. Det havde ved starten 12 faglærte og 6 ufaglærte arbejdere, og også her installeredes en dampmaskine til at drive blæseværket i støberiet. Dets produkter var i de første år hovedsagelig støbegods og smedjern, men også her lagde man sig hurtigt efter produktion af maskiner.

Også skibsbyggeriet øgedes betydeligt i 1850'erne, bl.a. ved at endnu et skibsværft begyndte sin virksomhed. Skibsbygmester A. F. C. Wolthers fra Frederikshavn slog sig ned i Haderslev, hvor han den 1. april 1852 som 25-årig blev borger, og hvor han allerede i 1851 havde søsat sit første skib, skonnerten Franklin på 36½ cl. Ialt byggedes der i byen 23 skibe fra 1850 til 1859, flest i 1855, da fire skibe blev søsat, foruden at et skib blev ombygget. Kieldrups skibsværft byggede langt de største skibe, som regel på over 100 cl., mens

Tabel 54. Større virksomheder i Haderslev 1855.

Ejerens navn	Art	Adresse	Oprettelses- år	Antal beskæftigede
Petersen og Bonnichsen	jernstøberi	Naffet 33	1841	101
Wolfgang Petersen	jernstøberi	Naffet 30	1847	56
H. J. H. de Wolffs enke	kradsuldsfabrik	Apotekergade 5	1845	30
Matthias Hansen	tobaksfabrik	Storegade 3	(1851)	15 + 26 d
P. Kioldrup	skibsværft	Sejlstensgyde	1846	} 42 ¹⁾
A. F. C. Wolthers	skibsværft	Sejlstensgyde	1851	
J. Mogensen og A. Sørensen	jernstøberi	Slagtergade 20	1855	16
Claus Petersen	tobaksfabrik	Badstuegade 16	?	10
P. C. Koch	bogtrykkeri	Vestergade 4	1838	9 ²⁾
H. L. Tofft	sukkerfabrik	Bispegade 15	1798	8
J. C. Petersen	mølle	Naffet	ca. 1830	6
O. H. Schroeter	mølle	Møllepladsen	(1854)	15? } ²⁾³⁾
F. Dahrendorff	klædefabrik	Storegade 87	1842	5
J. Mordhorst	vognfabrik	Storegade 58	(1842)	?
J. Haugård	vognfabrik	Gåskærgade 24	?	? } 16 ⁴⁾
Johannes Jensen	vognfabrik	Nørregade 19	?	? }

Kilde: Liste over fabrikker 1855, HBArk Acta XIX D 1, folketællingen 1855, jfr. tabel 1.

Note: Parantes om oprettelsesår angiver at virksomheden er ældre, men er startet det angivne sted eller med den anførte produktion det pågældende år.

1) Ifølge folketællingen 1855 havde skibsværfterne 42 medhjælpere, ufaglærte er næppe medregnet; 2) virksomheden lukket på grund af ejerens død 28. oktober 1855; 3) J. C. Petersens vind- og dampkørmølle er med i fabrikslisten 1855, og folketællingen 1855 nævner i alt 21 medhjælpere ved byens to møller; 4) folketællingen nævner fem vognfabrikker i byen med i alt 16 beskæftigede, men de tre her nævnte er de betydeligste; ufaglærte arbejdere er næppe medregnet.

I tabellen er forsøgt samlet den viden, vi har om større virksomheder i 1855, dvs. virksomheder med fem eller flere beskæftigede. Listen er næppe fuldstændig, fordi listerne over fabrikker kun medtager bestemte typer af virksomheder, mens det af folketællingerne kun fremgår, hvor mange faglærte (svende og lærlinge) der har været beskæftiget. Alene de 16 virksomheder, som her er medtaget, viser imidlertid, at Haderslev var langt fremme med hensyn til industrialisering, hvis vi bruger antallet af beskæftigede som kriterium for industri. Set under denne synsvinkel kunne Haderslev i 1855 måle sig med Horsens og blev i hele Nørrejylland kun overgået af Århus, jfr. Richard Willerslev: Studier i dansk industrihistorie 1850–70, side 70. I hertugdømmet Slesvig blev Haderslev formodentlig kun overgået af Flensborg. – Sammenlign tabel 44 side 282.

Wolthers største skib var på ca. 90 cl. Skibsbyggeriet gav naturligvis arbejde ikke alene til mange tømrere, men f.eks. også til byens rebslagere, smede og sejlmagere, hvoraf byen i 1855 havde to. I 1855 var 42 skibstømrere beskæftiget ved skibsværfterne.

Inden for tobaksfabrikationen skete der det, at tobaksfabrikant Matthias Hansens søn, H. C. Hansen, i 1850 havde købt tobaksfabrikken i Storegade 3, der havde tilhørt J. G. Otzen. H. C. Hansen flyttede hele sin produktion hertil fra Nørregade 32 og fik i juli 1851 koncession på at drive tobaksfabrikationen under navnet Matthias Hansen. Produktionen, der også omfattede cigarer, steg fra 57¹/₂ tons i 1851 til 108 tons i 1856, og antallet af beskæftigede steg i samme periode fra 31, hvoraf 21 børn, til 49, hvoraf 10 kvinder og 28 drenge. Byens tobaksfabrikker i øvrigt var kun små. Der var i 1850 syv sådanne mindre fabrikker, hvortil kom en i 1852. I 1853 stoppede

to af dem produktionen, deriblandt C. Stuhrs i Slotsgade. Disse lukninger skyldtes formodentlig, at toldgrænsen i 1853 på ny blev flyttet til Elben, hvilket medførte konkurrence fra holstenske og især hamborgske tobaksfabrikker. Også på Matthias Hansens tobaksfabrik gik produktionen ned. I 1855 standsedes Claus Petersens tobaksfabrik i Badstuegade på grund af ejerens død.

Produktionen på sukkerraffinaderiet, der var blevet solgt til H. L. Toft den 1. oktober 1847 af Hans Richtsens enke, lå i 1850 på det firedobbelte af produktionen i 1847, som var på ca. 40 tons rå sukker. Produktionen nåede i 1854 sit højeste med 275 tons rå sukker.

H. J. H. de Wolffs kradsuldsfabrik i Apotekergade blev videreført

WOLFGANG PETERSENS
MÅSKIN-FABRIK, METAL- og JERN-STØBERI
 i HADERSLEV

anbefaler alle til Landbruget henhørende Maskiner og Redskaber, saasom:

Tærskemaskiner, transportable.

a) For 1 Hest, med transportabel, stærk bygget Jern-Hestegang. Gæncer meget let for 1 Hest. Pris complet 240 Rd.

b) For 2 Heste, med transportabel Cylinder-Hestegang, efter nyeste og bedste Construction. Pris complet 358 Rd.

Vogn dertil extra 24 Rd.

☛ Begge Tærskemaskiner (aldeles af Jern) ere særdeles solid og varig byggede, og forarbejdede med yderste Flid og Nøjagtighed, saa at de ellers saa hyppigt forekommende Reparationer ikke ville finde Sted ved en ordentlig Behandling af Maskinen.

Smør-Kjærne-Maskiner af forskellige Constructioner og Størrelser. Heraf fremheves:

a) En stor, transportabel, fristaende, med transportabel Hestegang, af egen Construction, til c. 30 à 40 Køer. Hele Maskinen er af Jern, undtagen selve Kjærnen. Den udmærker sig ved en hurtig, let og jævn Gang, er næsten overalt at anbringe og har et særdeles smukt Udseende. Pris complet 130 Rd.

b) Samme med Tre-Stativ. Pris complet 80 Rd.

c) En lille Drummonds Patent-, med Jern-Stativ, for Haandkraft. Pris 26 Rd.

Drænsrør-Maskiner, dobbeltvirkende, for Haandkraft; heelt af Jern (Løden høvlet). Pris 280 Rd.

2 Borde à 16 Rd. 32 Rd.

En Maskine til Lerets Tilberedning, for Hestekraft. Pris 80 Rd.

Hakkelemaskiner i flere Størrelser og Constructioner, til Haand- og Hestekraft.

Qværne til Haandkraft. Kunne ogsaa bringes i Forbindelse med enhver Maskine for Hestekraft.

Knause-Maskiner, alle Slags.

Korareuse-Maskiner, forskellige.

Pumper, alle Slags.

Sprøiter for store Gaarde eller Landcommuner, til 6 Mand. Støvlerne af massivt, støbt Messing. Pris 170 Rd. (Hamp-Slanger pr. Alen c. 80 Sk.)

Sprøiter, større, til forskellige Priser.

Sugeværker, transportable (af samme forefindes nøjagtige Tegninger), som bringe Vandet i en Afstand af 300 Alen; desuden ere de ogsaa tjenlige som Sprøiter. Pris 480 Rd.

Damp-Maskiner m. m. til Brænderier etc.

Mølle-Arbejde, alt.

Heute-Krybber af støbt Jern. Pris 5 Rd. 32 Sk.

Jern-Mælkebøtter, fortinnede, til forskellige Priser.

Decimal-Vægte i alle Størrelser.

☛ Fremdeles leveres alt andet Maskin-Arbejde og alle forskellige Gjenstande af Støbejern, saasom: Øvne, Comfyre, Gølcendere, Trapper, Skibs- og Bygoings-Arbejder etc. etc.

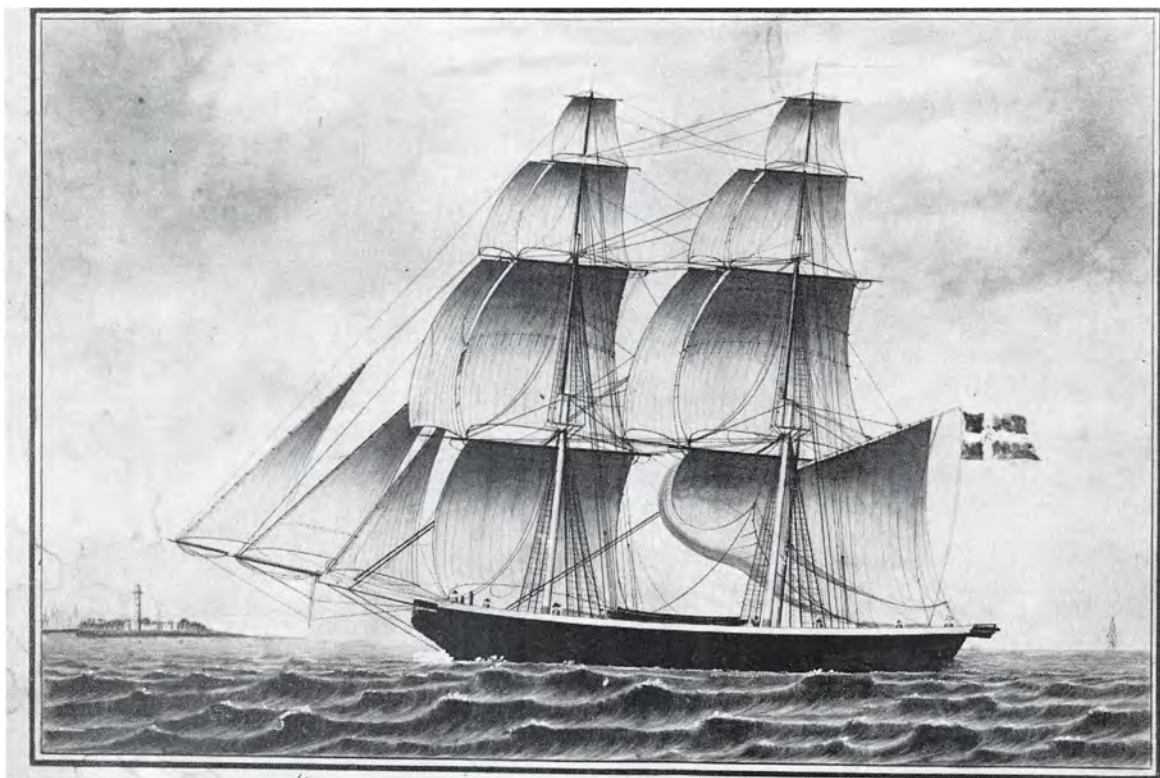
Gudske Nyløvne Ufden.

annonce fra Wolfgang Petersens maskinfabrik og jernstøberi 1856. et var især landbrugsmaskiner og redskaber, som produceredes.

Tabel 55. Skibsbyggeri i Haderslev 1841–66.

Bygge- år	Navn	Type	Størrelse cl.	Bygmester	Reder	Første hjemsted	Stabel- aflob.	Afsej- let	
1841	Union	skon.	66½	Sønnichsen	Hans Bertelsen og J. Andersen	Haderslev		1	
1846	Cito	brig	68	P. Kiøldrup	Jacob Juel	Had. 1846–51	18/ 6 46	2)	
	Anna Maria	jagt	9		Jos. Hansen	Haderslev			3)
	?		ca. 50		en fynbo				4)
1847	Zampa	skon. br.	56		C. A. Petersen	Had. 1847–63	2/ 3 47		
	Ceres	brig	86		H. Petersen m. fl.	Had. 1847–71	14/ 4 47		5)
	Maria	brig	68½		J. Juhl m. fl.	Haderslev	30/ 9 47		
1848	Chloris	brig	71½		M. Hansen m. fl.	Haderslev			6)
	Delphinen	brig	90½	J. Juhl m. fl.	Haderslev				
1849	Charlotte	bark		Brodersen	Abenrå?				
	Concordia	bark	102½	C. A. Petersen	Haderslev		6/ 3 47	7)	
1850	?				m. fl.				
1851	Franklin	skon.	36½	A. F. C. Wolthers	A. Andersen	Haderslev			
	Sara	jagt	3				15/ 9 51		
	Canoe	brig	90½	P. Kiøldrup		Hamborg?	7/10 51	8)	
	Drey Annes?	jagt	28½	P. Kiøldrup	P. Kiøldrup	Haderslev			
1852	Tillisch	skon. br.	61	A. F. C. Wolthers	A. J. Bergstedt	Haderslev	23/ 4 52	20/ 6 52	
	Dannebrog	bark	118½	A. F. C. Wolthers	M. Simesen	Had. 1852–60	23/10 52	11/12 52	9)
	Frederik VIII	jagt	16	P. Kiøldrup	M. Iversen	Åstrup	30/ 8 52		
1853	Acmel	bark	108	P. Kiøldrup?		Middefart?	18/ 4 53		
	Wilhelmine	brig	89	A. F. C. Wolthers	A. J. Bergstedt	Had. 1853–60	21/ 2 54	10)	
1854	Hekla	skon.	39½	A. F. C. Wolthers	N. S. Gyldenfeldt	Had. 1854–70?	17/ 7 54		
	Prinz Adalbert	bark	132½	P. Kiøldrup		Hamborg	3/ 6 54	11)	
1855	Peter og Jens	skon.	44	A. F. C. Wolthers		Fano	10/ 3 55	1/ 5 55	
	Emmanuel	skon.	15	A. F. C. Wolthers		Fanø	18/ 3 55	13/ 4 55	12)
	Henry og Oscar	bark	144½	P. Kiøldrup		Hamborg	30/ 5 55	17/12 55	13)
	DAN	skon.	51	A. F. C. Wolthers		Fano	6/ 9 55		
omb.		galease							
		→ skon.	(29)	A. F. C. Wolthers					
1856	Karen Marie	skon.	35	A. F. C. Wolthers		Haderslev?	31/ 5 56	14)	
	(Nancy)	brig	89½	P. Kiøldrup				15)	
	Marie	bugser- dampskib	18 HK (4¼ cl.)		Had. kommune	Had. 1856–71		16)	
omb.		jagt for- længet							
1857	Esther	brig	68					17)	
		brig	150						
omb.		jagt for- længet							
1858	Thora	skon.	56½	Kreyler	E. Jensen	Haderslev	31/ 7 58	18)	
1859		jagt	11						
	Anne Sophie?	jagt	12		H. Nielsen	Haderslev			
rep.	(Ceres)			Kreyler					
1860	ingen skibe								
1860	Haderslev	hjul- dampskib		Wolfg. Petersen	aktieselskab i Haderslev	Had. 1860–	30/ 4 60	19)	
1861	?								
1861	fyr- og lodsskib	dampskib		Wolfg. Petersen	Fyrvæsenet	(Ejderen)	14/10 61		
1862	Auguste	damp- skrueskib		Wolfg. Petersen	Postvæsenet	Højer	11/ 3 62		
1863	?								
1864	Enrique	brig	107½		C. A. Petersen	Had. 1864–73		20)	
1865	?								
1866	Allianz	brig	114		C. A. Petersen	Haderslev			

Skon. = skonnert; skon. br. = skonnertbrig; omb. = ombygning.

Varu af Haderslevs first af Capt. H. Brunt

Briggen Maria af Haderslev, bygget af P. Kieldrup 1847, drægtighed 58½ cl.

Kilde: Abenrå Museums skibsfortegnelser. Dannevirke 1852 4/3, 1853 14/1, 1855 22/6, 1856 18/1, 1857 14/1, 1858 5/2, 1859 13/1, 1860 12/1, 1861 12/1 samt oplysninger om stabelafløbninger, jfr. næstsidste kolonne i tabellen; Fortegnelse over ind- og udgåede skibe, HBark Cod. 511, 513—517 samt Acta XIX F 4, Direktionen for Havneselskabet; Skibsliester i bilag til havnevæsenets regnskaber Acta XIX F 4.

Note: 1) af Hamborg 7/7 1865; 2) solgt til Hamborg 1851; 3) = Zampa?; 4) Kieldrups 3. skib, forlist ved Fanø 25/7 1870; 5) solgt til Norge 1871; 6) senere af Dieppe, Frankrig; 7) senere til Abenrå; 8) strandet på Sumatra 1867; 9) i Kinafart 1853—56, forlist ved Hongkong 1860; 10) Wolthers 4. skib, solgt 30/6 1860 til Hamborg; 11) solgt til Norge 1862; 12) hed oprindelig Arbre & pain; 13) solgt til Norge 1862; 14) senere solgt til Messina; 15) senere af Hamborg; 16) senere af Hamborg; 17) solgt 21/2 1862 til Hamborg; 18) Kreylers første skib; 19) J. P. Trap: Hertugdømmet Slesvig, 1864 siger side 18, at der flere år ikke er bygget skibe; 20) solgt 1873.

Mens Abenrå og Flensborgs skibsfart og skibsbyggeri er undersøgt ret grundigt, er skibsbyggeriet i Haderslev hidtil upåagtet. Kvantitativt kan det da heller ikke på nogen måde måle sig med skibsbyggeriet i de to byer, mens det kvalitativt stod fuldt på højde. Det er et kort, men karakteristisk kapitel i byens historie i perioden af økonomisk ekspansion i 1840'erne og 1850'erne. Derfor bringes her en liste over de skibe, der blev bygget i Haderslev 1841—66. Listen mangler adskillige oplysninger, men den omfatter i hvert fald for 1850'ernes vedkommende alle nybygninger. Som det ses topper skibsbyggeriet i 1855, hvor der byggedes fire skibe på i alt ca. 255 cl. Efter krisen 1857 gik byggeriet efterhånden helt i stå, og som det ses solgtes en række af de store skibe; i stedet byggedes der dampskibe på Wolfgang Petersens jernstøberi. Bemærkelsesværdigt er det, at der byggedes to store skibe så sent som 1864 og 1866. Et indtryk af skibsbyggeriet fås af et stort træsnit fra 1854, hvor to skibe ses på bedding, og som er gengivet i Olav Christensen: Haderslev Byes Spare- og Laanekasse 1819—1969, Haderslev 1969, s. 64 samt i Haderslev-Samfundets Årsskrift 1969—72, s. 32.

af enken efter mandens død i 1854. Produktionen lå også her over førkrigniveauet og svingede mellem 40 og 50 tons kradsuld. Antallet af beskæftigede var ca. 30 kvinder. Fabrikken flyttede senere til Mastrup sydvest for Haderslev.

Af andre større virksomheder end de her nævnte og de i 1840'erne startede, kom der i 1850 et uldspinderi og tøjfabrik, der dog ligesom de to klædefabrikker fra 1840'erne (hvoraf den ene var standset under krigen), ikke havde ret mange beskæftigede. Nævnes bør endvidere, at byen i begyndelsen af 1850'erne havde to litografiske anstalter, L. Andersens fra 1840'erne og M. Dernens, der var ny, og som udvidedes til også at omfatte kort- og papæske produktion. En sådan kort- og papæske fabrik startedes endvidere af H. J. Koch i Slotsgade. En instrumentmager producerede knive, gaffler og sakse. J. Jacobsens orgelbyggeri begyndte at producere opretstående klaverer og fik stor succes, da de var af særdeles fremragende kvalitet. Jacobsens var således det eneste Haderslev-firma, der deltog i industri-udstillingen i London i 1863, hvor det fik hæderlig omtale.

Den stærkt voksende og meget varierede produktion betød, som det allerede fremgår af ovenstående en voksende anvendelse af maskiner, og antallet af dampmaskiner steg derfor. Alle tre jernstøberier havde som nævnt dampmaskiner, og af byens brændevinsbrændrier anskaffede flere sig dampmaskine i første halvdel af 1850'erne. I J. C. Petersens mølle ved Skibbroen var der allerede i 1840'erne blevet installeret en dampmaskine til drift af en dampkornmølle, og vi kan sikkert regne med, at mindst 10, ganske vist små dampmaskiner var i gang i byen i 1855. Et mål herfor er væksten i indførslen af stenkul, der i 1851 lå på 12.000 tdr. og i 1854 på det tredobbelte.

Billedet af den industrielle udvikling i byen i denne periode kan let blive flimrende, fordi der skete så uendelig meget. Nye virksomheder opstod, maskiner installeredes, og nye produkter kastedes på markedet. Sikker er det i hvert fald, at den industrielle udvikling, der var startet i 1840'erne, nu for alvor tog fart.

HANDEL OG SKIBSFART

De gode tider betød også øget omsætning hos byens handlende. Af de tal, vi har for indførsel af varer til Haderslev havn, hvor ufuldstændige de end er, fremgår det, at indførslen af levnedsmidler og forbrugsvarer gennemgående var stigende i første halvdel af 1850-erne.

Tilvandringen til Haderslev var som tidligere nævnt stor i denne periode; befolkningstallet var stigende, og også en lang række købmænd og gæstgivere slog sig ned i byen og etablerede sig. Mens i perioden 1834-47 (incl.) 52 købmænd og 31 gæstgivere erhvervede borgerskab, var der i perioden 1851-63 (incl.) 73 købmænd og 81 gæstgivere foruden 11 kornhandlere og 6 brændevinsbrændere og bryggere, som tog bopæl i byen. Langt den største del af købmændene kom fra amtet og Nørrejylland, mens kun ganske få stammede

Hans Christian Hansen, født Haderslev 1817, død Haderslev 1887, tobaksfabrikant.

syd fra. Mange af de købmænd og handlende, der slog sig ned, skabte sig hurtigt blomstrende forretninger og blev fremtrædende borgere. I 1855 tog f.eks. den da 24-årige Søren Thomsen Amorsen fra Ringkøbing amt borgerskab og meddelte den 9. juni i Dannevirke, at han åbnede sin tømmerhandel i købmand Stuhrs gård i Slotsgade. Amorsen blev hurtigt ledende inden for det dansksindede parti og spillede især en betydelig rolle efter 1864. Adam Wilhelm Buch stammede fra Korsør og slog sig 1854 ned i byen, hvor han i maj åbnede en jernvare- og galanterihandel i Slotsgade. Hans Clausen Magaard kom fra Svendborg og åbnede 1853 tømmerhandel i Storegade 82. Men også byens egne etablerede sig, og den yngre generation overtog fædrenes forretninger. N. L. C. Paulsen åbnede 1855 kolonialhandel m.m. og lejede sig ind hos H. C. Magaard i Storegade 82. Christian Peter Holm tog borgerskab august 1850 og overtog rådmand J. C. Holms forretning. Maleren Eduard Wassner opgav malerkunsten og overtog Anton Wassners forretning i 1852, og af Peter Giørtz' sønner fik Peter Heinrich Sophus Giørtz borgerskab i 1855 og overtog faderens forretning, mens Frantz Trolle Christian Giørtz som 25-årig i 1860 etablerede sig som manufakturhandler.

De rygende skorstene viser den begyndende industrialisering. Fra oven ses Petersen og Bonnichsens jernstoberi, hovedbygning Naffet 33, opført 1853, Wolfgang Petersens jernstoberi (jfr. side 469), klædefabrik (beliggenhed ukendt), J. C. Petersens korndampmølle på Naffet fra 1840'erne og nederst gasværket i Østergade fra 1857 (jfr. side 513).

Udviklingen i retning af mere specialiserede forretninger, som allerede var i gang i første halvdel af 1800-tallet, fortsatte. En del af de nyetablerede specialiserede sig klart, og især synes manufakturhandel at holdes adskilt fra andre varer. Kolonial- og isenkramhandel hørte dog stadigvæk for det meste sammen, mens handel med tømmer i en række tilfælde udskiltes. I 1858 nævnes således fem tømmerhandlere, heriblandt Søren Thomsen Amorsen og H. C. Magaard. Specialisering i vin og spirituosa forekommer også. Ferdinand Buhbe, der slog sig ned i byen i 1856 og som 1858–1884 tillige var Harmoniens vært, havde således udelukkende vinhandel. I 1858 nævnes der seks vinhandlere, hvoraf de tre dog samtidig var kolonialhandlere. Specialiseringen slog langsomt igennem hos byens ældre og veletablerede købmænd. Firmaer som C. A. Petersens, der overtoges af sønnen Peter Jacob Petersen ved faderens død i 1857, og Caspar Jürgensens handlede stadig med kolonialvarer, isenkram, manufaktur, vin, jernvarer osv. De der specialiserede sig, kunne ofte byde på et større og mere velassorteret udvalg, ligesom en specialisering forudsatte en forøget omsætning. Der skulle sælges megen vin og meget tøj, for at en handlende kunne leve heraf. At specialiserede forretninger opstod, viser altså indirekte noget om den forøgede omsætning og de gode tider.

Det er karakteristisk, at 11 af de handlende, der opnåede borgerskab i denne periode, betegnede sig selv som kornhandlere. Der fandtes vel enkelte kornhandlere i byen før 1850, men dette store antal illustrerer, hvorledes kornet nu blev en betydelig eksportvare, og at denne eksport kom ind i faste rammer. Det samme gjaldt udførslen af smør, og slagter J. Sørensen Lund, der i 1835 havde slagtet billigt kød til de fattige, og som i 1840'erne som en af de første havde vist sit danske sindelag, slog sig nu på smørekspert, og det var utvivlsomt

på grund af denne, at han kunne erhverve den store ejendom Storegade 80.

Vi har tal for udførslen af korn fra Haderslev 1850–63, men tallene svinger meget, fordi der kun er tale om eksport direkte til udlandet, og en meget stor del af kornudførslen gik over Flensborg og Kiel, således som det som nævnt også var tilfældet i 1846. Fra 1861–63 har vi imidlertid tal for den totale udførsel af korn fra Haderslev, som i 1861 var 43.867 tdr., 1862 65.536 tdr. og i 1863 88.838 tdr., altså en stærk stigning. Hvorledes tallene stiller sig i 1850'erne er vanskeligt at sige, men efter et forsigtigt skøn må udførslen i 1855 have ligget på ca. 84.000 tdr., dvs. der er tale om en tilbagegang fra 1855 til 1861.

Sejladserne på Haderslev havn nåede i 1855 et maksimum både med hensyn til ind- og udgåede varer. Mængden af indgåede varer var da på næsten det dobbelte af mængden i 1847, mens mængden af udgåede i 1855 var 40 % højere end i 1847. De byer, Haderslev stod i forbindelse med, var omkring 1860 nogenlunde de samme som i 1846 (se s. 290f). Flensborg var den by, hvor de fleste levnedsmidler blev hentet, men også fra Kiel og København bragtes en lang række varer, fra København bl.a. brændevin, sukker, sirup og papir, fra Kiel bl.a. vin, olie, cikoriekaffe, sukker og hvedemel. Kiel og Flensborg var som nævnt også de havne, over hvilke eksporten af landbrugsvarer skete. Hamborg–Altona spillede derimod kun en ubetydelig rolle for Haderslevs skibsfart. Samlet synes Holsten dog at have spillet en større rolle end i 1846. Ca. $\frac{1}{3}$ af samtlige sejladser gik i 1861–63 til og fra Holsten, mens det kun gjaldt ca. $\frac{1}{6}$ i 1846. Ser vi derimod på mængden af varer, viser det sig, at langt de fleste af skibene fra Holsten er

Tabel 56. Skibsfartens fordeling på hovedområder 1861–63.

	1861	Fra 1862	1863	1861	Til 1862	1863
København	31	50	45	52	47	55
Kongeriet i øvrigt	191	163	168	168	156	225
Kongeriet i alt	222	213	213	220	203	280
Hertugdømmet Slesvig	120	202	260	139	201	235
Hertugdømmet Holsten	216	216	292	212	235	291
Nordtyske havne	10	8	7	1	4	
Holland-Belgien		1	1	4	15	5
England	46	38	41	5	8	22
Preussen og Mecklenborg	1	3		15	11	5
Rusland	2	5	7	4	7	9
Norge	1	4	3	1	5	2
Sverige	42	34	41	46	33	38
Andet				1		
Udlandet i alt	102	93	100	77	83	81
Skibe i alt	660	724	865	648	722	887

Kilde: Dannevirke 31/1 1862, 10/2 1863 og 3/2 1864.

Tabellen kan sammenlignes med tabel 46 side 292, hvorved det fremgår, at især forbindelsen med Holsten er øget. Denne øgede trafik er dog blot udtryk for korneksportens vækst, idet skibene til og fra Holsten, først og fremmest Kiel, som regel bragte korn fra Haderslev og kun i ringe grad havde varer med til byen. De mange skibe til og fra andre havne i hertugdømmet Slesvig viser først og fremmest forbindelsen med Flensborg, ligesom de mange skibe til og fra kongeriget øvrigt hovedsageligt er skibe til og fra Assens. Skibene fra England og Sverige bragte hhv. kul og træ mens skibene til udlandet hovedsageligt er gået ud i ballast. Dog er der også her tale om en del korneksport.

'toregade set fra vest. Til venstre nr. 82 fra 1840'erne samt nr. 80, opført 1849 og erhvervet af J. Søensen Lund i begyndelsen af 1850'erne, tilhøjre nr. 79 (over hestevogen) nr. 81, nr. 83 opført efter 1864 samt nr. 85 og 87. Bygningerne nr. 80, 82 og 83 eksisterer endnu.

kommet for at hente varer i Haderslev, først og fremmest landbrugsprodukter. Endvidere sejledes ca. halvdelen af det jernstøbegods, der udførtes fra byen, til Holsten. Den toldgrænseflytning, som skete 1853, synes derfor ikke umiddelbart at have været til så stor skade for byen, som det bl.a. hævdedes gang på gang i Dannevirke. Kun for tobaksfabrikkernes vedkommende kan der som nævnt påvises skadelige følger af flytningen.

Haderslev havde ikke nogen betydelig flåde af handelsskibe, og langt den største del af sejladsen på havnen foregik med fremmede skibe. Byens flåde voksede dog kraftigt. Den var i 1847 på 46 skibe på ialt 617 cl. (hele tolddistriktet) og var i 1853 på 63 skibe på 1236 cl., dvs. tonnagemæssigt det dobbelte. I 1859 nåede den sit maksimum med 76 skibe på ialt 1387 cl. Ser vi på størrelsen af skibe, var i 1847 5 skibe over 50 cl. og havde en samlet drægtighed på 345 cl., mens antallet i 1859 var 11 med 867 cl. En stor del af disse skibe blev bygget på byens egne skibsværfter, og det var byens købmænd, der ejede dem ofte i kompagniskab med omegnens bønder. En del af dem var indsat i korneksport til England; det gjaldt bl.a. Franklin på 36¹/₂ cl. bygget 1851, som f.eks. i 1855 tre gange sejlede korn fra Haderslev til England og returnerede med stykgods. Det er dog bemærkelsesværdigt, at kun få af byens større skibe sejlede med fragt til

og fra Haderslev; et enkelt sejlede på Kina og nogle på Sydamerika. Fragraterne var i stadig stigning i begyndelsen af 1850'erne, og det var disse gode indtægter, som lokkede Haderslev-skibene ud på verdenshavene. Den hjemlige stykgodstrafik klarede af byens småskibe, og store fremmede skibe fra England og Sverige tog sig af sejladsen med jern, stenkul og træ.

Skibsfarten giver vel nok det bedste billede af den økonomiske fremgang i begyndelsen af 1850'erne. Den illustrerer sammen med de træk, der her er fremdraget om nyetablering af forretninger, den forøgede omsætning i byen, og den viser også ganske klart, hvad der var den væsentligste forudsætning for denne øgede omsætning: det var afsætningen af landbrugsprodukter og den deraf følgende velstand hos bønderne.

MØLLEVÆSEN OG DAMSAG

Det var ikke alt korn, der eksporteredes. Også til daglig havde man brug for korn, som skulle formales, og netop byens mølleforhold var en sag, der optog sindene stærkt i 1850'erne. Det skyldtes først og fremmest det monopol, som i en årrække ved tilfældigheder kom i hænderne på en enkelt person, gæstgiver Otto Hermann Schroeter. I 1840'erne havde der været tre møller i byen, den ældgamle Slotsvandmølle, der ejedes af staten og var forpagtet bort, vindmøllen ved havnen, som ejedes af agent J. C. Petersen, og som i 1840'erne blev udvidet med en korndampmølle, samt garver M. G. Göhlmanns mølle, opført 1842 ved hans ejendom Storegade 85.

Slotsvandmøllen blev i 1851 forpagtet af Otto H. Schroeter, der i 1854 købte møllen af staten i forbindelse med ophævelsen af den mølletvang, der hidtil havde eksisteret, dvs. pligten til at lade sit korn male ved en bestemt mølle. Denne pligt modsvaredes af en pligt hos mølleren til at lade indleveret korn male inden for 24 timer mod, at han fik $\frac{1}{20}$ af det maledede i afgift. Schroeter havde i 1852 endvidere opført en vindmølle, Olaf Ryes Minde, syd for byen og havde fra 1854 således totalt monopol på maling af korn i byen. Staten havde nemlig i forbindelse med ophævelsen af mølletvangen forpligtet sig til ikke at udstede koncessioner på anlæggelse og drift af møller, og de to øvrige møller i byen havde kun tilladelse til at male korn til udførsel, ikke til forbrug af byens og omegnens borgere. De to mølleejere søgte gang på gang om også at få tilladelse hertil, men den blev dem nægtet hver eneste gang, måske også fordi de begge to var fremtrædende slesvig-holstenere og således politisk kompromitterede.

Der opstod meget hurtigt utilfredshed med Schroeter, bl.a. fordi én mølle langt fra var tilstrækkeligt til en by på henved 7000 indbyggere med dens betydelige opland. Der kunne ofte gå 10–12 dage før man fik sit korn, og en læser gjorde i Dannevirke opmærksom på den forskel, der var mellem priserne på torvet i Haderslev og den pris, Schroeter tog for mel. Læseren kaldte den ublu, ja det var

→
Announce fra 1854 for N. I. C. Paulsens kolonialhandel i Storegade 82. Varesortimentet var meget blandet (klipfisk og vognsmorelse!) og specialiseringen er endnu ikke trængt igennem her.

N. L. C. PAULSEN

HADERSLEV

Store Papagøi N° 489

i Herr Tømmerhandler H. C. Magaards Gaard.

Livno 1854.

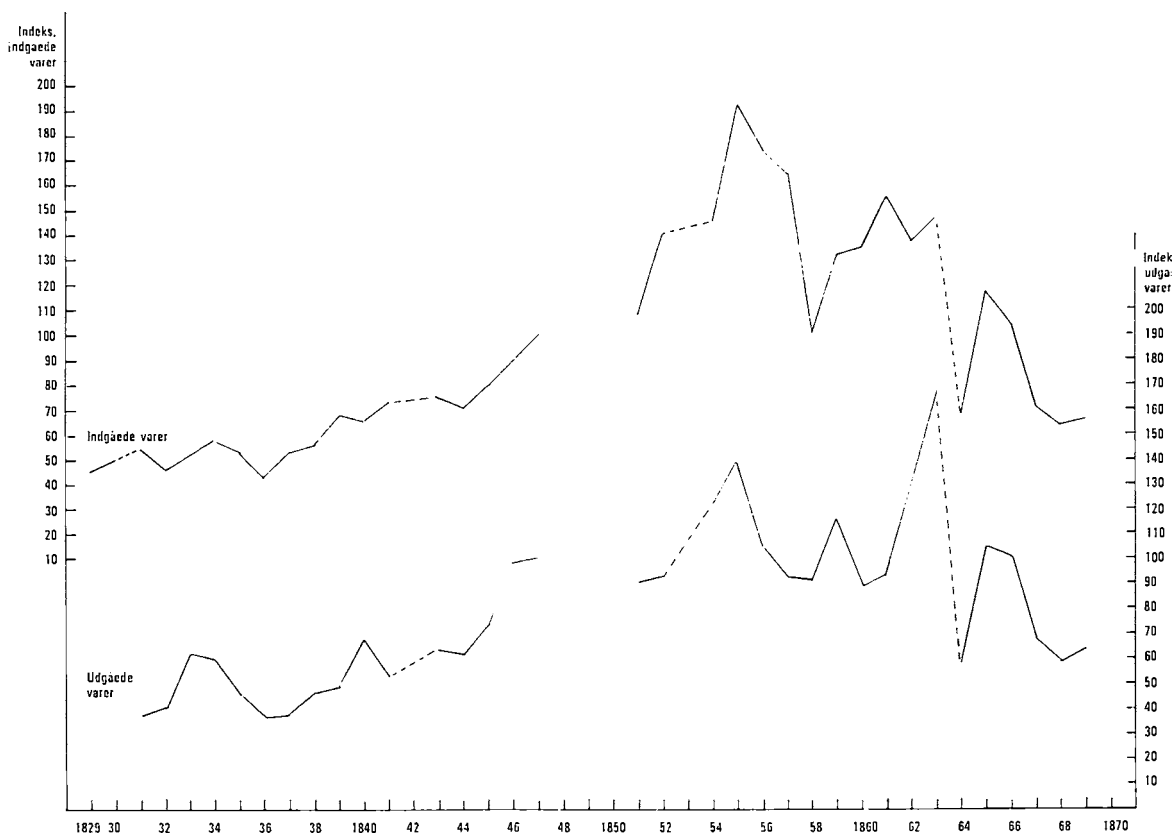

Lith Anstalt af M. Demm i Haderslev

HANDEL med

*Colonial og Gevyrtsvarer, fint Jernkram, Dør-Vindue og
Möbelbeslag, Huusholdningsgjenstande, engelske og tydske
Hakkelseknive og Leer, jern Kogekar-Spader-Reoler-Grim-
skaster og Kreaturtöirer, Sold-Kammager-Dreier og Byr-
stenbinder-Arbeide, Glas, Steentöi, Tobaker og Cigarer, tör-
rede Frugter, Farver og Malervare, russisk Kronhör, Viin,
Sperituoser og alleslags flydende Varer, islandsk Klipsisk,
fed Spegesild, malet suur Senep, belgisk, fransk og engelsk
Patent Vognsmörelse n.p.*

Figur 12. Ind- og udgåede varer over Haderslev havn 1829–69. Mængdeindeks.

Kilde: 1829–47: Havneselskabets årsberetninger, trykt i Lyma samt koncept i HBark Acta XIX F 4 Direktionen for Havneselskabet pk 2. 1850–63: Dannevirke 27/2 1852, 14/1 1853, 22/1 1855, 16/1 1856, 14/1 1857, 5/2 1858, 13/1 1859, 12/1 1860, 12/1 1861, 8/1 1862, 7/2 1863, 3/2 1864. 1864–69: Acta 67 lb Gewerbesteuer, Rückversetzung ...

Note: Indeks: 1847 = 100, indgåede varer = 4105 cl., udgåede varer = 3241 cl. Indeksberetningen er forelagt på grundlag af angivelserne af den last i kommercelæster, som ført med skib til og fra Haderslev. 1829–30 (indgåede varer) og 1864–69 gælder indeksberetningen dog skibenes samlede tonnage, dvs. også skibe med ballast, fordi der mangler oplysninger om, hvor stor en del af tonnagen der var bestuvet. For årene 1829–30 (udgåede varer), 1842 og 1848–50 samt 1853 mangler oplysninger helt.

Figuren illustrerer først og fremmest den vækst, der skete i mængden af ind- og udførte varer i 1850'erne. Fra 1847 til 1855 steg mængden af indførte varer til næsten det dobbelte, hvorefter der indtrådte et brat fald, således at mængden i 1858 var på nogenlunde samme niveau som i 1847. I begyndelsen af 1860'erne steg mængden igen for derefter at falde brat i krigsåret 1864. I slutningen af 1860'erne var mængden af indførte varer på samme niveau som i begyndelsen af 1840'erne, før den økonomiske ekspansion satte ind. Med hensyn til de udførte varer nås et maksimum i 1863, men også her er der tale om en bølgedal i slutningen af 1850'erne på samme måde som der i slutningen af 1860'erne er tale om samme niveau som ca. 1840. Af figuren fremgår endvidere bølgedalen i vareind- og udførslen i slutningen af 1830'erne (jfr. side 289). Den økonomiske ekspansion i 1840'erne ses også tydeligt, idet der er tale om næsten en fordobling i mængden af både indførte og udførte varer fra ca. 1840 til midten af 1850'erne og derefter stagnation og tilbagegang.

næsten blodsugeri, og mente, at det var på høje tid, at myndighederne tog sig af »denne for det almene og i særdeleshed for de mindre formuende så vigtige sag, da det dog umuligt kan være tilladt, at et privilegium bør benyttes til på en så ublu måde at beskatte ikke en hel købstad, men tillige et landdistrikt på i det mindste 8 à 10.000 mennesker«. Også bagerne klagede, bl.a. var de ikke så velbeslåede, at de kunne ligge inde med et større lager af malet korn, hvilket var nødvendigt med den lange leveringstid, som Schroeter tillod sig.

Hertil kom, at den tyvendedel af det maledede korn, som Schroeter havde ret til, med de stigende kornpriser steg i værdi og derfor ønskedes ændret til en betaling i rede penge, noget som Schroeter naturligvis ikke ville gå med til.

Men det var åbenbart ikke kun Schoeters avance, det var galt med, også den behandling, man fik på Slotsvandmøllen, klagedes der over. I august 1857 hedder det bl.a.:

Ryes Mølle, opført af Otto H. Schroeter 1852. Drengen i forgrunden står, hvor den nuværende sti mellem Abenråvej 13 og 15 løber fra Abenråvej til Ryes Møllevej. Føllebygningen foran møllen eksisterer delvis endnu. Billedet er fra ca. 1900.

»Den mølle der i særdeleshed udmærker sig ved en grov opførsel mod sine møllegæster er Haderslev Slotsvandmølle; thi kommer nogen der og anker over det ene eller det andet, får man den besked, at man kan »rejse ad helvede til«, og gør man indsigelse imod en slig rejse og ikke skynder sig ud af møllen, risikerer man at blive ført ud ikke just på den blideste måde.«

Hertil kom så, at møllebrugerne påstod, det var nødvendigt med betydelige drikkepenge til møllersvendene for at gøre sig håb om hurtig ekspedition, noget som var med til at fordyre malingen, men som naturligvis benægtedes af møllersvendene.

En følge af disse forhold var det, at en stor del af de næringsdrivende borgere, deriblandt flere brændevinsbrændere lod deres korn male op til to mil borte fra byen (Tørning og Aller møller), og i 1856 siges det således, at alene fra tre brænderier bliver ca. 6000 tdr. korn formalet uden for byen. Det var naturligvis med til at fordyre og besværliggøre malingen.

I Dannevirke krævedes der gang på gang flere møllekoncessioner, og det var ikke kun i Haderslev det var galt, men over hele Nordslesvig. Bagerne indgav allerede i 1853 ansøgning om, at der måtte gives flere koncessioner, så der kunne blive konkurrence, og i 1856 rettede deputeretkollegiet en lignende henvendelse til regeringen.

Hele denne sag blev i sommeren 1858 til en avispolemik mellem Dannevirkes redaktør, Godske Nielsen, og amtsforvalter Laurids Skau, der var en nær ven af Schroeter og havde ydet denne betydelig hjælp i forbindelse med overtagelsen af Slotsvandmøllen. Skau benægtede, at der var nogen særlig mølletrang, og han hævdede også, at de priser, der toges for malingen af korn ved Slotsvandmøllen, lå på samme niveau som i kongeriget.

Debatten om møllevæsenet, som optog det meste af Nordslesvigs befolkning så stærkt, var ikke uden virkning. Regeringen lempede sin politik og gav en række koncessioner. For Haderslevs vedkommende betød det, at Schroeter i oktober 1858 fik en konkurrent. Garver Asser Bløcher, der i 1855 havde købt garver Göhlmanns mølle, fik da tilladelse til at male korn også for byens og omegnens beboere. Nogen tilsvarende tilladelse til agent J. C. Petersen blev der dog ikke tale om, selvom Dannevirke mente, at det var »ubilligt og hårdhjertet at forbyde ham det«.

Otto H. Schroeter var i øvrigt en mand fyldt af energi og virketrang, som gav sig udtryk på mange måder og var medvirkende til at gøre ham upopulær i vide kredse. Da Bløcher fik sin koncession, ønskede Schroeter at tage konkurrencen op ved at bygge en dampkornmølle i tilslutning til vandmøllen, men fik afslag herpå; i 1855 havde han endvidere indgivet ansøgning om tilladelse til at drive et dampbageri. Det var Laurids Skau, der affattede ansøgningen, og den indeholdt »bagerlavets synderegister i de sidste tvende århundreder«. »Bagerne, som hidtil ikke har villet lade male hos Schroeter, er nu blevet så forskrækkede, at en vild tysker af dem var hos Schroeter . . . for at bede om nåde og tilbyde ham al maling, når han blot ville

*Øchers mølle Storegade 85, set fra
losteret (husene i forgrunden lig-
ger i Præstegade). Til venstre for
ollen, der brændte i 1890'erne,
s Gl. Haderslev kirke.*

lade den forfærdelige plan fare«. I 1863 fik han den idé at indrette et træsliberi i tilknytning til stampemøllen, eftersom han ikke udnyttede vandkraften fra møllestrømmen fuldt ud.

Hans mest bizarre påfund – men samtidig et klart udtryk for tidens entreprenante ånd – var dog planerne om at udtørre Dammen. I årene 1857–58 blev der foretaget en grænseregulering af Dammen i forbindelse med Slotsvandmøllens salg til Schroeter. Det var husfoged Heuckendorff og skovrider Fangel, der forestod dette arbejde, men der var stor utilfredshed hermed, bl.a. hævdede Schroeter, at der var sket indgreb i de betingelser, hvorunder han havde overtaget møllen. Han ønskede derfor at anlægge sag imod finansministeriet, og det førte til overvejelser om, hvorvidt man for at slippe for alt besvær skulle foretage en udtørring af Dammen. Hertil bidrog også de tanker, der havde været fremme om, at Dammens mudder havde været skyld i den omfattende blodgangsepidemi i byen i 1857. I juli 1860 ansøgte Schroeter imidlertid om at købe Dammen og at udtørre den for egen regning. Ansøgningen var udformet af Laurids Skau, der her som tidligere støttede sin ven. Sagen kom borgmester Hammerich for øre, og han fremførte sagen på et fællesmøde mellem magistrat og deputeretkollegium, hvor man besluttede at sende en deputation til finansministeriet for at virke for, at en udtørring, som

ville blive byen til stor skade, ikke kom til udførelse. Ministeren svarede deputationen, at der, når udtørringen var indbyggerne i Haderslev så meget imod, formentlig ikke kunne være tale om, at regeringen ville foretage dette skridt.

Laurids Skau foretog så et modtræk og udfærdigede en redegørelse, som bønderne ved Dammen indsendte til ministeriet, og hvori de klagede over vandstandens højde og bad ministeren gøre alt for at få Dammen udtørret. I 1862 blev sagen endelig afgjort, og finansministeriet erklærede, at selvom meget set fra et samfundsøkonomisk synspunkt talte for at sælge Dammen til Schroeter med henblik på en udtørring – dog ikke på de af Schroeter foreslåede betingelser, der ikke gav staten nogen fordel – så havde ministeriet dog måttet have betænkelighed ved at gå ind på nærmere underhandlinger angående salget på grund af den ualmindelig levende modstand, sagen havde mødt fra byen Haderslevs side. Derfor skulle det have sit forblivende ved de overenskomster, der i sin tid var truffet angående grænsereguleringen.

Gårdejer P. Friis erklærede i et brev til Skau, at der var almindelig glæde på egnen over denne afgørelse, og han advarede Skau imod at foretage sig mere i sagen til møllerens fordel, »thi det kunne være, at Schroeters fordel kuns blev lille, hvorimod du ville være sikker på – du kan dreje det som du vil – at høste utak«. Skau var også selv ganske grundigt træt af denne sag og af Schroeters mere eller mindre vidtløftige planer, og han fik i august 1862 udvirket et kompromis, således at Schroeter accepterede grænsereguleringen bl.a. imod visse økonomiske lettelser i betingelserne for købet af møllen samt overdragelse af fiskeriet i Dammen som en fast bestanddel af hans mølleprivilegier.

HÅNDVÆRKERNE

Det løfte om næringsfrihed, som var blevet givet i grundloven 1849, og som blev indfriet med næringsloven 1857, fik ingen betydning for hertugdømmet Slesvig, hvor grundloven ikke gjaldt. Her fungerede lavsvæsenet videre, men alligevel må vi sige, at det blev vanskeligere og vanskeligere for lavene at bevare deres rettigheder og hindre, at nye mestre slog sig ned i byen. Alle byens 15 lav fik ganske vist deres lavsartikler godkendt af regeringen i 1853, men det hindrede ikke, at ministeriet 1850'erne igennem gav adskillige koncessioner som frimestre, dispensationer fra vandreårene osv. I løbet af ganske kort tid udstedtes der f.eks. en hel række frimesterbevillinger til slagtere, således at byen i maj 1851 havde 13 frimestre foruden de seks lavsmestre i det lukkede lav. Dette tal faldt dog, og i 1855 var der i byen ialt 13 slagtermestre, men selv det bevirkede efter slagterlavets mening, »at flere af slagterne kun kummerligt kunne ernære sig«.

Lavene førte en hårdnakket kamp for hævdelsen af deres rettigheder, og det førte til adskillige sammenstød mellem lavene og myn-

dighederne. Det er interessant, at deputeretkollegiet i flere tilfælde støttede en ansøgning om frimesterbevilling, især hvis det var en mand af godt dansk sindelag, således som det f.eks. ses i forbindelse med J. Sørensen Lund, der i februar 1851 fik bevilling som slagtermester uden for lavet. Magistraten synes i højere grad at have fulgt lavene. De allerfleste af sådanne sager skulle imidlertid afgøres i ministeriet, og der kan anføres en række eksempler på, hvorledes ministeriet direkte desavouerede magistraten. I 1853 havde magistraten til fordel for bagerlavet afsagt en kendelse om, at det var bagermester Hübbes enke forbudt at holde to »sælgekoner«. Ministeriet ophævede denne kendelse, bl.a. fordi »det ligger uden for bagerlavets kompetence i så henseende at tage en for den enkelte lavsinteressent gyldig beslutning«, og det blev endvidere påbudt lavet at erstatte fru Hübbe hendes tab. I 1856 havde snedkerlavet anlagt sag imod stolemager Høier, fordi han solgte snedkerverer, og det havde forlangt, at de møbler, han havde stående til udsalg, konfiskeredes til fordel for lavet. I alt 48 stykker møbel konfiskeredes derefter ifølge magistratens kendelse og fordeltes mellem snedkerlavets medlemmer, men også her greb ministeriet ind og ophævede magistratens kendelse.

En kilde til betydelig strid mellem lavene og mestre, som ønskede at slå sig ned i byen, var lavenes krav om, at disse mestre skulle udfærdige mesterstykke, før de blev optaget i lavene som mestre. Det følte af disse mænd som grov chikane, at deres håndværksmæssige kunnen således blev draget i tvivl, og i deres krænkede håndværkerære henvendte de sig til magistraten eller ministeriet. I en udtalelse af snedkerlavet, der synes at være et af de lav, der stærkest hævdede de gamle lavsrettigheder, hedder det i forbindelse med en sådan sag bl.a.:

»Et lav, som et sluttet håndværksselskab, har netop frem for alt den bestemmelse, at våge over, at kun dygtige og flittige håndværkere optages i samme, og således den pågældende håndværksbranche bliver og vedbliver at være agtet og yndet af publikum. Dette øjemed opnås med det af lovgivningen visse-ligen indførte mesterstykke ved lavet, hvorved lavets mestre skulle kunne overtyde sig om den optagendes duelighed eller ikke-duelighed. Men hvorledes kan dette opnås, når det skulle stå en frit for at optages i lavet uden at have opfyldt de betingelser, der med rette er indført som aldeles nødvendige, fordi de er eneste middel til at opnå lavets hovedøjemed. Ville ikke på denne måde let en håndværker kunne gøre mesterstykke i en by, hvor han ved, at mestrene ikke er ret fremskredne i den stedse voksende industri, ikke gør så store anfordringer; og dernæst straks etablere sig i en anden by, hvor han nok vidste, at han ikke ville gå igennem med sit mesterstykke, fordi der gjordes større krav på akkuratessen og arbejdets finhed.«

Dette måtte altså undgås, men selvom det vel er rigtigt, at Haderslev havde en meget selvbevidst håndværkerstand, der stillede store krav til dygtighed og kvalitet, synes det alligevel, som om det i lige så høj grad var et forsøg på at holde en stor del af de mange håndværkere ude, som i disse år søgte til byen på grund af de gode muligheder, der var her. Der er eksempler på, at mestre fra f.eks. Tønder, Åbenrå, Nordditmarsken og Horsens søgte til Haderslev netop med den begrundelse, at de regnede med at kunne få et bedre udkomme her end

Carl Christian Galatius, født København 1817, død Haderslev 1882, komagermester, formand for Håndværkerforeningen 1871–73.

Koninkrigsretten i Kjøbenhavn den 11 Juni 1859.

De K. Kongelige Rådsmedlemmer J. C. Bojarsen blev indlagt med Munkelystens bopæl med et med Børnene med. Ogjættens og sinns Munkelystens. Begge indlæg med J. C. Bojarsen indkommet i 29 alle de 100, og disse, som ind i sin tid blev med indtaget af Børnene, gik i Kjøbenhavn indrettede og plejede det for sine, og Munkelystens lag for det at kunne indtægter indtægter indtaget på Grund af følgende Munkelyst:

- 1. Indtægterne af Munkelystens familier skattepligtig indtægt og indtægter gik indtægt.
- 2. Omkostningerne og Afgiftene fandt indtægt at være meget betydelig.
- 3. Munkelystens indtægt med alle indtægterne, indtægt med alle indtægterne i Munkelystens og lige, indtægt i Omkostningerne.
- 4. Alle Munkelystens indtægter og for sine indtægter.
- 5. Indtægterne i Afgiftene fandt indtægt at være alle indtægter for sine.
- 6. Den første Munkelystens på Munkelystens i 3/4 indtægt for sine i Kjøbenhavn og 3/4 indtægt for sine i Kjøbenhavn, og
- 7. Munkelystens indtægt i Kjøbenhavn for sine og sine, indtægt indtægt.
- 8. De Bojarsen blev for indtægt og omkostningerne indtægt blev fandt for sine.

J. C. Bojarsen
Stammesind

der, hvor de kom fra. I en række tilfælde afviste myndighederne lavenes krav om, at disse mestre skulle præstere et nyt mesterstykke, men undertiden bøjede de sig dog for sagkundskaben, og nægtede en udefrakommende mester ret til at etablere sig og blive optaget i et lav, fordi hans nye mesterstykke ikke var godt nok.

Også den kamp, lavene førte imod landhåndværkere, var betydelig. En forordning fra november 1852 havde fastsat reglerne for at drive landhåndværk. Disse regler var generelt set meget snævre, bl.a. var det forbudt de fleste landhåndværkere at holde medhjælpere. Dannevirke skriver i april 1856 om denne kamp, at den var en naturlig følge af det opsving, landbruget i de senere år havde taget. Håndværksarbejder af enhver art var der brug for i langt højere grad på landet nu end tidligere, »da en mængde redskaber, der nu anses for uundværlige ved agerdyrkning, var aldeles ukendte, og den stærkt tiltagende velstand gør fordringer på en luksus og bekvemmelighed, hvorom der forhen ikke var tale«. I Haderslev søgte man først og fremmest at holde kongerigske håndværkere væk fra den nordlige del af hertugdømmet, men et forsøg på at få et forbud igennem mod disse håndværkeres arbejden her mislykkedes. I begyndelsen af 1860 modtog magistrat og deputeretkollegium en henvendelse fra de to tilsvarende organer i Tønder om, at man skulle foretage en fælles henvendelse til stænderforsamlingen i Flensborg for at sætte en stopper for landhåndværkeres handlen i byerne og for at hindre fortsat uddeling af koncessioner til handlende og håndværkere på landet, endog i byernes umiddelbare nærhed. På grund af den politiske sammensætning, stænderforsamlingen havde, ønskede man i Haderslev dog ikke at indsende et andragende, da det ansås for nytteløst, men man vedtog dog at nedsætte en komité til at undersøge og overveje problemet, som altså ansås for væsentligt.

Alle disse forsøg på at hævde lavenes gamle rettigheder er at betragte som lavsvæsenets sidste krampetrækninger. Tiden og især tidens ideer var anderledes end tidligere. Den økonomiske liberalismes tankegang vandt tilhængere overalt, og Dannevirke skrev begejstret om næringsfriheden, da den i 1857 blev indført i Danmark. I det ovenfor citerede stykke fra april 1856 om landhåndværkerne hæftede bladet sig især ved de strenge regler for håndværkeres anvendelse af arbejdskraft, men de liberalistiske tankegange kommer klart frem, hvor det hedder, at

»vi anser det for en af de vigtigste opgaver ved ordningen af de indre forhold, at der skaffes befolkningen en større frihed i benyttelsen af arbejdskraften, hvorved det da er den første betingelse, at lavenes trykkende tvang ophæves. Det lader sig imidlertid ikke nægte, at de vanskeligheder, der skulle overvindes, ikke er ganske få. De støtter sig væsentligst på privilegier, der, om de end i almindelighed erkendes ikke at svare til tidens fremskridt, dog har århundreders hævd for sig og er sammenknyttede med talrige klassers interesser. Det nytter ikke meget at anføre, at de byrder, lavene pålægger deres interessenter, måske er lige så store som fordelene; thi erfaringen viser noksom, at der for alt, hvad der har navn af privilegier, kæmpes med lige stor iver, enten de bringer gavn eller skade«.

←
Udskrift af snedkerlavets forhandlingsprotokol den 11. juni 1859, underskrevet af borgmester Hammeich. Der gives heri en vurdering af medkærsvend J. C. Boysens mesterstykke, en kommode med opsats, udført efter en tegning indleveret den 29. marts. Mesterstykket kunne ikke antages, og Boysen altså ikke optages som mester i lavet. Dette skyldtes en række mangler ved møblet, bl. a. var kommoden dårligt slebet og ikke godt poleret (pt. 1), møblet manglede ifølge tegningen 1/8 tomme (ca. 4 mm) i dybden (pt. 3), skufferne var for små i bredden og kunne rykkes (pt. 7). Boysen indankede denne afgørelse for magistraten, og møblet blev derefter prøvet af to mestre fra snedkerlavet i Åbenrå, som erklærede, at man i Åbenrå ville have optaget Boysen som mester på grundlag af det forelagte stykke arbejde! Aktstykket illustrerer således, hvorledes lavene endnu formåede at udelukke kvalificerede håndværkere. Boysen blev dog senere mester og var 1873-74 formand for Håndværkerforeningen.

Tabel 57. Skatteydere 1855.

	Næringsskat					I alt i byen 1855	Samlet skat			
	over 30 rd.	20—30 rd.	10—19 rd.	8—9 rd.	i alt		i alt	over 100 rd.	70—100 rd.	30—39 rd.
Embedsmand, akademiker, liberalt erhverv			1	1	2	} 62 } 70 } 2 } 41 } ca. 480	11	2	2	7
Fabrikant (tobak-, sukker-, vogn-), jernstøber, skibsbygger	3	2	2	2	9		5	4		1
Købmand, apoteker	1	5	23	12	41		21	5	4	12
Kornhandler, tømmerhandler, smørhandler		1	3	1	5		5		2	3
Gæstgiver, brænder		3	7	5	15		6		3	3
Møller		1		1	2		2		1	1
Bager, konditor, slagter			5	3	8		4		2	2
Håndværksmester		1	9	16	26		9		2	7
Kaptajn			1	1	2		1			1
Rentier			1		1		10	5	3	2
Andet			1	2	3					
I alt	4	13	53	44	114		74	16	19	39

Kilde: Udtog af Byen Haderslevs samtlige Regnskaber for Regnskabsaaret 1855—56. Folketællingen 1855, jfr. tabel 1.

Note: Samlet skat er nærings-, skole-, fattig- og politiskat.

Tabellen viser, hvorledes fabrikanter, korn- og smørhandlere m. m. nu rykker frem blandt byens største skatteydere, mens købmændene i forhold til deres antal ikke længere indtager en helt så dominerende stilling som tidligere. En række gæstgivere kan ligesom tidligere nok måle sig med købmændene, men det er dog en meget mindre del end tidligere, som betaler den høje næringskat. Dette ses ved sammenligning med tabel 23 side 102, og herved fremgår det også, hvorledes håndværkerens position er blevet endnu mere beskedent end tidligere. I 1855 nåede kun ca. 5,4 % af håndværkerne op på en næringskat på 8 rd., mens i 1803 dog ca. 13,3 % af alle håndværkere nåede op på 10 rd. kontribution. For købmændenes vedkommende var ca. $\frac{3}{4}$ med både i 1803 og i 1855. — Til højre i tabellen er medtaget alle skatter bortset fra gældsafdragelsesskatten; herved inddrages en række personer, som ikke betalte næringskat, bl. a. rentiers og embedsmænd. Blandt de rentiers, der betalte over 100 rd., kan nævnes fhv. rådmand Mussmann, købmand J. C. Holm, købmand N. C. K. Hansen og købmand J. Kieldrup. Det er de forrige årtiers storkøbmænd, som nu lever af deres formue. C. A. Petersen er den eneste købmand der betaler over 30 rd. i næringskat, og næsteften Mussmann er han byens største skatteyder.

Tabellen illustrerer altså, hvorledes de økonomiske skel i byen var uddybet betydeligt. Overfor en lille gruppe af velstående kapitalister, fabrikanter, købmænd og korn- og smørhandlere stod en stadig voksende gruppe af borgere, især håndværkere, som kun havde et beskedent udkomme.

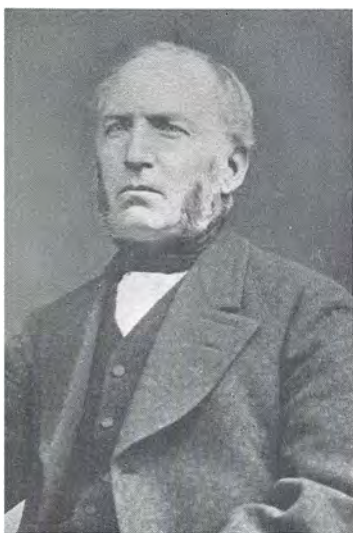
Håndværkerne anså det efterhånden for mere og mere nødvendigt at stå sammen i kampen for deres rettigheder, og det er derfor rimeligt at opfatte dannelsen af en håndværkerforening som et udtryk for denne erkendelse. Den 6. januar 1857 trådte 11 håndværksmestre, nemlig 4 skræddere, 2 snedkere, 2 skomagere, 2 murere og 1 tømrer, sammen og stiftede Haderslev Håndværkerforening, hvis formål skulle være »at iagttage og fremme håndværkerstandens tarv på enhver hensigtsmæssig måde og ved de midler, der står til dens rådighed og dertil måtte anses for lovlige og hensigtsvarende, og således at ud-

brede almengavnlig oplysning, forædling og dannelse iblandt håndværkerne«. Foreningen havde altså to formål, et oplysende og dannede og det måske væsentligste at fremme håndværkerstandens interesser, og her tænkes først og fremmest på de økonomiske og faglige. Foreningen havde ved udgangen af 1857 137 medlemmer, men den blev meget hurtigt næsten udelukkende en selskabelig forening med afholdelse af baller, udflugter og andre former for samvær som et væsentligt formål. Man forsøgte vel nok at hævde sin stand ved f.eks. fra optagelse i foreningen at udelukke pølsemagere, kasketmagere, barberer, skærslippere, sukkerbagere, tøffelmagere, klodsemagere, træsavere, skibstømrere, møllere, gartnere, jernstøbere, fabrikanter af enhver art, cigarmagere, formænd, orgelbyggere, paparbejdere, som ikke er bogbindere og lakerere, men at gøre foreningen til en interesseorganisation lykkedes ikke.

Foreningen afholdt i 1858 en »industriudstilling« som blev besøgt af mange mennesker, og som efter Dannevirkes udsagn fremviste mange smukke, solidt forarbejdede og tildels billige varer, og som gav et ret anskueligt billede af håndværkets stede i Haderslev.

Der er næppe tvivl om, at Håndværkerforeningen dels var et udtryk for og dels var med til at styrke håndværkerstandens standsbevidsthed, men den kamp, som især lavene havde ført for at opretholde lavenes særrettigheder var på længere sigt forgæves. I 1850'erne lykkedes det vel nok at forhindre, at der blev for mange om brødet, således at mestrenes antal i perioden 1845–55, hvor byens befolkning steg med 22 %, kun steg med 12 %, mens svendenes antal steg med $33\frac{1}{3}$ %. Det var imidlertid kun et spørgsmål om tid, før de sidste snævre bestemmelser for udøvelse af håndværk helt forsvandt. Det preussiske styre, der på så mange måder betød ophævelsen af mange gamle institutioner og sædvaner, betød også ophævelsen af lavene og indførelse af næringsfrihed i 1867.

1850'erne var en tid præget af initiativ og virkelyst. Det var en periode, hvor den økonomiske liberalismes tankegange for alvor slog igennem. De mænd, der nu, i lige så høj grad som tidligere købmændene, prægede det økonomiske liv i byen, var jernstøberierne, tobaksfabrikanterne, skibsværftsejerne, vognfabrikanterne, kornhandlerne, mølleren og smørhandlerne. Går vi skattelisterne fra denne tid igennem, fremgår det tydeligt, at det er disse mænd, der nu tjener de store penge og betaler høj næringskat, mens repræsentanterne for de gamle ansete købmandsslægter lever et tilbagetrukket liv som rentiers. Deres indflydelse på byens økonomiske liv var vel ikke af den grund mindre, for de sad stadigvæk på de store formuer og kunne investere – og investerede – deres penge i fabriksbygninger, købmandsgårde, pakhuse og skibe. I deres hårdnakkede kamp for bevarelsen af deres gamle privilegier og lavsrettigheder sakkede håndværkermestrene derimod bagud. Kun ganske enkelte formåede at hævde sig på den nye tids præmisser og hæve sig op over de snævre bånd, som mestrene stadig – stik imod tidens indstilling – ønskede skulle herske.

Reimer Hinrich Leuth, født i Ditmarsken, skomagemester, borger i Haderslev 11/8 1844, formand for Håndværkerforeningen 1860–64.

Gader, huse og miljø

NYE GADER OG KVARTERER

Den økonomiske ekspansion viste sig også ved et omfattende byggeri, og tiden mellem krigene, især perioden op til ca. 1860, var den periode i hele det 19. århundrede, hvor det betydeligste byggeri fandt sted. Nye kvarterer opstod, og kommunen greb aktivt og regulerende ind på mange måder.

I den nordlige udkant af byen lå mellem Gåskærgade og Arbejdshusvej (L. Skausgade) den såkaldte Brockmannske koppel, som ca. 1850 var blevet købt af snedkermester Jørgensen. Allerede 1851 indgav han ansøgning om tilladelse til at udstykke den til byggegrunde og igennem den føre en vej, som skulle forbinde Gåskærgade og Arbejdshusvej. Rektor Thrige ved Den lærde Skole pressede samtidig stærkt på for at få bygget en ny skolebygning, og da snedkermester Jørgensen havde tilbudt en del af kobbelen hertil, var det medvirkende til, at byens kollegier den 21. maj 1853 godkendte planerne. Allerede den 25. september 1852 var der sluttet foreløbig kontrakt om køb af grund til skolen, og i juni 1853 blev byggeriet påbegyndt. I de følgende år opførtes en række huse i Skolegade, som den nye gade kom til at hedde, og der blev endvidere bygget i Gåskærgade mellem Skolegade og Nørregade. Kommunen greb regulerende ind og forlangte nogle grunde på sydsiden af Gåskærgade rykket ind, således at gaden fik tilstrækkelig bredde.

På Gammelting gik man i gang med at anlægge en stor plads. Den 23. november 1853 vedtog byens kollegier at afsætte en plads til et evt. torv ved byens nordlige indkørsel og at lade pladsen planere; grænserne imod Nørremarken (nuværende kasernepladsen) blev fastsat. Det betød indledningen til et større nybyggeri her. Gammelting 5 blev bygget 1858 og på nordsiden af pladsen opførtes 1854 det store kompleks kaldet Skulderbladet. De penge, der indkom ved salg af byggegrunde, blev for en stor del anvendt til brolægning- og planeringsarbejder på pladsen. Ca. 1860 havde Gammelting nogenlunde fået det udseende, som den bevarede helt op til ca. 1960, men som nu er totalt ændret.

Kommunen havde 1843 overtaget den ubebyggede del af Naffet, og det blev her, tæt ved fjorden og skibbroen, at 1850'ernes største samlede byggeri skete. Også det gav økonomisk udbytte til kommunen, der ligesom ved Gammelting stod som sælger af byggegrunde. Allerede 1852 byggedes det første hus i Østergade, og i de følgende

Gammelting og Nørregade set fra asernen ca. 1900. Til venstre ses 'skulderbladet', Gammelting 6, opført 1854, og til højre Gammelting 1, opført 1858, samt her bagved nr. 4 fra 1820'erne og 1840'erne. Den modsatte side af Gammelting karakteriseres af små lave huse, og mellem træerne skimtes endvidere indgangen til teatret fra 1856. I anægget foran Skulderbladet ses obeliskken til minde om oprøret 1848–50 (jfr. side 397).

år fulgte hus på hus, således at man efteråret 1857 nåede ned til hjørnet af den nuværende Toldbodgade. I Skibbrogade byggedes nr. 13 og 15 i 1852, og her nåedes hjørnet af Toldbodgade i 1858, dog således at et langt stykke (fra nr. 27 til nr. 33) forblev ubebygget. I 1856–57 gennemførtes en regulering af området mellem Østergade og den nuværende Jomfrustien, som følge af en ansøgning fra jernstøberierne Petersen og Bonnichsen om køb af et stykke af den såkaldte Fodsvendskobbøl. Det bestemtes da,

»at den fra vest imod øst langs med kobbelen gående vej [Østergade] skal ordnes til en gade af 24 alens bredde helt igennem, at vejen forbi Fodsvendskobbelen fra syd imod nord [Allegade] skal afsættes med 20 alens bredde, at alleen [fra Nørregade til Allegade, nuværende Jomfrustien], som ender ved Fodsvendskobbelen nordvestlige hjørne, skal føres videre over kobbelen nordlige kant og ende ved den såkaldte Stampemøllebro [Lindedals udmunding i Jomfrustien] og at reberbanerne, som nu ligger på den førstomtalte vej [Østergade] skal forlægges ned ved siden af den nye alle«.

Vejen over den såkaldte Stampemøllebro til Åstrupvej (den nuværende Lindedal) fik en voksende betydning som følge af bebyggelsen ved Skibbrogade-Østergade kvarteret, og vedligeholdelsen af den blev derfor i 1860 overtaget af kommunen og amtet i fællesskab, således at den blev forbedret og gjort bredere. Gaderne Allegade, Østergade, Toldbodgade, Jomfrustien og Lindedal blev således endeligt afstukket i 1850'erne.

I dette nybyggerområde gennemførtes endvidere en række offentlige byggerier. I 1854 opførtes den gamle toldbod på Skibbroen, og 1857 anlagdes gasværket på Østergades nordøstlige side. Det må derfor formodes, at de sidste rester af det gamle slot Hansborg forsvandt helt, da man planerede det område, hvor gasværket blev anlagt.

Agent J. C. Petersen, der ejede vindmøllen ved Naffet, havde i 1840-erne opført en korndampmølle, og mellem den og den nye toldbodbygning byggede brofoged Møller i 1863 det lille hus, der den dag i dag er beliggende øst for toldboden. Herfra ledede han arbejdet på havnen.

Et stort og dyrt arbejde, som strakte sig over længere tid, var ombygningen af den gamle træbro over Møllestrømmen, som efterhånden var faldefærdig, bl.a. på grund af de skader, den havde lidt under kampene 1848 og 1849. Et projekt til en muret bro blev udarbejdet 1852, men det trak ud med højere godkendelse, og først i 1854 var arbejdet udført. Det kostede ca. 3000 rd. I november 1853 blev den nye chausse mellem Haderslev og Åbenrå åbnet, og det betød anlæggelsen af en helt ny gade sydpå ud af byen, fra det punkt hvor vejen til Årøsund og vejen over Immervad sydpå delte sig i en vejgaffel. Også her blev der i de følgende år bygget, således at en sammenhængende række huse strakte sig op ad bakken nogenlunde til den nuværende Sdr. Ottinggade.

Længere syd på ved chausseen til Åbenrå anlagdes i 1859 en ny kirkegård, den såkaldte Assistenskirkegård til aflastning for Klosterkirkegården, der var blevet for lille, og som tillige mentes at være en fare for sundheden.

Dette meget omfattende byggeri medførte, at et samlet areal på ca. 5¹/₂ tdr. land ifølge en beregning 1860 blev inddraget til bebyggelse i perioden 1851–60. Mange af de nybebyggede grunde var som nævnt solgt af kommunen og det betød en del penge i byens kasse, som i flere tilfælde blev brugt til planerings- og brolægningsarbejder. I slutningen af 1850'erne gik man i gang med en omfattende brolægning af byens gader. Den brolægning der var sket ca. 1835–45 var tilsyneladende ikke længere god nok, bl.a. manglede der fortove, men medvirkende til omlægningen af gaderne var vel også, at der i 1853 blev nedlagt telegrafledning og i 1857 gasrør gennem byens hovedgader, som på den måde blev godt gennemrodede. I årene 1854–56 brugtes ca. 2000 rd. til brolæggerarbejder, hvoraf ca. halvdelen til Gammelting, 1857–58 brolagdes Skibbroen, 1859 Gåskærgade; samme år brolagdes hele Nørregade, og der bevilgedes hertil op til 1000 rd. Det var dog stadigvæk således, at borgerne selv skulle betale for brolægningen. I 1855 pålagdes det f.eks. beboerne af Toldbodgade og Østergade samt gyden ved jernstøberierne (Allegade) at brolægge Toldbodgade og Østergade med fortov og rendesten og gyden totalt. De omfattende brolægningsarbejder gjorde det imidlertid nødvendigt med nøjere retningslinjer herfor, og det førte i januar 1859 til udstedelse af et reglement for brolægningsvæsenet i Haderslev. Heri fastsattes de nærmere regler for arbejdets udførelse og byrdernes fordeling. Kun på torve, pladser og andre steder, hvor det ikke var en enkelts pligt at sørge for brolægningen, skulle den betales af bykassen. Det betød i de følgende år udgifter for bykassen på ialt ca. 15.000 rd. Ifølge regulativet skulle der endvidere nedsættes en bro-

Skibbrogade med lagerplads på havnepladsen til venstre, ca. 1890. Mellem nr. 25 og nr. 37 på hjørnet af Toldbodgade til højre fandtes indtil 1900 en stor åben byggeplads, som først blev bebygget efter århundredskiftet (jfr. billedet side 60). Husrækken nr. 13–25 og nr. 37 er bygget i 1850'erne; facaderne på nr. 13–25 er vist side 536–537.

lægningskommission, der uden videre forespørgsel kunne lade foretage nødvendige reparationsarbejder. Ved større arbejder skulle den dog indhente bykollegiernes godkendelse.

Der rejste sig hurtigt kritik af den måde bro-lægningsudgifterne blev fordelt på, bl.a. var grundejerne utilfredse med, at det kun var dem, der skulle betale. Det fremførtes af »Flere Borgere«, at den største del af »fragtmænd, træhandlere og andre, hvis næringsvej og bedrift medfører stadig og megen færdsel på gaderne, er lejere«, og det forekom derfor rimeligt, at også lejerne bidrog, f.eks. ved at der til bestridelse af bro-lægningsarbejderne blev optaget et lån til afdrag over ti eller flere år. Til denne afbetaling skulle såvel ejere som lejere bidrage i forhold til deres øvrige kommunale skatter. Man var også utilfreds med, at bro-lægningskommissionen uden videre og på grundejernes regning kunne lade foretage reparationsarbejder. Kritikken og forslaget til finansiering blev afvist af borgmester Hammerich. Bykollegierne havde overvejet en ekstraskat, men den fandtes »at være ubetimelig«, også fordi der ikke var tale om en total omlægning af byens gadebro-lægning, men kun om fortove og eventuelle udbedringsarbejder.

OFFENTLIGT OG PRIVAT BYGGERI

Baggrunden for det omfattende byggeri, som satte ind efter treårskrigen afslutning, var de gode tider, der kom store dele af borgerskabet til gode. Samtidig voksede byens befolkning meget kraftigt, og også det ansporede til byggeri, da der næppe kunne forventes problemer med at få lejet ud. Alene byggeriet i de nye kvarterer gav beskæftigelse til mange håndværkere, og hertil kom så en nedrivning og genopførelse af ejendomme rundt omkring i byen i et omfang, som ikke tidligere var set.

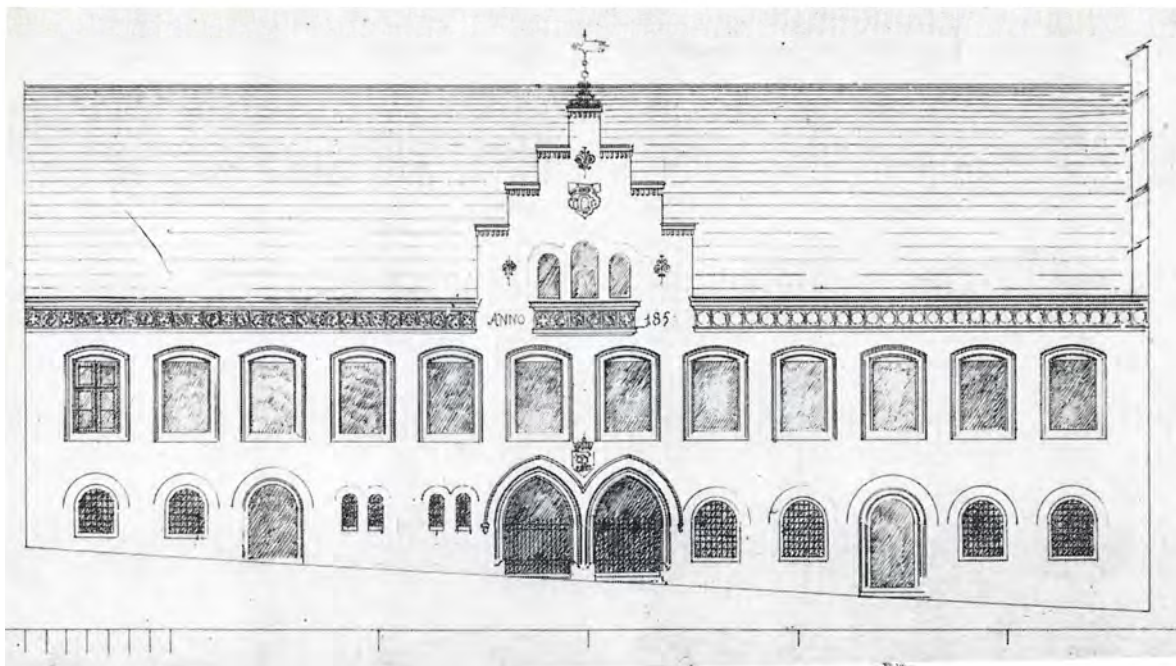
Som et udtryk for dette betydelige byggeri mere end fordobledes antallet af murersvende fra 1845, da der var 31, til 1855, da der boede 70 murersvende i byen. Om disse 70 murersvende var nok til at opfylde behovet er uvist, men i 1851 var der i hvert fald mangel på murersvende på samme måde, som der i det hele taget var mangel på faglært arbejdskraft. Det medførte, at murerlavet i 1851 besluttede at fravige lavets hidtidige krav om, at de svende, det udlærte, skulle gennemgå de obligatoriske vandreår. Kun hvis de ville være mestre, skulle de vandre. Det er klart, at mestrene her ensidigt tilgodeså egne interesser. De ønskede at holde på arbejdskraften og fritog derfor svendene for de ofte forhadte vandreår, samtidig med at de hermed fratog disse svende muligheden for at blive optaget som mestre i lavet. Antallet af murermestre faldt da også fra 12 i 1845 til 10 i 1855.

Byggeriet i perioden var dels offentligt, dels privat. Det offentlige byggeri var en ny skolebygning for Den lærde Skole, opført 1853–54, en ny toldbod på havnen, opført 1854, en ombygning af rådhuset 1857–58 samt opførelse af et gasværk ved Østergade 1857.

Efter Den lærde Skoles åbning i oktober 1850 benyttede rektor Thrige så at sige enhver lejlighed til over for ministeriet at gøre opmærksom på sin skoles behov for nye skolelokaler. Bygningen ved Vor Frue kirke var gammel og upraktisk indrettet med små og mørke rum, der slet ikke kunne rumme det stigende elevtal. Efter mange forhandlinger, bl.a. om bidraget fra byen, som ikke var særlig villig til at betale ret meget ud over, hvad den gamle skolebygning indbragte ved salg, inddrog man i juli 1852 stadsbygmester, arkitekt L. A. Winstrup i Flensborg i planerne angående byggegrund m.m. Han udarbejdede tegningerne til skolen, i juli 1853 kunne man endelig gå i gang og den 31. august blev grundstenen nedlagt. Den bygning, der blev opført ved Gåskærgade, var en lang toetages hovedbygning med en lidt smallere sidefløj bagud langs Skolegade imod øst; denne fløj rummede gymnastiksal nederst og festsal øverst. I hovedbygningens vestende var der i stueetagen bl.a. rektorbolig. De store gavle havde vældige kamtakker, som også fandtes på midterpartiet. Det var noget smallere end gavlene, hvilket Akademiet, der skulle udtale sig om bygningens æstetiske kvaliteter, fandt lidt uheldigt. Det var en af byens unge murermestre Johannes Hansen, som fik overdraget murerarbejdet, idet Paul Christiansen, der stadig var byens betydeligste byg-

Sønderbro 22, opført 1859 af malmester Heinrich Lorenzen. Man bemærker bl. a. den lidt tilbagetrukne dør, der giver plads til trappen ned til gaden.

Acadettegning af rådhuset i den dformning, som L. A. Winstrup av det 1857–58 med bl. a. kamakker på gavlen til højre.

Toregade 65, opført 1852 af handkemager Andr. N. Kruse, et af de mukkeste og mest velbevarede huse byen fra denne periode.

mester, på grund af andet byggeri ikke havde ladet høre fra sig før tilbudsfristens udløb. Selvom Winstrup ikke havde den største tiltro til en række af håndværkerne, var det alligevel helt igennem lokale folk, der udførte arbejdet under daglig ledelse af konduktør C. F. Holm.

Den 6. oktober 1854 fandt endelig den højtidelige indvielse sted. Byggeriet var blevet en del dyrere end oprindeligt beregnet, bl.a. fordi Krim-krigen og den almindelige efterspørgsel efter byggematerialer overalt i monarkiet havde medført vanskeligheder med at skaffe byggematerialer, især tømmer, som derfor også var blevet en del dyrere end beregnet.

Det blev også Winstrup, der i 1857 fik overdraget ombygningen af byens gamle rådhus fra 1634 og opførelse af en ny arrestbygning her bagved. Også dette byggeri blev præget af Winstrups forkærlighed for de kamtakkede gavle, som dog ikke var så dominerende her som på Den lærde Skole, fordi rådhuset lå bygget ind i en husrække. Kun midterpartiets kamtakkede gavl sås tydeligt. I underetagen indrettedes vagtlokaler og bolig for retsbetjenten, og det er Winstrup, der har givet denne etage dens rundbuede vinduer, dog med spidse buer i midterportene, som også er Winstrups værk. Første sal fik svagt buede vinduer.

Der er ikke megen klassicisme i disse to byggerier. Det er derimod hjemlige forudsætninger vi finder her. Gotikkens kamtakkede gavle og den romanske periodes runde vinduer ved siden af gotikkens spidsbue er væsentlige elementer i denne stilart, som vi kalder den historiske eller sammenblandingstilen, fordi den blander forskellige perio-

←
*Naffet 27, opført 1852 af købmand
 Niels Sehested Gyldenfeldt.*

ders elementer sammen. Det var interessen for det nationale og for den nordiske oldtid, der var dens idémæssige forudsætning.

På samme måde forsvinder de klassicistiske træk i det private byggeri. Tydeligst ses dette i de to vel nok mest monumentale og mest særprægede privathuse fra denne periode: de to jernstøberijeres privatboliger opført i begyndelsen af 1850'erne. Wolfgang Petersens ejendom Naffet 30, opført 1851, har et præg af italiensk renaissance over sig med sit flade tag og en brystningslignende afslutning foroven. Facaden er strengt symmetrisk opbygget, og man ser klart, at første og anden sal er de fornemste med lisenerne op langs vinduerne og den kapitællignende afslutning med de vandrette bånd over anden sals vinduer. Josua Petersens hus, Naffet 33, opført 1853, har et helt andet præg end Wolfgang Petersens. Huset består af et monumentalt midterparti med en høj gavl, ud fra hvilket der er bygget to langhuse. Over vinduerne her er anbragt en række menneskehoveder, og alle hjørner er udsmykket med stræbepillelignende søjler, et gotisk træk, som også genfindes øverst på gavlen.

*Smedegade 6, opført 1852 i blank-
 mur af Jens Madsens enke.*

Hadersleben, d. 13 April 1874.

RECHNUNG

für Johann Wilhelm Freise ein Söldnerp.

VON P. J. PETERSEN.

Petersen og Bonnichsens jernstoberi; bygning fra 1874, da P. J. Petersen ede støbtriet. Det ovale billede viser hjørnet af Naffet og Allegade ved Naffet 33, opført 1853. Den etages fabriksbygning med skornenen bagved er ligeledes opført 1853, mens den lange bygning langs Allegade (eller i hvert fald en del af den) er fra 1854.

Volfgang Petersens forhus til sit jernstoberi, Naffet 30, opført 1851. Jernstoberen boede selv i stueetagen.

Det er formodentlig udenbys arkitekter, der har tegnet disse huse eller i hvert fald deres facader, for de falder helt udenfor, hvad der hidtil var bygget i byen. Periodens øvrige nybyggerier falder da også i højere grad i tråd med de tidligere. De to huse, Sønderbro 22 og Storegade 65 er to enkle og smukke repræsentanter for, hvad byens egne bygmestre formåede; facaderne er symmetriske, enklest er facadeudsmykningen på Sønderbro 22 med de vandrette bånd under vinduerne og til at markere etageadskillelsen, samt båndene rundt om vinduerne; men også på Storegade 65 giver den mere omfattende inddeling af facaden med lodrette og vandrette bånd og de kraftige gesimser over vinduerne en smuk helhedsvirkning. Betydeligt mere sammensat er udsmykningen på ejendommen Naffet 27, der er opført af købmand Niels Sehested Gyldenfeldt 1852. Her er anvendt en række vidt forskellige murbånd, gesimser, friser og pilastre, som er til skade for helhedsvirkningen. Facaden virker pretentiøs og prangende, men her boede også en deputeret borger, der endog senere blev rådmand!

Et langt mere enkelt, men dog monumentalt eksempel på disse huse med pudsede facader var det nu forsvundne Gammelting 6 og 7, Skulderbladet, opført 1854 af murermester Johannes Hansen og gæstgiver P. Skøtt. Facaden var strengt symmetrisk opbygget med en portbygning mellem de to fløje, og symmetrien understregedes stærkt af de vandrette og lodrette murbånd, som var de eneste udsmykkende elementer; kun over vinduerne i midterpartiet med dobbeltporten var der gesimser.

På de to huse Slagtergade 14 og Storegade 43 (nu forsvundet) genfindes vel endnu en del af klassicismens elementer, selvom trekantanten her er afløst af en segmentfronon; i begge tilfælde er midterpartiet vel noget overdimensioneret i forhold til helheden og giver

husene et tungt præg. Bygmester er her formodentlig Paul Christiansen¹⁹.

De her nævnte huse har alle pudsede facader, og det adskiller vel nok 1850'erne og 1860'erne fra perioden forud, at man i højere grad lader facaderne pudse. Dog findes der også adskillige huse i blankmur fra denne periode, som på en måde virker mere nøgterne og prunkløse end husene med pudsede facader, enklest vel nok Smedegade 6 samt Sønderbro 27, der har rammeliser og simple vandrette bånd til at markere etageadskillelsen.

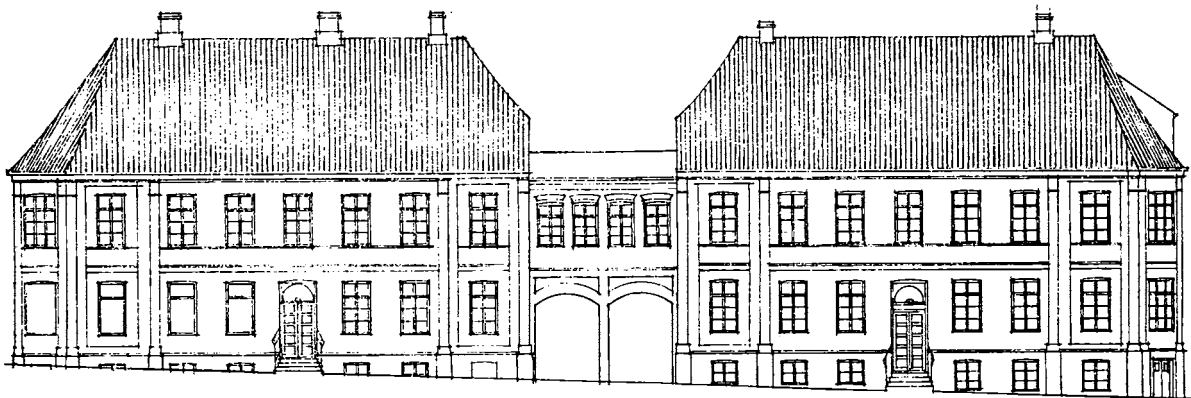
At der var muligheder for med murstenen alene at skabe en facade med en klar inddeling ved hjælp af vandrette og lodrette bånd samt gesimser over vinduerne viser tobaksfabrikant H. C. Hansens ejendom Storegade 3, opført 1863 af Paul Christiansen. Den har en parallel i Naffet 42, det nu nedrevne hotel Danmark, som vel med sine lidt færre udsmykkende elementer end Storegade 3 havde en klarere og mere enkel helhedsvirkning.

Det er vanskeligere i få ord at karakterisere 1850'ernes og 1860-ernes byggeri, end det er at karakterisere byggeriet i første halvdel af 1800-tallet. Indtrykket er mere sammensat og uensartet på grund af den begyndende sammenblanding af stilarterne, som finder sted. Bedst er denne periodes byggeri vel dér, hvor den viderefører den tidligere periodes bygmester- og håndværkertraditioner med enkle og klart opbyggede facader, pudsede såvel som upudsede, og uden alt for mange forskelligartede udsmykkende elementer.

Byggeriet var som nævnt meget omfattende, og derfor er 1850'ernes huse noget, der den dag i dag sætter sit præg på byen. Nogle af de bedst bevarede er omtalt og afbildet her, men mange er også forsvundet igen. Nogle har ligget i vejen for nyt byggeri, således som det var tilfældet med Skolegade og Gåskærgade 18-24, og andre blev bare revet ned, således som det skete med Skulderbladet. Mange af

Sønderbro 27, kaldet Bellevue, opført 1856 af tømrermester H. Hattum.

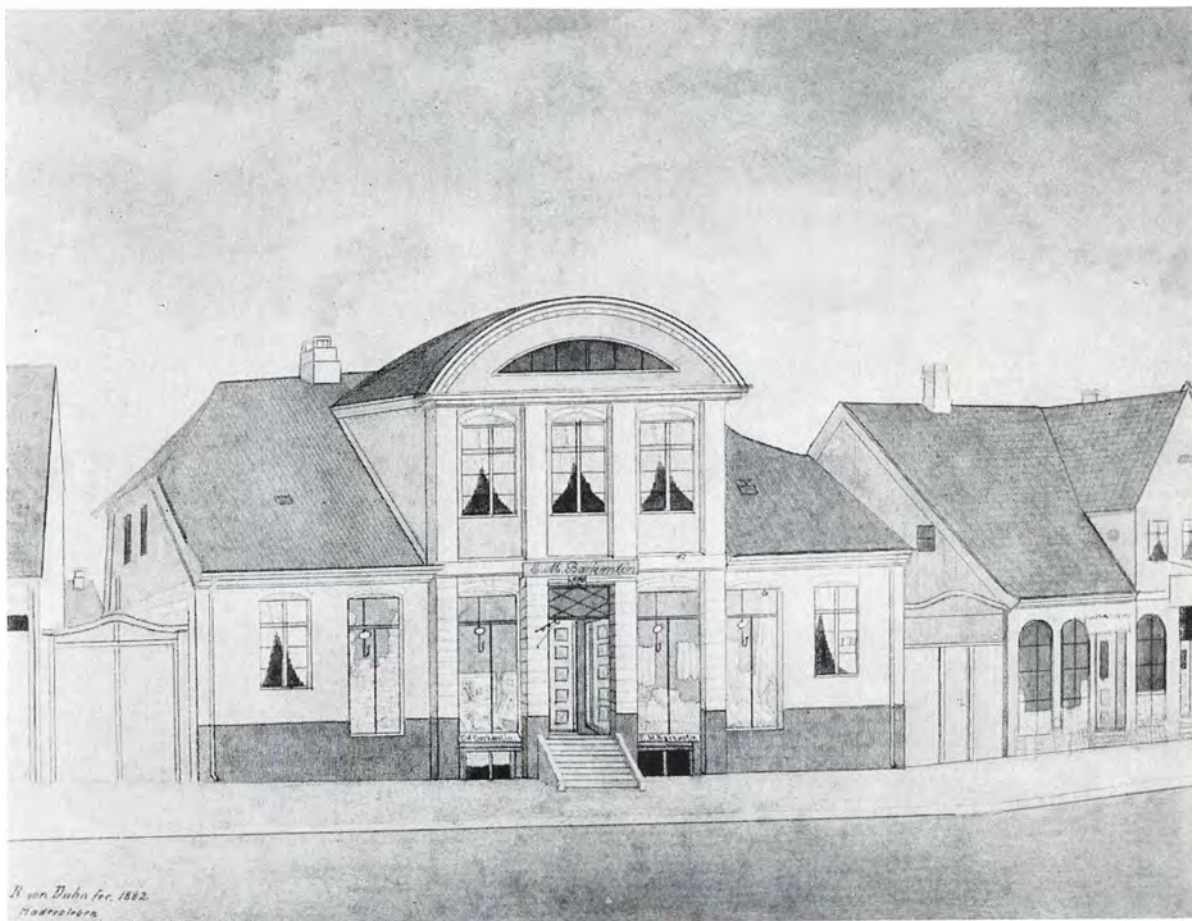
Gammelting 6 og 7 opført 1854 af værtshusholder Peter Erichsen Skøtt og murermester J. Hansen. I nr. 6 havde Peter E. Skøtt sin gæstgivergård, kaldet Skulderbladet. Her fik Håndværkerforeningen lokaler fra dens stiftelse 1857. Bygningen er strengt symmetrisk opbygget og var et af de markanteste byggerier fra 1850'erne; den blev nedrevet i 1969.

periodens huse er desuden forandret til ukendelighed ved ombygning og isætning af nye vinduer. Disse huse regnes vel ikke for gamle nok til, at der bør hægges om dem, og er vi ikke opmærksomme herpå, vil der, fordi vi har travlt med at hæge om det, der er ældre, om nogle få år kun være få rester tilbage af husene fra denne periode.

EPIDEMIERNE 1853 OG 1857

De mange nye grundmurede huse medvirkede til at forbedre den bygningsmæssige standard i byen ganske betydeligt. Med hensyn til sanitære forhold var forbedringerne derimod stærkt begrænsede, da der naturligvis ikke var tale om indlagt vand, vandklosetter o.lign. Brandtaksationsprotokollerne vidner ganske vist om, at der både ved de mange nye byggerier og ved ældre huse etableredes »kloak«, men det dækker formodentlig blot over murede udgravninger under eller ved siden af husene til opsamling af møddingsskidt, affald fra husholdningen og fra dyr og mennesker. Noget kloaksystem med afløb gennem nedgravede rør er der ikke tale om, højst at der gennem små render har været afløb for den mere flydende del af dette affald til de rendestene, som efterhånden etableredes i byens gader, og som igen havde afløb til Dammen, til Møllestrømmen og til kanalen gennem byen.

De hygiejniske forhold var altså stadigvæk særdeles ringe, og der måtte et par voldsomme epidemier med mange døde til, før man for alvor gik i gang med at forbedre forholdene. 1850'erne var en periode, hvor der rasede kolera og lignende epidemier rundt omkring i Europa, især i storbyerne, og i juni 1853 udbrød der således kolera i København. Først dette satte myndighederne i det danske monarki i alarmberedskab. I Haderslev blev der den 30. juli nedsat en sundhedskommission bestående af borgmesteren, fysikus, en rådmand, to deputerede borgere, samt toldforvalteren, den sidstnævnte, fordi man bl.a. skulle holde øje med de skibe, der kom ind i fjorden med kolera-syge eller døde ombord. Kommissionen indskærpede over for alle

husejere, at de sørgede for at holde deres gårdspladser rene, og at de udskyllede alle rendestene en gang daglig og tillige sørgede for, at gade og indkørsel blev fejet. Endvidere måtte de holde øje med deres lejere og disse med deres tjenestefolk, »at de iagttager, hvad der kan gøres for at bortfjerne alt, hvad der kan forøge urenlighed eller fordærve luften ved ildelugtende uddunstninger«.

Byen blev forskånet for kolera, men ud på efteråret 1853 rasede en såkaldt omgangssyge, formodentlig en dysenteriepidemi, som vel krævede op imod 100 døde. Denne epidemi og den store koleraepidemi i København medførte imidlertid en voksende offentlig interesse for sanitære forhold. Dannevirke rummede i august 1854 en oplysende artikel om offentlige bade- og vaskeanstalter, og det anbefalede, at Haderslev fik en sådan. Ligeledes blev åbningen af søbadeanstalten Sølyst ved Kelstrup omtalt med stor entusiasme. Byens myndigheder foretog sig derimod ikke andet end at indskærpe de bestemmelser, man var fremkommet med i juli 1853.

I et indlæg i Dannevirke den 14. juni 1855 under overskriften »Monstro vi skulle få blodgang i år« erklærede en læser, A. Ries,

Storegade 43, opført ca. 1850 af deputeret borger M. Barkentin, men nu forsvundet.

imidlertid, at hvis man ville undgå disse epidemiers gentagelse, måtte man ikke alene bestræbe sig på personlig renlighed, men også gader og gårde måtte holdes rene. Med det sidste forholdt det sig efter hans mening meget dårligt, og han opfordrede derfor læseren til at

»gå ud i din gård og mærk hvor din latrin stinker, hvor din mødding, din svinesti lugter ilde; hvor mange sygdomsårsager tror du ikke, at der ligger i denne stank? Gå ud på vore gader og se, hvor tykt skarnet ligger mellem stenene, selv om søndag formiddag, når de dog skulle være fejede; se hvor søvnt spildevandet bevæger sig gennem rendestenene, stadigt efterladende sig dynger af mudder, jeg vil ikke tale om de steder, hvor det står aldeles stille.«

Det værste var dog efter hans mening kanalen fra Nørregade til Dammen, som han kaldte en muddergrøft, fyldt som den var med skidt og møg halvt i forrådnelse og gæring; den var en skændsel for byen, »en pestgrube, som aldrig burde findes i så stor en by som Haderslev«. Det er karakteristisk for datidens opfattelse, at man hæftede sig så meget ved stanken. Det hang sammen med, at man mente, at det var ved indåndingen af den dårlige luft, at man blev syg. Man var endnu ikke klar over, at det var spredning af baciller, der fremkaldte epidemier.

Blodgangsepidemien vendte tilbage hvert efterår, efter at den havde

lagtergade 14, opført 1853 af murermand Niels Petersen Geert. Den raftige segmentfronton over midterpartiet præger dette hus og Storgade 43.

vist sig første gang i 1853. Den optrådte med mindre styrke 1854, 55 og 56, men blev i 1857 meget voldsom. Det første tilfælde viste sig den 26. juni; indtil 15. august var den mere sporadisk, men herefter tog den fart. Vi hører første gang om epidemien i Dannevirke den 22. august, og den hævdedes da at have raset i 4–5 uger, uden at der var foretaget skridt til at hindre dens udbredelse endsigte forebygge den. Dannevirke gav ikke meget for de småforholdsregler, som var indført efter epidemien 1853, og bladet undrede sig såre over, at borgmester, amtmand og fysikus havde været bortrejst skiftevis i den periode, epidemien havde raset. Følgen havde været, at den værste slendrian var gået i svang med hensyn til det forbud mod salg af umoden frugt og det pålæg om at rense og feje gaderne, som var blevet udstedt før borgmesterens bortrejse. Man havde endog oplevet, at folk selv i byens hovedgader var begyndt at renovere midt om dagen, når solen rigtig bagte. Resultatet var, at heste-, ko-, svine- og menneskemøg var blevet efterladt i en krans rundt om husene, uden at en politibetjent havde vist sig for at befale folk at fjerne resterne og fremtidig renovere ved dagry. Efter Dannevirkes mening var byens borgere altså nærmest selv skyld i, at epidemien havde bredt sig.

Borgmester Hammerich var imidlertid vendt tilbage og meddelte i en bekendtgørelse den 24. august, at 169 personer i ugen fra den 16. til 22. august var taget under behandling for blodgang, og at tre heraf var døde. Denne bekendtgørelse blev indtil slutningen af september fulgt af jævnlige redegørelser for sygdommens forløb med en lang række råd og henstillinger til byens befolkning om, hvordan de skulle forholde sig over for epidemien. Dannevirke hævdede imidlertid over for bekendtgørelsen, om at 169 personer var angrebet, at der var tale om det femdobbelte antal, men at mange slet ikke havde meldt deres sygdom til lægen. Det var disse uanmeldte tilfælde, der havde gjort sygdommen epidemisk. Dannevirke opfordrede derfor til, at man genoptog foranstaltningerne fra 1853, således at enhver, der var syg, kunne forlange fri lægehjælp og fri medicin, uden at det blev betragtet som fattigforsørgelse. Det ville også bevirke, at man fik tjenestefolk, der var angrebet, fjernet fra de hjem, hvor de lå syge. Mange familier i byen havde nemlig så ringe plads, at en tjenestepige ikke kunne blive ordentlig plejet hjemme, og ifølge tyendeloven var husbond forpligtet til at pleje sit tyende, hvis det blev sygt, i hvert fald den første tid. Den snævre plads gav så sygdommen ny næring, og det blev derfor foreslået, at man inddrog en af de mange danseboder, der var en skændsel for byen, til lazaret.

I en længere redegørelse den 31. august gjorde borgmesteren rede for sygdommens hidtidige forløb, antallet af angrebne og døde samt de forholdsregler, man havde truffet, bl.a. meddelte han, at et blodgangshospital den 28. august var blevet indrettet i distriktsskolen i Vestergade, og at blodgangssyge kunne optages her imod en moderat betaling, mens de i byens almindelige sygehus (fattigsygehuset i Laurids Skaugsgade) blev optaget til dels uden betaling.

Bekjendtgjørelser.

Bekjendtgjørelse

angaaende

Sundhedsstifstanden i Søderølev Bne.

Da det efter min sidste Bekjendtgjørelse af 2 d. M., hvorefter i den forudgaaende Uge 169 Personer vare tagne under Lægebehandling for Dønteri, og i samme Tid vare borte, i nærdærende Blad b' paafølgende:

„at over det femdobbelte Antal var angrebet Blodgangen i den sidste Uge, men dogle med det slet ikke til Lægen osv.“ —

lod jeg den 26. Ugen undersøge Huus for Huus, lod optægne alle de Personer, som fandtes at no syge uden endnu at have benyttet sig til nogen Læge Antallet af disse beløb sig til 24 Personer, som i dets samme Dag vare borte uopførte, og af disse befandt sig siden efter 14 at have Blodgang.

Efter det kongelige Høifats Meddelelse for U. fra den 23. til den 29. d. M. ere 224 Personer i den 3 angrebne af Blodgang, og af disse ere 14 afgaaede Døden.

En Udssat over Sygdommen i det Hele til D. er meddelt mig saaledes:

Fra den 26. Juni d. M., da det første Blodgang tilfælde indtraf her i Bnen, til i Begyndelsen af August Maaned, var Sygdommen sporadisk, og fra meldte Datum til den 15. August d. M. vare i 146 Personer angrebne, hvoraf 11 døde. — Fra 15 til den 22. August bleve 144 Personer angreb hvoraf 3 døde, og fra den 23. til den 29. August d. M. ere 224 Personer tagne under Behandling, hvor 14 døde. Fra Sygdommens første Optraeden og den 29. d. M. have altsaa ialt 514 Personer været fage af Blodgang, og af disse ere 29 afgaaede Døden.

Høifatsat har ved denne Meddelelse bemærket, dets tidligere Angivelse for Ugen fra den 15. til 22. d. M. af 169 Angrebne beroebe paa en Feiltælle da der i denne Uge kun 144 Personer var tagne under Behandling.

Da Høifatsats Meddelelse hidtil ikke angiver Udffrenes Antal eller oplyser, hvor mange Personer ved hver Uges Udgang henligger syge, kan jeg angive disse, men jeg har faaet Bøffe om at faae de Oplysning for indværende Uge.

Den 28. d. M. blev af Høifatsat revideret særegt Blodgangshospital indrettet foruden By almindelige Hospital. Den følgende Dag blev et I dant aabnet i St. Gertrid Holten paa lille Vægt under praktiserende Læge Dabits Westorle. Her taget Blodgangssyge for en moderat Betaling, i By almindelige Hospital optages de tilberis udm Betal Det nye indrettede Hospital er for Tiden belagt i 6, det almindelige med 16 Blodgangspatienter. Høifatsat blive indrettede. De, som ønske Optagelse dette Hospital, bave at henvende sig til den de rene Læge.

Kongeligt Politifammer i Søderølev, den 31. M. 1857.

E. Hammerich.

Borgmester Hammerichs bekendtgørelse i Dannevirke den 31. august og 7. september 1857 med redegørelse for blodgangsepidemiens forløb og foranstaltninger herimod.

Dannevirke takkede den 1. september borgmesteren for redegørelsen, men mente stadigvæk, at antallet af angrebne var for lavt sat, fordi tallene beroede på en undersøgelse foretaget af byens politibetjente,

»men er nogen uvidende om simple folks angst for at komme i berøring med politiet? Kender man ikke den rædsel, de nærer for at blive indlagt på et hvilket som helst hospital, endside da på det med arbejdsanstalten forbundne? Og kan nogen så undre sig over, at man af disse hensyn har skjult sin sygdom, når dette nogenlunde var muligt, og at kun de har meldt sig, hvis tilstand var åbenbar? Skulle undersøgelsen have været pålidelig, da havde man overdraget den til et par fattigforstandere, en læge, en af præsterne, mænd, der ikke kunne eller ville skræmme de fattige beboere, og som havde været istand til at love de syge en omhyggelig behandling i et særligt for dem indrettet hospital.«

I begyndelsen af september begyndte epidemien at aftage i den centrale del af byen, mens den tilsyneladende begyndte at rasere kraftigere i Gammel Haderslev og tillige tog til i styrke på landet. Epidemien havde betydet en næsten total lammelse af byens næringsliv. Landbefolkningen holdt sig af skræk for at blive smittet borte fra deres ugentlige besøg i byen, og Mikkelsmarkedet i slutningen af september var blevet udsat af politimesteren. Dannevirke mente, at netop det økonomiske afbræk, byens befolkning havde lidt, burde animere til, at alle nu arbejdede for, at der blev truffet foranstaltninger, både offentligt og privat, til at sygdommen kunne holdes borte i de følgende år.

SUNDHEDSKOMMISSION OG SUNDHEDSREGULATIV

Den følgende tid blev das også ransagsens tid, og mangt og meget blev foretaget for at hindre en gentagelse. Ifølge lægernes opgivelser blev foretaget for at hindre en gentagelse. Ifølge kirkebøgerne blev der begravet 48 personer i Vor Frue sogn i august og 80 i september, mens de tilsvarende tal for Gl. Haderslev sogns købstad del var hhv. 12 og 23. Der er altså tale om ialt 163 døde i august og september måned og flertallet af dem må anses for at være døde af blodgang; vi må vel derfor give Dannevirke ret i, at de officielle tal er for lavt sat.

Af de 128 døde i Vor Frue sogn var de 52 børn under 10 år, og det fremgår endvidere, at det var den lavere middelklasse og underklassen, der var hårdest ramt, nemlig 70 af de 128, hvortil kommer 20 enlige kvinder og enker samt disses børn, som også må anses for at høre til her. Det var altså de svageste og, må man formode, de, der levede under de dårligste hygiejniske forhold, som rantes hårdest.

Om årsagen til epidemien anfører Dannevirke klart nok de uhygiejniske forhold, der herskede overalt i byen. Også A. Ries' indlæg i Dannevirke 1855 illustrerer utvetydigt de ulækre forhold. Især synes det at være drikkevandet, der stod i fokus som den væsentligste

Bekjendtgjørelser.

Bekjendtgjørelse

om

Sundhedstifstanden i Haderslev By.

Ifølge Meddelelse fra det kongelige Høststaf var der i Aften fra den 29. August til den 5. September indløst, været 208 nye Blodgangspatienter under Lægebehandling heri Byen, og 21 Personer ere døde af Sygdommen.

Det er bekræftet at antage, at Blodgangsepidemien, som ogsaa kun lidt, dog er noget afsluttet. Men om man ogsaa tør begynde sig til dette Saab, kan jeg dog ikke undlade atter paa det Indsamlingsstiftet af opførte Byens Beboere til fremdeles at iagttage alle de foretagne Forholdsregler baade i Hensende til Haderens, Gaardens og Husetts Renslighed og i Hensende til de indvortes Hælder, for at bevare Sundheden ved Hjælpelsen af en forsvarlig Diet, og ved at vogte sig for Fortøjelse. Paa meget mere maa jeg indskrænke mig, som det efter Lægerens Rædninger turde være en Befaring, at en Hærsfel eller anden Uforlystighed meget hyppig kan eftervises at være begaaet af Patienterne, og det foretages de blivende Syge.

Jeg maa ogsaa alvorlig henbringe Opmærksomheden paa de af det kongelige Medicinalinspektorat tidligere heri Bladet bekjendtgjorte Forholdsregler til Forebyggelse af Sygdommens videre Udbredelse. Foruden at der ogsaa i disse Aarsaaes mod Høsten af Frukt, uurt Bl eller deilige, gjøres opmærksom paa, at det Smiltsomme ved Blodgang fornemlig ligger i Udsmiltsomheden og de dermed frembragte Støbelige Udbudningerne, og det foretages derfor:

- 1) at det strengt overholdes, at ikke de samme Patienter, Hæstole, Bæltener, Hæstotter o. s. v. afbruges baade af Sunde og Syge;
- 2) at Udsmiltsomerne fra de Syge ikke forblive benstaaende i Værelserne, men at de saa snart som muligt fjernes og udfæstes paa et afsondret Sted;
- 3) at de ovenfor nævnte Beholdere efter hver Afbrugsning omhyggelig udfæstes, samt at der hver Gang forinden Afbrugsningen paagjøres disse Beholdere 1 til 2 Gange af en Opløsning af 1 Lod Sølvsalt til en Hærsel Vand, eller et passende Kvantum af Jærdsulfat, hvor det baades ved Haanden; at der sørges for en hyppig Skiftning af reent Vind og Stiklagene under de Syge, og
- 5) at de af Udsmiltsomerne gjennemtrufne Læger og deraf forurenede Hænder ikke vaskes i Huset, men derimod besværes i en Sæbeopløsning eller Vand.

Jeg maa beklage endnu idag ikke at kunne indløse til Væste om tillige at bekjendtgjøre, hvor mange af de Angrebne der atter er blevet udfæstet som heibredede, lissaa ogsaa hvor mange der egentlig den 5. d. M. den 5. d. M. ligger syge, men Høststafet har paa Grund af Lægerens iangfoldige Forretninger i denne Tid ikke kunnet tilbringe denne Oplysning.

For trængende Medfølelser, som ikke bare Beilighed til selv at kunne forstaae sig storende Høsten, er der sørges for, at et Kræus Høsten daglig udfæstet med den Hæsting fra et Spisestueere efter eree Læges Medfølelse.

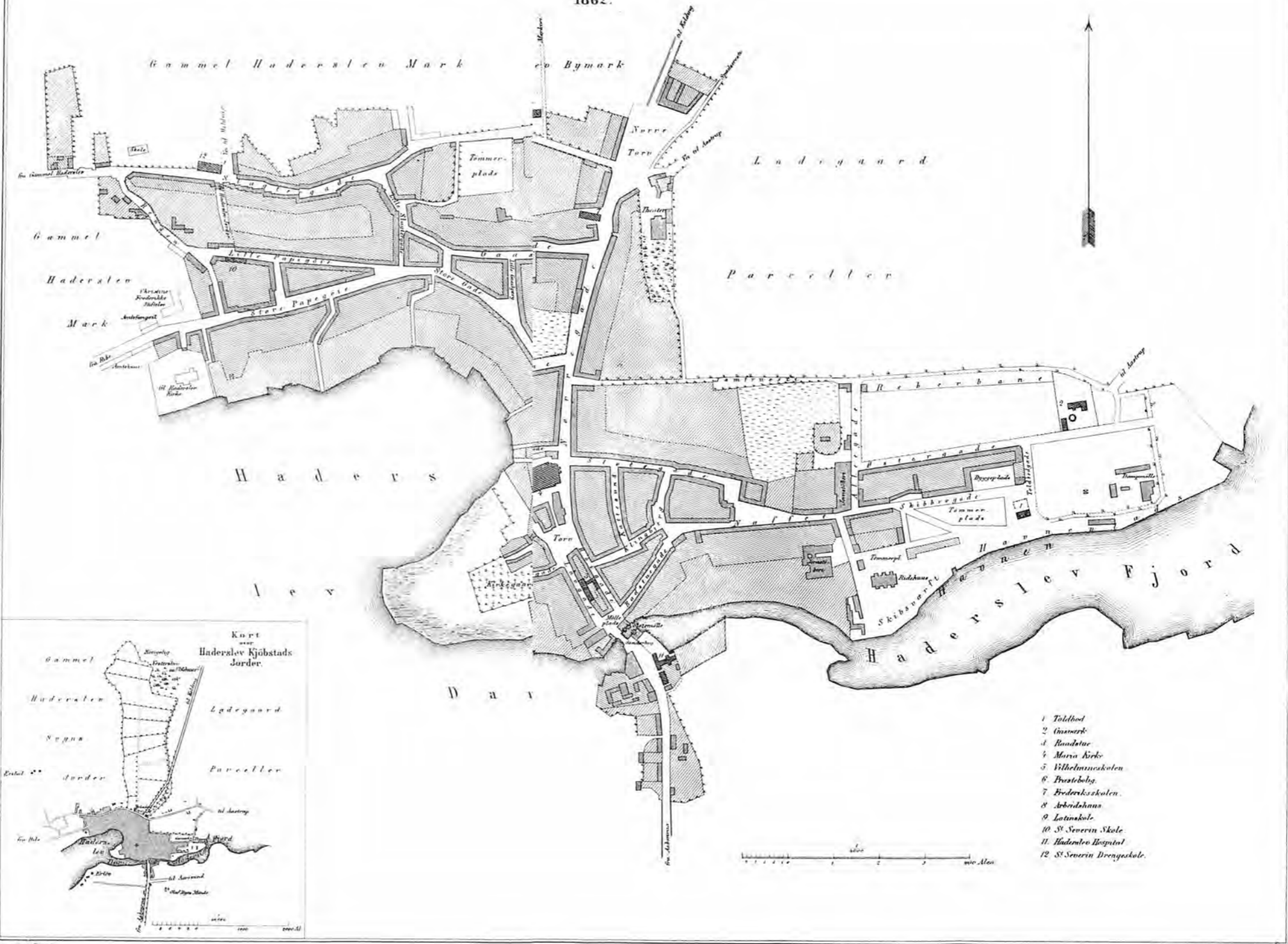
Stiftelig undlader jeg ikke at bekjendtgjøre til Beilighed for dem af Høstens Beboere, som i saa Hensende have næret Frukt, at jeg allerede for længe sid tilbage har næret at give Tilbedelse til offentlig Dande, isærlig som til ender anden offentlig Forlystelse, aar den Stille holdes under aaben Himmel, fremdeles i jeg paa høiere Steder har anbragt paa, at Hæsting, som indskræper den 22. d. M., og som ikke bare i tre Dage, maa blive udfæstet.

Kgl. Politimester i Haderslev, den 7. September 1857.

E. Sammerich.

HERSLEV.

1862.

1. Toldbod
2. Gasværk
3. Rindetur
4. Maria Kirke
5. Vilhelmskolen
6. Præstebølg
7. Broderskolen
8. Arbejdshus
9. Latinskole
10. St. Severin Skole
11. Haderslev Hospital
12. St. Severin Drengeskole

Kort over Haderslev 1862, opmålt af skovrider H. Fangel, Ulfshus, og trykt i J. P. Trap: Hertugdømmet Slesvig, 1864. På kortet bemærkes især området ved havnen med hele den nye skibbro rundt om møllen, øst for hvilken den såkaldte »Svenskehavn« til skibene med trælast fra Sverige er indrettet. Østergade med gasværket samt Skibbrogade er delvis bebygget, og man bemærker i dette område endvidere de to jernstøberier. Kanalen gennem byen ses ikke og er formodentlig tildækket, mens en sti med nyplantede træer er anlagt langs den (den nuværende Jomfrustien). Mod nord ses det nye kvarter omkring Gammelting med den store bygning Gammelting 6 og 7 samt teatret heroverfor. Ved Gåskærgade ses Den lærde Skoles bygning fra 1854 samt Skolegade, der forbinder Gåskærgade og Arbejdshusvej (L. Skausgade). Mod syd er der bygget huse langs den nye chaussee til Abenrå, og mod nord fører chausseen til Kolding forbi Skulderbladet. I kortets nederste venstre hjørne ses byens Norremark, der strækker sig op til den nuværende Vesterskov.

årsag til epidemien. Subrektor Krarup-Hansen, der selv mistede sin hustru under epidemien, foretog en lang række undersøgelser under selve epidemien, bl.a. af vandet i byens brønde, som han adskillige steder fandt stærkt forurenede; jo længere man kom væk fra Dammen, desto mindre forurenede var det dog. En undersøgelse af brøndenes dybde viste tillige, at jo højere man kom op fra Dammen desto dybere var brøndene, og Dammens vand ville derfor i de tilfælde, hvor brøndene ikke fik tilstrækkelig tilsivning fra de høje bakker rundt om byen, langsomt sive ind i byens brønde gennem det sandlag, som fandtes under såvel byen som Dammen, og som alle byens brønde nåede ned i. Han fremførte derfor den teori, at det var vand fra den stærkt forurenede Dam, der var sivet ind i brøndene og var årsag til epidemierne, og han hæftede sig i den forbindelse bl.a. ved, at sygdommen først konstateredes i Dammens umiddelbare nærhed, senest i f.eks. husene ved Åstrupvej, der ligger i god afstand fra Dammen.

Apoteker Aggersborg vendte sig imod Krarup-Hansens indlæg, idet han ikke mente, at Dammens vand sådan kunne sive ind i byens brønde, og der udviklede sig på dette grundlag en voldsom polemik, uden at det egentlig heraf fremgik, at de to mænd var særligt uenige om de problemer der var: de var enige om, at vandet i byens brønde ikke var godt, at Dammens tilmudring var en fare for sundheden, at Klosterkirkegården var ved at være overfyldt, og at det var en skændsel med »hovedrendestenen« (kanalen), der løb ud i Dammen, og at den helst burde vendes med udløb i fjorden. Om Krarup-Hansen havde ret i sin teori om damvandet som årsag til epidemien er vanskeligt af afgøre. Den lyder rimelig, selvom det er mærkeligt, at der netop i 1857 skulle have været sådanne sammenfaldende omstændigheder tilstede, at det fremkaldte den voldsomme epidemi. På den anden side kunne også byens mange svinestier tænkes at være forureningskilden. Sikkert er det i hvert fald, at forurenede drikkevand var hovedårsagen.

Der var altså nok at tage fat på for byens myndigheder, og allerede den 18. september 1857 forelagdes udkast til et regulativ for sundhedspolitiet i Haderslev. Den 15. april 1858 nedsattes en sundhedskommission, og den 27. juli samme år behandlede bykollegierne et bygningsregulativ, som bl.a. rummede regler for spildevandsafløb. Den 9. september forelå den kongelige godkendelse af sundhedsregulativet, og det blev derefter uddelt til alle husejere.

Det synes altså som om man virkelig var blevet klog af skade og nu for alvor tog fat på at råde bod på tidligere forsømmelser. Dannevirke fandt dog, at der intet blev gjort for at forbedre byens sanitære forhold virkelig radikalt. Sundhedsregulativet indeholdt ingen grundprincipper, slog ikke noget nyt fast, men overlod det meste til sundhedskommissionens initiativ og afgørelse. Kommissionen havde foretaget en omhyggelig undersøgelse af byens sanitære forhold og var efter sigende kommet til »et meget sørgeligt resultat angående byens

Christian Johan Lodberg Krarup-Hansen, født Arnum 1817, død København 1895, subrektor i Haderslev 1850–64.

Politiplakat, udstedt af politimester
E. Hammerich den 7. juni 1858
som et første resultat af Sundheds-
kommissionens virke. Heri indskær-
pes de vigtigste bestemmelser angå-
ende renligheden i byen.

Politiplakat.

§ 1.

Enhver Gaard- eller Huuseier er pligtig at sørge for, at der paa hans Eiendom herfter Reenlighed
baade i Bygningerne og i Gaardene. Det paalægges ham derfor, saa ofte det gjøres fornødent,
og idetmindste to Gange om Ugen, hver Onsdag og hver Lørdag, at feie Gaarden og Gaden
foran hans Eiendom. Hver Dag sørger han for, at Renseneene i Gaarden og paa Gaden
feies og udskyles, og indtil Videre skulle de Gierre, i hvis Gaarde der findes Pumper, hver For-
middag Kl. 9 lade pumpe uafbrudt i 15 Minuter, for at bevirke en Udskylning af Byens Renseneene.
I tørre Veir tør ikke feies, uden at der forud er stænket med Vand, og ved indtrædende Varme
bliver Gaden hver Morgen Kl. 9 at begrænse.

§ 2.

Enhver Gaard- eller Huuseier er endvidere pligtig at sørge for, at der paa hans Eiendom,
paa passende Sted, findes de fornødne, forfarligt og paa en til at forhindre Udbredelsen af
Stank og stabelige Uddunstninger hensigtsmæssig Maade indrettede Lokaler, og dertil hørende
Skarnfuler. I Maanederne Juni, Juli, August og September maa Udsortningen af Lokumsflaen
eller anden Gjødning kun ske fra om Aftenen Kl. 10 til om Morgenens Kl. 6, men ikke i den
ovrigt Tid af Døgnet.

§ 3.

Hvor Sviin holdes, eller Dyrghoveder opstaldes, bør Svinestierne og Staldene tilligemed
Gjødningspladserne være hensigtsmæssigt indrettede, navnlig saaledes at den fuldstændigste Reenlighed
kan vedligeholdes hele Aaret igjennem, og de i Nærheden Boende ikke deraf komme til at lide af nogen
Ulempe. Findes Svinestier og Stalde indrettede paa anden Maade, eller lader Vedkommende det
mangle paa tilbørlig Reenlighed, og saadanne Ulemper efter forangaende Advarsel ikke strax og
fuldkommen afhjælpes, vil Svinehold og Opstaldning blive forbudt.

§ 4.

Ved Slagteri, Udsnitning af raa Taly, Kysestøberi, Kjømkegeri, Garveri og andre deslige
Næringsveie bør den største Ugyldighed udvistes for at afvende Stank, navnlig er det disse
Næringsbrugere forbudt at udbrede ildelugtende Gjenstande paa Steder, hvor Saadant maa være
til Ulempe for Andre, eller at lade stinkende Vædsler udløbe i Renseneene om Dagen; dette tør
kun ske om Natten til Kl. 6 om Morgenens, og skal der hver Gang forfarligt eftertrykkes med
reent Vand.

§ 5.

Døde Hunde, Katte og deslige maae ikke henkastes paa Gaden, Veie, i Dammen eller
Grøfter, ei heller paa Møddingen, men skulle behørig nedgraves.

§ 6.

Høvedige Efterføn om de givne Forfatters Efterlevelse ville finde Sted ikke alene af Politiets
Personale, men ogsaa af Medlemmerne af Sundhedscommissionen, af hvilke Inspektionen for
Tiden føres

af	i 1. og 2. Kvarteer.
af	i 3. og 4. „
af	i 5. og 6. „
og af	i 7. og 8. „

I Overtrædelsestilfælde vil Vedkommende blive anset med passende Mulker eller anden
Straf, samt tilpligtes at efterkomme de givne Forfatters, og i paatrængende Tilfælde ville de
fornødne Foranstaltninger desuden blive iværksatte paa Vedkommendes Besøgning.

Kongeligt Politikammer i Haderslev, den 7. Juni 1858.

E. Hammerich.

Godte Wiisens Officin.

renlighed», men intet var kommet offentligt frem herom. Kommissi-
onens tav, den undlod at oplyse, vejlede og forklare og foretrak i
stedet at give ordrer.

Det der gav anledning til størst utilfredshed, var spørgsmålet om
svinestier. Svinehold var ganske almindeligt overalt i byen, fordi det

var en vigtig indtægtskilde ikke alene for en del større næringsdrivende, som f.eks. slagtere og brændevinsbrændere, men også for den jævne mand, fordi han mente at kunne spare meget ved selv at fede et svin og lade det slagte. Da sundhedsregulativet blev forelagt i bykollegierne indeholdt det en bestemmelse om et almindeligt forbud imod svinehold. En del medlemmer ønskede imidlertid, at svinehold skulle være tilladt efter sundhedskommissionens nærmere anvisning, og skønt borgmesteren understregede, at svineholdets afskaffelse simpelthen var den vigtigste bestemmelse i regulativet, blev det vedtaget med 11 stemmer af deputeretkollegiets og 1 af magistratens mod hhv. 2 og 3 stemmer, at svinehold fortsat skulle være tilladt.

Det blev altså overladt til kommissionen at afgøre, om der måtte være svinehold eller ej i den enkelte ejendom, ligesom kommissionen kunne beordre lokummer ombygget, møddinger flyttet o.lign. Det satte ondt blod, for som Dannevirke skrev:

»Den menige mand betragter naturligtvis kommissionen med onde øjne, han ser i alle dens foretagender pur chikane, en unødvendig forulempelse, thi han er ikke blevet belært om foranstaltningens gavnlighed, og da han ikke kender de regler, hvorefter kommissionens går frem, så ser han partiskhed der, hvor, det føler vi os overbevist om, det strengeste retfærdighedsprincip gennemføres. Når hans lokum bliver udsat til ombygning, mens naboens bliver stående, når hin svinesti bliver aflagt, mens denne forbliver i fuldt flor osv., så ser han deri kun et bevis for, at den ene »står sig bedre med sin øvrighed« end den anden, og resultatet på det hele bliver uvilje, bitterhed, misstemning . . .«

Kommissionens arbejde var altså vanskeliggjort fra starten, og det er sikkert rigtigt, som Dannevirke anfører, at man ikke gik frem efter nogen helhedsplan, men tog tingene, efterhånden som de dukkede op. Man lå imidlertid ikke på den lade side. Borgmesteren der var formand for sundhedskommissionen, gjorde på dens første møde opmærksom på, at lokummerne på mangfoldige steder i byen var i en højst mangelfuld stand. Han foreslog derfor, at kommissionen in pleno foretog en inspektion af samtlige byens lokummer! En gennemgang af alle byens ejendomme synes virkelig at have fundet sted, for det henstilledes adskillige gange i den følgende tid til husejerne at få bragt de forhold i orden, som der var anket over. I en række tilfælde uddeltes bøder, og den 3. september 1859 skærpede man bestemmelserne angående svinehold. Tilladelser hertil ville ikke længere blive givet, og de steder, hvor der var givet tilladelse, måtte der kun holdes et, højst to svin.

Noget af det væsentligste var som nævnt hovedrendestenen eller kanalen. Det blev også noget af det første, sundhedskommissionen henledte sin opmærksomhed på. Kanalen kunne imidlertid ikke ordnes, førend et fra Gammelting løbende vandløb blev omlagt, således at det ikke løb ud i kanalen. Endvidere var der bag ejendommen Gåskærgade 13 en dam med stillestående vand, som fik tilløb fra rendestene og nogle lokummer, men som var uden afløb; den måtte tilkastes. Hvad der på længere sigt skete med kanalen langs Gravene,

fremgår ikke af kilderne, men den er formodentlig blevet opmudret og tildækket. På kortet 1862 ses den ikke. Kanalen fra Nørregade ad Jomfrustien til fjorden blev nyanlagt 1859, men var blevet forhøjet således, at den ikke længere kunne optage spildevandet fra de render, som fra Slotsgade udmundede i den, ligesom den heller ikke kunne modtage vandet fra de tilgrænsende haver; deraf fulgte, at alt dette vand blev stående stille og efterhånden gik i gæring og udbredte ildelugtende stank, ligesom jorden i de tilstødende haver blev sur. Således var forholdene i 1860, men hvad man gjorde ved disse uheldige forhold, fremgår ikke af kilderne. Heller ikke denne del af kanalen ses på kortet 1862, og den er vel derfor også blevet tildækket.

De brolægningarbejder, som udførtes i årene omkring 1860 stod også i forbindelse med bestræbelserne på at skabe bedre sanitære forhold. De havde bl.a. til formål, at etablere rendestene, men der rejste sig meget hurtigt kritik af, at rendestenene og de større afløbsrender, som etableredes, ikke var store nok til at tage regnvandet. Det hævdedes i juni 1860, at selv i forbindelse med et ganske almindeligt tordenvejr, kunne de nyanlagte afløbsrender ikke forhindre, at passagen på gaderne spærredes lige i torvedagstiden, således som det var sket fornylig. Der burde derfor gøres noget for at hæmme vandstrømmene fra højderne nord for byen, og i det hele taget måtte det beklages, at man i forbindelse med brolægningarbejderne var gået stykkevis frem uden nogen bestemt og detailleret plan. »Man har i denne sag kun levet fra hånden i munden, kun nivelleret, eftersom arbejderne er skredet frem og med en stadig lyst til at føre mudderet ud i Dammen, i stedet for at prøve på at lade en del af dette gå ud i fjorden, har man vist nok gjort hovedledningerne ved Gravene alt for små«.

Kanalens afløb var altså ikke blevet vendt, og kloakudløb ud i Dammen fandt sted helt op til 1960'erne på samme måde som man endnu i 1960'erne måtte slås med det problem, at de lavestliggende områder i byen oversvømmedes ved kraftige regnskyl. Derfor er det sikkert rigtigt, at en mere gennemtænkt – men også betydeligt dyrere – plan allerede i 1850'erne kunne have skaffet byen et mere tilfredsstillende kloaksystem.

Spørgsmålet om en bedre vandforsyning var allerede i 1855 berørt af A. Ries, som pegede på de høje bakker udenom byen, hvorfra vand kunne føres ind i byen, ganske vist med nogen udgift. Krarup-Hansen havde tillige i 1859 gjort opmærksom på, at der syd for byen på Kirkekobbelen fandtes en kilde, der i den tørreste tid gav 4860 tdr. vand i døgnet, hvilket måtte være tilstrækkeligt for byen. Spørgsmålet om et vandværk blev overvejet af magistraten, men synes ikke at være forhandlet med deputeretkollegiet. Tilsyneladende nåede man ikke længere end til de overvejelser, som borgmester Hammerich fremførte på et borgermøde den 30. oktober 1860. Man havde fået et overslag på et vandværk, som lød på 30.000 rd., men formodentlig skulle der lægges 15.000 til, »og man kunne da vel i de fleste gårde for en billig

årlig udgift have vand i værelserne ved blot at dreje på en hane«. Projektet blev ikke til noget, og først ca. 40 år senere fik Haderslev et vandværk, mens f.eks. Åbenrå allerede havde fået et i 1858. Velstående borgere synes dog at have lagt vand ind fra deres private brønde e.lign. Redaktør Godske Nielsen fortæller således, at han, da han i 1857 indrettede sit hus til sig og sin tilkommende hustru, måtte invitere alle byens madammer »for at få ende på det på en gang og blive færdige med de evindelige spørgsmål og forbavselser over varmesystemet og det mærkværdige køkken- og kælderapparat, hvor man ikke henter en spand vand, men blot drejer hanen om. Sligt forbavser de indfødte«. Rindende vand var altså og forblev endnu lang tid noget ganske ukendt for flertallet af byens befolkning.

Epidemierne 1853 og 1857 samt sundhedskommissionens nedsættelse og første virksomhed røber særdeles mange mangler ved de miljømæssige forhold i byen. De forholdsregler, man traf, var ingenlunde gennemgribende nok til at forbedre forholdene væsentligt, redestenene og kloakkerne var ikke tilstrækkeligt dimensionerede, et vandværk blev ikke bygget, og en offentlig natrenovation blev først gennemført i 1870. Epidemierne havde tillige vist, at det var en alvorlig mangel ved byens sygehus, at det kun var et fattigssygehus, og at byen og byens borgere reelt manglede et sted at anbringe alvorligt syge såvel under normale forhold som under epidemier. Der blev ikke ofret mange penge på at forbedre forholdene, mens byen derimod havde anvendt mange penge på en forbedring af havnen og på bygningen af et gasværk; det blev så det preussiske styres opgave at råde bod på 1850'ernes forsyndelser og forsømmelser på det miljømæssige område.

Offentlige værker og forbindelser udadtil

GASVÆRKET

I 1850'erne skete overalt i det danske monarki en økonomisk ekspansion med betydelige investeringer ikke alene i virksomheder, der producerede store mængder af varer, men også i de transportmidler, som skulle distribuere denne produktion. Disse investeringer hang sammen med de tekniske fremskridt, som var sket tidligere, men som først nu for alvor blev udnyttet. Dampmaskinen var i bogstaveligste forstand drivkraften bag hele denne udvikling. Den kunne placeres i et skib og drive det hurtigere og sikrere frem end sejl, og dens anvendelse til fremdrift af vogne placeret på skinner havde allerede gået sin sejrs-gang over hele Europa. Både indsættelse af dampskibe og anlæggelse af jernbaner skete nu i stort omfang i Danmark.

Også andre fremskridt nåede til Danmark – og til Haderslev. Gasværker, hvor gas fremstilledes ved hjælp af kul, og hvorfra gassen i rør førtes rundt til byens gadelygter og huse til belysning og opvarmning, var det sidste nye, og i 1850'erne blev der rundt omkring i det danske monarki anlagt mange sådanne gasværker. Det hang bl.a. også sammen med, at den olie man hidtil havde anvendt til belysning, således også i gadelygterne i Haderslev, efterhånden var blevet ret dyr. Derfor ville en investering i et gasværk dels gøre belysningen billigere, og dels gøre det muligt for en større del af befolkningen at få del i denne billige belysningsform.

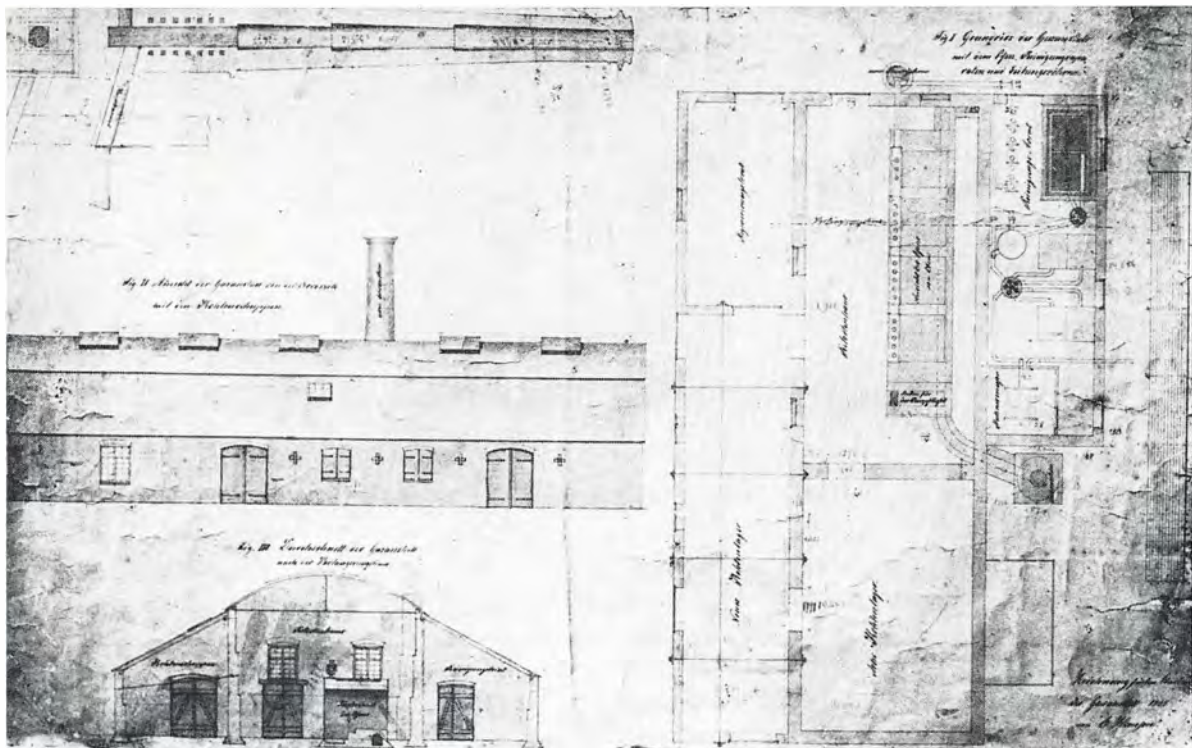
I 1856 blev spørgsmålet om anlæggelse af et gasværk rejst i byen, og bystyret lod derfor undersøge, hvor mange gasflammer hver enkelt husejer kunne bruge. Dannevirke opfordrede i den anledning husejerne til at tegne sig for det antal flammer, de kunne bruge, og ikke holde sig tilbage, fordi det var noget nyt og uprøvet. Den 26. november 1856 blev spørgsmålet behandlet af bykollegierne, og en kommission blev nedsat. Den aflagde beretning i april 1857, og det blev derefter besluttet at bygge gasværket, som ville komme til at koste ca. 62.000 rd. I forbindelse hermed advarede Dannevirke imod at lade et entreprenørselskab anlægge og drive værket, således som det var sket i andre købstæder. Det havde nemlig overalt vist sig at være en god forretning at drive et gasværk. Bykollegierne besluttede da også, at byen skulle lade værket opføre og drive for egen regning under en kyndig ingeniørs vejledning. Det blev endvidere lokale folk, som fik overdraget arbejdet, murermester Paul Christiansen murerarbejdet og Petersen og Bonnichsen alt jernstøbearbejde. Allerede den

29. maj blev der indgået kontrakt herom, efter at ministeriet havde godkendt planerne og givet tilladelse til at optage lån. I oktober blev gasrørene nedlagt i gaderne, og byen havde i den forbindelse besluttet, at der skulle indlægges gas i rådhuset, Den lærde Skole og i præsteboligerne.

Allerede i december var gasværket færdigt, og den 21. december brændte gasblussene for første gang i byen. »Gaslygterne i Haderslevs hovedgader og i et par privathuse blev i går eftermiddags tændt«, skriver Dannevirke den 22. december. »Om aftenen samledes borgerkollegierne i gashuset for at bese dette og tage arbejdet i øjesyn, og alle var enige om at ønske byen til lykke med dette foretagendes heldige begyndelse«. I januar da gasværket havde været i drift i en tre ugers tid, omtalte Dannevirke jernstøberne Petersen og Bonnichsen meget rosende. »Det er det gode arbejde, disse herrer har leveret, hvilket det bør tilskrives, at gasværkets åbning her i byen er foregået med langt færre ulemper, end tilfældet har været andre steder«.

Nu da værket var i gang, og folk havde set, hvilket vidunder der var tale om, blev interessen for at få lagt gas ind pludselig meget stor, og man kunne slet ikke følge med efterspørgslen på grund af mangel på arbejdskraft. Et problem ved de første gasværker her i landet var ofte, at gassen ikke var ordentligt rensat og derfor brændte urent og lugtede. Det synes ikke at have været tilfældet i begyndelsen i Haderslev, selvom der senere kom klager over lugtende eller uren gas. Oprindeligt var gasværket bygget til en højeste daglig ydelse på 1500 cbm og det havde hertil to ovne med hver tre og en ovn med fem jernretorter samt en gasbeholder på 300 cbm. I 1864 blev der bygget endnu en gasbeholder på 350 cbm og flere retorter blev installeret. I slutningen af 1860'erne blev den første retortovn med tre ildfaste lerretorter bygget, og ovnene med støbejernsretorter blev efterhånden kasseret.

Til bygningen af gasværket optog byen ialt 58.212 rd. i lån, men alligevel blev gasværket en god forretning for byen. Overskuddet var allerede det første år 3300 rd. og det steg til 11.000 rd. i 1862/63. Salg af gas indbragte 1858/59 ca. 9000 rd., men 1862/63 11.700, salg af koks indbragte mellem 1500 og 2000 rd. og leje af gasmålere 600–700 rd., således at de samlede indtægter lå på 11–13.000 rd. Heroverfor stod en renteudgift på ca. 2500 rd., varierende afdrag på mellem 1000 og 2500 rd., lønninger på ca. 1800 rd., udgifter til kul og kalk på (højt regnet) 4000–5000 rd., udgifter til vedligeholdelse på ca. 1000 rd., ialt 10.000–12.000 rd., således at der år for år kunne akkumuleres et stadigt stigende overskud. Det må altså konkluderes, at det var klog politik af kommunen selv at overtage anlægget og driften af gasværket, som helt op til 1870'erne var det af de kommunale foretagender, der løb bedst rundt. Først med den voksende brug af petroleum til belysning fra 1870'erne begyndte overskuddet af gasværkets drift at falde. Hertil kom så de høje kulpriser i 1870'erne, således at der i 1873 for første gang indtraf et mindre underskud. Den sidste del af anlægskapitalen blev afdraget i 1885.

Grundplan og facadetegning af gasværket 1868, udarbejdet i forbindelse med indretning af lerretortet. Bygningen er den i 1857 af Paul Christiansen opførte.

FORBINDELSERNE UDADTIL

I 1840'erne var der bygget chausseer længere sydpå i hertugdømmet, bl.a. mellem Flensborg og Åbenrå, og efter treårskrigen blev denne vej fortsat mellem Åbenrå og Haderslev. Det var her som i så mange andre tilfælde vanskeligt at få arbejdskraft til anlægget, og det var derfor nødvendigt at engagere en stor del arbejdere fra Holsten og andre tyske egne. Efteråret 1853 var chausseen ved at være færdig, og Dannevirke var fuld af begejstring over dette nye vidunder af en vej og mente, at egnen med chausseen havde vundet »et stærkere præg af civilisation. Tilforn kunne en fremmed, som hidtil ad den snævre, uophørligt bugtende, stigende og dalende, slette vej sydfra nærmede sig Haderslev ikke vide, hvad det var for en flække eller landsby, han førtes til«. Anlægget af chausseen havde nemlig ført med sig en gennemskæring af bakkerne syd for byen (Sønderbro), således at vejen sydfra førtes direkte ned til broen over Møllestrømmen.

På dette tidspunkt var man allerede i gang med fortsættelsen af chausseen fra Haderslev til Kolding. Her løb man imidlertid ind i vanskeligheder i forbindelse med ekspropriationen, idet de større gårdejere protesterede imod erstatningerne. I oktober 1853 var ekspropriationerne dog tilendebragt og i 1857 stod vejen færdig. Også her betød det en ny indførsel af vejen til Haderslev. Mens vejen nordpå hidtil var gået op igennem Kløften blev den nu forlagt lidt længere vest på til den nuværende Christiansfeldvej.

Chausseerne betød sammen med åbningen af jernbanen fra Flensborg til Rendsborg i december 1854 en væsentlig forbedring af post- og personbefordringen sydpå. Under treårskrigen havde postforbindelserne fra Haderslev til Ribe og fra Haderslev til Kolding samt forbindelsen over Årøund-Assens været delvis indstillet. Fra efteråret 1851 var postruterne genetableret, og fra Haderslev gik brev- og personpost daglig sydpå til Hamborg kl. 1 om natten, daglig østpå over Årøund-Assens til København kl. 3 om natten, daglig nordpå over Kolding til Ålborg samt vest på over Ribe til Skive fire gange om ugen, senere udvidet med en femte ugentlig tur fra Haderslev over Ribe til Hjerting med tilslutning til dampskibet til Lowestoft i England. Turene fremførtes af diligencer med 6 pladser og firspand. Fra 1854 gik person- og brevposten sydpå kun til Flensborg, hvor den havde forbindelse med jernbanen. Det betød, at man i Haderslev modtog posten fra Hamborg den følgende morgen kl. 5, mens den tidligere først kom ved middagstid. Om nogen hurtigere postforbindelse med København var der derimod ikke tale.

Derimod forbedredes personbefordringen væsentligt. I begyndelsen af 1850'erne indsattes mellem de forskellige dele af monarkiet talrige dampskibe i regelmæssig fart. Mellem Haderslev og Kiel indsattes i maj 1854 hjuldampskibet Lillebælt i regelmæssig fart to gange om ugen og der blev endvidere forbindelse en gang ugentlig med dampskib fra Årøund over Svendborg til København; en rute Flensborg-Århus anløb Årøund to gange om ugen. I maj 1856, da jernbanen Roskilde-Korsør åbnedes, indledte H. P. Prior regelmæssig sejlads fra Korsør til bl.a. Årøund en gang om ugen, således at man nu kunne nå fra Haderslev til København på 12-14 timer. Ville man til København på andre tidspunkter, kunne man tage til Åbenrå eller Assens, hvorfra der også var regelmæssig dampskibsforbindelse.

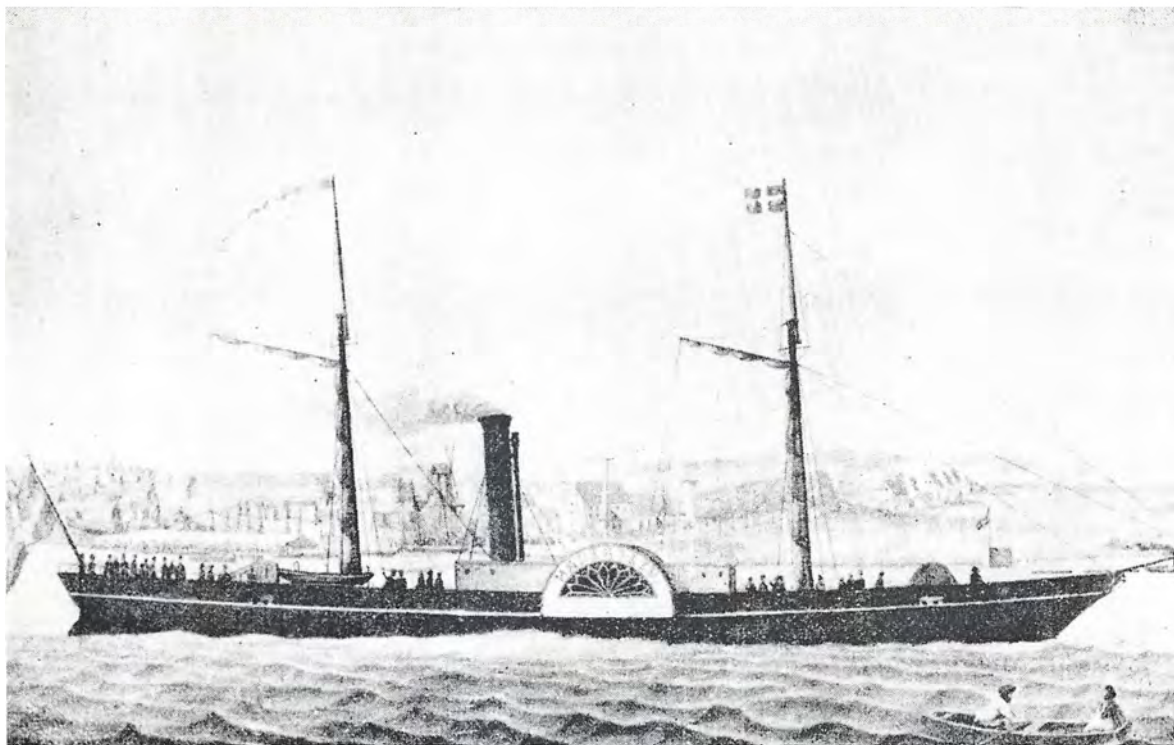
I 1858 blev der rettet en forespørgsel til byen angående fjordens farbarhed, idet byen tænkte sat i direkte forbindelse med Korsør eller København med dampskib. Det blev dog ikke til noget, og heller ikke grosserer Priors planer om fra sommeren 1859 at lade sit dampskib fra Korsør gå helt ind til byen blev realiseret. I maj 1860 blev det besluttet, at dampskibet mellem Årøund og Assens nu skulle gå direkte mellem Assens og Haderslev, således at man sparede turen med diligencen til Årøund, men endnu den 4. juli var det ikke blevet til noget. Fjorden var åbenbart stadigvæk for vanskelig at besejle. Antallet af dampskibsekspeditioner ved skibbroen var dog i stigen, og mens i 1861 ca. 9 % af de skibe, der passerede op ad fjorden, var dampskibe, var procenten i 1863 24.

Også i Haderslev blev man grebet af dampskibsfeberen. Byen måtte have sit eget dampskib, og i 1859 stiftedes et lokalt dampskibsselskab, der i marts samme år bestilte et hjuldampskib hos jernstøber Wolfgang Petersen. Skibet blev bygget i Wolfgang Petersens have, der strakte sig ned til Møllestrømmen, og stabelafløbningen den 29. april fandt sted sidelæns på grund af den snævre plads. Skibet fik navnet

*En besøger med sin Telegraphstation
læner sig imod Contactnøglen og lader
fejlskrivningen gaa i Stilhed*

Fra Haderslev bys telegrafstation 1859, tegning af Fritz Jürgensen (jfr. side 459). »En besøgende paa Telegraphstationen læner sig imod Contactnøglen og lader saaledes en Depeche gaa i Stilhed«.

*Ijuldampskibet Haderslev, bygget
å Wolfgang Petersens jernstøberi
g maskinfabrik 1859–60. Som det
es var det tillige udstyret med sejl.
baggrunden vind- og korndamp-
nøllen ved havnen, til højre huse-
angs den nuværende Lindedal.*

Haderslev. Den 26. maj blev kedlerne monteret, og den 22. juni var der prøvesejlads, som faldt meget tilfredsstillende ud. Den 11. juli afgik skibet på en præsentationssejlad til København og tilbagelagde på denne tur ruten fra Haderslev til Assens på syv kvarter! Den 29. juli indledtes fast rutesejlad med en ugentlig tur til Korsør, en til Kiel og en til Horsens, men under den første tur til Kiel løb skibet på grund i Allsund, hvor det sad fast i fem kvarter, således at man først nåede Kiel, efter at toget til Hamborg var kørt. Skibet blev også meget benyttet til lystsejladser, idet man kunne leje det for en dag. Der rejste sig imidlertid kritik heraf, da det betød, at de ordinære ture måtte aflyses. Selskabet synes heller ikke at have været den bedste forretning, for på generalforsamlingen den 26. februar 1862 viste det sig, at der ikke blev en skilling til aktionærerne. Hertil bidrog også de uheld, man havde med skibet. Allerede i august 1860 viste det sig nødvendigt at foretage nogle ændringer for at give skibet en større fart, men man har åbenbart presset skibets maskineri for hårdt eller også var der fejl i kedelkonstruktionen, for der skete flere gange maskinskade.

Med krigen 1864 ophørte skibets rutesejlad, efter at det havde sejlet 3483 mil. Det blev ført til kongeriget, lå en tid ved Sønderborg og blev efter krigen solgt til Lübeck, og så vidt man ved, endte det sine dage som kuldampers!

De forbedrede dampskibsforbindelser betød en øget konkurrence

for de ældgamle postruter, som ad landevejen passerede Haderslev, og det var først fragtruterne, som mærkede konkurrencen fra de nye og hurtigere samfærdselsmidler. I 1850'erne gik der to gange ugentlig fragtpost mellem Haderslev og Flensborg og mellem Haderslev og Kolding, hvorfra der var forbindelse til København (det var altså kun person- og brevposten der gik over Årøund-Assens). Den 1. april 1860 ophørte disse selvstændige fragtruter, også fordi fragt kunne transporteres med de ordinære person- og postruter, der nu gik to gange om dagen mod nord, mod syd og mod øst og én gang imod vest.

Men også brevbefordringen fik en konkurrent. I 1853 blev der nedgravet telegrafledning ved Haderslev. Det var telegrafforbindelsen mellem København og Hamborg der blev etableret. Da der blev ytret ønske om, at Haderslev blev en station på denne linje, erklæredes det, at linjen skulle være direkte. Det kritiseredes imidlertid stærkt, at Haderslev med sin centrale placering i det danske postrutenet ikke havde nogen telegraf, og i 1856 blev der såvel i Haderslev som i Åbenrå, Flensborg og Slesvig oprettet telegrafstation, som i Haderslev fik til huse i Gammelting 1.

Haderslev fik således på flere punkter del i de tekniske fremskridt inden for kommunikationsmidlerne. Forbedrede veje, dampskibsforbindelser og telegraf var med til at gøre kontakten med omverdenen hurtigere og mere sikker, men også byen selv ydede sit bidrag til at forbedre forbindelserne udadtil. Det var fjorden og havnen, som nu igen påkaldte sig opmærksomheden.

HAVNEN

Det private Havneselskab havde i årene efter 1850 ført en stille tilværelse. Selskabet havde ladet foretage de nødvendige vedligeholdelsesarbejder, især af sejlrenden ind gennem fjorden. Det betød opmudring af adskillige pramme mudder og havde vist, at fjorden mudrede til næsten lige så hurtigt, som man opmudrede. Man havde nået grænsen for, hvad der var muligt med de tekniske hjælpemidler, der var til rådighed. Om det har sat overvejelser i gang i selve selskabet, hvis bestyrelse i 1852 bestod af bl.a. købmand P. J. Petersen og i 1856 af denne samt rådmand Jacob Juel og jernstøber Bonnichen, er ikke klart. De problemer, man stod overfor, var derimod klare nok og kom til udtryk i Dannevirke den 20. juni 1854, hvor der blev ytret ønske om, at der snart måtte blive taget skridt til at rydde de væsentlige hindringer af vejen, der hindrede skibsfarten til byen samt skibsbyggeriet. Skibsbygmester Kioldrup havde netop afsluttet bygningen af et stort skib, Prinz Adalbert på ca. 150 cl., der skulle leveres til en reder i Hamborg, men han havde haft store problemer med at få skibet ud af fjorden, eftersom den ikke var så dyb, som skibet stak. Det samme gentog sig i foråret 1855, da det tog flere uger at få et tilsvarende skib ud, hvilket betød et tab på 200–300 rd. for Kioldrup.

I juli 1854 rettede en række købmænd og handlende derfor en hen-

Depechen ankommer paa en fjern Station.

Fra Haderslev bys telegrafstation 1859. »Depechen ankommer paa en fjern Station«.

J. Mørcks gæstgivergård Sønderbro 2 (senere Krauses hotel, nu nedrevet), opført ca. 1850. Billedet er formodentlig fra 1880'erne, og forin gæstgivergården holder dagvognen til Abenrå.

vendelse til magistraten om, at kommunen overtog bestyrelsen af havnevæsenet og de dermed i forbindelse stående opmudringsarbejder. Blandt dem, der henvendte sig, var repræsentanter for begge »partier« i byen, bl.a. købmand J. P. Andersen, købmand C. P. Holm (søn af J. C. Holm) og af dansksindede J. S. Resting og J. Sørensen Lund. Som følge heraf foretog kommunen en række undersøgelser og beregninger af havnens indtægter og udgifter, og den 13. september 1854 besluttede bykollegierne på grundlag heraf, at byen skulle benytte sig af sin ret til at overtage Havneselskabet. I februar 1856 forelå ministeriets godkendelse af planerne, herunder den nye havneanordning og -taxt, og den 1. april 1856 overtog byen havnen og skibbroen samt alle havneselskabets aktiver og passiver, herunder resterne, ialt ca. 6000 rdl., af Maria Margaretha Iversens legat fra 1840. Den 3. april holdt Havneselskabet sin sidste generalforsamling, hvorefter selskabet opløstes, og aktionærerne fik deres indskudte kapital udbetalt af kommunen.

Til at forestå ledelsen af havnevæsenet var valgt en havnekommission, der bestod af borgmesteren, rådmand J. Juhl, valgt blandt magistratens medlemmer, købmand Bergstedt, valgt blandt de deputerede borgere, købmand C. P. Holm, valgt blandt byens købmænd, og skipper Andersen, valgt blandt byens skippere, dvs. der var i kommissionen også repræsentanter for byens slesvig-holstenere.

I de følgende år gik man i gang med en opmudring til 10 à 11 fods dybde, således at skibe med indtil 10 fods dybgang skulle kunne gå ind til byen selv ved ret lav vandstand. Ialt ca. 15 millioner kubikfod mudder m.m. fjernedes 1859–62. Skibbroen fik endvidere fordoblet sin længde, idet der ialt opførtes 760 fod (ca. 250 m) bolværk. Dette bolværk førtes rundt om møllebygningerne og langs med alleen, plantet 1830, og øst herfor byggedes et bassin til losning af de svenske skibe med trælast. Ved opfyldning med en del af det opmudrede materiale var der endvidere her, udover det i 1840'erne indvundne område, indvundet et betydeligt areal, der kunne bruges som lagerplads.

Grove aflagde den 29. september 1862 beretning om de seks års arbejde, og han udtalte heri sin anerkendelse

»af den dygtighed, hvormed jeg er blevet assisteret ved den tekniske ledelse af nævnte arbejde, idet jeg bringer i erindring, at alt arbejdet er udført af Haderslevs borgere, hvoraf ingen tidligere havde beskæftiget sig med den art arbejder; jeg tillader mig således at bringe i erindring, at alle maskinerier, skibe og pramme er bygget og alt arbejde udført, uden at det har været nødvendigt at søge den assistance af uden for stedet boende, som ellers er anset nødvendigt ved alle mig kendte lignende arbejder«.

De udførte arbejder var så omfattende, at de ikke kunne finansieres uden betydelige lån. Der blev optaget lån til ialt ca. 145.000 rd., men heraf afdroges en del, således at havnens gæld pr. 1. april 1864 udgjorde ca. 106.000 rd. Renterne heraf udgjorde 1863–64 ca. 6400 rd., mens afdragene svingede noget, men dog løb op i adskillige tusinde. Havnekassens indtægter var havne- og bropenge, der lå på ca. 2000 rd., prikkepengene, der var på ca. 500 rd., samt en afgift lagt på de varer, der blev indført. Provenuet heraf var 1856–57 4850 rd. Vareafgiften var nødvendig for at indtægterne kunne dække de store renteudgifter og afdrag. Det private Havneselskab havde nok haft vanskeligt ved at opretholde en dybde i sejløbet på 8 fod, men havde dog klaret sig med havne- og bropenge samt prikkepenge. En dybde

→

Haderslev set fra syd, farvelagt litografi fra ca. 1860. Det er især havnen der dominerer billedet. Yderst til højre ses svenskehavnen, derefter følger dampkornmøllen og vindmøllen, neden for hvilken dampskibet Haderslev er ved at lægge fra kaj. Til venstre for vindmøllen ses gasværket fra 1857 og derefter toldboden fra 1854, som senere blev flyttet ud på Elmevej. Over træstablerne på skibbroen ses de nybyggede huse i Skibbrogade, og herved for rejser sig spanterne til et nyt skib på et af byens skibsværfter. Midt i billedet ses ridehuset og til venstre herfor ligger Wolfgang Petersens jernstøberi (jfr. billederne side 469 og 531ff). Lige over ridehuset ses byens teater samt husene på Gammelting (nr. 1–5) og lidt længere til højre nr. 6 og 7 (Skulderbladet). I forlængelse heraf ses i baggrunden ud ad den nuværende Åstrupvej Marielyst (nuværende kreditforening), Mariemindel og yderst til højre (over vindmøllen) Jørgenslyst, hvor Edvard Lembcke boede. Den store bygning i forgrunden på sydsiden af fjorden er et kalkbrænderi, der lå, hvor nu Kalkbrænderivej går ned fra Årosundvej. I selve bykernen er det kun Vor Frue kirke samt enkelte huse på Møllepladsen yderst til venstre, som kan identificeres.

på 10 fod måtte altså betales med den fordyrelse af alle varer, der førtes ind til byen, selv om man også havde fået en kraftig udvidelse af selve havnen.

Spørgsmålet rejser sig derfor om det virkelig var det værd. Hertil kommer endvidere spørgsmålet om, hvorvidt der var sikkerhed for, at dybden på 10–11 fod ville holde sig, således at der ikke skulle kostbare vedligeholdelsesarbejder til, som yderligere ville belaste havnekassens udgiftsside. Grove gav selv i sin afsluttende beretning en meget vidtløftig redegørelse for dette spørgsmål. Han mente, at risgærderne, strømmen i renden og rørvegetationen, som dog først ad åre ville blive af væsentlig betydning, ville yde sikkerhed herfor. Det eneste man havde at frygte var hjuldampskibe, men Grove mente selv, »at disse skibes vigtighed for færdslen måtte veje op imod den ubetydelige udgift, som senere efterrensning af enkelte steder måtte medføre«. Han anbefalede derfor blot, at man henstillede til disse skibe at gå med halv kraft de steder, hvor der var fare for reducere af rendens dybde.

Der er næppe tvivl om, at Grove var alt for optimistisk i sin vurdering af faren for ny tilmudring. Det viste sig i løbet af ganske få år, at tilmudringen skred hurtigt frem, bl.a. fordi der ingen vedligeholdelse skete af sejllobet. Sejladsen ud og ind af fjorden med hjuldampskibe var livlig og med den fart, som f.eks. dampskibet Haderslev havde på sin jomfrusejlads, kan man let forestille sig, hvad det har betydet for sejlrenden.

JERNBANEN

I slutningen af 1852 begyndte diskussionerne angående forlængelse nordpå af den sydslesvigske jernbane, som var ved at blive anlagt fra Rendsborg til Flensborg. Der fremkom hurtigt planer om en bane Flensborg–Ballum, evt. over Åbenrå, hvilket man i Haderslev naturligvis måtte reagere imod. Handelsforeningen indgav i februar 1853 ansøgning til regeringen om, at »byen Haderslev med dens rige og stærkt befolkede omegn må komme i betragtning, førend hin længdebanes retning bestemmes«. Også borgmesteren var efter sigende i aktion.

I de følgende år diskuteredes det livligt, hvor længdebanen skulle gå, om det skulle være langs østkysten, langs vestkysten, på højderyggen i midten eller i zigzag. Den engelske jernbanekonge, Sir Morton Peto, fik et stort ord at sige i denne sag, og han var absolut ikke tilhænger af en østkystbane, fordi den var for dyr at anlægge. Sagen blev behandlet i regeringen flere gange, og det forlød i 1856, at statsministeren havde erklæret, at såfremt en østkystbane var teknisk mulig og ikke alt for dyr, ville denne linje blive foretrukket. Bykollegierne besluttede i den anledning sammen med Handelsforeningen at sende en deputation, bestående af borgmester Hammerich, garver Bløcher og boghandler Møller samt købmændene N. S. Gyldenfeldt og L. F.

Lützen som repræsentanter for Handelsforeningen til kongen med en adresse, hvori de varmt anbefalede en østkystbane.

Det trak imidlertid ud med afgørelsen, og først den 18. december 1860 afsluttede regeringen kontrakt med Peto om anlæggelsen af en østkystbane i Nørrejylland, samt en bane i Nordslesvig, som skulle forbinde den nørrejske med den sydslesvigske. Retningen var imidlertid endnu ikke afgjort; aftalen gjaldt kun, at Peto skulle anlægge og drive banen uden udgift for staten eller befolkningen. Kun hvis der valgtes en østkystbane, skulle han have en del af anlægsudgifterne dækket.

Regeringen indbød de berørte kommuner til at afgive deres betænkning i sagen, og Dannevirke havde i den anledning en række artikler om jernbaneanlægget i Nordslesvig. Det hævdedes heri, at »mens det øjensynlig er i Sir Morton Petos interesse at betragte Nordslesvig navnlig som en bro, hvilken det er ham om at gøre at komme over så hurtig og billig som mulig, så må fordringen fra vor side blive, at linjen bestemmes, således at den virkelig tilfredsstillende Nordslesvigs tarv«. Eftersom man i Nørrejylland havde forladt tanken om hedebaner og besluttet at lægge banen igennem købstæderne, syntes det derfor mærkeligt, hvis man nu ville genindføre dette princip i Nordslesvig. »Sidebaner er ikke alene efter vor, men heldigvis også efter de fleste sagkyndiges opfattelse den sletteste erstatning, der kan bydes en by for dens udelukkelse fra hovedbanenettet, og det bedste bevis herfor er, at sidebaner i reglen savner frekvens, og derfor er kostbare at drive for driftsforpagterne«. Da linjen Kolding–Haderslev–Åbenrå–Flensborg vitterlig ville blive dyr, og byerne i så tilfælde skulle yde et tilskud, gjorde Dannevirke sig til talsmand for en linje Kolding–Haderslev–Løgumkloster–Tønder–Læk og derfra til et sted på den sydslesvigske bane. En sådan bane ville ganske vist gå helt uden om Åbenrå, men her var de tekniske problemer også størst, og Dannevirke henholdt sig endvidere til, at man i Åbenrå havde sagt, at kunne man ikke få banen igennem byen, så man den helst så langt væk som overhovedet muligt!

Byen havde igen en deputation i København for at presse på, og ved et fællesmøde mellem bykollegierne og amtsrådet besluttedes det enstemmigt at fastholde ønsket om den ovennævnte linjeføring, som man var blevet enige med Tønder amts repræsentanter om. Man blev endvidere enige om at afholde udgifterne ved en nærmere teknisk undersøgelse af denne linje, og i juni 1861 gik en ingeniør i gang med at undersøge terrænet omkring Haderslev med henblik herpå. Af den redegørelse herom, som den 5. juli forelagdes bykollegierne, fremgik det, at det var teknisk muligt at føre banen fra Kolding over Tved–Dalby–Christiansfeld–Errested–Favrdal til den nordlige del af Haderslev og derfra til Vojens. En sådan bane ville fuldtud honorere de krav, der måtte stilles til en hovedbane, og den ville endog i visse henseender blive billigere end banen fra Vamdrup til Vojens med stikbanen til Haderslev. Forslaget blev tilstillet regeringen.

Der næredes altså visse forhåbninger om at få banen i det mindste ført ind over Haderslev, men man blev sørgeligt skuffet. I begyndelsen af 1862 indgav Peto ansøgning om bevilling til anlæg og drift af en bane fra den sydslesvigske bane ved Skovkro sydvest for Flensborg over Tinglev-Rødekro-Vojens og til Vamdrup med sidebaner til Tønder og Haderslev. Da regeringen ønskede en forandring, således at stambanen fra Vojens blev ført ind over Haderslev blev den mødt af entreprenørerne med et så ublu krav om godtgørelse, at den hurtigt frafaldt. Da Peto den 1. maj 1862 fik sin koncession, bragte Dannevirke meget ironisk ham og »firmaets provisionærer vor lykønskning til dette udfald; – andre vil næppe modtage den«.

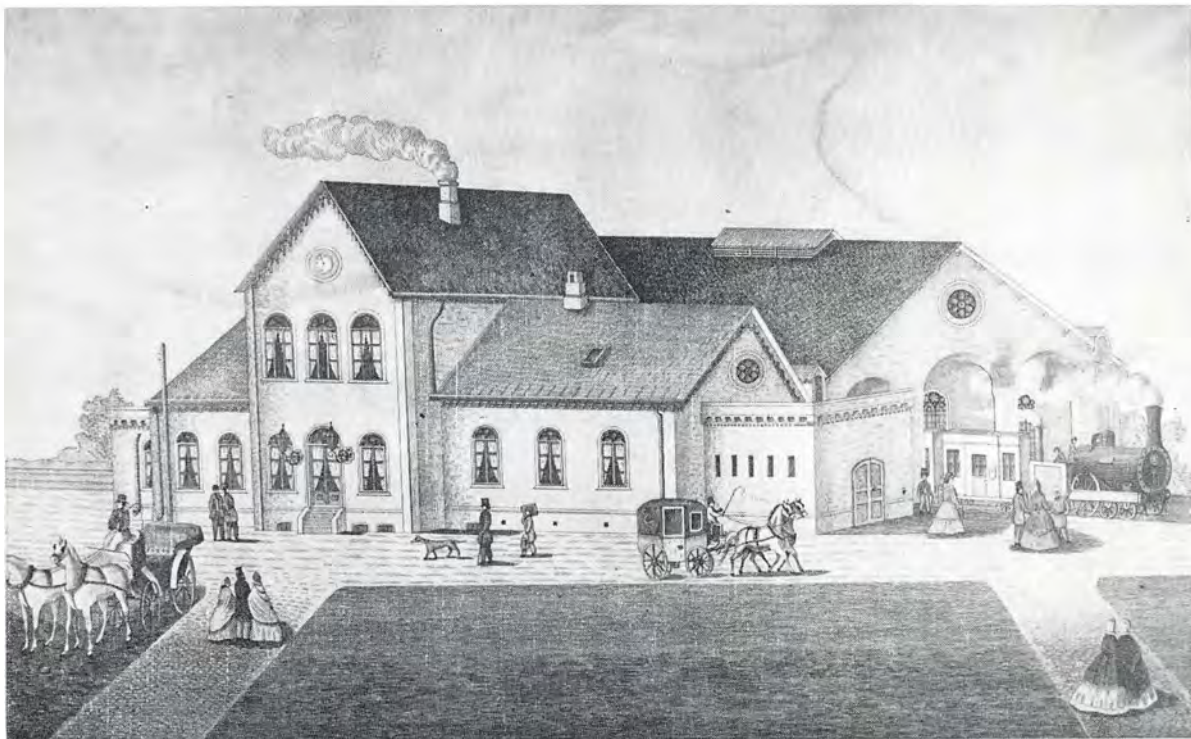
Bitterheden i de nordslesvigske købstæder var stor; man følte sig svigtet af såvel regeringen som af offentligheden i Danmark, thi »i hele den kongerigske presse er der ikke en stemme, der har løftet sig til understøttelse af bestræbelserne herfra for at erholde en retning, der i sandhed svarede til provinsens tarv«.

Det må være følt som noget nær en katastrofe af byens økonomisk ledende lag, at Haderslev nu blot skulle være endestation for en sidebane til hovedbanen. Hertil bidrog også, at man uden tvivl havde haft jernbanen i tankerne, da man satsede så stærkt på uddybningen af fjorden og udvidelsen af havnen. Det antydes i hvert fald i Dannevirkes argumentation for, at hovedbanen nødvendigvis måtte føres over Haderslev:

»Vor by er blandt de slesvigske købstæder den, som tiltrods for de store tab, den ved oprøret, toldgrænsens flytning osv. har lidt, vel er i den betydeligste opkomst. Haderslev, der ved århundredets begyndelse kun havde et indbyggertal af halvtredjetusinde, havde ved den sidste folketælling over 8000 indvånere, er altså i den henseende den tredje i rangen her i Slesvig, og har ved sit store og rige opland en kommerciel betydning, som kun overgås af Flensborg. Allerede på grund heraf turde der dog være anledning til ikke at forbigå Haderslev, når man på den anden side af Kongeåen har anset det for nødvendigt med store opofrelser at bringe en lille by som Vejle [!] i direkte forbindelse med hovedlinjen, og man ved forhandlingerne på rigsdagen erklærede det for noget uforsvarligt at forbigå en by som Horsens, der dog kun har 600 flere indbyggere end Haderslev. Og dernæst bør det fremhæves, at Haderslev i de sidste 5–6 år har anvendt et beløb af ca. 150.000 rd. på, *også af hensyn til den kommende jernbane*, at uddybe havnen og sejlbar gøre fjorden . . .«

Men ikke engang en forbindelse mellem stikbanen og havnen fik man. I november 1863 diskuteredes det i bykollegierne, hvor banegården skulle placeres. Der var tre forslag, 1) nord for amtmandsgården, 2) ved Gammelting, 3) på nordbredden af Dammen. De to sidste forslag havde den fordel, at de ved en trækbane kunne sættes i forbindelse med havnen, og da Handelsforeningen, der blev bedt om at udtale sig, var mest stemt for forslag 3), vedtog kollegierne derfor den 19. november dette med forslag 2) som alternativ.

Det nye bystyre, der blev indsat efter preussernes besættelse af her-tugdømmerne var ikke mindre imod sidebanerne, end det danske styre havde været det. Den 20. august 1864 fremførte borgmester Brodersen Hansen for bykollegierne, at det ikke var usandsynligt, at en for Ha-

Haderslev banegård, bygget 1865–66 vest for byen. Perronhallen forsvandt i begyndelsen af dette århundrede. Det haderslevske borger-skab promenerer foran bygningen.

derslev mere gunstig linjeføring af hovedbanen kunne gennemføres, selvom man så småt var ved at træffe forberedelser til anlæggelsen af banen mellem Vojens og Vamdrup. En komité, der blev nedsat for at overveje eventuelle skridt, foreslog, at man indsendte et andragende til hertugdømmernes øverste civilstyrelse om, at banen Vamdrup–Vojens blev opgivet, og at den bane, der for tiden blev bygget mellem Rødekro og Vojens, på et punkt omtrent ved Over Jerstal blev bøjet østpå over Haderslev til grænsen til kongeriget.

Alt var imidlertid forgæves. Den 8. november 1864 var jernbanekommissæren for hertugdømmet Slesvig i Haderslev, hvor han gjorde det klart, at koncessionen til Peto ikke ville blive ændret eller annulleret. Banen Vojens–Vamdrup skulle bygges. Med hensyn til beliggenheden af byens banegård diskuteredes igen de tre muligheder. Beliggenheden ved Dammen kunne næppe gennemføres på grund af den bløde undergrund, men en beliggenhed i byens vestende, som de engelske entreprenører opererede med, vendte man sig fra byens side stærkt imod. Man ønskede derfor en beliggenhed på Nørremarken ved chausseen til Kolding. Da det blev gjort gældende, at det var en dyrere løsning, og byen blev spurgt, om den ville betale noget hertil, tilbød den at overdrage arealet, hvor banegården skulle ligge, af byens nørremark.

På et møde den 17. maj 1865 blev der fremført en lang række betænkeligheder fra såvel entreprenørernes som regeringens side, og

man lovede byen, dels at området ved en vestbanegård, som jo lå på amtets grund, ville blive indlemmet i byen, og at der altså også her ville blive tale om byens grund, dels at man gratis ville overlade byen skinner til en hestebane til havnen, og at det vel egentlig kunne være ligegyldigt, om banegården lå det ene eller det andet sted, når blot den blev sat i forbindelse med havnen. Byen fastholdt imidlertid sit tilbud om at stille areal til rådighed for banegården, men var dog villig til at acceptere en vestbanegård på de nævnte betingelser. Peto fik altså igen sin vilje. Den for byen mere ugunstige beliggende, men altså billigere vestbanegård blev bygget og stod færdig i maj 1866, da banen Vojens–Haderslev blev taget i brug, samtidig med at postdiligencerne mod nord, syd og øst kørte sidste gang. Nogen hestebane til havnen blev der derimod ikke tale om, og først efter 1900 blev der forbindelse – med smalspor – fra havnen bag om byen til banegården i vest.

Som et resultat af tidens tekniske fremskridt opnåede Haderslev altså i 1850'erne og 1860'erne betydelige forbedringer af sine forbindelser med omverdenen. Det var imidlertid forbedringer, som – hvor mærkeligt det end kan lyde – gjorde Haderslev mere isoleret. Med indsættelsen af dampskibene og bygningen af jernbanen i 1866 mistede Haderslev fuldstændig den betydning, som byen i århundreder havde haft som det centrale knudepunkt for person- og postbefordringen mellem nord og syd og øst og vest i det danske monarki. Diligencerne forsvandt fra byens gader, og hermed forsvandt også de mange rejsende, som undertiden havde kunnet give byen et helt kosmopolitisk præg. Byen var nu blot endestation for en sidebane, og mellem havnen og jernbanen, de to faktorer, hvortil der knyttedes så store forhåbninger, og som havde skullet danne grundlag for fortsat økonomisk fremgang, var der ingen forbindelse; Haderslev kunne ikke med den stadigvæk smalle og vanskeligt sejlbare fjord vende ryggen til landet som f.eks. Åbenrå og søge sit udkomme på fremmede have. I hele denne udvikling lå en væsentlig baggrund for de problemer, Haderslev fik at slås med, da det blev dårligere tider, og hertil kom så den betydelige gæld på ialt ca. 160.000 rd. som byen havde pådraget sig ved bygningen af gasværket og uddybningen af fjorden.

Økonomiske kår for by og borger

LØNNINGER OG LEVEVILKÅR

Den økonomiske fremgang i 1850'erne betød vel gode kår for en del af byens befolkning. Købmændene og de handlende mærkede nok, at omsætningen steg, og håndværksmestrene havde trods deres brødnid vel også rimelige kår, selvom priserne på deres varer næppe fulgte den almindelige prisstigning på levnedsmidler. Disse stigninger var da også skyld i, at der for visse befolkningsgrupper kun blev tale om beskedne reallønstigninger, hvis der da overhovedet var tale om en stigning. Klager over de forøgede leveomkostninger er der adskillige af i 1850'erne, og politibetjent Rasmus Mortensens klage fra marts 1852 er i den henseende typisk. I en ansøgning til kommunen om huslejhjælp skriver han bl.a.: »konjunkturen har og vedbliver at forandre sig i en sådan grad, at jeg tydeligt indser ved stedse stigende priser på levnedsmidler, ildebrændsel og øvrige fornødenheder, forbundne med en stor husleje, ikke at kunne udrede, hvad nødvendigheden kræver«.

Kommunalt ansat som Mortensen var, kunne han nok forlange kompensation i form af løntillæg o.lign. Det gjaldt også skolelærerne, natvægterne, og de højerestående embedsmænd, som fik deres løn reguleret. På samme måde ydedes der lærerne ved Den lærde Skole dyrtidstillæg.

Også for en række faglærte arbejdes vedkommende kan der konstateres lønstigninger i 1850'erne. I 1851 ønskede murersvendene i Haderslev daglønnen sat op fra 20 til 24 β , men i 1853 var deres løn formodentlig ifølge en lidt usikker kilde 22 β cour., mens den i 1858 var 80 β RM, hvilket ville svare til 25 β cour., for en arbejdsdag fra 6 morgen til 7 aften. Der er altså tale om en lønstigning på ca. 14 %, og udfra det ville en murer i 1859 have 210 rdl. i løn om året, hvis vi regner med 250 arbejdsdage for dette fag, der er afhængigt af vejret. Også arbejderne på jernstøberierne synes at have opnået højere løn. Vi har ganske vist kun opgivet støberiernes samlede løn-udbetaling pr. år, og selv om vi ikke ved, hvor mange der har været beskæftiget i årets løb, har vi dog mulighed for at skønne over indtægten ved at foretage en gennemsnitsberegning og en sammenligning mellem de to, senere tre jernstøberier. Tallene svinger en del, men det synes dog rimeligt at antage, at en jernstøberiarbejder i 1853 har fået 180–220 rdl. om året, i 1854 200–220, i 1855–56 220–240 og i 1862–63 250–300 rdl. Der er altså tale om en ret kraftig stigning

fra 3–4 rdl. til 5–6 rdl. om ugen. Til sammenligning kan anføres, at natvægterne og underpolitibetjentene fik 3 rdl. om ugen helt frem til 1863/64 og at et telegrafbud i 1856 skulle have 225 rdl. om året, mens en telegrafassistent skulle have 700, en telegrafist 400 rdl. Arbejderen på jernstøberierne har altså lønmæssigt været placeret over natvægterne og underpolitibetjentene, under telegrafisten og på højde med telegrafbudet. Det svarer nogenlunde til hans sociale placering.

Det er naturligtvis et krav om kompensation for de stigende leveomkostninger, der har gennemtvunget disse lønstigninger for de faglærte arbejdere, men en formodentlig lige så væsentlig faktor har været den mangel på faglært arbejdskraft, som især gjorde sig gældende i begyndelsen af 1850'erne. Der klagedes herover allerede i august 1851, hvor et indlæg i Dannevirke tilskriver det de politiske forhold. Under treårskrigen havde der været mangel på arbejdskraft, fordi de tyske svende forsvandt imod syd og de danske mod nord, og efter krigen udeblev de danske svende, fordi de ikke ville ned til de »grimme slesvig-holstenere«, de tyske, fordi der i deres vandrepas stod, at det kun gjaldt inden for Det tyske Forbund! De tyske håndværkersvende begyndte dog at komme i større tal i de følgende år, men langt fra i tilstrækkeligt omfang. Det var til stor gene for mesterne, skriver Dannevirke, fordi de blev afhængige af disse svende, der var en meget ustabil arbejdskraft:

»Da de fremmede svende ikke ved nogen interesse er knyttet til stedet og overalt kunne finde arbejde nok, finder der en bestandig omflakken sted, og mesteren er aldrig istand til at beregne sine kræfter; den mindste uenighed foranlediger en svend til at forlade sit arbejde, og på grund af den sammenholdsånd, der hersker mellem svendene, giver en sådan tvist ofte anledning til, at alle svendene hos en mester nedlægger deres arbejde og lader ham i stikken.«

For de ufaglærte arbejderes, daglejernes vedkommende har situationen næppe været helt så gunstig, hvilket antydes af den klage, som 47 daglejere i 1851 indgav til kommunen, netop på et tidspunkt, hvor der ellers klages over mangel på faglært arbejdskraft. De havde erfaret, at uvedkommende dels fra landet, dels løsgængere, som opholdt sig i byen, generede dem i deres næringsbedrift, og de anmodede derfor magistraten om, at det blev forbudt enhver, som ikke betalte skat til byen, at ernære sig dér. Denne klage antyder, at der har været ufaglært arbejdskraft nok i byen.

Spørgsmålet om de faglærte arbejderes lønstigninger også betød en reallønsfremgang er vanskeligt at besvare på grundlag af det begrænsede kildemateriale og manglende detailundersøgelser. Undersøgelser af københavnske maskinarbejderes lønninger i 1850'erne har imidlertid vist, at udviklingen i deres løn slet ikke kunne følge med prisudviklingen, og at reallønnen altså mindskedes. Disse maskinarbejdere svarede nøje til jernstøberiarbejderne i Haderslev.

Mens spørgsmålet om jernstøberiarbejdernes realløn således ikke kan besvares tilfredsstillende, er der derimod meget der tyder på, at forholdene især for de gifte håndværkersvende ikke var forbedret

affet 18–26 med en del af nr. 18 lerst til højre. Nr. 18 er opført 353, nr. 20 1858, nr. 22 1852, ens nr. 25 formodentlig er bygget 1864. Husrækken danner en eget smuk helhed, som idag deserre er odelagt af store forretningsvinduer i nogle af husene. belisken i forgrunden er mindesærket for hertug Hans den Ældre; den rejstes 1892 og står idag i pladsen vest for toldboden.

trods de lønstigninger, som svendene må have kunnet gennemtrumfe på grund af manglen på arbejdskraft. Deres oven for omtalte nedlæggelser af arbejdet antyder dog, at forholdene konstant var utilfredsstillende. Hertil bidrog formodentlig også den politik, lavene førte, og som forhindrede svendene i at nedsætte sig som mestre og derved opnå mere tålelige levevilkår. Antallet af svende med egen husstand var stigende, og i 1860 havde ca. 30 % af alle svende egen husstand; de problemer, disse svende stod overfor, illustreres klart af følgende eksempel:

Blikkenslager J. H. N. Rump var født i Lauenborg og arbejdede som svend hos blikkenslager Skjøde. Den 14. oktober 1854 blev han gift, og hans kone fik i slutningen af marts 1855 et barn, hvilket virkede stærkt forringende på familiens levevilkår. I en ansøgning til magistraten den 11. april 1855 om at blive selvstændig, skriver Rump bl.a.:

»Som familiefader er det for mig, som svend, for besværligt at tilvejebringe, hvad nødvendigheden kræver i en så overordentlig trykkende tid som den nærværende, hvorimod jeg, ved at arbejde for egen regning, ser mig i stand til her i byen at have et anstændigt udkomme med min familie, og da min kone er hjemmehørende her i byen, jeg som født lauenborger vist tør kalde mig

dansk undersåt, tillige ifølge meddelt bevis af 3. maj 1853 fra sessionsdeputationen for 9. lauenborgske militærdistrikt, er værnefri, så vover jeg at nære det håb, at den høje magistrat nådig tillader mig at drive min profession for egen regning her i byen Haderslev, om ikke andet, så dog med egne hænder.«

Det er karakteristisk, at Rump i sin ansøgning anfører, at han var værnefri, dvs. ikke skulle være soldat. Det var nemlig af betydning for magistratens eventuelle villighed til at imødekomme ansøgningen. Skulle han være soldat, måtte kommunen nemlig forudse at skulle forsørge hans familie eller i hvert fald yde den understøttelse. Da kommunen under alle omstændigheder kunne regne med, at han og hans familie kunne falde byen til byrde, forsøgte man at få ham gjort hjemstedsberettiget i Lauenborg. Magistraten her meddelte imidlertid kort og godt, at da Rump »efter sit giftermål i Haderslev ikke længere kunne antages at være hjemstedsberettiget her [dvs. i Lauenborg], og da der endvidere ikke længere fandtes at være nogen forpligtelse tilstede til at optage ham og hans i Haderslev erhvervede familie i tilfælde af forarmelse«, så kunne man ikke udstede noget hjemstedsbevis. Formodentlig som følge heraf fik Rump ikke tilladelse til at begynde for sig selv. Først i 1859 fik han borgerskab i byen.

Det ligger nær på grundlag af Rumps tilfælde at rejse spørgsmålet om den økonomiske ekspansion også fjernede den arbejdsløshed, som var et stort problem i 1830'erne, og som formodentlig endnu fandtes i ret betydeligt omfang i slutningen af 1840'erne. Den udvikling, der var i gang med hensyn til opløsningen af de patriarkalske bånd, som knyttede mester og svend samt principal og tjenestefolk sammen, fortsatte. Det blev mere og mere overladt til den enkelte selv at sørge for kost og logi og at forsørge en eventuel familie samt i øvrigt påtage sig de forpligtelser, der fulgte med det at være forsørger, bl.a. at betale skat. En beregning 1860 viser, at der da var ca. 190 svende med egen husstand (incl. jernstøberi- og skibsværftsarbejdere) og 329 daglejere, ialt ca. 520, hvortil kom 165 tjenestekarle, som stod i fast tjeneste hos hovedsagelig købmænd, gæstgivere og håndværkere. Endvidere var der i 1860 126 syersker og 118 daglejersker samt 498 tjenestepiger. Af disse ialt ca. 1425 »lønarbejdere« har altså de 760 haft egen husstand og evt. familie at forsørge, og af disse var 447 egentlige daglejere eller ufaglærte, mens det tilsvarende antal i 1845 var 215. Der var altså tale om en fordobling.

Det må formodentlig anses for tvivlsomt, om der var tilstrækkeligt med arbejde til disse ufaglærte. Den økonomiske ekspansion havde først og fremmest medført en efterspørgsel af faglært arbejdskraft, og allerede de 47 daglejerers klage i 1851 antyder, at det stigende antal ufaglærte havde svært ved at finde arbejde, der kunne give dem et tilstrækkeligt udkomme. Som i så mange andre tilfælde ser vi det bedst ved at betragte byens største virksomheder, jernstøberierne, hvor antallet af arbejdspladser i 1847 var 73, i 1855 176 og i 1860 129. Heraf var størstedelen for faglærte arbejdere, og alligevel var det de eneste virksomheder, som virkelig gav beskæftigelse til et større

Wolfgang Petersens jernstøberi set fra Sejlstensgyde ca. 1870. De mange bygninger, der i tidens løb blev opført i tilknytning til jernstøberiet og maskinfabrikken, bevirkede, at det areal, hvor fabrikken lå, blev meget tæt bebygget. Nogle af bygningerne var, som det ses af billederne på denne og de to følgende sider, beboet af fabrikkens arbejdere. I 1860 boede der i de forskellige bagbygninger til Wolfgang Petersens forhus Naffet 30 (side 497) 20 familier eller husstande på i alt 78 personer. Billederne på disse sider illustrerer således boligforholdene for en række af byens arbejdere. Alle bygninger på de tre her viste billeder er idag forsvundet.

antal ufaglærte. Vi kan også se, at sypigernes antal faldt fra 141 i 1855 til 126 i 1860, mens antallet af daglejersker steg fra 46 til 118. Denne udvikling illustrerer formodentlig ganske godt vilkårene for disse kvinder. Det blev vanskeligere og vanskeligere at leve som syerske; derfor skete der ingen ny tilgang til denne gruppe, men enlige kvinder med egen husstand og eventuelle børn måtte søge andre veje til at få midler til livets ophold. Selvom det er umuligt at påvise med eksakte tal, må det antages, at der i 1850'erne fandtes mange helt eller delvis arbejdsløse blandt de ufaglærte arbejdere. En helhedsvurdering af det sparsomme kildemateriale giver grundlag for en sådan formodning på samme måde som det må antages, at prisstigningerne var kraftigere end lønstigningerne, således at der ikke var tale om nogen reallønsfremgang i 1850'erne for den store gruppe af håndværker-svende og arbejdere på byens store virksomheder, tværtimod. Der var som Dannevirke fremhævede i 1853 et misforhold mellem prisen på brød og prisen på arbejde, og dette misforhold kunne kun fjernes ved at hæve prisen på arbejde, hvilket ikke skete i tilstrækkelig grad.

At beregne, hvor mange der har levet på eller under eksistensminimum ca. 1860, således som det var muligt for tiden omkring 1800, er imidlertid en umulighed. De oplysninger om lønninger og i forbindelse hermed de mange klager, der fremkom over prisstigningerne og de forringede levevilkår, retter imidlertid opmærksomheden imod et beløb på mellem 100 og 200 rdl. i årlig indtægt. Med 100 rdl. er vi sikkert på et absolut eksistensminimum for en familie bestående af to voksne og to børn, mens vi med 200 rdl. sikkert er over, uden at der dog kan siges at være basis for noget overdådigt liv. De 200 rdl. opnåede vel kun få af forsørgerne blandt byens arbejdere. Flertallet af

daglejerne opnåede det næppe, og det samme var formodentlig tilfældet med håndværkersvendene.

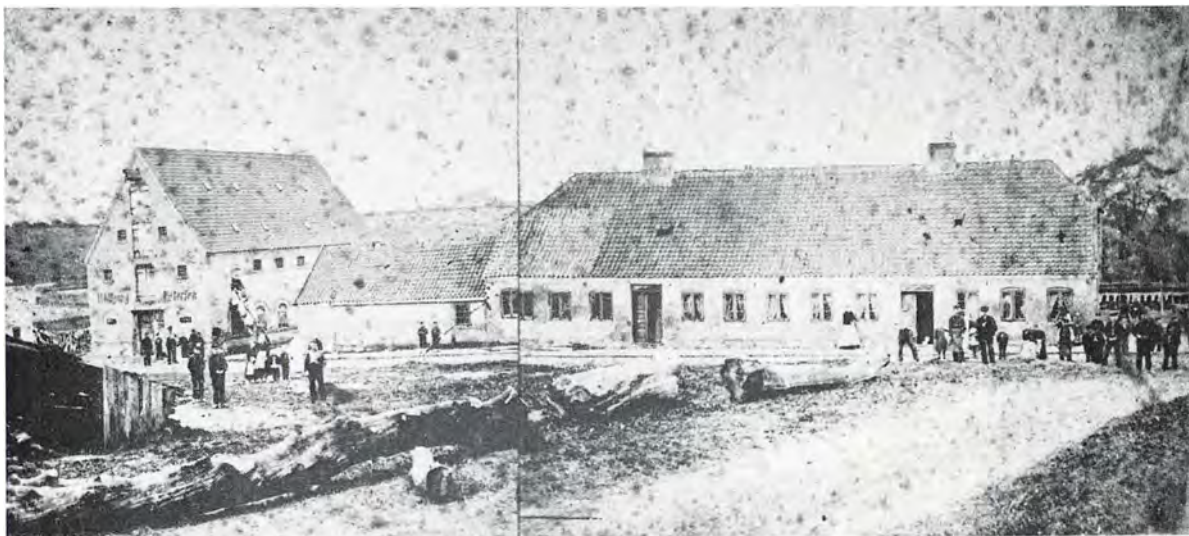
FATTIGVÆSENET I 1850'ERNE OG 1860'ERNE

Det offentlige fattigvæsens virksomhed og mange private initiativer for at afhjælpe fattigdommen bestyrker indtrykket af, at den økonomiske fremgang i 1850'erne ikke var ensbetydende med bedre levevilkår for flertallet af byens befolkning. Det offentlige fattigvæsen viste sig i stigende grad ikke at kunne holde tiggeriet nede, hvilket var et væsentligt formål for den offentlige fattigforsorg. Denne byggede stadigvæk på principperne fra fattigordningen 1803, som bl.a. bestemte, at arbejdsduelige ikke kunne modtage understøttelse, og alene i det voksende tiggeri har vi derfor klart et udtryk for det voksende antal helt eller delvis arbejdsløse.

Især i Gammel Haderslev synes forholdene at have været dårlige. Provst Kofoed-Hansen skriver i sin visitatsberetning 1856, at fattigvæsenet i Gl. Haderslev sogn i de senere år havde haft stigende udgifter, »da de fattiges antal stiger ikke alene på grund af de dyre tider, men også som følge af forholdene i Gammel Haderslev bondeby, hvor husene bliver mere og mere udstykkede til små lejeboliger for fattige«. I visitatsberetningen 1862 siger Kofoed-Hansen ganske klart, at de mange fattige skyldtes byens nærhed, »der netop tildels har frembragt og vedligeholder det store antal fattige i Gammel Haderslev bøndergårde«. For at bøde på forholdene havde sognet derfor købt et hus med have i Bøndergårdene og dér anbragt 12 à 14 personer.

Fattigdommen florerede altså i byens umiddelbare nærhed, og alene det måtte nødvendigvis medføre et voksende tiggeri, selvom det ifølge en gammel politiforordning både var forbudt at tigge og at give noget

Wolfgang Petersens jernstoberi med Møllestrømmen til venstre ca. 1870; den lange lave bygning var indrettet til beboelse.

Wolfgang Petersens jernstoberi ca. 1870. Den store bygning yderst til højre er den samme som ses yderst til venstre på billedet på side 532. Det er Møllestrømmen, der ses i forgrunden, og langs den lå også en række huse, hvori der boede arbejdere. Den tætte og meget blandede bebyggelse fremgår klart af billedet.

til en fattig, der tiggede. For at komme tiggeriet til livs eller i det mindste dæmpe det, var det nødvendigt med hjælp ud over den offentlige fattigunderstøttelse. Hvert år 1850'erne igennem var private komiteer derfor i gang med indsamling af penge og uddeling til de fattige.

I oktober 1853 blev der nedsat en komité til at opkøbe kartofler og korn med henblik på at forsyne de fattige billigt i løbet af vinteren, hvor der forudsås nye prisstigninger. Komiteen mødte imidlertid ikke megen velvilje hos byens bedrestillede borgere, fordi disse regnede med, at priserne ville falde, og at det således var unødvendigt med opkøb. Det skete dog ikke, og i januar 1854 var en ny komité, bestående af farver Barkentin, læge Dahl, købmand Gyldenfeldt, købmand C. P. Holm, købmand Hans Petersen, købmand P. J. Petersen og pastor Kofoed-Hansen på færde for »at komme de uformuendes og fattiges trang og nød til hjælp under den forhåndenværende trykkende tid«. Hjælp var nødvendig »på mangt et sted, hvor den ikke før har været, og fornødenheden er større overalt, hvor den også før har været følt«. Det hedder endvidere i opfordringen til at yde bidrag, at »det var vort ønske at kunne bringe hjælp også der, hvor nøden er mindre øjnefaldende, fordi den holder sig tilbage, men derfor måske netop så meget større«. Disse udtalelser lader ane, at familier langt ud over den kreds, som fik fattighjælp, havde støtte behov.

I løbet af vinteren indsamlede komiteen ialt 390 rdl., for hvilke der

ydedes brændselshjælp til 90 og pengehjælp til 74 familier. I de følgende år var det især embedsmandshustruene, der tog affære. I marts 1855 holdtes en bazar, arrangeret af en komité bestående af fru borgmester Hammerich, fru pastor Kofoed-Hansen, fru apoteker Aggersborg, fru pastor Fibiger, fru H. Petersen, fru H. Hansen, fru herredsfoged With, fru adjunkt Bloch, fru læge Dahl og fru konrektor L. Lembcke; latinskoleeleverne opførte samtidig deres skolekomedie til fordel for de fattige. Disse arrangementer indbragte 1191 rd., hvoraf 150 blev brugt til brøduddeling, 720 fordeltes og 300 rd. blev indsat i sparekassen til at understøtte »fremtidig uforskyldt trang«. Komiteen af damer var tilsyneladende i aktion hver eneste vinter i de følgende år, og hjælpen blev især organiseret i form af en bespisningsanstalt. Det var åbenbart underernæringen, der var det største og mest presserende problem, og der kan muligvis være en sammenhæng mellem den omfattende dysenteriepidemi i 1857 og bespisningsanstaltens åbning, på samme måde som der var en sammenhæng mellem koleraepidemien og spiseanstalten i begyndelsen af 1830'erne.

Disse private initiativer illustrerer ganske klart, hvor utilstrækkelig den offentlige fattighjælp var, selvom fattigkassens udgifter steg fra ca. 5700 rdl. (= 9100 rd.) i 1851 til 13.250 rd. i 1863/64 (\div underskuddene fra forrige år). Sammenlignet hermed var det dog også forsvindende lidt de private initiativer kunne bidrage med.

Sammenligner vi fattigregnskabet enkelte poster, var det først og fremmest den ugentlige understøttelse, der var steget. Den udgjorde i 1850 ca. 1100 rdl. (= 1750 rd.), i 1863/64 5280 rd., dvs. det tredobbelte. Det skyldtes først og fremmest prisstigningerne, som havde bevirket, at man måtte sætte beløbene, der ydedes i understøttelse, op. Den højeste ydelse til en enke eller enlig kvinde lå i 1851 på omkring 20 rdl. (= 32 rd.), mens denne ydelse i 1863/64 var på 40–50 rd., og mens det 1851 kun var ganske få der opnåede 1 rd. og derover i ugentlig understøttelse, var det langt mere almindeligt i 1863/64. Antallet af dem, der fik ugentlig understøttelse enten hele året eller en del heraf, steg fra 111 i 1851 til 201 i 1863. Det synes dog som om andelen af dem, der fik understøttelse en del af året, er steget stærkest.

En følge af de stigende udgifter var, at fattigskatten nødvendigvis måtte stige, også fordi der konstant fandtes et kasseunderskud i fattigkassen, som i 1863/64 udgjorde næsten 5000 rd. Fattigskatten steg da også fra 4000 rdl. (= 6400 rd.) i 1851 til 12.600 rd. i 1863/64, og det var nok noget, der kunne mærkes og blev bemærket. Der rejste sig derfor kritik af fattigvæsenet og den måde, det blev administreret på. I 1862 hedder det i Dannevirke i forbindelse med en gennemgang af kommunens regnskaber, at fattigvæsenets status var dårlig. At fattigvæsenets udgifter steg, var ret almindeligt i de fleste større byer. Det forekom derimod bladet, at den måde hvorpå de ugentlige understøttelser uddeltes, var lidt uheldig, noget som bladet allerede havde gjort opmærksom på i 1855. Fattigforstanderne i deres distrikter kun-

Tåskærgade 20, opført 1852 af vognmand Laus Juhl, senere indrettet til »Central-Herberg« for håndværkersvende; deraf de mange håndværkerskilte på bygningen, som dag er forsvundet.

ne nemlig uden videre anvise understøttelse til enhver, de anså for værdigt trængende, og bladet mente, at det derved blev tilfældigt, hvem der fik støtte. Den egentlige understøttelse var i løbet af ti år vokset til det dobbelte, hvortil kom de betydelige legatmidler, der stod til byens rådighed. »Desuden gennemstryges byen stadig af mange unge arbejdsløse tiggere, som uden sky gør krav til beboernes medfølelse, skønt arbejdsløsheden næppe er større her end andetsteds«. Her findes nemlig mange fabrikker og meget offentligt arbejde, og det er altså ikke så meget trangen, som organiseringen af fattigvæsenet, der er skyld i de store udgifter.

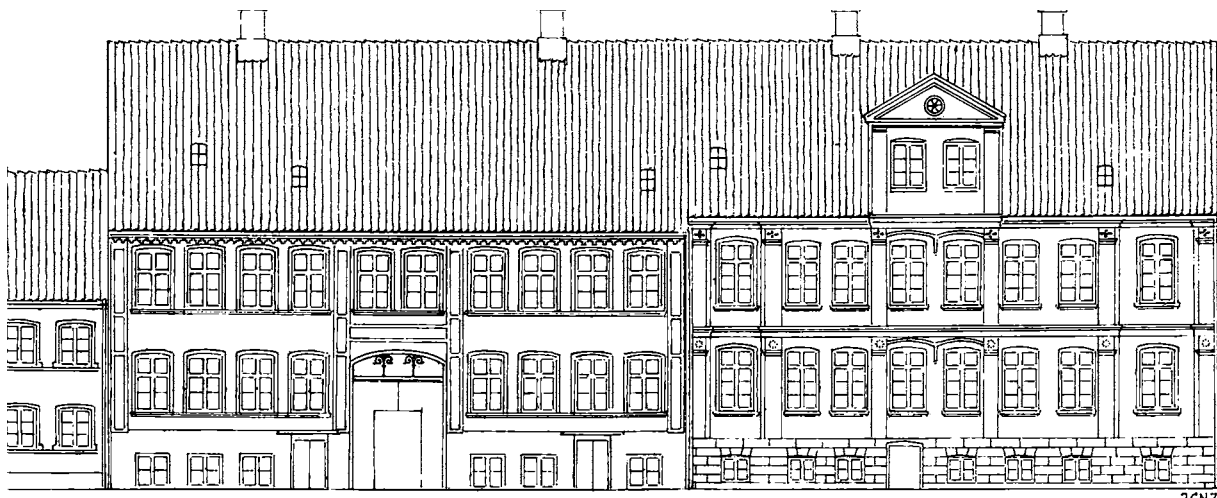
Dannevirkes argumentation er ud fra det foregående ikke holdbar. Det var ikke organiseringen af fattigvæsenet, der var årsag til de store udgifter og det omfattende tiggeri, og en omorganisering ville ikke bringe fattigvæsenets udgifter ned, hvis den samtidig skulle fjerne tiggeriet, tværtimod. Det var nye principper for tildeling af fattighjælp, der var nødvendige. De ændringer i den sociale struktur, som var sket siden begyndelsen af århundredet, havde skabt en stadig voksende gruppe af småhåndværkere, håndværkersvende, daglejere og daglejersker, hvis levevilkår på forhånd var ringe. Den økonomiske udvikling især i 1850'erne havde ikke formået at skabe arbejde og arbejdspladser i tilstrækkelig mængde til disse mennesker, og dette havde sammen med prisstigningerne forværret denne gruppes vilkår i et sådant omfang, at der i stigende grad blev tale om en proletarisering.

Et sådant proletariat kunne imidlertid blive farligt, hvis der hos det skabtes en fælles bevidsthed om social uretfærdighed og undertrykkelse. Derfor blev princippet om arbejdsløshed som noget selvforskyldt og som følge heraf noget umoralsk efterhånden forladt og

princippet om, at der skulle skaffes arbejde til den arbejdsløse, vandt frem. Også i Haderslev kom man ind på disse tanker, som først blev fremført her af »Understøttelsesforeningen til værdige trængende i Haderslev«, som stiftedes 1870. Dens formål var bl.a. at yde hjælp til folk, der ville arbejde, men ikke kunne få arbejde og tillige at virke ved at yde støtte i form af arbejdsanvisninger. De samme tanker kom til udtryk i den fattigordning, som i 1873 afløste ordningen fra 1803, og om disse princippers gennemførelse skal der berettes nærmere i næste bind.

Det kan vel ikke undre, hvis den voksende proletarisering og de forhold, hvorunder en meget stor del af byens befolkning levede, gav anledning til uro og krav om bedre forhold. Det er der imidlertid intet spor af. Kun blandt håndværkersvendene gærede det undertiden, og det kom til sammenstød med politiet. Svendene var et ustabil element i byen. Fremmede svende gjorde sig stærkt gældende, og i det hele taget gjorde tyske indvandrere sig gældende, også blandt de ufaglærte arbejdere. Påvirkning sydfra og fra mere revolutionære elementer fandt derfor formodentlig sted i Haderslev. I 1856 forlød det via politikammeret i København, at en håndværkersvend fra Hannover under sit ophold i Haderslev i slutningen af 1855 skulle have været medlem af et hemmeligt selskab af fremmede murere. Politiet i Haderslev anmodedes derfor om at anstille undersøgelser angående denne, som det blev påstået, politisk betoned og samfundsomstyrtende organisation. Undersøgelsen førte dog ikke til noget resultat. Politimester Hammerich havde ikke i de 6-7 år, han havde været i byen, hørt nogetsomhelst af den art, og de to agtværdige murersvende, politiet i den anledning lod afhøre, erklærede, at der ganske vist fandtes en sammenslutning af murersvende, men at den udelukkende havde til formål at yde økonomisk støtte til syge og trængende murersvende. Noget politisk formål var der ikke tale om.

Skibbrogade 13–27, som husrækken nogenlunde så ud, da disse huse stod færdige (portenes udseende er dog kun antydnet). Tegningen er udført af Johs. Chr. Nielsen, Haderslev, bl. a. på grundlag af ældre fotografier, og kommer meget tæt på en præcis gengivelse af disse huse uden dog at være en opmåling. Nr. 13–25 er opført 1851–52, mens nr. 27 er opført 1856 (nr. 15 og 17 samt 23 og 25 er to huse, der hver består af to halvdele med selvstændigt nr.). Det er vel idag den længste sammenhængende række huse, som byen har fra 1850'erne. Trods store nye vinduer i nogle af husene er disse med deres åbne beliggenhed ud til havnen absolut bevaringsværdige som et smukt eksempel på denne periodes byggeri.

Der er heller ikke meget spor af politiske modsætninger i de mange slagsmål og gadespektakler håndværkersvendene var involveret i. Håndværkersvendene var vel nok den sociale gruppe, der oftest blev indbragt i byens arrest, og man kan måske nok hævde, at der bestod et vist modsætningsforhold mellem byens natvægtere og politibetjente på den ene og håndværkersvendene på den anden side. Man behøver blot at tænke på den frygt, den jævne borger under epidemien 1857 nærede for at komme i berøring med politiet under nogen form. Gang på gang var der slagsmål mellem de to parter, og man får somme-tider et indtryk af en vis form for sammenrotning eller bevidst provokation fra svendenes side, således som det var tilfældet i maj 1854. Tre kleinsmedesvende var blevet anholdt for at have sunget den forbudte Schleswig-Holstein-sang på gaden og blev idømt en straf på 5 dages vand og brød samt udvist fra byen. Byens øvrige håndværkersvende, især murerne og tømrerne, blev stærkt ophidsede herover og drog den følgende aften gennem byens gader i store flokke. Politipersonalet blev forstærket, og man holdt ekstra øje med de omstrejfende svende, uden at det dog ses at være kommet til sammenstød.

Det er den eneste historie Dannevirke beretter om uro blandt håndværkersvendene i 1850'erne, og historien er jo i sig selv ganske harmløs. Der er dog næppe tvivl om, at de småtræk der er fremdraget her, set i sammenhæng efterlader indtrykket af en samfundsgruppe, inden

for hvilken det ulmede og gærede, uden at der dog blev tale om noget organiseret eller politisk og socialt bevidst. Man hørte om uroligheder længere sydpå, bl.a. i Flensborg, hvor tømrersvendene krævede højere løn og derfor blev anholdt i stor stil af politiet. En redegørelse i Dannevirke 1854, som omtalte »de røde« og især udmærkede sig ved en lang række rædselsberetninger om disse revolutionære, blev mødt med et harmdirrende indlæg af en mand fra Fredericia, der underskrev sig »En socialist«. Det illustrerer, at en ny tid var på vej.

BYENS ØKONOMI

Den betydelige økonomiske fremgang, som er skildret ovenfor, havde en gunstig virkning på bykassen. Skatteindtægterne steg, og næringskatten, der 1851 var på 2045 rdl. cour. (= ca. 3280 rd.) var i 1857/58 på 4500 rd., mens grundskatten i samme periode steg fra 3770 rdl. (= ca. 6000 rd.) til 6958 rd. som følge af, at der blev udstykket nye grunde og bygget nye huse. Også dette kom byen til gode, idet den ejede en del af de grunde, der blev solgt, og de indbragte i årene 1857–61 byen ca. 9400 rd.

Under treårskrigen havde byen været nødt til at optage en del lån for at kunne bestrive krigens mange ekstraudgifter, og ved udgangen af 1850 udgjorde denne krigsgæld 25.820 rdl. cour. Af disse blev 5000 simpelthen slettet, idet de udgjorde Haderslevs andel af det tvangslån, som den provisoriske regering havde udskrevet i maj 1849. Det var rådmand J. C. Holm og købmand N. C. K. Hansen, som i sin tid havde lånt byen disse penge, og det blev altså dem, der kom til at bære dette tab. Resten, ca. 21.000 rdl. cour., skulle være afdraget senest 1873. Hertil kom imidlertid byens ældre gæld fra før 1834, som 1851 udgjorde 18.900 rdl. (= ca. 30.000 rd.). Der optoges endvidere i årene 1851–57 lån på ialt 26.840 rd., dels til at afdrage gælden fra treårskrigen med, dels til at konvertere en del af de mange mindre lån, ofte fra privatpersoner, til større lån hos legater og stiftelser. Den samlede gæld, ældre såvel som nyoptagne lån, udgjorde således for hele perioden 1850–64 ca. 90.340 rd. Heraf afdroges ialt ca. 66.500 rd., således at bykassens samlede gæld pr. 1. april 1864 udgjorde 23.840 rd. Denne gæld bestod af tre lån, hvoraf et på 16.000 rd. stammede fra et fideikommis, og hørte til den ældre gæld, dvs. gælden fra før treårskrigen, mens de lån, der var optaget 1851–57, var næsten fuldstændig afdraget.

Dette må siges at være en særdeles gunstig udvikling, og selv med de betydelige afdrag kunne kommunen klare mange andre og nye opgaver og dog have overskud. Kasseoverskuddet steg fra 1851 til 1853/54 fra 840 til 6269 rdl. cour., men var i 1854/55 vendt til et underskud på 2006 rd. Dette skyldtes bl.a., at byen havde måttet udrede 4000 rd. til opførelsen af Den lærde Skoles nye bygning, men også at kongens besøg i byen havde betydet udgifter på ca. 1300 rd., svarende til 5½ % af årets samlede udgifter! Det følgende år slut-

tede imidlertid med et overskud på 9020 rd.! Årsagen hertil var, at man havde besluttet, at bykassen skulle overtage forpligtelsen til at afdrage og forrente byens ældre gæld, den såkaldte synkende fond fra kommunesammenlægningen 1834. Samtidig skulle byen så naturligvis overtage gældskassens indtægter og især dens overskud, som i 1855/56 udgjorde ca. 10.000 rd. Gældskassens gæld blev naturligvis nedskrevet med denne sum, og på samme måde blev gælden i de følgende år nedskrevet med de beløb, man overførte til bykassen, således at denne gæld formelt var afskrevet i 1860/61. Optrækning af skatten til gældskassen ophørte hermed, men det havde alligevel betydet en overførsel af ialt ca. 20.000 rd. til bykassen i de 5 år 1855/56–1860/61.

Der er ingen tvivl om, at disse 20.000 rd. bevirkede, at kommunen uden videre kunne klare den ombygning af rådhuset, som skete 1857–58, og som betød at udgifterne på byens bygge- og reparationskonto lå på 8000 rd. disse to år mod i gennemsnit for de øvrige år på ca. 2000 rd. Disse udgifter betød, trods tilskuddet fra gældskassen, at det store kasseoverskud forsvandt. Hertil bidrog nemlig også, at kommunen i årene 1859/60–1863/64 afholdt ca. 15.000 rd. til brolægningssarbejder. Året 1863/64 sluttede med et kasseoverskud på kun 259 rd.

Overførslen af gældskassens midler til bykassen illustrerer klart, hvor uhensigtsmæssigt det var med de forskellige kasser. Det betød, at overskud et sted ikke kunne anvendes et andet sted, og bevirkede også, at skattebyrderne som tidligere nævnt var ulige fordelt. Bidrag til gældskassen ydedes af alle, som betalte grundskat og/eller næringskat, og overførslen af denne kasses overskud til bykassen var i realiteten en ekstraskat på de allerfleste af byens indbyggere, bl.a. måtte en lang række daglejere betale den, fordi de betalte næringskat.

Der var imidlertid andre uheldige forhold knyttet til opretholdelsen af de forskellige kasser. I begyndelsen af januar 1859 blev der holdt et offentligt møde på rådhuset, hvor borgmesteren på grundlag af byregnskaberne gennemgik byens økonomiske status. Dannevirke udtrykte sin tilfredshed med, at dette møde blev afholdt, men beklagede, at borgmesteren havde gennemgået de enkelte kasser for sig og herved havde tilsøret helhedsbilledet:

»De særlige kasser kunne være fortræffelige ved den daglige administration, men for at overblikket kan beholdes, og dette er nødvendigt ikke alene for den styrende myndighed, men også for den bevilgende, når de tilborlig skulle røgte deres hvern, så må man uforsagt slå opsummeringsstregen og se facit lige i øjnene . . . Her havde en opregning været på sin plads af, hvad Haderslev ejer i jorder, bygninger, kapital-formue og fremfor alt i sine borgeres skatteevne. Hvor stor er denne?«.

Efter Dannevirkes mening var den gode status kun tilsyneladende, thi i virkeligheden hæftede byen også for havnekassens og gasværkets gæld, som pr. 1. april 1864 udgjorde ca. 168.000 rd. Over for disse betydelige gældsposter måtte man så stille, hvad byen havde af værdier. Dannevirke efterlyste kort sagt en status over byens aktiver og passiver.

Tabel 58. Haderslev kommunes status pr. 31. marts 1860.

Passiver		Aktiver	
1. Bykassens gæld	33.840 rd.	1. Brandtaxation af byens faste ejendomme	95.260 rd.
2. a) Havnekassens gæld	100.755 rd.	2. Værdien af løsøre og effekter, bl. a. et lille dampskib, dampmuddermaskine, gasværkets inventar	91.850 rd.
b) Hvad der fremdeles er bevilget til havnen	30.000 rd.	3. Kommunens beholdning af kapitalformue, byggepladser m. m.	115.580 rd.
3. Gasværkets gæld	63.164 rd.	4. Byens jorder, ca. 220 tdr. land á 400 rdl.	88.000 rd.
4. Underbalance i fattiggassen	2.400 rd.	5. Tilgode hos regeringen, krigsomkostninger	18.000 rd.
5. Underbalance i skolekassen	2.800 rd.		
Passiver i alt	232.959 rd.	Aktiver i alt	408.690 rd.
Nettoformue	175.731 rd.		
	408.690 rd.		408.690 rd.

Kilde: Dannevirke den 1. november 1860.

Borgmester Hammerichs status over byens aktiver og passiver giver byen en nettoformue på ca. 175.000 rd. Det må imidlertid tages i betragtning, at mens byens gæld var uforanderlig, var byens aktiver underkastet konjunkturernes, der hurtigt kunne reducere værdien af byens ejendomme, løsøre og jorder, således at byens nettoformue ville mindskes. Blandt byens aktiver fandtes endvidere meget få likvide midler. Gælden blev da også trods den tilsyneladende gode status i 1860 en alvorlig belastning for byen i slutningen af 1860'erne.

Ca. to år senere fik man denne status. Der blev den 31. oktober 1860 holdt et nyt offentligt møde angående byens økonomiske forhold, og her gjorde borgmester Hammerich et forsøg på at beregne status. Han nåede da frem til, at byen havde »en aldeles ubehæftet formue« på ca. 175.000 rd. Det var kommunens ejendomme og jorder, som var med til at skabe denne formue og opveje havnens og gasværkets betydelige gæld på dengang ialt ca. 200.000 rd. på passiv-siden. I et længere indlæg på mødet gjorde redaktør Godske Nielsen imidlertid.

»den formelle bemærkning, at når gasværkets og havnekassens gæld optørtes som egentlige passiva, som hvilende direkte på borgernes pung, så gik det ikke an at opføre værdien af de offentlige bygninger som et aktiv med et stort beløb, thi under den forudsætning, at gasværket og havnekassen ikke længere kunne betale sig selv – hvad taleren i øvrigt ikke troede ville ske – da var de andre ejendomme værdiløse, thi byen ville da være i en sådan tilstand, at ingen ville købe dem.«

Godske Nielsen mente altså, at Hammerich tegnede billedet i et lidt vel rosenrødt skær, selvom han indrømmede, at byens økonomiske tilstand tilsyneladende var ganske udmærket.

Borgmesteren nævnte i øvrigt i sin redegørelse, at det var en udbredt opfattelse i byen, at skatterne var i stadig stigen, at der år for år blev udskrevet større summer, og at de var højere end andetsteds. Ganske vist var skatten ikke uforandret år efter år for den enkelte, men det skyldtes den måde, den blev lignet på, og en gennemsnitsbe-

regning viste, at skatten (grund-, nærings-, politi-, gældskasse-, fattig- og skoleskat) i 1853 var 3 rd. 91 β pr. indbygger, og i 1859 4 rd. 5 β pr. indbygger. En sammenligning med nørrejske byer, f.eks. Ålborg, Århus, Randers og Horsens, var absolut i Haderslevs favør, og også i Sønderborg, Tønder og Flensborg var de samlede skatter pr. indbygger højere, mens de i Åbenrå var lavere. Med 1846 som udgangspunkt udviser Haderslev dog ifølge en anden beregning procentvis den største stigning med en stigning på 83 % i de samlede skatter pr. individ (fra 2 rdl. 15 β til 4 rdl. 1 β i 1860–61), men Haderslev lå i 1846 også lavest blandt alle de slesvigske købstæder.

Al denne megen snak om byens voksende udgifter og folks manglende skatteevne var udtryk for de problemer, man stod overfor i årene omkring 1860. Det var ikke længere så gode tider, og der var grund til om ikke betænkelighed, så dog forsigtighed. Byens skatteevne var begrænset, og man havde under de herskende økonomiske konjunkturer vel nok nået grænsen for, hvad i hvert fald den mere jævne mand kunne præstere. Også de meget små kasseoverskud manede til forsigtighed, så at byen ikke påtog sig nye og udgiftskrævende opgaver. Hertil kom så, at gasværket og især havnens store gæld måtte vække bekymring på grund af de dårligere tider med dalende omsætning og produktion og deraf svigtende og stagnerende sejlads på fjorden. Allerede 1857/58 skete en betydelig nedgang i havnens ordinære indtægter, nemlig havne- og bropenge, prikkepenge samt vareafgiften. I 1861/62 nåede man igen op på et indtægtsniveau, der var nødvendigt af hensyn til forrentning og afdrag af den betydelige gæld. Efter 1864 skete der imidlertid en katastrofal nedgang i indtægterne på grund af tilbagegang i sejladsen. Det betød, at det, som Godske Nielsen ikke selv troede på, virkelig skete: byens kasse måtte yde tilskud til havnekassen, dvs. det blev skatteyderne, der kom til at betale.

Byen havde ingen midler til at imødegå disse tilbageslag. Også den havde nemlig redet højt på bølgen af økonomisk fremgang i 1850'erne og havde bygget, forbedret brolægningen, anlagt nye gader, opført et gasværk og forbedret havnen. De forventninger, byens ledende lag havde til fortsat fremgang, blev imidlertid ikke indfriet, og desto hårdere ramte derfor tilbageslaget, som kom i flere omgange, begyndende i 1857.

Økonomisk tilbagegang i 1860'erne

KRISE OG STAGNATION

Den økonomiske fremgang, som var sket i første halvdel af 1850'erne, byggede på usikker grund, som først og fremmest skyldtes det dårlige kreditsystem og vanskeligheder ved at skaffe kapital til veje. Den økonomiske ekspansion var ikke fulgt af nogen udvikling af kapitalformidlende institutioner, og det gjaldt især hertugdømmet, hvor der f.eks. ikke fandtes nogen kreditforening. Lån til byggeri og investeringer i fabrikker og virksomheder skulle stadigvæk næsten udelukkende hentes på det private pengemarked, og annoncer, der efterlyste eller tilbød kapital, var derfor stadig almindelige.

Byens mange lån til opførelsen af gasværket og til de store havne- og opmudringsarbejder illustrerer kapitalproblemerne. Havnekassen lånte i perioden 1856–64 ca. 200.000 rd., som var delt op på ialt 200 enkeltlån, dvs. lånene var i gennemsnit på ca. 1000 rd. Lånebeløbene fordelte sig med ca. 11 % hos legater og stiftelser, ca. 10 % hos offentlige kasser og fonds, ca. 4 % i sparekassen, mens resten, ca. 75 %, var lån hos private. Af disse tegnede beboere på Føhr og i Nordfriesland sig for ca. $\frac{1}{3}$ (ca. 23 % af de samlede beløb) fordelt på 68 enkeltlån, mens der i Haderslevs opland var lånt ca. 24 % af det samlede beløb. Købmændene i Haderslev, der i 1840'erne ved deres betydelige udlånsvirksomhed havde vist, at de sad inde med store kapitalformuer, havde intet ydet, men det hænger formodentlig sammen med de politiske forhold. Karakteristisk er endvidere de mange lån hos oplandets bønder, som viser velstanden hos landbruget. De mange lån på Føhr og i Nordfriesland genfinder vi også i gasværkets gæld.

Legater og stiftelser, offentlige fonds og sparekasser kunne altså slet ikke stille den kapital til rådighed, som var nødvendig til så store og kapitalkrævende foretagender som de her nævnte. Heller ikke den sparekasse, som blev stiftet i Haderslev i 1856, blev i første omgang af stor betydning for byens eller erhvervslivets investeringer. Den nye sparekasse blev oprettet af og for bønderne, bl.a. fordi byens sparekasse fra 1819, i hvert fald i princippet, afviste alle indskud, der ikke kom fra den tjenende klasse i Haderslev kommune, og desuden førte en ret tilbageholdende udlånspolitik. De mange store bønder i Haderslevs opland havde imidlertid brug for kredit og for et institut, hvor de kunne anbringe disponible midler.

I spidsen for den nye sparekasse findes mænd som Nis Lorenzen,

Lilholt, Hans Nissen, Hammelev, og Laurids Skau, men også embedsmændene pastor C. D. Møller i Vonsbæk og herredsfoged P. A. C. Heide var med blandt stifterne. Initiativtagerne ønskede ligesom den nyoprettede sparekasse i Sundeved at få tilladelse til at anbringe indtil 16.000 rd. i den kongelige kasse. Denne ret opnåede man ikke, men det er karakteristisk for, hvorledes man eventuelt tænkte sig sparekassens midler anbragt. Afslaget gav anledning til nye overvejelser blandt stifterne, men den 20. oktober 1856 afholdtes den stiftende generalforsamling. 107 kautionister, heriblandt kun én næringsdrivende borger i Haderslev by, havde indskudt hver 100 rd., og den 1. december 1856 kunne Sparekassen for Haderslev Byes Omegn begynde sin virksomhed. I løbet af kort tid modtog sparekassen meget betydelige indlån, selvom man havde sat det mindste indskud til 2 rd., og i løbet af tre år tredobledes det samlede indskud. I 1860 var sparekassen med 113.433 rd. i samlet indskud væsentligt større end byens sparekasse. Udlån kunne ske i faste ejendomme, mod depositum eller mod kaution, men mod kaution måtte der ikke udlånes mere end 400 rd.

Ud fra dette er det klart, at sparekassens betydning for ydelsen af driftskapital til byens næringsdrivende var begrænset, og den økonomiske ekspansion havde gjort det endnu mere nødvendigt end tidligere med betydelige midler til drift af især de store virksomheder i byen. Her var de store købmænd og fabrikanter stadig afhængige af den hamborgske kapital, og de mindre næringsdrivende var afhængige af kreditgivning eller lån hos de større. En notits i Dannevirke den 30. maj 1857 illustrerer klart de problemer, det medførte:

»»Det er vanskelige tider vi lever i«, hører man ofte folk her i byen sige, uden at man dog egentlig kan begribe, hvori denne vanskelighed består . . . Byen vokser jo år for år, hele nye gader anlægges, skibsfarten forbedres ved havnens opmudring, handel og vandel flourer, thi bonden får sine produkter godt betalt; hvad er da årsagen til en sådan klage? Mange mener nu, at det er helt orkesløs tale, og at klagerne lyder fra folk, der er misfornøjede, hvordan det så end går, men deri tages dog storlig fejl. Der er virkelig grund til klage . . . Hele byen lever så at sige på kredit. Når undtages bagerne, må enhver næringsdrivende være belavet på først at få betaling for sine varer et år, ofte to, ja flere år efter at de er udført . . . Lad os f. eks. tage en snedker, som får en bestilling på et eller andet møbel i november eller december måned. Træet hertil henter han på kredit hos købmanden, forfærdiger det bestilte og afleverer det, vi ville antage i januar måned. Nu kan han i de fleste tilfælde ifølge skik og brug ikke uden at støde sin kunde udstede regning før ved årets slutning, og må så være glad, når han, inden det følgende år udløber, får sine penge igen. Imidlertid har han skullet leve, måske endog med en stor familie, og i det her nævnte eksempel endog betale købmanden træet et helt år, førend han får sine egne erhvervede penge, hvis han ellers vil beholde sin kredit. Det er altså absolut nødvendigt, at en sådan mand må låne penge, og da han ikke kan byde nogen stor sikkerhed, må han give høje renter.«

Badstuegade 5, opført 1853 af klodsemager Christian H. Jacobsen; de store runde vinduer i stueetagen er formodentlig yngre.

Dette system kunne afhjælpes ved f.eks. at udstede regninger to gange om året eller, som en enkelt købmand i byen var begyndt på, at give rabat ved kontant betaling. Dannevirke berører imidlertid ikke hvad der ville ske, hvis f.eks. alle, der havde udestående fordringer,

under en pludselig panik forlangte at få dem indløst med kort varsel. En sådan situation indtrådte ud på efteråret 1857. Krisen begyndte i Amerika og bredte sig til Europa, hvor den især ramte England og Hamborg, den by, hvor så mange i hele det danske monarki hentede kredit. Krisen ytrede sig først ved en mangel på penge, da det var nødvendigt for mange at låne for at kunne imødekomme deres kreditorers krav. Det betød en stigende rente, der gik helt op i 7-8 %. I slutningen af november måtte en række handelshuse i Hamborg lukke. København derimod var ikke særligt berørt af krisen, selvom der også her var så stor mangel på penge, at Nationalbanken behøvede tilskud fra statskassen. I løbet af ret kort tid vendte tilliden imidlertid tilbage, og i slutningen af december siges finanstilstanden at have forbedret sig i hele Europa. 1857 blev imidlertid det år, hvor »Hamborgs soliditet ophørte at være en pude for ladheden, en lygte- mand for godtroenheden«, og Hamborgs betydning for kreditten i hertugdømmerne var alvorligt svækket, mens København nu i højere grad blev det sted, hvor der hentedes kredit.

Om krisens virkninger i Haderslev er det vanskeligere at sige noget præcist. I Dannevirke hævdes det allerede den 9. december 1857, at den værste del af krisen nu tilsyneladende var overstået,

»uden, som det synes, at have afstedkommet nogen odelæggelse for vor bys vedkommende. Rygterne har vel nævnt flere af vore større købmænd, som ramte af de hamborgske standsninger, men selv om de havde ret i noget af det meget, der fortælles, står det dog at håbe, at tabene ingenlunde er endelige, men vil kunne redresseres, når de vedkommende, i øvrigt solide hamborgske huse atter har rettet sig. Det synes således, at Haderslev er gået anderledes godt ud af krisen end f. eks. Flensborg, hvor megen ulykke er afstedkommet. Imidlertid er pengetrangen her i byen stor, og der vil for øjeblikket ikke let kunne findes midler til at afhjælpe den.«

Et halvt år senere mener Dannevirke at kunne sige, at krisen var ved at være endeligt overvundet. Terminen den 1. maj var nemlig blevet overstået langt bedre end ventet, bl.a. havde det vist sig, at der havde været flere penge liggende, end man havde ventet, og disse var så kommet frem, efterhånden som tilliden vendte tilbage.

Det synes dog tvivlsomt, om det er rimeligt at vurdere krisens virkninger så kortsigtet og så positivt, som Dannevirke her gør det. De gode tider vendte ikke tilbage, og krisen 1857 var næppe den eneste årsag hertil. I Dannevirke 14. januar 1859 fremføres det således, at flere forhold var medvirkende til, at den økonomiske tilstand i byen ikke var særlig god: Haderslev befandt sig stadig under følgerne af det knæk, toldgrænsens flytning 1854 gav byen, »krigens sår er ingenlunde lægt, gentagne epidemier har rokket stærkt ved byens vigtigste støtte, handelen med landboerne, og endelig har penge- og handelskrisen [1857] gjort langt større skår i den almindelige velstand, end de fleste i begyndelsen troede«. Ca. to år senere siges det derimod, at mange forhold havde bevirket »en standsning i handel og vandel, i byens hele udvikling, deriblandt dog formentlig ikke pengekrisen i

Storegade 56, opført 1853 af hattemager Hans Nicolai Buntzen, giver med sine små vitrinevinduer på hver side af indgangsdøren et indtryk af, hvorledes datidens udstillingsvinduer var indrettet. Disse vinduer er efter restaureringen af Højgade 3, der også havde sådanne vinduer, de eneste tilbageværende af sin art i Haderslev.

1857, der kun havde bragt miseren til udbrud, men ikke selv var grunden til denne. Hvad der trykkede os var kredittens svækkelse, var mangel på kapital til omsætningen og driften«.

De økonomiske problemer var altså mere dybtgående, end at krisen 1857 kunne gives hovedskylden herfor, selv om den havde medført et alvorligt knæk. Dette viser sig overalt i produktion og omsætning. Mens der f.eks. på jernstøberierne forarbejdedes næsten 1000 tons jern af forskellig slags i 1856, var mængden i 1857 800 tons og i 1858 kun ca. 400 tons. På tobaksfabrikkerne brugtes i 1855 ca. 112 tons råtabak, i 1857 120 tons og i 1858 ca. 96 tons. Den mindskede produktion viste sig også ved et fald i brugen af energi. Indførslen af stenkul faldt fra ca. 34.000 tdr. i 1857 til ca. 17.800 tdr. i 1858. På skibsværfterne byggedes i 1858 kun et skib på 56½ cl., i 1859 to jagter på hhv. 11 og 12 cl., i årene 1860–63 ingen, og det ene af de to skibsværfter lukkede formodentlig i 1859. Også for varer til forbrug er der tale om en tilbagegang. Mens der således over Haderslev havn i 1856 indførtes ca. 27 tons bomuldsvarer og ca. 24 tons lærred var indførslen af disse varer i 1858 på hhv. 15 og 9 tons. Indførslen af en udpræget luksusvare som silkeprodukter faldt fra 1,2 tons i 1856 til 0,6 tons i 1858. Disse varer er naturligvis ikke udelukkende blevet brugt i Haderslev, men tallene viser dog klart tendensen.

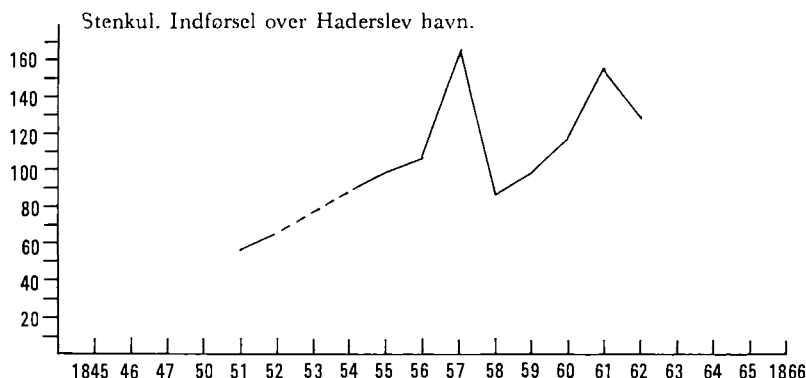
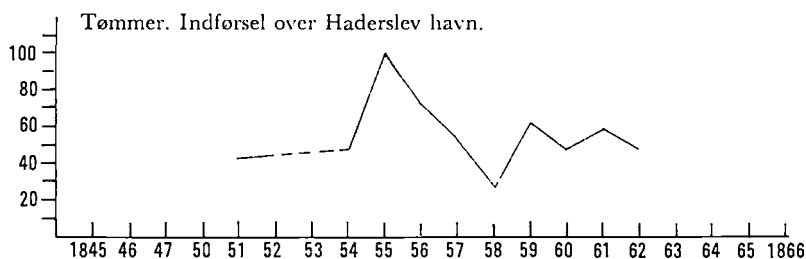
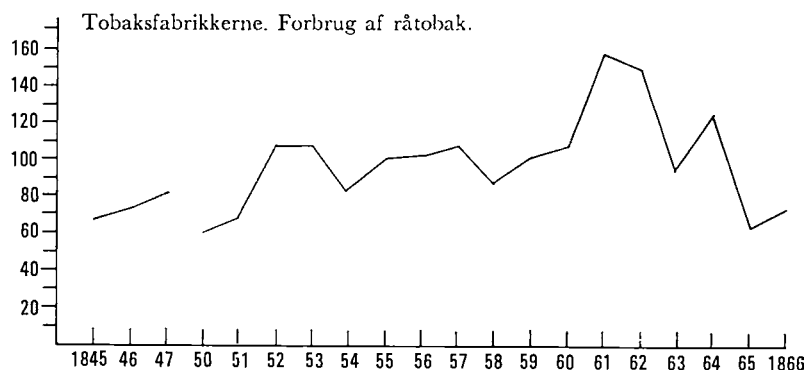
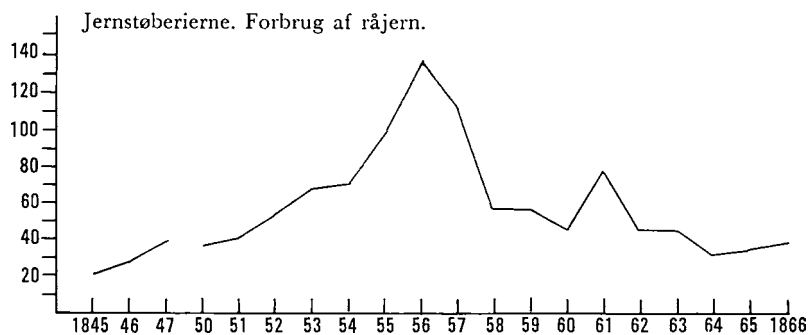
Kun i ganske enkelte tilfælde nåede mængden af forarbejdede varer inden 1866, det sidste år, hvorfra oplysninger haves, op på det niveau, hvor det lå i 1856, og endnu i 1863, det sidste år hvorfra oplysninger haves om de her nævnte forbrugsvarer, er ingen på det tidligere niveau. Også den direkte eksport af landbrugsvarer gik ned. I 1855 eksporteredes der 27.753 tdr. korn fra Haderslev, i 1858 var eksporten ca. 10.000 tdr. og i 1860 kun 6680 tdr. Den mindre indførsel og udførsel af varer over Haderslev havn betød et fald i havnens indtægter, der i 1856 var på 7737 rd. (havne- og bropenge, prikkepenge og vareafgift), i 1858 6400 rd., og faldet fortsatte.

KRISENS FØLGER FOR BYENS BORGERE

Situationen var altså temmelig alvorlig, og det er på denne baggrund ikke mærkeligt, at der var diskussioner angående byens økonomiske formåen, specielt med henblik på gasværket og havnens betydelige gældsforpligtelser.

Krisen satte sig bl.a. spor i et stigende antal konkurser. Mens der i årene forud for 1857 kun var ganske få konkurser og f.eks. i 1856 kun én, steg antallet nu ret voldsomt. I første halvår af 1857 var der to konkurser, mens der den sidste halvanden måned af året, da krisen var brudt ud, var seks. I 1858 var der 12 konkurser og i 1859 9. Flere af konkurserne ramte nyetablerede købmænd, bl.a. købmændene G. F. Kragh og Søren Larsen, der var blevet borgere hhv. 1856 og 1857. Men også gamle velrenommerede firmaer som f.eks. købmand J. B. Sønnichsens, der var grundlagt 1839, gik konkurs, ligesom

Figur 13. Forbrug og indførsel af visse råvarer 1845–66. Mængdeindeks.

Kilde: Jernstøberierne og tobaksfabrikkerne: Lister over fabrikker, HBARk Acta XIX D 1. Fabrikker. Generalia. Tømmer og stenkul: Statistisk Tabelværk. Tabeller over vareind- og udførsel 1850–63.

Note: Indeks 1855 = 100. Jernstøberierne: 1855 = 1.408.140 pd råjern; tobaksfabrikkerne: 1855 = 221.716 pd råtabak; tømmer: 1855 = 164.159 kubikfod; stenkul: 1855 = 20.824 tdr. Oplysninger om tømmer og stenkul mangler 1845–50 og 1853.

Diagrammerne skal først og fremmest illustrere den økonomiske tilbagegang i slutningen af 1850'erne. Forbruget af råjern nåede i 1856 et maksimum på jernstøberierne, mens krisen 1857 var indledningen til en vældig tilbagegang, som endnu ikke var overvundet i 1866. På tobaksfabrikkerne var der derimod kun tale om en lille tilbagegang 1857–58, mens et maksimum i forbrug og dermed produktion nåedes 1861–62. Grænsedragningen 1864 betød, at tobaksfabrikkerne blev afskåret fra deres vigtigste afsætningsmarked der lå nord for Kongeåen. Nedgangen i indførselen af tømmer allerede fra 1855 illustrerer tilbagegangen i byggeriet. Indførselen af stenkul stiger jævnt i 1850'erne og når et maksimum 1857, hvorefter der er et brat fald på et tidspunkt, hvor man ellers på grund af gasværkets start kunne forvente et øget forbrug. Mængden af stenkul siger noget om forbruget af energi, og også her kan konstateres en vigende linje i begyndelsen af 1860'erne.

konkurser ramte håndværkere og brændevinsbrændere, bl.a. brændevinsbrænder Carl Callesen, der var blevet borger i byen i 1843. En mand som tømmerhandler Søren T. Amorsen undgik konkurs, men måtte opgive sin tømmerhandel.

At krisen også betød arbejdsløshed fremgår indirekte af bl.a. tallene for produktionen på byens største virksomheder. Tager vi byens seks største virksomheder, de tre jernstøberier, Matthias Hansens tobaksfabrik, de Wolffs kradsuldsfabrik og Tofts sukkerraffinaderi, skete der her en nedgang i antallet af beskæftigede fra 1857 til 1858 på 81. Inddrages endvidere folketællingerne 1855 og 1860 i undersøgelsen kan vi på de her nævnte virksomheder, på skibsværfterne og byens møller samt inden for en række håndværk konstatere en nedgang i antallet af beskæftigede på 134, hvoraf langt de fleste var faglærte. Disse tal illustrerer, at der må have været en ret betydelig arbejdsløshed, idet vi må regne med, at byens daglejere, de ufaglærte, hvoraf der 1855 fandtes 283 og 1860 329 i højere grad er blevet ramt af arbejdsløshed end de faglærte.

Et andet udtryk for krisens følger har vi nu som tidligere i skatte-restancerne, der til kommunen var meget små 1850–56, og sammenlagt lå på 3–400 rd. ved hvert års begyndelse. I 1858 steg de til 1366 rd. og i 1859 til 2155 rd., og de nåede i 1861 et maksimum med 3156 rd. Sammenhængende hermed skal også ses de mange ansøgninger til kommunen om nedsættelse eller eftergivelse af skatter. Disse ansøgninger synes netop at forekomme i stigende tal efter 1857, og de giver ind imellem et lille indblik i, hvorledes forholdene har været for den enkelte. Et par eksempler skal anføres:

Skibsbygmester Kreyler, der i 1856 overtog Wolthers skibsværft, forlod i marts 1862 byen for at søge arbejde i Sverige og efter at have

Storegade 16 og Ved Stormklokken 2 (til venstre). Storegade 16 er opført 1861 af købmand J. Christiansen Lund, der blev borger i byen 1849 og var borgerrepræsentant 1864–70. Han døde 1891. Facadens udsmykkende elementer er ret blandede, ligesom der er tale om ringe symmetri. Det forringer helheds-virkningen.

Tabel 59. Antal arbejdspladser inden for en række virksomheder og håndværk 1855–60.

	1855	1857	1858	1860	1858 ÷ 1857	1860 ÷ 1855
Petersen og Bonnichsens jernstøberi	100	104	63	59	÷ 41	÷ 41
Wolfgang Petersens jernstøberi	48	60	45	60	÷ 15	+ 12
Mogensen og Sørensens jernstøberi	16	12	6	10	÷ 6	÷ 6
Matthias Hansens tobaksfabrik	41	49	44	57	÷ 5	+ 16
H. J. H. de Wolffs kradsuldsfabrik	30	30	20	27	÷ 10	÷ 3
H. J. Tofts sukkerraffinaderi	8	4	–		÷ 4	÷ 3
					I alt ÷ 81	
Skibsværfterne	42			28		÷ 14
Møller	21			13		÷ 8
Håndværk						
Beklædningsfremstilling	184			166 ¹⁾		÷ 18
Træforarb. + mobelfremst.	159			128 ²⁾		÷ 31
Smede	88			74		÷ 14
Murere	70			51		÷ 19
					I alt ÷ 134	
Fremstillingsvirksomhed i alt	802			757		÷ 45

Kilde: Liste over fabrikker HBArk Acta XIX D 1; folketællingerne 1855 og 1860, jfr. tabel 1.

Note: 1) for skomagerner er der ikke tale om nogen tilbagegang; 2) især snedkere, jfr. tabel 61 side 554.

Tabellen illustrerer en del af den arbejdsløshed, som opstod som følge af krisen 1857. På byens større virksomheder skete der 1857–58 en nedgang i antallet af beskæftigede på i alt 81. I 1860 var der i forhold til 1855 tale om en fremgang for Matthias Hansens tobaksfabrik, hvis produktion i 1861–64 nåede det maksimale i perioden frem til 1866, samt for Wolfgang Petersens jernstøberi, der i årene 1860–62 byggede tre jernskibe. Herudover er der overalt tale om tilbagegang i antal beskæftigede 1855–60, og i tabellen er anført de grupper blandt håndværkere, hvor der især kan konstateres en tilbagegang. For de her nævnte virksomheder og håndværk er der i alt tale om en nedgang på 134 arbejdspladser, mens alle håndværk (faglærte arbejdere) tilsammen (inklusive de her nævnte) har en nettotilbagegang på 45 medhjælpere.

sat et betydeligt beløb til som følge af, at skibsbyggeriet var gået fuldstændigt i stå. Han overdrog en lokal mand at varetage sine forhold, og det blev nødvendigt for denne at søge akkord med hans kreditorer.

Købmand Peter Rasmus Juhl anførte den 15. april 1858, at han havde tabt ikke ubetydeligt under pengekrisen, og at han i foråret 1858 endvidere havde haft et tab på mellem 300 og 400 rd.

Niels Geertsen Østergaard ejede en gård i Knud i Fjelstrup sogn, men måtte på grund af pengekrisen erklære sig konkurs, hvorfor gården blev solgt til langt under den pris, den stod ham i. Han nedsatte sig derfor i Haderslev som værtshusholder, men havde vanskeligt ved at forsørge sig og sine, dels fordi han måtte begynde uden nogen formue, dels på grund af den store konkurrence mellem gæstgiverne i byen. Desuden mistede han en del penge i en anden gæstgivers konkursbo.

Smedemester J. F. Wiegard måtte i juni 1857 tage arbejde som daglejer på jernstøberiet, fordi han ikke havde arbejde nok som smedemester.

I 1860–61 synes krisen at være overstået. Produktionen gik igen fremad, og beskæftigelsen forbedredes i hvert fald på et par af de større virksomheder. Tobaksproduktionen nåede i 1861 det maksimale omfang i perioden 1850–63, og på Wolfgang Petersens jernstøberi byggedes i 1859–60 hjuldampskibet Haderslev og i de følgende to år et fyr- og lodsskib til Ejderen samt et damppostskib til forbindelsen Højer–Sild. Det forøgede naturligvis beskæftigelsen, og i 1860 var der beskæftiget lige så mange hos Wolfgang Petersen som i 1857.

Fremgangen var imidlertid kun ganske kortvarig, for i 1862–63 gik produktionen igen tilbage på de her nævnte virksomheder. Samtidig faldt beskæftigelsen katastrofalt inden for håndværket. Mens der i 1855 var 517 beskæftigede inden for byens 13 lav var tallet 1860 438 og i 1863 ca. 350. Det var naturligvis en følge af den almindelige afmatning og stagnation, men også konkurrencen fra landhåndværkerne mærkedes; de blev flere og flere og fik ikke længere koncession for enkelte sogne, men for hele herreder. Det gjaldt navnlig murere, tømrere, snedkere og rebslagere, og med dem kunne byhåndværkerne ikke konkurrere, fordi deres arbejde med lavslærte svende måtte blive dyrere end landhåndværkernes, der havde tilladelse til at benytte ikke-lavslærte medhjælpere. Netop for de her nævnte fag var tilbagegangen enorm, og snedkermester Grewsen udtalte i april 1863, at han tidligere havde haft det meste og bedste af sit arbejde på landet, men nu havde mistet det på grund af de mange koncessioner til landhåndværkere. Som følge heraf havde han i de sidste år kun haft arbejde til sig selv og nogle drenge, mens der ikke havde været arbejde til svende. Fortjenesten var også herefter. Murerlavet udtalte i 1862 i en sag imod en frimester, at den skade, det har lidt, »aldrig er blevet mere følelig end netop i indeværende tid, hvor konjunkturerne overalt medfører indskrænkning og som følge deraf en almindelig næringsløshed«. Af den bog, hvori murermester Paul Christiansen har indført alle sine tilbud og overslag angående byggeri, fremgår det klart, hvor ringe byggeriet var i årene 1862–64, som er omfattet af hans bog. De fleste af hans opgaver var reparationer o.lign. for det offentlige, mens der kun var ganske enkelte private nybyggerier, ja tobaksfabrikant H. C. Hansens hus, Storegade 3, var faktisk det eneste privatbyggeri, Paul Christiansen udførte i Haderslev i disse tre år. Murermester Johannes Hansen, der havde opført mange solide huse i byen, gik konkurs i 1860.

Grænsedragningen 1864 forværrede disse forhold, idet Haderslev nu mistede en stor del af sit opland imod nord, hvor de otte sogne i den nordlige del af Tyrstrup herred blev lagt til kongeriget. I 1866 åbnede jernbanen Rødekro–Vojens–Vamdrup og sidebanen Vojens–Haderslev, og man mente i byen, at også det skadede byens handel og omsætning, idet Vojens nu trak en del af vesteramtets landbefolkning til sig. Tilbagegangen for de ovenfor nævnte lav fortsatte, og i 1870 havde mestrene i disse 13 lav kun ca. 150 medhjælpere mod som nævnt 517 i 1855.

Torvet 9, bygget 1852 af Christian Bahnsens enke. Et af de trectages huse, der opførtes i denne periode.

Storegade i 1890'erne; yderst til venstre ses Storegade 3, opført af tobaksfabrikant H. C. Hansen 1862–63; bygmester var Paul Christiansen.

En meget stor del af disse medhjælpere må antages at være udvandret. Den kraftige tilbagegang 1863–70 fra ca. 350 til ca. 150 medhjælpere hænger formodentlig for en del sammen med optantspørgsmålet; men også før 1864 var udvandring i gang. Der var således 1860–64 ifølge folketællingerne og kirkebøgerne en nettoafvandring fra byen på 263 personer, og Hermann Koch i Slotsgade blev 1858 agent for et udvandrerkontor i Altona, og kunne f.eks. i en annonce i Dannevirke den 23. april 1858 meddele »samtlige udvandrere, som har meldt sig til mig, at afrejsen er bestemt til de første dage i maj«.

Denne udvandring betød, at mange lejligheder i byen kom til at stå tomme, og en opgørelse 1870 viser, at 224 ejendomme tilsammen havde haft en nedgang i lejeindtægten på 18.175 mk i forhold til 1867, mens 82 ejendomme havde haft en stigning i lejeindtægt på 3237 mk i samme tidsrum. Det betød naturligvis vanskeligheder for husejerne, og allerede i 1863 skildrede garver Sørensen forholdene således for sin svigerinde, garver Fuchs' enke på Naffet, hvis

»næringsdrift, garveriet, ved hendes salig mands død væsentligt indskrænkedes og senere ved hendes svogers død næsten aldeles standsedes. Denne omstændighed i forening med de betydelige tab, hun har lidt på udestående fordringer fra hendes mands levetid og flere andre indtrådte tilfælde, har forringet hendes formues tilstand i en så væsentlig grad, at et anstændigt udkomme for hende er betinget ved en streng sparsommelighed. Vel er hun ejerinde af et temmeligt anseligt hus, af hvilket hun kunne drage nogen indtægt ved udleje af den del, hun ikke selv behøver deraf til beboelse; men også dertil står den omstændighed hindrende i vejen, at der ofte ingen liebhavere findes til de udlejede beboelseslejligheder, så at de, som navnlig nu for tiden også er tilfældet, står ledige«.

Disse stærkt forringede økonomiske forhold medførte, at antallet af konkurser igen steg, efter at det i begyndelsen af 1860'erne havde været nede på nogle enkelte hvert år; endnu i 1866 var der kun en enkelt konkurs, men herefter steg antallet fra 6 i 1867 til 11 i 1868 og 17 i 1869, og af disse ramte flere byens største næringsdrivende. Jernstøber A. P. Bonnichsen gik således konkurs i 1869, og hans jernstøberi blev overtaget af P. J. Petersen, C. A. Petersens søn; endvidere gik jernstøber A. Sørensen på Frederiksstøberiet konkurs i 1868, og hans støberi blev formodentlig nedlagt som følge heraf. Af købmænd gik A. P. Bergstedt konkurs i 1867, Jep Lorenz Nissen, der tillige var kornmægler, og købmand Niels Dahl i 1869. Endelig kan nævnes, at agent J. C. Petersens enke gik konkurs i 1867. Det var altså ikke nok, at manden i 1864 endelig havde fået maleprivilegium på sine møller ved havnen.

Naffet 42, senere hotel Danmark, opført 1855 af købmand A. J. Bergstedt, nedrevet i 1960'erne. Slægtskabet mellem de to her viste bygninger er tydeligt. Begge står i blankmur og har de samme friser, gesimser og bånd som udsmykkende elementer. Den bedste helhedsvirkning har dog nok Naffet 42.

Tabel 60. Konkurser 1850–70.

	1850						1857					1862					1867									
	1850	51	52	53	54	55	56	—56	1857	58	59	60	61	—61	1862	63	64	65	66	—66	1867	68	69	70	—70	
Købmand	1		1		2	1	5		2	2	3	1	2	10	1		1	1	3		1	2	1	3	7	
Kornhandler																							1		1	
Fabrikant															1				1			1	1		2	
Gæstgiver, brænder, møller				1			1		3	4	3	2	2	14		1			1		1	3	3	1	8	
Slagter, bager, konditor												1		1			1		1				1		1	
Håndværker		1				1	2		1	4	2	4	1	12	2	1		1		4		1	4	7	2	14
Skipper, vognmand											1			1							1				1	
Daglejer, svend		1	1				2		1	1		1		3							1		2		3	
Enke			1				1					1		1												
Andet				1			1		2	1		1		4			1		1		1	1	1	3	6	
I alt	1	3	2	2	0	3	1	12	9	12	9	10	6	46	4	2	3	2	1	12	6	11	17	9	43	

Kilde: 1850–1857 1. halvår: LA Ab. Retsbetjentarkiver nr. 175; 1857 2. halvår — 1859 konkursproklamaer i Dannevirke; 1860–70: HBArk Acta 67, 1b.

Note: 1870 omfatter formodentlig kun en del af året.

Konkurserne giver som tidligere nævnt et ret godt billede af de økonomiske konjunkturer. Den økonomiske fremgang i begyndelsen af 1850'erne gav kun få konkurs, hvoraf en del dog ramte en række mellemstore købmænd, bl. a. Ludvig Blom og J. S. Resting, der var blandt Harmoniens stiftere. Krisen 1857 medførte en betydelig stigning i antallet af konkurs i de følgende år, og især synes gæstgiverne hårdt ramt. Det antyder tilbagegangen i den handel, som gæstgiverne var så afhængige af. Konkurserne blandt købmændene ramte flere nyetablerede. I perioden 1862–66 faldt antallet af konkurs igen, og perioden var da også præget af en vis stabilisering i hvert fald inden for de større virksomheder. Fra 1867 slår de usikre økonomiske konjunkturer imidlertid igennem med fuld kraft, og den tilbagegang i antal beskæftigede, som kan konstateres allerede 1860–63 inden for en række håndværk (tabel 61 side 554), resulterer i en række håndværkerkonkurs. Alvorlige er endvidere de to jernstøberieres konkurs. Det er grænsedragningen og jernbanens bygning, der til dels er skyld i disse forhold, idet Haderslev herved berøvedes en del af sit opland og sine afsætningsmarkeder.

DEN ØKONOMISKE TILSTAND CA. 1870

De forværrede økonomiske forhold smittede hurtigt af på byens økonomi. Skatterestancerne steg til et niveau, hvor de ikke tidligere havde ligget hverken i krigsårene 1813–14 eller under krisen i 1820'erne. Restancerne ved årets udgang steg fra ca. 3560 mk. cour i 1864 til 11.870 i 1867. Værre var imidlertid, at en stigende del af disse restancer ikke kunne inddrives, og i 1864/65 blev 793 mk. afskrevet på denne måde, i 1867 derimod 3483 mk. Skatterne indgik endvidere i 1868 så trent, at der om efteråret måtte udsendes ca. 1000 rykker-skrivelser, og for at styrke likviditeten måtte byen optage et lån på 4150 thaler.

En af de væsentligste årsager til de forværrede forhold var, at havnekassens ordinære indtægter af havne- og bropenge, prikkepenge og vareafgift faldt fra 8665 thaler i 1862/63 til 2803 i 1870, hvor indtægten dog var usædvanligt lav på grund af den fransk-tyske krig (den var i 1869 3731). Det betød, at indtægterne ikke var i stand til

at dække de betydelige renteudgifter, som lå på 4500 thaler, når der ved siden heraf var lønudgifter på ca. 1000 thaler og udgifter til vedligeholdelsesarbejder på mellem 1000 og 2000. Nogen form for afdrag af gælden kunne der ikke blive tale om, og opsagte kapitaler måtte derfor indløses ved optagelse af nye lån. Gælden og renteudgiften forblev således uforanderlig. I 1868 blev det derfor for første gang nødvendigt med et tilskud fra byens kasse, dvs. fra skatteyderne. Det udgjorde 4158 thaler, og det blev en konstant foreteelse i de følgende år. Det forringede tillige bykassens tilstand væsentligt og var medvirkende til, at man også her var nødsaget til at optage lån for at afdrage bykassens gæld, i 1870 således 6400 thaler. Hertil kom, at der af regeringen i Slesvig blev stillet krav, der medførte nye udgifter for byen, således betød indførelsen af offentlig natrenovation fra 1870 en årlig udgift på ca. 800 thaler og oprettelsen af et offentlig måler- og vejerebende en årlig udgift på ca. 400 thaler. Ligeledes stilledes der krav om ændringer i skolevæsenet, således at klassekvotienten i byens skoler kunne bringes ned. Det ville dels betyde ansættelse af flere lærere dels nybyggeri og hermed kræve betydelige udgifter.

En lettelse for byen var det dog, at den skat, som byen havde betalt til staten, med indlemmelsen i Preussen i 1867 forsvandt, hvilket medførte en nedgang i udgifterne på ca. 1900 thaler. Den omlægning af skattesystemet, som fulgte med indlemmelsen i Preussen betød imidlertid ikke nogen skattelettelse, tværtimod. Mens der før 1864 var blevet opkrævet ca. 10.000 thaler i statsskatter, opkrævedes der i 1868 det dobbelte. De forskellige kommuneskatter, nemlig nærings-, politi-, fattig- og skoleskatten, som der havde været så stor utilfredshed med, blev allerede i 1864/65 slået sammen til en personlig skat, men heller ikke det betød nogen lettelse; mens der således i 1863/64 ialt blev opkrævet 48.820 mk. cour. blev der i 1865/66 opkrævet 58.786 mk., dvs. ca. 20 % mere.

Det er klart at befolkningens skatteevne med de trange økonomiske forhold herved blev presset til det yderste, men nye skatteforhøjelser trængte sig alligevel på omkring 1870, bl.a. på grund af de krav der stilledes til byens kasse om nye udgifter, som f.eks. tilskuddet til havnekassen, men også fordi byens indbyggertal stagnerede, og skatteindtægterne selv ved uændret sats faldt på grund af befolkningens ringere indtægter. I budgettet for 1870 kalkuleredes der derfor med en forøgelse af grundskatten med 25 % og af personskatten med 12,5 %. Regeringen i Slesvig anmodede imidlertid i august 1870 byen om at overveje, om ikke den allerede besluttede forhøjelse kunne mindskes ved besparelser på udgiftssiden. Bystyret måtte da også erkende, at byens skatteevne ifølge budgettet allerede før udbruddet af den fransk-tyske krig var spændt til det yderste, så at en betydelig del af byens indbyggere utvivlsomt ville have svært ved at bære en så stor byrde af kommuneskatter, også fordi garnisonens flytning fra byen på grund af krigen havde betydet endnu en forringelse af byens indtægtskilder.

Tablet 61. Antal medhjælpere inden for lavene 1855–70.

	Folketælling		Lavenes opgivelser			
	1855	1860	1863	1870	1870	1870
	medhjælpere i alt		svende	lærlinge	svende	lærlinge
Bagere	16	19	22		11	
Slagtere	24	25	16	6	16	6
Vævere	13	19	15–20	4–5	2	1
Rebslagere	21	15	6–8		0	
Skræddere	44	30	30		10	
Skomagere	80	79	44		17	
Handskemagere	3	3	4		0	
Bødkere	12	8	6–7		4	
Snedkere	108	84	55–60		10–16	
Sadelmagere	18	14	10–12	8–10	3	3
Smiede	88	74	29	21	10	11
Murere	70	51	48		32	
Tømrere	20	17	16		14	
I alt	517	438	301–16 ca. 350	39–42	129–135 ca. 150	21

Kilde: 1855 og 1860: folketællingerne, jfr. tabel 1; 1863 og 1870: Lavenes egne oplysninger til kommunen, HBArk Acta 67 1 b.

Note: Lavene knytter selv følgende bemærkninger til tallene: bagerne: ingen arbejde til medhjælperne i 1870; slagterne: 14 mestre og enker i 1870; væverne: medhjælperne 1870 må formodentlig afskediges; rebslagerne: næppe beskæftigelse til mestrene selv; handskemagerne: 1870 i længere tid ingen medhjælper; bødkerne: i 1870 to + to, der arbejder for enker; murerne: antallet af medhjælper var i 1866 58, i 1868 38; tømrerne: i 1870 var 5 af de 14 fremmede svende.

Tabellen skal ses i sammenhæng med tabel 59 side 548 og illustrerer, at den tilbagegang, som startede med krisen 1857 fortsatte i 1860'erne. Den var voldsom allerede 1860–63, hvor der er tale om en tilbagegang på ca. 90 eller gennemsnitlig ca. 30 arbejdspladser om året, mens den 1863–70 var på ca. 200 eller gennemsnitlig ca. 28 om året. Begivenhederne i 1864 og de deraf følgende optioner var altså ikke den eneste årsag til tilbagegangen. Med den arbejdsløshed, som tallene er udtryk for, og som især træder klart frem af lavenes egne kommentarer hertil, forstås det bedre, hvorfor så mange foretrak at udvandre.

Bystyret var fuldt ud klar over, at årsagen til den dårlige økonomi først og fremmest var havnevæsenets betydelige gæld, og man overvejede derfor, om ikke staten kunne overtage en del af omkostningerne, eftersom der andre steder, bl.a. på Slien var sat opmudringsarbejder i gang på statens regning. At staten ville overtage en del af gælden havde man ingen forhåbning om, men så meget stod i hvert fald klart, at byen Haderslev ikke kunne gøre det til sin opgave fortsat at regulere sejlløbet i fjorden. Bystyrets dom over det tidligere bystyres dispositioner i den retning lyder i årsberetningen til budgettet 1871 kort og godt: »Forsøget er tidligere blevet gjort med opbydelser af ganske overvældende omkostninger; den nuværende situation viser, at man skulle have undladt det i en sådan målestok«. – Følgen var, at fjorden på ny mudrede til, dampmuddermaskinen lå stille og forårsagede store omkostninger til reparationer; det var umuligt at få den lejet ud, og den blev derfor solgt i 1870.

Også fattigvæsenets betydelige udgifter var en væsentlig årsag til

bykassens dårlige tilstand. Fattigvæsenet slugte næsten $\frac{1}{4}$ af byens samlede indtægter, idet der hvert år efter den selvstændige fattigskats afskaffelse blev ydet 10.000 thaler i tilskud til fattigkassen. Disse betydelige udgifter og den kritik, der tidligere havde været af fattigvæsenets administration, medførte, at der i 1870 blev nedsat en kommission til at udarbejde forslag til en nyordning af fattigvæsenet, thi de 10.000 thaler »kunne ikke være det lavest mulige bidrag til det herværende fattigvæsens omkostninger«. En brand i arbejdsanstalten den 2. marts 1871 og en ny lov om understøttelse, som trådte i kraft den 1. juli 1871, gjorde det imidlertid tvivlsomt om en nyordning ville betyde mindre udgifter. Det nyttede heller ikke meget at betale transportomkostningerne til Amerika for at slippe af med de set fra fattigvæsenets side værste individer og deres familie, således som det skete et par gange.

Problemerne for selve byens økonomi var altså betydelige. Det var vanskeligt – for ikke at sige umuligt – at sætte udgifterne ned, og byens skatteevne måtte derfor øges ved at sætte gang i omsætningen og i erhvervslivet i det hele taget. Bystyrets og i det hele taget det datidige samfunds muligheder for en styring eller påvirkning af udviklingen var imidlertid begrænsede. Efter 1864 havde byen igen fået

Badstuegade i 1890'erne; til venstre ses nr. 7 med de morsomme buer over vinduerne, opført ca. 1850 af garver Christian Wienberg, derefter nr. 9, opført i slutningen af 1840-erne af barber N. C. Nasser.

en garnison, nemlig regimentsstaben og to eskadroner, svarende til ca. 200 mand, af Det magdeburgske Dragonregiment, samt en bataljon infanteri.

Det betød en forøgelse af omsætningen inden for visse fag, bl.a. bagere, kornhandlere og forskellige håndværk. Man søgte derfor om at få indkvarteringen forøget, men modtog i november 1867 afslag herpå, og samme efterår blev garnisonen endog formindsket ved at infanteribataljonen og regimentsstaben blev trukket bort. Ved krigs-udbruddet i 1870 forsvandt som nævnt også de to eskadroner. På samme måde søgte man i marts 1868 om at få flyttet en af kredsretterne fra Flensborg til Haderslev. Motivet var også her, at det skulle være med til at forøge omsætningen i byen ved at trække folk til fra et større område end amtsretternes. Også det var forgæves.

I september 1868 var den preussiske konge, Wilhelm 1., på rundtur i de nyindlemmede provinser, og også et besøg i Haderslev var planlagt. Da det imidlertid ikke blev til noget, besluttede bystyret at sende en deputation til kongen, der opholdt sig i Flensborg, for at beklage, at besøget ikke kunne finde sted, og for at gøre majestæten opmærksom på de tab, Haderslev havde lidt som følge af tabet af de otte sogne, af placeringen af jernbanen og af garnisonens formindskelse.

Da de initiativer, man således tog for at afhjælpe de betrængte økonomiske forhold, ikke førte til noget, besluttede man at ansøge om, at byen måtte blive sat ned i en lavere skatteklasse med hensyn til den såkaldte Gewerbesteuer (erhvervsskat). Det var en statskat, der var pålignet således, at de forskellige erhverv skulle yde et bestemt beløb, der var afhængigt af byens størrelse. Fordelingen på de enkelte medlemmer af gruppen blev overladt til lokal afgørelse. I magistratens begrundelse for ansøgningen opridses hele baggrunden for byens betrængte stilling; det hedder bl.a.:

»Ingen by i hertugdømmerne har måttet betale velsignelserne ved forbindelsen med Preussen og den beskyttelse, som denne mægtige stat yder, med større ofre på det materielle område end Haderslev. Byen stod i blomst i 1863 ved den betydelige trafik på havnen, der først da var fuldendt og ved en livlig landhandel, der strakte sig helt op i Nørrejylland. Nu er trafikken på havnen derimod ophørt i en sådan grad, at havnekassen til forrentning af sin gæld på ca. 120.000 thaler behøver 4–5000 thaler i tilskud, og skibsfarts- og vareafgiften udgør i stedet for 8274 thaler nu (1868) kun 3542. De forskellige erhvervsdrivende sendte tidligere deres produkter i hele vognladninger til Jylland eller besøgte årsmarkedene dér med deres varer. Ikke blot har oprettelsen af toldgrænsen gjort en ende på denne trafik, men samtidig har beboerne af halvøen Stenderup [sydøst for Kolding], der ifølge Wienerfreden blev afstået til Danmark, og som før 1864 stod i livlig forbindelse med Haderslev, . . . måttet vende sig til den nærmeste nørrejske by.

Ganske vist har også de øvrige byer på østkysten mistet en stor del af deres søhandel siden 1864, men ingen har dog samtidig som Haderslev mistet en stor, ja faktisk størstedelen af sit opland og sit afsætningsmarked. Til dette tab er efter 1864 kommet, at den i 1866 byggede jernbane er ført forbi Haderslev nogle mil vest for byen, og at denne kun er forbundet med hovedbanen med en stikbane. Indbyggerne i sognene vest for Haderslev træder nu i handelsforbindelse med Flensborg eller Hamborg eller får deres varer fra de handlende, som under næringsfrihedens beskyttelse har slået sig ned ved jernbanestationen i Vojens.«

Byens indtægtskilder var altså stærkt forringede, og hertil kom så garnisonens formindskelse og nyordningen af skattevæsenet, der betød øgede skattebyrder. Disse forhold havde medført, at

»især mange personer blandt daglejerklassen ved gæstgivervirksomhed [forsøger] at opnå en lille biindtægt, og også mange andre næringsdrivende er nødsaget til efter egnens sæd og skik at drive gæstgiveri for at skaffe sig kunder blandt bønderne. Fortjenesten, der ved ovennævnte forskellige omstændigheder er stærkt forringet, fordeler sig på et uforholdsmæssigt stort antal næringsdrivende, da alle erhvervsgrene er repræsenteret her i stort tal fra tidligere, da der var livligere handel . . . De mindre erhvervsdrivende griber deres ubetydelige kapitaler i håbet om bedre tider, sælger undværligt inventar og linned; de større næringsdrivende er for tiden i stor forlegenhed med selv forholds-mæssig små summer, og den ene konkurs følger efter den anden. Kapitalister i de sydlige dele af provinsen og i det øvrige Nordtyskland vover ikke at anbringe penge i denne egn, ja det var fornylig umuligt for kommunen at låne 4000 thaler, selvom vi endog henvendte os i Hamborg og Bremen.«

Byen og dens næringsdrivende havde altså alvorlige kapitalproblemer, hvortil også bidrog den kapitalflugt, der skete først og fremmest som følge af optanternes udvandring. Væksten i antallet af dem, der drev gæstgiveri blev fulgt af en vækst i antallet af dem, der drev såkaldt »Kleinhandel«. På grund af den almindelige næringsløshed slog flere og flere sig på småhandel, dvs. handel med varer, som ikke krævede større kapitalinvesteringer, og antallet af sådanne småhandlende steg fra 1870 til 1872 fra 169 til 186. Også det blev af kommunen anvendt som argument for en nedsættelse i en lavere erhvervsskatteklasse.

De problemer byens styre og dens indbyggere stod over for ved år 1870, syntes således uoverstigelige: der var stor arbejdsløshed, stærkt faldende omsætning med deraf følgende stagnerende skatteindtægter og svigtende skatteevne, der manglede kapital til investeringer og drift, som eventuelt kunne vende udviklingen, og byen som sådan var tynget af en betydelig gæld. Forholdene var altså totalt ændret i forhold til 1840'erne og 1850'erne, der prægedes af en ekspansion, som byen aldrig tidligere havde oplevet, og som lod den økonomiske liberalismes ideer komme til fuld udfoldelse i en begyndende industrialiseringsproces. De økonomiske kræfter og de politiske og nationale ideer, som i tiden op til ca. 1835 havde ligget skjult under overfladen, men som nu brød frem, havde dog også medført stærke konflikter, der hovedsagelig var af national karakter, men som tillige havde sociale modsætninger som baggrund. Industrialiseringsprocessen øgede forskellen mellem rig og fattig, som allerede var stor i århundredets første tredjedel, og den skabte et voksende proletariat, ikke alene af fattige og af arbejdsløse, men også af småhåndværkere og småhandlende, som blev udkonkurreret dels af mere kapitalstærke købmænd, dels af håndværkere, der brød med den tidligere tids strenge lavbestemmelser, og dels af en voksende mængde af masseproducerede varer.

De trange økonomiske tider omkring 1870 var vel nok med til at forværre disse forhold, selvom udvandringen nok må siges at have virket som en regulator. Det er dog bemærkelsesværdigt, at tilbagegangen og proletariseringen var i gang før 1864 og i hvert fald kan følges tilbage til 1857. Krisen dette år afslørede, hvor spinkelt et grundlag den økonomiske ekspansion byggede på; den illustrerede i hvor høj grad der manglede kapitalformidlende institutioner, og den viste, hvorledes den økonomiske liberalismes forsøg på at klare sig ud af en krise betød øget arbejdsløshed. Industrialiseringsprocessen gik i stå og efterlod byen med en arbejdsløshed, som det viste sig umuligt at slippe af med, og som voksede efter 1864.

De nationale og politiske modsætninger, som karakteriserede perioden op til 1850 var først og fremmest modsætninger mellem overklassen og middelklassen, mens de lavere sociale lag for en stor del stod fremmed over for det nationale. I stedet blev underklassen i 1850'erne grebet af en religiøs vækkelse, mens de nationale og politiske modsætninger svandt ind. Efter 1864 brød de imidlertid igen frem i lys lue, og vi er således igen inde i en tid, der præges af dybe nationale og politiske skel. Disse kunne nok give anledning til konflikter på baggrund af de i forvejen store økonomiske og sociale forskelle, der rådede i det lille bysamfund, og som ikke blev mindre på grund af de trange tider. Det er om disse forhold, der skal berettes i næste bind.

Noter, kildemateriale
og -henvisninger samt
billedfortegnelse m.m.

Noter

1. Forklaringen på at fødselsoverskuddet og antallet af optagne borgere viser de samme svingninger, kunne være en ændret aldersfordeling i byen, således at tilvandringer hovedsagelig har omfattet yngre mennesker. En sådan ændret aldersfordeling kan dog ikke konstateres. Kvinder i den fødedygtige alder lå ret konstant på lidt over 20 % af totalbefolkningen, jfr. tabel 7 side 32.
2. Heraf dog ca. 3000 i byens forstæder, der blev indlemmet samme år.
3. Tallene omfatter altså kun de personer, der udvandrede via Hamborg eller Bremen, mens der ikke haves tal for dem, som udvandrede via København. Fra hele hertugdømmet udvandrede der i perioden 1868–1900 i alt 6465 personer denne vej. Endvidere opholdt ca. 20000 personer, der var født i hertugdømmet, sig i 1870 i Danmark. Det var ca. 8400 flere end i 1850. Disse tal viser altså, at de tal vi har for udvandringen til Amerika kun er minimumstal, jfr. Kr. Hvidt: Flugten til Amerika, Århus 1971, side 261–270, hvor parallellerne til danske forhold understreges, og hvor der også peges på de økonomiske forhold som årsag til udvandringen. Hvidt fastslår dog også, at de politiske og nationale forhold var af væsentlig betydning, for at udvandringen i Nordslesvig blev så stor, at den langt oversteg fødselsoverskuddet.
4. Der knytter sig en vis usikkerhed til benyttelsen af disse tal, dels fordi de er selvangivne, dvs. generelt lavt sat, dels fordi vi ikke ved, hvor meget naturalier har betydet som indtægtskilde for såvel købmænd som håndværkere. De lave beløb, som købmændene anfører, og de meget ensartede beløb, som håndværkerne anfører – 34 af 103 håndværkere har således tjent præcis 75 rdl. år efter år – maner i hvert fald til forsigtighed. Spørgsmålet er i øvrigt, om de næringsdrivende, det være sig købmænd, gæstgivere eller håndværkere, har været helt klar over eller haft mulighed for at gøre præcist op, hvor meget de har tjent. Det må dog bemærkes, at beløbene, der for de flestes vedkommende blev meddelt mundtligt, blev gennemgået af den lokale kommission, der havde fået til opgave at foretage opgørelsen, og en række borgere, hvis selvangivne beløb, man fandt betænkeligt lave, blev opfordret til at aflægge ed på, at angivelsen var rigtig. Det gjaldt dog kun fem personer i 1810.

I en række tilfælde kan vi bl. a. ud fra den skat, der betales, se, at der må være noget galt (se tabel 25), men i en lang række tilfælde ligger skatteprocenten mellem 15 og 20, så at det giver anledning til at formode, at i hvert fald forholdet mellem indtægterne er nogenlunde rigtigt. De selvangivne indtægter skal altså snarere sættes i relation til hinanden frem for at tages som absolutte størrelser.
5. Hvis vi regner med, at beløbene er lavt sat, således som det er anført i note 4, bliver procenten lavere og er vel snarere i nærheden af 10 end omkring 20 %.
6. Der er en lang række metodiske problemer knyttet til udnyttelsen af denne kalkulationsbog som historisk kilde, først og fremmest spørgsmålet om, hvor meget den omfatter af de varer, som C. A. Petersen har købt. Der synes i udpræget grad at være tale om varer, som han har købt uden for hertugdømmet. Der forekommer enkelte indkøb i Flensborg, men her er karakteristisk nok ingen priser anført. Det er endvidere ganske bestemte varer, som forekommer i bogen; landbrugsvarer som f. eks. smør og mel forekommer slet ikke, men dem har han vel købt hos oplandets bønder, med mindre der da allerede er tale om en specialisering i de i bogen nævnte varer. Den omstændighed, at de samlede beløb for de enkelte år 1813–16 svinger, rejser endvidere spørgsmålet, om vi i det hele taget kan regne med, at *alle* varer købt uden for hertugdømmet er indført i bogen.
7. Det er ikke altid givet, at borgerskabslisternes angivelse af »Herkomst« dækker over tilflytternes fødested. Det kan udmærket tænkes, at tilvandrede fra f. eks. norrøjske byer stammer fra landet og blot har brugt den nærmeste købstad som første station. En meget stor del af de tilvandrede daglejere kom dog direkte fra landet, jfr. tabel 6 side 30.
8. Det er bemærkelsesværdigt, at den »officielle« statistik anfører 632 personer som levende af almisse. Det viser, at også de trykte tabellers klassifikation i erhvervs- og sociale grupper ikke er ensartet fra folketælling til folketælling.
9. Der er stor forskel på, hvor omhyggelige tællerne i de enkelte kvarterer har været med at anføre, om en familie er fattig eller ej. I nogle kvarterer er tallet højt, i andre lavt.
10. De afskrifter af reglementerne for tilsvarende anstalter som fandtes i bl. a. Flensborg, Slesvig, Gråsten, Rendsborg og Højer, og som brugtes som forlæg, er ligeledes skrevet med hans hånd.
11. I 1835 omtales endnu et legebibliotek, ledet af hr. Dame, Lyna 1835 side 71.
12. I en skrivelse til magistraten den 27. januar 1835, underskrevet af Kier, Hiort Lorenzen og C. Stuhr, anmodede direktionen for Havneselskabet byen om at overveje »ob der Hafengesellschaft nicht einige der Stadt zuständige Mittel zur Fortsetzung ihrer Arbeiten überwiesen werden« (Axta XIX F 4 Havnesager). To år senere har Hiort Lorenzen altså en anden opfattelse.
13. Det synes som om Kier her blander ting sammen, som ligger adskilt i tid. Fra 1847 kendes kun forslaget om at nedsætte en komite til at undersøge det hensigtsmæssige i at anvende dampkraft. Referat af generalforsamlingen 16. juni 1847 kendes ganske vist ikke, men det er nok usandsynligt, at tilhængere af Hiort Lorenzen her har forelagt et så drastisk forslag, som Kier anfører. Kier skriver selv, at det var Hiort Lorenzen der stod i spidsen for den utilfredse fløj af sel-

skabet, som foreslog at standse alt arbejde med håndkraft. Hiort Lorenzen var imidlertid død i 1845, og det gør det sandsynligt, at det er et tidligere forslag af Hiort Lorenzen, Kier har i tankerne, måske det i teksten omtalte forslag fra 1842. At der imidlertid i selskabet i 1847 var stærke fortalere for anvendelsen af dampkraft og en stærk kritik af direktionens hidtidige linje er der dog næppe tvivl om. Spørgsmålet er blot, hvor stærkt påvirket denne fløj har været af Hiort Lorenzen to år efter hans død.

14. Stibolt nævnes som redaktør 13. oktober 1839, Marquardsen 12. januar 1840. (P. Lauridsen: Da Sønderjylland vågnede bd. IV, side 88 og 116).
15. P. Lauridsen: Da Sønderjylland vågnede bd. 1 side 126 nævner næsten 400; sst. side 198 siges det i anledning af en censursag, at de blade, der skulle med posten, nemlig 126, blev standset, resten, ca. 250, må omfatte både by og amt og ikke kun byen.
16. Mødet blev refereret i Dannevirke den 18. marts, men dette referat blev imødegået af Lyna den 22. marts af de mænd, der havde indkaldt til mødet. Det er derfor vanskeligt at nå helt til klarhed over, hvordan det egentlig er forløbet, og hvor mange der deltog.
17. P. Lauridsen anfører i SA 1900 side 79, at der var 250 underskrifter, Dannevirke den 8. marts 1850 siger 344.
18. Overvejelserne her angående petitionerne hænger nøje sammen med de forhold, som er fremført i tabel 47 side 342. I teksten til denne tabel er der peget på en manglende konsekvens hos en række personer, der har underskrevet adresser med modsat indhold. Vi ved tillige i en række tilfælde, hvorledes købmand C. Stuhr var en særdeles håndfast indsamler af underskrifter og ganske klart har lagt pres på borgerne for

at få dem til at underskrive. De mange adresser og petitioner er derfor et meget lidt homogent kildemateriale, hvor der fra petition til petition må tages stilling til den pågældende petitions værdi som udtryk for opinionen, jfr. H. P. Claussen i Sønderjyske Årbøger 1966 side 135ff, hvor der netop ud fra en vurdering af situationen tillægges en række adresser fra Als værdi som udtryk for opinionen. Også G. Japsen har i Den nationale udvikling i Åbenrå 1800–1850 været inde på denne problematik ved sin benyttelse af petitioner, se f. eks. side 203–206 og 211f.

19. I Paul Christiansens arkiv findes en tegning af et hus med midtergavlparti og øverst en segmentfronton som på Slagtergade 14 og Storegade 43. Det har ikke været muligt at finde huset i Haderslev, selvom der på tegningen står, at huset er opført for slagtermester Behrens her. Tegningen gør det imidlertid rimeligt også at tilskrive Paul Christiansen de to her nævnte huse på grund af den lighed der er mellem de tre huse. Det synes dog som om i hvert fald Storegade 43 er opført før 1850, og at det tilsyneladende kun er midterpartiet der er føjet ind i 1850'erne eller omkring 1850. Det illustrerer, hvor uhyre vanskeligt det er at datere byens huse præcist, og at der skal betydelige detailstudier til, før noget kan siges med sikkerhed. Oftest må vi nøjes med at fastslå inden for hvilket tiår et hus er opført, mens et byggeri i flere etaper gør det endnu vanskeligere at datere et hus, fordi brandtaksationsprotokollernes oplysninger ikke altid kan bringes til at stemme overens med det, der ses på et billede eller på det hus, som ligger der den dag idag. At sige noget sikkert om arkitekter eller bygmestre vil formodentlig være umuligt med mindre der tilfældigvis er bevaret en oprindelig tegning af huset.

Kildemateriale

Kildematerialet til dette værk stammer mange steder fra. Der er først og fremmest administrationens arkiver, såvel de lokale som de centrale. Vigtige kilder er tillige aviserne Lyna og Dannevirke, der er gennemgået systematisk; endvidere findes der en omfattende litteratur om Haderslev, som er samlet i Olav Christensen: Litteratur om Haderslev, Haderslev 1956. Denne fortegnelse er uundværlig for enhver, der beskæftiger sig med byens historie, og i den vil der kunne findes supplerende litteratur ud over den, der er nævnt i noterne nedenfor. Også privatarkiver er benyttet, dels beroende i offentlige arkiver, dels stillet til rådighed af privatpersoner. Personalet ved Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele og ved Det sønderjyske Landsbibliotek har været behjælpeligt med at fremskaffe arkivalier og litteratur. Det gælder tillige personalet ved Rigsarkivet og Landesarchiv Schleswig-Holsteins samt arkivassistent H. P. Drescher ved Haderslev byhistoriske Arkiv. Bürgerverein zu Hadersleben ved læge Hans Oluf

Meyer, samt selskabet Harmonien ved boghandler Johs. Chr. Nielsen, har udlånt de to foreningers forhandlingsprotokoller. Fru Ilse Faaborg, Haderslev, har stillet kildemateriale vedrørende C. A. Petersen til rådighed, og Poul Christiansen, Haderslev, har stillet tegninger og andet materiale til rådighed vedrørende sin oldefar, murermester Paul Christiansen. Advokat Peter Meyer har udlånt Georg Alexander Sass' tegninger, og Haderslev Museum. Historiske Samlinger i Landsarkivet i Åbenrå samt boghandler Johs. Chr. Nielsen, Haderslev, har leveret billedmateriale, heriblandt flere af farveillustrationerne. Haderslev byhistoriske Arkiv er dog den institution, der har leveret langt den største del af billedmaterialet, ligesom jeg også har haft adgang til det meget forskelligartede arkivmateriale, der gennem mange år er samlet her. Uden dette indsamlingsarbejde ville meget uvurderligt kilde- og billedmateriale til belysning af de sider af livet, som ikke fremgår af det offentliges arkiver, være gået tabt.

Forkortelser anvendt i henvisningerne

- Achelis: Bürgerbuch = Th. O. Achelis: Bürgerbuch der Stadt Hadersleben bis zum Jahre 1864. Flensborg 1940.
- Achelis: Bürgerverein = Th. O. Achelis m. fl.: Bürgerverein zu Hadersleben 1838 – 19. November – 1938. Flensborg 1938.
- Achelis: Haderslev = Th. O. Achelis: Haderslev i gamle Dage, bind 2 (1627–1800), Haderslev 1929.
- Achelis: Schulen = Th. O. Achelis: Deutsche und dänische Schulen einer schleswiger Grenzstadt im Wandel der Jahrhunderte. Haderslev 1934.
- Acta = HBark, hvor akterne har betegnelsen »Acta« samt et nr., for tiden før 1864 med romertal, for tiden efter 1864 med arabertal, f. eks. Acta XIX og Acta 67.
- Bladet Dannevirke = Bladet Dannevirke 100 år. 1838 – 15. juni – 1938. Haderslev 1938.
- Byregnskaber = byregnskaberne 1800–1864 i HBark Acta XVIII II 3 Bc II, cod. 400–464.
- Bürgerverein: Hauptprotokol = Hauptprotokol des Bürgervereins in Hadersleben 1838–1858, tilhører Bürgerverein zu Hadersleben.
- dat. = dateret.
- Dvk = Dannevirke, årg. 1ff, 1838ff.
- Favrholdt = M. Favrholdt: Haderslev Latinskoles historie 1567–1967. Haderslev 1967.
- forh. prot. = Bykollegiernes forhandlingsprotokoller, HBark Acta XVIII II 3 Aba cod. 53 (–1/7 1851) og cod. 54 (29/8 1851–16/11 1869).
- Harmonien = Harmonien. Træk af danskhedens historie i Haderslev gennem 150 år. Samlet i anledning af hundredårsdagen for Harmoniens genoprettelse 13. oktober 1949. Haderslev 1949.
- HBark = Haderslev byarkiv (rådstuearkivet).
- HByhist Ark = Haderslev byhistoriske Arkiv.
- Hjelholt I og II = H. Hjelholt: Sønderjylland under treårskrigen. Et bidrag til dets politiske historie, bind 1 og 2, København 1959 og 1961.
- HS = Haderslev-Samfundets Årsskrift 1934ff.
- Håndværk = Olav Christensen: Haderslev bys håndværk. Festskrift udsendt i anledning af Haderslev Håndværkerforenings 100-årsdag den 6. januar 1957. Haderslev 1956.
- Jessen: Haandbog = Franz v. Jessen: Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie, København 1901.
- Kier: Hafnenbau = O. Kier: Der Hafnenbau der Stadt Hadersleben . . . Altona 1854.
- LA Schl = Landesarchiv Schleswig-Holsteins, Gottorp, Slesvig.
- LA Åb = Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele, Abenrå.
- Lautrup: Chronik = E. Lautrup: Chronik und Monographie der Stadt Hadersleben. Haderslev 1844.
- Lyna = Lyna, eine Wochenschrift, 1.–52. årg. Haderslev 1/1 1797 – 25/3 1848.
- Mag. sager = HBark Acta XVIII II 3 Aba Magistrats-sager 1840–63, delvis uordnede, ligger dels årgangsvis, dels sagligt ordnede.
- Michelsen: Seeweg: = Conrad Anton Michelsen: Haderslevs Seeweg in alter und neuer Zeit. Særtryk af latinskolens program 1846.
- Nordsl. Tid. = Nordslesvigsk Tidende årg. 1–3, 6/5 1848 – 10/7 1850.
- P. Laur. = P. Lauridsen: Da Sønderjylland vaagnede, bind 1–8, Kbh. 1909–22.
- pk = pakke (arkivpakke).
- RA = Rigsarkivet, København.
- Skau SJy = H. V. Gregersen: Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i Sønderjylland. Tønder 1970.
- SM = Sønderjysk Månedsskrift, årg. 1ff, 1924ff.
- Sparekassen = Olav Christensen: Haderslev Bys Spare- og Lånekasse med billeder til Haderslev bys historie 1819–1969. Haderslev 1969.
- Sønd. Hist. = Sønderjyllands Historie, fremstillet for det danske folk, bind 4: Tidsrummet 1805–1864 (Knud Fabricius). København u. å.
- SA = Sønderjyske Årbøger 1889ff.
- TKIA = Tyske Kancelli Indenrigske Afdeling, jfr. Vejledende Arkivregistraturer bd. 7, ved Johanne Skovgaard. København 1946.
- ZSHG = Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, årg. 1 ff, 1870ff.

Henvisninger

Henvisningerne er bygget op på den måde, at der henvises til de små afsnits sidetal. Inden for disse følger henvisningerne teksten, således at det ved stikord samt årstal og datoer skulle være muligt at finde frem til den pågældende henvisning. I en række tilfælde er det endvidere ved »citater« anført, hvorfra de længere citater er hentet, men i øvrigt skulle det fremgå af den omtalte opbygning, hvorfra citaterne stammer. Ved tidsskriftsartikler er i parantes anført forfatternavn.

- 9– 13 Wedels skildring: HS 1956 s. 7–14, citat s. 10–11; deputeretkollegiet 1798: SM årg. 5 1928/29 s. 104–106 (Th. O. Achelis); H. P. Hanssen: Sønderjylland, Ålborg 1892 s. 23–25; Axel Henningsen: Aus einem Leben in zwei Kulturen, Flensborg 1959 s. 9–18, citat s. 9–10.
- 17– 20 Kilder i tabel 1 s. 18.
- 21– 27 Kilder i tabel 2 s. 22; Jessen: Haandbog s. 280–324 og 225–256 (optantspørgsmålet); udvandrerkontor: annonce i Dvk 23/4 1858; optanter 1885: SÅ 1942 s. 112 (P. A. Callø); forholdene i Danmark: Kristian Hvidt: Flugten til Amerika, Århus 1971 s. 88–95; i Nordslesvig sst. s. 263–270.
- 27– 31 Kilder i tabel 5 s. 28; Lautrups redegørelse i TKIA C 95 pk 4, dat. 16/11 1846, trykt i uddrag i Achelis: Schulen s. 117ff, jfr. Lautrup: Chronik s. 188–191; Johan Ottosen: Sønderjylland, Kbh. 1892 s. 14.
- 31– 36 Kilder i tabel 7 s. 32, kirkebøgenes tal endvidere i Lyna hvert år, jfr. Olav Christensen: Litteratur om Haderslev, Had. 1956 nr. 385–392; epidemierne 1808 og 1818: LA Åb HBark Acta XXI G 2 1/10 1808, Lyna 1809 s. 393f, 1853 og 1857, se side 499ff; vandværk: Dvk 1/11 1860; sanitære forhold: Dvk 11 og 14/6 1856; natrenovation: Polizeiverordnung betreffend das Abfuhr-wesen in der Stadt Hadersleben (3/10 1870), Beilage der Nordschleswigs Tidende 27/5 1871; læger: LA Åb HBark Acta XXI G 1, sst. G 2 7/5 og 1/10 1808, 7/4 1809; Lautrup: Chronik s. 164–166, Provinzial-Handbuch für Schleswig-Holstein 1868 sp. 304 og 1875 s. 386; jorde-mødre: LA Åb HBark Acta XXI G 4 13/8 1819, 4/5 1836 og læg 1849.
- 37– 52 Folketællingerne 1803–60, jfr. tabel 1.
- 53– 57 Slotsgrundens område: kortet s. 72–73, jfr. s. 99 og 191; sammenlægningen: TKIA D 109 pk 2 conv. B kommissionsakter 1799–1804, pk 3 conv. C kommissionsakter 1799, 1821–22, og conv. B kommissionsakter nr. 1–55, 1832–33; endvidere en del akter i TKIA Den slesv.-holst. prov. reg. pk 44; afskrift af kommissionens protokol over forhandlingerne 1833 i HBark cod. 542; forholdet mellem Slotsgrunden og købstaden i 1820'erne: TKIA Overrettens arkiv pk. 39 sager vedr. Slotsgrunden 1637–1830; Nafområdernes indlemmelse 1842–43: TKIA Den slesv.-holst. prov. reg. pk 82 læg 14; Sdr. Otting: LA Åb Had. Landrådsarkiv fag 112 nr. 6.
- 57– 61 Kortet 1800 s. 99; husenes byggemåde: Achelis: Haderslev side 398f; byggeriet: kilder i tabel 15 s. 58; kort 1862 på side 504f; kort 1859 på side 64, luftbilledet 1895 på side 65.
- 64– 76 Kilder i tabel 17A s. 68.
- 77– 81 Kilder i tabel 18 s. 76, 19 s. 78 og 20 s. 80.
- 82– 84 Achelis: Haderslev s. 47–63; ændringerne 1796 og 1803: Chron. Samml. 1796 s. 112f, 1803 s. 129, 1804 s. 1f; Lautrup: Chronik s. 137–146; det preussiske styre: Jessen: Haandbog s. 515–520, Ortsstatut der Stadt Hadersleben, Had. 1890, Olav Christensen: Blade af Haderslev bys historie fra omkring århundredskiftet, Had. 1952, s. 30–35.
- 84– 87 Kilder i tabel 21 s. 84; sag 1801: Acta XVIII II 3 Ac pk. 2 læg 1801–10; forretningsorden: Mag. sager 1850–63, sager vedr. deputeretkollegiet.
- 87– 90 Ændringerne i det lokale styre: Sønd. Hist. IV s. 41–53; 1813 og 1837: TKIA D 110 pk 2 1/2 1837, den slesv.-holst. reg.'s svar sst. 18/2 1837; instruks for amtmændene, trykt i Dvk. 8/11 1850; central- og mellemstanser: Vejl. ark. reg. bd. 7 s. 101f og 147; valget: TKIA D 110 pk 3 17/5 1840 og pk 5 30/6 1840; forh. prot. 9/1 1860, 25/4 1860, 3/10 1860, Stådteordnung, jfr. ovf. s. 82–84.
- 91– 92 Achelis: Haderslev s. 146–159; LA Åb Retsbetjentarkiver nr. 88 (bytingets protokol 1775–1837); nævningeinstitutionens ophævelse: TKIA Den slesv.-holst. prov. reg. pk 82 læg 7; politiret 1839: Chron. Samml. 1839 s. 39–54; Amtsblatt 26/6 1867 og 20/9 1867; Provinzial-Handbuch für Schleswig-Holstein 1875, s. 418; Jessen: Haandbog s. 521–528.
- 97–100 Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte 1798, s. 372–374, jfr. SÅ 1893 s. 229–240; 1801: Schleswig-Holsteinische Chronik 1801 s. 1–5; byregnskaber 1800–1807.
- 100–105 Kilder i tabel 23 s. 102, 24 s. 104 og 25 s. 106.
- 105–110 Folketællingen 1803, jfr. tabel 1 s. 18; knipplingshandlere m. m.: Achelis: Bürgerbuch, Die Heimat, årg. 50, 1940 s. 11f; Peter Kieldrup m. fl.: HS 1943 s. 8–10, Achelis: Bürgerbuch; eksportvarer: RA Gen. toldk.- og komm. koll. Tabelkontoret. Sager til Tabeljournalen 1811–1814.
- 110–113 Folketællingen 1803, jfr. tabel 1 s. 18; Håndværk, især s. 28–34 og 42–49; rebslagerne Acta XIX B 26 2/10 1803; snedkerne sst. B 33 17/11 1824; syersker sst. B 34; Poul Petersen: SM 1957 s. 86–90 (Olav Christensen), tømmerlav og sadelmagerlav: Acta XIX hhv. B 27 og 35.
- 115–118 Kilder i tabel 26 s. 114; handskemagere: Acta XIX B 13 16/11 1813; klagerne 1793: SÅ 1892 s. 229–241; murerlavet: Håndværk s. 29ff; tømmerlavet: Haderslev Amts Museum nr. 8 1960 s. 36–44 og nr. 9 1961 s. 37f; klager over murerne: Lyna 15/9 og 22/9 1816; liste over håndværkere 1773 og 1798: Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte 1798 II, s.

- 370f, 1775: Lautrup: Chronik s. 160f, 1787: Acta XIX B 1, 1803: folketællingen 1803, jfr. tabel 1 s. 18.
- 119–123 Kilder i tabel 27 s. 120; generelt om fattigvæsen: Harald Jørgensen: Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede s. 327–337, ZSHG bd. 79, 1955, s. 217–256 og bd. 80, 1956, s. 93–148.
- 123–127 Lars Henningsen: Det offentlige fattigvæsen i Haderslev, Åbenrå og Sønderborg i tiden 1736 til ca. 1800, Århus 1974, utrykt manuskript i HByhist Ark, især s. 12–16 og s. 52–65; Fattigplanen 1803: Acta XV A Generalia læg 1803–04 fattigplanens tilblivelse, heri Plan zu einer Armenanstalt in der Stadt Hadersleben, Had. 1804 samt Instruction für die Armenpfleger dat. 4/12 1804; TKIA D 123 pk 5, bl. a. 25/11 og 7/12 1802. Fattigvæsenets protokol Acta XV cod. 375.
- 127–131 Fattigvæsenets regnskaber Acta XV B bilag 3 pk 6 og 7 (1801–12); provstens deltagelse: TKIA D 123 pk 5 25/11 1802, Acta XV A 24/1 1805; stiftelser: Lautrup: Chronik s. 97–122.
- 131–133 Det forenede Selskab: Schleswig-Holsteinische Chronik 1799, I s. 56, 134f og 199, bd. II, s. 187; Acta XV A læg 1797–1800, TKIA D 110 pk 2 20/2 1799; Acta XV B bilag 1, Spindeanstalten, Instruction für die Armenpfleger jvf. ovf.; 1841: Acta XV A Generalia 5/3 1842; Lyna 1812 s. 259–261.
- 134–136 Folketællingen 1803, jfr. tabel 1 s. 18; Chron. Samml. 1806 s. 8f; sportler: sst. 1812 s. 127f.
- 137–140 SÅ 1945 s. 148–169 (J. Hvidtfeldt), Harmonien s. 67–71, Lyna 13/9 1807; borgervæbning: Acta XVIII II 4 bilag 3.
- 140–143 Harmonien s. 11–19 og 28–33; Concordia: Achelis: Bürgerverein s. 12f, Gesetze für die Gesellschaft der Harmonie in Hadersleben. Had. 1836 (medlemsfortegnelse).
- 143–146 Harmonien s. 34–40; Paltzo: sst. s. 40–42, Lyna 1829 s. 28; Knudsens rejse: Fra Ribe amt bd. 5, 1919 s. 563; Harmonien s. 65f; skyttegilde: TKIA D 123 pk 8 læg 1824–25.
- 149–152 Byregnskaberne, jfr. kilder i tabel 30 s. 154f; de franske tropper: Acta XXII A 6, bilag 1; Klosterkirkegårdens indvielse: Lautrup: Chronik s. 154f; de russiske tropper: Acta XXII A 6 bilag 2, heri 83 siders beretning om troppernes indkvartering samt opførelse over udgifter; Johann Georg Rist: Lebenserinnerungen, udg. af G. Poel, 2. udg. Gotha 1886 s. 266–308 (citerer s. 296–298 og 307).
- 152–155 Byregnskaberne, jfr. tabel 30 s. 154f; pengeforholdene generelt: J. Wilcke: Specie-, kurant- og rigsbankdaler, Kbh. 1929.
- 156–159 Kilde i tabel 31 s. 158; skibe 1815: Dvk 19/5 1859.
- 160–166 Byregnskaberne 1817–1833; Lyna 1818 s. 75f; konkurser og auktioner blev annonceret i Lyna, der er gennemgået for disse år; Knud Petersen: Lyna 1819 s. 321; sukkerraffinaderi: Lyna 1819 s. 118, jfr. s. 238, Acta XIX D 7 23/3 1822; markeder: Acta XIX E 3 fortløbende oversigter over »Stättægelder« (Stadepenge); byggeriet: brandtaxationsprotokoller, jfr. kilder i tabel 15 s. 58; brødvægt annonceret må-
- nedsvi i Lyna; fattigvæsenets regnskaber Acta XV bilag 3 pk 10–13 (1818–1835).
- 166–170 Kolonihaver: ZSHG bd. 80 s. 122f; G. Japsen: De nordslesvigske sparekassers historie, 1970, s. 13–26 og 32–34; Sparekassen s. 32–45, tabel s. 167; Lyna 2/2 1817, 17/1 1830.
- 170–177 Sparsommelighed: Lyna 23/2 1823; bispebro: TKIA Statholderskabets arkiv pk 18 læg 8; skolebyggeri: TKIA D 116 skolesager 24/7 1824 og 25/5 1825, forh. prot. 4/8 1825; byregnskaberne og fattigregnskaberne, jfr. ovf.; koleraepidemi: LA Åb HBArk Acta XXI G 6 bilag; Achelis: Bürgerbuch; vandrebog: Håndværk s. 43f, LA Åb HBArk nr. 79.
- 177–180 klage 1833: TKIA D 109 pk 4 1/5 1833; HBArk cod. 542; kilder i tabel 32 s. 176; politiskattens indførelse: TKIA D 123 pk 8 23/7 1835, sst. den slesv.-holst. prov. reg. pk 79 læg 2, byregnskaberne 1834–1848.
- 181–183 Acta XIX F 4 pk 2 13/6 1805 (overlods Løvenørns betænkning), sst. Direktionen for Havneselskabet pk 1 læg 1831–40, udat. beretning om besæjlingsforholdene på fjorden i begyndelsen af 1800-tallet; skibe og sejlads 1803: bilag til byregnskabet 1803; C. A. Petersens kalkulationsbog, jfr. tabel 31 s. 158; beretning 1811: Acta XIX F 4 pk 2.
- 183–189 Lindenhau 1801: Schleswig-Holsteinische Chronik 1801, 10 s. 1–5; 1799 og 1800: Lyna 1799 s. 177–182 og 193–199, 1800 s. 121–126; selskabet ca. 1800: Kier: Hafenbau s. 22f og Michelsen: Seeweg s. 24f; 1816ff: Acta XIX F 4 Direk. pk 1 (akter i kronologisk orden), TKIA Statholderskabets arkiv pk 19 læg 7 26/4 1820; Kiørs opfordring: Lyna 1826 s. 397–409, Gydesen sst. s. 413–416; byens akter havnen vedrørende: Acta XIX F 4 pk 2.
- 189–193 Havneselskabets årsberetninger trykt i Lyna 1830 s. 41–56, 1832 s. 185–194, 1834 s. 73–86, 1835 s. 25–36, 1837 s. 185–187, koncepter i Acta XIX F 4 Direk. pk 2, (heri også regnskaber), originaler i RA Slesvigske Ministerium II Dept. A pk 115; havne- og bropenge, prikkepenge: Acta XIX F 4 pk 2 1/4 og 29/12 1829; stridigheder inden for selskabet: Acta XIX F 4 Direk. pk 1.
- 197–199 Achelis: Schulen s. 34–43 med talrige henvisninger til litteratur og akter, Schulordnung für die Deutschen und Dänischen Schulen der Stadt Hadersleben, Chron. Samml. 1802 s. 156–169; skoleforsømmelser og ferier: Achelis: Schulen s. 48f.
- 200–202 Achelis a. st. Acta XIII C pk 2, TKIA Overkonsistoriet pk 12 (heri bl. a. skolelærernes klager samt tidligere lønninger); de nye lønninger: kommissionsberetning 1828 TKIA Overrettens arkiv pk 39 s. 23–29.
- 202–206 Som forrige afsnit; finansiering af skolebyggeri: TKIA D 116 6/1, 30/7 og 7/11 1829; skolelokaler: Acta XIII C pk 2 20/2 1822 og 25/11 1826.
- 206–210 Kommissionsberetning 1828 (cirka 40 sider) TKIA Overrettens arkiv pk 39; Erneuerte Schulordnung für die Bürgerschulen der Stadt Hadersleben, Chron. Samml. 1829 s. 116–125; Achelis: Schulen s. 41–47 med omtale af indvielsestaler; senere skolebyggeri: Achelis: Schulen s. 50.
- 211–214 Visitats: LA Åb Generalsuperintendentens ar-

- kiv pk. nr. 1; reformationsjubelæum: SM 1960 s. 245–247 (Olav Christensen); ændring 1806: Chron. Samml. 1806 s. 8, Der Schleswig-Holsteiner 1931 s. 190 (Th. O. Achelis); valget 1808: Chron. Samml. 1808 s. 139; pietismen: Achelis: Haderslev s. 389–396; kirkebesøg: Lyna 1821 s. 407–409, 1822 s. 81–94; bibelselskabet: Lyna 1816 s. 179–184, 331–334.
- 214–217 Generelt: HS 1960 s. 3–11 (M. Favrholdt); indberetning 1829: TKIA C 95 pk 1 læg 7 fol. 145; 1811: sst. Overretten på Gottorp pk 6 1811–1813 Sager vedr. sprogeskriptet af 15/12 1810, indberetning fra Haderslevs magistrat dat. 10/2 1811.
- 217–221 Lindenhan: Heimat-Blätter aus Nordschleswig 1940 s. 72–75 (Th. O. Achelis); forfatningspetitionen 1816: SÅ 1964 s. 310–326 (G. Japsen), TKIA C 44; Harmonien s. 43–46, s. 72f.
- 227–232 Folketællingen 1835, jfr. tabel 1 s. 18 samt tabel 37 s. 230, 38 s. 232 og 39 s. 254; spiseanstalten: Lyna 1831 bilag til nr. 50 11/12, Lyna 1831 s. 423–427, 1832 s. 9–13, 35f, 177–182 (regnskab); forbud imod at hjælpe tiggere: Lyna 1831, s. 433–434; Acta XV A 20/1 1832.
- 232–235 Opfordring: Lyna 1832 s. 112–118; Acta XV B bilag 2 arbejdsanstalten (akter i kronologisk rækkefølge); regulativ for arbejdsanstalten: Chron. Samml. 1836 s. 113–117.
- 237–242 Lyna 17/2 1839, fattigvæsenets protokol Acta XV B cod. 375 22/8 1838, sst. bilag 2 arbejdsanstalten, heri bl. a. ordensreglement dat. 16/8 1838, spise-reglement dat. 28/6 1839; andagt: 23/7 1842, enkelt-sager dat. 25/10 1843 (Lysholm), dat. juni 1840 (P. J. Jessen); orgel: Lyna 1846 nr. 18; nr. 20 (indlæg marts 1846), smædeviser: SM 1961 s. 173–78 (H. Hejselbjerg Paulsen).
- 242–247 Karstens' redegørelse: Acta XV B bilag 2 1/3 1839; Christine Frederikke stiftelsen: Lyna 1832 s. 97–103, Haderslev Amts Sygehus Læge- og Regnskabsberetning 1939 s. 39–44; regulativ: Chron. Samml. 1844 s. 344–359; indretning fremgår af grundplan s. 246; asyl: Lyna 30/8 1840, 21/2 1841, 11/3 1846, Olav Christensen: Gammel Haderslev Børnehavn 1863–1963, Had. 1963 s. 3.
- 248–250 Regulativ für die Combination des Haderslebener Schlossgrundes mit der Stadt Hadersleben, Kbh. 1833, jfr. Chron. Samml. 1833 s. 253–272; rådmandsvalg og valg af deputerede borgere: Acta XVIII II 3 Ac pk 2 læg 1831–40; personale og godtgørelser: byregnskabet 1834; politiskatten: TKIA Den slesvig-holstenske prov. reg. pk. 79 læg 2 2/7 1835, Auszug aus den sämtlichen Haderslebener Stadtrechnungen 1835ff.
- 252–256 Ipsens erindringer: HS 1957 s. 5–39, citat s. 30f, 27; urmagere: Acta XIX B 36 8/6 1831; sadelmagere sst. B 27 25/1 og 1/11 1834; tømrere jfr. ovf. s. 113–115; slagterne: Acta XIX B 31, Lyna 1835 s. 326, 376, 391, 1836 s. 312; ophævelse af lavene: Håndværk s. 42–51.
- 256–259 Julius Wassner: Unser geliebtes Vaterhaus in Hadersleben, utrykt manuskript i HByhist Ark, citat s. 2–4, s. 5 og s. 9–10, jfr. HS 1964 s. 13f; Lautrup: Chronik s. 159; markeder: Ipsen HS 1957 s. 16–18.
- 259–264 Skovture: Ipsen HS 1957 s. 14, skiveskydning: sst. s. 19, Lyna 1834 s. 64, 192, 272, 1835 s. 216; keglebaner: Lyna 1834 s. 88, 1835 s. 183, 1836 s. 381; borgerkorpset musicerer: Lyna 1835 s. 263, 280, 1836 s. 262; kastanieallé: Acta XIX F 4 Direk. pk 1 30/12 1830; danseundervisning: Lyna 1835 s. 128, 184, 272, 1836 s. 255f, 262, 319, 408; legebibliotek: Lyna 1834 s. 344, 415, 1835 s. 8, 144, 1836 s. 7; Ipsen: HS 1957 s. 22; forlystelser: annoncer i Lyna 1834–36, Ipsen HS 1957 s. 18; kongebesøg: sst. s. 21.
- 265–269 Byregnskaberne 1834–48; lån jfr. tabel 42 s. 274, Sparekassen tabel 1 s. 167, kilder i tabel 40 s. 266; Schraders skildring: TKIA Den slesv.-holst. prov. reg. pk 79 læg 3 22/2 1843.
- 269–272 Havneselskabets årsberetning og regnskaber i Lyna 1837 s. 185–187, 1838 s. 133–138, jvf. ovf. s. 189–193; forh. prot. 13/10 1836; debat i Lyna 1836: s. 329–331 (Lautrup), 345–355. 361f, 369–379 (Hiort Lorenzen), 393–405 (Kier), 409f, 425–427, 433–437; prikkepenge: Lyna 1837 s. 193–198, Acta XIX F 4 Direk. pk 1, endvidere byens akter i F 4 pk 2; afhandling af Chr. Hansen om havnen i HByhist Ark. s. 26f.
- 272–278 Sparekassen s. 63f; byens gæld: byregnskaberne 1831 og 1828; kilder i tabel 42 s. 274; Hiort Lorenzens gæld: P. Laur. V s. 189f; kilde i tabel 43 s. 276; Havneselskabet 1842: Acta XIX F 4 Direk. pk 2; 1839: Michelsen: Seeweg s. 30f.
- 279–283 Kilder i tabel 44 side 282f; lån: kilder i tabel 42 s. 274; jernstøberierne TKIA D 121 pk 1 A to sidste læg; skibsbyggeri: skibslistor i Acta XIX F 1 pk 2, Lyna 1846 nr. 20, nr. 39, 1847 nr. 17, 30, 34 og 73, LA Schl Abt 22 III EE 48f (liste over skibe bygget i Haderslev 1844–50).
- 284–289 Acta XIX F 4 Direk. pk 1 5/1 1842; Kiers og Hiort Lorenzens debat: Lyna 1842 nr. 6, 18 og 19; forh. prot. 19/3 1842, Bericht der Direction der Hafengesellschaft über den bisherigen Erfolg der Hafearbeiten, nebst Rechnungsablage pro 1842 und Vorschlägen für die Arbeiten des Jahres 1843. Had. 1843, Havneselskabets årsberetninger Lyna 1841 nr. 13, 1844 nr. 67 og 68, 1845 nr. 90 og 91, 1846 nr. 30; pakhuse m.m.: Acta XIX F 4 Direk. pk 1; 1847: Kier Hafengebäude s. 35, Bericht der von der Hafengesellschaft in der Generalversammlung vom 19ten Juny d. J. zur Begutachtung der von mehreren Gesellschaftsmitglieder in Anrede gebrachten Frage über Anwendung der Dampfkraft bei der Ausbaggerung unseres Reviers, Had. 1847.
- 289–291 Dvk 21/2 1839; ekstrakter af samt fuldstændige havneprotokoller hhv. 1830–47 og 1846–49 i Acta F 4 Direk. pk 2.
- 292–295 Skibsbyggeri: jfr. ovf. s. 279–283, Chloris 1855: Mag. sager 1850–63 Div. sager 27/7 1855; jernbane-projekt: SÅ 1971 s. 109–131 (N. H. Jacobsen).
- 296–299 Brandtaksationsprotokoller Acta XVIII II 2; Paul Christiansen: Paul Christiansen & Søn. Af en murerslægts historie. Had. 1933 s. 7–9.
- 300–303 Vognmændene: folketællinger 1835–45, jfr. tabel 1, TKIA Den slesv.-holst. prov. reg. pk 82 læg nr. 11; politiordning: Verfügung wegen eines eigenen Polizeigerichts in der Stadt Hadersleben nebst einer Instruction für dasselbe, sowie für den dortigen Poli-

- zeimeister. Had. 1833, jfr. Chron. Samml. 1839 s. 39–54; broslægningen: TKIA Den slesv.-holst. prov. reg. pk 87 læg 6; tagreuder m. m.: Lyna 1835 s. 122.
- 303–307 Hemmelige politiformål: TKIA Den slesv.-holst. prov. reg. pk 79 læg 2 indberetning af Schrader 1/11 1841 samt 4/9 1842; optøjer 1842: TKIA Statholderskabets arkiv pk 7 læg 5 10/8 og 4/9 1842; politipersonalets udvidelse: TKIA Den slesv.-holst. prov. reg. pk 79 læg 3 10/9 1842 og 22/2 1843.
- 307–311 Tabel 44 s. 282 med her anførte kilder, kilder i figur 9 s. 310; Dvk 11/11 1846, 6/3 1847; komite 1846: Lyna 1846 nr. 7, 36, 102, 1847 nr. 1; kornmanglen: Dvk 10/4 og 16/6 1847, Lyna 1847 nr. 34, 37, 40 og 84, Dvk 22/5 1847.
- 315–317 Lyna 1831 s. 89–93, 1832 s. 73–83, J. Ottosen: P. Hiort Lorenzens historiske gerning, Kbh. 1896 s. 13; jan. 1832: Acta XIX E 3 23/3 1832 og 26/1 1833; juni 1832: Acta XV A; andre byer: Sønd. Hist. IV s. 194–202.
- 317–320 Stændervalg: H. Jensen: De danske Stændersamlings Historie, Kbh. 1934. bd. 1 s. 310ff, Lyna 1834 bilag til nr. 30; P. Laur. I s. 32, 61ff; de liberale i Haderslev: H. R. Hiort Lorenzen: Erindringer fra Sønderjylland, Kbh. 1919 s. 6, jfr. HS 1969–72 s. 10–12 (Henrik Fangel); Stuhrs brev: RA Privatarkiv nr. 5902, brev nr. 426; møde 4/5 1836: Lyna 1836 s. 165f.
- 320–323 TKIA D 110 pk 2 1/2 og 18/2 1837, pk. 3 17/5 og 30/6 1840; magistratens redegørelse for sagen ang. ugemærkedsordningen: TKIA Den slesv.-holst. prov. reg. pk 80 26/2 1840; klage maj 1839: TKIA D 121 pk 1 læg ang. den nye ugemærkedsordning, forh. prot. 29/6 og 5/11 1839, borgmesterens skrivelse TKIA D 121 pk 1 14/8 og 6/11 1839; deputeretkollegiets klage: sst. 24/11 1839; 132 borgeres klage: TKIA Den slesv.-holst. prov. reg. pk 80; Schraders redegørelse TKIA D 121 pk. 1 26/2 1840, jfr. 29/2 1840; Acta XVIII II 3 Ac pk 2 februar 1840.
- 323–326 Borgerkorps: TKIA D 123 pk 8 29/7 og 25/8 1832, reglement i Chron. Samml. 1833 s. 226–34; ældre korps: reglement 20/6 1843 i Chron. Samml. 1843 s. 235–242; ansøgning TKIA D 123 pk 8 2/9 1844; Achelis: Bürgerverein s. 13–16, subscriptionsplan i Verfassung und Gesetze des Bürgervereins in Hadersleben, Had. 1839 s. 5–10, Bürgerverein: Hauptprotokol 19/11 og 27/12 1838, 22/3 og 27/12 1839, P. Laur. III s. 61, Acta XVIII II 3 Ab mag. sager 1839; brev 27/3 1839: P. Laur. IV s. 37f.
- 327–330 P. Laur. I s. 24–33 og 70–84, ZSHG bd. 40 1910 s. 295–302 (Georg Hille), J. Witte: Myndighedernes forhold til de dansksindede blade i her-tugdømmet før 1848, utrykt manuskript 1973, s. 81–87.
- 330–333 Witte a.a. s. 110–112, brev fra Koch til Flor 29/6 1839 P. Laur. IV s. 6; Nissens breve: SA 1892 s. 34, 37 og 40; P. Laur. I s. 151, 142, 147, 179; SA 1892 s. 35 og 49.
- 333–336 Achelis: Schulen s. 50–58, der hovedsagelig bygger på Acta XIII C 39.
- 336–339 Biblioteksvæsen: P. Laur. III s. 7–20, brev fra Koch til Flor 25/3 1840: sst. IV s. 126; teater: Bladet Dannevirke s. 111f, Kochs breve: P. Laur. IV s. 155, 165 og 191.
- 340–344 P. Laur. III s. 63, Lyna 29/12 1839, 19/1 og 1/3 1840, Dvk 1/1 og 11/1 1840; deputeretkollegiets akter: Acta XVIII II 3 Ac pk 2 læg 1840; »Localiteter«: Dvk 7/3, 21/3, 25/3, 28/3, 4/4 1840, hertil 11/3 og 18/3 1840; mødet 14/3: Dvk 18/3 og Lyna 22/3 1840, Koch til Flor 25/3 1840 P. Laur. IV s. 124, kilder i tabel 47 s. 342.
- 344–348 Koch til Flor 26/4 1840, P. Laur. IV s. 129f; Hiort Lorenzens bud: Sønd. Hist. IV s. 250 med henvisninger til tidligere behandlinger; Lyna: HS 1969–72 s. 13–14, P. Laur. III s. 75–80; valget 1840: sst. IV s. 271, Koch til Flor 11/11 1840 sst. s. 161; Kochs økonomiske forhold sst. s. 173, Hiort Lorenzens do. V s. 181–184; 11/11 1842; sst. IV s. 353, 356, 354, VI s. 3, 4 og 22.
- 348–352 Harmoniens sprængning: Hiort Lorenzen til Koch 7/3 1842 P. Laur. IV s. 282, Dvk 14/1 1852, Harmonien s. 77–82; Cimbria: SA 1889 s. 125–136 (H. R. Hiort-Lorenzen); sangforening: P. Laur. IV s. 214; propagandakontor: VI s. 3, 9 og 11; Den slesvigske Forening: SA 1890 s. 120–137 (H. R. Hiort-Lorenzen); 28/4 1843: P. Laur. VI s. 41; 13/8 1844: sst. s. 176; 23/8 1844: s. 183; kongebesøget: P. Laur. V s. 160, 164f; fanestriden sst. s. 190–192; Achelis: Bürgerverein s. 21f; Braga: brev fra Koch til Flor 27/9 1844 P. Laur. VI s. 188.
- 352–354 deltagerne i slagsmålet: brev fra Koch til Flor 8/1 1845 P. Laur. VIII s. 44; borgmester Lassens indberetning 12/1 1845 og referat af forhør 30/1 1845: TKIA Den slesv.-holst. prov. reg. pk 3 læg 1; eksklusion af Borgerforeningen: Bürgerverein: Hauptprotokol 3/1 1845, Achelis: Bürgerverein s. 23f, Fyens Avis- og Avertissements Tidende, Følgeblad til nr. 3 6/1 1845, nr. 5 9/1 1845, nr. 7 13/1 1845; eksklusion af deputeretkollegiet: Acta XVIII II 3 Ac læg 1845; Hiort Lorenzens økonomiske forhold: P. Laur. V s. 189f.
- 355–358 P. Laur. VIII s. 68, Achelis: Bürgerverein s. 19f, optagelser: Bürgerverein: Hauptprotokol; 24/10 1844: Lyna 1844 nr. 86 og 87; Den slesvig-holstenske patriotiske Forening: HS 1969–72 s. 20–23 (Henrik Fangel), protokol i HByhist Ark; Liedertafel: HS 1969–72 s. 19–20; C. P. Møller: Lyna 1844 nr. 90 og 1845 nr. 65, Dvk 22/4 1846; 22/7 1845: Lyna 1845 nr. 80, Dvk 12/7, 26/7, 30/7 og 2/8 1845.
- 358–361 Dr. Marcus: HS 1969–72 s. 5–45; industriudstilling: sst. s. 22, Lyna 1845 nr. 83, 85, 1846 nr. 4, 25, 42, 44, 47, 48, 50, 53 og 75 (citater fra nr. 53); dyrskue: Lyna 1846 nr. 38, 45, 48 og 55, 1847 nr. 43, 53, 55 (citater fra nr. 53), Dvk 24/3 1847 og 16/6 1847; valget 1847: Bürgerverein: Hauptprotokol 29/11 1846, Dvk. 30/12 1846, 16/1, 27/1, 30/1 og 6/2 (citater) 1847.
- 362–366 Dvk 11/4, 22/4, 19/9 1846; Raben og Flor: Dvk 19/5, 22/5, 14/7 1847, P. Laur. VII s. 105f; kirkesprog: Dvk 20/8 1845, 23/10, 1/12, 8/12 1847; latinskolenes omdannelse: HS 1947 s. 7–15, 1950 s. 23–30, Dvk 24/7, 31/7, 7/8, 11/8, 14/8, 18/8 1847; overtagelse af Lyna: HS. 1969–72 s. 35–41, P. Laur.

- VII s. 107–110; koncert og teater: Dvk 29/9, 16/10 1847, 23/2 1848.
- 366–370 HS 1969–72 s. 28–31, SM 1971 s. 414–429 (Henrik Fangel), P. Laur. VII s. 141f, Dvk 27/3 1848.
- 371–374 Hjelholt I s. 115; adresse 28/5: Dvk 8/3 1850; HS 1948 s. 12–20, citat s. 20, kampen 29/6 sst. s. 23–34, citat s. 33.
- 374–378 Hjelholt I s. 122f; forh. prot. 6/6 1848; Hargens beretning: TKIA D 107 29/6 1848; forh. prot. 4/7 1848.
- 378–382 Valg: Nordsl. Tid. 10/5, 29/7 1848; adresser: Hjelholt I s. 119, Bürgerverein: Hauptprotokol s. 201; adresser jan. 1849: Nordsl. Tid. 6/1 1849, Hjelholt I s. 178; sept. 1848: Nordsl. Tid. 27/9, 25/10 1848; affæren 6/10 1848: TKIA Den slesv.-holst. reg. pk. 3 Diverse politisager læg 2 11/10 1848, Hjelholt I s. 155f; session: Dvk 4/2 1849; borgervæbning: Dvk 14/2 1849, Nordsl. Tid. 14/2, 21/2 1849; rudeknusninger: Dvk 25/1, 4/2 1849.
- 382–385 Kampen 3/4: HS 1949 s. 11–14, citat s. 14, Dvk 9/4 1849; session: Nordsl. Tid. 24/6 1849; lazarretter: Hjelholt II s. 17, Nordsl. Tid. 15/5, 10/7 1849, Dvk 2/6 1849; gendarmerne: Hjelholt II s. 23 og 36, Dvk 1/10, 12/10, 14/8 1849.
- 385–388 Dvk 6/9 1849 (citat), Hjelholt II s. 63ff; Schmidt: Hjelholt II s. 200, SA 1900 s. 79f (P. Lauridsen); Harmonien: Selskabet Harm.'s forh. prot., Harmonien s. 98–100; festen 6/10: Dvk 8/10 1849.
- 388–392 Bürgerverein: Hauptprotokol s. 209–216; Germania: Hjelholt II s. 200f, Den slesv.-holst. patr. Forenings prot. 17/12 1849 (HByhist Ark); SA 1900 s. 80f (P. Lauridsen); Bürgerverein: Hauptprotokol 23/12 1849; Den slesvigske Forening: Skau Sjy I s. 202, jfr. J. Witte i SA 1975; SA 1900 s. 80 (citat), Dvk 8/3 1850 (citat), Hjelholt II s. 258; Lassens tilbagerejse: SA 1900 s. 82, Dvk 6/3 1850.
- 395–399 Handelsforeningen: Olav Christensen: Haderslev Handelsstandsforening 1844–1969, Had. 1968 s. 11–14; havneselskabet: Acta XIX F 4 Direk. pk 1.
- 399–403 Borgerkorpset: Dvk 12/8, 15/8 1846, kilder i tabel 49.
- 403–408 Dvk 15/1 1852 (citat); indkøbsforeninger: brev fra P. Hiort Lorenzen til Flor 12/2 1843: P. Laur. VI s. 12; L. Skaus udtalelse: P. Laur. VIII s. 156f; bøndernes borgerliggørelse, jfr. G. Japsen i SA 1973 s. 63ff; indsamling: LA Ab HBArk Acta XXI N, politisager 1848 (ca. 1. april).
- 411–413 SA 1900 s. 83 (P. Lauridsen); Hjelholt II s. 259; forh. prot. 19/3, 21/3, 27/3, 28/6 1850; dansk retssprog: SA 1962 s. 155–158 (H. V. Gregersen), H. Hjelholt: Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre i Slesvig mellem Krigene (1850–64), Kbh. 1923, s. 24; natvægterne: Dvk 15/11 1850; Stockfleth: H. R. Hiort-Lorenzen: Erindringer fra Sønderjylland, Kbh. 1919 s. 14; Lembckes udtalelser: HS 1934 s. 18; Huss: L. Skau Sjy I s. 429; embedsmænd i øvrigt: Harmonien s. 117–122.
- 413–416 Harmonien s. 116; HS 1967–68 s. 19; Dvk 22/6, 25/6 1856, 21/10 1858, 5/9, 10/9, 20/9 1859; 1862: Mag. sager: Sager vedr. gader, veje, huse n. m. Nørremark.
- 416–419 Historisk Tidsskrift 9. rk. bd. 2 s. 230–280 (P. Lauridsen); salget af Dannevirke: Bladet Dannevirke s. 221–228, Skau Sjy I s. 230f; Danske Samfund: Dvk 30/3, 4/6, 10/8 1855, Harmonien s. 112–114, Dvk 10/10 1855.
- 419–423 Valg 1853: Dvk 3/1, 6/1, 7/1, 11/1 1853; Regensburg: Sønd. Hist. IV s. 439; valg 1854: Dvk 26/5 1854; valg 1860: Dvk 28/11, 29/11, 5/12, 14/12, 15/12 1860; valg til dep. koll.: Dvk 11/4, 22/12 1859, 18/1 1860; offentlige møder: Dvk 14/1 1859, 1/11 1860; forh. prot. 3/8, 27/10 1863, Mag. sager: Dep. kollegiets forhandlinger 1863.
- 423–430 Otto Kier: Mag. sager 12/12 1851, 29/3 1853; Göhlmann m. fl.: Mag. sager 27/6, 3/7, 8/12 1851; valget 1860: de pågældende ikke blandt vælgerne Dvk 13/12, 14/12 1860, Mag. sager: Div. sager 1853, 31/10 1860; borgerforeningen: Achelis: Bürgerverein s. 41 og 35; brev til Regensburg: RA Regensburgs arkiv: brev fra borgm. Hammerich 5/11 1855; forh. prot. 11/3 1856, Dvk 25/1 1854, Olav Christensen: Haderslev Handelsstandsforening 1844–1969, Had. 1968 s. 13, SA 1958 s. 246ff (Olav Christensen), Bürgerverein: Hauptprotokol 23/5 1859; dep. koll. 1863: Mag. sager: Dep. kollegiets forhandlinger 1863 skrivelse fra amtmanden 7/3 1863, dep. kollegiets liste over forslag 16/4 1863, jfr. Sønd. Hist. IV s. 494; Dvk. 1860 14/12 (citat); kongebesøg: Bürgerverein: Hauptprotokol 5/10 1863, jfr. Achelis: Bürgerverein note 101 s. 34, HS 1945 s. 15 (Judithe Salicath), HS 1934 s. 31 (Edvard Lembcke), J. Johansen: Oplevelser i Sønderjylland 1860–71, Kbh. 1899 s. 27.
- 431–433 Hjelholt II s. 259f, Achelis: Schulen s. 64 note 164, HS 1950 s. 14, Festskrift til H. P. Hanssen, Åbenrå 1932 s. 210f (V. Ammundsen); Den lærde Skole: HS 1947 s. 7–15; borgerskolerne: Achelis: Schulen s. 60–63, Hjelholt: Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre i Slesvig mellem Krigene, Kbh. 1923, s. 22–24, Dvk 8/3 1850; La Ab Gen. superint. ark. Abt. 18 nr. 41, visitatsberetning Had. Vor Frue sogn 14/9 1856.
- 434–436 Helweg: visitatsberetn. anf. ovf. Favrholdt s. 167, HS 1935 s. 40; Kofoed-Hansen: RA Regensburgs arkiv, brev fra borgm. Hammerich 8/12 1857; kirkeligt liv: visitatsberetn. anf. ovf., LA Ab. Haderslev provstearkiv, pk. 419 læg Kirkesprog, indberetning 23/11 1864; Sommer: Emil Larsen: Mogens Abraham Sommer, Kbh. 1963 s. 36–42.
- 436–438 Larsen anf. arb. s. 54–90.
- 438–442 Larsen s. 90–92, Mag. sager Div. sager, brev fra Sommer til borgm. Hammerich 8/9 1857, G. Weitling: Die historischen Voraussetzungen des »Kirchlichen Vereins für Indre Mission in Nord-schleswig« und dessen Verbindung zur reichsdänischen Indre Mission bis zu Jahrhundertwende, Flensburg 1971, s. 61–66, LA Ab. Haderslev provstearkiv pk. 477, læg Innere Mission, Jensenius Johannsen: Oplevelser i Sønderjylland 1860–71, Kbh. 1899 s. 180–182.
- 443–445 Achelis: Schulen s. 66–71; skolekollegiets protokol HBArk Acta XIII cod. 393 22/3 1853; antal elever: kilder i tabel 53; cod. 393 13/1, 16/4 1857,

- Acta XIII C pk 3 10/6 1859, jfr. Dvk 20/7 1855; min.'s udtalelse: Acta XIII C pk 3 1860 9/6; nye lærere: forh. prot. 25/4 1860, 19/3, 17/12 1861; fagundervisning: HBArk Acta XIII C pk 3 21/3 1859.
- 447-449 HBArk Acta XIII cod. 393 22/3 1852, sst. Acta XIII C pk 3 kommissionsbetænkning 25/1 1853; visitatsberetninger 1862, LA Åb. Gen.superint. ark. Abt. 18 nr. 41 Vor Frue sogn og Gl. Haderslev sogn, forh. prot. 25/2 1854, 23/7 1856; privatskoler: Achelis: Schulen s. 66-71, cod. 393 anførte datoer, Helwegs visitatsberetning 1856 (se ovf.), trykt i uddrag i Achelis: Schulen s. 131-132, Godts erindringer i uddrag sst. s. 127-129; liste 1850: Acta XIII C pk 3 30/9 1850; Dvk 1855 20/7; ændringerne 1856: cod. 393 23/7 1856; Favrholdt s. 186.
- 450-454 Favrholdt s. 162-194 og 211-217, S. B. Thrige: Statistiske efterretninger om Haderslev lærde Skole, Had. 1862; Krarup-Hansens »helikopter«: Dvk 26/8 1856.
- 455-457 Harmonien s. 122-134, M. C. Mathiesen: Harmonien gennem 60 Aar, Had. 1909 s. 6-15; folkeskriftselskabet: SA 1964 s. 349-367 (Olav Christensen); Harmoniens bibliotek: Harmonien s. 109f, Selskabet Harmoniens forh. prot. 2/10 1851, 25/3 1852; Håndværkerforeningens protokol (HByhist Ark) 25/5, 2/10 1858, Festskrift til H. P. Hanssen, Åbenrå 1932 s. 191 og 197 (Jacob Petersen), Dvk 29/12 1855.
- 458-460 Bladet Dannevirke s. 214, HS 1967-68 s. 17f (citater), J. Fibiger: Mit Liv og levned, Kbh. 1898 s. 258, HS 1945 s. 7-15 (Judithe Salicaths erindringer), HS 1965-66 s. 13-40 (Heinrich Johan Baumanns erindringer).
- 460-464 Olav Christensen: Haderslev Skydeselskab af 1857, Had. 1957 s. 11-22; Håndværk s. 51-60, Håndværkerforeningens protokol i HByhist Ark; Dvk 22/3, 10/4 1852, Mag. sager: Sager vedr. gader, veje, huse m. m. 9/7 1856, 18/10 1855; lystture med dampskibet Haderslev: annoncer i Dvk 1860 og 1861.
- 467-474 Nordsl. Tid. 13/12 1848, Dvk 28/5 1853, lister over fabrikker m. m. med oplysninger om produktion, antal beskæftigede i Acta XIX D 1; fabriksbyggeri: HBArk cod. 181; dampmaskiner: Dvk 2/1 1856; mølleværker Dvk 13/9 1858; jernstøberi i Slagtergade: lister over fabrikker, Mag. sager: Næringssager Industri 4/4 1860; tobaksfabrik: Mag. sager 27/6, 12/7 1851.
- 474-478 Tilvandring: Achelis: Bürgerbuch; antal handlende m. m. Grüners Mercantil-Calendar 1858-59; udførsel og skibsfart: Dvk 31/1, 1/2 1861, 10/2, 11/2 1863, 2/2, 3/2 1864, Statistisk Tabelværk 1. og 2. række; handelsflåde: Grüners Mercantil-Calendar 1852-53, 1858-59, HBArk cod. 517 (havnebog 1856).
- 478-484 Ryes Mølle: Dvk 13/5 1852; Slotsvandmøllen: Dvk 30/7 1857, Mag. sager: Næringssager Mølle-sager 26/2, 13/10 1853 (bagernes klage), Dvk 23/8 1856, 8/8 1857 (citater), 23/8 1858; polemik 1858: Dvk 17/8, 18/8, 24/8, 25/8, 4/9 1858, Mag. sager: Næringsvæsen Møllsager Gøhlmanns mølle 30/10 1855, Dvk 21/10, 19/11 1858; Skau Sjø s. 422, (dampbageri); udtørring af Dammen: sst. s. 485 note 3, 584, forh. prot. 3/10, 19/10 1860, Skau Sjø s. 589, Dvk 4/2 1862, Skau Sjø s. 637 note 3, s. 646f.
- 484-489 Mag. sager: Næringssager. Generelt 28/3, 5/4 1853, Mag. sager 10/5 1851, Mag. sager: Nærings-sager Slagtere 9/11 1855; J. Sørensen Lund: Mag. sager 7/1, 27/2 1851; Mag. sager: Næringssager Bagere 7/3 1853, sst. Snedkere 24/1 1856, 15/6 1855 (citater); landhåndværkere: Mag. sager: Næringssager Generelt 27/1 1860, Dvk 12/4 1856, forh. prot. 16/2 1860; næringsfrihed: Dvk. 30/3, 31/3, 1/4 1857, 12/4 1856 (citater); Håndværkerforeningen: Håndværk s. 51-60, Håndværkerforeningens protokol i HByhist Ark; antal mestre: folketællingerne, kilder i tabel 57 side 488.
- 490-493 Ønske om byggegrunde: forh. prot. 16/12 1853; Skolegade m. m.: Mag. sager 19/9 1851, Favrholdt s. 196ff, Mag. sager: Sager vedr. gader, veje, huse m. m. 23/8 1853; Gammelting: forh. prot. 23/11 1853; Naffet: forh. prot. 20/8 1856, 31/3, 28/4, 25/7 1857; Lindedal: Mag. sager: Sager vedr. gader, veje, huse m. m. 2/7 1860; brofogedhus: sst. 6/11 1863; Sønderbro: forh. prot. 7/12 1852, 5/3, 11/5, 27/5, 9/8, 19/8 1853, byregnskaber 1853-54 fol. 20, 1854-55 fol. 21; chaussé: Dvk 24/11 1853; kirkegård: Dvk 13/9, 14/9 1859; bebygget areal: Dvk 1/11 1860; brolægning: Dvk 9/6 1853, forh. prot. 8/12 1856, 17/10 1857, 23/7 1859, 15/4 1858, reglement Dvk 10/ 1859, kritik Dvk 24/7, 22/10 1860.
- 484-499 Murerlavet: Mag. sager 24/4 1851, Den lærde skole: Favrholdt s. 194-211; byggeri: HBArk cod. 181 brandtaxationsvurdering af huse bygget 1851-73.
- 499-503 Dvk 30/7, 18/8 1853, 19/8 1854, 14/6 1855 (citater), 20/8, 22/8, 24/8, 25/8, 31/8, 1/9, 7/9, 8/9, 9/9, 14/9, 15/9, 21/9, 25/9, 28/9 1857.
- 503-510 Dvk 11/9 1857, 3/9, 7/9, 15/9, 20/9, 21/9, 24/9, 1/10 1858; sundhedskommission m. m.: forh. prot. 30/9 1857, 15/4, 27/7 1858, Dvk 15/9 1858; svinehold, lokummer, kanalen: forh. prot. 18/9 1857, sundhedskommissionens protokol HBArk cod. 498, Dvk 5/9 1859; rendestene Dvk 8/6 1860, vandværk Dvk 1/11 1860, HS 1966-67 s. 23; natrenovation: regulativ 3/10 1870.
- 511-512 Dvk 21/10 1856, forh. prot. 26/11 1856, 3/4, 25/5, 14/7, 17/10 1857, Dvk 17/9, 22/12 1857, 13/1 1858, 16/12 1859, Fünfzigjähriger Jubiläum der Haderslebener Gasanstalt 1908 (HByhist Ark), byregnskaberne 1858ff.
- 513-516 Chausseer: Dvk 24/11 1853, 3/10 1853; postforbindelser: Acta 20,2 Chronik des kaiserlichen Postamts zu Hadersleben, Dvk 16/8 1856; dampskibsforbindelser: Dvk 20/5, 22/4, 30/4, 1/7 1856, 23/3 1858, 24/2 1859, 1/5 1860; dampskibet Haderslev: Haderslev 1292-1942, Had. 1942 s. 23f. Dvk 29/5, 25/6, 1/8 1860, 18/5 1861, 26/2 1862, 6/8 1860, maskinskade: 19/8 1861, 3/9 1862; telegraf: Dvk 9/6, 11/6 1853, 6/12 1854, 3/4 1856.
- 516-522 Havneselskabets bestyrelse: Havneregnskab 1856 Acta XIX F 4 Direk. pk 2, RA Slesvigske Ministerium II Dept. A pk 115 indberetning 1/8 1856; Dvk 20/6 1854, 22/3 1855, forh. prot. 11/7 1854, 13/9, 23/4 1855, 5/2 1856, havnekommission sst. 11/3 1856; Groves betænkning 21/6 1855: RA Slesvigske

- Ministerium II Dept. A pk 115, heri endvidere betretninger om arbejdet 31/3 1856, 21/7, 16/1 1857, 27/11 1858, 22/1 1859, 6/3, 4/11 1861, 4/8 1862, 29/9 1862, havneregnskaber 1856ff i HBArk.
- 522–526 Dvk 22/1, 25/1, 29/3 1853, forh. prot. 2/4, 6/5 1856, Dvk 21/5, 2/6 1856, adressens fulde ordlyd Dvk 27/5 1856; Dvk 2/4, 3/4, 5/4, 6/4 1861, forh. prot. 30/3, 6/5, 5/7 1861, Dvk 13/5, 14/6 1861; Dvk 26/3, 3/5, 15/5, 23/5 (citater) 1862; banegårdens placering: forh. prot. 7/11, 19/11 1863, 20/8, 5/9, 8/11 1864, 20/1, 16/5, 17/5 1865.
- 527–531 Mag. sager 23/3 1852, 8/5 1851. Mag. sager: Næringsvæsen Murerne; jernstøberiarbejdere: lister over fabrikker Acta XIX D 1 Generalia Fabrikker lister 1850–63; telegrafist: Dvk 3/3 1856; mangel på arbejdskraft: Dvk 6/8 1851, 12/4 1856 (citater); daglejerers klage: Mag. sager 22/5 1851; blikkenslager Rump: Mag. sager Næringsssager Blikkenslagere; folketællingerne 1855 og 1860 jfr. tabel 1, lister over fabrikker, jvf. ovf.; Dvk 1/10 1853.
- 532–537 Visitatberetning 1856: LA Åb Gen. superint. ark Abt. 18 nr. 41 Gl. Haderslev sogn, Dvk 14/10, 22/10 1853, 25/1, 3/7, 17/2, 27/2, 28/2, 9/3 1855; bespisningsanstalt: Dvk 29/12 1855; fattigvæsenets regnskaber, ligger ved byregnskaberne; kritik af fattigvæsenet: Dvk 22/12 1855; understøttelsesforening: Dvk 26/2, 12/3 1870; fremmede svende: LA Åb HBArk Acta XXI Politisager N 2 1856–63 1857 1/8; protokol over arrestanter 1845–65, HBArk cod. 500, jfr. figur 8 side 308; Dvk 11/5 1854, 22/6, 21/7 1854, 1/4, 5/4 1854.
- 537–541 Byregnskaberne 1850–63; Dvk 14/1 1859, 1/11 1860; skattetryk: Slesvigske Provindsialefterretninger Ny række bd. 4 1863, s. 28.
- 542–545 Havnens lån: havneregnskaberne 1856–64; sparekassen: G. Japsen: De nordlesvigske Sparekassers historie, 1970, s. 75–78; Dvk 30/5 1857 (citater); krisen: Dvk 16/10, 17/10, 9/12 (citater) 1857, 2/1 1858, 4/5, 14/1 1859; lister over fabrikker, jvf. ovf. side 527–531, Statistisk Tabelværk 1. og 2. række Vareind- og udførsel, havneregnskaber.
- 545–551 Konkurser, kilder i tabel 60 side 552; »arbejdsløshed« kilder i tabel 59 side 548, folketællingerne 1855 og 1860, jfr. tabel 1; skatterestancer: byregnskaberne 1850–63; Mag. sager: sager ang. skattelettelse; produktionen: lister over fabrikker, jfr. ovf. side 527–531; landhåndværkere: Dvk 1/11 1860, Mag. sager: Næringsvæsen Murere 1862; Paul Christiansens arkiv, kalkulationsbog; tilbagegangen efter 1863: Acta 67 1b Gewerbesteuer. Rückversetzung der Stadt Hadersleben . . . (heri liste over konkurs og nedgang i lejeindtægter), Mag. sager: Sager ang. skattelettelse 8/6 1863.
- 552–558 Skatterestancer: byregnskaberne 1864ff; lån: forh. prot. 14/10 1868; havnekassens regnskaber; natrenovation m.m.: forh. prot. 5/5 1868, regulativ 3/10 1870, Beilage der Nordschleswigs Tidende 27/5 1871 (heri endvidere om byens økonomiske problemer generelt); garnisonen: forh. prot. 14/11 1867, 15/6 1868; kredsret: Acta 67 1b, forh. prot. 24/3, 20/6 1868; adresse til Wilhelm 1.: forh. prot. 12/9 1868; citater fra Acta 67 1b; Gewerbesteuerrolle 1870 og 1872.

Billedfortegnelse og -kilder

- 11 Haderslev set fra nord 24. sept. 1821. Akvarel i Det kgl. Bibliotek. Fot. i HByhist Ark.
- 12 Haderslev set fra nord ca. 1897. Fot. i HByhist Ark.
- 25 Adressebog for Haderslev by 1868, s. 35. HByhist Ark.
- 29 og 31 Tischlied am Bürgerfeste 22/8 1838. Lyna 1838 s. 261f.
- 33 Carl Heinrich Müller, kirurg. Tegning af Georg Alexander Sass, født Haderslev 1794, død Garding 1826. Orig. tilh. advokat Peter Meyer, Haderslev.
- 35 Christine Frederikke stiftelsen ca. 1890. Fot. i HByhist Ark.
- 41 To sider af folketællingen 1803. Orig. i LA Åb. Folketællinger 1, Haderslev by.
- 45 Haderslev set fra fjorden ca. 1855. Orig. (stentryk) tilh. Sophus Fuglsang, Haderslev. Fot. i HByhist Ark.
- 56 Forside af sammenlægningsregulativ 10. dec. 1833.
- 57 Bøndergårdene set fra Slagtergade ca. 1900. Fot. i HByhist Ark.
- 59 Luftfoto af kvarteret Nørregade–Gåskærgade–Skolegade–L. Skaugade–Gammelting ca. 1960. Fot. af C. Krassel, Haderslev. Kopi i HByhist Ark.
- 60 Skibbrogade 1965. Fot. af Erling Larsen, Haderslev. Kopi i HByhist Ark.
- 61 Haderslev set fra syd ca. 1900. Postkort i HByhist Ark.
- 64 Kort over Haderslev 1859. Bagside af medlemskort ved Forsamlingen af Landmænd, Forstmænd og Gartnere i Haderslev den 28. juni 1859. Efter Th. O. Achelis: Haderslev i gamle Dage bd. 2, 1929, s. 113. Orig. ikke fundet.
- 65 Udsnit af luftbillede af Haderslev 1895. Litografi i HByhist Ark.
- 66 Vestergade 17–27 1975. Fot. af forf. Kopi i HByhist Ark.
- 67 Apotekergade 1–5, ca. 1900. Fot. i Nationalmuseet. Kopi i HByhist Ark.
- 67 Hægersgade 1–7. Fot. i Nationalmuseet. Kopi i HByhist Ark.
- 71 Præstegade ca. 1900. Fot. i HByhist Ark.
- 72 – 73 Haderslev bys fysiske udvikling ca. 1800–1890. Kort udarb. af arkitekt Hans Chr. Grauslund, Haderslev.
- 75 Nørregade 30–40 ca. 1890. Fot. i HByhist Ark.
- 77 Gammelting 10 og 11 ca. 1935. Fot. i HByhist Ark.

- 79 Husliste fra folketællingen 1860. Orig. i RA.
- 81 Bagsiden af Gammelting 13 og 14 i 1930'erne. Udsnit af fot. i HByhist Ark.
- 89 W. W. Stockfleth, amtmand. Fot. i HByhist Ark.
- 99 Kort over Haderslev 1800. Orig. i HBArk. Fot. i Matrikeldirektoratet.
- 103 Thomas Lorenzen, amtsforvalter. Som s. 33.
- 109 Møllepladsen ca. 1890. Fot. i Nationalmuseet. Kopi i HByhist Ark.
- 113 Anbefaling for bødkersvend Peter Jensen Due 14. april 1828. HByhist Ark.
- 117 Sukkerskål fra ca. 1810 af Martin Heinrich Petersen. Fot. Haderslev Museum.
- 125 Forord til fattigordningen 1803. HBArk Acta XV B læg 1803-04.
- 131 Niels Sørensens gravsten på Klosterkirkegården. Fot. af C. Krassel, Haderslev. Kopi i HByhist Ark.
- 132 Johan Knudsen, redaktør. Jahrbuch des Nordfriesischen Vereins für Heimatkunde und Heimatliebe 1925, s. 77. Formodentlig tegning af Georg Alexander Sass, jfr. side 33.
- 134 Nicolai Rübner, ridefoged. Som s. 33.
- 136 Tegning af hestestald Storegade 6 1797. Orig. i HByhist Ark.
- 137 Bagsiden af Gåskærgade 6-10 ca. 1950. Fot. af Brengendahl foto, Haderslev. Kopi i HByhist Ark.
- 139 A. R. von Brincken, rektor. Silhuet tilh. Vor Frue sogns menighedsråd, Haderslev. Fot. i HByhist Ark.
- 140 von Michelsen, oberstløjtnant. Som s. 33.
- 141 Nørregade 3-17 ca. 1900. Fot. i HByhist Ark.
- 142 Johann Detlef von Breckling, major. Som s. 33.
- 144 C. A. Brauneiser, rektor. Fot. i HByhist Ark.
- 151 Klosterkirkegården. Fot. i HByhist Ark.
- 159 Storegade 71 1975. Fot. af C. Krassel, Haderslev. Kopi i HByhist Ark.
- 161 Gammelting 1-2 ca. 1900. Fot. i HByhist Ark.
- 164 Trappepartiet i Badstuegade 16. Fot. i HByhist Ark.
- 165 Badstuegade 16. Fot. i HByhist Ark.
- 167 Der Prinz von Hadersleben ca. 1820. Tegning af Eduard Wassner. Orig. tilh. lærer Erwin Wassner, Kiel. Efter Haderslev-Samfundets Årsskrift 1964.
- 169 Klosteret 8-18 1975. Fot. af forf. Kopi i HByhist Ark.
- 171 Slotsvandmøllen ca. 1890. Fot. i HByhist Ark.
- 173 S. L. Marquardsen: Peinliche Anklage wider den Schustergessellen Oluf Lassen aus Hadersleben, verfasst und am 17ten November 1825 auf dem Rathhause zu Hadersleben öffentlich verhandelt. Had. 1826, s. 54-56.
- 175 Vandrebog for pottemagersvend Caspar Gelineck. HByhist Ark.
- 185 Udateret udkast til forbedring af forholdene ved skibbroen ved Hertug Hans Hospitalet. HBArk Acta XIX F 4 pk 2.
- 186 Kort over Haderslev fjord m. m. 1816. Orig. i RA. Slesvigske Ministerium II Dept. A pk 115.
- 187 Rids af skibbroen 1826. Orig. som s. 186.
- 189 Muddermaskine. O. Kier: Der Hafnenbau der Stadt Hadersleben. Altona 1854.
- 191 Kort over Slotsgrunden 1833. Som s. 99.
- 205 Slagtergade 66 1975. Fot. af C. Krassel, Haderslev. Kopi i HByhist Ark.
- 207 Facadetegning og grundplan af Wilhelmineskolen 1828. Orig. i HByhist Ark.
- 208 Nørregade 41, Frederiksskolen ca. 1930. Fot. i HByhist Ark.
- 209 Moltrupvej 1 1975. Fot. af C. Krassel, Haderslev. Kopi i HByhist Ark.
- 213 A. H. Strodtmann, provst. Maleri i HByhist Ark.
- 217 Titelblad til A. C. Lindenhan: Das gerettete Malta. Altona 1829.
- 220 Fr. H. Johannsen. Amtmand. Fot. i HByhist Ark.
- 229 Køkkenet i Slotsgade 29 i 1830. Som s. 167.
- 231 Reglement for spiseanstalten i Højgade 1. Lyna 25. dec. 1831.
- 233 Erasmus Lautrup, andenpræst. Fot. i HByhist Ark.
- 235 Arbejdsanstalten, L. Skaugade 8 ca. 1930. Fot. i HByhist Ark.
- 239 Anna Stampes. Som s. 167.
- 242 J. H. Karstens, fysikus. Maleri af Valentin Wassner 1848. Fot. i HByhist Ark.
- 243 Rasmus Racker. Som s. 167.
- 245 Facadetegning af Christine Frederikke Stiftelsen 1839. Orig. i HByhist Ark.
- 246 Grundplan af Christine Frederikke Stiftelsen 1839. Orig. tilh. Poul Christiansen, Haderslev. Fot. i HByhist Arkiv.
- 248 - 249 Stemmesedler fra rådmandsvalget dec. 1833. Orig. i HBArk Acta XVIII II 3 Ac læg 1832-40.
- 251 Kort over Haderslev 1833. Orig. i RA TKIA D 109 pk. 4 I Publica. Fot. i HByhist Ark.
- 256 Slotsgade 29 1871. Tegning af Eduard Wassner. Fot. i HByhist Ark.
- 257 Dagligstuen i Slotsgade 29. Som s. 167.
- 258 Eduard Wassner, købmand og maler. Maleri tilh. lærer Erwin Wassner. Kiel. Fot. i HByhist Ark.
- 260 Kristi Himmelfartsdag 1830. Som s. 167.
- 261 Udflugt til Klein Westerris 1834. Som s. 167.
- 263 Torvet 1844. Farvelagt stik af Wm. Heuer. Orig. tilh. boghandler Johs. Chr. Nielsen, Haderslev.
- 267 Johannes Jensens vognfabrik ca. 1880. Fot. i HByhist Ark.
- 271 Parti fra havnen ca. 1890. Fot. i HByhist Ark.
- 281 Apotekergade 7. Litografi. Fot. i HByhist Ark.
- 285 Parti af havnen i beg. af 1830'erne, litografi (brevhovede). Orig. på Det kgl. Bibliotek og Haderslev Bibliotek. Fot. i HByhist Ark.
- 286 - 287 Reglement over Muddrarbejdet i Haderslev Fjord 1843. Orig. i HBArk Acta XIX F 4 Direktionen for Havneselskabet pk. 1.
- 293 Elisabeth og Juliane. Maleri på Åbenrå Museum. Fot. i HByhist Ark.
- 296 Nørregade 14 ca. 1900. Fot. i HByhist Ark.
- 297 Præstegade 6 1975. Fot. af C. Krassel, Haderslev. Kopi i HByhist Ark.
- 297 Paul Christiansen, murermester. Maleri af Valentin (?) Wassner, tilh. Fa. Paul Christiansen og søn, Haderslev. Fot. i HByhist Ark.
- 298 Slotsgade 27 1975. Fot. af C. Krassel, Haderslev. Kopi i HByhist Ark.
- 299 Slotsgrunden 4 1975. Fot. af forf. Kopi i HByhist Ark.
- 300 Bispegade i 1880'erne. Udsnit af fot. i HByhist Ark.
- 301 Slagtergade 52 og 54 1975. Fot. af C. Krassel, Haderslev. Kopi i HByhist Ark.

- 302 Slotsgrunden 1. Facadetegning, her efter Selskabet Harmonien 1849–1974, Haderslev 1974.
- 303 Gammelting 13 og 14 ca. 1930. Udsnit af fot. i HByhist Ark.
- 305 Gammelting og byen set fra Kløften, dat. 18. sept. 1844. Akvarel af M. C. Wolff i Haderslev Bibliotek. Fot. i HByhist Ark.
- 309 Annoncer fra Lyna 1. maj 1847.
- 311 Annoncer fra Lyna 12. maj 1847.
- 319 Møllepladsen 2 ca. 1847. Stentryk af L. Andersen. Historiske Samlinger, Landsarkivet, Åbenrå.
- 323 Kaptajn i Haderslev frivillige borgergarde. Farvelagt tegning tilh. boghandler Johs. Chr. Nielsen, Haderslev.
- 324 Menig i Haderslev frivillige borgerkorps. Farvelagt tegning tilh. Haderslev Museum.
- 325 J. A. Schmidt, tingbud. Efter fot. tilh. Selskabet Harmonien, Haderslev.
- 331 Dannevirke 5. juli 1838, forside.
- 333 Peter Christian Koch, redaktør, Fot. (efter maleri) i Historiske Samlinger, Landsarkivet, Åbenrå.
- 337 Vestergade 29 1975. Fot. af forf. Kopi i HByhist Ark.
- 341 Haderslev set fra sydøst ca. 1845. Maleri af A. E. Kildrup. Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum, Schleswig. Fot. i HByhist Ark.
- 345 Peter Hiort Lorenzen, købmand. Fot. (efter maleri) i Historiske Samlinger, Landsarkivet, Åbenrå.
- 349 Møllepladsen 5 ca. 1900. Fot. i HByhist Ark.
- 351 – 353 Corsaren nr. 227 sp. 4–6 (1845). Det kgl. Bibliotek, her efter Selskabet Harmonien 1799–1849–1949, Haderslev 1949, s. 88.
- 356 Georg Friedrich Claussen, kancellisekretær. Fot. i HByhist Ark.
- 359 Haderslev set fra nordøst i slutn. af 1840'erne, litografi. Det kgl. Bibliotek. Fot. i HByhist Ark.
- 363 J. L. Raben, postholder. Fot. i HByhist Ark.
- 365 Schulreform zu Hadersleben, Fliegende Blätter 1847, her efter Haderslev-Samfundets Årsskrift 1950, s. 25.
- 367 Matthias Häger, malermester. Fot. i HByhist Ark.
- 368 C. G. A. Thomsen, herredsfoged. Fot. i HByhist Ark.
- 369 Hyldestadsadresse 26. marts 1873. Her efter Haderslev-Samfundets Årsskrift 1938 s. 48.
- 370 H. M. Simonsen, skomagermester. Fot. i HByhist Ark.
- 373 Slaget ved Sønderbro 29. juni 1848. Akvarel i Det kgl. Bibliotek. Fot. i HByhist Ark.
- 375 Tilbageetoget 29. juni 1848. Satyriske Blätter nr. 16 1848, her efter Haderslev-Samfundets Årsskrift 1948, s. 32.
- 377 Slaget ved Sønderbro den 29. juni 1848. Farvelagt stik tilh. Haderslev Museum.
- 378 Otto Kier, borgmester. Fot. i HByhist Ark.
- 381 Latinskolen, annonce i Nordslesvigsk Tidende 9. okt. 1848.
- 383 Gadekampe i Haderslev 3. april 1849. Stentryk. Det kgl. Bibliotek. Fot. i HByhist Ark.
- 387 H. J. H. de Wolff, købmand. Efter fot. tilh. Selskabet Harmonien, Haderslev.
- 389 Gåskærgade 21 (Harmonien) 1826. Efter kopi af maleri af P. A. Diedrichsen, tilh. HByhist Ark. Kopien tilhører Selskabet Harmonien, Haderslev.
- 390 G. F. Lassen, borgmester. Fot. i HByhist Ark.
- 391 Skrivelse fra Bestyrelseskommissionen 2. marts 1848. HBArk Acta IV. Bestyrelseskommission læg marts–april 1850.
- 397 Gammelting med oprørsmonument. Postkort i HByhist Ark.
- 399 Tambourmajor Droste. Tegning (?) tilh. Haderslev Museum.
- 401 C. A. Michelsen, konrektor. Fot. i HByhist Ark.
- 407 Mindesmærke på Klosterkirkegården, rejst 1853. Fot. i HByhist Ark.
- 412 Mathias Damgaard, gæstgiver. Fot. i HByhist Ark.
- 415 Emil Hammerich, borgmester. Fot. i HByhist Ark.
- 417 Gudske Nielsen, redaktør. Fot., her efter Sønd. Hist. IV side 465
- 418 Asser Bløcher, garver. Fot. i HByhist Ark.
- 421 B. P. Andersen, skræddermester. Fot. i HByhist Ark.
- 423 Niels Nørgaard Aggersborg, apoteker. Efter fot. tilh. Selskabet Harmonien, Haderslev.
- 427 Carl Salicath, advokat. Fot. i HByhist Ark.
- 429 Den 7. danske Landnandsforsamling i Haderslev. Litografi tilh. boghandler Johs. Chr. Nielsen, Haderslev.
- 432 Fr. Helweg, præst. Fot., her efter Sønd. Hist. IV side 461.
- 435 Mogens Abraham Sommer. Fot., her efter Emil Larsen: Mogens Abraham Sommer, Kbh. 1963, bilag side 81.
- 441 Haderslev set fra Bøghoved. Farvelagt litografi ca. 1855. Orig. tilh. socialinspektør Olav Christensen, Haderslev.
- 451 Søren Bloch Thrige, rektor. Fot. i Historiske Samlinger, Landsarkivet, Åbenrå.
- 453 Facade og grundplan af Haderslev Lærde Skoles nye bygning 1854. Litografisk blad i RA. Krigsmin.'s Arkiv, tegninger af L. A. Winstrup, mappe 11.
- 456 Edvard Lembcke, konrektor. Fot. i Historiske Samlinger, Landsarkivet, Åbenrå.
- 459 Bal i Harmonien. Tegning af Fritz Jürgensen. Her efter Haderslev-Samfundets Årsskrift 1943 side 51, med kommentar side 46f.
- 460 Annoncer fra Dannevirke 1852, her efter Selskabet Harmonien 1799–1849–1949, Had. 1949 side 227.
- 461 Ulfshus 1852. Stik i HByhist Ark.
- 462 J. Høffners pavillon. Stik i Det kongelige Bibliotek. Fot. i HByhist Ark.
- 463 Som side 460.
- 469 Wolfgang Petersens jernstøberi ca. 1870. Fot. i HByhist Ark.
- 471 Annonce for Wolfgang Petersens maskinfabrik, bilag til Dannevirke den 21. juni 1856.
- 473 Briggen Maria af Haderslev. Maleri på Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg. Fot. i HByhist Ark.
- 474 Tobaksfabrikant H. C. Hansen. Fot. i HByhist Ark.
- 475 Fem fabrikker i Haderslev med rygende skorstene. Efter fot. i HByhist Ark.
- 477 Storegade set fra vest. Fot. i HByhist Ark.
- 479 Annonce 1854 for N. I. C. Paulsens kolonialhandel Storegade 182. Efter Haderslev-Samfundets Årsskrift 1953 side 12.
- 481 Ryes Mølle ca. 1900. Fot. i HByhist Ark.
- 483 Bløchers mølle i 1890'erne. Fot. i HByhist Ark.

- 485 C. C. Galatius, skomagermester. Fot. i HByhist Ark.
- 486 Udskrift af snedkerlavets forhandlingsprotokol 11. juni 1859. HBArk. Mag. sager 1850–63. Sager vedr. Næringsvæsen. Snedkerlavet.
- 489 R. H. Leuth, skomagermester. Fot. i HByhist Ark.
- 491 Gammelting og Nørregade set fra kasernen ca. 1890. Postkort i HByhist Ark.
- 493 Skibbrogade ca. 1890. Fot. i HByhist Ark.
- 494 Sønderbro 22 1975. Fot. af forf. Kopi i HByhist Ark.
- 495 Facadetegning af rådhuset 1857–58. Som side 453.
- 495 Storegade 65 1975. Fot. af C. Krassel, Haderslev. Kopi i HByhist Ark.
- 496 Naffet 27. Fot. af C. Krassel, Haderslev. Kopi i HByhist Ark.
- 496 Smedegade 6. Fot. i HByhist Ark.
- 497 Petersen og Bonnichsens jernstøberi, regning 1874. Fot. i HByhist Ark.
- 497 Naffet 30 1975. Fot. af C. Krassel. Kopi i HByhist Ark.
- 498 Sønderbro 27 1975. Fot. af forf. Kopi i HByhist Ark.
- 499 Gammelting 6 og 7. Tegning på grundlag af opmåling, her efter Haderslev-Samfundets Årsskrift 1965–66 side 45.
- 500 Storegade 43. Tegning af R. Duhn 1882. Fot. i HByhist Ark.
- 501 Slagtergade 14. Fot. i HByhist Ark.
- 502 – 503 Bekendtgørelser i Dannevirke 31. august og 7. september 1857.
- 504 – 505 Kort over Haderslev 1862. Efter J. P. Trap: Hertugdømmet Slesvig. Statistisk-topografisk beskrivelse. Kbh. 1864.
- 506 C. J. L. Krarup-Hansen, subrektor. Efter fot. tilh. Selskabet Harmonien, Haderslev.
- 507 Politiplakat 7. juni 1858. HBArk. Mag. sager. 1850–63 Medicinalsager.
- 513 Grundplan og facadetegning af gasværket 1868. Fünzigjåhriger Jubilåum der Haderslebener Gasanstalt 1908. HByhist Ark.
- 514 Fra Haderslev bys telegrafstation 1859. Som s. 459.
- 515 Hjuldampskibet Haderslev. Her efter fot. i Haderslev 1292–1942. Had. 1942 side 23.
- 516 Fra Haderslev bys telegrafstation. Som side 459.
- 517 Sønderbro 2. Fot. i HByhist Ark.
- 518 Dampskibet Haderslevs første fartplan. Annonce i Dannevirke 24. juli 1860.
- 520 – 521 Haderslev set fra syd ca. 1860. Farvelagt stik, tilh. boghandler Johs. Chr. Nielsen, Haderslev.
- 525 Haderslev banegård ca. 1870. Stik i HByhist Ark.
- 529 Naffet 18–26. Fot. i HByhist Ark.
- 531 – 533 Fra Wolfgang Petersens jernstøberi ca. 1870. Fot. i HByhist Ark.
- 535 Gåskærgade 20. Fot. i HByhist Ark.
- 536 – 537 Skibbrogade 13–25. Tegning af boghandler Johs. Chr. Nielsen, Haderslev.
- 543 Badstuegade 5. Fot. i HByhist Ark.
- 544 Storegade 56 1975. Fot. af forf. Kopi i HByhist Ark.
- 547 Storegade 16 og Ved Stormklokken 2. Fot. i HByhist Ark.
- 549 Torvet 9. Fot. i HByhist Ark.
- 550 Storegade i 1890'erne (bl. a. nr. 3). Fot. i HByhist Ark.
- 551 Naffet 42. Fot. af Erling Larsen, Haderslev. Kopi i HByhist Ark.
- 555 Badstuegade i 1890'erne (bl. a. nr. 7 og 9). Fot. i Nationalmuseet. Kopi i HByhist Ark.

Fotografisk reproduktionsarbejde er udført af fotograferne C. Krassel, Haderslev, og Th. Lawaetz, Åbenrå.

Fortegnelse over tabeller og figurer

Side	Tablet	Side	Tablet
18	1	48	12
22	2	50	13
23	3	51	14
24	4	58	15
28	5	66	16
30	6	68	17A
32	7	69	17B
38	8	70	17C
42	9	74	17D
44	10	76	18
46	11	78	19
		80	20

Side	Tabel		Side	Tabel	
84	21	Deputerede borgere og borgerrepræsentanter 1800–1890. Fordeling på erhverv	420	51	Stændervalget den 12. december 1860
86	22	Deputerede borgeres og borgerrepræsentanters procentvise fordeling på hovederhvervsgrupper 1800–1890	426	52	Den sociale sammensætning af medlemmer i en række foreninger 1836–64. Procentvis fordeling
102	23	Skatte- og formueforhold 1803 og 1813	446	53	Antal klasser og antal børn i byens skoler 1847–62
104	24	Indkomst og levevilkår ca. 1810	470	54	Større virksomheder i Haderslev 1855
106	25	Forskellige personers og erhvervsgruppers indtægt og skat til kommunen 1810	472	55	Skibsbyggeri i Haderslev 1841–66
114	26	Håndværkere og håndværkerkår ca. 1800	476	56	Skibsfartens fordeling på hovedområder 1861–63
120	27	Fattige i Haderslev 1803–05	488	57	Skatteydere 1855
122	28	Aldersfordeling for voksne, der modtager fattilthjælp 1803–05	540	58	Haderslev kommunes status pr. 31. marts 1860
124	29	Erhverv truet af forarmelse ca. 1800	548	59	Antal arbejdspladser inden for en række virksomheder og håndværk 1855–60
154-55	30	Byregnskaberne 1807–17. A. Ordinære poster. B. Samlede poster	552	60	Konkurser 1850–70
158	31	Købmand C. A. Petersens handelsforbindelser 1812–17	554	61	Antal medhjælpere inden for lavene 1855–70
176	32	Slotsgrund-beboernes skat før og efter sammenlægningen 1834			
188	33	Havneselskabets aktier og aktionærer 1829–47	Side	Figur	
204	34	Antal børn i byens skoler 1822–28	20	1	Fødte og døde. Femårsgennemsnit 1800–1890
212	35	Kirkelige handlinger i Vor Frue sogn før og efter 1806	26	2	Befolkningsudviklingen i Vejle, Kolding, Haderslev og Åbenrå 1800–1900 (1910)
228	36	Skatteydere og indkomstfordeling 1835	34	3	Fødsels- og dødsprocent 1835–90
230	37	Fattige ifølge folketælling 1835	62-63	4	Antal huse i byens enkelte kvarterer 1803–54
232	38	Antal arbejdstagere 1803, 1835 og 1860	162	5	Landbrugskrisens virkninger og følger
254	39	Social inddeling 1835	236	6	Fattigvæsenets virksomhed 1834–48
266	40	Større håndværkervirksomheder 1835–45	276	7	Sparekassens udlån 1830–48 samt nyudstedte pantebrevs værdi 1837–1847. Indeks
268	41	Konkurser 1838–48	308	8	Antal personer indsat i arresten 1833–65
274	42	Store kapitalbesiddere og deres udlån 1837–47	310	9	Antal vandrebøger forevist for politimesteren i Haderslev 1844–48
277	43	Maria Margaretha Iversens legater 1840	402	10	Slesvigsk-holstensk sindede, indifferente og dansksindede procentvise fordeling efter skatteydelse 1849.
282	44	Større virksomheder, nye og ældre, i 1840-erne	404	11	Nationale skillelinjer inden for og mellem byens sociale klasser. Skematisk fremstilling
290	45	Haderslevs vigtigste handelsforbindelser ad søvejen 1846	480	12	Ind- og udgåede varer over Haderslev havn 1829–69. Mængdeindeks
292	46	Skibsfartens fordeling på hovedområder 1846	546	13	Forbrug og indførsel af visse råvarer 1845–66. Mængdeindeks
342	47	Petitioner og deres underskrivere			
362	48	Stændervalget 26. januar 1847			
400	49	De dansksindede sociale og erhvervmæssige placering 1849			
406	50	Håndværkeres pantebrev 1837–47. Fordeling på kreditorer			

Udgivet af Haderslev Bank
i anledning af bankens 100-års jubilæum
den 18. oktober 1975

Tryk: P. J. Schmidts bogtrykkeri, Vojens

ISBN 87 980401 0 3